

मुग्धबोधे व्योकरणम्

महामहोपाध्यायेन श्रीमता वोपदेव-पण्डितेन

विरचितम्

श्रीमद्भिर्दुर्गादासे-राम-गङ्गाधर-

तर्कवागीशैः

प्रणीताभ्यो विद्वतिभ्यः सारमाकलय्य

पाणिन्यादिसूत्रसाम्यमभिप्रेदश्यं च

संस्कृतविद्यालयाध्यापकचरेण

श्रीगिरिशचन्द्र-विद्यारत्नेन

यत्नेन संस्कृतम्

तृतीयं संस्करणम्

कलिकाता

गिरिश-विद्यारत्न-वर्त्मनि चतुर्विंशति-संस्कार-सप्तमि

गिरिश-विद्यारत्न-यन्त्रे

श्रीशशिभूषण भट्टाचार्येण सुदितं

प्रकाशितम्

१८८१

26818

প্রথম সংস্করণের বিজ্ঞাপন ।

এতদেশে যে যে স্থলে সংস্কৃত ভাষা শিক্ষার স্রীতি আছে তাহার অধিকাংশই, অনার্যাসে ও অল্প দিবসে ব্যাংপাদক বলিয়া, মুদ্রাবোধ ব্যাকরণ পাঠনার প্রচলন দেখা যায়। তন্নিমিত্ত এই ব্যাকরণ অনেক প্রকার আকারে অনেকবার মুদ্রিত হইয়াছে। কিন্তু ঐ সকল মুদ্রিত পুস্তকের অধিকাংশই ভ্রম-শ্রমে পরিকলিত। তন্নিবন্ধন অধ্যাপক ও অধ্যাত্মার্থের পাঠনা ও পঠন কার্যের অত্যন্ত অসুবিধা জন্মে, এবং অনেক বালকই অশুদ্ধ ও অসংলগ্ন পুস্তক অনুশীলনবশতঃ প্রায়ই প্রকৃত ব্যাংপতি লাভ করিতে সমর্থ হয় না। আমি ঐ অসুবিধা ও অনিষ্ট নিবারণের বাসনায় এই পুস্তক মুদ্রিত করিলাম।

শ্রীযুক্ত বাবু শ্যামচরণ নরকার মহাশয়, ইতিপূর্বে মুদ্রাবোধ ব্যাকরণ সঙ্কল্প টীকার সহিত বাঙ্গালা অক্ষরে মুদ্রিত করিতে আবস্ত করিয়াছিলেন, লক্ষ্যধায় এবং শব্দেয় ও ক্রিয়দংশ গণ্যস্ত মুদ্রিত হইয়াছিল। পবন ব্যবস্থাদর্পণাদি গ্রন্থ প্রণয়নে ব্যস্ততা প্রযুক্ত সমযাভাবে ব্যাকরণের টীকা-সঙ্কলনে সমর্থ না হইয়া, নিজে প্রণালীতে তাহা প্রস্তুত করিতে, এই অভিসন্ধিপূর্বক, আমাকে ভার দেন, যে সময়ে সময়ে উভয়ে একত্রিত হইয়া সংসংগৃহীত টীকা পুনর্দৃষ্টি করত মুদ্রাক্ষনার্থে প্রস্তুত করিব। কিন্তু তাহা করিতেও তিনি সময় না পাইয়া আমার প্রতিই সম্পূর্ণ ভারার্ণ করেন। তদনুসারে আমি ঐ প্রণালীমতে দুর্গাদাস, রাম ও গঙ্গাধর তর্কবাগীশের টীকা হইতে সার সংগ্রহপূর্বক সমুদয় গ্রন্থ মুদ্রিত করিলাম। সংশোধন ও সংগ্রহবোধ বিষয়ে যথাসাধ্য যত্ন ও পরিশ্রম করিয়াছি।

অধ্যাপক ও ছাত্র-বর্গের বিশেষ সুবিধার উদ্দেশ্যে, প্রত্যেক হ্রস্বের নিয়মভাগে পদচ্ছেদ-পূর্বক বিভক্তি-নির্দেশ কবিয়াছি। ১২ ইত্যাদি অঙ্ক, প্রথমা দ্বিতীয়াদি বিভক্তির জ্ঞাপক, এবং I, II, III, এই চিহ্নগুলি, একবচন, দ্বিবচন ও বহুবচনের সূচক। আর কোন কোন স্থলে ১২ ইত্যাদি অঙ্কের পঞ্চাংভাগে (১) এক দাঁড়ি চিহ্ন দিয়া লুপ্ত বিভক্তির সঙ্কেত করা হইয়াছে। মূল গ্রন্থে সমস্ত হ্রস্বের আদি ভাগে একাদিক্রমে অঙ্ক বিন্যাস করিয়া, টীকার মধ্যে পদসাধন-স্থলে ঐ সকল অঙ্কের উল্লেখ করিয়াছি, তাহাতে পদসাধনের উপযোগী সমুদয় সূত্রগুলি অনার্যাসেই নিকাশিত হইতে পারিবে। এই প্রণালীতে সন্ধি, শব্দ, তিঙু ও কৃদন্তেব সমস্ত পদই প্রায় সাধিত হইয়াছে।

গ্রন্থকার এই ব্যাকরণে দশটি অধ্যায় এবং প্রত্যেক অধ্যায়ে চারি চারি পাদ নির্দেশ করিয়াছেন; ঐ দশ অধ্যায় ও চল্লিশটি পাদ যে যে পৃষ্ঠে মুদ্রিত হইয়াছে, ঐ ঐ পৃষ্ঠের অঙ্ক বিন্যাসপূর্বক একটি নির্ঘণ্ট-পত্র আদিভাগে বোঝিত হইল। এবং এই গ্রন্থে যতগুলি সংজ্ঞা, শব্দ, ধাতু, সমাসান্ত, স্ত্রী-প্রত্যয়, তদ্ধিত-প্রত্যয় এবং কৃত-প্রত্যয় নির্দিষ্ট হইয়াছে ঐ সমস্তই, অক্ষরাদি বর্ণক্রমে সূচী করিয়া, এই পুস্তকের বে যে পৃষ্ঠে বা যে যে সূত্রে ঐ সকল বিষয় নির্দিষ্ট আছে, ঐ সূচী সকলে তাহার অঙ্ক বিন্যাসপূর্বক, শেষ ভাগে সংযোজিত হইল। যে কোন ব্যক্তির এই ব্যাকরণের যে কোন বিষয় জানিবার প্রয়োজন হইবে, তিনি ঐ সূচী দৃষ্টে ভ্রম্ভণাৎ তাহা অক্লেশেই নিকাশিত করিতে পাবিবেন।

এই গ্রন্থ মুদ্রিত করিতে যেরূপ ব্যয় হইয়াছে, নূনকল্পে ৪ চারি টাকা মূল্য করিলেও তাহার অমূল্য হয় না, কিন্তু তাহা হইলে পাঠকবর্গের, বিশেষতঃ বালকদিগের, ক্রয় করিতে কষ্ট হইতে পারে, এই বিবেচনায়, বিন্দুমাত্র অর্থলাভাংশ পরিত্যাগ করিয়া, ইহার মূল্য ২০। আড়াই টাকা স্থির করিলাম।

এক্ষণে অধ্যাপক মহাশয়দিগের নিকট প্রার্থনা—

এই পুস্তকে যে সকল দোষ দৃষ্ট হইবে, অথবা কোন বিষয়ের নূনতা বা আধিক্য অনুভূত হইবে, অনুগ্রহ করিয়া ঐ ত্রুটি সংশোধনপূর্বক অব্যয়ন কবাইবেন। এবং আনার প্রতি বিশেষ অনুগ্রহ করিয়া ঐ ত্রুটি আমাকে জানাইবেন; তাহা হইলে, যদি কখন এই পুস্তক পুনর্মুদ্রিত করিতে হয়, ঐ ত্রুটি আর ঘটিতে পারিবে না। ইতি

জ্যানুয়ারি,

১৮৭১

}

শ্রীগিরিশচন্দ্র বিদ্যারত্ন

সংস্কৃত কলেজ, কলিকাতা।

দ্বিতীয় সংস্করণের বিজ্ঞাপন।

প্রায় দ্বাদশ বৎসরের পর মুদ্রণোৎসাহ পুনর্মুদ্রিত হইল। গতবার মুদ্রাকরপ্রদত্তবশতঃ যে দুই একটা ভ্রম ঘটিয়াছিল, সেগুলি এবার সংশোধন করা গেল। অধিকন্তু এবারের সামান্য-প্রদর্শনার্থ প্রায় প্রত্যেক সূত্রের টীকায় পাণিনি ব্যাকরণের সূত্রের অধ্যায়, পাদ ও সংখ্যা লিখিত হইল। এবং শেষভাগে, বোপদেব-সম্মত একটা লিপ্যনুশানন ও কতগুলি উৎপাদিত প্রত্যয় সম্বিবেচিত হইল; আর সূত্র, আশম, আদেশ ও ধারবরন সম্বন্ধীয় সূচী কয়েকটিও সংযোজিত হইল। ইতি

১লা নবেম্বর,

১৮৮২

}

শ্রীগিরিশচন্দ্র বিদ্যারত্ন

সংস্কৃত কলেজ, কলিকাতা।

তৃতীয় সংস্করণের বিজ্ঞাপন।

প্রায় নয় বৎসরের পর মুদ্রণোৎসাহের তৃতীয় সংস্করণ মুদ্রিত হইল। এবারের পুস্তকেব অব্যয় কিছু বৃদ্ধি হইয়াছে। পূর্ববর্তী পুস্তক ও ব্যক্তিগুলি ক্ষুদ্রাক্ষরে মুদ্রিত হইয়াছিল, পাঠের সুবিধার্থ এবার ঐগুলি ওদপেক্ষা বৃহৎ অক্ষরে মুদ্রিত হইয়াছে। আর পূর্ববারে কেবল পাণিনি ও কাत्याয়নের সূত্রগুলি টীকায় দর্শিত হইয়াছিল; এবার প্রয়োজনমতে মহাভাষ্য, নিস্কান্তকৌমুদী, স্থপদ, কব্যাণ ও সংক্ষিপ্তসারের সূত্র বা তত্ত্বমত লিখিত হইয়াছে। যে যে স্থলে বোপদেবের মতের সহিত পাণিনিাদির অনৈক্য বা মতান্তর আছে, তথায় উৎসাহদিগের সেই ভিন্ন ভিন্ন মত লিখিয়া দেওয়া গিয়াছে। এবার শব্দ ও ধাতুর গণগুলি প্রায় সম্পূর্ণরূপে নিবেশিত হইয়াছে। ফলতঃ ব্যাকরণস্থানির অঙ্গদোষ্টব-সম্পাদনে বিশেষ যত্ন করা গিয়াছে। শারীরিক অসুস্থতাবশতঃ স্বয়ং সন্দর্ভ না হওয়ায় এই তৃতীয় সংস্করণ মুদ্রিত করিবার ভাব আমার জ্যেষ্ঠ পুত্র কলিকাতা প্রেসিডেন্সী কলেজের সহকারী সংস্কৃতপ্রাধ্যাপক শ্রীমান হরিশ্চন্দ্র কবিরত্নের উপর অর্পিত হয়। তিনি যথাসক্তি পরিশ্রম করিয়া এই কাব্য সম্পন্ন করিয়াছেন। ইতি

১লা অক্টোবর,

১৮৯১

}

শ্রীগিরিশচন্দ্র বিদ্যারত্ন।

निर्वाणः ।

मङ्गलाचरणम्	४-१-३
यादन्ताधिकारः	४-२-८७
१मः । सन्ध्याध्यायः	४-३-६
१म पादः—संज्ञा	४-१-३
२य पादः—अच्-सन्धिः	१९-२४
३य पादः—हस्-सन्धिः	२४-३१
४थ पादः—वि-सन्धिः	३२-३६
२यः । अजन्ताध्यायः	३७-८६
१म पादः—संज्ञा	३७-४४
२य पादः—अजन्तपुंलिङ्गशब्दः	४५-७२
३य पादः—अजन्तस्त्रीलिङ्गशब्दः	७३-८०
४थ पादः—अजन्तकौबलिङ्गशब्दः	८१-८६
३यः । हसन्ताध्यायः	८७-१३४
१म पादः—हसन्तपुंलिङ्गशब्दः	८७-१२०
२य पादः—हसन्तस्त्रीलिङ्गशब्दः	१२०-१२९
३य पादः—हसन्तकौबलिङ्गशब्दः	१२९-१३६
४थ पादः—अल्ययशब्दः	१३७-१२८
४थः । स्यादन्ताध्यायः	१३५-२८७
१म पादः—स्रोत्यः	१३५-१५६
२य पादः—कारकम् (क)	१५६-१८०
३य पादः—समासः (म)	१८१-२३७
द्वन्-समासः (च)	१८४-१८६
बहुव्रीहि-समासः (ङ)	१८७-२१०
कश्चांश-समासः (य)	२११-२१७
तत्पुरुष-समासः (प)	२१८-२२०
द्विगु-समासः (ग)	२२१-२२९
अव्ययीभाव-समासः (व)	२२४-२२८
षट्-समासाः	२२८-२३७
४थ पादः—तद्धितः (त)	२३८-२८७
यादन्ताधिकारः	२८८-५६८
५मः । भ्वाध्यायः	२८८-३६०
१म पादः—संज्ञा	२८८-२८२

पृष्ठाङ्कः ।	पृष्ठाङ्कः ।
२य पादः—पठत्	२८३-३३८
३य पादः—सवत्	३३८-३४८
४थ पादः—मिश्रः	३५०-३६०
६ष्ठः । १म-चतुर्गणाध्यायः	३६१-४०४
१म पादः—अदादिः	३६१-३८२
ह्लादिः	३८३-३८८
२य पादः—दिवादिः	३८८-३९५
३य पादः—स्वादिः	३९५-४०८
४थ पादः—तदादिः	४०८-४०४
७मः । २य-चतुर्गणाध्यायः	४०४-४१४
१म पादः—रुधादिः	४०४-४०६
२य पादः—सनादिः	४०६-४०८
३य पादः—क्यादिः	४०८-४१२
४थ पादः—चुरादिः	४१२-४१४
८मः । ३य-चतुर्गणाध्यायः	४१४-४५२
१म पादः—जालः	४१४-४२४
२य पादः—सगन्तः	४२५-४३३
३य पादः—यङन्तः	४३४-४३८
यङ्लुगन्तः	४३८-४४२
४थ पादः—लिधुः	४४३-४५२
९मः । त्यादन्ताध्यायः	४५३-४८०
१म पादः—धं	४५३-४५४
२य पादः—भं	४५४-४७०
३य पादः—ढभावं	४७१-४७८
४थ पादः—क्तिः	४७८-४८०
१०मः । कृदन्ताध्यायः	४८१-५६८
१म पादः—ल्यः	४८१-५०२
२य पादः—लृतादिः	५०३-५२३
३य पादः—क्तादिः	५२३-५४३
४थ पादः—ङणादिः	५४३-५६८
परिशिष्ट-पञ्चमः	५६८-५७५
सूचीपत्राणि	५७६-६१८

सुग्धबोध-पठन-प्रयोजनम् ।

गीर्वाणवाणीवदनं सुकुन्द-
सङ्कीर्त्तनश्चेत्युभयं हि लोके ।
सुदुर्लभं तच्च न सुग्धबोधा-
न्न लभ्यतेऽतः पठनीयमेतत् ॥

॥

अन्यकृत-परिचयः ।

विहङ्गनेश्वरच्छात्रो भिषकेशवनन्दनः ।
बोपदेवश्चकारेदं विप्रो वेदपदासदम् ॥

बोपदेव-प्रशंसा ।

द्यौर्वाचस्पतिनेव, पन्नगपुरी शेषाहिनेवाभवत्
'येनैकेन विदुष्मती वसुमती मुख्येन सङ्ग्रावताम् ।
सोऽयं व्याकरणार्णवेकतरणि-श्चातुर्यचिन्तामणि-
र्जीयात् कोविदगर्वपर्व्वतपविः श्रीबोपदेवः कविः ॥

संशोधनी प्रवर्द्धनी च ।

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धं	शुद्धं
१	१०	निरवकाशकः ॥	निरवकाशकः ॥ (११५ सू.)
३२	१३	“वाससानि”	“वावसानि”
३८	१६	सुट्प्रत्याहारस्वीकारेण न पृथक् संज्ञा कृता }	सुट्प्रत्याहारस्य संज्ञेनामस्थानसंज्ञा कृता (१।१।४३) ।
३८	२२।२३	७।१।२० सूत्रे द्रष्टव्यम् । }	१।१।४२ ।
४०	६	*	†
४०	२७	१।१।२४-२६	१।१।३४-३६
४२	१०	दत्तौ	दत्तौ
४७	३	घुः	घुः
५०	२	सभ्यः	सभ्यः
६४	१३	७।१।७०	७।१।७८
११०	२४	प्रसिद्धः ।	प्रसिद्धः । इति हकारान्ताः ।
१४७	१	तोऽक्तीर्वा	तोऽक्तीर्वा
१५६	१७	नपुंसककिति	नपुंसककिति
१५६	१८	धातुपाल	धातुपाल
२३३	१	भूमः ।	भूमः ।
२६५	१	गुणाद्विष्टयम् ।	गुणाद्विष्टयम् ।
२६१	१३	घुः ।	घुः ।
२६१	१६	पाणिनिः १।१।४५ ।	पाणिनिः १।१।४५, ६।१।१०८ ।
२६७	२४	१८, १९, २२, २३, २४ ।	१८, १९, २२, २३, २४, २३ ।
३०२	७	(१०७७,	(१०७३,
३१२	२२	स्वन	स्वन
३०८	६	स्युपाजेऽन्नाजे	स्युपाजेऽन्नाजे
४२१	५	८६४ ।	७६४ ।
५१६	६	अनङ्कुञ्चित	अनङ्कुञ्चित
५२२	१६	* सिद्धम् ।	सिद्धम् “बहिर्धीवा” इति कातन्त्रा
५६१	१०	तादर्थ्य	तादर्थ्य
५६४	२।३०	विन्दो वा	विन्दो वा

मुग्धबोधं व्याकरणम् ।

मङ्गलाचरणम् ।

मुकुन्दं सच्चिदानन्दं प्रणिपत्य प्रणीयते ।

मुग्धबोधं व्याकरणं परोपकृतये मया ॥*

१ । ओं नमः शिवाय ।†

(ओं ११, नमः ११, शिवाय ४) ।

इति नमस्कारसूत्रम् ।‡

* मया वोपदेवेन सच्चिदानन्दं—संशसौ विज्ञासावानन्दयेति—नित्यज्ञानसुख-
स्वरूपं, मुकुन्दं—मुकुम् मुक्तिं ददातीति—मुक्तिदातारं विष्णुमित्यर्थः । “मुकुमव्ययमान्ध
निर्वाणमीशवाचकम् । यस्तद्दाति भक्तेभ्यो मुकुन्दस्तेन कीर्तितः” ॥ इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ।
प्रणिपत्य प्रकर्षेण भक्तिश्रद्धातिशयेन नत्वा, मुग्धबोधं नाम सुन्दरबोधजनकम् अल्पबुद्धि-
बोधकं वा—मुग्धः सुन्दरमूढयोरिति विश्वः, व्याकरणं—व्याक्रियन्ते व्युत्पाद्यन्ते साधुशब्दाः
अनेनेति शब्दव्युत्पादकशस्त्रं, परोपकृतये परेषां पाठकानामुपकाराय, श्रेष्ठोपकाराय वा,
प्रणीयते प्रकर्षेण नीयते वृत्तिसहितं क्रियते इत्यर्थः ।

† विघ्नबाहुल्यशङ्कया पुनर्मङ्गलाचरति । शिवाय त्रिशुषातीताय ब्रह्मणे ओं
नमः, “प्रसङ्गसि पदे निस्त्रैगुण्ये शिवाय नमो नमः” इति प्रमाणम् । ओंशब्दप्रयोगेणापि
मङ्गलं सूचितं,—तथाच ओङ्कारश्चाथशब्दश्च हावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं भिक्षा विनिर्यातौ
तेन साङ्गलिकावुभौ इति । अथवा शिवाय भट्टिति यस्यसमातिरूपमङ्गलाय ओं नमः
हरिहरब्रह्मरूपिणे नमः, तथाच—अकारो विष्णुर्बृहस्पति उकारस्तु महेश्वरः । मकारेणोच्यते
ब्रह्मा प्रणवेन त्रयो मताः ॥ इति ।

‡ इति, “ओं नमः शिवाय” एतत् वाक्यं, नमस्कारस्य सूत्रं सूचकं—सूचयति अर्थं
प्रत्याययतीति सूत्रम् ॥ तथाच—

स्वत्याक्षरं मसन्दिग्धं सारवत् विश्वतोमुखम् ।

अक्षोभ-मनवद्यच्च सूत्रं सूत्रविदी विदुः ॥ इति ।

स्वत्याक्षरं—ऋस्वदीर्घगुणवृद्धिशब्दानां स्वर्षणात्रिरूपेण संज्ञाकरणम्, उदोऽनूर्ध्व-
कर्मणोऽप्यादि (१।३।२४) पाणिनिस्त्राणाम् उदोऽनूर्ध्वे (८७०) इत्यादि संज्ञापकरणम् च
स्वत्याक्षरलसेतदयम्यस्यस्त्राणाम् । असन्दिग्धं—भूस्थापिबद्धो लुक् पे (५५२) इत्यत्र
पाधातुस्थाने पिबनिर्देशात् रक्षणार्थकप्रोधनार्थकयोर्न सन्देहः । सारवत्—निकृष्टार्थ-
युक्तम् । विश्वतोमुखं—गुणवृद्धिसत्रयोः (५४२, ५७०) अन्वेषाच्च बहुषु प्रवृत्तिः । अक्षोभं
—निरर्थकशब्दवर्जितम् । अनवद्यं—अश्लीलत्वादौषमयम् अनभिप्रेतसिद्धिनिवर्तकम् ।

तच्च षड्विधम्—

संज्ञा च परिभाषा च विधिमनियम् एव च ।

अतिदेशोऽधिकारश्च षड्विधं सूत्रलक्षणम् ॥ इति ।

व्यवहारार्थं शास्त्रे कृतः सङ्गतः संज्ञा । यत्यस्य सङ्क्षेपनिर्व्वहार्थं सङ्गतविशेषः
परिभाषा । अप्राप्तप्रापको विधिः, स च द्विविधः—वर्णोत्पादनरूपः अभावरूपश्च ;
अभावोऽपि द्विविधः—नाशो निषेधश्च । सामान्यप्राप्तस्य विशेषावधारणं नियमः ।
अन्यधर्मस्य अन्यवारीपणमतिदेशः । पूर्व्वसूत्रस्थपदस्य परसूत्रेषूपस्थितिरधिकारः, स तु
त्रिविधः—सिंहावलोकिताख्या मण्डुकमुतिरेव च ।

गङ्गास्रोत इव ख्याता अधिकारास्तयो मताः ।

आकाङ्क्षायास्तु सर्व्वेषामनुवृत्तिः परे भवेत् ॥ इति ।

कस्यापि शब्दस्य कतिपयसूत्रपथ्यन्तमनुवृत्तिः सिंहावलोकिताख्या, एतदपेक्षया
अधिकसंख्यकसूत्रानुवृत्तिः गङ्गास्रोतः । यथा, (३६) इत्यत्र दान्ते इत्यस्य पाददेशव-
पथ्यन्तमनुवृत्तिः सिंहावलोकिताख्या, (६८) इत्यादौ मण्डुकमुतिः, (६५) इत्यत्र वैरिलस्य
गङ्गास्रोतः ।

सूत्रलक्षणं तद्विद्वांस्य निर्दिश्य मम्यति सूत्रे वर्णनीयविषयानुपपत्त्यस्यति—

कार्य्यो कार्यं निमित्तञ्च त्रिभिः सूत्रमुदाहृतम् ।

कदाचित् कार्य्यकार्य्याभ्यां कथित् कार्य्यनिमित्ततः ॥

यस्य निर्दिश्यते कार्य्यं स कार्य्यो गदितो बुधेः ।

क्रियतेऽयत्तु तत् कार्य्यमादेशप्रत्ययागमम् ।

यस्मात् परं, परे यस्मिन्, तस्मिन्निमित्तं विधा मतम् ॥

यथा (११५) जरम् जरावि तु इति सूत्रे जराशब्दः कार्य्यो, जरस् कार्य्यम्, अक्षीति
निमित्तम् ।

अन्यच्च, सूत्रविषयक-विशेषनियमाः—

वहिरङ्गविधिभ्यः स्यादन्तरङ्गविधिर्वर्णनी ।

प्रत्ययाश्रितकार्यान्तु वहिरङ्गमुदाहृतम् ।

२ । शं शब्दैः ।

(शं । ११, शब्दैः ३॥) ।

शब्दैर्मङ्गलं स्यात् । इति प्रयोजनाभिधेयसम्बन्धाः । *

प्रकृत्याश्रितकाव्ये स्यादन्तरङ्गमिति ध्रुवम् ।—(यथा ७०२ सूत्रे ददरिद्र इत्यादौ) ।

प्रकृतैः पूर्वपूर्वे स्यादन्तरङ्गतत्वं तथा ॥

सावकाशविधिभ्यः स्याद् बली निरवकाशकः ।

कस्यचिद्विग्रकार्थस्य प्रथमं पक्षतलया ।

सम्भवेत् विषयो यस्य स विधिः सावकाशकः ॥

आदौ हि विषयो यस्य परतो न हि सम्भवेत् ।

स पष्ठितगणैकतो विधिर्निरवकाशकः ॥

तथा—सामान्यस्य विशेषस्य स्याद्विशेषविधिर्बली ।

अत्रो विषया यस्य स सामान्यविधिर्भवेत् ।

अल्पः स्याद्विषयो यस्य स विशेषविधिर्भवेत् ॥

आगमादेशयोर्मध्ये बलीयानागमी विधिः ।

आगमोऽनुपघातो यः प्रकृतैः प्रत्ययस्य च ।

तथोर्थ उपघातो स आदेशः परिकीर्तितः ॥

सकलेभ्यो विधिभ्यः स्याद्बली लोपविधितलया ।

लोपस्वरदेशयोस्तु स्वरादेशविधिर्बली ॥ इति ।

* प्रयोजनाभिधेयसम्बन्धानाह शब्दैर्मङ्गलं स्यादिति । शब्दैरेव मङ्गलमुचितं स्यादित्यर्थः, शब्दव्युत्पादकशास्त्रारम्भे शब्दैरेव मङ्गलं कर्तव्यमिति न्यायात् । व्याकरण-
व्युत्पन्नशब्दज्ञानाधीनं शास्त्रालरञ्जनं, तदधीना च वैदिकक्रिया, तत्फलं सुखादि, अतएव
शब्दैर्मङ्गलम् । इति प्रयोजनाभिधेयसम्बन्धाः—इतिशब्दस्याव्ययत्वेन प्रयोजनपक्षे सम्बन्ध-
पक्षे च तृतीयान्तस्य, अभिधेयपक्षे प्रथमान्तत्वं बोध्यं, तेन 'इति' एभिः शब्दैर्व्याकरणस्य
प्रयोजनं—मङ्गलरूपम्, 'इति' इमे शब्दाः व्याकरणस्याभिधेयाः—वाच्याः, 'इति' एभिः
शब्दैः सङ्ग व्याकरणस्य सम्बन्धः व्युत्पादव्युत्पादकभावः इत्यर्थः ।

स्यादन्ताधिकारः । *

१ मः । सन्ध्यध्यायः । †

१ म पादः—संज्ञा । ‡

३ । अ इ उ ऋ लृ क, ए ओ ङ, ऐ औ च,—
ह य व र ल, ज ण न ङ म, भ ठ ध घ भ,
ज ङ द ग ब, ख फ छ ठ थ, च ट त क प,
श ष सादन्ताख्याः । §

(अ—स । १॥, आदन्ताख्याः १॥) ।

एषां मध्ये ये वर्णास्ते आदिवर्णान्तवर्णसमाहारसंज्ञाः स्युः । ¶

* एकार्थवृत्तिप्राध्यायसमूहः अधिकारः ।

† एकार्थवृत्तिप्रपादसमूहः अध्यायः ।

‡ एकार्थवृत्तिप्रवृत्तसमूहः पादः ।

§ आदिना संहितोऽन्तः आदन्तः स एव आख्या येषां ते ।

¶ एषां मध्ये इति मध्यशब्दोऽधिकरणवाचो, तेन अत्र सूत्रे ये वर्णास्ते आदिवर्णान्तवर्णयोः समाहारी मेलनं स एव संज्ञा येषां तादृशाः—मध्यवर्णसंहितादिवर्णान्तवर्णमिलिता अक्-आदिसंज्ञकाः स्युः, यथा—अक्, अच, अव, अम, अव । इक्, इङ्, इच, इल । ऋक् । एङ्, एच, एङ् । ऐच । झल, झव, झस । यल, यन, यप । वस । जम, जप, जस । ञङ्, ञन, ञप । भङ्, भव, भप, भस । दभ । नव । खय, खप, खस । छत । चक्, चप । शस ।—(४०) । पाणिनिः—शिवसूत्राणि, १।१।७१ च ।

४ । इत् कृते ।

(इत् १२१, कृते १४१) ।

कस्मैचित् कार्यायीच्चार्यमाणी वर्ण इत्संज्ञः स्यात् । तस्य कार्ये अनुच्चारः । यथा अचि क-ङ-चाः संज्ञार्थाः । हसे अकार-उच्चारणार्थः । *

५ । आ वत् स्वर्धसु ।

(आ १२१, वत् १२१, स्वर्धसु १२१) ।

अ आ अ इति वर्णत्रयं क्रमेण स्वर्ध-सु-संज्ञं स्यात् । वत्शब्दात् इ ई इ इत्यादिषु च । † स्व एज् नास्ति । ‡

६ । जपोऽक् समोर्ण ऋक् च ।

(जपः २१, अक् १२१, समः २१, ऋः २१, ऋक् १२१, च १२१) ।

* कृते इति एकारान्तमव्ययं, कृते कार्याय इत् । एति गच्छतीति इत्, कार्यकाले न तिष्ठतीति यावत् । दृष्टान्तमाह यथा—अचि अच्प्रत्याहारमध्ये क-ङ-चाः संज्ञार्थाः संज्ञैव अर्थः प्रयोजनं येषां ते । एवं हसे अकार उच्चारणार्थः, उच्चारणमेव अर्थः प्रयोजनं यस्य सः, हसवर्णे अकारस्य प्रयोजनान्तरं नास्ति । एतेन उच्चारणार्थोऽपि वर्णः इत् । पाणिनिः १।३।२-३ ।

† अथ आथ अथ इति समाहारे आ, यदिति इवाथोऽव्ययशब्दः, ततश्च आ स्वर्धसु-संज्ञं स्यात्, आवत् अन्योऽपि स्वर्धसुसंज्ञः स्यादित्यर्थः । तेन यथा अ आ अ, तथा इ ई इ, उ ऊ उ, ऋ ऋ ऋ, ए ए ए च । संक्षेपकृता यन्यकारेण ऋस्वदीर्घमुत-प्रत्येभ्यः संबिध्य स्वर्धसुसंज्ञा कृता, एवं सर्वत्र । एकमात्रो भवेत् ऋस्वो, द्विमात्रो दीर्घ उच्यते । त्रिमात्रस्तु मृतो ज्ञेयो, व्यञ्जनचार्द्धमात्रकम् ॥ कालेन यावता पाणिः पर्येति जातुमण्डले । समात्रा कविभिर्ज्ञेयैर्युक्तञ्चामरवेदिभिः । दूराज्ञाने च गाने च रोदने च मृतो मतः ॥ पाणिनिः १।२।२७ ।

‡ स्व एज् नास्तीति न सूत्रं, आ यदिति सूत्रस्य व्याख्यात्मगतमेव । अथवा 'स्व एज् न' इत्येव कर्त्तव्यम् । एच् ऋस्वसंज्ञो न भवति, किन्तु दीर्घसंज्ञः मृतसंज्ञश्च भवतीत्यर्थः ।

समानो जपोऽक् च परस्परं णंसंज्ञः स्यात्, ऋक् च । *
साम्यन्त्वेकस्थानत्वम् । †

अत्रयम् एह ः क ख ग घ डाः कण्ठ्याः ।

इत्रयं च छ ज झ ञ शा ए ऐ या स्तालव्याः ।

ऋत्रयं ट ठ ड ढ ण र ऌ मूर्धन्याः ।

लृत्रयं त थ द ध न ल सा वो दन्ताः ।

उत्रयं प फ ब भ म वा औ औ औठ्याः । §

एषां मध्ये यो येन समः स तस्य तत्र ततः ॥ ¶

* अपः अक् इति पृथक्पदकरणेन सम इत्यस्य प्रत्येकेन सम्बन्धात् समोऽपः परस्परं णंसंज्ञः, समोऽक् च परस्परं णंसंज्ञः स्यादित्यर्थः, नतु अपाकोः परस्परं णंसंज्ञेति । अकोऽन्तर्गतस्यापि ऋकः पृथगुपादानेन ऋवर्ण-लृवर्णौ असमानावपि परस्परं णंसंज्ञौ स्याः । एतच्च स्पष्टतरमुच्यते, एकस्थानीय-वर्गीय-वर्णाः परस्परं णंसंज्ञाः स्युः । अकस्मिन् एकस्थानीया वर्णाश्च परस्परं णंसंज्ञाः स्युः । ऋवर्ण-लृवर्णौ च परस्परं णंसंज्ञौ स्याः । णः सवर्णः । “तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम्”—पाणिनिः १।१।६ ।

† समस्य भावः साम्यं समानवर्णत्वम् । एकं स्थानं येषां ते एकस्थानाः तेषां भावः एकस्थानत्वम्, एकस्थानीयविरतत्वमित्यर्थः ।

‡ स्थानज्ञानाधीनं साम्यज्ञानमिति स्थानं निरूपयति अत्रयमित्यादि । एह—ए औ ऐ औ ङ ।

§ ए ऐ औ औ इत्येतेषाम् उच्चारणस्थानं कण्ठमुक्त्वा, ए ऐ इत्युभयोस्तालव्यकार्याद्ये तालव्यमध्ये, औ औ इत्युभयोश्च ओष्ठकार्याद्यर्थम् ओष्ठमध्ये भिन्नपदे पृथक् पठनम् । एवम् अन्तःस्थवकारस्य वैयाकरणमते उच्चारणस्थानम् ओष्ठमुक्त्वा दन्त्यकार्याद्ये दन्त्यमध्ये भिन्नपदे पाठः ।

¶ एषां कण्ठ-तालव्य-मूर्धन्य-दन्त्योष्ठानां वर्णानां मध्ये यो वर्णो येन वर्णेन समो भवति सः तस्य स्थाने (१), तस्मिन् पदे (२), तस्मादुत्तरे च (३), स्यात्, यथा—अभविह (१), शालः (२), वाग्धरिः (३) । अत्र तत्तलस्य तत्रेति मोक्षाद्यह्वातिक्रमेण निर्देशः तत् इयोः चयाणां वा समवाये पूर्वपूर्वस्य प्रथमप्राप्त्यर्थम् । अत्र वदन्ति—वर्गौ सूत्रे ततः स्थाने, पञ्चमी च तदुत्तरे । सप्तमी च परं वार्धं गम्यं षोडशपदे क्वचित् ॥ इति ।

७ । चपोदिताकानिता णीः ।

(चपा ३, उदिता ३, अका ३, अनिता ३, णीः १) ।

उकारेता चपेन * इद्रहितेनाका णी गृह्यते ।

८ । इङोऽरलेङ् गुः ।

(इङः ६१, अर् अल् एङ् ११, गुः ११) ।

इङः स्थाने अर् अल् एङ् एते ण-संज्ञाः स्युः । †

९ । अच आरालैज् त्रिः ।

(अचः ६१, आ आर् आल् ऐच् ११, त्रिः ११) ।

अचः स्थाने आ आर् आल् ऐच् एते विसंज्ञाः स्युः । §

* च ट त क पाः यदा उदितः सुप्तदा सवर्णं गृह्णन्ति, तेन उदिहिः षु टु तु कु पुभिः क्रमेण च-वर्गं ट वर्गं त-वर्गं क-वर्गं प-वर्गोणां प्राप्तिः स्यात् । उदिद्रहितेन तु च ट त क प इति वर्णपञ्चकेन केवलं तत्तत् वर्णमात्रं गृह्यते ।

† अ इ उ ऋ ल एते यदा इद्रहिताः सुप्तदा सवर्णं गृह्णन्ति, तेन अनिहिः अ इ उ ऋ ल इत्येते क्रमेण अ आ अ, इ ई इ, उ ऊ उ, ऋ ॠ ऋ, लृ लृ लृ, इत्येतेषां प्राप्तिः, किन्तु अकारादिलकारान्त-वर्णानां मध्ये इत्युक्तेन येन केनचित् वर्णेन केवल-तस्याववर्णो गृह्यते, यथा अ त् इत्यनेन केवलम् अ इति वर्णमात्रं गृह्यते, न तु अ आ अ इति वर्णत्रयम् । परन्तु आदेशे प्रत्यये च प्रायशः अनिता अका तत्तत्सवर्णानि ग्राह्याः । वर्णात् कारतकारौ स्वरूपे रात्तु उफ इत्यौणादिकमुत्रम् । पाणिनिः १।१।६६-७० ।

‡ इ उ ऋ ल ए औ वर्णानां स्थाने क्रमेणादिष्टाः—

ए औ अर् अल् ए औ वर्णाः (गु) गुणसंज्ञाः स्युः । समत्वात् इ-वर्ण-एकारयो-रेकारः, उ-वर्ण-ओकारयोरीकारः । अर् अल् इति द्वयोरेकदेश-रेफ-लकाराभ्यां सङ् ऋ लृ इति द्वयोः समत्वात् तयोरुपे क्रमेण अरलो स्यातां, समुदायस्याभावेऽपि आंशिकसाम्यस्य ग्राह्यत्वात् । द्विविधायकमुत्रेऽप्येवम् । पाणिनिः १।१।२ ।

§ अ इ उ ऋ ल ए ऐ औ वर्णानां स्थाने क्रमेणादिष्टाः—

आ ऐ औ आर् आल् ऐ ऐ औ वर्णाः (त्रि) त्रिसंज्ञाः स्युः ।
आदेशविशेषस्तु उच्चारणस्थानसाम्यात् पूर्व्ववत् ज्ञेयः । पाणिनिः १।१।२ ।

१० । प्रपरापसंन्यवानुनिर्दुर्व्यधिसूत्यरिप्रत्य- व्यत्युपाङ् गिः ।

(प्र—आङ् ११, गिः ११) ।

एते विंगतिर्गि-संज्ञाः स्युः । *

* प्र, परा, अप, सम्, नि, अव, अन, निर्, दुर्, वि, अधि, सु, उत्, परि, प्रति, अभि, अति, अपि, उप, आङ्, एते विंशतिः (गि) उपसर्ग-संज्ञाः स्युः । विंशत्याद्याः सदैकले स्रव्याः संख्येयमंख्ययोरिति विंशतेरेकवचनान्तत्वम् । अव निर् दुर् शब्दौ रेफान्तौ निस दुस् इति दन्त्यमात्तौ च ।

क्रियायोगिनः प्रादेरेव उपसर्गसंज्ञा, न तु द्रव्यादियोगिनः । द्रव्यादियोगिनस्तु प्रकृतस्याभाववृत्तिरिति 'प्रेज' इत्यादौ उपसर्गसंज्ञाभावात् (२४) योर्धोरिति न गुः । आदौ धातुयोगे पथात् लिङ्गसंज्ञायामुपसर्गत्वसम्भवं ।

क्रियावाचित्वमाख्यातुं प्रसिद्धोऽर्थः प्रदर्शितः । प्रयोगतोऽन्ये विज्ञेया अनेकार्था हि धातवः ॥ इति धातुपाठे वीपदेववचनात् धातूनामनेकार्थत्वं सिद्धम्, उपसर्गाः पुनसद्वे-
द्योतकाः, न तु वाचकाः । उपसर्गस्य धातुलीनार्थद्योतकत्वम् आदानसन्दानादावनुसन्धेयम् इति साधटौकार्यां मल्लिनाथः । उक्तञ्च, निपाताद्यादयो ज्ञेया उपसर्गाश्च प्रादयः । द्योतकत्वात् क्रियायोगे लोकादवगता इमे ॥ इति ।

प्रादयः उपसर्गाः असंयुक्तावस्थायां न केषांचिदर्थानां द्योतकाः, क्रियापदात् धातु-
मूलकशब्दाश्च प्राक् प्रयुज्यमानाः प्रायशो व्यवह्रियन्ते । क्वचिदुपसर्गद्वयं तत्तयं तच्चतुर्थं वा मिलित्वा व्यवह्रियते—यथा, विहारः, व्यवहारः, सुव्यवहारः, समभिव्याहारः ।

धातुर्थे वाचते कश्चित् कश्चित्तमनुवर्तते । तमेव विशिष्यन्त्यः उपसर्गगतिस्तिष्ठा ॥ प्रादयः क्वचित्, मूलपदप्रकाशितार्थस्य परिवर्तकाः,—यथा, आदने, आगच्छति; क्वचिद्वा तदर्थे लीयन्ते,—यथा, प्रसूते, अवस्थितिः; क्वचित् मूलपदप्रकाशितार्थे विशेषणं अर्थान्तरं योजयन्ति,—यथा, प्रणमति, अनुपापः । किन्तु कस्य पदविशेषस्य संयोगे प्रादयः तदर्थे परिवर्तयन्ति, तत्पदार्थे कस्य योजयन्ति, कस्य न योजयन्ति वा, तत् सर्व्वमभि-
धानाभिधेयम् । पाणिनिः १।४।३६ ।

प्रादौष्मसर्गानाह पुरुषोत्तमदेवः—

प्र—गत्याश्चोक्तव्यं सर्व्वतोभाव प्राथम्य ख्यात्युपति व्यवहारेषु ।

परा—पराभवानादर प्रत्यावृत्ति न्यम्भावेषु ।

अप—अनादर भ्रंश साकन्त्य वैरूप्य त्याग नञर्थेषु ।

सम्—प्रकर्ष श्रेष्ठ नैरन्तर्यामिण्याभिसुख्येषु ।

नि—निश्चय निषेधयोः ।

अनाज्ञायां स्वती, नातिक्रमे ऽतिः, पर्यधी गती ।

अपिः पदार्थ-सम्भाव्य-गर्हानुज्ञा-समुच्चये ॥ *

११ । आदिर्धुः ।

(आदि. १।, ५: २१) ।

भू सत्तायामित्यादिर्गणो धुसंज्ञः स्यात् । †

अव—निश्चय साकल्यानादरेषु ।

अनु—पश्चात् सादृश्य लक्षण वीक्षेत्यभाव भाग हीन सामर्थ्य सहाय सामीप्य दैर्घ्य
पुनरर्थेषु ।

निर निम्—अत्यर्थ निषेध निश्चय बहिष्कारणेषु ।

द्वर् टस्—निषेध कष्ट निन्दावलेपणेषु ।

वि—विशेष वैष्य नञर्थ गति दानेषु ।

अधि—उपरिभावे ।

सु—पूजन शोभनानावासातिशयेषु ।

उत्—ऊर्ध्वोत्कर्षं प्राकृत्य नेकस्थेषु । (उद इति पृथगव्ययम्) ।

परि—सर्वतोभावातिशय वीक्षेत्यभाव चिह्न भाग त्याग नियमेषु ।

प्रति—लक्षण व्यावृत्ति प्रशङ्गीत्यभाव भाग प्रत्यर्पण सादृश्य विरोध वीक्षा समाधिषु ।

अभि—समन्तादुभयार्थ लक्षण वीक्षेत्यभाव ध्वंशेषु ।

अति—अतिशयातिक्रम पूजनासम्भावनेषु ।

अधि—आहरणोत्पत्त्य सम्भावना निन्दानुज्ञा समुच्चयेषु ।

उप—अनुगति पश्चाद्भावानुकम्पाधिक्य हीन सामीप्य प्राथम्येषु ।

आह—समन्ताद यदृण प्रत्याहत्तोपदेशं सत्यांटा व्याप्तिषु ।

* अवसूत्रे, सु अति प्रशंसायां, अति अतिक्रमे—फलोद्देशेऽपि क्रियाप्रवृत्तौ, परि अधि
गतौ—एतौ यदा गत्यर्थधातुयोगे गति द्योतयतस्तदा, अपि अत्यल्पक्रियायोग्यताबलम्बन-
निन्दानुमत्तिसमुच्चयेषु गि-संज्ञा न स्युः । एषु अर्थेषु गिसंज्ञाभावात्, सुसुत्वा इत्यादौ
व्यस्यग्यनुकारेति (५७८) सम्भासाभावे, गीक इत्यादिना (५७९) फलं न स्यात्, ज्ञाचो
यप् (११७६) न स्यात्, इति फलम् । किन्तु गिसंज्ञापठितस्य निपातत्वमित्यवश्यं
वार्थं, निपातत्वे सति अव्ययत्वम्, अतोऽतिराजोति सिद्धम्,—अव्ययत्वे व्यं पूर्वमित्यनेन
(१६६) अतः पूर्वनिपातः । पार्श्वनिः १।३।६३-६६ ।

† भूशब्दस्य धातुसंज्ञानिरासार्थाह 'भू' सत्तायामित्यादिर्गण इति । भू इत्यादि प्रकृतयः
यद्वा सत्तादि-क्रिया-वाचिकत्वेनैव (५) धातुसंज्ञाः स्युः । आदिगणो यथा—आद्यदादौ

१२ । सित्यादिः क्तिः ।

(सित्यादिः १।, क्तिः १।) ।

स्यादिस्यादिश्च क्तिसंज्ञः स्यात् । *

१३ । क-व-व्यान्येक-वि-बहुष्वेकशः ।

(क व-व्यानि १॥, एक वि-बहुषु ७॥, एकशः १२॥) ।

क्तेरेकैकं वचनं क्रमात् क-व-व्य-संज्ञं स्यात्, तानि च क्रमादेक-
वि-बहुष्वर्थेषु प्रयुज्यन्ते । †

१४ । क्तप्रन्तान्यौ दली ।

(क्तप्रन्तान्यौ १॥, दली १॥) ।

क्त्यस्तशब्दो दसंज्ञः स्यात्, अन्यस्तु लिसंज्ञः । ‡

लुङीत्यादिर्दिवादिः स्वादिरेव च, तदादिश्च वधादिश्च तनकादिचुगादय इति । “भुवा-
दयो धातवः”—पाणिनिः १।१।१ ।

* मिश्रं तित्थं निती, निती आदौ यस्य स भित्यादिः, इत्यात्परः सूयमाणः शब्दः
प्रत्येकमभिसम्बन्धयति इति न्यायात् स्यादिस्यादिश्चेति । शब्दोत्तरं प्रयुज्यमानाः सि औ
जसादयः एकविंशतिः, धातूत्तरं प्रयुज्यमानाः तिप्-तवादयः साश्रूति-शत-संख्यकाश्च
(क्ति)विभक्तिसंज्ञाः स्युः । पाणिनिः १।४।१०४ ।

† विभक्तेरेक-वचनं क्तसंज्ञं, वि-वचनं विसंज्ञं, बहु-वचनं व्यसंज्ञं स्यात् । एकवचनम्
एकार्थं, द्विवचनं द्विसंख्यार्थं, बहुवचनं बहुर्थं प्रयुज्यते । एकस्य क-कारं वचनस्य व-कारं
गृहीत्वा क्त—इति सङ्केतितं, इव्यथोरप्यवसेव । नित्यबहुवचनानां अपि शब्दाः सन्ति—
यथा—दाताः, वर्षाः, भिकताः, जलौकसः, दशाः (वस्त्रान्तवाविन्यः), बहुलाः, कृत्तिकाः,
मघाः, लाजाः, गृह्णाः इत्यादि । गौरवे सर्वभ्यो बहुवचनं—भट्टारकपादाः इत्यादि ।
विकल्पेऽपि बहुवचनं कृत्वा—यथा—सुमनसः सुमनाः, असरसः अप्सराः इत्यादि ।
पाणिनिः १।४।१०२-१०३ ।

‡ विभक्त्यन्तशब्दः (द)पदसंज्ञः, तद्विज्ञशब्दो (लि)लिङ्गसंज्ञः स्यात् । (१२२) त्यलोपे
ब्रह्मचर्यमिति न्यायात् लुप्तविभक्तिकानां पदत्वम् आतिदेशिकं—यथा, उमा, गौरीत्यादि ।
पाणिनिः १।४।१३, १।२ ४५-४६ च ; तन्मते वि = प्रातिपदिकम् ।

१५ । लुपि न सन्वगाद्यविधौ ।

(लुपि ७, न ११, सन्वगाद्यविधौ १॥) ।

लुबिति लोपे कृते यो लुप्तस्तदाद्यन्तयोः सन्धिर्न स्यात्, तदा-
द्यस्य च यो विधिः स च न स्यात् । *

१६ । चादिर्गिर्निः ।

(चादिः ११, गिः ११, निः ११) ।

चादिर्गणो गिश्च नि-संज्ञः स्यात् । †

१७ । णमितोऽन्याचोऽन्तेऽन्यस्यादौ ।

(णम-इतः १॥, अन्याच ५१, अन्ते ७१, अन्यस्य ६१, आदौ ७१) ।

* लुप्तशब्देन लोपे कृते यो लुप्तस्तदाद्यन्तयोः सन्धिर्न स्यात्—यथा, (१७) हरएहि ।
तदाद्यस्य च विधानं यत् किमपि तत्र स्यात्, तेन राजभ्यामित्यादौ (१०८) न या ।
इदम् न सर्वत्र, दक्षौ भक्षौकरण इत्यादिज्ञापकात्, क्वचित् आद्याकारस्थाने विधि-
र्भवतीति, यदा नञा निर्विष्टमनित्यमिति न्यायात् भक्षौकरणमित्यत्र न लुप्यपि आद्या-
कारस्थाने ईर्भवतीति । अत्र, चादिपदेन सिद्धे णाद्य इति अवर्णयहणम्, अवर्णयित-
निषेधार्थम् : तेन लुप्तस्यादिस्थितावर्णनमित्तकविधिरपि न स्यात्, यथा,—राजभित्यत्र
(१०६) न ऐम् । अन्तर्निमित्तकन्तु स्यादेव, यथा, चक्रवर्तिषु इत्यादौ नस्य लुप्यपि इलात्
(१११) षल्म् । अत्र 'सन्धि'शब्दग्रहणफलं (२३) दासोदर इत्यत्र स्वर्थलिखितम् ।
पाणिनिः १।१।६३ ।

† चादिर्गणः—च, वा, छ, डा, हि, ह्री, हे, है, हो, रे, गो, तु, तु, छ, वे, भोस्,
खिब, अछ, एव, एयन्, नूनन्, अश्चत्, भूयस्, चेत् कश्चित्, यव, तव, इन्त, भाङ्,
जञ्, यावत्, तावत्, वषट्, वीषट्, स्वाहा, स्वधा, स्वस्ति, चोम्, खलु, किल,
अथ, सुहु, अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ए, ऐ, ओ, औ, यथा, तथा, यदि,
यत्, तत्, किम्, विक्, डाहा, आहो, उत्, अहे, अहो, अथो, ननु, अस्मि, अस्मि,
इति, इव, वत, अमा, जात्, कथं, कुतः, कुत्र, आहोस्वित्, दिव्या, अङ्ग, फट्, अथे,
अरे, उरौ, उररौ, उररौ, करौ, कररौ, कररौ, तिर्यक्, इत्यादि ;—गिश्च—प्रादयो
विंशतिः, एते (नि)निपातसंज्ञाः स्युः । गिश्चनेह गिमेज्ञापठिता एव गृह्यन्ते—अतएव
स्वत्वादीनामर्चादौ गिसंज्ञाभावेऽपि गिसंज्ञा अव्ययसंज्ञा च । पाणिनिः १।३।३७-५८ ।

णित् यस्योच्यते तस्याख्यादयः परः, निदन्ती, डिदन्त्यस्य स्थाने,
मिदादी, स्यात् । *

१८ । परस्यः ।

(परः ११, त्यः ११) ।

प्रकृतेः परी यः स त्यसंज्ञः स्यात् । †

१९ । अं अः नुवी ।

(अं अः ११॥, नुवी ११) ।

अकार उच्चारणार्थः, विन्दुद्विविन्दुमात्रौ वर्णौ क्रमाच्च-वि-संज्ञौ
स्यः । ‡

२० । क × पौ^m मून्यौ ।

(क × पौ^m १॥, मून्यौ १॥) ।

वज्र-गजकुम्भाक्षती वर्णौ क्रमात् मू-नी-संज्ञौ स्यः । §

* णम्—ण न ङ म—इत् येषां ते णमितः, णन्ते भवम् अत्यम्, अत्यच्च तत् अच्चेति
तस्मात् अत्याचः । मूर्धन्यणकारिदागमः स्थानिनः अत्याचः परे भवति, दन्त्यणकारि-
दागमः स्थानिनोऽन्ते, ङकारिदागमः स्थानिनोऽन्त्यवर्णस्य स्थाने, मकारिदागमः स्थानिनः
आदी । यस्योच्यते इति षष्ठान्तिर्देशात् प्रत्ययेषु न प्रसङ्गः । तेन ङकारिणो ङ-
आदिविमर्शयः लिङ्गात् परा एव, एवं मूर्धन्यणकारिणो णवादयः धातोः परा एव ।
पाणिनिः १।१।४६, ४७, ४८, ५३ ; तन्मते णित् = मित, नित् = कित्, मित् = टित् ।

† प्रकृतेः परी यः स (त्य)प्रत्ययसंज्ञः स्यात् । पदस्य मूलभागः प्रकृतिः । “प्रती-
यते विधीयते इति प्रत्ययः ।” सिद्धान्तकौमुदी । पाणिनिः ३।१।२ ।

‡ तुरगुस्वारः । विविंसर्गः ।

§ मूर्जिङ्गामून्यौ—जिङ्गामूलोच्चार्यः । नौरुपाधानीयः—उपाधानीयस्त्रीत्यन्ति-
स्थानम् श्रीष्टः, उच्चारणस्तु सर्पश्वासवत् । कपावृत्तारणार्थौ । (६८ सूत्रं द्रष्टव्यम्) ।

वृ-वि मू-नीनां णत्वविधौ खरता, खरसन्धौ व्यञ्जनता, तथाच—नुवी पूर्वोक्तं चण्वञौ

२१ । हो भस् ।

(हः ११, भस् ११) ।

हकारो भस्संज्ञः स्यात् । *

इति संज्ञापादः ।

२य पादः—अच्-सन्धिः ।†

२२ । सह र्णो धः ।

(सह ११, र्णो ७, धः ११) ।

र्णो परे पूर्वस्य, र्णेन सह र्धः स्यात् । ‡

मूनी तु परगामिणौ । चत्वारोऽयोगवादाख्याः खलकर्मण्यपी मताः । अचः स्वयं विराजन्ते, ह्रस्वो परगामिणः ॥

* भस्-प्रत्याहारमध्ये (३) हकारस्याभावात् (५०) ह्रस्वितमित्यादिसिद्धार्थे हकारो भस्संज्ञायां परिगणितः । पाणिनी तु हल् इति पृथक् प्रत्याहारस्वीकारः ।

† संयोगशीलशब्दानामसंयोगे तेषामुच्चारणकार्कश्यम् असुश्राव्यता च भ्रुवन्ति, तद्दोष-निवारणाय हो शब्दौ, पूर्वशब्दशेषाक्षरस्य परशब्दप्रथमाक्षरस्य वा अभ्योर्भां परिवर्तनेन, संयुज्येते,—एवंविधसंयोगः सन्धिराख्यातः । तस्य सामान्यनियमः—सन्धिकपूरे नित्यो नित्यो धातूपसर्गयोः । समासेऽपि च नित्यः स्यात् स चान्यत्र विभावितः ॥ इति ।

‡ पूर्वसवर्णस्य परसवर्णेन सह दीर्घः स्यात् ।—सवर्णव्ययमध्ये पूर्ववर्णस्य ऋसले परस्य दीर्घत्वे १, पूर्वस्य दीर्घत्वे परस्य ऋसले २. अभ्योर्ऋसले ३, दीर्घत्वे वा ४, पूर्ववर्णो दीर्घो भवेत् ।—यथा, शिव-आशा=शिवआशा १, अमा-अर्धा=अमार्धा २, उर-अरिः=सुरारिः ३, राजा-आगतः=राजागतः ४, इत्यादि । अत्र सूत्रे र्णेन र्णं इति कृते पीठ्यापर्वानियमाभावात् ह्रासकार इत्यत्र परस्य दीर्घे ह्रीतुल्यकार इत्यनिष्टं ज्ञातम् । अत्र एव दीर्घः स्यात्, अपः सवर्णत्वेऽपि (६) दीर्घत्वासम्भवात् । पाणिनिः ॥१११०११॥

मुरारिः, लक्ष्मीशः, विष्णूत्सवः, धातृद्विः, शक्तृदन्तः, ह्रीतृ-
कारः । *

२३ । आदिगेचोर्णुव्री ।

(आत् ५।, इक्-एचोः ६॥, णव्री १॥) ।

अवर्णात् परयोरिगेचोरवर्णेन सह क्रमात् णव्री स्तः । †

हृषीकेशः, दामोदरः । ‡

सन्धियद्वयात् सन्धिलुप्येव न सन्धिः । §

माधवर्द्धिः, शिवल्कारः, कृष्णैकत्वं, मुकुन्दौकः, कृष्णैक्यं, भवौ-
षधम् । ¶

२४ । गेर्धोरनेधिन एङ्-ऋकोः ।

(गः ६।, धोः ६।, अन्-एध्-इनः ६।, एङ्-ऋकोः ६॥) ।

गेरवर्णात् परयोरेधिनवर्जितस्य धोरिङ्-ऋकोरवर्णेन सह क्रमात्
णव्री स्तः । ॥

* मुर-अरिः = मुरारिः, लक्ष्मी-ईशः = लक्ष्मीशः, विष्णु-उत्सवः = विष्णूत्सवः, धातृ-
द्विः = धातृद्विः, शक्तृ-दन्तः = शक्तृदन्तः, ह्रीतृ-लकारः = ह्रीतृकारः ।

† अवर्णात् परस्य यथासम्भवम् इति अवर्णेन सह गुणः (८) स्यात्, एचस्तु अवर्णेन
सह द्विः (९) स्यात् । पूर्वतः सङ्गानुवृत्तिः । पाणिनिः ६।१।८७-८८ ।

‡ हृषीक-ईशः = हृषीकेशः, दामन्-उदरः = दामोदरः ।

§ लुपि न सम्भ्रास्यविधी इत्यत्र सन्धिशब्दयद्वयात् सम्भ्रास्यसूत्रेण लुप्येव सन्धिनं
स्यात्, अध्यायान्तरसूत्रेण लुपि तु सन्धिः स्यात्, अतोऽत्र दामन् इति शब्दस्य न-कारस्य
अध्यायान्तर(अजन्ताध्याय)सूत्रेण (११८) लुपि दामोदर इति सन्धिः ।

¶ माधव-वर्द्धिः = माधवर्द्धिः, शिव-लकारः = शिवल्कारः, कृष्ण-एकत्वं = कृष्णैकत्वं,
मुकुन्द-भोक्तः = मुकुन्दौकः, कृष्ण-एक्यं = कृष्णैक्यं, भव-औषधम् = भवौषधम् ।

॥ आत् सह चेत्यनुवर्तते । उपसर्गाणां मध्ये म परा अप अव उप आ(ङ्) एभ्यः

प्रेजते, परोखति, अपाच्छति । *

अनेधिनः किं—उपैधते, अवैति । †

२५ । लिधोर्वा ।

(लिधीः ६।, वा ११।) ।

लिधोस्तु पूर्वोक्तं कार्यं वा स्यात् । ‡

प्रेकीयति प्रैकीयति, प्रौघीयति प्रौघीयति, प्रार्क्षीयति प्रर्क्षीयति, प्रास्कारीयति प्रस्कारीयति । §

२६ । लोपोऽस्योमाङोः ।

(लोपः १।, अस्य ६।, ओम्-आङोः ३॥) ।

अवर्णस्य ओमाङोः परयोर्लोपः स्यात् । ¶

शिवायोन्नमः, शिवेहि, ब्रह्मांतं, राजर्षिः । ॥

।रस्य एध-३न वर्जितस्य धातोः प्रादीनामवर्णेन सह एङीगुणः (८), अङ्कोष्ठः (९) स्यात् । धातौलृकाराभावात् एङ्-स्यतोरित्यनेनापि इष्टसिद्धौ लृगृणं परचातुष्ठ्यर्थमेव । पाणिनिः ६।१।८६, ८९, ९४ ।

* प्र-एजते = प्रेजते, परा-ओखति = परोखति, अप-अच्छति = अपाच्छति ।

† उप-एधते (२३) = उपैधते, अव-एति (२३) = अवैति ।

‡ पूर्वोक्तनिमित्तीभूतेन उपसर्गावर्णेन सह नामधातोः एङ्-अङ्कोः कर्मान् गुण(८) ङी (९) वा सः । प्र-ओङ्कारीयति इत्यादौ पूर्वोपरयोः परविधिर्वलवान् इति न्यायात् । रसृवेण (२६) अवर्णस्य लोपे ओङ्कारीयति, न तु प्रौङ्कारीयति । पाणिनिः ६।१।८२, ८४ ।

§ प्र-एकीयति = प्रैकीयति (वा २३) प्रैकीयति, प्र-ओघीयति = प्रौघीयति (वा २३) प्रौघीयति, प्र-अर्क्षीयति = प्रार्क्षीयति (वा २३) प्रार्क्षीयति, प्र-आस्कारीयति = प्रास्कारीयति, वा २३) प्रस्कारीयति ।

¶ अ इह अवर्णयद्वयं सह-निष्ठस्यम् । अवर्णस्य ओङारे आदिष्ठाङि च परे लोपः भान्, अनादिष्ट आङि परे दीर्घेणैव पदसिद्धेः अवर्णलोपस्य वैयर्थ्यात् । पाणिनिः १।१६५ ।

॥ शिवाय-ओम्-नमः (५०, ५१) = शिवायोन्नमः ; अत्र, लोपोऽप्यादेश उच्यते इति शयात् स्थानिवदादेश इति नियमेन अकारस्य स्थानिवत्त्वेन अयांभूरिति (३७)

स्थानिवदादेशः । * द्वयोर्विभाषयोर्मध्ये विधिर्नित्यः ।†

२७ । एवेऽनियोगे ।

(एवे ७, अनियोगे ७) ।

अवर्णस्य एवे परे लोपः स्यात् अनियोगे । ‡

अद्येव । नियोगे तु—अद्यैव गच्छ । §

२८ । बौष्ठोत्वोः से ।

(वा ११, बौष्ठोत्वाः ७, से ७) ।

अवर्णस्य ओष्ठोत्वोः परयोर्लोपः स्यात् वा से सति । ¶

विम्बोष्ठः विम्बोष्ठः, स्थूलोतुः स्थूलोतुः ॥ से किं—तवोष्ठः । **

यकारस्य न लुप् । शिव आ-इडि (२३) = शिव-एडि = शिवेडि, आ-ऊतम् (२३) = ओतं, ब्रह्म-पीत = ब्रह्मपीतम्, आ-ऋषिः (२३) = ऋषिः, राजा-अर्षिः = राजर्षिः ।

* स्थानमस्यास्तीति स्थानो, आदिस्थितेऽसौ आदेशः । यो वर्णो यस्य वर्णस्य स्थाने आदितः स पूर्वोदात्तवत् भवतीत्यर्थः । वस्तुतस्तु येषु अनिटं तेषु स्थानिवत्त्वं नास्ति, अतएव प्राञ्चः—इष्टमाधनाद्यैमेव न्यायः स्वीक्रियते, नत्वनित्यमाधनार्थमिति । पा. १।१।५६ ।

† पूर्वोदात्तयोः लृचयोः विकल्पवाचिनि वाशब्दे प्रयुक्ते तन्माध्यवर्तिनि सूत्रे सूचयोः सूत्रेषु वा वाशब्दस्य नानुवृत्तिः, अतस्तद्विधिर्नित्यः, यथा—(२५) लिधोर्वा, (२८) बौष्ठोत्वोः से, इत्येतयोर्मध्ये (२६) लोपोऽस्यामाङोः, (२७) एवेऽनियोगे इत्येतयोः वाशब्दस्य नानुवृत्तिः । यच्च तु वाशब्दो व्यवस्थावाची, तच्च विभाषाद्वयमप्यवर्तिनः इष्टत्वात् नित्यत्वम् अनिटत्वादित्यत्वं बोध्यम्—तेन (३७) अयोर्धोरिति, (३६) गोर्धेत्येतयोर्मध्ये, (३८) एङोऽतः इत्यस्य नित्यत्वम् । (६६) से तु क ख प फे वेति, (७१) यदाचि इत्येतयोर्मध्ये, (६७) शसि शसिति, (६८) क ख प फयोर्मन्यावित्येतयोर्वयोर्विकल्पः, (६९) अतोऽङ्गव्युः, (७०) च भो भगो इत्येतयोर्वयोर्नित्यत्वम् ।

‡ अनियोगे अनियमे अगवधारणे इत्यर्थः । “एवे चानियोगे” इति वार्तिकम् ।

§ अद्यैव = अद्येव । अद्य-एव गच्छ (२३) = अद्यैव गच्छ ।

¶ बौष्ठोः पीतो च परे अवर्णस्य लोपः स्थावा समासे । वाशब्दस्यैव व्यवस्थावाचि-त्वात् संज्ञार्था नित्यम् अवर्णलोपः स्यात्, तेन प्रोष्ठो ह्रस्वः, प्रोष्ठो मत्वविशेषः । वार्तिकम् ।

॥ विम्ब-ओष्ठः = विम्बोष्ठः, स्थूल-ओतुः = स्थूलोतुः, (वा^१२३) विम्बोष्ठः, स्थूलोतुः । विम्बे इव ओष्ठो यस्य, स्थूलासावीतुश्चेति समासवाक्यम् ।

●● से किं—से इति कश्चमुक्तम्, असमासे—तव-ओष्ठः, (२३) = तवोष्ठः ।

२६ । त्रीसे त्वतो त्रिं ।

(त्री से ७, तु ११, ऋतः ११, त्रिं २१) ।

अवर्णात् पर ऋतो त्रिमाप्नोति त्रीसे सति । *

शीतार्त्तः । † त्रीसे किं—परमर्त्तः । ‡ त्वन्तस्य नानुवृत्तिः । §

३० । ऋण प्र वसन वत्सर वत्सतर दश
कम्बलस्यर्णः ।

(ऋण—कम्बलस्य ६१, ऋण. ११) ।

एषामवर्णात् पर ऋणो त्रिमाप्नोति । ऋणार्णं, प्रार्णं । ¶

३१ । स्वाक्षयोरीरोहिन्यौ(ग्यौ) ।

(स्व-अक्षयोः ६॥, ईर-ऊहिन्यौ १॥) ।

* अथैवशात् विभक्तैर्विपरिणाम इति न्यायात् (२६) लोपोऽस्योमाङोरित्यवर्णस्य विभक्तिं विपरिणमय्याङ् अवर्णात् पर इति । वृद्धिविधानदर्शनादेव सङ्गानुवृत्तिः । तृतीयासमासे अवर्णात् परस्य अव्यवहितस्य ऋतशब्दऋकारस्य पूर्व्यावर्णेन सङ्ग वृद्धिः स्यात् (६) । पाणिनि ६।१।८६ सूत्रस्य वार्तिकम् ।

† शीत-ऋत. — शीतार्त्तः । शीतेन ऋतः—प्रीडित इति तृतीयातत्पुरुषसमासः । एवं चुधा-ऋतः — चुधार्त्त इत्यादि ।

‡ परम ऋतः = परमर्त्तः । परमशायी ऋतश्चेति कर्माधारयसमासे ऋतस्य वृद्ध्याभावेन (२३) गुणः (८) ।

§ तुकारान्तस्य पदस्य परसूत्रे अनुवृत्तिर्नास्तीति । अनेन ज्ञापकेन त्वन्तभिन्नपदस्य परसूत्रेऽनुवृत्तिः सूचिता, परन्तु ज्ञापकभिन्नमनित्यमिति न्यायात् क्वचिदनिष्टे नानुवर्तते ।

¶ ऋणापनूयनार्थम् ऋणम् ऋणार्णं, प्रकृष्टवृणं प्रार्णं, वसनार्थवृणं वसनार्णं, वत्सरेण देयवृणं वत्सराणं, वत्सतरार्थवृणं वत्सतरार्णं, दश ऋणाः पयोदुर्गाणि सन्ति यस्मिन् यस्यां वा दशार्णां देशः दशार्णां नदी, कम्बलार्थवृणं कम्बलार्थम् । ऋणोऽस्त्रियां पयोदुर्गे देये नौचे दुरात्मनीति पदगोविन्दः । एतदन्यत्र तु (२३) गुणः—यथा, अवसन-ऋणः = अवसमर्णः, उत्तम-ऋणः = उत्तमर्णः । “प्रवत्सतरकम्बलवसनार्णदशाना-वृणै” इति वार्तिकम् । “अत्र कालापानुसारिणी वत्सरशब्दमपि पठित्वा वत्सरे देयवृणं वत्सराणमित्युदाहरन्ति । अपरे तु वत्सरशब्दमपि पठन्ति । तत्सर्वं भाष्यादिविच्छेदम्” इति प्रौढमनोरमा ।

अनयोर्वर्णात् परावेतौ त्रिमाप्रुतः ।* खैरम्, अचौहिणी । †

३२ । प्रस्थोढोऽब्यूहाः ।

(प्रस्थ ६), ऊढ-ऊढि-ऊहाः १॥) ।

प्रस्थावर्णात् परा एते त्रिं यान्ति । प्रौढः, प्रौढिः, प्रौहः । ‡

३३ । वैषैष्यौ ।

(वा ११, एष-एष्यौ १॥) ।

प्रस्थावर्णात् परावेतौ त्रिं वा प्राप्रुतः । प्रैषः प्रैष्यः, प्रेषः प्रेष्यः । §

३४ । मनीषाः । (१॥) ।

मनीषायां निपात्यन्ते । ॥

* स्वाच्योः कमसाह—स्वस्य अकारात् ईरः, अचस्य अकारात् ऊहिनो च, तेन सह त्रिमाप्रोति । सूत्रे ईर इत्यस्य अकार उच्चारणार्थः, तेन रेफान्त ईर इत्यस्य वङ्गं, तेन ईर-ईरिणोः प्राप्तिरिति—यथा, खैरं, खैरी, खैरिणी । खैरा इत्यत्र न स्यादनभिधानात् । मलादिरङिते खैरं खञ्जन्मन्दयोस्त्रिविति शब्दाभिः । अचाणा-मूहिनैति वाक्ये “सज्ञायामेव” अचौहिणी (णत्वं)—परिमाणविशेषविशिष्टा सेना । अचाणामूहसत इति कृते तु अचौहिणी(नो)त्येव भवति । पूर्व्ववत् वार्तिकम् ।

† ख-ईरं=खैरम् । अच-ऊहिनो=अचौहिणी ।

‡ प्र-ऊढः=प्रौढः, प्र-ऊढिः=प्रौढिः, प्र-ऊहः=प्रौहः । ऊहधातोः षञ् प्रत्ययेन ऊहशब्दः साध्यः, वङ्गधातोस्तु क्त-प्रत्ययाभ्यां ऊढ, ऊढिः इति पदद्वयं विभक्तम् प्रौढो भार इत्यत्र प्रपूर्वादाङ्पूर्वाच्च वङ्गधातोः क्तप्रत्यये रूपम् । पूर्व्ववत् वार्तिकम् कान्तिकावृत्ति-कलाप-सुपन्न-सचित्रसारमते (प्राचां मते भाष्येऽपि) वार्तिकसूत्रे ऊहशब्दस्य उल्लेखो नास्ति, नव्यानां मते तु भाष्य तदुल्लेखो दृश्यते ।

§ विकल्पेन वृद्धिविधानात् पक्षे गुणो भवतीत्यवधीयते, इयमेव याशब्दस्य व्यवस्था । प्र-एषः=प्रैषः, प्र-एष्यः=प्रैष्यः । वा (८) प्रेषः, प्रेष्यः । दूत इत्यर्थः । पूर्व्ववत् वार्तिकम् ।

॥ यत् यत् लक्षणानुत्यक्तं तत् सर्व्वं निपातनात् सिद्धमिति भाष्यम् । तस्य सिद्धिः—कचित् वर्षागमैः, कचित् वर्षविपर्य्ययैः, कचित् वर्षविकारैः, कचित् वर्षणमात्रैः, कविष्व धात्वर्थातिशयैर्ज्ञातव्या । निपातः पञ्चभेदो यथा—वर्षागमो वर्षविपर्य्ययश्च, द्वौ चापरो वर्षविकारनामौ । आतोत्तदयोतिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तमिति पूर्वाचाव्याः । पाणिनि ६।१।६४ सूत्रस्य वार्तिकम् ।

मनीषा, हलीषा, लाङ्गलीषा, शकन्धुः, कुलटा, सीमन्तः, पत-
ञ्जलिः, सारङ्गः । *

३५ । यलायवायावोऽचीचः ।

(यल्-अय्-अव्-आय्-आवः १॥, अचि ७, इचः ६।—यला १, वा) ।

इचः स्थाने य् व र् ल् अय् अव् आय् आव् एते अचि परे क्रमात्
स्युः । * त्राम्बकः, विष्णुश्री, धात्र्युतौ, लाकृतिः, हरये,
शश्वे, नायकः, पावकः । ‡

३६ । वाव गोर्दान्ते ।

(वा ११, अव ११, गोः ६, दान्ते ७) ।

* मनस ईषा = मनीषा—बुद्धिः । हल-ईषा = हलीषा, लाङ्गल-ईषा = लाङ्गलीषा,
[वा लाङ्गलदण्डः । संज्ञितसार-मुपस्र-मते ईषा गमनम् । शक-अन्धुः = शकन्धुः—
कदेशस्थकूपः । कर्काणां राशामन्धुः कर्कसुरित्यपि वक्तव्यम् । कुल-अटा = कुलटा—
श्या । सीम-अन्तः = सीमन्तः—केशविन्यासः । पतत्-अञ्जलिः = पतञ्जलिः—सुनि-
वेशः । सार-अङ्गः = सारङ्गः—चानकादिः । शकन्धादिषु पररूपं वाच्यमिति वार्तिकम् ।
अव अचसन्धौ अजुलीपविधायकेऽपि सूत्रे बहुवचननिर्देशात् वतौ आदिपदस्योपादानाच्च
न्याय्यपि पदानि निपातनात् सिध्यन्ति, इत्यादि बहुवचनानां गणस्य संसृचकाः इति
प्राच्यः । तथाच—वहस्यतिः, वाचस्यतिः, वनस्यतिः, वलाङ्कः, गोश्वदम्, आश्वदं,
गोमूतः, तस्करः, मस्करि, अटवी, आश्वथं, पृषोदरः, केशवः, परोच, पशाङ्गः,
रिचन्द्रः, भुवलोक्तः, अन्योऽथम्, परस्पर, परम्परा, पिशाचः, कपिलः, निष्कं,
ब्रमित्यादि । पाणिनिः ६।१।१०६ ।

† इ उ ऋ लृ ए ओ ऐ औ एतेषां वर्णानां स्थाने क्रमण—

य् व र् ल् अय् अव् आय् आव् एते क्रमात् स्युः अवर्णं एचि असमान-
रिति च परे । समान-रिति परे तु (२२) दीर्घएव, यथा—लक्ष्मीशः, सामान्यविशेषयो-
र्मध्ये विशेषविधिर्वलवान् इति न्यायात् । सूत्रे यल इति अकारान्तपाठः उच्चारणसीक-
र्थायैः (४) । पाणिनिः ६।१।७७-७८ ।

‡ चि-अम्बकः = त्राम्बकः, चीथि अम्बकानि चर्त्तुं वि यस्य । विष्णु-ईशो = विष्णुश्री,
धात्र-अच्युतौ = धात्र्युतौ, ल आकृतिः = लाकृतिः, लकारश्चैव आकृतियस्य । हरे ए =
हरये, शश्वे-ए = शश्वे, नै-अक्तः = नायकः, पी-अक्तः = पावकः ।

गोरिचः स्थाने अवः स्याद्वा अचि परे दान्ते । *

गवेशः, गवीशः । दान्ते किं, गवे । गवेन्द्र-गवाक्षौ नित्यम् ।

३७ । अयां योर्लुप् वा ।

(अयां ६॥, योः ६॥, लुप् १२, वा ११) ।

दान्ते स्थितानामयादीनां यवयोर्लुप् स्याद्वा । ‡ हरएहि
हरयेहि, शम्भइदं शम्भविदं, त्रियाएति त्रियायेति, विष्णाउत्कः
विष्णावुत्कः । §

३८ । एङोऽतः ।

(एङ ५, अतः ६) ।

दान्ते स्थितादेङः परस्य अकारस्य लुप् स्यात् । हरेऽव,
विष्णोऽव । ¶

* इच इत्यस्यानुवृत्तिः । अव इति पृथक् विधानात् गोशब्दस्य ओकारस्थाने अका-
रान्त-अवादेशः स्याद्वा अचि परे पदान्ते । वृत्तौ गोरिचः ग्रहणात् चित्रा गीर्थस्य
इत्यादौ (३३०) गवावादेरित्यादिना गोरिचकारस्थाने ऋस्व-उकारादेशे चित्रगु-आचार्यः
— चित्रगवाचार्यः इत्यादि सिद्धम् । गवीश इत्युदाहरणानन्तरम् अयां योरिति
लक्षणकरणाय ताव वलीपः, केचित् समानं न स्यादित्याहुः । पाणिनिः ६।१।२२३ ।

† गो-ईशः (२३) = गवेशः, वा (३५) गवीशः । गो-ए (३५) = गवे । गो-इन्द्रः =
गवेन्द्रः, गो-अतः = गवातः, उभयत्र नित्यमवादेशः । पाणिनिः ६।१।२२३-२२४ ।

‡ अयाम् इति बहुवचननिर्देशो गणार्थः । पदान्ते स्थितानाम् अय्, अव्, आय्,
आव्, इत्येषां यवोर्लुप् स्याद्वा । अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थया—कश्चिन्न स्यात्, कश्चित् वा
स्यात्, कचिन्नित्यमिति स्मृतम् । अभिधानादुदाहरणानि ज्ञेयानि । पाणिनिः ८।१।१६ ।

§ हर-एहि (३५) = हरय्-एहि (३०) = हरएहि, शम्भो-इदं (३५) = शम्भ-इदं
(३०) = शम्भइदं, त्रिये-एति (३५) = त्रियाय्-एति (३०) = त्रियाएति, विष्णो-उत्कः
(३५) = विष्णाव्-उत्कः (३०) = विष्णाउत्कः । वा (३५) हरयेहि, शम्भविदं, त्रियायेति,
विष्णावुत्कः । (३५) सन्धि-सूत्रेण लुप्करणाय हरएहि इत्यादौ न सन्धिः ।

¶ अपदान्ते यथा—शे अनं (३५) = शयनं, भो-अनं (३५) = भवनम् । पाणिनिः
६।१।२०६ ।

३६ । गोर्वा ।

(गोः ६।, वा । १।) ।

गोरति वा सन्धिः । * गवायं गोऽयं गो-अयम् । †

४० । नाजो अन्तोऽनाङ् निः लुञ्च ।

(न । १।, अच् । १।, ओ-अन्तः १।, अनाङ् । १।, निः १।, लुः १।, च । १।) ।

अज्मात्र ओकारान्तश्च निराङ्वर्जः सन्धिं नाप्नोति, लुञ्च । ‡

अ-अनन्त, इ-ईश्वर, उ-उमेश, अहो-ईशान, कृष्ण-एहि ।

अनाङ् किं—

मर्यादायामभिविधौ क्रियायोगेष्वर्थयोः ।

य आकारः स ङित् प्रोक्तो वाक्यस्मरणयोरङित् ॥ §

* अर्थवशात् विभक्तिर्विपरिणाम इति न्यायात् अतः इति षष्ठ्यान्तपदं सप्तम्यन्तं भूत्वा अनुवर्तते, इत्यत आह गोरतीति । प्रकरणवशात् सन्धिः । अच् पूर्वसूत्रात् एङः इत्यनुवर्त्य एङन्तस्य गोरिति वक्तव्यम्, तेन (चित्रगु-अयम्) चित्रग्वयमित्यत्र नास्य सूचस्य प्रसरः । पाणिनिः ६।१।१२२ ।

† गो-अयं (३६) = गवायं, वा (३८) = गोऽयं (३६) = गो-अयम् ।

‡ अच्मानाव्ययस्य, ओकारान्ताव्ययस्य, मृतस्य च, अन्यावयवस्य शब्दान्तरस्याद्यावयवेन सह न सन्धिः । तेन अनन्त अ, ईशान-अहो इत्यादौ सन्धिः स्यादेव । ओ अन्त इति प्रथक्करणात् अच्पदेन तन्मात्रं प्रतीयते, अन्यथा ब्रजवदरत्न (५७४) इत्यादिवत् अन्तस्तेव प्राप्तिः स्यात् । तेन अ, इ, उ, ऋ, ए, ऐ, ओ, औ, इत्येकैक निपातः, एवमोकारान्तोऽपि निपातः । नञा निर्दिष्टमनित्यमिति न्यायात् अहोऽतिरस्यमित्यादि-सिद्धिः । पाणिनिः १।१।१४ १५ ।

§ ङित्वन्वयस्य आकारस्य आङ्श्च भेदज्ञानं कथम् इत्यत आह—य आकारः—मर्यादायां सौमायाम् (१), अभिविधौ अभिव्याप्तौ (२), क्रियायोगे—क्रियावाचकपद-पूर्ववर्तित्वे (३), ईषदर्थे, अल्पाथे (४), वर्तते, स ङित् प्रोक्तः, तस्य सन्धिरिति भावः । महाभाष्ये यथा—ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ अ यः ।

एवमात्रं ङितं विद्यात् वाक्यस्मरणयोरङित् ॥

आत्मबोधादैकदेशालोक्षोपरतैर्हरिः ।

आ एवं तत्त्वमय्यादा, आ एवं तत् कृतं मया ॥ *

४१ । ब्वद्देऽमीयु । (ख-दे ७, अमी ई ऊ-ए = यु ॥१.) ।

ब्वे निष्पन्नोऽमी-शब्दो, हे निष्पन्न ईदूदेदन्तस्य सन्धिं नाप्नोति ।†
अमी-ईशाः, हरी-एतो, विष्णू-अमी, गङ्गे-इमे । ब्वहे किम्—
अभ्ययं, बध्वर्थः । ‡

४२ । स्योद्देतौ । (वि-भोत् - स्योत् ॥१, वा ॥१, इतो ७) ।

सौ जात ओकारः सन्धिं वा नाप्नोति इतो परे । §

* यथा, आ-आत्मबोधात् = आत्मबोधात्—आत्मज्ञानपर्यन्तम् (१) । आ-एक-
देशात् = एकदेशात्—एकदेशं करचरणादिकं व्याप्य (२) । आ-आलोकि = आलोकि—दृष्ट
इत्यर्थः (३) । आ-उपरतैः = ओपरतैः—ईषदविरक्तैः (४) । य आकारः—वाक्यार्थ (१)
पूर्ववाक्याद्यानुभवयोः (२) वर्तते, स अङ्गित् । अतएव तस्य सन्धिर्न स्यादित्यर्थः, यथा,
आ एवं तत्त्वस्य ब्रह्मणो मय्यादा इति वाक्यं (१), मया तत् कृतम् आ एवम् इति
अरण्यम् (२) ।

† द्विवचननिष्पन्नः अमीशब्दः, द्विवचननिष्पन्नः ई कारात्सः ऊकारात्सः ए-कारात्सः
सन्धिं नाप्नोति । अत्र ईकारादेः सन्धिविधायां तन्निमित्तकस्यापि सन्धिविधौ बोध्यः
—तेन गङ्गे-अ- इत्यादौ नाकारलोपः । पाणिनिः १।१।११-१२ ।

‡ अमी-अभ्ययम्, अमी—रोगी । बध्वा-अर्थः (३।६) = बध्-अर्थः = बध्वर्थः,
एवं नाभ्याः-अर्थः = नाभ्यर्थः इत्यादौ ऊकार-ईकारयोः द्विवचननिष्पत्त्याभावात् सन्धिः
स्यादिति । नञा निर्वृष्टमनियमिति न्यायात् द्विवचने अदध एकारस्य सन्धिः स्यादिति,
तेन असुके-इह (३५, ३७) असुक इह असुकयिह, असुके-अथ (३८) = असुकेऽथ, एवं
मणौवादिषु द्विवचननिष्पत्त्यापि ईकारस्य इवे परे सन्धिः स्यादिति । यथा, मणौ भाव्या-
पतो चैव दम्पती जल्पती तथा । रोदसी वाससी चैव इवे जायापती तथा । अन्यैरपीह
पञ्चमी पञ्चमीप्रथमान्यपीति मणौवादयः । अथवा इवार्थस्य वाशब्दस्य वञ्च्यस्य वा
सोकारिण्ये ते सः स्यात् । ईदूतोदीर्घयङ्गात् अभवावज्ञावानित्युक्तं ऋषस्य सन्धिः ।

§ सौ परे जात ओकारः उकारात्सः इत्यस्य सन्धिर्न एव सम्भवति, स ओकारः सन्धिं
वा नाप्नोति इति शब्दे परे । पाणिनिः १।१।१६ ।

विष्णो-इति विष्ण-इति विष्णविति । #

४३ । उञ् णपात्त्वचि व वा ।

(उञ् ११, णपात् ५१, त ११, अचि ७, व ११, वा ११) ।

उञ् सन्धिं वा नाप्नोति इतौ परे, णपात् परसु* वो वा स्यादचि । † उ-इति, विति ।, किमुक्तं, किसु-उक्तम् । ‡

४४ । वेक् स्वश्चार्णेऽसे ।

(वा ११, इक् ११, *स्वः ११, च ११, अर्णे ७, असे ७) ।

इक् सन्धिं वा नाप्नोति, स्वश्च वा स्यादर्णे परे, नतु से, दान्ते । §
शार्ङ्गी-अत्र शार्ङ्गी-अत्र शार्ङ्गीच । असे किं—हृय्यर्चा । ¶

४५ । चटक्चक् । (चटकि ७, चक् ११) ।

* विष्णो-इति = विष्णो-इति, वा (१५, ३७) विष्ण इति विष्णविति ।

† अकारोऽस्य नञ्बदव्ययत्वज्ञापकः । पूर्वसोऽनुवर्त्तमानेन वाशब्देन, उञ् सन्धिं वा नाप्नोति इतौ परे, इत्येकोऽर्थः । अप्रत्ययाकारात् परसु व-कारो वा स्यादचि इत्य-परोऽर्थः । पाणिनिः १।१।१७, ८।३।३१ ।

‡ विधिवत्तात् सवर्णे परेऽपि उकारस्य वत्वं (१५), न तु दोषः (१२) । उकारस्य स्थानिवत्त्वेन अन्वहावेन वा दान्ते स (५३) इत्यनेन न मस्यानुस्वारः । विकल्पपञ्च (४०) बाजो अन्त इत्यनेन सन्धिविधेयः ।

§ मच्छूकमुत्था (३६) सूत्रात् दान्ते इत्यस्यानुष्ठितिः । इक् प्रत्याहारः सन्धिं वा नाप्नोति, ऋतोऽपि वा स्यात्, असमाने वर्णे परे, पदान्ते, असमासे । सन्धिविधेयसम्बन्धो वाशब्दः पूर्वोऽनुवर्त्तते एव, इह पुनर्वायद्वयं ऋक्सम्बन्धार्थम्, अन्यथा सन्धिविधेयसम्बन्धस्य वाशब्दस्य सन्धिविधेयेन चरितार्थत्वं ऋक्स्य नित्यत्वापत्तिः स्यात् । अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थाविधित्वात् कचिदमित्यसमासेऽपि स्यात्, तेन नद्या-अन्त इति समासे नदी-अन्तः नदिअन्तः नद्यान्तः इति । पाणिनिः ६।१।२७ ।

¶ हरि-अर्चा (३५) = हृय्यर्चा । ऋक्षान्त-प्रत्युदाहरण-ज्ञापकात् ऋक्षान्तस्यापि पञ्च सम्बन्धभाव इति सूचितं, तेन वारि-अत्र वाय्यं च इत्यपि भविता ।

अक् सन्धिं वा नाप्नोति ऋक् पि परे स्वयं वा स्यात् । *

ब्रह्मा ऋषिः, ब्रह्मा-ऋषिः, ब्रह्मर्षिः ।

इति अच्-सन्धि-पादः ।

३य पादः—हस्-सन्धिः ।

४६ । स्तु शुभिः शुभात् ।

(स्तु १२, शुभिः ३३, शुत् १२, अशात् ५१) ।

सकार-तवर्गौ शकारेण चवर्गेण वा योगे शकार-चवर्गौ क्रमात्
प्राप्नुतः, न तु शात् परौ । *

सच्चित्, शार्ङ्गिञ्जय । अशात् किं—प्रश्नः । †

* इह वाहयमनुवर्तते । ऋगकौ प्रत्याहारौ । यत्र ऋक्सम्भावना नास्ति तत्र अ वा
सन्धिरिति—तेन, टधि ऋच्छति दध्यच्छति इत्यादि । अत्र असमासे इति नानुवर्तते, तेन
महाश्यामौ ऋषिरिति समासं, महाऋषिः महाऋषिः महाऋषिरिति कश्चिदाह । अतएव
“समासेऽप्ययं प्रकृतिभावः” इति सिद्धान्तकौमुदी । वस्तुतस्तु अनित्यसमासे एवायं
विधिः, तेन पर्युच्छंतीत्यादौ न स्यात् । पाणिनिः ६।१।१२८ ।

* शुभिरिति बहुवचनं योगक्रमाभावसूचनार्थम् । तृतीयया साङ्ख्यसूत्रेणात् योगी
सुभ्यते । योगश्च अव्यवहितपूर्वापरैकतरवर्तित्वम् । तात्त्व्यशकार-चवर्गयोरन्यतरण
सह अव्यवधाने स्थितौ दन्त्यसकार-तवर्गौ क्रमात् तात्त्व्यशकार-चवर्गौ प्राप्नुतः शकार-
चवर्गयोर्भावं प्राप्नुत इत्यर्थः—शकारचवर्गौ स्यातामिति यावत्, न तु तात्त्व्यशकारात्
परस्थितौ । अत्र “शात् परस्य पुलं न स्यात्” इति सिद्धान्तकौमुदी । एकत्र दृष्टः
शास्त्रार्थोऽन्यत्रापि प्रयुज्यते बाधकं विनोति नियमान्, परस्मैकान् ‘नच दान्तात् टवर्गात्
परौ’ इतिवत् अत्रापि ‘नच दान्तात् चवर्गात् पराविति’ बोध्यं तेन अच् सन्धिः, नञ्-
समासः, कृञ् धातुः इत्यादिसिद्धिः । पाणिनिः ८।४।४०।४४ ।

† सत्-चित् = सच्चित्, शार्ङ्गिन्-जय = शार्ङ्गिञ्जय । प्रश्नः = प्रश्नः ।

४७ । दुभिः द्वयदान्तोः ।

(षट्भिः ३॥, षट् १२।, अषि ७।, अदान्तोः ५।) ।

सकार-तवर्गौ षकारेण टवर्गेण वा योगे षकार-टवर्गौ क्रमात् प्राप्नुतः, न तु षकारे परे, न च दान्तात् टवर्गात् परौ । * तट्टीका, चक्रिण्ढीकसे । अपि किं—सत् षष्ठः । अदान्तोः किं—षट्-ते । †

४८ । षष्ठां षष्वति षस्यगर्थः । (१॥) ।

एते निपात्यन्ते । ‡

४९ । ले लस्तोः । (ले ७।, लैः १।, लोः ६।) ।

ले परे तो लकारः स्यात् । § तल्लयः, विहाँल्लिखति ।

यलो द्विधरो निरनुनासिकः सानुनासिकः ।

अनुनासिकस्तेन तत्स्थाने सानुनासिकः ॥ ¶

* पूर्वतः सु इत्यस्यानुवृत्तिः । दुभिरिति बहुवचनं पूर्ववत् । मूर्धन्यषकारटवर्गयो-
रन्यतरेण सह अन्यस्थाने स्थितौ दन्त्यसकारतवर्गौ क्रमात् मूर्धन्यषकारटवर्गौ भवतः, न तु
मूर्धन्यषकारे परे, न च पदान्तटवर्गात् परस्थितौ । षट्-सन्त इत्यत्र नष्टमङ् (५७) इत्य-
नेन टस्थाने तत्करणादेव, अनेन पुनः तस्थाने टकारी न स्यात् । पाणिनिः ८।४।४१-४२।

† तत्-ट्टीका = तट्टीका, चक्रिन्-ढीकसे = चक्रिण्ढीकसे ; हे चक्रिन् त्वं गच्छ-
सीत्यर्थः, ढीकङ्-गतौ इति कविकल्पद्रुमः ।

‡ षष्-नामे = षष्ठां, षष्वद्वादान्तो नुमागमे (११०) निपातनात् षस्य णत्वे षष्ठा-
मिति । यच्च तु गौणत्वात् नुमागमो न स्यात् तच्च न निपातनं, तेन अतिषुषामित्येव ।
षडधिका नवतिः षष्वतिः । षष्ठा नगरी षष्यगरी । नगरीति स्त्रीनिर्देशात् षड्-
नगरमित्यत्र न स्यात् । “अनामूनवतिनगरीणामिति वाच्यम्” इति वार्तिकम् ।

§ तो लवर्गस्य । अङ्ग दान्ते स्थितयोस्तकारनकारयोश्चदाहरणवलात् दान्ते इति
• बोध्यं, तेन सुवन्लङ्गि (२४२) इत्यत्र न नस्य लः । पाणिनिः ८।४।६० ।

¶ विहाँल्लिखतीत्यत्र अनुनासिकहेतुमाह यलो द्विधेति । अनुनासिकोऽर्धचन्द्राकृतियथे

५० । न्नोर्नु भस्यदान्ते ।

(स्त्रीः ६॥, तुः १॥, भसि ७॥, अदान्ते ७॥) ।

अदान्ते स्थितयो र्भनयो नुः स्यात् भसि परे । रंस्यते, वृद्धि-
तम् । *

५१ । जपे जम् नोः । (जपे ७॥, जम् ११॥, नोः ६॥) ।

अदान्ते स्थितस्य नो र्जपे परे जम् स्यात् । शान्तः, अङ्कितः ।†

५२ । वा त्वरयपेऽरयम् ।

(वा ११॥, तु ११॥, अरयपे ७॥, अरयम् ११॥) ।

दान्ते अदान्ते वा स्थितस्य नो रेफवर्ज-यपे परे रेफवर्जं यम् वा

रुद्रः, अपिच नाभिकामनुलक्ष्यौक्त्य उच्चार्यतेऽभौ इति व्युत्पत्त्या अनुस्वारि जमे च वर्तते ।
नास्ति रो यस्मिन् भौऽरः यत् इत्यस्य विशेषणम्, ततश्च रभिन्न यत्प्रत्याहारी द्विधा भवति
— निरनुनासिकः— अर्द्धचन्द्राकृतिवर्णशयः, सानुनासिकः— अर्द्धचन्द्राकृतिवर्णपूर्वकश्च ।
जमः स्वभावादनुनासिकः— नाभिकामनुलक्ष्यौक्त्य उच्चार्यमाणः, तेन हेतुना तस्य स्थाने
जायमानो यत्नः सानुनासिकः अर्द्धचन्द्राकृतिवर्णपूर्वक एव स्यात्, कारणगुणाः कार्य-
गुणमारभन्ते इति न्यायादित्यर्थः । एवम् अनुस्वारजातो यत् सानुनासिको भवति ।
विहर्षांशित्येव न स्थानजातत्वात् लकारस्य अर्द्धचन्द्राकृतिवर्णपूर्वकत्वम्, अर्द्धचन्द्राकृति-
वर्णस्य अनुस्वारवत् पूर्व्येव सम्बन्धः । अर इति किम्, अवावरीत्यादौ (२६१) वनो न-
स्थानजातोऽपि रः निरनुनासिक एव । पाणिनिः १।१।८ ।

* रंस्यते इति रसधातोः स्यते विभक्तिः, पदमध्यगत्वात् मस्यादान्तत्वं, रम्-स्यते =
रंस्यते । वृद्धिधातोः इतिच्चेन तुणि क्तप्रत्ययः, अतएव न स्यादान्तत्वं, वृन्-इति— वृद्धितः,
हो भस् (२१) इत्यनेन इत्य भस्त्वम् । अदान्ते इति किं— रागन् भुङ्क्ष्व । भस्तीति
किं— मयसे, रस्यते । पाणिनिः ८।१।२४ ।

† अदान्ते स्थितस्य अनुस्वारस्य प्रत्येकवर्गाक्षरे परे तद्वर्गेशिवाक्षरः स्यात् । अत्र पूर्व-
तोऽनुवर्त्तमानोऽपि भोरिति पुनर्यदृक् सामान्यानुस्वारप्राप्तयेम्, ननु यथा कीदृशसकारनकार-
आत्मानुस्वारप्राप्तौ लक्ष्यते (८२७) इत्याद्यसिद्धिः स्यात् । श्राम्तः = (५०, ५१) शान्तः, •
अन् कितः = (५०, ५१) अङ्कित । शसधातो अन्कधातोश्च क्तः । पाणिनिः ८।४।५८ ।

स्यात् । * यलोऽनुनासिकः । † यँय्यस्यते यंय्यस्यते ‡, हरि-
भज हरिभज । कम्पते § इति पूर्व्वेण नित्यम् । अरे किं—
रंरस्यते ।

५३ । दान्ते मोऽसम्माजो हसे नुः । *

(दान्ते अ, मः ६।, असम्माजः ६।, हसे अ. नुः १।) ।

दान्ते स्थितस्य मस्य हसे परे नुः स्यात्, न तु सम्माजः ।
शिवंस्तीति । असम्माजः किं—सम्माडिति । ¶

५४ । पुंसः सन् खय्यम्परेऽख्ये ।

(पुंसः ६।, सन् ११।, खयि अ, सम्परे अ, खयि अ) ।

* पृथक्थीगात् अदान्ते इति नानुवर्त्तते, तेन दान्ते अदान्ते वायं विधिः । तथाच,
दान्ते अदान्ते वा स्थितस्य अनुस्वारस्य यवले परे यवला वा स्युः ; दान्ते स्थितस्य तु
वर्गालरे परे तद्वर्गाली वा स्यादित्यर्थः । दान्ते यवले परे यथा—लँय्यच्छ लँय्यच्छ, संवृ-
णोमि मवृणोमि, लंलुञ्चः लंलुञ्चः । अदान्ते यवले परे यथा—यँय्यस्यते यंय्यस्यते,
वँय्यस्यते वँय्यस्यते, लँलुञ्चस्यते लँलुञ्चस्यते । रसधातोः रूपान्तरेण लमधातुसिद्धिः, रन्फात्
लन्फवत् । पाणिनिः ८।४।५६ ।

† यलोऽनुनासिक इति—अत्र जायमानो यलः अनुनासिकः अनुनासिकवानित्यर्थः,
अर्शश्चादित्वादप्रत्ययः । यमोऽनुनासिक इति तु लिपिकरप्रमादपाठः, तथाच हरिभज
इत्यत्रापि अनुनासिकपूर्व्वक जमापनेः ।

‡ यमधातो र्यङि—यं-य्यस्यते = यँय्यस्यते. (वा) यंय्यस्यते ।

§ कन्-पते (५०.५१) = कम्पते । एवं भवन्ती, अजश्रित इत्यादि । अत्र अनुस्वारस्य
अदान्ते स्थितत्वात् पूर्व्वसूत्रेणैव नित्यमादेशः ।

¶ शिवंस्-स्तीति = शिवंस्तीति । सम्-राज-इति = सम्माडिति, इतिशब्देन सम्माज-
शब्दो यस्मिन्नर्थे कृदन्तत्वेन वजनमिति बोध्यम् । कृदित्यु—येनष्टं राजसूयेन मण्डलस्येश्वरस्य
यः । शान्ति यथाज्ञया राज्ञः स सम्माडित्यमरीक्तेः । तेन सं शोभनं राजते इति संराट्
चन्द्र इत्यत्र अनुस्वारः स्यादेव । पाणिनिः ८।३।१३।२५ ।

पुंसो मस्य सन् स्यात्, अम्यरे खपि परे, न तु ख्ये । *
पुंस्कोकिलः । अम्यरे किं—पुंशीरम् । अख्ये किं—
पुंस्थ्यातः । †

५५ । नोऽप्रशामश्छते ।

(नः ६।, अप्रशामः ६।, छते ७।) ।

दान्ते स्थितस्य नस्य सन् स्यात्, अम्यरे छते परे, न तु
प्रशामः । ‡ शार्ङ्गिन्-क्खिन्, चक्रिन्-स्त्राहि । अम्यरे किं—सन्-
त्सरः । अप्रशामः किं—प्रशान्तनोति । §

५६ । कांस्क्रान् नृः पि वा ।

(कांस्क्रान् १।, नृः १।, पि ७, वा १२।) ।

कांस्क्रान् कान्कान्, नृः पाहि नृन्पाहि । ¶

* अम् परी यस्मात् सोऽम्यरस्तस्मिन्, खपोत्यस्य विशेषणम् । पूर्वस्यात् सकारः
अनुवर्तते । सनो न इत् तेन (१७) नस्थान्ते भवति ; सकारे अकार उच्चारणार्थः ।
पाणिनिः ८।१।६, वार्तिकञ्च ।

† पुमांश्चाक्षौ कोकिलश्चेति विग्रहे (१८३) पुम्-कोकिलः = (५०) पुंस्कोकिलः, लुप्त-
सकारस्यादिनिधित्वात् (१५) सस्य विसर्गाभावः । एवं पुंस्त्विति, पुंस्थान्, पुंस्थुन्,
पुंश्चातक इत्यादि । पुंसः स्वत्वाद्यदौभूतं शीरम् = पुंशीरम् । पुंभिः स्थ्यातः = पुंस्थ्यातः ।

‡ अम्यरे, दान्ते, सन्, इत्येतेषाम् अनुवृत्तिः, सनो न इत् (१७) नस्थान्ते भवति ;
सकारे अकार उच्चारणार्थः । अत्र सन्धिजातितरङ्गकारो यावत्, तेन किलञ्च इत्यादौ
न नस्य सन् । पाणिनिः ८।१।७ ।

§ शार्ङ्गिन्-क्खिन् = शार्ङ्गिन्-न-क्खिन् (५०, ४६) शार्ङ्गिन्-क्खिन् । चक्रिन्-स्त्राहि =
चक्रिन्-स-स्त्राहि (५०) = चक्रिन्-स्त्राहि । त्सरः खड्गादिमुष्टौ स्यादित्यमरः । प्रशाम्-तनोति
(१०२) = प्रशान्तनोति ।

¶ कान् कान् इति पदद्वयस्य स्थाने कांस्क्रान् इति पदं निपात्यते वा, पकारे परे तु

५७ । न ण टन डः चकन् श शस् स शसि वा ।

(न ण टन डः ६।, चकन् १।, श शस् स शसि ७।, वा १।) ।

दान्ते स्थितस्य नस्य चन् शे, णस्य टन् शसि, टनयोस्तन् से,
स्य कन् शसि, स्याद्वा । * . सञ्क्षम्भुः सञ्जम्भुः सज्जम्भुः,
[गण्ट्षष्ठः सुगण्षष्ठः, षट्सन्तः प्रुट्सन्तः, सन्तः सन्सः,
गड्षष्ठः प्राड्षष्ठः । †

५८ । चपोऽवे जब् । (चपः ६।, अवे ७।, जब् १।) ।

दान्ते स्थितस्य चपस्य जब् स्यात् अवे परे । वागीशः, चिद्रूपः । ‡

५९ । जमे जम् वा । (जमे ७।, जम् १।, वा १।) ।

[इति पदस्य स्थाने नृः इति सानुस्वारविभर्गान्तं निरात्यने वा इत्यर्थः । कान्-कान्
कांस्कान्, (वा) कान्कान् । नृन् पाङि = नृः पाङि, (वा) नृन् पाङि । पाणिनिः
३।१०।१२।३७ ।

* टश्च नश्च टनं, नश्च णश्च टनञ्च उच्यति तस्य । चकात् न् चकन् चक् प्रत्याहारः,
च चन् टन् तन् कन् इति चत्वारि । दान्तं इत्यनुवर्तते । वा-यदणं परच निवृत्त्यर्थम् ।
[दादौनां न् इत्, तेन अन्ते भवन्ति (१७) । पाणिनिः ८।३।२८-२९ ।

† सन्-शम्भुः (५७.५०.५१, ६१), तयो यचैकवर्गीया मध्यमस्तत्र लुप्यते इत्यनेन
पिपे = सञ्क्षम्भुः । (पाणिनिमते सञ्क्षम्भुरित्यपि पदं स्यात्) । (६१) पत्ते न शस्य
सज्जम्भुः । अत्र अभावपत्ते (४६) सज्जम्भुः । सुगण्षष्ठः = सुगण्ट्षष्ठः (वा)
ण्षष्ठः । षट्-सन्तः = षट्सन्तः (वा) षट्सन्तः । सन्-स. = सन्तः (वा) सन्सः ।
गड्षष्ठः = प्राड्षष्ठः (वा) प्रुड्षष्ठः ।

‡ दान्तं इत्यनुवर्तते । चपस्थाने जब् स्यात्, साम्यात् यथाक्रमं वा । वाक्-ईशः
वागीशः । चित्-रूप. = चिद्रूपः । पाणिनिः ८।२।३८ ।

दान्ते स्थितस्य चपस्य जमे परे जम् वा स्यात् । एतमुकुन्दः
एतदमुकुन्दः । *

६० । त्ये । (७१) ।

त्ये मे परे दान्ते स्थितस्य चपस्य जम् स्यान्नित्यम् । चिन्मयं,
वाङ्मयम् । †

६१ । शहोश्चपात् वांमि क्कभौ ।

(शहोः ६॥, चपात् ५१, वा ११, अमि ७१, क्कभौ १॥) ।

दान्ते स्थितात् चपात् परयोः श-हकारयोः क्रमेणामि परे क्-
भभौ वा स्तः । ‡ तच्छिवः तच्छिवः, वाग्घरिः वाग्घरिः ।
अमि किं—वाक्श्चोतति । §

* चप इत्यनुवर्तते । एतत्-मुकुन्दः = एतमुकुन्दः, (वा) (५९) एतदमुकुन्दः । पाणिनिः
८।४।४५ ।

† त्यः प्रत्ययः, त्ये ज ण न ड इत्येतेषामभावादाह मे इति । चिन्मय इत्यस्य चिन्मय-
त्वादस्य नित्यत्वम् । चित्-मयं = चिन्मयं — (४८६) चिदात्मकम् । वाक्-मयं = वाङ्मयं—
वागात्मकमित्यर्थः । “तत् प्रकृतवचने” इति पाणिनिस्त्रेण (५।४।२१) स्वार्थे चिन्मय-
मिति सिद्धम् । “एकाच्चा नित्यम्” इति भिन्नान्तकौमुदीमतेन विकाशवयवयोरर्थयोः
संयट्प्रत्ययेन, “तत् प्राचुर्येण प्रकृतमिति” गोथोचन्द्रव्याख्यानेन च वाङ्मयमिति सिद्धम् ।
पाणिनिः ८।४।४५ सूत्रस्य वार्तिकम् ।

‡ शहोरिति स्थानिनिर्दिष्टात् चपो निवृत्तिः, अतएव पुनश्चपो यङ्गम् । दान्ते
स्थितात् चपात् परस्य तालव्य-शकारस्य स्थानि क्कारः स्यात्, एवं तादृश-चपात्
हकारस्य भभौ स्यात्, अङ्प्रत्ययाद्वारे परे । अत्र उत्तरमास्यं शास्त्रं, तेन ज्ञात् इत्य भ,
टात् इत्य ड, तात् इत्य घ, कान् इत्य घ, पात् इत्य भ । पाणिनिः ८।४।६२, ६३, ५५,
वार्तिकश्च ।

§ तत्-शिवः (६१, ४६) = तच्छिवः, वा (४६) = तच्छिवः । वाक्-हरिः (६१, ५८)
= वाग्घरिः, वा (५८) = वाग्घरिः । वाक्-श्चोततीत्यत्र तालव्यशकारात् परस्थित-
शकारस्य अनुभावाभावात् न शस्य क् ।

६२ । स्वासुडोऽचि द्विः ।

(स्वात् ५१, णङः ११, अचि ७, द्विः ११) ।

स्वात् परी दान्ते स्थितौ णङो द्विः स्यादचि परे । *

सुगुप्तीयः, सन्नच्युतः, प्रत्यङ्ङात्मा । †

६३ । क्योऽचि । (कः ११ अच. ५१) ।

अचः परम्बकारो द्विः स्यात् । ‡

६४ । भप्भसोः खस्भवो अप्जबावन्ते च ।

(भप्भसोः ६॥, खस्भवोः ७॥, अप्जबौ १॥, अन्ते ७, च ११) ।

भप्भसयोः स्थाने खस्भवयोः परयोः क्रमात् चप्जबौ
स्तः, विरामे च । शिवच्छाया, अच्छा । §

इति हस् सन्धिः ।

* द्विरिति (४८५) सुजन्तमव्ययम् । अच (१८१) अणाणौ इति, (१६३) णिनान्
चे इति, (६३२) सन्धुङन्तो द्विरित्यादिप्रापकात् समासे णङो द्विर्न स्यादिति बोध्यं,
तेन अनन्तः, सनन्तः, तिङन्तः, यङन्तः, उणादिः, ढनादिः, इत्यादयः भिन्नाः । वस्तुतस्तु
प्रापकशेषितविधेरान्वयत्वात् कांचिदपि स्यादेव, यथा, “सन्निङ्गशास्त्रे. सन्नादिकसङ्घित-
समासजैः” इत्यमरः । स्वादिति किं, प्राङ्भासे = प्राङभासे । दान्ते स्थित इति
किम्, अनितोत्यादौ न स्यात् । पाणिनिः ८।३।३२ ।

† सुगुप्-ईशः = सुगुप्तीयः, सन् अच्युतः = सन्नच्युतः, प्रत्यङ्ङ-आत्मा = प्रत्यङ्ङात्मा ।

‡ अच, मा(ङ्), आ(ङ्)भिन्न दीर्घात् पदान्ताच्च विकल्पेनेति वक्तव्यम् । वार्तिकमते
कृदसि विश्वजनादः परीऽपि विकल्पन, यथा, विश्वजनच्छत्रं विश्वजनकृन्मत्यादि ।
पाणिनिः ६।१।७३-७६ ।

§ भपः खसि चपादेशो भसो भवि जवभया । विरामे तौ तयोः स्यातामित्यर्थः
सम्प्रकीर्तितः ॥ स्पष्टनाह — वर्गादिवतुष्टयस्य स्थाने तद्वर्गस्य प्रथमवर्णः स्यात् खसि परः,

४र्थ पादः—वि-सन्धिः ।

६५ । वेः सोऽशसन्ते छते ।

(वेः ६।, सः १।, अ-शसन्ते ७।, कृते ७।) ।

वेः सकारः स्यात् अ-शसन्ते छते परे । कृष्णशित्यः, हरि-
ष्टीकते, विष्णुस्त्राता । शसन्ते तु—कः स्वरः ।*

६६ । से तु क-ख-प-फे वा ।

(से ७।, त ११।, कं ख प फे ७।, वा ११।) ।

वेः सकारो वा स्यात् क-ख-प-फेषु परेषु, से सति । भास्करः
भाःकरः, भास्वरः भाःखरः, भास्यतिः भाःपतिः, भास्फुरः
भाःफेरः ।†

अवे परे तु तद्वर्गस्य तृतीयवर्णः स्यात्, विरामे तु तद्वर्णद्वयं स्यात् । विरामः परवर्णा-
भावः । शसः स्थाने तु साम्यानुसारण, यथा (२१३) दन्त्यसकारस्य दः । पाणिनिः
८।४।५३।५५-५६ । “वाससाने” (८।४।५६) इति पाणिनिस्त्वेष विरामे परे विकल्पः ।

* कृत—कृ ढ थ च ट त । अशसन्त इति, कृतो विशेषणम् । कृष्णः-चिन्त्यः (४६)
= कृष्णशित्यः । हरिः-टीकते (४७) = हरिष्टीकते = हरिर्गच्छतीत्यर्थः । विष्णुः-चाता
= विष्णुस्त्राता । क-स्वरः = तकारस्य सकारान्तत्वात् न वेः सः । पाणिनिः ८।१।३५-३६ ।

† तुकारात् परत्र समामानुवृत्तिर्नास्ति । अत्रापि अशसन्त इति विशेषणस्यानुवृत्तिः—
तेन च अर्थं चास इत्यादौ न स्यात् । वाशब्दोऽत्र व्यवस्थावाची—तेन, कार काम कंस
कुम्भ कुशौ (कुशा) कौल कर्ण कर्णौ कुक्षित काष्ठ कृत. करोति ज्ञत्य काम्यक, पति पात्र
पाठ पाशेषु—परेषु नित्यं स्यात् प्रयोगतोऽन्यथापि, यथा अशस्कारः, पयस्कुम्भ इत्यादि ।
गौकारः गौःकाम इत्यादिव न स्यात् । भासं करोतीति भासा खरस्रोष्णाः, भासां
पतिः, भासा फेरः शृगालविशेष इति क्रमेण वाक्यम् । पाणिनिः ८।१।३८-४८
(विशेषतः ८।१।४५) ; एषु सूत्रेषु कविप्रित्यम्, कविचिन्तितम् ।

६७ । शसि शस् । (भक्ति ७, शस् ११) ।

वेः शस् वा स्यात् शसि परे । हरिश्चेति हरिःशेति, सन्तष्-
षट् सन्तःषट्, शिवस्तेव्यः शिवःसेव्यः ।*

६८ । कख-पफयोर्मून्यौ ।

(कख-पफयोः ७॥, मून्यौ १॥) ।

वेर्मून्यौ क्रमात् वा स्यातां कख-पफयोः परयोः ।†
हरि × काम्यः हरिःकाम्यः, मणे × खनिः मणेःखनिः, कृष्ण^m-
पाता कृष्णःपाता, भक्ति^mफलति भक्तिःफलति ।

६९ । अतोऽड्वयः । (अतः ५१, अत्-हवि ७, उः ११) ।

अकारात् परस्य वेरुकारः स्यात् अकारे हवि च परे ।
शिवोऽर्च्यः, शिवोवन्द्यः । ‡

७० । अ भो भगो अघोभ्योऽबे लुप् ।

(अ भो भगो अघोभ्यः ५॥, अवे ७, लुप् ११) ।

* श-ष-सेषु परेषु विसर्गस्य क्रमेण श-ष-सा वा स्फुरित्यर्थः । पाणिनिः ८।३।३६ ।

† मण्डूकमुतगत्या अत्र अशसन्त इत्यनुवर्तते, तेन कःकीष कःसाति इत्यादी न
मून्यौ । व्याघ्रतोः परेऽपि न स्त इति वक्तव्यं, तेन कःख्यातः । पाणिनिः ८।३।३७ ।

‡ अत्र अशसन्त इत्यस्य अनुवर्तिनांति अनिष्टत्वात्, तेन रामोऽग्रातोत्यादौ
स्यादेव । शिवोऽर्च्य इत्यादौ, प्रकृतेः पूर्वपूर्वं स्यादन्तरङ्गतरं तथेति न्यायेन विसर्गजातात्
उकारतोऽन्तरङ्गस्य पूर्वोकारस्य सम्बन्धिनः सम्बन्धवत्त्वात् प्रथमतः न उकारस्य वकारः ।
शिवः-अर्च्यः (६९, २१, ३५) = शिवोऽर्च्यः । शिवः-वन्द्यः (६९, २१) = शिवोवन्द्यः ।
अत्र अकारादमुतादिति अमुते अतोते च वक्तव्यम् । तेन सुश्रोत अत्र, पय अभिदत्त
इत्यादौ न स्यात् । पाणिनिः ६।१।११३-११४ ।

अवर्णात् भो भगो अघोभ्यश्च परस्य वेर्लुप् स्वङ्गत् ऋवे परे ।
इद्वा नमस्याः, भो हरे, भगो रच, अघो यज् । *

७१ । य वाचि । (य ११, वा ११, ऋचि ७) ।

अवर्णात् भो भगो अघोभ्यश्च परस्य वे र्यो वा स्यादचि परे ।
शिवयुग्मः शिवउग्रः, भोयच्युतं भो अच्युत । †

७२ । रिचोऽवे । (र ११, रचः ५१, ऋवे ७) ।

इचः परस्य वे रेफः स्यादवे परे । हरिरयं, चतुर्भुजः । ‡

७३ । रोऽचः । (र ६१, ऋचः ५१) ।

अचः परस्य रेफस्य वे रेफः स्यादवे परे । चातरव,
धातर्यच्छ । §

* अच भोः-भगोः-अघोः-पदानि भवत् भगवत् अघवत्शब्दानां सम्बन्धनसाधितानि (२२६), भिन्नान्तकौमुदी-गोथीचन्द्रमते सान्त्वय्यानि च बोध्यानि । भोः हरे—हे हरे, भगोः-रच—भगवन् रच, अघोः-यज्—अघवन् (पापिन्) यज्—यूजय । अकारात् ऋवे परे र्यो—शिव आगच्छति । पाणिनिः ८।३।१७, १२ ।

† भो अच्युत इत्यादौ (१५) लुपि न सम्बोति न सन्धिः । किञ्च नञा निर्दिष्टमनित्यमिति न्यायान्, सैष दाशरथौ रामः सैष राजा युधिष्ठिरः, एवैष रघुमार्कण्ड मधुरां याति माधव इत्यादि-सिद्धिः (पा. ६।१।१३४) । पाणिनिः ८।३।१७, १८, २० ।

‡ इचः इति स्पष्टार्थम् । सामान्यविशेषन्यायलभ्याच्चाद्वोऽर्थः स्पष्टो भवति । हरिः-अयं=हरिरयं; चतारो भुजा यस्य स चतुः-भुजः=चतुर्भुजः । पाणिनिः ८।३।३४, ८।३।६६ ।

§ इडात् परस्य रेफजातविसर्गस्यासम्भवादेव सुतरामङ्गमाक्षौ इच्निष्ठस्यै पुनरक्षौ गृह्यम् । चातर (१०२)=चातः-अव=चातरव, एवं चातः-गच्छ=धातर्यच्छ । पाणिनिः ८।३।१५, ८।३।३५, ८।३।६६ ।

७४ । खपि वा । (खपि ७१ वा । १) ।

अवः परस्य रेफस्य वे रेफः स्याद्वा खपि परे । गीर्षतिः
गीष्पतिः गीःपतिः । *

७५ । नाङ्गो रक्कतौ । (न ११, अङ्गः ६१, रक्कतौ ७) ।

अङ्गो रेफस्य वे रेफो न'स्यात् रेफे के क्तौ च परे । †
अहोरात्रः, अहस्करः, अहोभिः । ‡

७६ । हस्येतत्तदोऽनञकः सेलौपः ।

(हसि ७, एतद-तदः ५१, अनञकः ५१, सेः ६१, लोपः ११) ।

नञक्वर्जादेतदसदस्य परस्य सेर्वेलौपः स्यात् हसि परे । एष-

* पूर्वतः अचोऽनुवृत्तिः । मख्खुक्कमुत्तगत्ता (६६) से तु कावपफे इत्यतः मे इति चानुवर्तते । तेन इयं गीः पतिरसौ इत्यादौ न स्यात् । एवं गिर् धुर् अङ्गन् एषामिव विसर्गस्य पतिशब्दे परे एव प्राथो बोध्यं, तेन गीःपाठः आशीःपतिरित्यादौ न स्यात् । कश्चित् प्रयोगानुसारात् नित्यमपि, तेन अतुयेमिति (४५५) स्वयमुदाहरिष्यति । गीर् (१०२) गीः-पतिः = गीर्षतिः, (६६, १११) = गीष्पतिः, वा गीःपतिः । पाणिनिः ८।१।६८ सूत्रे “अहोरादीनां पत्यादिषु वा रेफः” इति वार्तिकम् । अत्र “गीष्पतिरित्य-साधु” इति कमदीश्वरः । सिद्धान्तकौमुद्याच्च “पक्षे विसर्गोपपन्नगौथौ” इत्युक्तत्वात् गीःपतिः गीःपतिः इत्येव पदद्वयं भ्यात् । सुपक्षे तु गोष्पतिपदं दृश्यते । काशने तु तन्नास्ति । गीष्पतिर्धिवृत्तौ गुरुरित्यमरः ।

† अत्र रेफे इति रावि-रूप-रथस्तर-शब्दानामेव, तेन अङ्गा-रजन्वी, अङ्गा रवो, इत्यादौ रेफः स्यात् । एव कृतिपदेन प्राप्तलोपक्तेरपि यद्वचं, तेन दोषोद्घो निदाघ इत्यादौ (१४८) दृष्ट्या सिलोपेऽपि रेफनिषेधः । तैर्लुक्ति तु तत्र रेफः स्यादेव, तेन गताङ्ग-वर्णमित्यादौ (१६८) सेर्लुकि रेफः स्यादिति । पाणिनिः ८।१।६८, वार्तिकश्च ।

‡ अङ्गन् (२२७) = अङ्गर्, (१०२) अङ्गः-रात्रः (६८, २३) = अहोरात्रः । अङ्गः-करः (६६) = अहस्करः । अङ्गः-भिः (६८, २३) = अहोभिः ।

कणाः, स-विष्णुः । अनञ्जकः किम्—अस्यः शिवः, एषको
रुद्रः ।*

७७ । द्वौर्द्धिर्विश्वानुः ।

(द्वौः ६॥, द्वि ७, घंः १।, च ११।, (अनृ ऋ) = अतुः ६।) ।

ठकारस्य ठकारे परे, रेफस्य रेफे परे, लोपः स्यात्, पूर्वस्य
च ऋवर्जस्य घंः । रुद्रः, हरीरम्यः । अनुः किं—रुद्रः ।†

इति वि-संस्थि-पादः ।

इति सम्यध्यायः ।

* न विद्यते नञ्को यत्र सीऽनञ्कस्तस्मात् । सङ्गपवाचक-स-शब्दस्य इष-धातु-
नियमस्य एष-शब्दस्य च वारणाय एतत्तदोर्थद्वयम् । एषको रुद्र इति सूत्रनियमव्यतिक्रमो-
दाहरणदर्शनात् एतत्तद्व्यासङ्ग नञ्कोर्न क्रमः । पाणिनिः ६-१।१२२ । लोपे सत्येव
चेत् पादः पूर्यते, तदा अचि परे सन्धिर्भवति, ७१ सूत्रस्य टीका द्रष्टव्या ।

† न ऋ, अतु तस्य अतुः । अत्र लोपविधिर्मुख्यत्वात् रुद्र इत्यादौ ऋकारस्य
दीर्घाभावेऽपि ठलोपः । यत्र तु लोपो न भवति तत्र दीर्घाऽपि न स्यात्, दीर्घविधिरानु-
वर्तिकात् । रुद्रः = रुद्रः । हरिः-रम्यः (७२) = हरिर्-रम्यः = हरीरम्यः । पाणिनिः
६।१।१२-१४, ६।१।१२२ ।

२यः । अजन्ताध्यायः ।

१म पादः—संज्ञा ।

७८ । लेः—सि औ जस्, अम् औ शस्,
टा भ्याम् भिस्, डे भ्याम् भ्यस्, डसि भ्याम् भ्यस्,
डन्स् औस् आम्, डि औस् सुप् ।

(ले. ५।. सि—सुप् १३॥) ।

स्यादीन्येकविंशतिर्लेः पराणि प्रयुज्यन्ते । * ज श ट ड पाः
सि-ङ्ख्योरिकारश्चेतः ।†

७९ । त्रिशः प्री द्वी त्री चै पी षी त्रयः ।

(त्रिशः १२॥ प्री—त्रयः १॥) ।

स्यादीनि त्रीणि त्रीणि क्रमात् प्री द्वी त्री चै पी षी स्त्री-
संज्ञानि स्युः । ‡

* सिप्रभृतयः एकविंशतिर्विभक्तयः लिङ्गात् रामादिप्रकृतिभ्यः परस्थिता एव प्रयुज्यन्ते
विभक्तौनां न तु पृथक् प्रयोगः, रामादिप्रकृतौनामपि केवलानां न प्रयोगः, नापदं शास्त्रे
प्रयुज्यतेति न्यायात् । पाणिनिः ४।१।२ । सुस्थानि सिः, औट् स्थाने औ—इत्येव भेदः ।

† विभक्तौनां ज श ट ड पाः इतो भवन्ति, सि-ङ्ख्योरिकारश्च इत् भवतीत्यर्थः ;—
जसौ ज इत्, शसः श इत्, टा इत्यस्य ट इत्, डे डसि डन्स् डि एषां ड इत्, सुप्ः प
इत्, सि डसि एतयोः इकारश्च इत् भवतीति स्पष्टम् ।

‡ सि, औ, जस्,—प्री ; अम्, औ, शस्,—द्वी ; टा, भ्याम्, भिस्,—त्री ; डे,
भ्याम्, भ्यस्,—चै ; डसि, भ्याम्, भ्यस्,—पी ; डन्स्, औस्, आम्,—षी ; डि,
औस्,—सुप् ।

८० । सम्बुद्धौ सिद्धिः ।

(सम्बुद्धौ ७, सिः ११, धिः ११) ।

सम्बोधने विहितः सिः धि-संज्ञः स्यात् । *

८१ । स्यमौजसं धिः ।

(सि भम् औ जस् १॥, धिः १८) †

सि भम् औ जस् एते धि-संज्ञाः स्युः । ‡

८२ । शिः क्लीवे । (शिः १, क्लीवे ७) †

नपुंसके शिरेव धि-संज्ञः स्यात् । ‡

८३ । दान्तवत् सभि । (दान्तवत् ११, सभि ७) †

भीष्, सुप्,—भी । प्रथमा द्वितीया तृतीया चतुर्थी पञ्चमी षष्ठी सप्तमीनाम् एकदेशं गृहीत्वा गदादिवादीपि एताः संज्ञाः कृताः । (१२) सूत्रेण स्वादीनां (क्ति) विभक्ति-संज्ञा कृता, (पाणिनिः १।४।१०४) । (१२) सूत्रेण च प्रत्येकम् एकवचन-द्विवचन-बहु-वचनेषु एताः प्रयुज्यन्ते इति बोध्यम्, (पाणिनिः १।४।१०२) ।

* सम्बुद्धिः—सम्बोधनं, चेतनाचेतनयोराभिमुख्येऽभिधानं, तत्र विहितस्य सेः धि-संज्ञा इत्यर्थः । पाणिनिः २।३।४८ ।

† अत्र व्युत्पत्तिरिति कृते, सम्बोधने सेधिसंज्ञाविधानरूपविशेषेण प्रथमायाः धिसंज्ञारूपसामान्यविधिर्वाधितः स्यात्, तेन हे पत्याः (१८७) इति पदं न सिध्यति । औ इत्यस्य असम्बन्धे पाठात् औकारव्यत्ययस्य ग्रहणम्, अन्यथा व्युत्क्रमनिर्देशो व्यर्थः स्यात् । पाणिनी सुट्प्रत्याहारस्त्रीकारेण न प्रत्यक् संज्ञा कृता । (१।७।७) सूत्रस्य धि-संज्ञायाः अर्थेषु भिन्न एव ।

‡ नपुंसके (१६२) नसञ्ज्ञोः स्थाने जातः शिरेव धि-संज्ञः स्यात्, नतु स्वादिरित्यर्थः । तेन वारिचो इत्यादी नसञ्ज्ञेति (१६७) न दीर्घः । पाणिनिः (७।१।२०) सूत्रं द्रष्टव्यम् ।

समयोः परयोर्दान्तवत् कार्यं स्यात् । *

८४ । भौ लिध्वोर्हसभसोरन्ते च ।

(भौ अ, लिध्वोः ६॥, हसभसोः ७॥, अन्ते अ, च ११) ।

भौ परे यत् कार्यं वक्ष्यते तज्ज्ञेर्हसे धोर्भसे स्यात्, अन्ते च तयोः । †

८५ । हसोऽन्तः फः । (हसः ११, अन्तः ११, फः ११) ।

हसो विरामश्च फ-संज्ञः स्यात् । ‡

८६ । सर्वं विश्व उभ उभय भवत् त्वत् त्वैक सम सिम नेमाः, अन्यान्यतरेतर डतर डतमाः, त्यद् तद् यद् एतदिदमदः किम् ह्यस्मद्

* से भे च परे वस्तुतोऽदान्तस्यापि दान्तवत् कार्यं स्यात्, यथा, सुहृन्सु इत्यादौ दान्तवत्त्वात् स्त्रीनुरित्यनेन (५०) न नयानुस्वारः । एवं पुष्पां पुंभ्यामित्यादौ दान्तवत्त्वात् दान्ते स(५३) इत्यनेन मयानुस्वारः, वा त्वरथपि ५२) इत्यनेन अनुस्वारस्थाने सकारो वेति । अत्र समीति स्यादेरेव, तेन विहास इत्यादौ अदान्तत्वात् (५०) नयानुस्वारः, दक्ष इत्यादौ च नयानुस्वारः, अनुस्वारस्य च (५१) सकारः । अत्र दवत् समीति नोक्ता दान्तवदिति कथनेन, दान्तत्वेन विहितं यत् कार्यं तदेव स्यात् नत् विरामविहितमिति, तेन लिट्सु इत्यादौ (६४) भक्तपुस्तसोरित्यनेन विराममाश्रित्य न क्व । पाणिनिः १।४।१६-१७ ।

† यत् कार्यं भौ परे वक्ष्यते तत्, लिङ्गस्य हसे परे, धातोर्भसे परे, एवम् उभयोरेव विरामे परे स्यात् । हस इह स्यादेरेव, तेन दिशि भवं दिश्यामित्यादौ शृङ्गाजेत्यादिभिः (१५४) षडादि न स्यात् । पाणिनी भि-संज्ञा न दृश्यते ।

‡ (२०२) धीर्भोगः ह्रस्वीत्यत्र समयोः पृथक्पृथक्स्वरसत्ता अत्र हसः स्यादेरेव, तेन हटः हटिरित्यादौ षोडः फे (१५५) इति न स्यात् । विरामस्तु स्यादेत्यादि च । अन्तो विरामः, परवर्णाभाव इति यावत् । पाणिनी फ-संज्ञा न दृश्यते ।

युष्मदः, पूर्व परावर दक्षिणोत्तरापराधरान्तरस्थाः,
स्त्रिः ।

(सर्व—नेमा. १॥, अन्य—उतमाः १॥, त्यद—युष्मदः १॥, पूर्व—स्थाः १॥, स्त्रिः ११) ।

दभेदे गणभेदार्थः । एते पञ्चत्रिंशत् शब्दाः स्त्रिसंज्ञाः स्युः । *

समोऽतुल्ये, व्यवस्थायां, पूर्वाद्योऽत्रान्तरोऽपुरि ।

वहिर्योगोपसंव्याने, स्वस्वज्ञातिधनाभिधः ॥ †

८७ । न गौण्याख्याचत्रीसासे ।

(न । १।, गौण्याख्याचत्रीसासे ७) ।

गौणत्वे, संज्ञायां, च, 'त्याः से असे च, ते स्त्रिसंज्ञा न स्युः । *

* सर्वोदिगणः—सर्वे विश्वे उभ उभय भवत् त्वत् एक सम सिम नेम इति ।
अन्यादिगणः—अन्य, अन्यतर इतर उत्तर उत्तम इति । त्यदादिगणः—त्यद तद यद एतद
इदम अदस् किम् हि अस्मद युष्मद् इति । पूर्वोदिगणः—पूर्वं पर अवर दक्षिण उत्तर
अपर अधर अन्तर स्व इति । एषां (१६५, १३२, ११४ सूत्रेषु) विशेषकार्यार्थं गणभेदः ।
सर्वेषां बहुस्थानां नाम=सर्वनाम, तदेकदेशग्रहणान् सिदन्त्यादिः । उभयशब्दस्य
द्विवचनं नाकीति कैयटः, अस्तीति हरदत्तः । भवत्शब्दो युष्मदर्थः । त्वत् इति द्वौ
अन्यार्थौ । एकशब्दो यदा सङ्गावाची तदा एकवचनान्तपञ्च, यदा सुख्यादिवाची तदा
द्विवचनवहुवचनान्तोऽपि । विश्वः सिमः एतो सर्वार्थौ, नेमः अन्यार्थः । नेम इत्यङ्गे
इति सिद्धान्तकौमुदी । उत्तर-उत्तमौ प्रत्ययौ (५. १०), तं न तदन्तानां कतरकतमादीनां
ग्रहणम् । उत्तरान्तत्वेऽपि अन्यतरग्रहणम् अन्यतमस्य स्त्रिसंज्ञानिधेयार्थम् । त्यदशब्द-
सदर्थः । पाणिनिः १।१।२७ ।

† अत्र समशब्दः अतुल्येऽर्थे स्त्रिसंज्ञः, समः सर्वसमानयोरिति नेदिनी । पूर्वोद्यः
व्यवस्थायां स्त्रिसंज्ञः, व्यवस्था कथिता कीकैर्दिग्देशकालवाचिका । अन्याः, अपुरि पुर-
भिन्ने, वहिर्योगे वहिःस्थितपदार्थे वाच्ये, उपसंव्याने परिधानवस्त्रे वाच्ये च स्त्रिसंज्ञः ।
स्वशब्दस्तु अज्ञातिधनाभिधः—ज्ञातिश्च धनस्य ज्ञातिधने, ते अभिदधाति कथयतीति
तादृशः, न ज्ञातिधनाभिधोऽज्ञातिधनाभिधः स्त्रिसंज्ञः, ज्ञातिधनभिन्ने आत्मनि आत्मन्ये च
वाच्ये स्त्रिसंज्ञः स्यादित्यर्थः । स्त्री ज्ञातावात्मनि स्वं विष्वात्मन्ये स्त्रीऽस्त्रियां धर्म इत्यमरः ।
पाणिनिः १।१।२४-२६, वार्त्तिकश्च ।

‡ गौण नप्रधानं तस्य भावो गौण्यम् । अः इत्यः । सः समासः । सस्य अस्य स्यासी

८८ । चे जसि वा । (चे ७, जसि ७, वा ११) ।

चे ते स्त्रिसंज्ञा वा स्त्रुजसि परे । *

८९ । पूर्वोद्यत्प्रथम चरम तथायाद्वि
कतिपय नेमाः । (१३३) ।

एते सप्तदश शब्दाः स्त्रिसंज्ञा वा स्त्रुः जसि परे । †

९० । तीयोऽङिति । (तीयः ११, ङिति ७) ।

तीयान्तः शब्दः स्त्रिसंज्ञः स्याद्वा ङिति परे ॥ ‡

९१ । पूर्वोऽन्यादुङ् । (पूर्वः ११, अन्यात् ५, उङ् ११) ।

अन्यात् वर्णात् पूर्वो वर्ण उङ्संज्ञः स्यात् । §

वाः सासौ वीसासौ ; गौण्यस्य आख्या च चय वीसासौ चेति तस्मिन् । अप्राधान्ये,
शाब्दायां, हन्वसमासे, तृतीयासमासे, तृतीयासमासयोग्यवाक्ये च, ते सर्वोदयः स्त्रिसंज्ञाः
न स्युरित्यर्थः । पाणिनिः १।१।२८-३१, ३४ ।

* चे हन्वसमासे । ते सर्वोदयः । पाणिनिः १।१।३१, ३२ ।

† पूर्वोद्यो नव, अन्य प्रथम चरम तथ अय अल्लं कतिपय नेम इत्यष्टौ च स्त्रिसंज्ञाः
वा स्त्रुः जसि परे । तथायौ प्रत्ययौ (४६०, ४६१), तेन द्वितय त्रितय इय चय इत्यादि ।
पाणिनिः १।१।३३ ३४ ।

‡ तीयः प्रत्ययः (४५७), तेन द्वितीय-तृतीयौ ग्राह्यौ । तीय इति तन्मात्रप्रत्ययान्तस्य
पदार्थं, ननु (४८७) जातीयप्रत्ययान्तानामपि । तीयान्तस्य अल्पादीनाञ्च गौणत्वे न
गौण्याल्लेति (८७) निषेधः, तेन अतिद्वितीयाय अन्याः इत्येव स्यात्, एवमेव औमराः ।
पाणिनिः १।१।३३ सूत्रस्य वार्तिकम् ।

§ अन्ते भवः अन्यः । भिन्नविधित्वात् अस्य निश्चलम् । पाणिनिः १।१।६५ ।

६२ । अन्त्याजादिष्टिः । (अन्त्याजादिः १।, टिः १।) ।

अन्त्यो यो ऽच् तदादिवर्णष्टि-संज्ञः स्यात् । *

६३ । लुकि न तन्न । (लुकि ७।, न १।, तन्न ७।) ।

लुक् इति लोपे कृते यो लुप्तस्त्वन्नि परे यत् कार्य्यं तन्न स्यात् ।†

६४ । खरादि-नि-चित्तं व्यम् ।

(खरादि नि-चित्तं १।, व्यम् १।) ।

खरादिर्गणो-नि-श्चकारेतस्याश्च व्य-संज्ञाः स्युः । ‡

* अन्त्यशामो अस्ति अन्त्याच्, अन्त्याश्चादिश्च सूत्रात् पुंस्त्वम् । आदिशब्दे लक्षयया अन्त्याजादिर्बोध्यः । तेन अन्नानाशब्दानां अन्त्याच् टिसंज्ञः, इत्यन्तानां अन्त्या जादिवर्णष्टिसंज्ञः स्यादित्यर्थः । इतौ तदादिवर्ण इत्यत्र चकारः लिपिकारप्रसादपतितः पाणिनिः १।१।६४ ।

† लुचधातोः क्विप् लुक् । सर्वत्र लुप्करणेन इष्टमिदं भवति, यतः, पय इत्यत्र (१६८) स्थमोर्लुगिति सेलुप्, (१५) आदिविधित्वात् सस्य विसर्गानुपपत्तिः आदिभिन्नत्वात् (१८५) अत्वसोरिति अकारदीर्घापत्तिश्च स्यात् । पाणिनिः १।१।६३ ।

‡ खरादिर्गणः—खर्, अन्तर् प्रातर्, पुनर्, उभैस्, नौचैस् शनैस्, विना, कर्तृ युगपत्, अर्वाक्, आरात्, अक्षम्, पृथक्, क्षस्, अस्, दिवा, नक्षम्, सायम्, चिरम् चिरेण, चिराय, चिरात्, चिरस्थ, मन्वाक्, ईषत्, ओषम्, तूष्णीम्, बहिम्, समय निकषा, अन्तरा, अन्तरेण, सङ्घसा, सपदि, स्वयम्, वया, अज्ञा, सामि, सावि, साक्षात्, वत्, तिरस्, आविम्, प्रादुस्, नाना, शम्, अलम्, कृतम्, अस्ति, उपार्थ, दीष सृषा, सुधा, मिषा, सत्यम्, मङ्ग, संवत्, पुरा, मिथी, मिथस्, प्रायस्, सुहृस्, अभीष्टा, अग्निशम्, सदा, कटिति, अघ्नसा, अत्वक्, साकम्, साहम्, समम्, सङ्घ, सना, काम परम्, नमस्, धिक्, भूर्, भुवर्, स्थाने, वरम्, इत्यादि आकृतिगणोऽयम् । नि निर्णय —(१६) आदिर्गणो गिश्च, गिरिति (१०) गिश्चज्ञापठितशब्दाः । विश्वभिन्नाः (१०३) चकारेतः प्रत्ययाः—चि (३४६) च्वि (४६५) च्वत् (४४०) चसात् (४६६) चशस् (४८ चकलस् (४८४) सुच् (४८५) अतरां (४६५) अतमां (४६५) याच् (५१३) धाच् (४५ डाच् (५०१) वाच् (५००) ज्ञाच् (११६५) अनुम् (११६४) एचम् (११८३) एते षोडश खरादिपठितानां वाचकत्वं, आदीनां द्योतकत्वं, अतः खरादि-चाद्यो. पृथक् सङ्गण्य पाणिनिः १।१।३७ ।

६५ । हसोऽनन्तरः स्यः ।

(हसः १।, अनन्तरः १।, स्यः १।) ।

अचानन्तरितो हसः स्य-संज्ञः स्यात् । ‡

६६ । यूत् स्त्रेव दी ।

(यूत् ११, स्त्री ११, एव ११, दी ११) १

ईदूदन्तो नित्यस्त्रीलिङ्गो दी-संज्ञः स्यात् । †

६७ । नास्त्रियुवः । (न ११, अस्त्री ११, इयुवः ६१) ।

इयुवस्थानावीदूतो दीसंज्ञो न स्तः, न तु स्त्री । ‡

६८ । वामि । (वा ११, वामि ७) ।

इयुव ईदूच्च दीसंज्ञो वा स्यादामि परे, न तु स्त्री । §

६९ । स्त्री युच्च ङिति ।

(स्त्री ११, युत् ११, च ११, ङिति ७) ।

* नास्ति अनन्तरं व्यवधानं यस्य सः अनन्तरः । अचा अव्यवहितो हसवर्धः (स्यः) संयोगसंज्ञः स्यात् । पाणिनिः १।१।७ ।

† ईदू उच्य यू ताभ्यां त यूत् । दी—नदी । स्त्री एवेति एवशब्देन नित्यस्त्रीलिङ्गो नियम्यते । यस्मिन्नर्थे यदूप्तेण स्त्रीलिङ्गशब्दः तस्मिन्नर्थे तदूप्तेण यदि लिङ्गान्तरं न भवति तदा नित्यस्त्रीलिङ्गः । यथा, नदी गौरी इत्यादि । पाणिनिः १।४।३ ।

‡ इयुवस्थानी—इयुवप्राप्तिर्यस्यी नित्यस्त्रीलिङ्गो ईकारान्तोकारान्तो नदीसंज्ञो न भवतः, स्त्रीशब्दस्तु नदीसंज्ञः । पाणिनिः १।४।४ ।

§ नित्यस्त्रीलिङ्गो इयुवस्थानो स्त्रीशब्दभिन्नो ईदूदन्तो दीसंज्ञो वा स्याताम् वामि परे । पाणिनिः १।४।५ ।

स्त्रीलिङ्ग इदुदन्तो निव्यस्त्रीलिङ्ग इयुव ईदूच दीसंज्ञः स्यादा
ङिति परे, न तु स्त्री । *

१०० । अघ्यच्ताच्चेप् पिः ।

(अघ्यच्ताच्चेप् ११, पिः ११) ।

विवर्ज-स्यादेरच् तसंज्ञावच्यंकारावीप् च एते पि-संज्ञाः स्युः ।†

१०१ । सङ्ख्यावत् उत्यतुवङ्गगणा नेपि ।

(संख्यावत् ११, उति चतु बहु गणाः १३, न ११, ईपि ७) ।

उत्यतु बहु गणानां संख्यावत् कार्यं स्यात्, न त्वीपि । ‡

इति संज्ञापादः ।

* सामान्यस्त्रीलिङ्गौ इस्तेकारान्तोकारान्तशब्दौ, लकारात् निव्यस्त्रीलिङ्गौ इयुवस्थानी
स्त्रीशब्दभिन्नौ ईदूदन्तौ च दीसंज्ञौ वा स्यातां ङिति परे । पाणिनिः १।४।६ ।

† न विः अविः अघेरच् अघ्यच्, अच यश्च अचौ, तस्य तङ्गितस्य अचौ ताच्चौ,
अघ्यच् ताच्चौ च ईप् च तेषां समाहारः अघ्यच्ताच्चेप् । भिन्नविषयत्वादस्य निव्यत्वम् ।
पाणिनिः १।४।१८ ।

‡ उति चतु प्रत्ययौ, तेन तदन्तानां कति यति तति यावत् तावत् एतावत् कियत्
इयत् शब्दानां, बहु गण शब्दयोग्य संख्यावाचकशब्दवत् कार्यं स्यात्, न तु ईपि विषये,
यत्र ईप् कर्तव्यं तत्र न संख्यावदित्यर्थः । पाणिनिः १।१।२३, २५ ।

२य पादः—अजन्त पुलिङ्ग शब्दः ।

राम-स् इति स्थिते *—

१०२ । खो विः फे । (खीः ६५, विः ११, फी ७१) १,

सकार-रेफयो विः स्यात् फे परे । † रामः ।

औ-जसोः सन्धिः । रामौ रामाः । ‡

१०३ । खदीभ्यां ध्वमशसादे लोपः ।

(ख-दीभ्यां ५॥, धि-अम्-शसादेः ६१, लोपः ११) ।

स्यात् दीसंज्ञकाच्च परस्य ध्वमशसादेश्च लोपः स्यात् ।

हे राम, रामं रामौ । §

* रामशब्दात् (७८) स् इति स्थिते लक्षणमाह ।

† दानादानसाधारणयोः सकार-रेफयोः विसर्गः स्यात्, स्वादीय-इसे विरामे च परे । दानस्य—विरामे राम इत्यादि, इसे पथीभ्यामित्यादि । अदानस्य—इसि परे गौतः ध्रुत् इत्यादि । पयस्वान् भास्वान् इत्यादौ स्वादीय-इसपरत्वाभावात् न विसर्गः । प्राणिनिः ८३/१५, ८२/६६ ।

‡ औ परे जसि परे च सन्धिर्भवतीत्यनेन प्रकरणान्तरेऽपि सूचानुष्ठानमिति स्थितिः । राम-औ = (२३) रामौ । राम-जस् (७८) = राम-अस् = (२२, १०२) रामाः ।

§ अम् च शस् च अमशसौ तयोरिति, धिश्च अमशसादिश्च समाहारे तस्य । अत्र दीयङ्गम् अमशसौरादिलोपार्थमेव, हे लज्जि, हे वधु इत्यादौ (१५३) ऋस् कृते ऋस्वा-देव धिलोपसिद्धेः । अत्र धिद्वतोलोप इति यत्र कृतं तत्, अजर कुलमित्यत्र (१६६) सेरमि कृते तस्यापि अकारस्योपायेम् । हे सम्बोधने, राम-सि (८०, १०३) राम । राम-अम्—रामं 'यो विन्दुरवसाने वा' इति औषादिकञ्चम् । राम-औ (२३) = रामौ । प्राणिनिः ६१/६६, १०७ ।

१०४ । शस्नामि घः । (शस्-नामि ७, घः १) ।

शसि नामि च परे स्त्रस्य घः स्यात् । *

१०५ । पुंसि तु शस् न ।

(पुंसि ७, तु ११, शस् ११, न ११) ।

स्वात् परः शस् न स्यात् पुल्लिङ्गे । रामान् । †

१०६ । टा भिस्, डे ङसि ङसोसा-मिनैस-
यात् स्त्र योसो ऽतः ।

(टा—ओसाम ६॥, ईन—योसः १॥, अतः ५) ।

अकारात् परेषामेषां स्थाने एते क्रमात् स्युः । ‡

* नामीति तुम्सम्बन्धिनकारेण सहिते नामि, तेन ज्ञानिनामित्यादौ न प्रसङ्गः ।
आमो यङ्ग्येनेवेष्टमिद्धो नामीति कृतम् आगमादिश्रयोर्मध्ये वलीयानागमो विधिरिति
न्यायस्वीकारार्थं, तेन क्रीडूनामित्यत्र आदौ (११०) तुमि दमादेशो (१४०) न स्यात्, एवं
प्रकृते रामाङ् इत्यादौ दीर्घस्य स्थानिवत्त्वेन ऋस्त्रपरत्वात् यथा शरी नकारविधानं तथा
(११०) तुमागमो न स्यादिति सूचनार्थश्च । पाणिनिः ६।१।१०२, ६।४।१ ।

† तु-यङ्ग्यं पुंसोत्यस्य परवानुष्ठानिभारणार्थम् । पुल्लिङ्गं अभिधानादिनिष्पित-
विशेषधर्मवत्त्वं, न तु वृथणादिमत्त्वं, दारादि-वृथादिष्वव्यतिः, तथाच प्राचुः—शब्दसंस्कार-
सिद्ध्यर्थमुपायाः परिकल्पिताः, सर्व्ववस्तुगता धर्माः शास्त्रे पुंस्त्रादयस्त्रयः । ये तु योत्यादि-
सम्बन्धाः प्राणिजातौयोगचराः, न तेऽभ्युपायाः सिध्यन्ति कलत्रादि-तटादिषु इति ।
राम-शस्—(१०४, १०५) रामान् । पाणिनिः ६।१।१०३ ।

‡ अकारात् परेषां टा, भिस्, डे, ङसि, ङस्, ओस् एषां स्थाने क्रमेण—
इन, ऐस्, अय, चात्, स्त्र, योस् एते भवन्ति ।

एस् अत् न कृत्वा ऐस् चात् करणं निर्जरसैः निर्जरसात् (११५) सिद्ध्यर्थम् । पाणिनिः
७।१।८, १२, १३ । ७।३।१०४ ।

१०७ । प्रुर्णोऽदान्ते नो ऽव्कुपन्तरेऽयतहात्त्व-
पक्तयुवाङ्गः ससेप्स्यादे नैकाचकोस्तु वा । *

प्रुः ५।, णः १।, अदान्ते ७।, नः ६।, अव्कुपन्तरे ७।, अयि ११।, अतहात् ५।,
तु ११।, अपक्तयुवाङ्गः ६।, ससेप्स्यादेः ६।, नैकाचकोः ६।, तु ११।, वा ११। । *

षकारात् रेफात् ऋवर्णाच्च परस्य अदान्ते स्थितस्य नस्य णः
स्यात्, अव्-कवर्ग-पवर्ग-व्यवधानेऽपि । †

यत्र दे न-स्ततोऽन्यत्र गतान्तु निमित्तात् परस्य, साङ्गिहि-
तेनेपा स्यादिना च सहितस्य, पक्तादिवर्जितस्य, स्यात्, तस्यैवै-
काचः सकवर्गाच्चान्यस्य, वा स्यात् । रामेण । ‡

* ष च र च ऋश्च तद्धात् प्रुः । अव् च कुश्च पुश्च तैरन्तरं व्यवधानं तस्मिन् । तच्च तत्
दधेति तद्, न तद्म् = अतद् तद्धात्, अतद्पदेनात्र लक्षणया अतद्स्थिताः षकाररेफ-
ऋवर्णा उच्यन्ते, अतएवाह यत्र दे नस्ततोऽन्यत्र गतादिति । पक्तश्च युवा च अहश्च पक्त-
युवाङ्गानि, न विद्यन्ते पक्तयुवाङ्गानि यस्मिन् सः अपक्तयुवाङ्गस्य । ईप् च स्यादिश्च
ईप्स्यादी, सात् ईप्स्यादी ससेप्स्यादो ताभ्यां सह वर्तन्ते योऽसौ ससेप्स्यादिस्य ।
एकः अव् यस्य स एकाच्, कुः कवर्गवान्, एकाश्च कुश्च एकाचकुः—एकाचकवर्गवच्छब्द-
सम्बन्धी, न एकाचकुः नैकाचकुस्य ।

† अव् इह प्रथमवकारान्तः । अपिशब्दादव्यवधानेऽपि, यथा पुष्पां चतुर्णां नृणां
नृणानित्यादि ।

‡ नकारवत्पदपूर्ववर्तिपदस्थितात् षकार-रेफ-ऋवर्णात् परस्य, समासीत्तरविहितयो-
रौप्स्यादीरेकतरेण युक्तस्य, पक्त युवन् अहन् सम्बन्धि नकारभिन्नस्य, नस्य णः स्यात्,
तस्यैव—तादृशस्यैव नकारस्य, एकाचशब्दसम्बन्धि कवर्गयुक्तशब्दसम्बन्धि भिन्नस्य णो वा
स्यात्, एतेन एकाचसम्बन्धिनः सकवर्गसम्बन्धिनश्च नकारस्य त्रित्वं णः स्यात्, तद्विन्नस्य वा
स्यादित्यर्थः । स्यादिना सहितः—स्यादिजातः स्यादियुक्तो वा । पक्तादेरुभयत्रापि निषेधः,
एवम् अव्कुपन्तरेऽपीति उभयत्रापि बोध्यम् । एकाचको रंधा, वृत्रहणो, रस्यविणा ;
श्रीकामिणो, श्रीकामेण । एकाचकुभिन्नस्य यथा, हरिभाविणो हरिभाविभौ, श्रीभाविश्च
श्रीभावेन ; हरिभाविष्ठा, हरिभाविना । समासीत्तरविहितेऽप्येवञ्चनात् हरिभाविभौ

हरिभाविनी इत्यादौ न स्यात् । पकादेस्तु गुरुपकीन, चाकनूना, दीर्घाङ्गा इत्यादि ।
पाणिनिः ८।४।१, २, ११-१३ ।

धातुनर सह प्रादेः समासे नैयं व्यवस्था, धातुप्रकरणे (५४६), कृतप्रकरणे च (६६८) तस्य प्रथक् णत्वविधानात् । एवं—तुवी पूर्वेण सम्बन्धौ सूची तु परगामिण्यौ । चत्वारो योगवाहाख्या णत्वकर्मण्युच्ये, नताः—इति नियमेन एषा व्यवधानेऽपि णत्वं स्यात्, यथा वृद्धणम्, उर X कायेण, उर m पेण इत्यादि । कुञ्चितं रञ्जयतीत्यादौ ऋसुप्रत्वात् (५०) नस्मानुस्वारि, पुनः (५१) अनुस्वारस्य जकारे, सङ्गदगतौ विप्रतिषेधौ यदवाधितं तदवाधितमेवेति न्यायान् णत्वं न स्यात् । चिषः चषः समर्थः इत्यादौ तु लकारे परे अनुस्वाराभावात् पूर्व्वनकारस्य णत्वे, (४७) टुभिरित्यनेन परनकारस्यापि णत्वं, किन्तु निर्भिन्नः प्रभिन्न इत्यादौ पूर्व्वपदस्थनिमित्तत्वात् ससेप्सादिभिन्नत्वेन णत्वं न स्यात् ।

राम-टा = (१०६, २३, १०७) रामेण ।

अत्र वाञ्छन्त्य व्यवस्थया, केषाञ्चित् णत्वविधिहेतौ सति असति वा नित्यं णत्वं स्यात् (१), केषाञ्चित् वा स्यात् (२), केषाञ्चित् णत्वविधिहेतावपि न स्यात् (३), तदयथा—

१ । पूर्व्वपदस्थनिमित्तात् परस्य नी णः स्यात्, संज्ञायाम् अव्यक्पुनरेऽपि, यथा—
सूर्यणखा, द्रुणसः, खरणसः, वार्ध्रणसः, खरणादः, नारायणः, परायणं, पारायणम्, उत्तरायणं, रामायणं, चान्द्रायणम्, अग्रणीः, ग्रामणीः, अचौहिणी । संज्ञायां किं, युक्तमखः, ताम्रनखः । अव्यक्पुनरे किं, विलोचनः । पाणिनिः ८।४।३ । वर्तिकाश्च ।

रेफादिभुक्त-वहनीय-वस्तुवाचक-शब्दात् वाङ्मनशब्दस्य नित्यं णत्वं स्यात्, दर्भवाङ्मन-मित्यादि । अव्यक्पुनरे किं, राजवाङ्मनम् । पाणिनिः ८।४।८ ।

विचतुर्भ्यं वयसि द्वायनस्य । यथा, विद्वायणः, चतुर्द्वायणः । वयसीति किं—
विद्वायना भाला, वैद्वायनं गृहम् । वयः प्राणिधर्मः इति योयीचन्द्रः ।

प्रपूर्वापरप्रवृत्तिभ्यः अङ्गशब्दस्य नित्यं णत्वं स्यात् । प्राङ्ग इत्यादि । बिरङ्गः इत्यादौ तु न भवति । पाणिनिः ८।४।७ ।

प्र निर् दुर् परिभ्यो नसः । यथा, प्रणस इत्यादि । “नसञ्”, इति सुपचे, “प्रादौ नसः” इति सञ्चितसारे ।

अग्रे कीटरा मिश्रका मिश्रका सारिका पुरगा शराम् कार्यं पीयूषा खदिरप्र नि-
रन्तरित्वा भक्ष्यो वनस्य नस्य नित्यं णत्वं स्यात्, यथा—अग्रेवर्णं कीटरावणमित्यादि ।
एभ्यः किं, इन्द्रवनम् । पाणिनिः ८।४।५ ।

२ । विद्वान्मन्त्रवाचकात् विद्वान्मन्त्रवाचकाश्च परस्मिन्तस्य वनस्य नस्य णत्वं स्यात्,
अव्यक्पुनरेऽपि, न तु इरिकादेः परस्य । यथा, क्षीप्रवर्णं क्षीप्रवर्णं, मन्दारवर्णं मन्दारवर्णं,

१०८ । आ क्ति-मभवि ।

(प ११, आ ११, क्ति मभवि ७) ।

अकार आकारः स्यात् स्ते र्म-भ-विषु परेषु ।*

तृष्टिवर्णं त्रीष्टिवर्णं, दृष्टावर्णं दृष्टावर्णं, हरिद्रावर्णं हरिद्रावनमित्यादि । द्विचः कं, देवटाकवनम् । अक्षुप्तपुनरेऽपीति किं, पर्कटीवनम् । हरिकादिषु हरिकावनं नेमिवनम्, इत्यादि । वृक्षीषधिभ्यां किं, विदागौवनम् । पाणिनिः ८।४।६ । आत्तिकषष्टि ।

पूर्वपदस्थित-निमित्तान् पानशब्दस्य भावकरणयोः प्रयुक्तस्य शत्वं वा स्यात् । यथा,—
शिरपाणं क्षीरपानमित्यादि । पाणिनिः ८।४।१० ।

गिरिणदी स्वर्णदो चक्रणदौ गिरिणितम् चक्रणितम् गिरिणम् गिरिणम् तृष्यमाय
पायोष आर्गयण शब्दानां शत्वं वा स्यात् । पक्षे गिरिणदीत्यादि । ८।४।१० सूत्रस्य
आत्तिकम् ।

३ । त थ द ध प भ युक्तस्य नस्य शत्वं न स्यात्, यथा, क्तन्ति यत्यं हन्ति क्तन्ति
प्रीति क्षुधति इत्यादि । पाणिनिः ८।४।२६, ३६ ।

पूर्वपदान्तस्थकारात् परपदस्थनकारस्य शत्वं न स्यात्, यथा, हविषानम्, आयुक्तो-
न इत्यादि । पाणिनिः ८।४।३५ ।

भगिनी कामिनी भामिनी यामिनीनां शत्वं न स्यात् ।

स्वभावतो बृहन्न्ययवन्तः शब्दाः—

बाणो तूष्णीर वेणी फणि मणि खवणं कोण कल्याण वाणाः,

गोणी घोणी कणाण बृक्ष विपणि पणं स्थाण पुण्यं विषाणम् ।

माणिक्यं शोण श्राणौ गुण गण गणिका देण सिंहाण वीणा

निर्वाणो निकृणैण कण कण वणिजः कङ्कणं पाणि तूष्णी ॥

पिण्याक्तमपि षाणकमित्याद्याः स्वः स्वभावत इति ।

* अत्र सकार-वकारौ ल्यादेरेव, स्यादावसम्भवात् । एवं च विभक्त्याद्यवयव-सकारे
रे एवार्थं विधिः, तेन राजन् इत्यादौ न आकारः । अतएव च 'लर्मा' इत्यादि साध-
य उष्मिर्म इति (२१६) सकारे कृतेऽपि, सभेमौष्वाङ् (२१७) इति आकारविधाने
तम् । अत्र सकारभकार-भानकार, उच्चारणार्थः । पाणिनौ 'यङि' इति कथनान्
वमभि' इत्येव स्यात् । अत्र तु स्यादिभकारस्य स्यादिभकारवकारयोर्मध्यप्राप्ते
कारणे सुधीभिर्विभावनीयम् । पाणिनिः ७।१।१०१, १०२ ।

रामाभ्यां रामैः, रामाय रामाभ्याम् । *

१०६ । ब्वे स्यः । (ब्वे ७, म्भि ७, एः १) ।

अकार एकारः स्यात् त्वे र्वे स-भयोः परयोः । †

रामेभ्यः, रामात् रामाभ्यां रामेभ्यः, रामस्य रामयोः ॥ ‡

११० । नुमामः स्वद्याप्सङ्गार्णः ।

(नुम ११, ञामः ६१ स्वद्याप्सङ्गार्णः ५१) ।

स्वात् या आपो रषनान्तसङ्गर्णयाश्च परस्याम आदी नुम् स्यात् ।

र्व-णत्वे । § रामाणाम् । रामे रामयोः ॥ ¶

१११ । किलात् कृतोऽसात् सः षोऽदान्ते
नुव्यन्तरेऽपि शास वस वस साढाञ्च ।

(क-इलात् ५१, णः ११, असात् ११, सः ११, षः ११, अदान्ते ७१, नु-वि-चन्तरे ७१, अपि ११, शास वस वस साढां ६३, च ११) ।

* राम भ्याम् (१०८) = रामाभ्याम् । राम भिम् (१०६, २३) = रामैः । राम ऊं (१०६, २२) = रामाय ।

† अय अकारः अनुनतते । अकारात् परयोऽप्यदिर्बहुवचनीय-सभयोरसम्भवात् स्यादेवेव सभयोर्यङ्गम् । पाणिनिः ७।१।०३ ।

‡ राम-भ्यम् (१०६, १०२) = रामेभ्यः । राम-ङभि (१०६, २२) = रामात् । राम ङम् (१०६) = रामस्य । राम-भ्योस् (१०६, १०२) = रामयोः ।

§ र च ष च न च र्ण, सङ्गा चासी र्ण चेति सङ्गार्ण, स्वद्य दी च आप् च सङ्गार्ण च तत् तस्मात् । नुमः उमावितौ, अकारः प्राचीनानुवादाद्यैः, मिदादौ (१७) । येन विधिल्लदन्त्येति न्यायादाह रषनात् इति । रान्तषाल्कान्तामां सुख्यानामिव यङ्गं, तेन प्रियचतुरा प्रियषषामित्यादौ न स्यात् । धंश्च णत्वश्च ते भवत इति शेषः, एतत्कथनं (१०४, १०७) सूत्रद्वयस्य स्मरणार्थम् । पाणिनिः ७।१।५४, ५५, १।१।२४ ।

¶ राम ञाम् (११०, १७, १०४, १०७) = रामाणाम् । राम ऊं [(७८)ङ इत्] (२३) = रामे । राम-भ्योस् (१०६, १०२) = रामयोः ।

कवर्गादित्वाच्च परः कृतः साहज्यं दमध्यगः सकारः शासादेश्य
षः स्यात्, नु-वि-व्यवधानेऽपि ।* एत्व-षत्वे । रामेषु । †
एवं सुकुन्दानन्दगोविन्दादयः । ‡

* इल्लः प्रत्याहारः (३) । तुष्य विधु नुवी, ताभ्यामन्तरं व्यवधानं तस्मिन् । नुरिह
तुष्यमादौ (१६३) इत्यादिना विहितो नुषेव न त्वनुस्वारः, तेन ह्रस्वादि धनूषि
इत्यादौ षत्वं, न तु पुंसु इत्यादिषु । सर्पिःपु इत्यादौ अन्तःकृत्वादादौ रङ्गो विसर्गे (१८७)
पश्चात् षत्वं, न तु रेफात्, तथात्वे अहःपु इत्यादौ षत्वापत्तिः । सादिति चसात्प्रत्ययः
(४८६) यथा अग्रिसात् हरिसादित्यादि । कृतइति प्रत्ययादेशागमानाम् कृतमसम्बन्धित्वर्थः,
तेन स्वाभाविकसकारवतां धातूनां मस्य षत्वं न स्यात्, यथा सेसीयत् इत्यादि । शास वस
घसाम् अविकृतधातूनां पृथक्कृतत्वात् अकृतोऽपि सकारः क्लृप्तात् परः षः स्यात्, यथा
शिशुः उप्रितः जघत् इत्यादि । मादन्तु भदधातोः (१०२८) विष्णुप्रत्ययेन निष्पन्नस्य
दकारान्तस्य दृढत्वात् क्लृप्तापि मादन्ति, तेन तुराधाट् इत्यादौ षत्वं, ननु तुरामाह-
मित्यादिषु । अथ, सूत्रे अदान्ते इत्युक्त्वा वृत्तौ दमध्यग इति व्याख्यानं, समामे दान्त-
स्थितस्यापि क्लृप्ते दमध्यगत्वेन षत्वं स्यादिति सूचनार्थं, तेन गोष्यतिः निष्कृष इत्यादि
भिद्भम् । इल्ल उदाहरणानि यथा, अग्रिष वायुषु पितृषु रामेषु गोषु नौषु अन्ययषु
वृक्षवृषु वार्षु वृक्षषु । कोः—वात प्राङ्पु । पाणिनिः ८।३।५५-६० ।

† एत्व षत्वे इति (१६, १११) सूत्रव्य-प्रयोगप्रदर्शनार्थम् । राम-सुप् [(७८)प इत्] (१०६, १११) = रामेषु ।

‡ विशेषविधानवहित्वाः यावन्तोऽकारान्तपुल्लिङ्गशब्दाः एवं ज्ञेयाः ।

एतदयस्योक्तनियमातिरिक्त-षत्वविधानानि ।—

अग्नेः लुतः, अङ्गुलिः सङ्गस्थ, भीरोः स्थानस्य सस्य षः समामे । यथा, अग्रिष्टुत्,
अङ्गुलिषङ्गः, भीरुष्ठानम् । पाणिनिः ८।३।८०-८२ ।

दीर्घान्तादग्रेः सोमस्य सस्य षः समामे । यथा, अग्रोषोमौ । पाणिनिः ८।३।८२ ।
ज्योतिरायुः अग्निभ्यः सोमस्य समामे । यथा, ज्योतिष्टोमः, आयुष्टोमः, अग्निष्टोमः ।
पाणिनिः ८।३।८२-८३ ।

गवियुधिभ्यां स्थिरस्य समामे । यथा, गविष्ठिरः, युधिष्ठिरः । पाणिनिः ८।३।८५ ।
मातुः पितृषु स्वसुः सः षः समामे, अलुक्समामे तु वा । यथा, मादृष्वना, पितृ-
ष्वसा । अलुक्समामे तु—मातृष्वसा मातुःष्वसा, पितृष्वसा पितुःष्वसा । पाणिनिः
८।३।८४-८५ ।

नि-नदीभ्यां स्तानिः कौशले । यथा, निणः, निष्ठातः, नदीणः । पाणिनिः ८।३।८६ ।

११२ । खे जस् डे डसि डीना-मि खै स्मात् स्मिनोऽतः ।

(खे: ५।, जस् डे डसि डीनां ६॥, इ खै स्मात् स्मिनः १॥, अतः ५।) ।

प्रादयगे स्थल । यथा, प्रष्ठः । पाणिनिः ८।३।६२ ॥

वेः स्त्रणातेर्ह्लासनयोः । यथा, विष्टरः । पाणिनिः ८।३।६३ ।

विकुपरिशमिभ्यः स्थलस्य । यथा, विठलं, कुठलं, गरिठलं, शमिठलम् । कपिठलः
(तन्नामा ऋषिः) निपात्यते । पाणिनिः ८।३।६४ ।

अथ गो भूमि द्वि वि कृद् मञ्जि पुञ्जि दिव्यग्नि वह्निभ्यं स्थल्य । यथा, अम्बलः;
गोष्ठः, भूमिष्ठः, द्विष्ठः, विष्ठः, कृष्ठः, अङ्गुष्ठः, मञ्जिष्ठः, पुञ्जिष्ठः, दिविष्ठः, अग्निष्ठः,
वह्निष्ठः । एभ्यः किं, भूस्थः । स्थल्य किं, गोस्थितिः । परमेष्ठो सव्येष्ठ—निपात्यो,
पाणिनिः ८।३।६७ ।

इलात् सः षः संज्ञायामेकारे भाक्तुः वा । यथा, सुषेणः, हरिषेणः, वायुषेणः ।
नक्षत्रासु भरणिषेणः, भरणिसेनः । इलात् किं, विष्वक्सेनः । एकारे किं, त्रिसेतोः ।
संज्ञायां किं, पृथुमेनम् । पाणिनिः ८।३।६८, १०० ।

सुविनिर्देश्यः समसंस्थोः । यथा, सुषमं, विषमं, निःषमं, दुःषमं, सुषूतिः, विषूतिः,
निःषूतिः, दुःषूतिः । पाणिनिः ८।३।८८ ।

निर्दुर्वहिराविःप्रादुश्चतुरां सः (नतु प्रत्ययस्य) षः कखपफेषु । यथा, निष्पन्नः, दुष्करः,
वह्निष्कारः, आविष्कारः, प्रादुष्कृतं, चतुष्पथमित्यादि । पाणिनिः ८।३।४१ ।

निसप्तपतावनभ्यावृत्तौ । यथा, निष्टपति स्वर्ये पगौलकः । आवृत्तौ तु निक्षपति
स्वर्यं स्वर्णकारः, पुनः पुनरग्निं स्थापयतीत्यर्थः । पाणिनिः ८।३।१०२ ।

निःसुदुर्भ्यः साम-संध सन्धिनां षः । यथा, निःषामा, सुषामा, दुःषामा, निःषंधः,
निःषन्धिः, सुष्टु, दुष्टु इत्यादि । पाणिनिः ८।३।६८ ।

सन्धेरवादाश्रयनिकटयोः । यथा, यटिमवष्टभ्यः आस्ते, तामाश्रित्य तिष्ठतीत्यर्थः ;
अवष्टब्धा गौः निकटे निवृद्धा आस्ते इत्यर्थः । अथ च शीतेनावस्ताम् । पाणिनिः ८।३।६८ ।

परिस्थितार्दनं सः षः । यथा, परिस्थितः, सुस्थितः, दुःस्थितः, क्लेशः, धूमरः
इत्यादि । “दुःस्थादेश” इति क्रमदीश्वरः ।

स्वभावतो सूक्ष्मव्यपकारवक्तुः शब्दाः—

मञ्जुषेयो प्रदीपो वृष वृषभ सृषाषाढ राष्ट्रीष्ट कष्टं,
श्रीश्रीष श्रीष श्रीषा विष विष-विषाणानि कुष्माष्ठ षष्ठी ।
कल्याणं माष मेषामिष मिष महिषा वेष पाषाणि योविष-
श्रीषामेषामुषारोषर कवेष पुरीषाव्यरोषाः कारोषम् ॥

अकारान्तात् स्त्रीः परेषामेषा स्थाने एते क्रमात् स्युः । *

सर्व्यं सर्व्यस्मै सर्व्यस्मात् सर्व्यस्मिन् । †

११३ । आत् सुमामः । (अप ५१, सुप् ११, आसः ६१)

अवर्णान्तात् स्त्रीः परस्य आस आदौ 'सुम्' स्यात् । एत्वषत्वे । ‡

सर्व्येषाम् । शेषं रामवत् । § एवं विश्वाद्योऽकारान्ताः ।

उभशब्दो दान्तः । उभौ उभौ उभाभ्याम् उभाभ्याम् उभाभ्याम्

उभयोः उभयोः । ¶

पौष्ट्यं विपुषा हृषीक षष्कावीषत् पृषत् किल्बिषं,

ब्रह्मपु कषा कषाय कलुषं यूषं भिषक् सर्पपौ ।

पुषं पुष्कर वाष्प शृषिं दुष्खं तुषकौषधि

सुष्कं गोषद पौरुषे परुषमित्येते तथा चाफरे ॥

* अकारान्त सर्वनाम-शब्दात् परेषां जस्-ङि-ङिस्-ङीनां स्थाने क्रमात्—

इ-स्यै स्मात् स्मिन् एते स्युः ।

अत्र, जस्-ङिताम् इ-स्यै स्मात् स्य स्मिन् इति कृते, अतिसञ्ज्ञाय इत्यत्र सर्वनामत्वाभावात्
वधा स्यै न स्यात् तथा अतिसर्वस्य इत्यत्रापि ङमः स्थाने स्यादेव स्यात्प्रसङ्गः स्यात्,
टाभिस् (१०६) इत्यनेनापि न भवितुमर्हति, अनेनैव विशेषण निषेधात् । पाणिनिः
७।१।१४, १५, १७ ।

† सर्व-जस् (११२, २३) = सर्व्ये । सर्व-ङि = सर्व्यस्मै । सर्व-ङिस् = सर्व्यस्मात् ।
सर्व-ङि = सर्व्यस्मिन् ।

‡ स्त्रीत्यनुवर्तते, आत् अवर्णात् तेन सर्वनामित्यादि । सुम उमावितौ,
पकारश्चिह्नार्थः, मिष्ठादादौ । आसः स्थाने सुमविधानं विभक्तिसम्बन्धित्वार्थम् । अत-
माह एत्वषत्वे इति, एत्वष पत्वष ते । सुमः स्यादौषकारत्वात् (१०६) ज्वेभ्यो
इत्यनेन एकारः, पश्चात् पत्वं भविष्यतीत्यर्थः । स्मादिस्थाने सर्वविधवादेशे तु तस्मिन्
रिरेन एकारः, यथा परस्तादित्यादि । पाणिनिः ७।१।५२ ।

§ सर्व्यं आम् (११३. १७. १०६, १११) = सर्व्येषाम् । शेषम् उक्तादन्तत् रामवत्
शब्दमित्यर्थः, पुंनपुंसकयोः शेषमित्यमरः ।

¶ उभशब्दो दान्त इति सुप्ताभिप्रायेणीकृतं, तेन अधिगतौ उभौ येन स अङ्गः

जसि—नेमे नेमाः । * शेषं सर्व्ववत् ।

११४ । पूर्व्वदेः स्मात्-स्मिनौ वा ।

(पूर्व्वदेः ५), स्मात्-स्मिनौ १॥, वा १॥) ।

तौ । 'पूर्व्वस्मात् पूर्व्वत्, पूर्व्वस्मिन् पूर्व्वे । † शेषं नेमयत् ।
एवं परादयः ।

समोऽतुल्ये इत्याद्युक्तेः—

नमः समस्मात् पूर्व्वस्मां अन्तरस्मा अमेधसाम् ।

सुमेधसामन्तरस्मै सतां स्वस्मै स्वयम्भुवे ॥ ‡

इत्यादि । उभयशब्दादवयवार्थेऽयत्प्रत्ययेन साधितात् उभयशब्दात् द्विवचनं न प्रयुज्यते
इति सम्प्रदायः । एकवचनसङ्ख्यावाचकादेशब्दात् एकवचनमेव ।

* नेम-जस् (८६, ११२, २३) = नेमे, वा (२२, १०२) नेमाः ।

† तौ इति वृत्तिः । पूर्व्वविहितौ (११२) स्मात् स्मिनौ पूर्व्वदेवो म्भाताम् । अतएव
जसि स्त्रीः स्थाने, अतश्चिति वक्तव्यं, पूर्व्वायत्येति (८६) सूत्रेण जसि परे वा स्मिन्ना-
मकृत्वा, अत्र, पूर्व्वदेर्नि स्मात्-स्मिनौ वा इति यत्र कृतं तत्, पूर्व्वशब्दात् जसः स्थाने
(५११) तसि कृते, पुंवत् स्वरिति (३२०) पुंवद्भावे, पूर्व्वतः, (वा स्मिन्नायां ८६)
पूर्व्वतः इति पदद्वयसिद्धार्थम् । पूर्व्वे जसि = पूर्व्वस्मात्, वा (१०६, २२) पूर्व्वत् ।
पूर्व्वजि = पूर्व्वस्मिन्, वा (२२) पूर्व्वे । पाणिनिः ७।१।१६ ।

‡ समोऽतुल्ये (८६) इत्यादेश्चकारणान्नाह नमः इति—स्वयम्भुवे ब्रह्मणे नमः,
कौटशाय, समस्मात् सकलात् पूर्व्वमे पूर्व्वकालीनाय पूर्व्वकालवर्त्तिने इत्यर्थः, अत्र
समशब्दस्य अतुल्यार्थत्वेन पूर्व्वशब्दस्य च कालार्थतया व्यवस्थावाचित्वेन सिमंज्ञा । पुनः
कौटशाय, अमेधसो निर्बुद्धीनाम् अन्तरस्मै वहिःस्थिताय, सुमेधसां सुबुद्धीनाम् अन्तरस्मै
सदा संसर्गात् परिधानस्त्रस्वरूपाय, सतां साधूनां स्वस्मै आसीयाय ; अत्र अन्तरशब्दस्य
वहिर्गोवाचित्वेन उपसंख्यानवाचित्वेन च सिमंज्ञा, स्वशब्दस्य च ज्ञातिधनभिन्नार्थत्वेन
सिमंज्ञा ।

समायैषु परायैषां मुक्तयेऽर्थान्तराय च ।

यदुस्वाय नमः स्वाय मल्लैर्जुष्टाय शार्ङ्गिणे ॥ ३३

अतिसर्वाय सर्वाय साध्वन्यानां सखिद्विषे ॥

कालावराय कालेन पूर्व्वाय जगतो नमः ॥ ३४

जसि—साध्वन्वे साध्वन्याः । जसि—अल्पे अल्पाः ।

शेषं रामवत् । एवं प्रथमादयः । द्वितीयस्मै द्वितीयाय,
द्वितीयस्मात् द्वितीयात्, द्वितीयस्मिन् द्वितीये । एवं तृतीयः ।
निर्जरः । ३३

* प्रत्युदाहरणान्याह समायति—शार्ङ्गिणे विष्णवे नमः । कीदृशाय एषु जगत्सु
समाय त्वयाय जगन्मयत्वादित्यर्थः, अत्र समशब्दस्य त्वयार्थत्वेन न सिमंज्ञा । पुनः
कीदृशाय एषां जगतां मध्ये पराय श्रेष्ठाय नित्यत्वादित्यर्थः, अत्र परशब्दस्य व्यवस्थावाचि-
त्वाभावात् न सिमंज्ञा । किमर्थं नम इत्याह मुक्तये भीमाय, अर्थान्तराय प्रयोजनान्त-
राय धर्माधिकारार्थमित्यर्थः, अत्र अन्तरशब्दस्य वक्तृयोगादिभिन्नार्थत्वेन न सिमंज्ञा ।
पुनः कीदृशाय यदुस्वाय यदूनां ज्ञातये, स्वाय धनाय यदूनामिति समस्तपदेन सम्बन्धः,
समस्तस्यासमस्तेन नित्याकाङ्क्षेण सङ्गतिरितिन्यायात्, अत्र स्वशब्दस्य ज्ञातिधनवाचित्वान्
न सिमंज्ञा । पुनः कीदृशाय मल्लैर्वीरैर्जुष्टाय सेविताय इति पद्यपूरणार्थम् ।

† न गौण्याख्येत्यस्य (८७) उदाहरणान्याह अतिसर्वायिति, सर्वाय शिवाय नमः,
अत्र सर्वशब्दस्य “सर्वः शिवः स्थाणुरिति” सहस्रनाममध्ये पाठेन संज्ञावाचित्वात् न
सिमंज्ञा । कीदृशाय अतिसर्वाय सर्वमतिक्रान्ताय, अत्र गोणत्वात् न सिमंज्ञा ।
पुनः कीदृशाय साध्वन्यानां सखिद्विषे, साधवश्च अन्ये च साध्वन्यास्तेषां, सैव च हिट् च
तष्ठी, क्रमात् साधूनां सख्ये, असाधूना द्विषे शब्दे इत्यर्थः, अत्र साध्वन्यानामिति
इत्थमसामर्थ्यतत्वात् न सिमंज्ञा, समानान्तविधेरनित्यत्वात् सखिद्विषे इत्यत्र (३२३)
चैकादित्यनेन न अप्रत्ययः । पुनः कीदृशाय जगतः कालावराय कालेन कालिनाय अत्र
कालावरायिति तृतीयातत्पुरुषसमसस्थितत्वात् न सिमंज्ञा । पुनः कीदृशाय जगतः
कालेन पूर्व्वाय, अत्र तृतीयातत्पुरुषसमासयोग्यत्वाक्स्थितत्वात् न सिमंज्ञा ।

‡ साध्वन्शब्दस्य जसि तु (८८) चे जसि वेत्यनेन विकल्पेन सिमंज्ञायां साध्वन्वे
साध्वन्याः इति पदद्वयम् । अल्पे अल्पाः इति (८९) पूर्व्वोदित्येत्थनेन जसि परे वा
सिमंज्ञा । एवं प्रथमे प्रथमाः, चरमे चरमाः, द्वितये द्वितयाः, त्रितये त्रितयाः, इये हयाः,
त्रये त्रयाः, चर्द्धे चर्द्धाः, कतिपये कतिपयाः, नेमे नेमाः । साधकाभ्ये तु इयेषामिति

११५ । जरस् जराचि तु ।

(जरस् ११, जरा ११, अचि ७, तु ११) ।

जराशब्दो जरस् वा स्यादचि परे ।

निर्जरसौ निर्जरसः, निर्जरसं निर्जरसौ निर्जरसः, निर्जरसा ।
केचिदादाविनाताविच्छन्ति, निर्जरसिन, निर्जरसैः, निर्जरसे,
निर्जरसः, निर्जरमादित्यादि । पक्षे ह्यसे च रामषत् । *

११६ । पाद दन्त यूष निशा पृतना मासासन
सानु नासिकोदक हृदयासृक् यकृत् शकृत् शौर्ष
दोषः—पहृद् यूषन्निश् पृन्मासासन् सु नमुदन्
हृदसन् यकन् शकन् शौर्षन् दोषणः शसादि-पौ ।

(पाद—दोषः १३, पद—दोषणः १३, शसादि पौ ७) ।

अथेयी दृश्यते, ततः सहाकलिखितत्वात् साध्यम्, इयमिष्यन्तीति किपि इयेष्ण्डेन वा ।
ओसरासु उभयशब्दमपि अयान्तं सत्वा उभये उभयतः इति वदन्ति । द्वितीय-ङे = (६०,
११२) द्वितीय-ङौ वा खिस्रज्ञायां (१०६, २२) द्वितीयाय इत्यादि तृतीयशब्दोऽप्यिवम् ।
निर्जर-सि (१०२) = निर्जरः । निर्जाति जरा यस्येति बहुव्रीहिसमासः ।

० पुल्लिङ्गे सूचकरणात् विकृतस्यापि जराशब्दस्य यङ्णं, एकदेशविकृतमनन्वयत्
भवतीति न्यायात् तेन जरा जर इत्युभयस्यापि जरस् वा स्यादचि परे । प्रकरणबलात्
अचोति स्यादेरेव, तेन निर्जरस्यार्धो निर्जरार्ध इत्यादौ न प्रसङ्गः । अत्र तु-शब्दो
व्यवस्थापकः, व्यवस्था च केचिदादाविनाताविच्छन्तीति । बहिरङ्गविधिभ्यः स्यादन्तरङ्ग-
विधिर्बलीति न्यायादादौ जरसादेशे अम आदिषोपः षसो नकारश्च न स्यात्, एवं टा ङे
ङधीनाम् इनायातोऽपि न स्युः । किञ्च सर्वत्रावयगादेशेन ऋक्षपरत्वाभावात् चामी
शुभागमोऽपि न स्यात् तेन निर्जरसामिति, एवं पदं दत्तामित्यादयोऽपि । केचित्
पण्डिताः सावकाशविधिभ्यः स्यादबलौ निरवकाशक इति न्यायेन, जरसादेशकरणात्
आदौ टा-ङस्थोः स्थाने इनातो इच्छन्ति, तन्मते (टा. १०६) निर्जरसिन. (ङसि, १०६)
निर्जरसादिति । पक्षे जरसादेशाभावपक्षे, ह्यसे परे भ्याम् भिस् भ्यम् सुप् एषु परेषु
चेत्यर्थः । पाणिनिः ७।१।१०१ ।

एषां स्थाने एते क्रमात् स्त्रु वा शसादौ पौ च परे । *

पदः पदा पद्मामित्यादि । दतः दता दद्मामित्यादि ।

११७ । सदानोऽहोपोऽम्बस्यात् पौ वा त्वीड्योः ।

(सदा ११, अन् ६१, अत्-लोपः ११, अ-म्ब-स्यात् ५१, पौ ७, वा ११, तु ११, ईड्यो. ७१) ।

अनोऽकारस्य नित्यं लोपः श्यात् पौ परे, ईड्योस्तु वा, न तु मस्यात् वस्याच्च परस्य । †

* एतेषां स्थाने एते आदेशाः क्रमात् भवन्ति, यथा—

पाद	दत्	युष	मिश्रा	पृतना	मास	आसन्	सातु
पद	दत्	युषन्	मिश्	पृत्	मास्	आसन्	सु
नासिका	उदक	हृदय	असृज्	यज्जत्	शक्ज्	शीर्ष	दोष
नस्	उदन्	हृद्	असन्	यकन्	शकन्	शीर्षन्	दोषन्

अत्र शसादियङ्गणेन पूर्वविभक्तनिर्वासात् कोवि औकारस्य पित्तेऽपि तत्र न स्यात् । अत्र आसनशब्दस्थाने आसन् इति पदं साधयता वोपदेवेन काशिकामतमेव प्रामाण्य-
कत्वेन गृहीतम् ; सिद्धान्तकौमुदीकारेण तु आस्यशब्दस्थाने आसन् इति वदता
तत्रातं प्रामादिकमिति भिन्नान्तम् । वाशब्दस्य व्यवस्थया कविष्ठा स्यात् (१),
कविमित्रं (२), कविमित्र स्यात् (३), प्रयोगत इति । यथा, (१) शसादौ विकल्पः स्वय-
मुदाहृतः, एवं सुदतो सुदन्तो इत्यादौ च । (२) केशार्थे शीर्षणः, पूरयितव्यार्थे
उदकुम्भ इत्यादि । (३) पादप्रचालनजन्यार्थे पायमित्यादि । पाणिनिः ६।१।६३ ।

† सदेति पूर्व-वाचिकारनिवृत्त्यर्थम् । अथवा सदेति सप्तम्यन्तं मुख्यात् गौणत्वे
वेत्यर्थः, तेन पूजितपूजः पीतयूषः इत्यादि सिद्धम् । भव वषेति म्वः (मवान्) म्वश्चासौ
स्येति म्वस्वः, न म्वस्वः अम्वस्वस्तथात्, म्वसंयोगात् यथा—कर्त्तव्यः यज्वनः
इत्यादि । ईड्योरिति ङि-साङ्गार्थात् ई इति विभक्तिसम्बन्धोपमेव साक्ष्यम्, तेन अङ्गी
अङ्गी इत्यादि ; ईपि तु नित्यं राज्ञी विदास्यीत्यादि । वार्त्तन्त्र. पीणः धार्त्तराज्ञः एषाम्
अनेनैव सिद्धौ (४३५) इन् षन् इति सूत्रमेवं जापयति—तद्धितस्य अपि ये च न सर्वत्र
अनोऽलोपः, तेन राजन्वः सूडन्व इत्यादि सिद्धम् । पाणिनिः ६।७।१३४, १३६, १३७ ।

यूष्णः यूष्णा । *

११८ । नो लुप् फेऽधौ ।

(नः ६।, लुप् ११।, फे ७, अधौ ७.) ।

नस्य लुप् स्यात् अधौ फे परे । * यूषभ्यामित्यादि ।

ङौ—यूष्णि यूषणि यूषे । मासः मासा माभ्यामित्यादि । ‡

पक्षे घौ च रामवत् । पदादयः पृथक्शब्दा इत्येके । §

११९ । सङ्ग्रा-वि-सायाद्वाङ्गोऽहन् ङौ ।

(सङ्ग्रा-वि-सायात् ५।, वा ११।, अङ्गः १।, अहन् ११।, ङौ ७।) ।

सङ्ग्रा-वि-सायेभ्यः परस्याङ्ग इत्यस्य अहन् वा स्यात् ङौ । ¶

* यूष शस् (११६) = यूषन्-अस् (११७, १०७) = यूष्णः । एवं यूष टा = यूष्णा ।

+ लिङ्गान्तस्यस्य अकृत-नकारस्य लुप् स्यात् साशेष-इषे विरामे च न तु धौ । धिवर्जनादेव लिङ्गान्तनकारस्य प्राप्तिः, तेन (इनधातो ध्यां दिपि) अहन् इत्यादौ न प्रसङ्गः । प्रश्नान् भवान् इत्यादौ कृतत्वात् न नस्य लोपः । पाणिनिः ८।२।७, ८ ।

‡ यूष-ङि (११६, ११७, १०७) = यूष्णि, वा यूषणि, वा यूषे । मास-शस् = मासः । मास-टा = मासा । मास-भ्याम् (११६, १०९, ७०) = माभ्याम् ।

§ एके—केचित् पङ्क्तिताः षट्पञ्चतयः पृथक् शब्दाः सन्तीति वदन्ति । एतत् षोडशेवस्यापि मतम्, अतएव कारके (१८१) आवसतात् स षट्पञ्च इति द्वितीयेकवचने खयसुदाहृतम् ।

¶ सङ्ग्रावाचकशब्द विशब्द सायशब्देभ्यः परस्य अङ्ग इत्यकारान्तशब्दस्य अहन् वा स्यात् ङौ परे । वयोरङ्गोर्भवः ङङ्गः, विगतम् अङ्गः व्यङ्गः, अङ्गः सायः सायाङ्गः । खल्यङ्गोराङ्ग इति (११३) षमत्यये, सत्यैकदेश इति (१५४) अङ्गादेशे एषामदन्तत्वम् । पाणिनिः ६।१।११० ।

हाङि हाङनि हाङ्गे, व्यङि व्यङनि व्यङ्गे, सायाङि सायाङनि
सायाङ्गे । *

विश्वपाः विश्वपौ विश्वपाः, विश्वपां विश्वपौ । †

१२० । धोरालोपोऽच्यवौ ।

(धोः ६, आ-लोपः १, अचि ७, अचौ ७) ।

धोराकारस्य लोपः स्यात् अघावचि परे ।

विश्वपः, विश्वपा विश्वपाभ्यमित्यादि । एवं शङ्खभादयः ।‡

धोः किं—हाहाः हाहा हाहाभ्यामित्यादि । §

शेषं विश्वपावत् ।

हरिः ।

१२१ । युङ्गामौ यु । (युङ्गाम् ५॥, औ ११, यू २॥) ।

* हाङ्ग डि = हाङ्गन्-इ (११७) = हाङ्गि, वा हाङ्गनि, वा हाङ्गे इत्यादि। (इत्यदन्ताः)

† विश्वं पाति रक्षति यः स विश्वपाः विष्णुः । विश्वपा-सि (१०२) = विश्वपाः ।
विश्वपा-औ (२३) = विश्वपौ । विश्वपा-अम् (२२) = विश्वपाम् ।

‡ धालवयवभूताकारस्य लोपः स्यात् विभिन्न-स्यादीयाचि परे । तद्विज्ञाच-यका-
रयोः परयोः यथोर्लोप (२५८) इत्यनेन आकारलोपस्यावश्यकत्वे धोरालोपः पौ इति
यत्र कृतं तत् गोमायुः स्नायुः पायुमित्यादौ (४४७) आकारस्थित्यर्थम् ॥ विश्वपा शब्द-
= विश्वपः इत्यादि । शङ्खं धमतीति शङ्खभाः । एवं पुण्यं तायते इति पुण्यताः, आन्यपाः
शुभंया इत्यादि । पाणिनिः ६।४।१४० ।

§ हा इति कुत्सितं शब्दं नहातीति औषादिक-डाप्रत्ययेन, उल्लेखीति (६१०)
आकारलोपे हाहा इति आकारस्य धालवयवत्वाभावात् न आकारलोपः । क्लिप्तप्रत्यये तु
धालवयवत्वेन आकारलोप एव—हाङ्गः । हाङ्गः गन्धर्वः । “आतोऽनाप इति वक्तव्यम्”
इति वार्तिकश्च—आवल्गुनिग्राह्यामाकारलोप इत्यर्थः । अथ “धातोः किं हाहान्”
इति सिद्धान्तकोमुदी । “हाङ्गान् वा, हाङ्गः हाङ्गः हाहान् वा” इति सौपरी ।
“हाङ्गः” इति क्लमदीश्वरः । “अव्युत्पन्नीऽपि गन्धर्ववाचको हाहाशब्दोऽस्ति तस्य
हाहान् हाङ्गे इत्यादि भवति” इति गोथीचन्द्रः । (इत्यादन्ताः) ।

इकारोकाराभ्यां पर श्री क्रमादिकारोकारौ प्राप्नोति । हरी ।*

१२२ । गुर्धिसङ्घित्सु । (णः १।, धि-जस्-ङित्सु ७॥)

इदुतीर्णः स्वात् धौ जसि ङिति च परे । हरयः । †
त्यसोपे त्यलक्षणं—हे हरे । हरिं हरी हरीन् । ‡

१२३ । टादसश्चास्त्रियान्तु ना ।

(टा । १। अदसः ५।, च । १।, चक्षिषां ७।, तु । १।, ना । १।) ।

इदुद्गामदसश्च परट् ना स्वात्, न तु स्त्रियाम् । §

* इय उच्यते पश्चात् तकारानुवन्नेन युतौ ताभ्यां । क्रमश्च इकारात् श्री इ, उकारात् श्री उ । हरि-श्री = (१२१, २२) हरी । पाणिनिः ६।१।१०२ ।

† अत्र, इदुद्गां विहित एव धौ परे बोध्यं, तेन हे नदि हे समुद्र इत्यादौ समूदीति (१५३) ज्ञेये पश्चात् न गुणः । ङिति च साक्षात् परे बोध्यं, अन्यथा सत्ये इत्यत्र वा ङितामिति (१५६) अस्मि कृतेऽपि अनेन गुणापत्तिः स्वात् । हरि-जस् = (१२२, ३५) हरयः । पाणिनिः ७।३।१०८, १०९, १११ ।

‡ प्रत्ययस्य लोपे सति प्रत्ययस्य लक्षणं विभक्तं स्त्रीक्रियते इत्यर्थः, येन कीनापि शब्देन प्रत्ययलोपे तत्प्रत्ययसम्बन्धि कार्ये स्यादिति यावत् । (पाणिनिः १।१।६२) । यथा, राजा इत्यादौ (१४८) सेतुं (१६४) दीर्घः । वाचामीशः वागीशः इत्यादौ (११८) विभक्त्यनुक्ति विभक्त्यन्तर्विहिता पदसंज्ञा सिद्धा । हे हरे इत्यत्र आदौ गुणे कृते, स्थानिवत्त्वेनैव धिलोपे सिद्धे, ललापे त्यलक्षणमिति न्यायस्वीकारः स्थानिवदादेश इति न्यायस्य व्यभिचारसूचनार्थः । हे—हरि सि (८०, १०३, १२२)=हरे । हरि-जम् (१०३)=हरिम् । हरि-शम् (१०४, १०५)=हरौन् ।

§ मात् खर्घाविति (२१५) उक्ते उदन्तादेव ना-आदेशे सिद्धे अदसो गृहणं वैभक्तिक-सकलकार्यानन्तरमेव उर्भवतीति आपत्तार्थं, तेन अमुष्ये इत्यादौ आदौ कृते (११२) पश्चादुक्ते (११५) क्ले च (१११) पदसिद्धिः । पाणिनिः ७।३।१२० ।

हरिणा हरिभ्यां हरिभिः, हरये हरिभ्यां हरिभ्यः । *

१२४ । डस्यैङो लोपः ।

(डस्य ६१, एङः ५१, लोपः ११) ।

एङः परस्य डसिङसो ङस्य लोपः स्यात् । †

हरेः हरिभ्यां हरिभ्यः ।, हरेः हर्ष्यीः हरीणाम् । ‡

१२५ । युङ्गां डे-ङौः । (युङ्गां ५॥, डेः ६१, ङौः ११)

इदुङ्गां परस्य डेङौः स्यात्, ड इत् । §

१२६ । टे-लोपो ङिति, विंशते-स्तेस्वङौ ।

(टेः ६१, लोपः ११, ङिति ७, विंशतेः ६१, तेः ६१, तु ११, ञङौ ७) ।

ङिति परे पूर्वस्य टेर्लोपः स्यात्, विंशते-स्तेस्वङौ । ¶

* हरि-टा (१११, १०७) = हरिणा । हरि-ङे (११२, १५) = हरये ।

† डः परः अः डः तस्य रुस्य, स च रुसिङसोरेव सम्भवति, अत आङ् डसिङसो-ङस्येति । एङ इति प्रकृतेर्विकृतेरपि, तेन गोः घोरेत्यादि । पाणिनिः ६।१।११० ।

‡ हरि-ङसि (१२२, १२४, १०२) = हरेः । एवं ङस् = हरेः । हरि-भोस् (१५) = हर्ष्यीः । हरि-णाम् (११०, १०४, १०७) = हरीणाम् ।

§ यद्यपि, युङ्गां ङेरौ इति इदुङ्गां सङ्गं ङेरौ विधाने कृते परसूत्रे अङाविति वक्तव्यं न स्यात्, तथापि ङी-करणं परसूत्रे स्याद्यध्यायप्रकरणौय-ङिति परे एव विंशते-सि-लोपार्थं, तेन विंशतिमाचष्टे विंशतयति इत्यत्र (८५५) अत्रत्ययस्य (४६०) डिस्विङि टेरेव लोपः न तु तेः । पाणिनिः ७।३।११८-११९ । एतन्मते ञौत् ।

¶ ङिति परे तत्पूर्वशब्दस्य टेर्लोपः स्यात्, विंशतिशब्दस्य तु ति-भागस्य लोपः स्यात्, ञङौ ङिसम्बन्धिभिन्ने ङिति परे, ङिसम्बन्धि ङिति परे तु विंशतिशब्दस्य टे-र्लोप एवेत्यर्थः । यथा, विंशतेः पूरणः इत्यर्थे विंशतिशब्दात् (४५०) ङटि कृतं ति-भागलोपे विभं, ङौ तु विंशतौ । पाणिनिः ६।४।१४१ १४२ ।

हरौ हर्ष्याः हरिषु । * एवं श्रीपत्यनिरव्यादयः । †

१२७ । सख्यद्व्यां सेडोधः ।

(सखृद्भा ५॥, सेः ६।, डा १।, अघेः ६।) ।

सखि-शब्दात् ऋकारान्ताच्च परस्य से डौ स्यात् तु धेः ।
सखा । अघेः किं, हे सखे । ‡

१२८ । घौ त्रिः । (घौ ७, त्रिः १।) ।

सख्यु ऋकारस्य च त्रिः स्यात् अधौ घौ परे । §
सखायौ सखायः, सखायं सखायौ सखीन् । ¶

१२९ । सख्यष्टाङ्गिता-माएउसुसौ ।

(सखृः ५।, टा-ङिताम् ६॥, आ ए उस् उस् औ १।॥) ।

* हरि-ङि (१२५, १२६) = हरौ । हरि-सुप् (१२१) = हरिषु ।

† श्रीपतिश्च अग्रिष रविष ते आदयो येषां ते । आदिपदात् विशेषभिन्न-
यावतीय-पुलिङ्ग-ऋकारान्तशब्दाः एवमित्यर्थः ।

‡ सखा च ऋच ताभ्यां, सखृद्भा ५ । सखि-सि = सखि-डा[ङ-इत्] (१२६) =
सखा । हे सखि-सि (धि) = (१०३, १२२) सखे । पाणिनी सखिपतिशब्दसाधनप्रकारः
सत्यक् विभिन्न एव । ७।१।८२, ८३, ७।२।११५, ६।१।११२, ७।२।११८ ।

§ अर्थवशात् विभक्त्येवपरिणाम इति न्यायात् सखृद्भा ५ पदं षष्ठ्यन्तं भूत्वा
अधेरिति पदञ्च सप्तम्यन्तं भूत्वा इहानुवर्तते । सखिशब्दस्य ऋकारान्तशब्दस्य च अत्याचः
त्रिः स्यात् अधौ घौ परे । पाणिनिः ७।२।११५ ।

¶ सखि-औ = सखे-औ (१५) = सखायौ । एवं जस् जम् औ परे । सखि-शस्
(१०४, १०५) = सखीन् ।

सख्युः परेषां टाङ्कितां स्थाने आ ए उस् उस् औ एते क्रमात्
स्युः ।*

सख्या सख्ये सख्युः सख्युः सख्यौ । † शेषं हरिवत् ।

१३० । पत्युरसे । (पत्युः ५।, असे ७।) ।

पतिशब्दात् परेषां टाङ्कितां स्थाने आ ए उस् उस् औ एते
क्रमात् स्युर्न तु से । पत्या पत्ये पत्युः पत्युः पत्यौ । असे
किं, श्रीपतिना इत्यादि । शेषं हरिवत् । ‡
कतिशब्दे भ्रान्तः । §

* आ ए उस्सौ इत्यत्र सूत्रत्वात् न सन्धिः । टा ङे ङसि ङुस् ङि स्थाने क्रमेण
आ ए उस् उस् औ भवन्ति ।
टादिस्थाने आ आदि करणं ना-आदिनिर्वाधम् । किन्तु, कविदपवादविषयेऽप्युक्तर्गो-
ऽभिनिविशते इति अथवा आतिदेशिकं कार्यमनित्यमिति न्यायात् सखिना वानरेन्द्रेण
इत्यादि सिद्धम् । सख्युः इति च त्रिरिति सख्युः टाङ्कितामिति एतेषु सखिशब्दस्य
सुखास्यैव ग्रहणम् । गौणस्यापि ग्रहणमिति भाष्यकारः, तन्मते जितसखा, जित-
सखाथौ, जितसख्या इत्यादि, एवमतिशयितः सखा अतिसखा इत्यादि च । किञ्च,
पुंलिङ्गे एव ग्रहणं, स्त्रियान्तु नित्यमौबलत्वात् (२७४) सखी गौरौवत्, स्त्रीवे चास्य न
प्रयोगः । पाणिनिः १।४।७, ६।१।११२, ७।३।११८ ।

+ सखि-टा = सखि-आ (३५) = सख्या । एवं ङे ङसि ङुस् ङि योगे ।

‡ अत्रापि पूर्वसूत्रवत् क्रमान्वयः, न्यायस्वीकारश्च, तेन पतिना नीयमानायाः इति,
नटे सृते प्रव्रगते स्त्रीवे च पतिते पतौ इति, सीतायाः पतये नमः इत्यादि च सिद्धं,
कान्दसमिति केवत् । पति-टा = पति आ (३५) = पत्या । एवं ङे ङसि ङुस् ङि परे ।
श्रीपति टा (१२३) = श्रीपतिना, श्रियाः पतिः श्रीपतिरिति विग्रहः । शेषं पतिशब्द-
स्त्वर्थः । पाणिनिः १।४।८ ।

§ कतिशब्दः कियत्परिमितवाचकः, अतएव अनिश्चितबहुलार्थत्वेन बहुवचनान्त-
एव भवति ।

१२१ । उतिसङ्ग्राणो जस्शसो लुक् ।

(उति सङ्गा ष-णः ५, जस्-शसोः ६॥, लुक् १२१) ।

इत्यन्तात् षान्त नान्त सङ्ग्रायाश्च परयो जस्शसो लुक् स्यात्*
कति कृति कतिभिः कतिभ्यः कतिभ्यः कतीनां कतिषु । एवं
यति तति ।

उति-व्य-णान्तसङ्ग्रास्मद्-युष्मद्-सट्शस्त्रिषु । ११

त्रयादयः सङ्ग्राशब्दाः ब्रान्ताः । १२

१२२ । जेरयङ् नामि । (विः ६१, अयङ् ११, नामि ७) ।

त्रिशब्दस्य अयङ् स्यात् नामि परे, ङित्वादन्त्यस्य स्थाने । §

* ष च न च ण, सङ्गा चासौ णचेति सङ्ग्राण, उतिश्च सङ्ग्राण चेति तस्मात् ।
उतिः प्रत्ययः, तेन इत्यन्ता. कति यति-तति इति त्रयः । एषां मुख्यानामेव यङ्णं, तेन
प्रियकतयः अतिष्वः अतिपञ्चानः इत्यादौ न लुक् । लुक्करणात् कति इत्यादौ (१२२)
सार्धंयादिना न युष्मद्, पञ्च इत्यादौ नान्तत्वात् (१६४) न दीर्घः, (६२) लुकि न तच्चेति
निषेधात् । पाणिनिः १।१।२४ २५, ७।१।२२ ।

† ष च न च णो, णो अतो यस्याः सा णान्ता, णान्ता चासौ सङ्गा चेति णान्त-
सङ्गा, उतिश्च, व्यञ्ज णान्तसङ्गा च अस्माच्च युष्मच्च त । उतिप्रत्ययान्त-अव्ययसङ्गा-
वाचक षान्तनान्त अस्मद्-युष्मद्-शब्दाः त्रिषु लिङ्गेषु सट्शस्त्रिषु एव भवन्ति इति
नियमात् एषां लिङ्गविहितविशेषकार्यं न भवतीत्यर्थः । एषां मुख्यानामेव यङ्णं, युष्मद्-
आदौलु गौणत्वे मुख्यत्वे च । अस्माद्युष्मात्संख्यास्त्रिषु सरूपाः इति सिद्धान्तकोमुदी ।

‡ आदिशब्दस्य व्यवस्थावाचकत्वात् अष्टादशपर्यन्ता एव, ऊनविंशत्यादीनान्तु एक-
वचनान्तमेव, 'विंशत्याद्याः सदैकत्वे सव्योः सङ्गायसङ्गायो'रित्यमरात् ।

§ त्रिशब्दस्य मुख्यास्त्रेव यङ्णं, तेन प्रातचीणामित्यादौ न स्यात् । परमाश्च ते
चश्चेति तेषां परमचयाणामित्यादौ मुख्यात्वात् स्यादेव । नाभ्यङ् वेरिति तु श्रुति-
दुःखावह्वलात् कर्तव्यं; क्वचिन्न स्यादित्यर्थमिति केचित्, तेन चौणामिव समुद्राणामिति
सिद्धम् । पाणिनिः ७।१।५३ ।

अयथां त्रिषु । * द्विशब्दी दान्तः । †

१३३ । त्यदां टेरः तौ । (त्यदां ६॥, टे. ६।, अः १।, तौ ७।) ।

त्यदादीनां टेरकारः स्यात् तौ परे । ‡

ह्री ही, हाभ्यां हाभ्यां हाभ्यां, हयोः हयोः । §

वातप्रमीः वातप्रम्भी वातप्रभ्यः । ¶

१३४ । यूतोऽमशसो-र्न्नावदीधोः ।

(यूतः ५।, अम-शसोः ६॥, र्न्ना १॥, अदीधोः ५।) ।

शीधुवर्जादीदूदन्तात् परयोरमशसोः स्थाने क्रमात् मनौ स्तः ।

* त्रि-षाम् (११०, ११२, १०४, १०७) = त्रयाणाम् । त्रि-भुप् (१११) = त्रिषु ।

† द्विशब्दी सुखे एव द्विवचनान्, तेन प्रियङ्गिः पुरुष इति । येषां शब्दानामा-
कृतेरन्यथात्वं न जायते ते एवादी वक्तव्याः, अतएव इकारान्तशब्दानामुदाहरणे आदौ
विशब्दमुक्त्वा पश्चात् द्विशब्दः कथितः ।

‡ अनुकरणशब्दस्य स्त्रिसंज्ञाभावेन टेरत्वाभावे त्यदामिति पदं सिद्धम् । बहुवचनं
गणार्थम् । स्त्रिसंज्ञानामेव त्यदादीनां टेरकारः स्यात्, तेन अतितद् अतितदी अतितदः,
अतितन्दि कुलानि, इत्यादौ गौण्ये न स्यात् ; युष्मदशब्दोऽपि, एवं द्वियुष्मदशब्दां
न तस्येति वक्तव्यम् ; तेन अतियुष्मान् अत्युष्मान् अतितान् अतिमान् इत्यादि ; तसि तु
द्वितः युष्मत्तः अश्वत्तः त्वत्तः मत्तः अतियुष्मत्तः इत्यादि । लिङ्गात् विभक्तौ रावश्यकत्वेऽपि
क्रियङ्गणं साक्षात् तौ परं एव ज्ञेयं, तेन सः एषः इत्यादौ हसादुत्तरे आदौ न सेल्लोपः ।
त्यदां डङ् तौ इति यत्र कृतं तत् प्रक्रियालाघवार्थमेवेति । पाणिनिः ७।१।१०२ ।

§ द्वि-भी = द्वि-भौ (२३) = ह्री । द्वि-भ्याम् (१०८) = हाभ्याम् । द्वि-भ्योस् (१०६)
= हयोः । इति इदन्ताः ।

¶ वातं प्रमिमीते प्रमानि वेति वातप्रमीः औष्णादिकः ई(कित्)प्रत्ययः । रुग्णविशेष
इत्यर्थः । वातप्रमी-भौ (२५) = वातप्रम्भी । जस् (२५) = वातप्रभ्यः । सम्बुद्धौ हे वात-
प्रमीः । क्लिप्तवातप्रमीशब्दस्य तु अभि शब्धि औ च विशेषः—वातप्रभ्यम्, वातप्रभ्यः,
वातप्रभ्यि ।

वातप्रमीं वातप्रम्यौ वातप्रमीन्, वातप्रम्या वातप्रमीभ्य-
मित्यादि । एवम् अतिलक्षणादयः । *

सुधीः । †

१३५ । धोरियुमचि । (धोः ६।, इय-उव् १।, अचि ७।) ।

धोरीदूतोः स्थाने क्रमादियुवौ स्तोऽचि, परे । ‡

सुधियौ सुधियः इत्यादि । एवं सुश्रीयवक्रादयः । § प्रधीः । ¶

१३६ । कव्याद्यनेकाचोऽस्यादहनपुनर्वर्षा-
काराद्यन्यभूसुधियोयौ ।

(कव्याद्यनेकाचः ६।, अस्यात् ५।, अहन—सुधियोः ६॥, यवौ १॥) ।

कादेर्यादेरनेकाचश्च धोरीदूतोरस्यात् परयोः क्रमात् यवौ

* नदीसंज्ञक-धातु-भिन्नात् ईदूदन्तात् शब्दात् परस्य अमस्थाने स शब्दस्थाने न स्यात् ।
वातप्रमी-अम् = वातप्रमीम् । वातप्रमी-ओ (१५) = वातप्रम्यौ इत्यादि । अतिलक्षणादयः
इति आदिपदेन अतिवन्तौ बहुप्रयसौ अतिवध् अतिचम् इह प्रभृतयः । पाणिनिः
६।१।१०७।१०९ ।

† सु शीभना धीयंस्तेति सुधीः । ध्वेषातोः क्तिप्प्रत्यये धीः (१०३७) ।

‡ विभक्तिं विपरिणमय ईदूतोरनुवृत्तिः । घालवयवौभूतयोः ईदूतोः स्थाने क्रमात्
इयुवौ स्तः अचि परे । प्रायेण विच्क्विप्प्रत्ययान्तशब्दानामेव ईदूतोर्धालवयवत्वं सम्भ-
वति, तथाच —“विच्क्विप्प्रत्ययान्तं हि धातुत्वं न त्यजन्ति कदाचन । क्वचित् त्यजन्ति
धातुत्वं सुधीनोति-प्रदर्शनादिति ॥” अचीति स्यादेवे, क्वचित् तद्धितस्यापि, तेन धा-
स्त्रायभूत्वं ययुरिति सिद्धम् । विशेषविधिलात् (१२) सङ्घे च इत्यस्यापि बाधकोऽयं
तेन ऊँ सुधियि इत्येव । पाणिनिः ६।४।७७ ।

§ सुधी-ओ = सुधियौ इत्यादि । त्रयत्वेनां श्रीः (१०३५), सुष्ठु श्रीयंस् सः सुश्रीः
यवेन क्रीणातोति यवक्रीः । आदिशब्दात् सुष्ठुधौ नो सुभू कटप्रत्ययभू प्रभृतयः ।

¶ प्रकृष्टा धीयंस् सः प्रधीः ।

स्तः अचि परे, न तु हन्भू-पुनर्भू-वर्षाभू-काराभूभ्योऽन्यस्य भू-
शब्दस्य सुधियश्च । *

प्रध्वी प्रध्वः इत्यादि । एवं दीध्यादयः । †

कव्याद्यनेकाचः किं, शुद्धधियो । अस्यात् किं, यवक्रियौ । नीः
नियो । ‡

* कश्च व्यञ्जयते, ते आदी यस्य स कश्चादिः, स च अनेकाच कव्याद्यनेकाच्
तस्य । हन् च पुनर् च वर्षाश्च कारा च ता' आदौ येषां ते हन्पुनर्वर्षाकारादयः,
तेभ्योऽन्यः हन्पुनर्वर्षाकाराद्यन्यः, स चासौ भूवेति हन्पुनर्वर्षाकाराद्यन्भूः, स च सुधिय
तौ हन्पुनर्वर्षाकाराद्यन्भूसुधियो, न तौ अहन्पुनर्वर्षाकाराद्यन्भूसुधियो तयोः ।

यथो इति द्विवचनान्तेन क्रमनिर्वाहार्थं पूर्वतः सूतोरीरिति द्विवचनान्तं मूला अनु-
वर्तते । ततश्च—कारकादेरव्ययादेरनेकाचश्च धातोरीदृतौ यद्यसंयोगात् परौ भवत-
स्ता तयोः क्रमात् यथो स्यातामचि परे, हन्भ्वादिभिन्नभूशब्दस्य सुधियश्च न स्यादि-
त्यर्थः । इयुवोर्निषेधे (३५) यलायवायेत्यनेन सिद्धावपि यवविधानं (२२) दीर्घवाच-
नार्थं, तेन लौ प्रध्वि । अत्र हन्पुनर्वर्षाकारादि-भूशब्दस्य व-विधाने तद्विभक्त्यङ्गस्य
कटगम्यतया स्पष्टार्थमेव तद्विभक्त्यङ्गं कृतम् । अत्रापि अचोति स्यादेरेव, तेन प्रधीश्चर
इत्यादी न प्रसङ्गः । हन् इति द्विसाधेयसम्ययं तस्यै भवतीति हन्भूः पन्नगवज्रयोः,
पुनर्भूः स्यात् द्विहृदायां, पुनर्नवायां वर्षाभूः स्त्रियां किञ्चलुके भवे, काराभूनिर्गङ्-
स्याने इति कोषः ।

अत्र चायं विशेषः—स्याद्यत्यन्ते पूर्व्व कारकाव्ययाभ्यां कृतसमासस्येव धातोरीदृतो-
यवौ स्तः न तु स्यादन्तस्य समाने, तेन भयनं भीरिति क्रिपि, ईषत् भीर्येषां ते ईषद्विषः,
दुःस्थिता धीर्येषामिति दुर्धियः इत्यादि । तथैव वृश्चिकभियां पलायमानस्य आशौ-
विषमुखे विनिर्गत इति भाष्यम् । अत्र वृश्चिकस्य भीरिति (वृश्चिकसम्बन्धिनी भोः)
कारकादिवाभावादिति केषिन् । परन्तु सुष्ठु धीः प्रकृष्टा धीरिति नित्यस्त्विति
सुधौप्रध्वी श्रीलक्ष्मीवदिति (१५६) कथनात् स्वमते नेष्टं व्यवस्था । पाणिनिः
६।४।८२.८५ । गतिकारकपूर्व्वस्येष्यते यथादेशः इति वार्त्तिकम् ।

† दीर्घोर्द्धं चानु देवने दीप्तौ इति धातोः क्रिपि दीर्घीरिति अनेकाचः आदि-
पदात् अचोति सुती लूनी सुखी प्रभृतयः ।

‡ शुद्धा धीर्यस्य सः शुद्धधीः । शुद्धधी-भौ (१२५)—शुद्धधियो । एवं यवक्रियौ,
नियो ।

१३७ । न्याप्दीभ्यो ङे-राम् ।

(नी-न्याप्-दीभ्यः ५॥, ङेः ६।, आम् ११) ।

नीशब्दादापो व्यास परस्य ङे-राम् स्यात् । नियाम् । शेषं सुधीवृत् । अग्रणीः अग्रण्यौ । ङौ—अग्रण्याम् । शेषं प्रधीवत् । *

१३८ । त-तज-खादीयो ङोवोः ।

(त-तज-खात् ५।, ईय. ५।, ङः १।, वा ११, उः १) ।

तात् तस्थानजादृणात् खाच्च परादीकारजात् यकारात् परो ङसिङसो ङ उः स्याद्वा । सुल्युः सुल्यः । लून्युः लून्यः । सुल्युः सुल्यः । †

शम्भु ईरिवत् साध्यः । ‡

शम्भुः शम्भू शम्भवः, शम्भुं शम्भू शम्भून्, शम्भुना शम्भुभ्यां शम्भुभिः, शम्भवे शम्भुभ्यां शम्भुभ्यः, शम्भोः शम्भुभ्यां शम्भुभ्यः, शम्भोः शम्भुः

* अत्र केवलनीशब्दस्य तदन्तशब्दस्य च ग्रहणं, तेन नियाम् अग्रण्यां ग्रामण्या-मित्यादि । क्लीबे तु अन्तरङ्गत्वादादौ ङस्वे णि अतिनिनि कुले, पुंवद्भावपक्षे अतिनियामिति । गौ ङि = को-आम् (१३५) = नियाम् । अग्रे नयतीति किपि अग्रणीः नायकः । अग्रणी-भ्यो, कारकादित्वात् (१३६) = अग्रण्यौ इत्यादि । पाणिनिः ७।३।११६ ।

† तकारस्य स्थाने जातः तजः, तच्च तजश्च खच्च ततजखं तत्वात्, ईकारस्य स्थाने यः ईयस्तत्वात् । एतेन तकार तकारजातवर्ण-खकारेभ्यः परस्थित्वात् कव्याद्यनेकाच इत्यनेन जातयकारात् ङसिङभोरकार उः स्याद्वा इत्यर्थः । सुतमिच्छति सुतमिवा-चरति वा इत्यादि वाक्ये सुतीयतीति सुतीयधातोः किपि (७७५, ६४९) सुती शब्दः । एवं लूनमिच्छतीति लूनौ, सुखमिच्छतीति सुखीरित्यादि । सुती-ङसि (१३६, १३८) = सुल्युः, वा सुल्यः । एवं लून्युः लून्यः, सुल्युः सुल्यः इत्यादि । पाणिनिः ६।१।११२ । इति ईदन्ता ।

‡ ध्रिश्चदे इकारस्य कार्यम् अत्र तु उकारस्येति विशेषः, साधनसूत्राणि तुल्यानीति ।

शम्भूनां, शम्भौ शम्भोः शम्भुषु । हे शम्भो । एवं विष्णु-वायु-
भान्वादयः ।

१३६ । क्रोष्टोस्तुनस्तृन्धौ घौ स्त्रियाञ्च ।

(क्रोष्टोः ६।, तुनः ६।, तृन् ११।, शम्भौ ७।, घौ ७।, स्त्रियां ७।, च ११।) ।

क्रोष्टुशब्दस्य तुनः स्थाने तृन् स्यात् अर्धौ घौ परे स्त्रियाञ्च ।
न इत् । *

(१२७) सख्यङ्गमिति । क्रोष्टा, हे क्रोष्टो ।

(१२८) घौ त्रिरिति, क्रोष्टारौ क्रोष्टारः क्रोष्टारं क्रोष्टारौ
क्रोष्टून् । †

१४० । वाच्यघौ । (वा ११।, अचि ७।, अघौ ७।) ।

क्रोष्टोस्तुनस्तृन् वा स्यात् अघावचि परे । क्रोष्टा ‡

* क्रोशतीति कुशधातोरौणादिक-तृन्प्रत्यये क्रोष्टु इति लिङ्गं (ग्रन्थालंकारकं). तस्य
तुनः स्थाने तृन् आदेशः स्यात् । तृन् इत्यस्य अकारः (१४३) घावस्त्वृत्थमिति
सुणनिषेधकतया सार्थकः, न तु निच्चादन्ते, तथा सति तुनी ग्रहणं विरथकं स्यात् ।
गौणस्यापि ग्रहणं तेन बहुक्रोष्टा देशः । स्त्रियाञ्चेति स्त्रीलिङ्गवर्तित्वे सति निष्कि-
ञ्चान्तरस्य नापेक्षा, तेन क्रोष्टी बहुक्रोष्टी इत्यत्र तृणि (२५७) वृद्धन्तत्वादौप् । स्त्रियां
बिभृथमिति क्रमदोशः । क्रीवे तु आगमविधेर्वलवच्चादादौ तृणि बहुक्रोष्टूनि वनानि
इत्यादि । पाणिनिः ७।१।८५ ।

† क्रोष्टु-चि = क्रोष्टु डा (१२६) = क्रोष्टा । हे क्रोष्टु-सि (घि) (१०३, १२२) =
क्रोष्टो । क्रोष्टु शस् (१०४, १०५) = क्रोष्टून् ।

‡ पूर्वसूत्रे चियङ्गणदेव अच विभ्रजप्रामौ पुक्धियङ्गणं कदाचिदपि यस्य घित्वं
सम्भवति तन्निषेधाद्यन्त, अतएव शम्भुशब्दौ न तृन्, यतः क्रीवे शौ (१६२) कृते शम्भोः
(८२) विलसम्भवात् । टाद्यपीति पाणिनिक्रमदोशप्रसृतयः । अच अपीति स्यादेरेव,
तेन क्रोष्टुरिदं (आ-प्रत्यये) क्रोष्टवमिति । क्रोष्टु टा = क्रोष्टु-आ (१५) = क्रोष्टा । पाणिनिः
७।१।८७ ।

१४१ । ऋतो डो डुः । (ऋतः ५१, डः ११, डुः ११) ।

ऋकारात् परो ङसिङसो ङीं डुः स्यात्, ड इत् ।

क्रोष्टुः क्रोष्टुः क्रोष्टोः क्रोष्टूनाम् । *

१४२ । णुडिन्ध्योः । (णुः ११, डिन्ध्योः ७१) ।

ऋकारस्य णुः स्यात् ङीं धीं च परे । क्रोष्टरि णुः क्रोष्टोः ।

पक्षे हसे च श्भुवत् । ‡

ह्रह्रः ह्रह्रौ ह्रह्रः इत्यादि, वातप्रमीवत् । एवमतिचम्वादयः ।

सुभूः सुभुवौ सुभुवः इत्यादि, सुधीवत् । एवं कटप्रूख्यम्वादयः ।

सुलूः सुल्वौ सुल्वः इत्यादि, प्रधीवत् । एवं हन्भूखलप्वादयः । §

धाता, हनन्क्रोष्टुवत् । धीं हे धातः । एवं नमृहोहपोत्रा-
दयः । ¶ पिता, हे पितः ।

* क्रोष्टु-ऋसि = क्रोष्टु-उस् (१२६, १०२) = क्रोष्टुः, एवं ङस् परे । क्रोष्टु-धीम् (१४०, ३५, १०२) = क्रोष्टोः । क्रोष्टु-णाम् (११०, १०४) = क्रोष्टूनाम् । आगमादेशयो-
र्मध्ये बलीयानागमो विधिरिति न्यायादादौ तुसागमे अच्परत्वाभावात् न हन् ।
पाणिनिः ६।१।१११ ।

† क्रोष्टु-ङि (१४०, १४२) = क्रोष्टरि । पाणिनिः ७।३।११० ।

‡ पक्षे हणोऽभावपक्षे, हसे भिसादौ परे श्भुशब्दवत् । इति उदन्ताः ।

§ ह्रह्रशब्दस्य अमि शसि च (१३५) यून इत्यनेन ह्रह्रं ह्रह्रन् । सुभू षौ (१३५)
= सुभुवौ इत्यादि । सुलू षौ (१३६) = सुल्वौ इत्यादि । हाहा ह्रह्रश्चैवमादा गन्धर्व-
स्त्रिदशौकधामिति, खलपूः स्यादहङ्कर. (खलं चत्वरं पुनरिति सार्जयति) इति चामरः ।
कटप्रूः पुंभि राचसे, वियाधरे मङ्गादेवे तथा स्यादण्देवने इति मेदिनी । इति उदन्ताः ।

¶ धाट्-सि (१२७, १२६) = धाता । निरवकाशलादादौ सेडां टिलोपश्च, अतएव
(१४३) गुणस्यामसङ्गः । धीं हे धाट्-सि (१०३, १४२, १०२) = धातः । धाट्शब्द-
सास्यात् नम्रादयः (६६०) हनन्ता एव, तथाच — नम्रा च हीता गदितोऽय पीता, अलाय

पिता माता ननान्दा ना सव्येष्टृभ्रातृयातरः ।

जामाता दुहिता देवा न त्वनन्ता इमे दश ॥ *

१४३ । घायस्वस्तृणोः । (घौ ७, अ स्वस्तृणोः ६॥) ।

घौ परे ऋकारस्य णः स्यात् नतु स्वस्तृणोः ।† पितरौ पितरः,
पितरं पितरौ । शेषं धात्वत् । एवं जामातृभ्रातृादयः ।

१४४ । नुर्वा नामि घ्नः ।

(तुः ६, वा ११, नामि ७, घं १) ।

नृशब्दस्य नामि परतो घं स्यात् वा । नृणां नृणाम् ।‡ शेषं
पितृवत् । §

नेष्टा तदनु प्रशस्ता । शास्ताश्च शंसा च त्वनन्ततुल्याः, अष्टेति शब्दाः खलु वृद्धिभाजः ॥
एते अष्टशब्दाः पौत्रादिषु रुढाः, नम इ पु च्चद निष् प्र-शास शास शंस, एतेभ्यो धातुभ्यः
तन्प्रत्ययेन सूत्रतो निपातनाच्च सिद्धाः । एवं यावत्तीयत्वनन्ताः धात्वशब्दवत् ज्ञेयाः ।
पाणिनिः ६।४।११ ।

* सात्वशब्दो जननीवाचकः, परिमाणवाचकत्वे त्वनन्त एव, तेन धातुस्य सातारौ
पुरुषौ । सव्येष्टृशब्दः रथवासपार्श्वस्थितवीरे रुद्रः टवर्गहितौयवान् । यातृशब्दः
स्वामिभ्रातृस्त्रीवाचकः, अन्यत्र तृनन्तः, तेन तीर्थस्य यातारौ पुरुषौ । ननान्दृ सव्येष्टृ
नृ देवशब्दाः न तृनन्तवत् प्रतीयमानाः किन्तु तृनन्तत्वेन निपातनात् सिद्धाः । अत एते
दश शब्दा वस्तुतः तृनन्ता अपि न तृनन्ताः, तृनन्तकार्यं (१२८) घौ त्रिरित्यनेन वृद्धिं
न भजन्ते इत्यर्थः, (१४३) घायस्वस्तृ इत्यनेन गुणं लभन्ते इति यावत् ।

† पाणिनिः ७।१।१० ।

‡ नामोति मुख्यगौणसाधारणार्थं, तेन अतिनृणाम् अतिनृणामिति । नृणाम् -
(११०, १०७) नृणां, वा नृणाम् । पाणिनिः ६।४।६ । इति ऋदन्ताः ।

§ ऋदन्तस्य, लृदन्तस्य, एदन्तस्य च रूपं वोपदेवेन विरलप्रचारलात् न
प्रदर्शितम् । सिद्धान्तकौमुद्यां कृ ग्मल्ल से इति शब्दत्रयस्य रूपं लिखितम् ।

१४५ । ओरौ घौ । (ओः ६।, ओ ११, घो ७) ।

ओकारस्य ओकारः स्यात् घौ परे । गौः गावौ गावः । *

१४६ । आ अमशसोः । (आ ११, अम-शसोः ७) ।

ओकारस्य आकारः स्यात् अमि असि च परे । †

गां गावौ गाः, गवा गोभ्याम् इत्यादि ।

(१२४) ङखेङो लोप इति, गोः गोः । ‡

१४७ । रै रा सभि । (रै १२, रा १२, सभि ७) ।

रैशब्दो रा स्यात् से मे च परे । §

राः रायौ रायः, राभ्यामित्यादि । ¶

ग्लौः ग्लावौ ग्लावः इत्यादि । ||

इति अजल मुलिक पादः ।

* पाणिनिः ७।१।६०।

† अत्र आ हो, ओकारस्य आ स्यात् द्वितीयाया अकारे परे इति यन्न कृतं तत्
अप्यर्थम् । पाणिनिः ६।१।६३ ।

‡ इति ओदन्ताः ।

§ गौषलेऽपि, तेन लौवेऽपि सुराभ्यां सुरासु इति । (१६७) लौवे स्त्रः इति ऋखेऽपि
एकदेशविकृतमनन्यत्वं भवतीति न्यायात् रा आदेशः । पाणिनिः ७।२।८५ ।

¶ इति ऐदन्ताः ।

|| इति ओदन्ताः ।

३य पादः—अजन्त स्त्रीलिङ्ग शब्दः ।

१४८ । आबीवभसात् सेर्लीपः ।

(आप्-ईप्-इसात् ५।, सेः ६।, लीपः १।) ।

आप ईपो हसाच्च परस्य सेर्लीपः स्यात् । उमा । *

१४९ । यौरापः । (ई १।, औः १।, आपः ५।) ।

आपः पर औरी स्यात् । उमे उमाः । †

१५० । धिटौस्येः । (धि टा औधि ७, एः १।) ।

आप एः स्वात् धी टीसौश्च परतः । हे उमे ।

उमाम् उमे उमाः, उमया उमाभ्याम् उमाभिः । ‡

१५१ । डितां यम् । (डितां ६॥, यम् ११।) ।

आपः परेषां डितां यम् स्यात्, म इत् । उमायै उमाभ्याम्
उमाभ्यः, उमायाः उमाभ्याम् उमाभ्यः, उमायाः उमयोः उमा-

---

* आप् ष ईप् ष इप् ष तस्मात्, तून्त्वाददन्तत्वम् । (१८३) स्नातस्नोरादित्यनेन
इसात् सेर्लीपि सिद्धे अत्र हसो यङ्गं सिलोपान्तरं तत्पूर्वकार्यनिर्वोद्धार्य, स्नात-
स्नोरादित्यनेन लुपि तु (१५) लुपि न सन्धौत्वेन पूर्वकार्यनिवधोपपत्तिः स्यादिति । उ
शिवं मीयते जपतीति माङ् लि शब्दे इति मा-धातोर्लप्रत्यये (६६७) उम इति शब्दात्
स्त्रियाम् आपि उमा इति रूपम् । पाणिनिः ६।१।६८ ।

† औस्नाने दीर्घ-ईकारकारणं जरणी इति सिद्ध्यर्थम् । आपो यङ्गत्वात् ईप्-इधी-
निष्ठतिः । उमा-औ = उमा-ई (२३) = उमे । उमा-जस् (२२) = उमाः । पाणिनिः
७।१।१८ ।

‡ विभक्तिविपरिवर्तनं आप इति बहुवचनमुपवर्तते । धी टीसौश्च ऋतुभयोः
विशेषणाय इत्तौ परस्य इति पठं (५११) तस्यत्वनिर्णीतम् । हे उमा-सि (धि) (१४८, १५०)

नाम् । (१३७) न्यापदीभ्यां छेरामिति । उमायाम्, उमयोः
उमासु । एवं दुर्गामायास्त्रिकादयः । ‡

१५२ । स्वेः स्यम् स्वश्च । (खेः ५।, स्यम् ११।, स्वः १।, च ११।)

स्वेराथन्तात् परेषां क्तितां स्यम् स्यात्, पूर्वस्य च स्वः । †
सर्वस्यै सर्वस्याः सर्वस्याः सर्वस्याम् । आमि—सर्वासाम् ।
शेषम् उमावत् । एवं विश्वाद्य आर्वन्ताः । ‡
अपुरीत्युक्तेः—अन्तरायै नगर्थे । §
द्वितीयस्यै द्वितीयायै, द्वितीयस्याः द्वितीयायाः, द्वितीयस्यां
द्वितीयायाम् । शेषमुमावत् । एवं तृतीया । ¶

= उमे । उमा-अस् (२२) = उमाम् । उमा-ओ (१४६, ११) = उमे । उमा-अस् (२२)
= उमाः । उमा-टा (१५०, १५) = उमया । पाणिनिः ७।३।१०५-१०६ ।

* आप इति पञ्चम्यन्तानुवर्तनम् । आपन्तशब्दात् परेषां क्ति-ङ-ङि-ङस्-ङि
एषां स्थाने यम् स्यात्, मित्वादादौ । य इति अकारान्तः । क्ति य इति करणे
(१०६) टामित्वादिना अयाद्यादेशापत्तिः स्यादिति । उमा-ङे = उमा-य-ए (२३)
= उमायै । एवं ङसिङ्मोः उमा य-अस् (२२) = उमायाः । उमा-ओस् (१५०, १५)
= उमयोः । उमा-आम् (११०) = उमानाम् । उमा-ङि (१३७, १५१, २२) = उमा-
याम् । विशेषविधिविर्भूताः दुर्गा माया अस्त्रिकादयः सर्वे आपन्तशब्दा एवमित्यर्थः ।
पाणिनिः ७।३।११३ ।

† आपन्तसर्व्यन्तानामशब्दात् परेषां क्तितां स्थाने स्यम् स्यात्, मित्वादादौ, स्यम् पूर्व-
स्थितस्य दीर्घस्य ऋत्वश्च । यद्यपि ङत्वम् इति कृते स्वर्थेति न वक्तव्यं स्यात्, तथापि अस्यै
इत्यादि साधने सकारपरत्वाभावे (२०६) स्य इत्यस्याप्रवृत्तिः स्यात् । पाणिनिः ७।३।११४ ।

‡ सर्व्वा-ङे = सर्व्वा-स्य-ए (२३) = सर्व्वस्यै । सर्व्वा-ङसि (२२) = सर्व्वस्याः, एवं
ङसु परे । सर्व्वा-ङि (१३७) सर्व्वा-स्य-आम् (२२) = सर्व्वस्याम् । सर्व्वा-आम् (११३)
= सर्व्वासाम् । एवं विश्वा, आदिपदेन यावतोयावन्ताः सर्व्वानामशब्दाश्च एवं ज्ञेयाः ।

§ (८६) समीपतन्त्रे इत्यत्र पुरभिन्ने वङ्गिर्गो अर्थे अन्तरशब्दस्य सिंसंज्ञाविधानात्—
अन्तराये वह्नि स्थितायै नगर्थे पर्थे इत्यर्थे इत्यत्र न सिंसंज्ञा, अतएव उमाशब्दवत् ।

¶ द्वितीया-ङे (६०) वा सिंसंज्ञायां—द्वितीयस्यै द्वितीयायै इत्यादि । पाणिनि
७।३।११५ ।

१५३ । सुभू दी द्यजम्बार्थानां धौ स्वः ।

(सुभू दी वि अच् अम्बार्थानां ६॥, धौ ७, स्वः ११) ।

सुभूवो द्या द्यजम्बार्थानाञ्च स्वः स्यात् धौ परे । हे अम्ब ।
शेषसुभावत् । एवमक्कात्तादयः ।

द्यचः किं, हे अम्बाले, हे अम्बिके । ‡

जरा । (११५) जरस् जरचि तु । जरसी । केचिदादा-
वीत्वमिच्छन्ति । जरसी जरे । † जरसः जराः इत्यादि ।
(११६) पाददन्तेति, नासिका-पुतेना-निशानां नस्-पृत्-निशः ।
नसः नसा नोभ्यामित्यादि । पृतः पृता पृद्ग्यामित्यादि ।
निशः निशा ।

१५४ । श क्राज भाज यज व्रज सृज मृज

व्रश्च भसृजां षड् भौ । (श—भसृजां ६॥, षड् ११, भौ ७) ।

शान्तानां क्षान्तानां राजादेश षड् स्यात् भौ परे । ‡

* हो अचौ येषां ते द्यचः, अम्बा जननी अर्षी येषां ते अम्बार्थः, द्यचश्च ते
अम्बार्थश्चेति द्यजम्बार्थः, सुभू दी व द्यजम्बार्थश्च ते तेषाम् । आदिषाहेचर्षीत् सुभू-
शब्दः स्त्रीलिङ्ग एष, पुंलि तु हे सुभूदेवदत्त इति क्रमदीश्वरः । ज्ञीवे तु (१६७, १२१)
हे सुभो मुख इति । सुभूशब्दस्य नदीसंज्ञकशब्दस्य हिसरयुक्तमाटवाचकशब्दस्य च धौ
परे स्वः स्यात् । माटवाचकम् मुख्य एव यावत्, तेन हे गौरि, हे अम्बे इत्यादि ।
एवम् अक्का, अक्ता, आदिशब्दान् असा अप्वा प्रभृतयः । हे अम्बाला सि (धि) (१४८,
१५०)—अम्बाले इत्यादि । पाणिनिः ७।३ १०७ । हे सुभूः इति विद्वान्मकौमुदी
कावन्ताश्च । हे सुभू इति खोपश्रा जौमराश्च ।

† जरा-भौ (१४६, ११५) = जरसी, वा जरा अौ (१५४, २३) = जरे ।

‡ अश्च क्व च राज च इत्यादि हन्ते तेषाम् । एषां दशाना षड् स्यात् भौ (८४) परे
—लिङ्गप्रकरणे हसविरामयोः, धातुप्रकरणे भसविरामयोरित्यर्थः । पाणिनिः ८।२।३६ ।

१५५ । षो ङः के । (क ६१, ङः ११, के ७) ।

यस्य ङः स्यात् के परे । निङ्भ्याम् इत्यादि । पने वी च
उमावत् । *

गोपा, विश्वपावत् । †

मतिर्हरिवत्, स्त्रीत्वात् न णस् न, न टा ना । मतीः मत्या । ‡

१५६ । द्या ङितामम् । (द्याः ५१, ङितां ६१, णम् ११) ।

द्याः परेषां ङितामम् स्यात्, म इत् । मत्यै मतये, मत्याः
मतेः, मत्यां मती । एवं श्रुति-स्मृति-बुद्ध्यादयः । §

१५७ । स्त्रियां चिचतुरोस्तिस्चतस् ऋवत्
ज्ञौ । (स्त्रियां ७, चिचतुरोः ६१, तिस्-चतस् ११, ऋवत् ११, जौ ७) ।

* के इति (८५) स्यादीय-इसे विरामे च बोध्यम् । (६४) ऋपभसोरित्यनेन
षस्थाने चास्यात् ङे भवत्यपि, निशाब्द-सुपि निट्सु इत्याद्यर्थमेतत्सूचकम् । निशा-
भ्याम् (११६) = निश्-भ्याम् (१५५) = निङ्भ्याम् । निश् आदेशस्य विकल्पपक्षे, षो परे
च निशाब्दः समशब्दवत् । पाणिनिः ८।४।५३।

† गौ पृथिवीं पातीति किपि (१०३२) गोपाशब्दः विश्वपाशब्दवत् । इत्यादनाः ।

‡ मतिर्बुद्धिः, हरिशब्दवत्, किन्तु स्त्रीलिङ्गस्य विशेषविधिनिषेधौ भवत एव ।
(१०५, ११३) एतत् सूचकार्यं यथं [अस्यस्थाने न, टास्थाने ना च] न स्यादित्यर्थः ।
मति-शब् (१०३, १०४) = मतीः । मति-टा (३५) = मत्या ।

§ ङितां स्थाने विकानात् णम् विभक्तिसम्बन्धित्वम्, अतएव स्त्रियै इत्यादीं स्यादी-
याचि परे (११५) वीरियुवचौति इत्यादेशः । मति-ङे = (६६, नदीसंज्ञायां) मति-ण-ए
(१५, २२) = मत्ये । नदीसंज्ञाया विकल्पे मति-ए (१२२, १५) = मतये । मति-ङञि
(वा ङस्) = मति-ण-णस् (२५, २२, १०२) = मत्याः, वा नदीसंज्ञायां (१२२, १२५, १०२)
= मतेः । मति-ङि (१२७, १५) = मत्यां, वा नदीसंज्ञायां (१२५, १२६) = मती ।
यावतीर्यात्प्रत्ययान्ताः (११४७) अन्त्ये च इकारान्तस्त्रीलिङ्गशब्दाः एवं श्रेयाः । पाणिनिः
७।३।११२, १।४।६।

त्रिचतुरोः स्त्रीलिङ्गे क्रमात् तिसृचतस्त्री स्तः स्त्री परे । तौ च
ऋवत्, तेन न णत्रिघांः । तिस्रः तिस्रः तिस्रभिः तिस्रभ्यः
तिस्रभ्यः तिस्रणां तिस्रषु । *

टेरत्वे सत्याप् । हे हे हाभ्यां हाभ्यां हयोः हयोः । १५७

गौरी गौर्यौ गौर्यः, हे गौरि, गौरीं गौर्यौ गौरीः, गौर्या
गौरीभ्यां गौरीभिः ।

(१५६) व्याङ्गितामम् । गौर्यौ गौरीभ्यां गौरीभ्यः, गौर्याः

* तिसृचतसृ इति समाहारः । स्त्रीलिङ्गे वर्त्तिनः त्रिशब्दस्य तिसृ स्यात्, चतुर-
शब्दस्य चतसृ स्यात् तौ परे । तौ आदेशौ दीर्घऋदन्तुल्यौ, दीर्घतुल्यकथनात् ऋ-
स्यानि जायमानाः णत्रिघांः [(१४३) घावस्त्रसृष्टणोरिति गुणः, (१२८) घौ त्रिरिति द्विः,
(१०४) शस्नाभिर्घ इति दीर्घः] न स्युः, अन्यत्तु स्यादेव, तेन तिस्रणामिति ऋणात् तुम् ।
(१०३) शसोऽकारलोपाभावमु—णश्च त्रिष घञ् अश्च इति वियङ्गे णत्रिघांः इत्यनेन
अकारकार्यस्यापि निषेधात् ज्ञेय इति ।

अत्र प्रकरणबलात् स्त्रियां प्राप्ते स्त्रियामिति ग्रहणं, यत्र त्रिचतुरोर्न स्त्रियां द्वचिः
ततः कृतसमासे स्त्रियां वृत्तावपि तत्र न तिसृचतस्त्री भवतः इत्यभिप्रायाय, तेन प्रियास्त्रयो
यस्याः सा प्रियचिरिति सतिवत् । प्राक् स्त्रियां वृत्तौ पश्चात् कृतसमासे सञ्जलिङ्ग-
वर्त्तिनोरपि तथोः तिसृचतस्त्री भवत एव, तेन प्रियास्त्रिस्त्री यस्य सः (१२७) प्रियतिसा,
तथा ज्ञौवेऽपि प्रियतिसृ कुलमित्यादि, सिद्धान्तकौमुद्यान् प्रियचि प्रियतिसृ इति पद-
द्वयं लिखितम् । प्रियचौषामिति कातन्त्रम् सौपघाश्च, प्रियचयाणामिति तु क्रमदीश्वरः ।
“आमि प्रियचयाणामिति विशेषः” इति भट्टोजिदीक्षितः । विभक्तिभुक्ति तु न
आदेशः, तेन तिस्रभिः कृतं विज्ञतम् । किञ्च घावस्त्रसृ इति सूत्रविहितभिन्नौ गुणः
स्यादेव, तेन हे प्रियतिसर्देवदत्त, (१४२) प्रियतिसरि देवदत्ते इति । नाम्नात्वात्
प्रातर्दीर्घोऽपि (१६४) न निवार्यः, तेन प्रियतिसृषि कुलानि । ङसिङ्सोः प्रियतिस्रः
इत्यत्र अकारकार्यत्वात् (१४१) डुरपि न स्यादिति । तिस्र इत्यादौ, दन्त्यादेशकरणात्
न सलम् । पाणिनिः ७।१।६६, १००। ६।४।४ ।

+ (१२३) त्यदां टेः जौ इति टेःकारे च इति अकारान्तात् (१४६) स्त्रियामन्त
इति आप् भवति, ततः हा इति शब्दस्य उभाशब्दवत् रूपम् । हा-भौ (१४६, २३) = हे ।
हा-भोस् (१५०, २५) = हयोः । इति इदन्ताः ।

गौरीभ्यां गौरीभ्यः, गौर्घ्याः गौर्घ्याः गौरीणां, गौर्घ्यां गौर्घ्याः
गौरीषु । एवं वाणी-काली-नद्यादयः । *

लक्ष्मीः । अनीवन्तत्वात् न सिलोपः । शेषं गौरीवत् ।
एवं अवी-तन्त्यादयः । † स्त्री, हे स्त्रि । ‡

१५८ । स्त्री भूधः । (स्त्री ११, भू ११, धू ११) ।

स्त्रीशब्दो भूशब्दश्च धुसंज्ञः स्यात् । §

(१३५) धारियुवचि । स्त्रियौ स्त्रियः ।

१५९ । स्त्री वाम्शसोः । (स्त्री ११, वा ११, अम् शसोः ७॥) ॥

स्त्रीशब्दो धुसंज्ञो वा स्यात् अमि शसि च परे । ¶

स्त्रियं स्त्रीं स्त्रियौ स्त्रियः स्त्रीः, स्त्रिया स्त्रीभ्यां स्त्रीभिः, स्त्रियै

* गौरी-सि(१४८) = गौरी । गौरी-भौ(१५५) = गौर्घ्या इत्यादि । हे गौरी-सि (धि)
(६६) युत् स्त्रिवद्भाति नदीसंज्ञार्थं (१४८, १५९) = गौरि । गौरी अम् (१०९) = गौरीम् ।
एवं जस्रविभक्तौ गौरीः । आदिना विशेषमिदं यावतीया ईवन्तशब्दाः एवं ज्ञेयाः ।

† लक्ष्मीरिति पठे लन कङ् दर्शने इति धातोः औषादिक-सौप्रत्ययेन सिङ्, तन्मी-
यत्तम् । अतएव (१४८) न सिलोपः । एवं, अत्र तत्त द्व धातुभ्यः औषादिक ई
प्रत्ययेन अनीः तन्मी, तनीरिति तन्मीसकारसम्भ्यः, आदिपदेन श्री क्री घौ भी प्रभृतीनां
क्षिप्तानामपि ग्रहणम् । तथाच — अवी तन्मी तनी लक्ष्मी श्री क्री घौ भ्यादि शब्दतः,
अनीवन्ततया सर्म लोपी गौर्घ्यं न क्लृप्ता इति । औमरास्तु प्रियपत्नीः बहुयुजोरित्यु
भयञ्चात्र पठन्ति ।

‡ स्त्री-सि(१४८) = स्त्री । हे स्त्री सि(धि)/(१४८, [(६६) नदीसंज्ञार्थं] १५९) = स्त्रि

§ स्त्री भू शब्दयोरौदृशो-धात्ववयवत्वाभावात्, (१३५) इयुवार्थं धुसंज्ञाविधेयम्
पाणिनिः ६।४।७९ ।

¶ स्त्रीयद्वयं भूनिवृत्त्यर्थम् ।

स्त्रीभ्यां स्त्रीभ्यः, स्त्रियाः स्त्रीभ्यां स्त्रीभ्यः, स्त्रियाः स्त्रियोः स्त्रीणां,
स्त्रियां स्त्रियोः स्त्रीषु । *

श्रीः श्रियौ श्रियः । हे श्रीः । ङित्यामि च भेदः । श्रियै
श्रिये, श्रियाः श्रियः, श्रियाः श्रियः, श्रीणां श्रियां, श्रियां श्रियि
श्रीषु । †

सुध्यादयः पुंवत् । सुष्ठु धीः, प्रकृष्टा धीरिति नित्यस्त्रीत्वे
सुधीप्रध्वौ श्रीलक्ष्मीवत् । ‡

धेनुर्मतिवत् साध्यः । धेनुः धेनू धेनवः इत्यादि । §

* स्त्रीशब्दात् अमि शसि च स्त्रियं स्त्रियः इति, अनेन सूत्रेण धातुसंज्ञायाम् आदौ
(१३५) इयादेशे पश्चादौबलत्वाभावात् (१०३) अमृशसोरादिङोपो न स्यात् ; धुसंज्ञा-
विकल्पपक्षे तु (१०३) स्त्री स्त्रीरिति । ङे ङङि ङम् ङि विभक्तिषु स्त्रियै स्त्रियाः स्त्रियाः
स्त्रियाम् एतेषु (६६) स्त्रीयुञ्ज ङित्यत्र स्त्रीशब्दवर्जनात् (६६) नित्यनदीसंज्ञायाम् आदौ
(१५६) व्याङ्गित्यम्, (१३७) ऊराम च, पश्चात् इयादेशः । आभविभनौ स्त्रीणामित्यत्र
(६८) वामीति सूत्रे स्त्रीशब्दवर्जनात् (६६) नित्यनदीसंज्ञायाम्, आगमविधेर्वलत्वाभावाद् आदौ
(११०) जुम्, अतएव अच्परत्वाभावात् न इयादेशः । “स्त्रियमतिक्रान्तः अतिस्त्रिः ।
हे अतिस्त्रिः ।” इति सिद्धान्तकौमुदी । पाणिनिः ६।४।८० ।

† हे श्रीरिति (६७) नास्त्रीयुव इति नदीसंज्ञानिवेधात् (१५३) न ऋकः । ङिति
आमि च भेदः स्त्रीशब्दात् विशेष इत्यर्थे, (६६) स्त्रीयुञ्ज ङित्यति (६८) वामीति सूत्राभ्यां
नदीसंज्ञाविकल्पनात् रूपद्वयमिति यावत् । श्री-ङे (६६, १५६, १३५, २३) = श्रियै,
वा (१३५) श्रिये । श्री आम् (६८, ११०, १०७) = श्रीणां, वा (१३५) श्रियाम् ।
श्री-ङि (६६, १३७, १३५) = श्रियां, वा (१३५) श्रियि ।

‡ सु शोभना धीर्यस्याः यस्य वा इति बहुव्रीहौ सुधीशब्दस्य स्त्रीलिङ्गपुंलिङ्गयोरैक-
रूपतया नित्यस्त्रीत्वाभावेन नदीसंज्ञाभावात् स्त्रीलिङ्गविहितकार्याभावे पुंवदित्यर्थः,
आदिशब्दात् सुशो-यवक्री प्रध्यादयः । शोभना चासौ धीशेति सुधीः, प्रकृष्टा चासौ
धीशेति प्रधीरिति कर्मधारयसमासे तु नित्यस्त्रीत्वाच्चदीसंज्ञायां सुधी-प्रध्वौ कस्मात् श्री-
लक्ष्मीवत् । सुधीशब्दः इयस्यानित्येन ङिति आमि च (६६, ६८) वा नदीसंज्ञायां श्री-
पदवत्, प्रधीशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वेन (६६) नित्यं नदीसंज्ञायां लक्ष्मीशब्दवदित्यर्थः । इतीदृशाः ।

§ इति उदृताः ।

वधू गौरीवत् । वधूः वध्वी वध्वः इत्यादि । एवं चमूतन्वादयः । *
 भ्रूः श्रीवत् । भ्रूः भ्रुवी भ्रुवः इत्यादि । सुभ्रूः हे सुभ्रु । †
 पुनर्भूः सुलूवत् । ‡ सुभ्रूः पुंवत् । §
 स्वसा धावत् । माता पिबवत् । ¶
 द्यौ-गीवत् । ॥
 सुराः पुंवत् । **
 नीः ग्लौवत् । ††

इति अजन्त स्त्रीलिङ्ग पादः ।

* तन्मूशब्दः (२७६) ऊचन्तपक्षे वधूवत्, अनूचन्तपक्षे धेनुवदित्यर्थः ।

† भ्रू औ (१५८, १३५) = भ्रुवी इत्यादि । हे सुभ्रूधि (१५३, १०३) = सुभ्रु ।
 सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विवातस्येति न्यायेन विसन्निपातजनितो ऋस्वविधि-
 धिलोपनिमित्तं न भवतीत्यतः सुभ्रुगिति पदं विसर्गान्तमिति केचित् । हे सुभ्रुगिति तु
 पाणिनीयाः (१५३ सूत्रस्य टीका द्रष्टव्या) ।

‡ पुनर्भूशब्दस्य (१३६) कव्यादीति वकारप्राप्ता सुलूशब्देन सार्व्यं न तु सार्व्यरूपैः,
 तेनास्य नित्यस्त्रीत्वात् दीसंज्ञायां सार्व्येन वधूशब्दवदेव । एवं हन्भू वर्धाभू काराभूणां
 रूपम् ।

§ सुभ्रूशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वाभावेन दीसंज्ञाभावादित्यर्थः । इति ऊदन्ताः ।

¶ धावदिति (१२८) षड्विप्राप्ता, पिबवदिति (१४३) गुणप्राप्ता, सार्व्यं, न तु
 सार्व्यरूपैः, तेन अस्मि स्वसूः मातृरिति च । इति ऋदन्ताः ।

॥ इति ओदन्ताः ।

** सु शोभनी राः धनं यस्या इति विग्रहे सुरेशब्दो रैशब्दवदित्यर्थः । इति ऐदन्ताः ।

†† इति औदन्ताः ।

४र्थ पादः—अजन्त क्लीबलिङ्ग शब्दः ।

१६० । क्लीवात् स्यमोऽधेमोऽतः ।

(क्लीवात् ५१, सि अमः ६१, अधेः ६१, मः ११, अबः ५१) ।

अकारान्तात् नपुंसकात् परस्याधेः सेरमश्च मः स्यात् । *
ज्ञानं, हे ज्ञान ।

१६१ । क्लीवाद्यौः । (क्लीवात् ५१, ई ११, औः ११) ।

क्लीवात् पर औरी स्यात् । ज्ञाने । †

१६२ । असश्चोः शिः । (असश्चोः ६१, शिः ११) ।

क्लीवात् परस्य असः शसश्च शिः स्यात्, श इत् । ‡

१६३ । नुस्यमादौ भसन्तरलादौ तु वा ।

(तुष् ११, अयमादौ ७, भसन्तरलादौ ७, तु ११, वा ११) ।

* (१०३) स्वदीभ्यामित्यनेन अम आदिलोपे कृते कित्तेऽपि अमः स्थाने नविधानं (१६८) स्वमोर्लुगित्यनेन स्वदीभ्यामित्यस्य बाधितत्वात् लुगापत्तिवारणार्थम् । ज्ञानमित्यत्र मकारस्य विभक्त्याद्यवयवभिन्नत्वात् (१०८) आ क्लिप्तमभवोऽत्यनेन न.आ । पाणिनिः ७।१।२४ ।

† अत्र पुनः क्लीवादित्युपादानं सामान्यार्थम्, तेन सर्वथात् क्लीवात् औकार ई स्वादित्यर्थः । ज्ञान-औ = ज्ञान-ई (१३) = ज्ञाने । पाणिनिः ७।१।१६ ।

‡ शित्करणं विशेषज्ञापनार्थम्, इ इति कृते सप्तम्येकवचनभ्रमो जायते, (१८८) मधौ सौ शौ च इत्यादिषु विशेषकरणं कष्टकरञ्च स्यात् । कति पञ्च अष्ट फलानि इत्यादिषु (१३१) लिङ्गविहितकार्यनिषेधात् न शिः । गौणे तु अतिकृतौनि अतिपञ्चानि इत्यादौ स्यादेव । पाणिनिः ७।१।२० ।

क्लीबस्य श्री परे नुष् स्यात्, न तु यमादौ, असन्तरलयोरादौ तु
वा स्यात् । *

१६४ । नसबम्हन्तोऽधो धौऽधौ धौ ।

(नस् अप्-मङ्गत्-नः ६१, अधोः ६१, धः ११, अधौ ७, धौ ७) ।

नसन्तस्य आपो महतो नान्तस्य च ध्रुवर्जस्य धः स्यात् अधौ धौ
परे । ज्ञानानि । ही प्रीवत् । शेषं रामवत् । एवं वन-
धन-फलादयः । †

१६५ । तोऽन्यादेर्मोऽनेकतरात् ।

(तः ११, अन्यादेः ५१, मः ६१, अनेकतरात् ५१) ।

अन्यादेः परस्य स्यमोर्मस्य तः स्यात् न त्वेकतरात् परस्य ।

* यन् प्रत्याहारः, यमस्यादिः यमादिः, न यमादि-रयमादिसिक्खिन् । कस् अन्ते
ययोस्मौ भंसन्तौ, भंसन्तौ च तौ रस्मौ चेति कसन्तरस्मौ तयोरादिसिक्खिन् । तुणो ण इत्
अन्त्याधः परः (१७) । उकारेत् चिह्नार्थः, न तु [तु] वितुमावमिति वक्ष्यति (२४२) ।
तुणः प्रकृतिभाजित्वात् ज्ञानानि इत्यादौ नान्तत्वात् (१६४) दीर्घः । अत्वारि, प्रशामि
इत्यादौ यमादौ कर्तव्यत्वेन न तुण् । अत्र तुष्ययमः इति यमन्तस्यैव निषेधे कृते स्वप्
शब्दस्य अस्ति स्वप्नि जलानि इत्यादौ यमन्तत्वात् तुणोऽप्रसङ्गः स्यात् । पाणिनिः
१।१।४२, ७।१।७२ ।

† नस् च अप् च मङ्गाय न च समाहारे तस्य । नृसभागतस्य अपशब्दस्य मङ्गत्-
शब्दस्य नान्तस्य च अन्त्यस्वरस्य दीर्घो भवति धिमिन्ने घो परे, न तु घातोः नृस्-
भागतस्य नान्तस्य च इत्यर्थः । यथा—विद्वान् आपः मङ्गान् । न इति नान्तलिङ्गस्य
यङ्गणं, यथा राज्ञा इत्यादि । ज्ञानानौत्यादौ तुणो लिङ्गभाजित्वात् नान्तत्वम् ।
पचन् इत्यादौ तु गकारस्य लिङ्गभाजित्वेऽपि लिङ्गमध्यविहितत्वात् न नान्तत्वम् ।
अधौ किं, हे विद्वन् इत्यादि । पूर्वतः श्रितुवत्तावपि धौ-कथनं सर्वलिङ्गेषु दीर्घार्थम् ।
ज्ञान जस् (१६२, १६३, १६४) = ज्ञानानि । द्वितीया प्रथमावत् । शेषं प्रथमाद्वितीया-
भिन्नं रामशब्दवत् । यावतीय-क्लीबलिङ्ग-अकारान्तशब्दाः एवमित्यर्थः । पाणिनिः
६।४।८, १०, ११ ।

अन्यत् अन्ये अन्यानि । हे अन्य । पुनस्तद्वत् । शीर्षं पुंवत् । *
एवमन्यतरादयः । अनेकतरात् किम्—एकतरम् ।

१६६। जरातोऽम् वा । (जरातः ५), अम् ११, वा ११)।

जराशब्दात् परस्य स्यमोर्मस्य अम् स्यात् वा ।
अजरसम् अजरम्, अजरसी अजरे, अजरांसि अजराणि । पुन-
स्तद्वत् । शीर्षं पुंवत् । †

(११६) पाददन्तेति शीर्षहृदयोदकासनानां शीर्षं हृदुद-
नासनः । शीर्षाणि शीर्षा शीर्षभ्यामित्यादि । ‡ हृन्दि
हृदा हृद्गामित्यादि । उदानि उद्गा उदभ्यामित्यादि ।
आसानि आस्रा आसभ्यामित्यादि । पक्षे शीर्षे च आनवत् ।

* प्रकरणवलात् स्यमोः स्थाने जातस्य सकारस्य तकारो भवतीति, तेन पुंलिङ्गे
अमि अन्यमिति । अन्यतमस्य अन्यादित्वाभावात् अन्यतममित्येव । अन्य-सि (१६०,
१६५) = अन्यत् । पाणिनिः ७।१।१५ । एकतरात् प्रतिषेधो वक्तव्य इति वार्तिकः ।

† लीवेऽपि जराशब्दात् शब्दान्तरेण प्राप्तसमासात् जराशब्दादित्यर्थः । नास्ति
जरा यस्य तत् अजरम् । अजर-सि (१६०, १६६, ११५) = अजरसम् । जरसादेशाभाव-
पक्षे (१०३) स्वदौभ्यामित्यनेन अम आदिलिपि अजरम् । अमोऽभावपक्षे च अजरमिति ।
अथ अमो निवृत्तेऽपीष्टसिद्धौ वायङ्मनं व्यवस्थाप्ये, व्यवस्था च—द्वितीयैकवचने अमि
अन्तरङ्गत्वाद्-मलवतोऽपि जरसादेशात् पूर्वम् अमः स्थाने (१६०) सकारः स्यात्, पथा-
दनेन अमि अमः स्थितिरिति ; अन्यथा आदौ जरसादेशे (१६८) स्यमोर्मुगिति अमो-
लुगापत्तिः स्यादिति । अजर-औ (१६१, ११५) = अजरसी, पक्षे (१३) = अजरे । अजर-
जस् (१६२, ११५, १६३, १६४, ५०) = अजरांसि, पक्षे अजराणि । पाणिनिस्मृते
सन्निपातपरिभाषया न जरस्, अजरम् ; परत्वात् जरसि कृते सन्निपातपरिभाषया न
(अमो) लुक्, अजरसम् ।

‡ शीर्ष-शस् (१६२, ११६, १६४, १०७) = शीर्षाणि । शीर्ष-टा (११६, ११७, १०७)
= शीर्षा, शीर्ष-भ्याम् (११६, ११८) = शीर्षभ्यां । इत्यदन्ताः ।

१६७ । क्लीवे खः । (क्लीवे ७, खः १) ।

क्लीवे र्षस्य खः स्यात् । श्रीपं, प्रानवत् । *

१६८ । खमोर्लुक् । (खि-प्रमोः ६॥, लुक् ११) ।

क्लीवात् परयोः खमोर्लुक् स्यात् । † वारि ।

१६९ । नुस्त्रिकोऽच्यनामि ।

(नुष् ११, इक्षुः ६१, अचि ७, अनामि ७) ।

इगन्तस्य क्लीवस्य नुष् स्यात् अचि परे, न त्वामि । वारिणी वारीणि । ‡

१७० । शुधौ वा । (शुः ११, धौ ७, वा ११) ।

इगन्तस्य क्लीवस्य शुर्वा स्यात् धौ परे । हे वारे हे वारि । §

* येन विधिसदलक्षेति न्यायात् क्लीवलिङ्गशब्दस्य अन्तर्दीर्घस्य ऋस्यः स्यात्, निमित्ता-
न्तरापेक्षा नास्तीत्यर्थः । श्रियं पातोति श्रीपा, क्लीवलिङ्गवर्त्तित्वात् ऋस्वे श्रीपमिति ।
पाणिनिः १।२।४७ । इत्यादन्ताः ।

† (१६०) अकारान्तक्लीवात् खमोर्लुक्विधानेन अत्र अकारान्तभिन्नात् क्लीवादिति
बोध्यम् । लुक्करणेन (८९) लुकि न तवेति निषेधात् तद्विन् परे तत् किम् इत्यादौ
न (१३३) टेरः । विरामविहितस्तु स्यादेव, यथा पयः कृतिः इत्यादि । पाणिनिः ७।१।२५ ।

‡ अत्र येन केनापि प्रकारेण इगन्तस्यापि यद्वचं, तेन प्रयुज्यते सुश्रुतौ सुरिणी
इत्यादि सिद्धम् । शुषो विष्ठात् (१७) अन्त्याचः परः । स्थाने जातस्य प्रकृतिभाजि-
त्वात् वारीणि इत्यादौ नान्तत्वात् (१६४) दीर्घः । अनामोति आम्भिस्ते सादीये
अचि परे इत्यर्थः, तेन वारीदमित्यादौ न स्यात् । वारि-णौ (१६१, १६८, १०७) =
वारिणी । वारि-जम् (१६२, १६८, १०७) = वारीणि । पाणिनिः ७।१।७३ ।

§ हे वारे इत्यादौ खमोर्लुगिति सेलुकि (८३) लुकि न तवेति निषेधात् (१२२)
शुर्धिसिद्धस्याप्राप्तौ अनेन पुनर्विकल्पेन गुणविधानम् । इहापि येन केनापि इगन्तस्य
यद्वचं, तेन हे प्रयो हे प्रयु इत्यादि ।

वारिणी वारीणि, वारिणा वारिणि वारिणः वारिणः वारिणोः
वारीणाम् । *

वारिणि वारिणोः । ह्रस्वे हरिवत् ।

१७१ । पुंवद्वार्थोक्तपुंस्कं टाद्यच्चि ।

(पुंवत् ११।, वा ११।, अर्थोक्तपुंस्कं १।, टाद्यच्चि ७।)

इगन्तं लीवम् अर्थेन प्रोक्तपुंस्कं पुंवत् वा स्यात् टाद्यच्चि ।
अनादये अनादिने इत्यादि । शेषं वारिवत् । अर्थेन किं,
पीलुने फलाय । †

१७२ । दध्यस्थिसकृद्यच्छोऽनङ् ।

(दधि अस्थि-सकृद्यि-अच्छः ६।, अनङ् ११।)

एषामनङ् स्यात् टाद्यच्चि, अङ्गाविति ।

(११७) अनोऽस्तोपः । दध्ना दध्ने दध्नः दध्नः दध्नोः दध्नां दध्नि
दधनि दध्नोः । शेषं वारिवत् । एवम् अस्थि सकृद्यि अञ्चि । ‡

* वारि-आम् (११०, १०४, १०७) = वारीणाम् ।

† पुमानिव पुंवत् । अर्थेन एकार्थेन उक्तः पुमान् येन तत् अर्थोक्तपुंस्कम् । तदुक्तम्—
एक एव हि यः शब्दः पुंभिः क्लृप्ते च वर्तते । एकमेवार्थेनाख्याति उक्तपुंस्कं स उच्यते ॥
यथा, नास्ति आदिशब्दस्य तत् अनादि कृत्वम् आदिरहितमित्यर्थः, एवं अनादिः पुरुषः
आदिरहित इत्यर्थः, अतएव अनादिशब्दः एकार्थोक्तपुंस्कः । एकार्थेन किं पीलुने
फलाय, पीलुशब्दः फलवाचित्वे लीवल्लिङ्गः, वृचवाचित्वे पुल्लिङ्गः इति न एकार्थेन
उभयलिङ्गता । अनादि ऊ (पुंवद्भावे, १२९, १५) = अनादये । पुंवद्भावविकल्पपक्षे
(१६६) = अनादिने । एवं कटवे कटुने इत्यादि । पाणिनिः ७।१।७४ ।

‡ दधि च अस्थि च सकृद्यि च अचि च समाहारे तस्य । (१७) डिस्वादन्त्यस्य स्थाने ।
गौणेष्वयमादेशः, तेन पीतदध्ना पुरुषेण, धृतास्थ्ना श्वेन, पीतदध्ने स्त्रियै इत्यादि ।
अत्र दध्यादीनां रुढानामेव युद्धं, तेन दध्नातीति (१११६) दधिः, अस्थि दधधे दधिने
ज्ञानाय इत्यत्र अनङ् न स्यात् । दधि-टा = दधन्-आ (११७) = दध्ना इत्यादि । दध्ना-
मित्यत्र अमररङ्गत्वादनङ्, न आसः स्थाने नुम् । पाणिनिः ७।१।७५ । इति इदमाह ।

सुधि सुधिनी सुधीनि । हे सुधे हे सुधि । ही प्रीवत् ।
सुधिया सुधिना इत्यादि । एवं प्रध्यादयः । *

मधु मधुनी मधूनि । हे मधो हे मधु । ही प्रीवत् ।
मधुना मधुभ्यामित्यादि । एवम् अम्बु-सान्वादयः । (११६)
पाददन्तेति स्तु वा । स्तूनि सानूनि इत्यादि भेदः । †

धाट धाटणी धातृणि । धौ—हे धातः हे धाट । ही
प्रीवत् । धात्रा धाटणा इत्यादि । एवं ज्ञाट-कर्त्रादयः । ‡

१७३ । एचो युत् स्खम् । (एचः १॥, युत् ११, खं २१) । §

प्रद्यु प्रद्युनी प्रद्यूनि । हे प्रद्यो हे प्रद्यु । ही प्रीवत् । प्रद्यव
प्रद्युना इत्यादि । ¶ सुरि सुरिणी सुरीणि । हे सुरे हे सुरि ।
सुराया सुरिणा सुराभ्यामित्यादि । ॥ सुनु सुनुनी सुनूनि ।
हे सुनो हे सुनु । सुनावा सुनुना इत्यादि । **

इति क्लीबलिङ्ग पादः ।

इति अजन्ताध्यायः ।

* सु शोभना धीर्यस्येति सुधि कुलम् इत्यादीनामप्येकार्थेन उक्तपुंस्कुलम् । एवं
प्रध्यादयः । इति ईदन्ताः ।

† इति उदन्ताः ।

‡ दधातीति धाट कुलम् अस्याप्येकार्थेन उक्तपुंस्कुलम् । एवं जानातीति ज्ञाट
कुलम्, करातीति कर्तृ कुलमित्यादि । सुधि, मधु, धाट —औ (१६१, १६८) —सुधिनी,
मधुनी, धाटणी । सुधि, मधु, धाट —अम् (१६२, १६८, १६४) —सुधीनि, मधूनि,
धातृणि । सुखबोधने (१७०) वा गुणः । टाप्रभृतिविभक्तौ पुंवद्भावविकल्पः । इति उदन्ताः ।

§ (१६७) क्लीबे स्ख इत्यादिभिः स्वं प्राप्तुम् एचो युदेव (इत्, उत्) भवन्तीत्यर्थः ।
एकारस्य ऋस्यः कण्ठात्वेन साम्यात् अकार एव जायते, अतः एतत्सूत्रकरणम् ।
पाणिनिः १।१।४८ ।

¶ प्रकृष्टा द्यौः स्वर्गो यस्यात् तत् प्रद्यु पुण्यम् । अस्य पुंवद्भावे गोशब्दवत् । इति श्रीदत्त
॥ शोभनी वाः घनं यस्य तत् सुरि कुलम् । अस्य पुंवद्भावे रौशब्दवत् । इति ईदन्ताः ।

** शोभना नौर्यस्य तत् सुनु कुलम् । अस्य पुंवद्भावे स्त्रीशब्दवत् । इति श्रीदत्तः ।

इयः । हसन्ताध्यायः ।

१म पादः—हसन्त पुलिङ्ग शब्दः ।

१७४ । द्विरुक्तजचादी द्विः ।

(द्विरुक्त-जचादी १॥, द्विः १।) ।

कतद्वित्वशब्दो जचादिष्व द्विसंज्ञः स्यात् । *

१७५ । हो दो भौ । (हः ६।, टः १।, भौ ७।) ।

इस्य टः स्यात् भौ परे । †

(१४८) ग्राबीब्भसात् सेर्लोपः । (६४) भप्भसोरिति चपञ्जबी वा ।
लिट् लिङ् लिहौ लिङ्, लिहं लिहौ लिङ्, लिहा लिङ्भ्या-
मित्यादि ।

१७६ । दादेर्वः । (दादेः ६।, घः १।) ।

दकारादेर्वस्य घः स्यात् भौ परे । ‡

* पूर्वं प्रयोजनाभावादनुक्तां संज्ञामाह द्विरुक्तेति । द्विः (४८५) उक्तं यस्य स
द्विरुक्तः, सच जचादिष्वेती द्विरुक्तजचादी । जचादिष्व—जचतिष्व दरिद्राति-चकालिः
प्राप्तिरेव च । दीधी वेथी च जागर्ति-जंवादिः समधातुभिः ॥ द्विसंज्ञाफलम् (१८९,
२४३, ५६९, ६८७) एतेषु सूत्रेषु द्रष्टव्यम् । पाणिनिः ६।१।५, ६ ।

† लिङ्गस्य धातोश्च इस्य टः स्यात् भौ परे इत्यर्थः । पाणिनिः ८।२।३१ ।

‡ द आदिर्वस्य स दादित्यस्य । दादिरिति शब्दस्य धातोर्वा विभेदार्थं, तस्यैव
शब्दस्य धातोर्वा अन्तस्थितौ दकारः तस्यैव आदिस्थितौ दकार इत्यभिप्रायः, तेन धृक्
धृग्, भाक् भाग् इत्यादौ स्यात्, दधिलिट् इत्यादौ न आदित्यर्थः । पाणिनिः ८।१।३१ ।

१७७ । भभान्तस्यादिजवां भभाः फे, धोस्तु
सध्वेऽन्ते च ।

(भभान्तस्य ६।, आदिजवां ६॥, भभाः १॥, फे ७।, धोः ६।, तु १।, सध्वे ७।, अन्ते ७।, च १।) ।

भभान्तस्यादी स्थितानां जवानां भभाः स्युः फे परे, धोस्तु सध्वे
अन्ते च ।

धक् धग् दुहौ दुहः, दुहं दुहौ दुहः, दुहा धग्भ्यामित्यादि । *

१७८ । मुह्नां घड् वा भौ ।

(मुह्नां ६॥, घड् १।, वा १।, भौ ७।) ।

मुहादीनां घड् वा स्यात् भौ परे ।

सक् मुग् मुट् मुड् मुहौ मुहः, मुहं मुहौ मुहः, मुहा मुग्भ्यां
मुड्भ्यामित्यादि ।

एवं दुह-मुह-नश्-सिहः । †

* भभः चले यस्य स भभान्तः तस्य आदौ स्थिताः जवः तेषाम् । तदयमर्थः—यस्य
शब्दस्य धातोर्वा अन्ते भभ्, तस्यैव आदिस्थितानां जड द ग व इत्येतेषां स्थाने
क्रमेण ————— भ भ ड ध घ भ इत्येते भवन्ति,
शब्दस्य—फे (८५, इधि विरामे च) परे, धातोस्तु—सध्वे विरामे च परे इत्यर्थः । अथ
विशेषः—आदौ जव् अन्ते भभ् मध्ये इस्-वर्णस्य एकस्वरस्य च व्यवधानेऽपि भविष्यति
न तु बहुस्वरव्यवधाने, तेन गर्हभमाचष्टे इति औ क्तिपि गर्हभ् इत्यादौ न स्यात् । व्यधौ
ताड् इति धातोर्दन्त्यवकारत्वात् सुगावित् इत्यादावपि न प्रसङ्गः । लकारस्य भभकारी
न स्यादिति औमराः, तेन जभशब्दस्य जप्, जेह् शब्दस्य जेट् इति पदं भविष्यति
(संक्षिप्तसारे सुबन्तपादस्य १५८ सूत्रं द्रष्टव्यम्) । दुह-सि (१४८, १७६, १७७, ६४) = धक्
धग् इत्यादि । पाणिनिः ८, २।३७ ।

† मुहामिति बहुवचनं गणार्थम् । गणश्च मुह दुह मुह नश् सिह इति । दुहशब्दस्य
मुहादिपाठवशात् पक्षे ही ङी भावित्यनेन ङः, न तु दादिर्व इत्यनेन घः, तेन धुक् धुग्
धुट् धुड् इति । मुह-सि (१४८, १७८, ६४) = सक् सृग् । पक्षे (१७५, ६४) =
मुट् मुड् । पाणिनिः ८, २।३३, ६३ ।

१७६ । वाहो वौ पौ श्वेतात्तु वा ।

(वाहः ६१, वा १११, औ १११, पौ ७१, श्वेतात् ५१, तु १११, वा १११) ।

वाहो वा-शब्दस्य औः स्यात् पौ परे, श्वेतवाहस्तु वा ।

विश्वोहः विश्वोहा इत्यादि । शेषं लिङ्वत् । *

१८० । अनादूः । (अनात् ५१, कः ११) ।

अनवर्णात् परी वाहो वा ऊः स्यात् पौ परे । भूहः भूहा इत्यादि । †

१८१ । अनडुच्चतुरोऽणाणौ धिष्योः ।

(अनडुह्-चतुरः ६१, अण्-आणौ ११, धिष्योः ७१) ।

अनडुह्-चतुरस्य धौ परे अण् धौ परे आण् स्यात्, ण इत् । ‡

१८२ । हो नः सौ । (हः ६१, नः ११, सौ ७१) ।

अनडुहो हस्य नः स्यात् सौ परे । अनड्वान् । हे अनड्वन् ।

* वाह् इति बहुधातोः (१०६८) विष्प्रत्ययेन भिज्जम् । औ-करणेऽपि सिद्धे औ-करणं हसात् परस्यापि प्राप्तार्थं, तेन वार्वाह् शब्दस्य शसादौ वारौहः इत्यादि । विश्व-वाह्-शब्दः = विश्व-औह्-शब्दः (२३) = विश्वोहः इत्यादि । पाणिनिः ६।४।१३२, ६।१।८६ ।

† अः अवर्णः, न अः अनसत्त्वात् अनात् । यादृगजातीयस्य विप्रतिषेधो विधि-रपि तादृगजातीयस्येति न्यायात् अवर्णसजातीयोऽजेव यादृगः, न तु हस् । ततश्च—पूर्वसूत्रम् अवर्णविषयं हस्विषयश्च, एतत् सूत्रम् इवर्णाद्यच्-विषयमिति । भूवाह्-शब्दः = भू-ऊह्-शब्दः (२२) = भूहः । एवं शालिवाह्-शब्दः (१८०, ३५) = शाल्वहः इत्यादि । अकारान्तोपपद एव वाहः साधुरिति कौयटादयः, तेन तस्मिन् भूवाट् शालिवाट् इत्यादि पदानि असाधूनि । पाणिनिः ६।४।१३२ ।

‡ अनडुच्चतुरः इति एकवचनं कसमिरासार्थम् । अणाणौ धिष्योरित्यभयत्र द्विव-चनान्तात् कसोऽप्येव । (१७) चित्तादभ्याश्च परौ भवतः । पाणिनिः ७।१।८८, ८९ ।

अनडाही अनडाहः । अनडुहः अनडुहा । *

१८३ । स्वस्वस्वस्वनडुहां दङ् फे ।

(स्वस्-ध्वस्-वस्-अनडुहां ६॥, दङ् ११, फे ७) ।

एषां दङ् स्यात् फे परे, अडावितौ । अनडुङ्गामित्यादि । †

१८४ । श्वेतवाहवयाजुक्थशासपुरोडाशां

डसङ् । (श्वेतवाह—पुरोडाशां ६॥, डसङ् ११) ।

एषामन्तस्य डसङ् स्यात् फे परे, अडावितौ । ‡

१८५ । अत्वसोऽधोः सौ धौऽधौ ।

(अतु-असः ६, अधोः ६, सौ ७, धः १, अधौ ७) ।

अत्वन्तस्यासन्तस्य च धः स्यात् अधौ सौ परे, न तु धोः ।

श्वेतवाः । §

* उभयोरनुवृत्तावपि वसुरो इकाराभावात् अनडुह एवेत्यर्थः । अनडुह्-सि (१४८, १८१) = अनडु-आ-ह (२५, १८२) = अनडुहम् । धौ अनडुह इत्यादि । पाणिनिः ७।१।८२ ।

† स्वस्व ध्वस्व धातुभ्यां कृप्प्रत्यये स्वस् ध्वस् शब्दे, वसुर्गिति (१०६६) कसु-प्रत्ययान्तः विशस् प्रथमः । (१७) दङो डित्वादन्यस्य स्थाने । अणुसोऽरित्यनेन (६४) सस्य दे सिङ्गिपि, स्त्रीष्वि फे (१०२) इत्यस्य बलवत्त्वेन बाधितत्वादेनेन दङ्विधानम् । सुवः इत्यत्र सुपूर्वक वस धातोः कृपि वसुप्रत्ययान्तत्वाभावात् दङ् । पाणिनिः ८।२।७२ ।

‡ डित्वादन्यस्य स्थाने, (१२६) डित्वात् टिष्ठीपः, अस् इत्यस्य स्थितिः । श्वेतवाह् अवयाज् उक्थशास् पुरोडाश् एतेभ्यो डसविधानेन सिद्धावपि, एतेषां स्थाने डसङ्-करणं डसङो लिङ्गभाजित्वाद्यै, तेन श्वेतवाहादीनामसन्तत्वात् अत्वसोऽधोरिति दीर्घः स्यात् । अत्वसोऽधोरित्यत्र असन्तलिङ्गस्यैव यङ्गणं, तेन दत्वसाधौ सचेति दत्वस् इत्यत्र न दीर्घः । पाणिनिः ३।२।७१, ७२ ।

§ अतुश्च अस् च तस्य । अतुप्रत्ययेन अतुभागान्तस्य (४४१, ४४२) धात्ववशवभिन्नास्-भागान्तस्य च (२४२, २४२, ४६६, १०२२, १०६६, ११०३) दीर्घः स्यात् धिभिन्ने सौ परे

१८६ । डस्ङो धौ वा । (डस्ङः ६१, धौ ७१, वा ११) ।

डस्ङो धौ परे धौ वा स्यात् । हे श्वेतवाः हे श्वेतवः ।
श्वेतवाहौ श्वेतवाहः, श्वेतवाहं श्वेतवाहौ श्वेतौहः श्वेतवाहः,
श्वेतौहा श्वेतवाहा श्वेतवाभ्यामित्यादि । *

(१११) किलादिति षः । तुराषाट् तुराषाड् तुरासाहौ
तुरासाहः, तुरासाहं तुरासाहौ तुरासाहः, तुरासाहा तुरा-
षाड्भ्यामित्यादि । †

चत्वारः चतुरः, ‡ चतुर्भिः चतुर्थः चतुर्थ्यः । (११०) तुमाम-
इति चतुर्थाम् ।

१८७ । रङो विः सुपि । (रङः ६१, विः ११, सुपि ७) ।

रङो विः स्यात् सुपि परे, न त्वन्य-रेफस्य । चतुर्षु । §

इत्यर्थः । अत्वन्त्यस्य यथा श्रीमान् मधवान् युष्मदर्थे भवान् इत्यादि । अत्वन्त्यस्य किं,
भवन् कुर्वन् इत्यादौ (११००) श्वन्त्यस्य न स्यात् । अधोः किं, सुषः इति । श्वेतवाङ्-सि
(१४८, १८४, १८५, १०२) = श्वेतवाः (इन्द्रः) । पाणिनिः ६।४।१४ ।

* (१८४) श्वेतवाङ् इत्यनेन कृतडस्ङोऽकारस्य दीर्घः स्याद्वा धौ परे इत्यर्थः । हे
श्वेतवाङ्-सि [धि] १८४) = श्वेतवस्, अनेन दीर्घे, (१०२) = श्वेतवाः, वा श्वेतवः । श्वेत-
वाङ्-शस् (१७८, २३) = श्वेतौहः, वा श्वेतवाहः इत्यादि । श्वेतवाङ्-भ्याम् (१८४;
१०२, ६८) = श्वेतवाभ्याम् । पाणिनिः ८।२।६७ ।

† तुरां वेगं सहते इति (१०२८) तुरासाङ्-सि (१४८, १७५, १११, ६४) = तुरा-
षाट् तुराषाड् (इन्द्रः) इत्यादि । “तुरं सहते इत्यर्थे कन्त्यसि सहः इति (१।२।६३)
णिः । लोके तु सादृश्यतेः क्लिप्” इति सिद्धान्तकौमुदी । इति ङकारान्ताः ।

‡ चतुर्-जस् (१८१, १५, १०२) = चत्वारः, अस् चतुरः ।

§ (१०२) स्त्रीरित्यनेन विसर्गसिद्धावपि अयमारभो नियमाच्च, तेन सुपि-परे रेफस्य
विसर्गो भवन् (२२७) रङ्गपूव स्यात् न त्वन्यरेफस्य । अतः चतुर्-सु (१११) = चतुर्षु
इत्यादौ न (१०२) विसर्गः, पिपठैःषु, सङ्गुषु, अङ्गुषु इत्यादौ स्यादिति । पाणिनिः
८।१।६६ ।

प्रियचत्वाः, हे प्रियचत्वः, प्रियचत्वारी प्रियचत्वारः, प्रियचत्वारं
प्रियचत्वारी प्रियचतुरः, प्रियचतुरा प्रियचतुर्भ्यामित्यादि । *

(१६४) नसबम्हन्न इति घत्वे, (११८) नो लुप् । राजा, हे
राजन्, राजानी राजानः, राजानं राजानी । (११७) अनो-
ऽस्त्रीपः । राज्ञः, राज्ञा राजभ्यामित्यादि । ङी—राज्ञि
राजनि । †

(११७) अम्वस्यादित्युक्तेः ब्रह्मणः यज्वनः इत्यादि । शेषं
राजवत् ।

१८८ । हन्पूषार्थमेनोऽधौ सौ शौ घः ।

(हन्—इनः ६१, चधौ अ, सौ अ, शौ अ, घः ११) ।

एषां घः स्यात् अधौ सौ परे, शौ च ।

वृत्रहा, हे वृत्रहन्, वृत्रहणी वृत्रहणः, वृत्रहणं वृत्रहणी । ‡

१८९ । हनो ङो भो न णः ।

(हनः ६१, ङः ६१, भः ११, न ११, णः ११) ।

* प्रियचत्वा इति प्रियाचत्वारी यस्य सः इति गौण्ये सर्वलिङ्गभाजितम् । प्रियचतुर्-
सि (१४८, १८१, १०२) = प्रियचत्वाः इत्यादि । इति वकारान्ताः ।

† राजा इत्यत्र आदौ नस्य लुपि (१५) तदाद्यविधेर्निषेधात् दीर्घो न स्यादत आह
नसबम्हन्न इति घत्वे नो लुप् इति । प्रकृतेः पूर्वपूर्व्ये स्यादन्तरङ्गतं तथेति व्यायात्
अन्तरङ्गत्वादादौ अकार-दीर्घः इत्यभिप्रायः । सुस्त्रीपस्तु सर्वदादेव, सर्वविधिभ्यो
स्त्रीपविधिवत्त्वानिति व्यायादिति भावः । राजन्-सि (१४८, घत्वे नो लुप्) = राजा ।

‡ वृत्रधातुनिष्पन्न-हन् इत्यस्य, पूषन् अर्थमन् इति शब्दद्वयस्य, हन्भागात्तस्य च
दीर्घः स्यादित्यर्थः । नात्त्वान् (१६४) प्राप्तदीर्घस्य नियमोऽयं, तेन एषां सौ शौ च परे
एव दीर्घो नात्यन्विन् धौ परे इति । म्रीहन् दीर्घाहन् भृत्याहन् इत्यादीनां हन्धातु-
निष्पन्नाभावात् नसबम्हन्न इत्यनेनैव दीर्घः । वृत्रं वृत्रवान् इति वृत्रहा इन्द्रः ।
पाणिनि. ६।४।१२, १३ ।

हनस्थाने जातस्य ऋस्य घ्नः स्यात्, तस्य च नस्य यो न स्यात् ।

वृत्रघ्नः वृत्रघ्ना वृत्रहभ्यामित्यादि ।

एवं पूषन् अर्थ्यमन् गार्ङ्गिन् यशस्विन् प्रभृतयः । *

१८० । पूषणो डिर्डिर्वा ।

(पूषः ५१, डिः ११, डिः ११, वा १११) ।

पूषि पूषि पूषणि । †

१८१ । मघोनस्तुङ् जा क्तिष्योः ।

(मघोनः ६१, तुङ् ११, वा ११, क्तिष्योः ७॥) ।

मघवन् शब्दस्य तुङ् वा स्यात् तौ यौ च परे, उड्वावितौ । ‡

१८२ । त्रिदचोऽदे नृण् धौ ।

(उ-च्छ-इत्-अचः ६१, अदेः ६१, नृण् ११, धौ ७) ।

उकारेत् ऋकारेतोऽचश्च नृण् स्यात् धौ परे, न तु हेः । §

* हन इति हनघातुसम्बन्धिनी ऋष्येवेत्यर्थः, तेन हघातुनिष्पन्ने अङ्गि पूर्वाङ्ग इत्यादौ घादशो न स्यात् । अल्पनिषेधस्तु सति सम्भवे । वृत्रहन-शस् (११७=वृत्रहः, अनेन घ्ने)=वृत्रघ्नः इत्यादि । पूषा अर्थ्यमा च सूर्यः । पाणिनिः ७।३।५४, ८।४।२२ ।

† पूषन्शब्दात् परो डिर्डिः साधः । डिच्चात् (१२६) टिलोपे पूषि, एतत् पदं पाणिनीयादिभिर्न मन्यते ; सारस्वतानुसारेणात्र लिखितम् । परो (११७) अनोऽङ्गो यौ वा इति पूषि पूषणि ।

‡ तुङ्ः उकारेत् (१८२) नृणर्थे, उकारेत् (१७) अन्त्यवर्णस्थाने जननाथम् । यौ परे यथा, माघवत् माघवत् माघवत् । मघवहक्तिरिति पदं (६३) स्तुति न तथेत्यत्र नञा निर्दिष्टमनित्यमिति न्यायात् सिद्धमिति केचित् । मघशब्दात् यतुप्रत्ययेन सिद्धो मघवच्छब्दोऽप्यस्ति, तुङ्क्तरणन्तु माघोनानुवादाथम् । अनुवृत्तावपि वा-यद्वचं परञ्च निवृत्त्यर्थम् । पाणिनिः ६।४।१२८ ।

§ उच्च ऋश्च वृ, ऋ इत् यस्य स त्रिन्, त्रिश्च अश्च तस्य । अच् इति क्तिवन्-गत्यर्थाद्धो यद्वचं, तेन वद्वोऽचः (स्वराः) यस्मिन् स वद्वच् इत्यादौ न स्यात् । अच्, 'अदेरिति

१८३ । स्थान्तस्थारालुप् फे ।

(स्थान्तस्य ६।, अरात् ५, लुप् ११, फे ७) ।

स्यस्थान्तस्य लुप् स्यात् फे परे, न तु रात् परस्य । *

मघवान् मघवा, हे मघवन्, मघवन्तौ मघवानौ, मघवन्तः

मघवानः, मघवन्तं मघवानं, मघवन्तौ मघवानौ । †

१८४ । श्वयुवमघोनामुवौऽते पौ ।

(श्व-युव-मघोनाम् ६॥, उः १।, कः ६।, अते ७, पौ ७) ।

एषां वशब्दस्य उः स्यात् पौ परे, न तु ते । ‡

निषेधोऽयं शतुरिदं न आन्यत्' इति विद्यानिवासः, तेन क्रमुप्रत्यये जगन्वाङ् पश्चिवाङ् इत्यादौ स्यादेव । चिकीषन् इत्यादौ तु सनन्तादीनां (६३१) प्रथक् घातुसंज्ञाविधानात् द्विरुक्तनिवन्धनो नृणनिषेधो न स्यादिति । यङ्लुगन्तस्य तु न प्रथक् घातुसंज्ञा कृता (६३१ सूत्रस्य टीकायां आदिगणे यङ्लुगन्तस्य वर्जनात्) । अतएव पापचदित्युदाहरता क्रमदीवरणं यन्लुगन्तात् तुम् इत्युक्तम् । तेन परिलिखितद्वित्येव । पाणिनिः ७।१।७० ।

* सस्य अन्तः स्थान्तस्य । सन्धिज्ञातभिन्न-संयोगान्तस्य लुप् स्यात् फे परे, पूर्ववर्ति-रेफसंयोगस्य न स्यात् । लुप्करणात् (१५) आद्यविचिनं स्यात्, सस्यऽआद्यनिहित-कार्यन्तु स्यादेव, तेन पिपचशब्दस्य अनेन अन्त्यलुपि, (६४) भूपभूमोरित्यनेन अप् अव-करणे पिपक् पिपन् इति । अरादिति किं—ऊक्, अमाट् इत्यादी न संयोगान्तस्य लोपः । पाणिनिः ८।२।२३, २४ ।

† मघवन्-सि (१४८, १८१, १८२, १८३, १८५) = मघवान् इन्द्रः । तुङो विकल्पपक्षे (१६४, १८८) = मघवा । छे मघवन्-सि [धि] (१४८, १८१, १८२, १८३) = मघवन्, तुङो विकल्पपक्षेऽपि मघवन् इति । मघवन्-अौ (१८१) = मघवन्तौ, तुङो विकल्पपक्षे (१६४) = मघवानौ, इत्यादि ।

‡ श्वन् च युवन् च मघवन् च ते तेषाम् । मघोनामिति निर्द्देशान् नामपक्षे एवार्थं विधिः, तेन मघवन्तः इत्यादौ न स्यात् । अतः तद्धितभिन्ने पौ परे । तद्धिते तु शीवन् भौवन् साघवन्मिति । गौणेष्वर्थे विधिः, तेन धृतराष्ट्रः बृहस्पतिः दृष्टमघोनाः इति । पाणिनिः ६।४।१३१ ।

मघवतः मघोनः, मघवता मघोना, मघवद्ग्रां मघवभ्या-
मित्यादि । *

शुनः शुना । यूनः यूना इत्यादि ।

१८५ । अर्ध्वणोऽनजस्तुङ् त्येऽसौ तु ।

(अर्ध्वणः ६१, अनजः ६१, तुङ् ११, त्ये ७, असौ ७, तु ११) ।

नज्वर्जस्यार्ध्वणो नस्य तुङ् स्थात् असौ त्ये परे । †

अर्ध्वन्तौ अर्ध्वन्तः, अर्ध्वन्तम् अर्ध्वन्तौ अर्ध्वन्तः, अर्ध्वन्ता अर्ध्वन्ताम्
इत्यादि । अनजः किम् अनर्वा, हे अनर्ध्वन्, अनर्वाणो अन-
र्वाणः, इत्यादि । शेषं यज्ववत् । ‡

१८६ । पथिमथ्यृभुक्तां थितो नमौ धौ ।

(पथि-मथि-ऋभुक्तां ६॥, थ-इतोः ६॥, नमौ १॥, धौ ७) ।

पथिन् मथिन् ऋभुक्षिन् एषां थस्य नम् स्यात् इकारस्य
चाकारः धौ परे । §

* मघवन् शब्द (१८१) = मघवतः । तुङो विकल्पे—(१८४, २३) = मघोनः इत्यादि ।

† नास्ति नज् यच्च सोऽनज् तस्य । सिभिन्नेषु सर्वेषु प्रत्ययेषु अर्ध्वणस्तुङ् स्यात् ।
छकारेत् (१८२) नृषर्थे, डिच्चादन्त्यस्य (१७) स्थाने । गौणेऽप्ययं विधिः, तेन अर्ध्वन्तौ
इत्यादि । अर्ध्वन्तां कुलम् अर्ध्वत्कुलम् इत्यादौ (२१८) क्लिलक्यपि, नञा निर्दिष्टमनित्य-
मिति न्यायात् (८२) लुकि न तत्रेत्यनेन न निषेधः । अर्ध्वन्त इदम् अर्ध्वन्तम् इत्यादौ
प्रत्यये परे भवति । पाणिनिः ६।४।१२७ ।

‡ अर्ध्वन्-भौ = अर्ध्वन्-भौ (१८२) = अर्ध्वन्तौ इत्यादि । अर्ध्वन् घोटकः । नज्-
रहितदशायां निवर्जनात् नज्युक्तदशायां सौ परे स्यादित्याशङ्कायामनर्वा इति,
अत्रापि न स्यादित्यभिप्रायः ।

§ पथाश्च मथ्याश्च ऋभुक्षाश्च ते तेषाम् । थ च इत्थं थितौ तथोः । नम् च आश्च
नमौ । थस्य नम् इति सन्धवतः पथिमथारेव, इकारस्य चाकार इति सर्वेषामेव ।
(१७) मित्त्वादादौ । पाणिनी ७।१।८६ इति सूत्रेण इतः अत् ; ७।१।८७ सूत्रेण तु
थस्य न्यादेशः अतो न आत्करणम् । संक्षिप्तसारे प्रक्रियानाघवात् आनिर्गतं ज्ञतम् ।

१६७ । टेरा सौ । (टि: ६१, आ ११, सौ ७) ।

पथ्यादीनां टेरा स्यात् सौ परे । पथ्याः पथ्यानौ पथ्यानः,
पथ्यानं पथ्यानौ । *

१६८ । लोपोऽच्यधौ । (लोपः ११, अचि ७, अचौ ७) ।

पथ्यादीनां टेलीपः स्यात् अघावचि परे ।

पथः पथा पथिभ्यामित्यादि । एवं मथ्याः, ऋभुत्ताः । †

(१३१) डतिसङ्ख्याण इति । † पञ्च पञ्च पञ्चभिः पञ्चभ्यः पञ्चभ्यः ।

१६९ । नो नामि घः । (नः ६१, नामि ७, घं: ११) ।

नान्तस्य नामि परे घः स्यात् । पञ्चानां, पञ्चसु । ‡

* सौ परे पूर्वसूत्रेण यस्य नमि इकारस्य च आकारे पथ्यान् इति स्थिते राज्ञा इति-
वत् आदौ मिलीपे (१४८) पञ्चान्तलोपे (११८) पथ्या इति निर्व्विर्गमेव रूपं स्यात्
एवं सम्बोधने नलोपाभावे हे पथ्यान् इत्यनिष्टमपि स्यात्, अतः एतत्सूत्रकरणम् ।
इदानीन् आदौ टेराकारे ऋस्परत्वाभावात् सेलीपभावे सस्य विस्मये पथ्या हे पथ्या
इति । गौण्येऽप्ययं विधिः, तेन अपथ्याः इति । पथिन्-औ (१६६) = पथ्यानौ इत्यादि ।
पाणिनिः ७।१।८५ ।

† लोपोऽच्येति कृते पथिमथ्यभुत्तामिति विशेषविधिना बाधितत्वादघेरच एव प्राप्तौ
अघाविति पुनः कथनं यादृगन्तातीत्यस्येति न्यायेन स्यादेरचएव प्राप्तार्थं, तेन पथोऽन्त
पथ्यन्त इत्यादौ न प्रसङ्गः । लोपः यो इति कृतेऽपि स्त्रियां नान्तत्वादीपि अतिसिधौ
अथ्यभुत्तिषी इत्यादौ टिलोपानिष्टापत्तिः स्यात् । क्तोवे तु अतिसिधौ अथ्यभुत्ति कुर्त्त
इत्यादौ टिलोपः स्यादेव, नसम्बोक्त अतिसिधौ अथ्यभुत्ताणि कुलानि । मथ्याः मथ्यन्
दण्डः, ऋभुत्ताः इन्द्रः । भट्टोजिदीक्षितस्तु—“स्त्रियान्तलक्षणे डीपि भलाटिलोपः
सुपधी नगरी, अष्टभुत्ति सेना” इति लिखितवान् । एवमेव औमराः । पाणिनि
७।१।८८ ।

‡ नुम्सम्बन्धिनकारेण सहितं नाम = नामं तस्मिन् नामि, तेन यज्वनां दक्षिणा
इत्यादौ न प्रसङ्गः । पञ्चानामिति आसौ (११०) नृमागमे अन्तरङ्गत्वाद्भेदे दीर्घे (११८)
नो लुप् फेऽघाविति नस्य लुप् । सुस्थे एवायं विधिः, गौणत्वे तु प्रियपञ्चामिति
पाणिनिः ६।४।७ ।

२०० । वाटनो जसशसोडौः ।

(वा । १।, अष्टनः ५।, जसशसोः ६॥, डौः १।) ।

अष्टनः परयो जसशसो डौः स्यात् वा, ड इत् । अष्टौ अष्ट,
अष्टौ अष्ट । *

२०१ । डा क्तौ वा । (डा । १।, क्तौ ७, वा । १।) ।

अष्टनो डा स्यात् वा क्तौ परे, ड इत् । अष्टाभिः अष्टभिः,
अष्टाभ्यः अष्टभ्यः, अष्टाभ्यः अष्टभ्यः, अष्टानाम्, अष्टासु अष्टसु ।†

२०२ । धोर्मोनः फन्वि ।

(धीः ६।, मः ६।, नः १।, फन्वि ७।) ।

धोर्मस्य नः स्यात् फे मे वे च परे । प्रशान् प्रशामौ प्रशामः,
प्रशामं प्रशामौ, प्रशान्भ्यामित्यादि । ‡

* मुख्ये एवार्थे विधिः, तेन प्रियाष्टानः इत्यादौ न स्यात् । डौ इत्यस्य विकल्पपक्षे
अष्ट इत्यत्र बलवत्त्वादादौ (१११) जसशसोर्लुकि (८३) लुकि न तत्रेति निषेधात्
(२०१) न डा । पाणिनिः ७।१।२१ ।

† ड इत् (१७) अत्यस्य स्यामे । अनुवृत्तावपि वा-गृहणं परत्र निवृत्त्यर्थम् । अष्टाना-
मिति आदौ (११०) नुमागमे पश्चात् अनेन ऊादेशः, विकल्पपक्षे (११०) नुमागमे,
(१८६) दीर्घे, (११८) नकारलुप्, एकाकृति पदद्वयम् । पाणिनिः ७।१।८४ । इति
नकारान्ताः ।

‡ स्यादीय-हसस्यैव भसंज्ञकत्वे वमथोरप्राप्ती पृथग्वचनम् । ततश्च धात्वर्थव्युत्पत्त-
मकारस्य फे परे न स्यात्, तिङन्तकृतदन्तयो मकारस्य च वमथोः परयोः न स्यादित्यर्थः ।
प्र-शमधातोः क्तिप् (१०३८) प्रशाम् शब्दः, प्रशाम्-सि (१४८) अनेन मस्य नः = प्रशान् ।
प्रशाम् भ्याम्, अनेन मस्य नः = प्रशान्भ्यां, (८३) दानवत्त्वात् न नस्य (५०) अनुस्वारः ।
वया स्थानिवत्त्वात् नस्य न लुप् (११८) । वमथोः परयोः यथा, अङ्गमि अङ्गत्वः
अङ्गत्वः, जगन्त्वान् इत्यादि । पाणिनिः ८।२।६४ ।

२०३ । इदमोऽयमियं पुंस्त्रियोः सौ ।

(इदमः ६।, अयम्-इयम् । १॥, पुंस्त्रियोः ७॥, सौ ७।) ।

इदमः पुंलिङ्ग-स्त्रीलिङ्गयोः क्रमेणायमियमौ स्तः सौ परे ।
अयम् । *

२०४ । दोमोऽदसश्च तौ ।

(दः ६।, मः १।, अदसः ०६।, च । १।, तौ ७।) ।

इदमोऽदसश्च दस्य मः स्यात् तौ परे । इमौ इमे, इमम् इमौ
इमान् । †

२०५ । टौसौदमोऽनकोऽनः ।

(टा-ओसि ७, इदमः ६।, अनकः ६।, अनः १।) ।

अनक इदमः टौसौः परयोरनः स्यात् । अनेन । ‡

२०६ । सभ्यः । (स्भि ७, भः १) ।

अनक इदमः अः स्यात् से भे च परे । §

* अयमियम् इति लुप्तप्रथमादिवचनान्तं पुंस्त्रियोरित्यनेन यथासङ्गार्थम् । इदन्तु
सुख्यत्वे एव, गौण्ये तु अतौदम् अतौदमौ इत्यादि । पाणिनिः ७।२।१०८, १११ ।

† साक्षात् तौ परे इत्यर्थः । अस्य पुत्रः—इदस्पृचः, अमुष्य कन्या—अदःकन्या,
असौभिः कृतम्—अदःकृतम्, इत्यादौ तौर्लुकि न दस्य मः । इदम्-ओ (१३३, २०४,
२३) = इमौ । इदम्-नम् (१३३, २०४, ११२, २३) = इमे इत्यादि । पाणिनिः ७।२।१०८ ।

‡ नास्ति अक् यस्य सोऽनक्तस्य । इदमो यद्वचम् अदसौ निवृत्त्यर्थम् । इदम्-टा
= अन-टा (१०६, २३) = अनेन । पाणिनिः ७।२।११२ (इदं स्थाने अन) ।

§ स च भ च तस्मिन् स्भि । अनक इदम इत्यनुवर्तते । विभक्त्यवयव-सम्बन्धोः
परस्परित्यक्त्यर्थः । तेन अस्य सिद्धिः इदं निर्दिष्टिरित्यादौ न प्रसङ्गः । यत्तु अनूक्तौ—अनकौ
धनं देहि, अथ अस्मै भूमिं देहि, इमन्माभ्यां वेदोऽधीतः अथ आभ्यां शास्त्रमधीतम्, इति

(१०८) आ क्तिमभवि । आभ्याम् ।

२०७ । भिस् भिसोऽदसश्च ।

(भिस् ११, भिस ६१, अदसः ५१, च ११) ।

अनक इदमोऽदसश्च परस्य भिसो भिसेव स्यात्, न त्वैस् । ॥
(१०८) व्वेस्भ्येः । एभिः । (१३३) टेरेत्वे, (२०४) दस्य मत्वे,
(११२) डे स्मै, पश्चात् (२०६) अः । अस्मै आभ्याम् एभ्यः,
अस्मात् आभ्याम् एभ्यः, अस्य अनयोः एषाम्, अस्मिन् अनयोः
एषु ।

अनकः किम्—

२०८ । त्यादिव्यासभोसक्तिस्त्रिस्त्रे वाक् प्राक्
टे व्यक् दश्च ।

(त्यादि—स्त्रिः ६१, वा ११, अक् ११, प्राक् ११, टेः ५१, व्यक् ११, दः ११, च ११) ।

त्याद्यन्तस्य व्यस्य स-भ-ओस्-वर्जं त्थन्त-स्त्रिः स्त्रिस्त्रे टेः पूर्वोऽक्-
स्याद्वा, व्यकस्य दश्च । ॥

प्रथमः—तत् नञा निर्दिष्टमनित्यमिति न्यायात् समाधानीयम् । अत्र सूत्रे इदम् इत्यत्र
“प्रातिपदिकग्रन्थे लिङ्गविशिष्टस्यैव यङ्गणम्” इति न्यायात् आभ्यावधानेऽपि स्यादिति
वक्तव्यम् (हसन्तस्त्रौलिङ्गपादो द्रष्टव्यः) । पाणिनि ७।२।११३, १।१।२११ ।

* अत्र अनक इति विशेषणम् अदसोऽपि, अनगभ्याम् इदमदोभ्यां परस्य भिसो
भिम् एव स्यात् तट्टपेणैव स्थितिरित्यर्थः । तेन अमकैरिति सिद्धम् । नैसदसश्चेति कृते
सिद्धेऽपि गौरवं कदाचिदस्येष्टमिति, तेन इमेर्गुणेरित्यादि सिद्धम् । कसदीश्वरेण तु “इमे-
र्विपक्षमिति तु इदमर्थेनशब्दस्य रूपम्” इति लिखितम् । पाणिनिः ७।१।११ ।

† इदम्-आम् (१२३, २०४, ११३, २०६, १०८, १११) = एषाम् ।

‡ ति आदिर्यस्य स त्वदिति । सच भव भोस् अ ते सभोमः, न विद्यन्ती सभोसो
यत्र सा असभोस्, असभोस् क्तिर्यस्यात् सोऽसभोसक्तिः, स चासौ सिधेति असभोस्-
क्तिः । त्यादिश्च व्यञ्ज असभासक्तिश्च सिधेति तस्य ।

इमकेन इमकाभ्याम् इमकैरित्यादि । *

२०८ । द्वीटौसीदैतयोरेनोऽनूक्तौ ।

(द्वी-टा ओषि ७, इद-एतयोः ६॥, एनः १, अनूक्तौ ७) ।

द्वान्-टौसीध परत इदमेतदोरिदैतयोरेनः स्यात् उक्तस्य पश्चादुक्तौ । †

इमं विद्धि हरेर्भक्तं विद्वाद्यैनं शिवार्चकम् ।

इमाविमान् वित्त शैवान् एनावेनांस्तु वैष्णवान् ॥

अनेन पूजितः कृष्णोऽथैनेन गिरिशोऽर्चितः ।

अनयोः केशवः स्वामी शिवः स्वामी अथैनयोः ॥ ‡

त्याद्यन्तस्य भवति पचतीत्यादेः, व्यस्य प्र परा धिक् इत्यादिः, रु-भ-ओस्-भिन्न-विभ-क्त्यन्त-सर्वनामशब्दस्य केवलसर्वनामशब्दस्य च टेः (६२) पूर्वम् अक् स्यात् वा, अकिं सति अव्ययान्त-कस्य दश् स्यादित्यर्थः ।

यथा—भवतकिं भवतक. इत्यादि । प्रक परका उच्चकैः धकित् इत्यादि । सामि इत्यव्ययस्य टेः पूर्वम् अक् न स्यादिति वक्तव्यम् । पूर्व्वणक युष्माककमित्यादि । समीम्-क्त्यन्तस्य अथे आसाम् आभ्याम् अनयोरित्यादिषु न स्यात्, असकौ युष्मकत् इत्यादिषु सम्भयोरभावे स्यादेव । केवलसक्तुः सर्व्वकेण सर्व्वकच इत्यादि । विभक्त्युत्पत्तेः पूर्व्वमक्तिं कृते पुनर्व्विभक्त्यन्तस्य अक् न स्यात्, तेन सर्व्वकेणक इत्यादयः प्रयोगा न स्युः । पाणिनिः ५।१।७१, ७२ ।

* इमकेन इत्यादिषु विभक्त्युत्पत्तेः प्राक् अकिं कृते (२०५, अन) (२०६, अ) (२०७, भिन्) एते आदेशा न स्युरिति ।

† द्वी च टा च ओस् च तस्मिन् । इतश् एतश्च तौ तयोरिदैतयोः । अनु पश्चात् उक्तिः अनूक्तिरस्याम् । अनूक्तिरिह तसुद्दिश्य पूर्व्वमुक्तिः तसुद्दिश्य यदि पश्चादुक्तिः स्यादिति बोध्यं, तेन इमं भोजय, इमं प्रेरय, इत्यत्र एकस्य भोजनमपरेषु प्रेरणमसौ न स्यात् । इदैतयोरिति निर्द्देशात् सकारदकारौ हित्वा भवतीति, तेन कौके एनदिति (२४२) स्वर्यं वक्ष्यति । एन इति प्रत्ययन्तरमप्यस्ति । पाणिनिः २।४।३४ ।

‡ हे साधो, इमं जनं हरेर्भक्तं विद्धि जानीहि इति उक्तिः, अथ, एनं (तमेव) शिवा-र्चकं विद्धि इति पश्चादुक्तिः । एवं सर्व्वत्र । हे साधवः, इमौ इमान् शैवान् वित्त, एनौ

(१३३) त्यदां टेरः कौ । कः कौ के इत्यादि ।*

(१७७) भ्रमान्तस्येति वस्य भः । भुत् भुद् बुधौ बुधः, बुधाः
भुङ्गामित्यादि । †

२१० । युजिरोऽसे नुण् घौ ।

(युजिरः ६१, असे ७, नुण् ११, घौ ७) ।

युजिरो युज्शब्दस्य नुण् स्यात् घौ परे, नतु से । ‡

२११ । चूड् क्रुड् युड् खग् दिगसृगृत्विक्
दधक् दक् स्पृक् सृगृष्णिहां कुड् भौ ।

(चूड्—उष्णिहां ६॥, कुड् ११, भौ ७) ।

चवर्गान्तानामच्चादीनाञ्च कुड् स्यात् भौ परे । §

एनान् वैष्णवान् वित्, यूयमिति शेषः । अत्र इमौ इमान् इत्युभयोर्विशेषणं श्रौवान् इति, तथा एनौ एनान् इत्युभयोर्विशेषणं वैष्णवानिति उक्तवता आचार्येण नानानिङ्गानां नानावचनानानां विशेष्याणाम् एकं विशेषणं परस्मैव लिङ्गसङ्गाच्च भजतीति सूचितम् । अनेन कृष्णः पूजितः, अथ एनेन (तेनैव) गिरिशोऽर्चितः । अनयोः स्वामी केशवः, अथ एनयोः स्वामी शिवः इत्यर्थः । अत्र द्वितीयायाः एकद्विवहुषु वचनेषु टा-ओस्-विभक्त्योश्च यथाक्रममुदाहृतमिति ।

* कः इति किम्भि, लोपस्वरादेशयोस्तु स्वरादेशविधिवन्तीति न्यायात् आदौ (१३३) टेरत्वे, से विवर्गः । किम्-जस् (१३३, १३२, २२) = के इत्यादि । इति मकारान्ताः ।

† बुध्यते इति बुधधातोः कृपि, बुध्-मि (१४८, १७७, ६४) = भुत् भुद् इत्यादि । इति धकारान्ताः ।

‡ युजिर इति कथनात् “युजिर धीमे” इति धातोः कृत्तलस्य युज्शब्दस्यैत्यर्थः, नतु युज् समाधावित्यस्य । पाणिनिः ७।१।७१ ।

§ चुञ्च अनृच्च क्रुञ्चक्क्युनृच्च खञ्च दिश्च अस्त्रञ्च कृत्विञ्च दधृञ्च दृश्च सृश्च सृश्च उष्णिहृच् ते तेषाम् । चुञ्चवर्गं, सञ्च धात्ववधवरं बोध्यः, तेन बहुञ्च बहुजञ् इत्यादौ न स्यात् । युन्ञ् इति युज्शब्दस्य (२१०) गुणि कृते रूपम् । अनृच्

(५०) क्रीर्नुर्भस्यदान्ते । (५१) जपे चम् नोः । (१६३) स्वान्त-
स्यारात् लुप् फे । युङ् युञ्चौ युञ्जः, युञ्जं युञ्चौ युजः, युजा
युग्भ्यामित्यादि । *

असे किं—सयुक् सयुजौ सयुजः इत्यादि । युजिरः किं—युक्
समाधिमान् । अनच् क्रुन्च युजामेव प्राक् कुङ् पृथक्-
ग्रहणात्, तेन खन् खञ्चौ खञ्जः इत्यादि । †

(१५४) शृङ्गाजिति षड् । (१५५) घोड़ः फे । राट् राड् राजौ
राजः । एवं विभ्राट् देवेट् परिव्राट् विश्वसृट् परिसृट् । ‡

क्रुन्च युनञ् एषां चवर्गान्तत्वेनैव प्राप्नो पृथक्शृङ्गं नियमार्थं, नियमस्य एषां चयाणामेव
(१६३) संयोगान्तलोपात् पूर्व कुङ् स्यात्, अन्यथा सयुक्तचवर्गान्तानान्त आदौ
सयोगान्तलुप् । * सञ् अस्मिन् ऋत्विज् एषां चवर्गान्तत्वादि, (१५४) शृङ्गाजिति षड्-
वाधनार्थं ग्रहणम् । ऊर्द्धं स्मिन्तीति किमि उणिद्, अस्य (१७८) सृष्टादिविहितघटो
विकल्पपक्षं (१७५) षोडोभाविष्यस्य वाधनार्थं ग्रहणम् । कङ् इति कः केवर्गः, ङ् इत् ।
चवर्गमध्ये ककारस्य (१५४) शृङ्गाजिति वाधितत्वेन, धात्ववयव उकारासम्भवेन च क ज भ
इत्येषां स्थाने क्रमेण क ग घ इत्येते स्मरित्यर्थः । चवर्गसाम्येनान्तरात् अन्येषामपि अत्र
रट्हीतशब्दानां क ग घ एषामेकतम एव स्यात्, पश्चात् भूप्रभृतीनां विषयेन यथायोग्यं कगौ
स्यातामित्यर्थः । रुज भुज धातुभ्यां कप्रत्यये वरणः भुजः इत्यादौ अन्तरङ्गत्वादादौ अनेन
जस्य गकारे पश्चात् तकारस्य नकारः । रामानन्दः काशीश्वरौ तु अत्र कङ् लला, वरण-
सृष्टादिसाधनाय सूत्रान्तरं कल्पयत । भौ परे इति चवर्गान्तार्थमेव तेन चवर्गान्तधातूना-
मपि स्यात्, अन्यथा केवलशब्दानामेव ग्रहणात् ह्रस्वे विरामे चेत्त्यर्थः । विश्वसृज्
शब्दस्य सिञ्जालकौमुदीमते विश्वसृट् इति, क्रमदीश्वरमते तु विश्वसृक् इति रूपम् ।
पाणिनिः ३।२।४६, ८।२।३०.६२ ।

* युज्-सि (१४८, २१०, २११.५०, ५१, १६३) = युङ् । युज्-ञौ (२१०, ५०, ५१)
= युञ्चौ । इत्यादि ।

† खजि पाङ्गुल्ये इति खनञ् धातोः विच्प्रत्यये, खनञ्-सि (१४८, १६३) = खन् ।

‡ राजने इति राजधातोः क्तिपि राट् राड् । एवं विभ्राजते इति विभ्राट् । देवान्
यजतीति देवेज् शब्दः । परिव्रजतीति, विश्वं सृजतीति, परिसृजतीति—परिव्राट्
मिधुः, विश्वसृट् (वा विश्वसृक्) विधिः, परिसृट् मार्जकः ।

२१२ । विश्वराजोऽदा । (विश्वराजः ६।, षत् ११, आ ११) ।

विश्वराजोऽकारस्य आ स्यात् भौ परे ।

विश्वाराट् विश्वाराड् विश्वराजौ विश्वराजः । *

२१३ । स्यादेः सो लोपः कोऽषट्ठन्यरक्षः ।

(स्यादेः ६।, सः ६।, लोपः १।, कः ६।, षषट्ठन्यरक्षः ६।) ।

स्यादौ स्थितस्य सस्य लोपः स्यात् भौ परे, कस्य च—न तु षढाभ्यामन्यस्य स्थाने जातस्य रक्षश्च । †

भृट् भृङ् । (६४) भृपभृसोरिति सस्य दः, (४६) सुशुभिषुशा-
दिति, भृजौ भृज्जः इत्यादि । ऊर्क् ऊर्ग ऊर्जी ऊर्जः इत्यादि ।
ऋत्विक् ऋत्विग् ऋत्विजौ ऋत्विजः इत्यादि । अवयाः हे
अवयाः हे अवयः अवयाजौ अवयाजः, अवयोभ्यामित्यादि । ‡

* विश्वराज्शब्दस्य विश्वस्यैव अकारः सम्भवति अतस्तस्यैव चालं, तेनास्य धातुत्वाम्भवात् भा इत्यस्यानुवृत्तावपि तदन्तःपाति-फे परे एव बोध्यम् । विश्वराज्-सि (१४८, १५४, १५५, ६४, २१२) = विश्वाराट् विश्वाराड् । पाणिनि. ६।३।१२८ ।

† स्यः संयोगः, सस्यादिः स्यादित्यस्य । षष ढश्च षढौ ताभ्यामन्यः षट्ठन्यः, ततः (४३३) इदमर्थे आप्त्यथे षट्ठन्यः षट्ठन्यजात इत्यर्थः । रक्ष इति उपचारात् रक्षधातु-
सम्बन्धीत्यर्थः, षट्ठन्यश्च रक्ष च इति समाहारे षट्ठन्यरक्ष, न षट्ठन्यरक्ष अपषट्ठन्यरक्ष तस्य,
कः इत्यस्य विशेषणम् । संयोगादेः सस्य लोपः स्यात्, एवं षट्ठन्यजातभिन्नकारं
रक्षधातुककारश्च वर्जयित्वा अन्य ककारस्य लोपः स्यात्, ततश्च जातककारमध्ये
षट्ठन्यजातककारस्य रक्षभिन्नधातु-ककारस्य च (संयोगादिस्थितस्य) लोपः स्यात् भौ परे
इत्यर्थः । तेन, विविट् विविट् आशौत् इत्यादौ स्यात्, नत् पिपक् गोरक् इत्यादौ ।
कस्मात्ता इत्यादौ संयोगस्यादान्तात् स्यात् । पाणिनि. ८।२।२६ ।

‡ भृसज्-धातोः क्तिपि, (६६१) भृसज्-सि (१४८, २१३, १५४, १५५, ६४) = भृट् भृङ् ।
ऊर्जेषातोः क्तिपि, ऊर्ज्-सि (१४८, २११, ६४) = ऊर्क् ऊर्ग । ऋतौ यजतीति ऋतु-
यजधातोः क्तिपि ऋत्विक् पुरोहितः । अवयजतीति निपातनात् विषि अवयाज्-सि
(१४८, १८४, १८५, १०२) = अवयाः । सम्बोधने (१८६) = अवयाः अवयः । अवयाज्-
भ्याम् (१८४, १०२, ६८, १३) = अवयोभ्याम् । इति जकारान्ताः ।

२१४ । त्वदां तदोः सः सौ ।

(त्वदां ६॥, तदोः ६॥, सः १।, सौ ७) ।

त्वदादीनां तदयोः सः स्यात् सौ परे । स्यः त्वी त्वे इत्यादि
सर्व्ववत् । एवं तद् । एषः एती एते इत्यादि । *

(२०८) द्वीटोसीदैतयोरेनोऽनूक्ताविति प्रयोगस्तु इदम्वत् । †

२१५ । युष्मदस्मदो-स्त्वाहौ युवावौ यूयवयौ
त्वन्मदौ तुभ्यमह्यौ तवममौ सि-द्व-जस्-क्-ङ-
ड-सु । (युष्मद अस्मदोः ६॥, त्व-अहौ १॥, युव-आवौ १॥, यूय वयौ १॥,

त्वद-मदौ १॥, तुभ्य-मह्यौ १॥, तव-ममौ १॥, सि-द्व-जस्-क्-ङ-ड-सु ७॥) ।

भनयोः क्रमादेते आदिष्ठाः एषु परेषु क्रमात् स्युः । ‡

२१६ । डेव्योर्मः । (डे व्योः ६॥, मः १।) ।

* त्वदामिति बहुवचनं गणार्थे त्वदादीनामित्यर्थः । सौ परे त्वदादीनां (१३३)
टकारे अश्लिष्टौ यौ तकारद्वयौ तयोः स्थाने मः स्यादित्यर्थः । तेन त्वद-तट-एतदां
तकारस्य अदसो दकारस्येति यावत् । अत्र सिसंज्ञकानां त्वदादीनां यद्वणात् अतित्वदा-
दीनां न स्यात् । पाणिनिः ७२।१०६ ।

† इदम्वदिति — एतं विद्धि हरेर्भक्तं विद्वायैनं शिवार्चकमित्यादि ।

‡ त्वश्च अहश्च त्वाहौ इत्यादि द्वन्द्वः । मिथश्च कस् च कश्च डेय कस् च ते तेषु ।
हं द्विवचनं, कम् एकवचनम् । मुख्ये गौण्ये चायं विधिः, यथा त्वम् अहम्,
अतिलम् अत्यहम् ।

क्रमश्च—	भौ परे	द्विवचने	कस्मि परे	एकवचने	डे परे	कस्मि परे
युष्मदः स्थाने	त्व	युव	यूय	त्वद्	तुभ्य	तव
अस्मदः स्थाने	अह	आव	वय	मद्	मह्य	मम

पाणिनिः ७।२।६४, ६२, ६५, ६७, ६५, ६६ ।

युष्मदस्मद्भ्यां परस्य डे इत्यस्य घेच मः स्यात् । त्वं अहं । *

२१७ । सभमौष्वाड् । (स-भ-अम्-औष ७॥, आङ् ११) ।

युष्मदस्मद्दोराड् स्यात् से मे अमि औकारे च परे ।

युवां आवां, यूयं वयं, त्वां मां, युवां आवां । †

२१८ । शस्-भ्यस्-ङ-सि-भ्यस्-ङ-स्-सामां न-
डभ्यम्-त-त-डाकम् । (शस्—सामां ६॥, न—आकम् १॥) ।

युष्मदस्मद्भ्यां परेषामेषां स्थाने न-डभ्यम्-त-त-ङ-आकम् एते
क्रमात् स्युः, ड इत् । युष्मान् अस्मान् । ‡

* एतदादिषु चतुर्थं सूत्रेषु विधानं मुख्यगौण्यसाधारणम् आचार्यसम्मतम् । युष्मद,
अस्मद-सि (२१५, २१६) = त्वं अहं । पाणिनिः ७।१।२८ ।

† आङो ङ इत् अन्यवर्णस्थाने । मे परे आङ्करणं भिन्नस्थाने ऐस्वारणार्थम् ।
से मे साचादेव, तेन त्वं युष्मत् इत्यादौ न आङ् । युष्मद, अस्मद-औ (२१५, २१७, २१६)
= युवां, आवां । युष्मद, अस्मद-अम् (२१५, २१७, २१६) = त्वां मां । पाणिनिः ७।१।८८ ।

‡ स्वसम्बन्धि-सकारेण सङ्गित आम् = साम्, शस् च भ्यस् च इत्यादिद्वन्द्वे तेषाम् ।
न च डभ्यम् च इत्यादिद्वन्द्वे ते । अत्र नकारे तकारद्वये च अकार उच्चारणार्थः ।
(१११) डतिल्यणान्तेत्यादिना लिङ्गविहित-कार्यनिषेधान् (१०५) पृष्टि तु शस् न
इत्यस्य अप्राप्तौ विधु लिङ्गेषु शसो न-विधानम् । भ्यसो भ्यम् न कृत्वा डभ्यम्करणम्
(२१७) आङ्निवारणार्थम् । ङसो ङकरणं (१०६) स्ववारणार्थम् । आमः सुम् (११३)
सुखे एव भवति, अत्र च साम आकम्विधानात् गौणे आमः (२१६) एङ् एव ।

क्रमश्च—

शस् ४ भ्यम् ङङि ५ भ्यम् ङस् साम एषा स्थाने—
न डभ्यम् त्, त् ङ आकम् एते क्रमात् स्युः ।
युष्मद, अस्मद-शस् (११३, २१८, १०४) = युष्मान्, अस्मान् । पाणिनिः ७।१।२६.३०, ३२,
३१, २७, ३३ ।

२१६ । एङ् टाङ्ग्रामि । (एङ् ११, टाङ्ग्रामि ७) ।

युष्मदस्मदोरेङ् स्यात् टाङ्गः परयोरामि च, ङ इत् । *
 त्वया मया युवाभ्यां आवाभ्यां युष्माभिः अस्माभिः, तुभ्यं मद्भ्यं
 युवाभ्यां आवाभ्यां युष्मभ्यं अस्मभ्यं, त्वत् मत् युवाभ्यां
 आवाभ्यां युष्मत् अस्मत्, तव मम युवयोः आवयोः युष्माकं
 अस्माकं । †

अतित्वयां अतिमयां अतियुवयां अत्यावयां अतियुष्मयां
 अत्यस्मयां । ‡

(२१५) क्तद्वयोरर्थस्यापि ग्रहणात् । एवं सर्व्वत्र । §

* एङो ङ इत् अत्यस्य स्थाने । मुख्यत्वे (२१८) माम् आकस्मिन्विधानात् अत्र
 आभीति गौणार्थमेव । पार्थिवान्. ७।२।८६ ।

† युष्मद्, अस्मद्-टा (२१५, १३३, २१६, ३५) -- त्वया, मया । युष्मद्, अस्मद् भ्याम्
 (२१५, २१७) युवाभ्यां, आवाभ्यां । युष्मद्, अस्मद् भिस (२१७) = युष्माभिः, अस्माभिः ।
 युष्मद्, अस्मद् ङे (२१५, २१६) -- तुभ्यं, मद्भ्यं । युष्मद्, अस्मद्-भ्यस् (२१८, २१६)
 = युष्मभ्यं, अस्मभ्यं । युष्मद्, अस्मद्-ङभि (२१५, २१८) = त्वत्, मत् । युष्मद्, अस्मद्-
 ५ भ्यस् (१३३, २१८) = युष्मत् अस्मत् । युष्मद्, अस्मद्-ङम् (२१५, २१८, १२६) = तव,
 मम । युष्मद्, अस्मद्-आम् (२१५, १०६, १०२) = युवयोः, आवयोः । युष्मद्, अस्मद्-
 आम् (१३३, ११२, २१८) = युष्माकं, अस्माकं ।

‡ त्वामतिक्रान्तानामिति वाक्ये अतियुष्मद्गण्यस्य आस्मिन्विभक्तौ, व्यासवाक्यान्तर्गत-
 त्वामिति एकवचनस्य अर्थे गृहीत्वा (२१५) त्वद् आदेशः, (१३३, २१६, ३५) अतित्वया-
 मिति, एवं मामतिक्रान्तानाम् अतिमयां । युवामतिक्रान्तानामिति वाक्ये युवामिति
 द्विवचनस्य अर्थे गृहीत्वा युव आदेशः अतियुवया, एवम् आवामतिक्रान्तानाम्
 अत्यावयां । युष्मान् अतिक्रान्तानामिति वाक्ये बहुवचन आदेशाभावात् अतियुष्मद्गण्यस्य
 आस्मिन्विभक्तौ (१३३, २१६, ३५) अतियुष्मया, एवम् अत्यस्मयामिति ।

§ अतित्वयांमत्यादौ बहुवचने त्वद्यादेशः कथमित्याशङ्क्याह कदयोरिति ।
 तत्तथावयवम्. -- युष्मदस्मदो मुख्यत्वे गौणत्वे च, (२१५), सि-जस-ङ-ङमां स्वरूपेण
 यदङ्गात् तेषु परेषु त्व अह यूय वय त्वभ्यं मद्भ्यं तव मम एते आदेशाः स्युरेव ।
 सिजसादिरन्त्यं युष्मदस्मदो मुख्यत्वे एकवचने परे त्वन्मदौ, द्विवचने परे युवावौ, बहुवचने

युष्मदस्मदोः द्वीचीषीणां क्लैः सहितयो स्ते-मे, द्वे वां-नौ,
द्वे वस्-नसी, क्रमाद्वा स्याताम्, अमा-युक्तयोस्तु त्वा-मा, न तु
पादस्य वाक्यस्य चादौ स्थितयोः, न चवाद्यै-रदर्शनार्थदृश्यर्थ-
भुभिश्च योगे । *

दामोदरस्त्वावतु मापि मित्र,
ददातु ते मेऽपि मुदं मुकुन्दः ।
निहन्तु ते विष्णुरघानि मेऽपि,
रत्नत्वसौ वामपि नौ मुरारिः ॥
ददातु वां नावपि शर्म कृष्णः,
करोतु वां श्रीदयितो दयां नौ ।

* पादश्च वाक्यञ्च पादवाक्ये, तयोरादिः पादवाक्यादिः, न पादवाक्यादिरपाद-
वाक्यादित्वात् । पादः पद्यचतुर्भागेऽङ्गभागः, “पादशब्देनात्र ऋकपादः श्लोकपादश्च
गृह्यते” इति पाणिनिटीका । वाक्य परस्परमाकाङ्क्षपदसमूहः । “साख्यातं साख्यं
अकारकं सविशेषणं वाक्यमिहाभिप्रेतम्, न तु लौकिकपदसङ्घातः सम्बन्धार्थो वाक्य-
मिति” इति कमदीश्वरः । ॥ ङक् दर्शनम्, न ङक् अङ्क्, ङङिदर्शनमर्थो येषां ते
दृश्यार्थाः, अङ्ङि अदर्शने दृश्यार्थाः अङ्ङदृश्यार्थाः ; च च वा च इ च अइ च एव च
अङ्ङदृश्यार्थाश्च ते चवाद्वाह्वाङ्ङदृश्यार्थाः, पद्यात् नञ्योगे तैः ।

द्वितीया-चतुर्थी-षष्ठीनाम् एकवचनेः सह युष्मदस्मदो स्ते-मे, द्विवचनेः सह वां-नौ,
बहुवचनेः सह वस्-नसी, अमा सहितयोस्तु त्वा-मा, क्रमात् वा स्याताम् । अमा
सहितयोस्तु त्वा-मा इति विशेषाभिधानेन चतुर्थीषष्ठोरेकवचनेन ते-मे, द्वितीयैकवचनेन
त्वा-मा इति निवर्णः । पादस्य वाक्यस्य वा चादौ स्थितयोः युष्मदस्मदोरेते आदेशा
न स्युः । च वा इ अइ एव इति पञ्चभिरव्ययैर्योगेऽपि एते आदेशा न स्युः । अच
इ अह स्थाने इा इ इति व्याख्यानमयुक्तं पाणिनि-सर्व्ववर्म्मा-चन्द्र-पद्मनाभ-कमदीश्वरादि-
मतविरोधात् । एवं स्वभावात् दर्शनार्थांश्च धातवस्तं यदि धातूनामनेकार्थत्वात्
दर्शनभिन्ने अर्थे वर्तन्ते, तदा तैर्योगेऽपि एते आदेशा न स्युरित्यर्थः । पाणिनिः
८।१।२२, २०, २१, १८, २४, २५, २२ ।

पुष्पात् वो नोऽपि हरिर्धनं वो

ददातु नो. हन्त्वशुभानि वा नः ॥ *

अपादवाक्यादौ किं—

युष्मानवत्वविरतं कृष्णोऽस्मान् पातु शङ्करः । †

अ-चादियोगिः किं—

तुभ्यं मल्लञ्च दद्यात् स्वं गोविन्दो मल्लमेव शम् ।

श्रीकण्ठो मामपेक्ष्य त्वा-मालोकयति पूजकम् ॥ §

* हे मित्र, दामोदरः श्रीकृष्णः त्वा (त्वा) मा (मां) अपि अवतु रक्षतु । सुकुन्दः ते (तुभ्य) मे (मल्ल) अपि मुदं हर्षं ददातु । विष्णुः ते (तुव) मे (मम) अपि अधानि पापानि निहन्तु । अमौ सुरारिः वां (युवां) नौ (आवा) अपि रक्षतु । कृष्णः वां (युवाभ्यां) नो (आवाभ्यां) अपि शम्भुं सुखं ददातु । श्रोदयितः श्रोपतिः वां (युवयोः) नौ (आवयोः) दद्यां करोतु । हरिः वः (युष्मान्) नः (अस्मान्) अपि पुष्पात् । वः (युष्मभ्य) नः (अस्माभ्यं) धनं ददातु । वः (युष्माकं) नः (अस्माकं) अशुभानि हन्तु ।

हीचौषीणामित्यस्य एतानि यथाक्रममुदाहरणानि ।

† प्रत्युदाहरणम्—

कृष्णः अविरतं निरन्तरं युष्मान् अवतु, इत्यत्र युष्मान् इति पादादिस्थितत्वात् न व इति आदेशः । अस्मान् शङ्करः पातु इति वाक्यादिस्थितत्वात् न न इति आदेशः ।

‡ योगे इति कथनात् साक्षाद्योगेऽयं निषेधः, परस्परद्वन्द्वसम्बन्धे तु आदेशः स्यादेव ; यथा हरो हरिश्च मे स्वामो । इति निजान्तकौमुदी । यत्र चादिभिर्न युष्मद्वन्द्वयोर्योगः अपि तु अर्थान्तरस्य, तत्रापि त्वादयः स्युः । इति क्रमदोश्वरः ।

§ गोविन्दः तुभ्यं मल्लञ्च स्वं धनं दद्यात्, शं कल्याणं मल्लमेव दद्यादिति शेषः । अत्र तुभ्यमिति पादादिस्थितत्वात्, मल्लञ्चेति मल्लमेवेति च चादियोगात् न आदेशः । अत्र युष्मद्वन्द्वसम्बन्धमेव चादियोगे निषेधः, तेन रामो धनमेव दद्यात् ते इत्यादौ स्यादेव । श्रीकण्ठः मामपेक्ष्य त्यक्त्वा त्वां पूजकम् आलोकयति विचारयतीत्यर्थः, अत्र ईक्षधातुः लोकाधातुश्च दर्शनार्थाऽपि इह पुनस्त्यागार्थो विचारार्थश्च प्रयुक्तः, अतोऽदर्शनार्थ-दृश्यार्थधातुयोगे न आदेश इति ।—ते मे इत्यादिकम् अव्ययनप्यस्ति, तेन श्रीले साक्षामित्यादि प्रयोगः । प्रथमाद्वितीययोरप्यादेश इति वामनः, तेन “गेये केन विनीतो वा,” वां युवामिति प्रथमायुक्तस्यादेशः । एव “कारितान्ते यतोऽस्तस्त्वां,” अत्र ते त्वया इति द्वितीयायुक्तस्यादेश इति ।

२२१ । सदानुक्ते ऽसादिप्रयाः ।

(सदा ११, अनृक्ते ७, असादिप्रयाः ५) ।

अनयोरेते अन्वादेशे नित्यं स्युः, न तु सपूर्वात् प्रान्तात् परयोः ।

यूयं वयं विनीतास्तत् प्रातु वो नो महेश्वरः ।

यूयं वयं हितास्तेन, सोऽस्मान् पातु स वः शिवः ॥*

२२२ । नाविशेष्यान्याद्यामन्त्रात् ।

(न ११, अविशेष्यान्याद्यामन्त्रात् ५) ।

विशेष्यपूर्वमनामन्त्रापूर्वञ्च हित्वा अन्यस्मादामन्त्रादेते
आदेशा न स्युः । †

शशोऽस्मान् रक्ष, लक्ष्मीश सेव्य नोऽवाव सर्व्व नः । ‡

* अनु पश्चादुक्तम् अनुक्तं तस्मिन् । आदिना पूर्वस्थपदान्तरेण सह वर्तते या सा सादि, सादिशामो प्री चेति सादिप्रो, पश्चात्तन्त्रयोगे तस्या । अन्वादेशे उक्तस्य पश्चादुक्तौ युष्मदस्मादोः स्थाने एते आदिदेशा नित्यं स्युः किन्तु पूर्वस्थितपदान्तरेण सद्विज्ञात प्रथमान्तपदात् परयो युष्मदस्मादोरनृक्तात्वात् एते आदिदेशा नित्यं न स्युः, पूर्वस्त्वणैर् विभाषया स्युर्नित्यः । यूयं वयं विनीता इति उक्तिः तत्तस्मात् महे-
श्वरः वो युष्मान् नोऽस्मान् पातु इति पश्चादुक्तौ नित्यमादेशः । सपूर्वात् प्रथमान्तात्,
यूयं वयं हिता, तेन स शिवः अस्मान् पातु, स वो युष्मान् पातु इति शेषः । अत्र
विकल्पेनादेशः । पाणिनि. ८।१।२६ ।

† विशेष्यञ्च अन्यञ्च ते विशेष्यान्ते, अन्यदिति आसन्नाभिन्नपदमित्यर्थः । ते आदी
यस्य तत् विशेष्यान्त्यादि, तच्च तत् आसन्नाच्चेति विशेष्यान्त्याद्यामन्त्रं, पश्चात् तन्त्रयोगे
तस्मात् । आसन्नां सम्बाधनविहित-प्रथमान्तपदम् । विशेष्यामन्त्रापूर्वे यदामन्त्रं
आसन्नाभिन्नपदपूर्वञ्च यदामन्त्रम् एतदभयभिन्नादामन्त्रात् परयो युष्मदस्मादोरिते
आदिदेशा न स्युः, ततश्च पूर्वपदहितान् विशेष्यपदपूर्वाच्च आसन्नात् परयो न स्युरिति
निष्कर्षः । पाणिनि. ८।१।७२, ७३ ।

‡ शशोऽस्मान् रक्ष इति उदाहृत्य, प्रत्युदाहरति हे लक्ष्मीश सेव्य नोऽस्मान्
अव, हे सर्व्व नोऽस्मान् अव, लक्ष्मीशेति विशेष्यपूर्वात् सेव्य इत्यामन्त्रात् परतया

सुपात् सुपादौ सुपादः, सुपादं सुपादौ । *

२२३ । पात् पत् पौ । (पात् १२१, पत् १२१, पौ ७१) ।

पादः पत् स्यात् पौ परे । सुपदः सुपदा सुपाद्गामित्यादि । †

(२११) चङिति कुङ् । (५०) नंस्य नुः । (५१) नोर्ङः ।

(१८३) स्यान्तस्य लुप् । प्राङ् प्राञ्चो प्राञ्चः, प्राञ्चं प्राञ्चौ । एवं क्रञ्चतिर्यञ्चोदञ्चादयः । ‡

२२४ । अचोऽलोपो धञ्च ।

(अचः ६१, अलोपः ११, धञः ११, च ११) ।

अचोऽकारस्य लोपः स्यात् पौ परे, पूर्वस्य च घञः ।

प्रतीचः प्रतीचा प्रत्यग्भ्यामित्यादि । §

निषेधो नाभूत्, एवम् अच इत्यानामन्त्रापूर्वात् सर्व्व इत्यामन्त्रात् परतया निषेधो नाभूदिति ।

* सु शोभनौ पादौ यस्येति विग्रहे (३४७) पादस्थाने पाद-आदेशः । सुपात् सुपाद इति च सिद्धान्तकौमुदी ।

† (३४७) पादस्थाने आदिष्टपादशब्दस्य पद् स्यात् पौ परे इत्यर्थः । स्त्रियां सुपदी, विपदीत्यादि । क्रीडे विपदी वस्तुनी इति । यागविभागात् द्विपदा इत्यपि । पाणिनिः ६।४।२३० । इति दकारान्ताः ।

‡ अन्च् गतिपूजनर्थारित्यस्य किपि (५६८) पूजायत्नाव्रजोपाभावे प्रान्च् इति विश्वम् ; गत्यर्थस्य तु ननोपे प्राच् इति ण्लङ्गम् तत्रापि (१८२) विदचइति तुणि कृते प्राङ् प्राञ्चौ प्राञ्च इति, स्याद्विपक्षके उभयोरेव समानं रूपं, शसादौ तु पूजार्थस्य— प्राञ्चः प्राञ्चा प्राङ्भ्यां प्राङ्सु, गत्यर्थस्य च प्राचः प्राचा प्राग्भ्यां प्राञ्च इति भेदः । कुञ्चतीति कुङ्, तिरः वक्तुम् अञ्चतीति तिर्यङ्, उत् ऊढम् अञ्चतीति उदङ्, सर्व्वेच किपि रूपम् ।

§ अच् इति गत्यर्थान्चधातोः किपि गृहणम् । धञेति सध्वपरो विधिः, तेन सभावदीर्घादपि अलोपः स्यात्, यथा नदीचः गोचः इत्यादि । गोच इत्यत्र पूर्व्वे

२२५ । तिर्यगमुमुयगदमुयगुदचां तिरश्चा- मुमुईचादमुईचोदीचः ।

(तिर्यक्—उदचां ६॥, तिरश्च—उदीचः १॥) ।

एषामेति क्रमात् स्युः पौःपरैः ।

तिरश्चः तिरश्चा तिर्यग्भ्यामित्यादि ।

अमुमुईचः अमुमुईचा अमुमुयग्भ्यामित्यादि । एवमदमुयङ् ।

उदीचः उदीचा उदग्भ्यामित्यादि । शेषं पूर्व्ववत् । *

(१५४) शङ्काजिति चस्य षत्वे, तन्निमित्तस्य ग्रस्य सत्वे,

(२१३) स्यादेः सो लोपः । सुवट् सुवड् सुवश्चौ सुवश्चः इत्यादि ।†

(१६४) नसव्महन्न इति घः । (१८३) स्यान्तस्य लोपः ।

महान् महान्तौ महान्तः, महान्तं महान्तौ महतः, महता
महद्गामित्यादि ।

ऋक्षाभावाद् दीर्घः, अलोपस्य विशेषात् (३६) गोर्व्वस्य च न विषयः । दिवं
अद्यतीति दिवच्शब्दस्य शभि अनेन अलोपे (२४०) वस्य उव्ते, अनेन दीर्घे व्यूष
इत्यादि । अत्र अलोपो घञेति कृतेऽपीष्टमिद्वौ अचो यद्वर्णं पूर्व्वं पदान्तरस्थिते-
रावश्यकत्वं आपयति, तेन केवलस्य अचः—अचः, अचा इत्यादौ न प्रसङ्गः । प्रति
अद्यतीति प्रत्यच् इति लिङ्गम् । पाणिनिः ६।४।१३८, ६।३।१३८ ।

* तिर्यक् अमुमुयच् अदमुयच् उदच् इत्येषां स्थाने तिरश्च अमुमुईच अदमुईच
उदीच् इत्येते आदिनाः क्रमात् स्युः । अमुमुईच अदमुईच इति सव्यभावनिर्देशात्
न सव्यः । तिरः अद्यतीति तिर्यङ् । अमुमुद्यतीति अमुमुयङ्, अदमुयङ् । उत्
अद्यतीति उदङ् । सव्येन अनुचधातोः क्तिप् । शेषं पूर्व्ववत् प्रान्व-शब्दवदित्यर्थः ।
पाणिनिः ६।४।१३८, ६।३।८४, ८।३।८० ।

† सुवट् इति, व्रस्च् श क्दि इति व्रस्च धातुर्दन्त्यमभ्यः, पश्चात् चकारयोगात्
(४६) तालव्यमभ्यः । नकारजावनुस्वारपञ्चमो क्तिप्धातुप । सकारजः शकारश्च
षाट्त्वर्णलघर्गजः ॥ सुवद्यतीति क्तिप् (६६१) सुवश्च इति रूपं, सुवश्च-सि (१४८, १५४,
अस्थाने ष, ततः निमित्तस्यापायि नैमित्तिकस्याप्यपाय इति न्यायात् ग्रस्थाने स, ततः
२१३, १५५, ६४) — सुवट् सुवड् । इति चकारान्ताः ।

भवन् भवन्ती भवन्तः, भवन्तं भवन्ती भवतः, भवता भवद्गामित्यादि । शेषं महद्दत् ।

(१८५) अत्वसोऽधोरिति—श्रीमान्, शेषं भवद्दत्, एवं यशस्वदादयः । *

२२६ । भगवद्भवद्भवतां भगोऽधोभो वा धौ ।
(भगवत्-अववत्-भवतां ६॥, भगो-अधो-भो १॥, वा ११, धौ ७) ।

एषामेते क्रमात् स्युर्वा धौ परे । हे भगोः हे भगवन्, हे अधोः हे अधवन्, हे भोः हे भवन् । शेषं श्रीमद्दत् । †

(१८२) अद्वेरित्युक्ते-र्न नुण्—ददत् ददतौ ददतः इत्यादि । एवं जचत्-जायदादयः । ‡

* महानिति, महत् क पूजे इति धातोरौणादिकोऽन्यप्रत्ययः । अत्वन्त्यापि (१६४) नसवमहन्न इत्यत्र महती ग्रहणात् स्यादपञ्चके दीर्घः । भवन्निति भूधातोः शब्दप्रत्यये भवत् इति रूपं, षट्दित्वात् (१८२) त्रिद्वच इति नुण्, (१८३) स्थान्तस्य लुप् । सञ्ज्ञासस भवत्-शब्दस्य भाधातोर्भवत्प्रत्ययेन रूपम्, तत्र सि-विभक्तौ अत्वन्तत्वेन (१८५) दीर्घः । श्रीर्विद्यतेऽस्य श्रीमान्, एवं यशो विद्यतेऽस्य यशस्वानित्यादयः ।

† भगवद्भवतां भवन्तयोः भवतश्च डवत्वन्त्यस्य ग्रहणम् । भगवद्भवद्भवतां वत उस् इति कृते उभयत्वत् रङ् भवितुमर्हति, तथा भति विसर्गस्य रेफजातत्वात् भोः पते इत्यादौ (७४) खनि वेल्यस्य विषयः स्यात् । एषां टेडोस् प्रत्यकरणन्त्यस्यैवार्थम् । हे भगोः इत्यादौ हसात् भिलोपस्य प्राथमिकत्वेऽपि सञ्ज्ञावयवादेशस्य बलवत्त्वात् प्रागेवादेशे हसपरत्वाभावात् सिलोपाभावे विसर्गः । शेषं श्रीमद्ददिति—(१८५) अत्वधो-ऽधोरित्यनेन दीर्घो भविष्यतीत्यर्थः । भिज्जालकौमुदीमते भगोस् अधोस् भोस् एते सकारान्ता निपाताः । ह्रस्विकार-भाष्यकृन्मते तु भोः शब्द एवाव्ययम् ।

‡ दददिति दाधातोः शब्दप्रत्ययेन रूपं, द्विज्जत्वात् न नुण् । एवं जचत् जायत् यासत् जकासत् विभ्यन् जङ्गत् प्रत्ययः । पाणिनिः ७।१।७८, ६।१।६ । इति तकारान्ताः ।

(१५४) श्रद्धाजिति षड्—विट् विड् विशौ विशः, विशं विशौ विशः, विशा विड्भ्यामित्यादि ।

(१७८) मुहां षड्इति—नक् नग् नट् नड् नशौ नशः, नशं नशौ नशः, नशा नग्भ्यां नड्भ्यामित्यादि ।

(१८४) खेतवाहेति डस्ड्—पुरोडाः, हे पुरोडाः हे पुरोडः, पुरोडाशौ पुरोडाशः, पुरोडोभ्यामित्यादि ।

(२११) चूडिति कुड्—सृक् सृग् सृशौ सृशः, सृशा सृग्भ्यामित्यादि । *

दष्टक् दष्टग् दष्टशौ दष्टशः, दष्टग्भ्यामित्यादि ।

षट् षड्, षड्भिः षड्भ्यः षसां षट्सु । †

२२७ । सषेसुससजुषङ्गां रड् फेऽक्षः ।

(सष इस् उस् सजुष् अङ्गां ६॥, रड् ११, फे ७, अक्षः ६१) ।

सस्य स्थाने जातस्य षस्य इसुसः सजुषोऽङ्गश्च रड् स्यात् फे परे, न तु चान्तस्य । ‡

* विश नश सृश धातोः क्तिपि क्रमेण विश नश् सृश शब्दाः । पाणिनिः ८।२।६३, १।२।५८ । (१०२६) पुरः अर्थे दाश्वतेऽसौ पुरोडाः इविः, दाशधायतोः विष्णुप्रत्ययेन निपातनात् सिद्धः । सम्बोधने (१८६) डस्डो धौ वेति विकल्पः । पाणिनिः ३।२।७१ । इति शकारान्ताः ।

† षष्धायतोः क्तिपि निपातनात् दष्टष्शब्दः सिद्धः । षषामिति (४८) निपातनात् सिद्धम् ।

‡ दन्त्यस्य स्थाने जातो मूर्द्धन्य-षः सषः, सषश्च इस् च उस् च सजुष् च अङ्गं च तेषाम् । पिपठिष् चिकीर्षं बुभूषादीनां क्तिपः प्राक् षत्वे सस्थाने जात-षः । (१०२२) इसुसौ दन्त्यान्तौ, यथा पिष्ट गत्यां (पिष्ट गतौ इति भिन्नान्तकोसुदी) सुषीः,

२२८ । व्यनच्तयीको धोर्घोऽकुरकुरोऽखेः ।

(विं ७, अनच्तयि ७, इकः ६, धोः ६, घं १, अकुरकुरः ६, अखेः ६) ।

धोरिको घं स्यात् वि रेफे च, न तु कुरकुरोः, न च खेः, नाचि तये च । *

पिपठीः पिपठिषौ पिपठिषः, पिपठीर्भ्यां पिपठीःषु । एवं चिकीर्षादयः । १*

तुस ध्वाने (तुस खण्डने इति विद्वान्तकौमुदी) सुत्, एवम् हविः धनुरित्यादि । सजुषो मूर्धन्यान्तत्वाद्भातो पृथगुक्तिः, जुषो प्रीतिसेवनयोः, कीपणं जुट्, सह जुषा वर्तते या सा सजुः । चान्तस्य तु, लिङ्गो ज ल स्वादे लिङित्यतीति क्षिपि लिङिट्, अत्र (१७५) हस्य ढले (६०२) षट्ठोः कः से इति ढस्य कले, (१११) क्लिप्तादित्यनेन सनः सस्य प्लेऽपि चान्तत्वात् न रङ् । पिपठीस्तवः, आशीर्वाद्, अर्हर्निशम् इत्यादौ विभक्तैर्लुकि विरामे रङ् स्यादेव । पाणिनिः ८।२।६६, ६८ (कः) ।

* र च व च र्वं तस्मिन् विं, रेफसाहचर्यात् वकारोऽत्र दन्त्यः तेन उवृज्जतीत्यत्र न दीर्घः । तत्तद्धितः, तथासौ य चेति तय, अस्र तय च अच्तयो, न विद्येत अच्तयौ यस्मात् सोऽनच्तय तस्मिन्, अनच्तयोति विं इत्यस्य विशेषणम् । कुरच् कुरश् कुरकुर, न कुरकुर अकुरकुर तस्य । (५३८) न खिरखिरस्य । धातुसम्बन्धीयस्य कुरकुर-भिन्नस्य इको घं भ्यात्, नास्ति अच् तयस्य यस्मात् तादृशे रेफे वकारे च परे, न तु खिरित्यर्थः । अत्र सूत्रे विं इति आदौ रेफस्य पश्चात् वकारस्य ग्रहणम्, वृत्तौ तु वि रेफे इति वैपरीत्यं अनच्तयौत्यनेन क्रमान्वयनिर्गमार्थम् । उदाहरणम् यथा, रेफे परं—गौः घूः पिपठीरित्यादि । वकारे परं—दीव्यति सोव्यतीत्यादि । अनच्तयोति किं—गिरौ दिवौ, धुर्यः दिव्यमित्यादि । तयसाहचर्यादत्र अच् प्रत्ययस्यैव, तेन गौर्यः आशीरारम्भः इत्यादौ दीर्घः स्यादेव । धोः किं—हविः धनुरित्यादि । अकुरकुरः किं—कुर्यात् कुर्यादित्यादि । अखेः किं—रौधातो. ठी-विभक्तौ रित्ये, ब्रीडधातोः विब्रीड, व्यधातोः संविध्यतुः इत्यादि । अनेन दीर्घं कर्तुं अपि (५५६) भ्रमस्तथ हर्षेत्यनेन पुनर्ह्रस्वेनैवेष्टिसङ्घौ अत्र कथं खिवर्जनमिति चेत्—अस्य विशेषविधित्वात् भ्रमस्तथेत्यनेन पुनर्ह्रस्वासम्भवात् । पाणिनिः ८।२।७६—७८, वार्तिकवयञ्च ।

† पठधातोः सनि पिपठिष इति धातोः क्षिपि (७७५) हसन्तोप इति अकारलोपि पिपठिष् इति लिङ्गम् । पिपठिष्-सि (१४८, २२७, २२८, १०२) = पिपठीः । एवं

दोः दीषौ दीषः । (११६) पाददन्तेति दीषन् वा । दीष्णः
दीषः, दीष्णा दीषा दीषभ्यां दीर्भ्यामित्यादि ।

(२१३) स्यादेः सो लोपः । विविट् विविङ् विविक्षौ विविक्षः,
विविङ्भ्यामित्यादि ।

पिपक् पिपग् पिपक्षौ पिपक्षः, पिपग्भ्यामित्यादि । एवं
गोरक्दिधक्षादयः । *

सुपोः सुपिसौ सुपिसः, सुपीभ्यां सुपीःषु । एवं सुतृः ।
विद्वान्, हे विद्वन्, विद्वांसौ विद्वांसः, विद्वांसं विद्वांसौ । †

२२६ । वंसो वः समर्थमृतयोः ।

(वसो ६, वः १, सम ११, अपि ११, उः १, मृतयोः ७) ।

वसो वंशब्द इमं सहितोऽपि उः स्यात् मतौ यौ च परे ।

विदुषः विदुषा । (१८३) स्तम्भस्वस्विति दङ्, विदङ्गामित्यादि ।

चिकीर्षादय इति, एवमिति रङ्प्राप्तार्थः, न तु सर्वरूपसाम्यायै, तेन चिकीर्षशब्दस्य
सुपि, षस्य रङि, (१६३) स्थानान्तरादित्यत्र स्थानस्यति भिन्नपदज्ञापकात् रादपि
रङो लोपः । (१८७) रङो विः सुपीति नियमात् रेफस्य विसर्गाभावे (११२) क्लृप्तादिति
षत्वे चिकीर्ष इति पदम् । एवं वुवूर्ध्वं प्रसूतिशब्दस्यापि ।

* दोरिति दमेडोसिरित्यौणादिकसूत्रेण दीष् इति लिङ्गं बाह्वाचकम् । दीष्-शस्
(११६, ११७, १११, १०२) = दीष्णः । विविट् इति विशधातोः सनि क्रिपि च विविक्ष
इति लिङ्गम्, विविक्ष-सि (१४८, २१३, १५४, १५५, ६४) = विविट् विविङ् । पचधातो
सनि क्रिपि च पिपक्षशब्दस्य चकारजात-ककारस्य (२१३) लोपाभावे, (१६३) स्थानस्य
लुपि पिपक् पिपग् इति । गां रक्षतीति गोरक्षशब्दस्य (२१३) रचवर्जनात् ककार-
लोपाभावः । दङ्धातोः सनि क्रिपि च दिधक् दिधग् इत्यादि । इति प्रकारान्ताः ।

† सुपीरिति सूत्ररिति च सुपूर्वकात् पिसधातोः तुप्तधातोश्च क्रिपि, इसन्तत्वात्
उसन्तत्वाच्च रङ् । विद्वानिति विद्वधातोः शठप्रत्यये (११०३) शतुः कक्षादेशे, विद्वत्-सि
(१४८, १६२, १६४, १६३) = विद्वान् । पाणिनिः ६।४।१२१, वार्तिकश्च ।

पेचिवान् पेचिवांसौ पेचिवांसः, पेचिवांसं पेचिवांसौ पेचुषः,
पेचुषा पेचिवद्गामित्यादि । जगन्वान् जगन्वांसौ जगन्वांसः,
जगन्वांसं जगन्वांसौ । वस्योत्वे तन्निमित्तस्य नस्य मत्वे—*

२३० । हनगमजनखनघसामुङ्लोपोऽङ्गोऽङ्गौ ।

(हन गम जन-खन-घसां ६॥, उङ्लोपः १।, अङ्गे ७, अचि ७, अणौ ७) ।

एषामुङ्लोपः स्यादणावधि, न तु ङे ।

जग्मुषः जग्मुषा जगन्वद्गामित्यादि । एवं जग्मिवान् । †

(१६४) अधोरित्युक्तेः, सुह्रिन् सुह्रिंसौ सुह्रिंसः, सुह्रिन्भ्याम् ।

ध्वत् ध्वसौ ध्वसः, ध्वद्गाम् । एवं स्रत् ।

उक्थशाः, हे उक्थशाः हे उक्थशः, उक्थशासौ उक्थशासः,
उक्थशोभ्यामित्यादि । ‡

* सूत्रे वदति अदन्त्यहणात् अकारसहितस्यैव उः, इममङ्गितोऽपीति सति
सम्भवे । वसन्तात् (४४२) मतोः प्रसङ्गाभावेऽपि, मतौ परे वसोर्वस्य उविधानं
ज्ञापयति “वसन्तात् (४४१) मतरेव भविष्यतीति”, विहस्रशब्दात् मतौ विदुषान् ।
पेचिवान् इति पचधातोः वसुः पेचिवस्-सि (१४८, १६२, १६४, १६३) = पेचिवान् ।
पेचिवस्-चौ (१६२ १६४, ५०) = पेचिवांसौ । गमधातोः कसौ, वकारे परे (२०२)
नस्य नकारे जगन्वस् इति लिङ्गम् । वस्योत्वे इति—शसि परे जगन्वस्शब्दस्य वस्य
उत्वे, सएव वकारो निमित्तं यस्य स तन्निमित्तमाह्रशस्य नस्य, निमित्तस्थाभावे नैमित्तिक-
स्याप्यभाव इति न्यायात्, मत्वे, जग्मुष् इति स्थिते इत्यर्थः । पाणिनिः “वसोः
सम्प्रसारणम्” इति (६।४।१३१) । अत्र अन्तरङ्गोऽपि इडागमः सम्प्रसारणविषये न
प्रवर्तते, “अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः” इति परिभाषया ।

† यस्मिन् परे गुणौ निषिद्धतादृशे अचि परे (५६५) ङमिन्ने, एतेषां पद्यानां धातूनां
उङ्गीकारस्य लोपः स्यादित्यर्थः, अयमच् आख्यातकृतोरिव सम्भवति । अलोप इति
कृते षिङ्गोऽपि उङ्लोपकरणं (१११६) द्विषादुङ्लोपिन इति सूत्रे एषां प्राप्तार्थम् ।
जग्मु-उष् इति गम् इत्यस्य अनेन उङ्लोपे जग्मुष इति । गमधातोः कसौ (१०६८)
जग्मिवान् इति च । पाणिनिः ६।४।६८ ।

‡ (१६४) नस्यस्वङ्ग इत्यत्र धातव्यतवर्जनात्, सु हिनसौवि किपि सुह्रिन्म्

२३१ । पुंसोऽसुङ् घौ । (पुंसः ६१, असुङ् ११, घौ ७) ।

पुंसोऽसुङ् स्यात् घौ परे, उडावितौ ।

पुमान् पुमांसौ पुमांसः, पुम्भ्यां पुंभ्यामित्यादि । *

२३२ । से ङीश्नसंपुरुदंशोऽनेहसोऽधेः ।

(सेः ६१, डा ११, उशनस-पुरुदंशस्-अनेहसः ५१, अधेः ६१) ।

एभ्यः परस्य सेडां स्यात्, न तु धेः । उशना । †

२३३ । धेर्ङनौ वोशनसः ।

(धेः ६१, ङ-ङनौ १॥, वा ११, उशनसः ५१) ।

उशनसः परस्य धेर्ङ-ङनौ वा स्तः, ङ इत् । हे उशन हे

उशनन् हे उशनः, उशनसौ उशनोभ्याम् । ‡

इत्यस्य न दीर्घः, (१८३) स्यात्स्य लुप् सुङिन् इति । ध्वन्म धातोः क्तिप्, ध्वस्-सि (१८३) ध्वत् इति । उक्त्यानि सामानानि शंसतीति (१०२८) विणि निपातनात्, उक्त्यशस्-सि (१४८, १८५, १०२) = उक्त्यशः । ८२।६७ पाणिनिस्त्वे चकारादुक्त्यशः ।

* असुङ् उदिच्छात् (१८२) नृण, डिच्चादन्त्यस्य स्थाने । पुम्स्-मि, असुङ् = पुमस्-मि (१४८, १८२, १६४, १८३) = पुमान् । पुम्स्-भ्याम् (१८३, ५३, ५२) = पुम्भ्यां, वा पुंभ्यां । पाणिनिः ७।१।८८ ।

† उशना दैत्यगुरुः । पुरुदंश इन्द्रः, अयं शब्दः उकारवद्रेफवान् । अनेहा कालः । अनेन सेडां कृते (१२६) टेलीप इति टिलीपः । पाणिनिः ७।१।८४ ।

‡ ङ-ङनौ ङ इत्, अ अन् स्थितिः । उशनसः सम्बोधने रूपवचनम्—अदन्तं नान्तं स्यात् । सान्तपक्षे (१८५) धिवर्जनान्न दीर्घः । “वशेः कनसिः” इत्यौषादिकसूत्रेषु सम्प्रसारणात् उशनस-धि (२३३, १२६) = उशन इत्यादि । “अस्य सम्बुद्धौ वानङ् नलोपश्च वा वाच्यः” इति वार्त्तिकम् । काशिकावृत्तौ च “सम्बोधने नृशनसस्त्रिरूपं सान्तं तथा नान्तमथाप्यदन्तम्” इत्युक्तम् ।

अनेहा, हे अनेहः, अनेहसौ अनेहसः, एवं गुरुदंशा ।

वेधाः, हे वेधः, वेधसौ वेधसः इत्यादि ।

(१८५) अधोरित्युक्तेः, सुवः सुवसौ । *

२३४ । अदसः सेरौः । (अदसः ५१, सेः ६१, भोः ११) ।

अदसः परस्य से-रौः स्यात् । असौ । †

२३५ । मात् स्वर्षावुज । (मात् ५१, स्वर्षौ ११, उ-ऊ ११०) ।

अदसो मात् परौ स्वर्षावुदूतावाप्तुतः । अमू । ‡

* अनेहस्-सि (२३२, ११६) = अनेहा कालः, “नजि हन एह च” इति औणादिकसूत्रेण असिः । “विधाजो वेध च” इत्यौणादिकसूत्रेण असिः, यथा विधधातोः असप्रत्यये वेधस्-सि (१४८, १८५, १०२) = वेधाः विधाता । सुपूर्वक-वसधातोः क्तिप्-प्रत्यये सुवस् इत्यत्र अकारस्य धात्ववयवत्वात् (१८५) न दीर्घः ।

† अत्र, पूर्वतः वाशब्दः केवलं व्यवस्थावाची भूत्वा अनुवर्तते । व्यवस्था च—अक्युक्ताददसः से-रौर्वा, अनकसु नित्यमिति ; तेन असकौ असुकः पुमान्, असकौ असुका स्त्री । असुकः असुका इत्याकाराणि पदानि त्वपाणिनीयानि “सौ औत्वप्रतिषेधः साकच्चादा वक्तव्यः सादृत्वञ्च” इति वार्त्तिकान्तः ; “असुक इत्यागमिकम्” इति कस-दीश्वरः । सुपग्रे तु “असकौ असुको वा, असुकश्चेत्येके” इति । क्लीवे तु सेर्लुकि कृते, (६३) लुकि न तत्रेति निषेधात् (२१४) तदां तदीरित्यस्य (२०४) दीप्तोऽदसश्चेत्यस्य च अप्राप्तौ अदकः कुलमिति । अदस्-सि (२३४, १३३, २१४) = असौ । पाणिनिः ७।२।१०७, वार्त्तिकञ्च ।

‡ अदसशब्दस्य मकारात् परस्थितस्य ङस्वरस्य स्थाने उ, दीर्घस्वरस्य स्थाने ऊ भवत इत्यर्थः । मात् किं, असुष्य शिष्यः अदःशिष्यः, असुष्य स्त्री अदःस्त्री इत्यादौ विभक्तिलुकि (६३) लुकि न तत्रेति निषेधात् (२०४) दस्य मकाराभावे सपरत्वाभावात् न उ । अत्र उ-यद्वयेनैव सत्त्वर्षप्राप्तौ उ ऊ इत्युभयद्वयं प्रत्ययादेशयोः इद्वहितेनास्मा सवर्णौ न गृह्यते (७) इति ज्ञापनार्थम् । अदस्-औ (१३३, २०४, २१२, २३५) = अमू । पाणिनिः ८।२।८० ।

२३६ । एरीं व्वे । (एः १, ई ११, व्वे ७) ।

अदसो मात् परो व्वे निष्पन्न एकार ई स्यात् । अमी । अमुं
अमू अमून् । (१२३) टादसश्चास्तियान् न । असुना अमूभ्यां
अमीभिः, अमुभ्यै अमूभ्यां अमीभ्यः, अमुष्मात् अमूभ्यां अमीभ्यः,
अमुष्य अमुयोः अमीषां, अमुषिन् अमुयोः अमीषु । *

इति हसन्त पुलिङ्ग पादः ।

२य पादः—हसन्त स्त्रीलिङ्ग शब्दः ।

२३७ । नहो धङ् भौ । (नहः ६, धङ् ११, भौ ७) ।

नहो हस्य धङ् स्यात् भौ परे ।

उपानत् उपानद् उपानहौ उपानहः, उपानङ्गां । †

(२११) वृद्धिति कुङ् । उणिक् उणिहौ, उणिग्भ्यामित्यादि ।‡

* पूर्वतो मादित्यनुवर्तते । बहुवचनस्यानजात एकार ई स्यादित्यनेन अमू स्त्रियौ,
अमू फले इत्यादौ न स्यात् । अदस्-जम् (१३३, २०४, ११२, २३, २३६) = अमी । अदस्-
अम् (१३३, २०४, १०३, २३३) = अमुं । अम-अम् (१०५, १०४, २३५) = अमून् ।
अम भ्याम् (१०८, २३५) = अमूभ्यां । अम भिस (१०६, २३६, १०२) = अमीभिः ।
अमुभ्यै इत्यादौ (१३३, २०४, ११२, २३५, १११) एवं पदभिद्धिः । ऊस् औस् स्थाने
(१०६) स्य योस् भवतः, आम्स्थाने (११३) साम् भवति । पाणिनिः ८।२।८१ ।
इति सकारान्ताः ।

† छिन्नादत्यस्य स्थाने, अतो व्याख्यायां हस्य धङ् इत्युक्तम् । भौ (८४) इति
कथनात् लिङ्गस्य धातोश्च यङ्गम् । उपानङ्गतेऽनयेति किपि उपानत्, पादुकेत्यर्थः ।
धौषु अनात्नीत् अनङ्ग इत्यादि । पाणिनिः ८।२।३४ ।

‡ ऊर्ध्वं सिद्ध्यतीति (उद-सिद्ध-किप्) उणिक्, छन्दोविशेषः वेदे प्रसिद्धः ।

२३८ । दिव औङ् सौ । (दिवः ६।, औङ् ११।, सौ ७।)

दिव औङ् स्यात् सौ परे । द्यौः दिवौ दिवः । *

२३९ । वाय्याङ् । (वा ११।, यमि ७।, आङ् ११।)

दिव आङ् स्यात् वा अमि परे । द्यां दिवं दिवौ दिवः,
दिवा । †

२४० । उहस्यङ् । (उहसि ७।, उङ् ११।)

दिव उङ् स्यात् उवर्णे हसि च परे । द्युभ्यां । ‡

गीः गिरौ गिरः । एवं पूः । §

* द्यौरिति खरादेशलादादौ वस्य औकारे सेर्विसर्गः । गौणले चायं विधिः,
तेन अतिद्यौरित्यपि । द्यौः स्वर्गः, आकाशश्च । “द्यौः स्वर्गसुरवर्त्मनीः” इति विश्वः ।
पाणिनिः ७।१।८४ ।

† अयमपि मुख्यले गौणले च, दिवश्चस्य अमि द्यां दिवं, अतिदिवश्चस्य
अतिद्यां अतिदिवं । ननु दीश्चस्य द्यामिति, दिवश्चस्य दिवमिति उभयपदमिद्धौ
वाय्याङ्गिति व्यर्थमिति चेन्न, (१४६) आ अमृशसोरित्यत्र मुख्यस्यैव ग्रहणेन अतिद्या-
मित्यस्यानुपपत्तेः । पाणिनीयाः (पाणिनिपञ्चनाभक्रमदौश्वरादयः) दिवश्चत् द्यामिति
पदं न मन्यन्ते । कातले तु “वाय्वा” इति सूत्रेण पदव्ययं स्यादेव ।

‡ अत्र वेति नानुवर्त्तते अनिष्टत्वात् । इच्छया हि व्यवहितमप्यनुवर्त्तते अव्यव-
हितमपि नानुवर्त्तते इति तान्निकाः । स्यादिसंज्ञे सभाभ्यां विना अन्यहसोऽसम्भवात्
समि इति न कृत्वा हसि-ग्रहणं सामान्यहसप्राप्तये, तेन दिवः पतिः द्युपतिरित्यादि ।
अत्र दिवो वकारः दाने स्थितो वक्तव्यः, तेन दिवमिच्छति दिव्यति, दिवि भवो दिव्य-
इत्यादौ न स्यात् । (१६८) स्यमोर्लुक्पि भवतीति च वक्तव्यं, तेन सुद्यु कुलमित्यादि ।
पाणिनिः ६।१।१३१ । इति वकारान्ताः ।

§ गिरतीति गृध्रातोः क्तिपि, गिर्-भि (१४८, २२८, १०२) = गीः, वाक्यम् । गिरौ
इत्यादिषु रेफस्य अच्परत्वात् न दीर्घः ।

(१५७) स्त्रियां त्रिचतुर इति चतस्रः । चतस्रः चतस्रः चतसृभिः
चतसृभ्यः चतसृभ्यः चतसृणां चतसृषु । *

(१३३, २४६) टेरत्वे सत्याप् । का के काः इत्यादि, सर्वा-
वत् । एवं यद् । †

(२०३) इदमोऽयमितीयं । इयं इमे इमाः, इमां इमे इमाः,
अनया आभ्यां आभिः, अस्थै आभ्यां आभ्यः, अस्याः आभ्यां
आभ्यः, अस्याः अनयोः आसां, अस्यां अनयोः आसु । ‡

स्रक् स्रजौ स्रजः, स्रग्भ्यां । §

(१३३, २४६) टेरत्वे आप् । स्या ल्ये त्याः इत्यादि सर्वा-
वत् । एवं तद् एतद् । ¶

वाक् वाची वाचः, वाग्भ्यां । ॥

अपशब्दो ब्रान्तः । (१६४) नसब्रम्हन्नइति र्षः ॥ आपः, अपः । §§

२४१ । अपो दङ् । (भि ७, अपः ६१, दङ् ११) ।

अपो दङ् स्यात् भि परे । अद्भिः, अद्भ्यः अद्भ्यः, अपां अप्सु । ¶¶

* चतुरशब्दः स्त्रीलिङ्गं त्रिशब्दवत् । इति रकारान्ताः ।

† किम्-सि (१३३ २४६ १४८) = का इत्यादि ।

‡ इदम्-षी (१३३, २०४, २४६, १४६, २३) = इमे । इमा-टा (२०५. १५०, १५५) =
अनया । इमा-भ्यां (२०६) = आभ्यां, इत्यादि सर्व्यावत् साध्यम् । इति मकारान्ताः ।

§ सृज्यते इति सृजधातोः क्तिप्, स्रज्-सि (२११, १४८) = स्रक्-मात्ता । इति
जकारान्ताः ।

¶ ल्यट्-सि = त्या भि (२१४) = स्या । इति दकारान्ताः ।

॥ उच्यतेऽसाविति वचधातोः क्तिप्, वाच्-सि (२११ १४८) = वाक्-वाक्ताम् । इति
चकारान्ताः ।

§§ ब्रान्त इति शब्दशक्तिस्त्रभावादुक्तम् । आपो जलानीत्यर्थः ।

†† अत्र याशब्दस्य नानुवृत्तिः । अत्र प्रकरणबलात् भ इति स्यादेति, तेन अभ्य-
मित्यादौ न प्रसङ्गः । गौणोऽप्यर्थः, तेन खड्गामित्यादि । पाणिनिः ७।४।४८ । इति
पकारान्ताः ।

दिक् दिशौ दिग्, दिग्भ्यामित्यादि । एवं दृक् । *

त्विट् त्विषौ त्विषः, त्विड्भ्यामित्यादि । †

सजूः सजुषौ सजुषः, सजूभ्यां सजूषु । एवं आशीः । ‡

(२३४) अदसः सेरौ । असौ अमू अमूः, अमूं अमू अमूः,
अमुया अमूभ्यां अमूभिः, अमुथै अमूभ्यां अमूभ्यः, अमुथाः
अमूभ्यां अमूभ्यः, अमुथाः अमुयोः अमूषां, अमुषां अमुयोः
अमूषु । §

इति हसन्त स्त्रीवलिङ्ग पादः ।

३५ पादः—हसन्त स्त्रीवलिङ्ग शब्दः ।

(१६८) स्त्रीमोर्लुगिति । (१८३) स्त्रस् ध्वस् वस्विति दड् ।
स्वनडुत् स्वनडुहो । (१८१) अनडुच्चतुरोष्णाणाविति । स्वन-
डुङ्गि । पुनस्तदत् । शेषं पुंवत् । ॥

चत्वारि । ॥

ब्रह्म ।

* इति शकारान्ताः ।

† दिग् दृग् त्विष् धातुभ्यः क्विपि दिक् दृक् त्विट् इति पदानि ।

‡ लुपधातोः क्विपि लुट् प्रीतिः, सह जुषा वतन्ते इति सजुष्-सि (१४८, २२७, २२८, १०३)—सजूः । आ-शाम धातो क्विपि आशीरिति । हसन्तत्वात् रङ्, विष्णौ च विधा-
स्त्री त्वाशीहिताप्रसादिदृशोरित्यममिहेन दन्त्यान्तमभ्य पठितत्वात् । इति घकारान्ताः ।

§ असौ अमू अमू इत्यादिषु अदमशब्दस्य सि-आदि-विभक्तिषु — (१३३, २४६, २१४, २३४, २०४, १४६, १५०, १५२, १३७, ११३, २३५) इत्यादीनि सूत्राणि यथायथं प्रवर्त्तन्ते ।
इति सकारान्ताः ।

॥ श्रीमनोऽनङ्गान् यस्मिन् गोष्ठे तत् स्वनडुत् । स्वनडुह्-घौ (१६१) = स्वनडुहो ।
स्वनडुह्-जम् (१६२, १६३, १८१, १५, ५०) = स्वनडुङ्गि । इति ङकारान्ताः ।

॥ चतुर्-जम् (१६२, १८१, ३५) — चत्वारि । इति रकारान्ताः ।

२४२ । क्लीवे नो लुब्वा धौ ।

(क्लीवे ७, नः ६१, लुप् १११, वा १११, धौ ७) ।

नपुंसके नस्य लुप् स्यात् वा धौ परे । हे ब्रह्म हे ब्रह्मन्,
ब्रह्मणी ब्रह्माणि । अहः अह्नी अहनी अहानि, अहोभ्यां । *

किं के कानि । इदं इमे इमानि । †

असृक् असृजी असृज्जि, असानि असृज्जि, अस्मा असृजा

असभ्यां असृग्भ्यामित्यादि । ‡

जर्क् जर्जी जनर्जि जर्जि ।

सुवल् सुवली सुवन्लि सुवलि ।

(१६३) नुष्यमेत्यत्र भसन्तरल्योरादौ तु वा नुष् ।

उकारेतो नुर्विन्दुमात्रस्य नाख्या । §

* (११८) नो लुप् फेऽधाविति धौ निवेधादप्राप्ति विभाषेयम् । लुप्करणात् तदा द्विवर्धनिबधे हे धनि इत्यादौ (१७०) कर्णौ वेति गुणो न स्यात् । “सस्त्रुञ्चौ नपुंसकान् न वा वाक्यः” इति वार्तिकम् । अहन्-सि (१४८, २२७, १०१) = अहः । अहन्-अ (१६१, ११७) = अह्नी, वा अहनी । अहन्-जस् (१६२, १६४) = अहानि । अहन्-भ्याम् (२२७, १०२, ६६) = अहोभ्यां । इति नकारान्ताः ।

† किम्-सि (१६८) = किम् । किम्-अ (१३३, १६१, २३) = के । किम्-का (१३३, १६२, १६३, १६४) = कानि । इदम्-शब्दः किम्-शब्दवत्, (२०४) दौ स इति विशेषः । इति सकारान्ताः ।

‡ असृज्-सि (१६८, २११) = असृक् [रक्तम्] । असृज्-शस् (११६, १६२, १६४) = असानि, यमादौ निवेधात् (१६३) न नुष् । वा असनादेशे असृज्-शस् (१६२, १६१, ५०, ५१) = असृज्जि । अस्मा (११७) । असभ्यां (११८) ।

§ जर्जधातोः सु-बल्लगधातोश्च क्विपि जर्ज-सुबल्लग-शब्दौ । जर्जं सि (१६८, २११) = जर्क् । जर्जं अ (१६१) = जर्जी । जर्जं-जस् (१६२, १६३) = जनर्जि, वा जर्जि इति नकारान्ताः । सुबल्लग-सि (१६८, १६३) = सुवल् । यद्यस्यते इत्यादौ (८२७) जम जपत्रभेद्यादिना यथा नुरित्यनुस्वारगमः क्रियते, (१६३) नुष्यमेत्यत्र न तथा, अ उकारेतो नु नकारः न तु विन्दुमात्रस्य अनुस्वारस्य संज्ञ यथेः । अनुस्वारगमधन्दि वारणाय इदमुक्तम् । इति गकारान्ताः ।

त्यत् त्ये त्यानि । एवं यत् तत् एतत् । (२०६) अनूत्तौ तु एनत् ।
गवाक् गोची गवाञ्चि । तिर्यक् तिरश्ची तिर्यञ्चि । एवं परे ।
यक्तत् यक्तती यक्तन्ति, यक्तानि यक्तन्ति, यक्तभ्यां यक्तङ्गा-
मित्यादि । एवं शक्तत् । ददत् ददती । ‡

२४३ । हेः शतुर्नुण् शौ ।

(हेः ५।, शतुः ६।, नुण् १।, शौ ७।)

हेः परस्य शतुर्नुण् स्यात् वा शौ परे ।

ददन्ति ददति । एवं यच्चत्-जाग्रदादयः । तुदत् । †

२४४ । आदीपोः । (आत् ५।, ई-ईपोः ७।)

अवर्णात् परस्य शतुर्नुण् स्याद्वा ईकारे ईपि च परे ।

तुदन्ती तुदती तुदन्ति । भात् भान्ती भाती भान्ति । ‡
पचत् ।

* एनदिति (१६८) षमो लुकि कृते, (६३) लुकि न तवेति निषेधेऽपि (२०६)
इदंतयोरेनादेशविधानसाफल्यार्थम् एतभागस्य एनादेशः स्थादेव, (१३३) टेरत्वाभावे
दकारस्थितिः । (“एनदिति नपुंसकैकवचने” इति वार्तिकम्) । इति दकारान्ताः ।
गामञ्चतीति क्तिपि गवाक् । गवाच्-शौ (१६१, २२४) = गोची । सिद्धान्तकौमुद्याम्
अनुचधातोः गतिपूजनार्थभेदेन विविधानि पदानि प्रदर्शितानि, यथा—गवाक् गवाग्,
गोश्च गोश्चग्, गोक् गोग् ; गवाङ् गोश्चङ् गोङ् ; गोची, गवाञ्चो गोश्चो गोची ;
गवाञ्चि गोश्चि गोञ्चि इत्यादि । तिरः अञ्चतीति तिर्यक् । तिर्यच्-शौ (१६१, २२५)
= तिरश्चो । एवं परे, अदसुयगादय इत्यर्थः । इति चकारान्ताः । यक्तत् रोगविशेषः,
शक्तत् तालव्यादिः विष्टावाचकः, उभयत्र (११६) पाददन्तेति यक्तन् शक्तन् आदेशः ।
दददिति दाधातोः ब्रह्मप्रत्यये रूपम् ।

† (१६२) त्रिदच इति त्रिभिधेधादप्राप्ते विभाषेयम् । ददत्-जस् (१६२, २४३) =
ददन्ति, वा ददति । तुदधातोः शतरि तुदत् । पाणिनिः ७।१।७६ ।

‡ ईपः पृथक्यङ्वात् ई इति (१६१) लोवाद्यो इत्यनेन आदिटस्य ईकारस्य ग्रहणं,

२४५ । अप्यनी नित्यं । (अप-यनः ५।, नित्यं १।) ।

अपो यनश्च परस्य शतुर्नित्यं नुण् स्यात् ई ईपोः परयोः ।

पचन्ती पचन्ति । दीव्यत् दीव्यन्ती दीव्यन्ति । *

स्वप् स्वपी । (१६४) नसब्सहस्रोऽधो घः । स्वाम्पि, स्वपा ।

(२४१) भ्यपो दङ् । स्वङ्ङिः । †

(२२७) सषेति रङ् । धनुः धनुषी धनूंषि । एवं हविः ।

पयः पयसी पयांसि, पयसा पयोभ्यां । अदः अमू अमूनि ।

ही प्रीवत् । ‡

इति इत्यन्तं कौवलिकपादः ।

तेन तुदत् इदं बुद्धतीयमित्यादौ न प्रसङ्गः । औ विभक्तौ तुदन्ती तुदती इति अनेन या नुण् । अस्मि पूर्व्ये (१६३) नित्यम् । भाषातोः शठप्रत्यये भात् । एवं या, वा, खा, आ, द्रा, पा, रा, ला, ख्या, मा, प्सा, घातृभ्यः शठप्रत्यये रूपम् । क्रादेराकारलोपेऽपि स्थानिन्स्वात् क्रीणन्ती क्रीणती इत्यादि । लुनतीत्यत्र तु प्रथममाकारलुकि कृते नुम् न भवति इति गोयीचन्द्रः । अत्र शठप्रत्ययस्यापि वा नुण् वक्तव्यं, तेन यास्यन्ती यास्यती भविष्यन्ती भविष्यती इत्यादि । पाणिनिः ७।१।८० ।

• धातोर्विहितान् अपः यनश्च परस्येत्यर्थः, गच्छन्ती गमयन्ती पुत्रकायन्ती ज्ञानोद्यन्ती इत्यादयः । मालिनाचरन्ती मालान्ती, वीणेवाचरन्ती वीणान्ती इत्यपि दुर्गमिङ् । विच्छधातोः (६३७) विच्छास्तुतिपक्षो वाय इति आयपक्षे शपि विच्छायन्ती इति नित्यं, विकल्पपक्षे तुदादिवात् श्वे (२४४) विच्छन्ती विच्छन्ती इति । कर्त्तव्येति धातुपागायणे, तद्वह्नामसम्मतमिति गोयीचन्द्रः । पाणिनिः ७।१।८१ । इति तत्कारान्ताः ।

† शोभना आपो यत्र सरसि तत् स्वप्, (४०४) नार्क्ष्यां स्वतेरित्यादिना समा-सान्निवेशः । स्वप्-अस् (१६२, १६३ १६४, ५०, ५१) = स्वाम्पि । इति पत्कारान्ताः ।

‡ धनधातोक्तम् धनुः । इधातोर्निष् हविः । पय इति (१६८) सेलुकि. (६३) लुकि न तत्रेति निषेधात् (१८५) न दीर्घः । एवम् अदः इत्यत्रापि (२१४) दः सो न स्यात् । अम्विभक्तौ च (२०४) दी मी न स्यात् । इति सकारान्ताः ।

४र्थः पादः—अव्यय-शब्दः ।

२४६ । व्याल्लुक् क्तेः । (व्यात् ५१, लृक् ११, क्तेः ६१) ।

व्यात् परस्याः क्तेर्लुक् स्यात् । । स्वः प्रातः, च वा हा है उच्चैः
उच्चकैः धिक् धकित्, प्र परा, हरिवत् क्त्वा । *

२४७ । उदः सः स्यास्तम्भोः ।

(उदः ५१, सः ६१, स्यास्तम्भोः ६॥) ।

उदः परधोरनयोः सस्य लुक् स्यात् । उत्थानं उत्तम्भः । †

* अव्ययानां लिङ्गकार्याभावात् पुल्लिङ्गादिवादेऽन्तर्गता पृथगुपन्यासः कृतः ।
तथाच—सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वेषु च विभक्तिषु, वचनेषु च सर्वेषु यत्र व्यति तदव्यय-
मिति प्राञ्चः । अनलिङ्गानामव्ययानां विशेषणस्य तु नपुंसकत्वमेव सामान्यत्वात् नपुंसक-
मिति वचनात् यथा शोभनं प्रातरिति । पाणिनिः २।४।८२ ।

विभक्त्युल्लेखकरणात् विभक्तिनिमित्तककार्यं न स्यात्, तेन अः नम इत्यादौ सेर्लुकि
(१८५) अत्वमोऽधोरिति दीर्घा न स्यात् । विसर्गस्तु विराममाश्रित्य स्यादेव । एवं,
खलु ननु इत्यादौ (१२२) णर्धिशसिद्धादिना गुणी न स्यात् । अव्ययात् विभक्त्युत्पत्तेः
प्रयोजनस्तु पदत्वं, तेन उदङ्कति उत्पन्नतीत्यादौ तकारस्य (५८, ५९) टकार-नकारौ
स्याताम् । एवं, विभक्त्युत्पत्तिरपि विभक्त्यर्थस्य विद्यमानत्वात् स्वर्गङ्कति स्वः पततीत्यादौ
स्वर्गस्य कर्मतादिप्रतीतिः स्यादेव । गौण्ये तु न विभक्तिर्लोपः, तेन प्राप्तं स्वः यैस्ते
प्राप्तस्वरः इति । अत्र (९४) संज्ञासूत्रोक्त-चतुर्विधाव्ययानां क्रमेणोदाहरणं दर्शयति स्वः
इत्यादि । उच्चकैः धकित् (२०८) टेः पूर्वे अक्, व्यकस्य दश्च । हरिविव हरिवत्,
चतुर्विधान्तः । क्त्वातोः क्त्वा क्त्वा इति । अत्र पाणिनिना “तद्धितस्यासर्वविभक्तिः”
(१।१।१८) इति सूत्रेण तसिलादिप्रत्ययान्तानां तथा “अव्ययीभावश्च” (१।१।४१) इति
सूत्रेण तत्समासान्तपदानामपि अव्ययत्वं स्वीकृतम् ।

† पाणिनिः ८।४।६१ । अत्र कः स्थाता कः स्तम्भः इत्यादौ विसर्गस्य वा लोपो
वक्तव्यः । यथा कस्थाता कस्तम्भ इत्यादि । “स्वस्था भवन्ति मयि जीवति धार्तराष्ट्राः”
इति वेणीसंहारे । “खपरे शरि वा विसर्गलोपो वक्तव्यः” इति वार्त्तिकम् ; “वा
शरि खपरे” इति पद्मनाभः ; “कादियुक्ते शपसे लुग्व” इति क्रमदीनरः ; “शपसेष्व-
घोषपरेषु विसर्जनीयस्य” इति श्रीपतिदत्तश्च ।

२४८ । वातोऽवाप्योः ।

(वा । १।, अतः ६।, अवाप्योः ६॥) ।

अवाप्योरकारस्य लुक् स्यात् वा । वगाहः अवगाहः, पिधानं
अपिधानम् । *

इति व्यापादः ।

इति ह्रस्वन्ताध्यायः ।

* अवाप्योर्विकल्पेन अकारलोपस्य इह सामान्यतो विधानं, केचित्तु वतरति वतीर्य
वतंसः वगाहः, पिनश्चति पिनङ्गः पिदधाति पिधानं केवलमेतानि पदानि विकल्पेन
भवन्तीति वदन्ति । अत्र अपेक्षपसर्गस्यैव ग्रहणम् । “वटि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुप
सर्गयोः” इति भागुरिमतम् ; “अपेरल्लुग्घादौ वा” इति क्रमदोशरः ; “अवस्थाप्यल्लुव
कषिदिति वक्तव्यम्” इति गोपीबन्धः ; “घाजनङ्गयोरपेक्षपसर्गस्यादेः”, “अवस्थ तसे”
इति च श्रौपतिदत्तः ।

প্রচলিতাব্যয়শব্দসংগ্রহঃ ।

অ			
অ	অভাব, ভেদ, অপ্ৰাশস্তা, ঈষৎ, সাদৃশ্য, বিরোধ* ।	অলরা	ব্যতিরেকে । মধ্যে ।
অকল্যাণ	অকারণ, হঠাৎ ।	অলরেণ	বিনা । মধ্যে ।
অযতন্	প্রথমে । সম্মুখে ।	অল্য	অন্তপ্রকার ।
অঘোম্	সম্বোধন—পাপিন্ ।	অন্যতরৈদ্যুন্	দুয়ের এক দিনে ।
অঙ্ক	সম্বোধন । পুনঃ ।	অন্যতস্	অন্ত্র । অন্য হইতে ।
অচিরাত্	শীঘ্র ।	অন্যত্র	অন্ত স্থানে । বিনা ।
অক্ষ	অভিমুখ্য ।	অন্যথা	অন্তপ্রকার ।
অল্পমা	শীঘ্র । যথার্থ ।	অন্যদা	অন্ত সময়ে ।
অহঃ	উচ্চ শব্দ ।	অন্যতরৈদ্যুন্, অন্যদ্যুন্, অধরৈদ্যুন্,	অন্যতরৈদ্যুন্, অন্যদ্যুন্, অধরৈদ্যুন্,
অতস্	অতএব ।	অপরৈদ্যুন্	অন্ত দিনে ।
অতি	প্রাকর্ষ । লঙ্ঘন ।	অধি	সমুচ্চয় । প্রমা । সম্ভা- বনা । নিন্দা । শঙ্কা ।
অতীত	অতিশয়, অধিক ।	অমিতস্	সর্ব দিকে । উভয় দিকে । অভিমুখে ।
অত্র	এই, এই স্থানে ।		সাকল্য' । শীঘ্রতা ।
অথ, অথো	অনন্তর । প্রমা । মঙ্গল । আরম্ভ । সাকল্য ।	অমীল্যম্	পুনঃ পুনঃ ।
অথক্সি	আর কি, হাঁ ।	অমা	সহিত । সমীপ ।
অত্ৰা	সত্য, যথার্থ ।	অমুত্র	পরলোকে ।
অথ	আজি, এক্ষণে ।	অধি	সম্বোধন । প্রমা । অনুনয় ।
অধরাণ, অধরণ	নীচে ।	অধি	ওহো, স্বরণ । সম্বোধনা
অধস্, অধলাণ	নীচে ।	অধি	সম্বোধন ।
অধুনা	ইদানীং ।	অধ্বাক্, অধ্বাচ্	পূর্বে, পশ্চাৎ । বক্র ।
অনু	পশ্চাৎ । সাদৃশ্য ।	অলম্	ব্যর্থ । সমর্থ । ভূষণ । ●পর্যাপ্তি । বারণ ।
অনুদদম্	অনন্তর ।	অবয়বম্	নিশ্চয় ।
অনাতস্	শেষে, নানকরে ।	অবাক্	দক্ষিণ দিক্, দেশ, কাল ।
অনর্	মধ্যে, শেষে । অন্তঃকরণ ।	অসম্ভব	পুনঃ পুনঃ ।

* অর্থের মধ্যে যে যে স্থলে বিশেষ্য বিশেষণাদি শব্দ ব্যবহৃত হইল, সেই সেই স্থলে
উৎপাদক বৃত্তিতে হইবে ।

অনন্ম	অদর্শন, নাশ ।
অন্তি	থাকা ।
অনু	অনুপূর্বক স্বীকার ।
অচহ, অচহা	অভূত, আহা । খেদ, উহ ।
অহি	সম্বোধন ।
অহী	আশ্চর্য্য ।
অহীবন	করণা, আহা ।
অজায	শীঘ্র ।

আ

আ	স্বরণ, ও-ও ।
আজ্	সীমা । ব্যাপ্তি । ঈষৎ ।
আম্	স্বীকার ।
আ:	বিরজি, কোপা পীড়া ।
আরান্	দূর । সমীপ ।
আবিস্	প্রাকাল্য ।
আহী, আহীষিন্	সন্দেহ । প্রশ্ন ।

ই

ই	খেদ । কোপ ।
ইনৈয়ুস্	অত্র দিনে ।
ইতি	এই । শেষ । এইহেতু ।
ইতিহ	পরম্পরা ।
ইত্যম্	এইপ্রকার ।
ইদানীম্	এক্ষণে ।
ইব	সদৃশ । বাক্যালঙ্কার ।
ইন্	খেদ । বিষ্ময় ।

ঈ

ঈষন্	অল্প ।
------	--------

উ

উ	বিতর্ক । পাদপূরণ ।
	ক্রোধোক্তি ।
উষকৈস্, উষৈস্	উচ্চ । অধিক ।
উন	সংশয় । সমুচ্চয় ।
উনাহী, উনাহীষিন্	প্রশ্ন । বিকল্প ।

उनरतसम्, उनरान्, उनरैष	উত্তরে ।
उनरैयुस्	পর দিনে ।
उदक्	উত্তর দিক্, দেশ, কাল ।
उपजीषम्, उपयौषम्	আনন্দ ।
उपांश्च	নির্জন ।
उमयतस्	উভয় দিকে ।
उमययुस्, उमयैयुस्	উভয় দিনে ।
उम्	ক্রোধ । প্রতিজ্ঞা ।
उररी, उर्री, उररै	স্বীকার ।
उषा	নিশা-শেষ ।

জ

জ	ভ্রুংখ ।
জম্	গর্ব । ক্রোধ । প্রশ্ন ।
জররী, জরী, জররী	স্বীকার । বিস্তার ।

ঝ

ঝতি	বিনা ।
-----	--------

এ

এ	স্বরণ । সম্বোধন ।
একদা	এক সময়ে ।
এতর্হি	এক্ষণে ।
এব	অবধারণ ।
এবম্	এইপ্রকার । সম্ভ্রতি ।
	সাদৃশ্য । অবধারণ ।

ঐ

ঐ	স্বরণ । সম্বোধন ।
ঐধমস্	বর্তমান বৎসর ।

ঔ

ঔ	সম্বোধন । স্বরণ ।
ঔম্	প্রণব । সম্ভ্রতি ।

ঐ

ঐ	সম্বোধন ।
---	-----------

कश्चित्	प्रश्न । ईच्छाप्रकाश ।
कथे	तृथार्थ ।
कति	कत, कियत् ।
कथम्	किरूपे ।
कदा, कदाचन, कदाचित्, कर्हि,	
कर्हिवित्	कथन, कवे ।
कम्	जल । मस्तक ।
कामम्	यथेष्ट । अकामाभूति ।
कारिका	मर्यादा । यद्ग । पौड़ा ।
किञ्च	किञ्च, आरो ।
किञ्चन, किञ्चित्	अन्न, कियदंश ।
किन्तु	परन्तु ।
किम्	संशय ।
किम्	कुं०सित । प्रश्न । वितर्क ।
किमुत	अतिशय । विकल ।
किम्, किञ्चित्	वितर्क, संभावना ।
किंवा	अथवा ।
किल	निश्चय । अलीक । संभावना ।
	प्रसिद्धि । ईतिह्य ।
	अभूतय । हेतु ।
कृ	कुं०सित । पाप । द्वेष ।
कृतम्	किहेतु । कोथाहहेते । कोथाय ।
कृत्	कोथाय ।
कृत्वाचित्	कोन स्थले ।
कृशाकृशि	चूलाचूलि ।
क	कोथाय ।
कथन, कचित्	कोथाय ।
खलु	निश्चय । वाक्यालङ्कार ।
	निषेधा प्रश्न । अभूतय ।
च	
च	समुच्चय । समाहार । अन्वाचय ।
	इतरेतर । पादपूरण ।

चतुर्धा	चारिप्रकार । चारिवार ।
चिरम्, चिरेण, चिराय, चिररात्राय,	
चिरान्, चिरस्य, चिरे चिरकाल,	
	बहकाल ।
चेत्	यदि ।
ज	
जातु	कदाचित्, कथन ।
जोषम्	नीरव । सूत्र ।
झ	
झटिति	शीघ्र ।
त	
तत्	तन्निमित्त, तवे ।
ततस्	तदनन्तर । तन्निमित्त ।
तत्र	तथाय ।
तथा	सेहप्रकार । सादृश्या ।
तदा, तदानीम्	तत्काले, तथन ।
तावत्	परिमाण । साकल्या ।
	पर्याप्त । अवधारण ।
	वाक्यालङ्कार ।
तिरस्	वक्र । अप्रकाश ।
	अन्तर्धान ।
तिर्यक्	वक्र । पार्श्व ।
तु	किन्तु । निश्चय । भेद ।
	पादपूरण ।
तूष्णीम्, तूष्णीकाम्	मौनी, स्थिर ।
त्रिधा, त्रिधम्	त्रिप्रकार ।
द	
दक्षिणतस्, दक्षिणान्, दक्षिण	डानि
	दिके ।
दण्डादङ्घ्रि	लार्थालाठी ।
दिवा	दिने ।
दिष्ट्या	भाग्यक्रमे । हर्ष ।
दुष्ट	कु, निन्दित ।

দ্বীপা রজনী ।
 দ্রাক্ শীঘ্র ।
 দ্বিধা, দ্বিধা দ্বিবার । দুইপ্রকার ।

ধ

ধিক্ নিন্দা । নির্ভৎসন ।

ন

ন, নজ্ না, নিবেধ ।
 নক্শন্ রাত্রি ।
 ননু প্রশ্ন । অনুজ্ঞা । অনুনয় ।

আমন্ত্রণ । অবধারণ ।
 বিরোধোক্তি ।

নমস্ নমস্কাব, প্রণাম ।

নবতিধা নব্বুইপ্রকার ।

নবতিশস্ নব্বুইবার ।

নবধা নয়প্রকার । নয়বার ।

নবশস্ নয় নয়ট ।

নহি, না নিবেধ ।

নানা বহুবিধ । উভয় । বিনা ।

নাম 'সম্ভাবনা । প্রসিদ্ধি ।

ক্রোধ । স্বীকার ।

নিন্দা ।

নাস্তি নাই, নেহে ।

নিকষা নিকটে ।

নিতরাম্ অবশ্য । অত্যন্ত ।

নিত্যদা সর্বদা ।

নীচকৈশ্, নীচৈশ্ ক্ষুদ্র, অল্প ।

ন প্রশ্ন । বিকল্প ।

নুলন্ নিশ্চয় । বিতর্ক ।

নী নিবেধ, না ।

নীচ, ঘৃণ্য ।

য

যস্বধা পাঁচপ্রকার । পাঁচবার ।

যস্ কেবল । অনন্তর ।

যরমন্ সম্মতি ।

যরস্বস্, যরস্বস্ আংগামি তৃতীয় দিনে ।

যরাক্ বক্র, কুটিল ।

যরারি পূর্বতর বৎসর ।

যরিতস্ চারি দিকে ।

যবন্ পূর্ব বৎসর ।

যবৈয়রি, যবৈয়স্ পরদিনে ।

যস্বান্ পরে । পশ্চিমে ।

যুল্, যুল্ বারংবার ।

যুল্ অপ্রথম, ভূয়ঃ । ভেদ ।

যরতস্ সম্মুখে ।

যরস্, যরস্বান্ পূর্ব দিকে । প্রথমে ।
 সম্মুখে । অতীত কালে ।

যরা চিরাত্তীত । ভবিষ্যৎ ।
 নিকটে ।

যুল্, যুল্ পূর্ব দিকে । পূর্বে ।

যুল্, যুল্ পূর্ব দিনে ।

যুল্ ভিন্ন । নীচ ।

যুল্, যুল্ পশ্চাৎভাগে ।

যকামন্ যথেষ্ট । স্বেচ্ছাক্রমে ।

যনি প্রাতঃকালে ।

যনি প্রতিনিধি । প্রত্যেক ।

যল্, যল্ পশ্চিম দিক্, দেশ,
 কাল । পশ্চাৎ ।

যল্, যল্ প্রতিদিন ।

যল্, যল্ বৈপরীত্য ।

যল্, যল্ হঠাৎ । বলপূর্বক ।

যাক্ পূর্ব দিক্, দেশ, কাল ।

যানন্ প্রভাত ।

যাদুস্ প্রাকাল্য । নাম ।

যাদুস্ আমুক্য ।

যায়স্ বাহুল্যরূপে ।

যায়স্ বাহুল্য ।

যাক্ প্রভাতে ।

প্রত্য	পরলোকৈক ।
ফ	
ফট্	মস্তাংশবিশেষ । অলু- কার শব্দ ।
ফ	
ফলবন্	অতিশয় ।
ফলশব্	বাহুল্যরূপে ।
ফ	
ফগীস্	সম্বোধন—ভগবন্ ।
ফুয়স্	বাহুল্য । বারংবার ।
ফুরি	বহু ।
ফুরিশস্	বহুবার ।
ফুশস্	অতিশয় । বহুবাব ।
ফৌ, ফৌস্	সম্বোধন—ভবন্ ।
ফ	
ফন্ত	শীঘ্র । অতিশয় ।
ফন্	মদীয় ।
ফনস্	তুণ্ডার্থ ।
ফনাক্	ঐষৎ । আস্তে আস্তে ।
ফন	মমতা, মায়া ।
ফা, ফাফ	নিন্দা । নিষেধ, না ।
ফিফস্	পরস্পর । নির্জনে ।
ফিফা, ফুবা	বৃথা । নিষ্ফল ।
ফুফামুটি, ফুফীমুটি	কীলাকীলি ।
ফুফস্	বারংবার ।
ফুফা	মিথ্যা ।
ফ	
ফন্	যেহেতু । যেমন ।
ফন্	যাহাতে ।
ফনস্	যেহেতু । যখন ।
ফন	যেমন ।
ফন	যেখানে ।

ফা	যেপ্রকার । সত্য ।
	অনতিক্রম । সাদৃশ্য ।
ফাফাতশস্, ফাফাফশস্, ফাফাফস্, ফাফাফবন্,	
ফাফাফস্	যথায়োগ্য, যথার্থ ।
ফাফাফক্তি	শক্ত্যনুসারে ।
ফাফাফিতল	ইচ্ছানুরূপ ।
ফাদা	যখন । যেহেতু ।
ফাদি	সম্ভাবনা । পক্ষান্তরে ।
ফাবন্	পরিমাণ । সাকল্য ।
	পর্যন্ত । অবধারণ ।
ফাগুপদ	এককালে ।
ফ	
ফহস্	নির্জনে ।
ফ	
ফ	সাদৃশ্য ।
ফন্	সদৃশ ।
ফন	খেদ । হর্ষ । বিষন্ন ।
	অনুকম্পা । আগম্বণ ।
ফরস্	উৎকৃষ্ট ।
ফশট্, ফাশট্	হবির্দীন-মন্ত্র ।
ফহিস্	বাহির ।
ফা	বিকল্প । বিতর্ক ।
	সমুচ্চয় । উপমা ।
	বাক্যপূরণ ।
ফিফিবন্	যথাবিধি ।
ফিনা	ব্যতিরেকে ।
ফিশক্, ফিশ্বক্	সঙ্গত । সর্বব্যাপী ।
ফাফা	নিরর্থক । অবিধি ।
ফৈ	পাদপূরণ ।
ফ	
ফনৈস্	ক্রমশঃ, অল্পে অল্পে ।
ফশবন্	নিরন্তর । সহিত ।

शालम्	निरुद्ध, वारित ।
शत्	श्रद्धा ।
श्वस्	आगामि दिने ।
स	
संवत्	वत्सर । विक्रमाब्द ।
सकल	एकवार । सहित ।
सत्वा	सहित ।
सदा, सना	सर्षदा ।
सद्यस्	तत्क्षणे, तथनि ।
सपदि	शीघ्र, तत्क्षणे ।
समन्ततस्, समन्तात्	सकल दिके ।
समम्	सहित । युगपत् ।
समया	समीपे । मध्ये ।
समुपयोषम्	भाग्यवशतः । हर्ष ।
सम्प्रति	एक्षणे ।
सम्यक्	सत्ता । सुन्दर । समुदय ।
सर्व्वतस्	सकल दिके ।
सर्व्वत्र	सकल स्थाने ।
सर्व्वथा	सकलप्रकारे ।
सर्व्वदा	सकल समये ।
सहसा	हर्षात्, अतर्कित ।
साकम्	सहित ।
सात्त्वान्	प्रत्यक्ष । तूज्या ।
साधि	वक्र, नत ।
सान्नि	अर्द्ध । निन्दित ।
साम्प्रतम्	सम्प्रति । उचित ।
सायम्	सकायकाल ।
सार्द्धम्	सहित ।
सुचिरम्	बहुकाल ।
सुतराम्	अत्यन्त । अवश्या ।
	अगत्या ।

सुहृ	अतिशय सुन्दर ।
स्थानि	उचित ।
आ	अतीत । पादपूरण ।
स्वतस्	निज हर्षेते ।
स्वधा	पितृदान-मन्त्रविशेष ।
स्वयम्	निजे ।
स्वर्	स्वर्ग । परलोक ।
स्वस्ति	शुभ । आशीर्वाद ।
स्वहा	पुण्य ।
स्विन्	हविर्दान-मन्त्रविशेष ।
	प्रेम् । वितर्क, संशय ।

ह

ह	सम्बोधन । पादपूरण ।
हं	सम्बोधन ।
हं	तुम्हारे प्रति सम्बोधन ।
हं	नीतार प्रति सम्बोधन ।
हं	थेद । हर्ष । अलुक्म्पा ।
हं	वाक्यारम्भ ।
हं	समीप प्रति सम्बोधन ।
हं	विवाद । शोक । पीडा ।
हं	हेतु । अवधारण ।
हं	पादपूरण ।
हं	भिन्न । मध्ये । निकटे ।
हं	आह्लाद । हास्य ।
हं	विश्रय ।
हं	स्वीकार । परिप्रेम् ।
हं	वितर्क ।
हं	हे, हे, हे, हं सम्बोधन ।
हं	गत दिने ।

प्र-परादयो विंशतिरूपसर्गाश्चाव्ययशब्दाः ।—१०म-सूत्रं द्रष्टव्यम् ।

एतद्भिन्ना अपि अव्ययशब्दाः बहवः सन्ति ।

४र्थः । स्याद्यन्ताध्यायः ।

१म पादः—स्त्रीत्यः ।

२४६ । स्त्रियामत्र त्राप् ।

(स्त्रियाम् ७, अतः ५।, त्राप् ११) ।

स्त्रीलिङ्गे स्थितादकारान्तादाप् स्यात् । मेधा, सर्वा । *

२५० । हसाद्वा । (हसात् ५।, वा ११) ।

स्त्रियां हसन्तादाप् स्याद्वा । वाचा वाक्, दिशा दिक् । †

---

* लिङ्गसाधनयोग्यान्पि आवादीन् काठिन्यभयात् स्त्रीलिङ्गपादे नोक्ता पृथक् वदति स्त्रियामित्यादि । लिङ्गानां स्त्रीत्वविवक्षायां स्याद्युत्पत्तेः प्रागेव यथासम्भवमावादनयः स्युः, त्यदादेस्तु स्याद्युत्पत्तेः पश्चात् (१३३) टेरत्वे अदन्तत्वादाप् स्यादिति, अतएव त्यदादे-टरत्वे सत्याप् (१५७, २४०) इति स्वयमुक्तम् । आबौपोः पकारस्तु (१४८) आबीव्-भसादित्यादिषु गोपा-घोपा-प्रभृतौनामप्राप्तये विशेषणार्थः । ऊपस्तु पकारः (४६३) रूपकत्वे चंबूप् इत्यादौ ङ्खादेः प्राप्तये विशेषणार्थः । मेधा मेधधातोः (११५४) अप्रत्यये, मेध इति नित्यस्त्रीलिङ्गादाप् । पाचिकस्त्रीलिङ्गन्तु—सर्वा । पाणिनिः ४।१।४ । यद्वा चामङ्गतपूर्वा इति वार्तिकम् ।

† शिष्टप्रयोगानुसारेणैव स्याद्वा न तु सर्व्वस्यात् हसन्तादिति । यथा—क्षुधा वाचा दिशा क्रुधा विपाशा च स्रजा रुजा । गिरोणिहा देवतिशा, पक्षे लुध्-वाग्-दिगादयः ॥ (भागुरिमतम्) । “गिरादेर्वा” इति पञ्चनामः । “छणिहादेरित्येके” इति क्रमदीश्वरः । एवं वाशब्दस्य व्यवस्थया, द्विपात् त्रिपात् चतुष्पादित्यादौ न स्यात्, द्विपदा त्रिपदा चतुष्पदा षट्क् इत्यादौ तु स्यात् (पाणिनिः ४।१।६) । अचि किं, द्विपदी स्त्री ।

२५१ । मनो डाप् । (मनः ५।, डाप् १।) ।

स्त्रियां मनन्तात् डाप् स्याद्वा । सीमे सीमानौ, पामे पामानौ ।*

२५२ । हेऽनः । (हे ७।, अनः ५।) ।

स्त्रियां हे स्थितादनन्तात् डाप् स्याद्वा । बहुयज्वे बहुयज्वानौ ।†

२५३ । ईप् चाम्ब्रस्यात् । (ईप् १।, च १।, चम्ब्रस्यात् ५।) ।

मस्यवस्यान्यपरानन्तात् हे स्थितात् स्त्रियामीप् डाप् च स्याद्वा ।
बहुराज्ञी बहुराजे बहुराजानौ । ‡

* मन्भागान्तात् डाप् वा स्यात्, उपावितो । सीमे इति सिधातोः, इमनि, पामे इति पाधातो मनि, सीमन् पामन् इति लिङ्गम्, आभ्यां डापि औविभक्तौ सीमे पामे इति । पने सीमानौ पामानौ । सीमसीमे स्त्रियामुभे, पामपामा विचर्शिका (रोग-विशेषः) इत्यमरः । भिविभक्तौ विकल्पपणे रूपमास्यात् नोदाहृतम् । एवं ददातीति दामा, अत्रापि दामे दामानौ इति । अपिच सुधर्मे सुधर्माणौ, बहुपटिमे बहुपटिमानौ । “मन इति नेदं प्रत्ययग्रहणं किन्तु वर्णग्रहणं, सेन अतिमहिमानौ अतिमहिमे” इति गोथीचन्द्रः । पाणिनिः ४।१।११—१३ ।

† मसंयोग-वसंयोग-परस्थितानन्तादेवायं विधिः, तदन्यत्र परसूत्रेण बाधितत्वात् । बहुवो यज्वानौ यथोः समयोभे समे इति विग्रहे बहुयज्वे, पने (१६४) बहुयज्वानौ । एवं बहुव्रज्जे बहुव्रजाणौ, सुधर्मे सुधर्माणौ इत्यादि । पाणिनिः ४।१।२२ ।

‡ मच्च वच स्वं स्वञ्च तत् स्येति स्वस्यः, न स्वस्यः चम्ब्रस्यत्वात् । मच्च इत्यनेन मवान्त उच्यते । व्याख्यायां मस्यवस्यान्यपरानन्तादिति, मस्यश्च वस्यश्च तौ ताभ्यामन्यः मस्यवस्यान्यः, तस्मात् परोऽन् मस्यवस्यान्यपरान्, सोऽन्ते यस्य तस्मादिति विग्रहः । मसंयोग-वसंयोगभिन्नवर्णात् परो योऽन् सैदन्तादीप् चकारात् डाप् च स्याद्वा । बहुराज्ञी इति बहुवो राजानौ यथोः समयोभे इति विग्रहे बहुराजन्शब्दात् अनेन ईप् (११७, ४६) बहुराज्ञी-शब्दात् औ । पने डापि (१२६) बहुराज्ञा-शब्दात् औ (१४८, २३) = बहुराजे । उभयोः प्रातिपत्तेः नान्त्वितिः । एवं दृष्टपूर्णे दृष्टपूर्वे दृष्टपूर्वाणौ, सुदाम्नी सुदामे सुदामानौ स्त्रियौ इत्यादि । (२७६) न मन्संस्थित्यनेन ईप्निषेधस्तु, बहुव्रीहिरन्यत्र अयः । तत्र बहुयुवा पूः दृष्टमघवा स्त्री इत्युभयत्र ईप् न स्यात् डाप् तु स्यादेवेति चकच्यम् । पाणिनिः ४।१।२८, ६।४।१३७ ।

२५४ । काप्यनाशीरकोऽदिदयत्तत्क्षिपादेः ।

(कापि ७, अनाशीरको ७, अन् ११, इत् ११, अयत्तत्क्षिपादेः ६।) ।

आशीरर्थाकवर्जे कापि परे अकार इकारः स्यात्, न तु यत्-
तत्-क्षिपादेः ।

सर्विका कारिका । आशीरको तु जीवका ।

यदादेस्तु यका सका, निपक्का ध्रुवका चटका । *

२५५ । द्वैषसूतपुत्रष्टन्दारस्वज्ञाजभस्त्राधृत्य- वयो वर्ग ।

(द्वैष—धृत्यकोः ६॥, वा ११।) ।

हादे धृत्यवर्जयोः कययोश्चाकार इकारः स्याद्वा कापि ।

* कयुक्त आप् काप् तस्मिन् । आशिषि अकः आशीरकः, नाशि आशीरको
यच्च सोऽनाशीरकस्तस्मिन् कापीत्यस्य विशेषणम् । यादृग्जातीयस्य विप्रतिषेधो विधिरपि
तादृग्जातीयस्येति न्यायात् आशीरकवर्जनात् कृतककारस्य शङ्कं न तु प्रकृतेः, तेन त-
क-
धातोः (६६३) पचादित्वाटनि तका, शकधातोः शका इत्यादी न इकारः स्यात् । मधेय-
मित्यत्र तु मसिका इति आदेशत्वात् कृतककार एव । (सामकनरकथोरुपसंस्थानमिति
वार्तिकम् ।) सर्विकेति सर्व्वा इत्यस्य (२०८) टेः पूर्वे अक् = सर्व्वा इति कापि परे
सर्व्वस्य अकार इकारः । कारिकेति करोति या इति वाक्ये कृधातोः (६६०) शकप्रत्यये
आपि कारका इति कापि अकार इकारः । जीवकेति जीवतादिति वाक्ये (१००६)
आशिषि अकः, पचात् स्त्रियां जीवका इति, आशीरर्थभिन्ने जीविका इत्येव । यका
सका इति या सा इति पदद्वयस्य (२०८) टेः पूर्वे अकि रूपम् । निपादिस्तु—
“निपक्का ध्रुवका चैव कका धारकटका । एडका चटकाद्याश्च पितृणामटका भवेत् ।
उपत्यकाधित्यका च तारका भट्टगंथयोः । वर्णका वस्त्रभेदे स्यात् शकुनौ वा तु
वर्तिका ।” इष्टकेति शकधातोः, अष्टकेति अशधातीरौणादिककः “इष्यशिश्यां
तकन्” । अष्टका-तारका-वर्णकानाम् अन्यस्मिन्नर्थे अष्टिकेत्यादयः । अष्टका खारो ।
वर्णिका नटाढीनाम् । दीपदशायाम् वर्तिकेत्येव । पाणिनिः ७।३।४४, ४५, वार्तिकानि
च । “स आप् सुपः परो यदि न भवति” इति किं, “बहुपरिवाजका नगरी”
इत्यत्र “बहुवः परिवाजका अस्यामिति विग्रह्य सुवन्तादयं टाप्” इति पाणिनिटीका ।

दिके हके, चटकिका चटकका, आर्थिका आर्थिका ।

धुत्योस्तु—नायिका कलिका । *

२५६ । वाचापोऽनुक्तपुंस्कस्य ।

(वा ११, आत् ११, च ११, आपः ६, अनुक्तपुंस्कस्य ६) ।

आपः स्थाने जातोऽकार इदाच्च स्याद्वा कापि न तूक्तपुंस्कस्य ।

गङ्गिका गङ्गाका गङ्गका । उक्तपुंस्कस्य तु शुभिका । †

* इ इति द्विशब्दस्य टेरेले रूपम् । एष इति एतदः सौ रूपम् । त्वइति नच प्रत्ययस्य संज्ञा किन्तु (५२५) त्वनेत्यनेन कृतस्य त्वप्रत्ययस्य ग्रहणम् । धृथ त्वस्य धृत्यौ, न धृत्यौ अधृत्यौ । कच यच क्य, अधृत्ययोः क्य अधृत्यक्य । इथ एषस्य सूतस्य पुत्रस्य वन्दारस्य स्वस्य ज्ञथ अजय भस्त्रा च एषां समाहारः द्वैपसुतपुत्रवन्दारस्वजाजभस्त्रं, तच्च अधृत्यक्य च तौ तयोः । हादीनां नवानां अकारस्य इकारः स्याद्वा कापि, धातोः ककारयकारौ हित्वा त्वस्वरूपस्य च यकारं हित्वा अन्यौ यौ ककारयकारौ तयोश्चकारस्य च इकारः स्याद्वा कापीत्यर्थः । दिके हके इति द्विशब्दात् औ कृते (११३) टेरेले, (२०८) टेः पूर्व्वे षकि, (२४६) आपि हका इति स्थिते अनेन वा अकारस्य इः । एवं एषिका एषका, सूतिका सूतका, पुत्रिका पुत्रका, वन्दारिका वन्दारका इत्यादि । भस्त्रिका भस्त्रकेति, भस्त्रा चस्त्रप्रभेविका इत्यमरः । भस्त्रा एव (४३३) स्वार्थे ककारे, (४३७) ङस्वे, भस्त्रका इति स्थिते अनेन वा इकारः । भस्त्र इत्यकारान्त इति वार्त्तिकम् । एषां गौणत्वेऽपि बहुव्रीहिका बहुव्रीहका इत्यादि । चटकिकेति चटधातोर्गौणदिकोऽकः, ततः चटकाशब्दात् (४३३) स्वार्थे ककारादि । आर्थिकेति कृधातोः (६७२) घ्याणि आर्याशब्दात् स्वार्थे ककारादि । उभयन वा अकारस्य इः । नायिकेति नौधातोः (६६०) णकप्रत्यये नायकशब्दात् आप्, धातुसम्बन्धियकारत्वादस्याप्राप्तौ पूर्व्वेण नित्यम् इकारः । धातोः ककारस्य यथा—चकधातोः णकप्रत्यये चाकिर्कल्याद् पूर्व्वेण नित्यम् । कल्यकेति क भवा इति वाक्ये (५२५) कृत्या, ततः स्वार्थे (४३३) ककारे कल्यका इति स्थिते पूर्व्वेण नित्यमिकारः । एवं तचलिका टाक्षिणालिका अमालिका इत्यादि । त्वस्वरूपनिषेधात् भाटय्यिका भाटय्यका इति । पाणिनिः ७।१।४६, ४७, वार्त्तिकञ्च ।

† उक्ते. पुमान् येन तत् उक्तपुंस्कं, न उक्तपुंस्कमनुक्तपुंस्कं (लिङ्गं) तस्य । आपः स्थाने (४३७) केऽकः स्व इत्यनेन जातो योऽकारस्तस्य स्थाने इकार आकारस्य स्यात् वा कापि, पचऽकारांश्चातिः, न तु उक्तपुंस्कशब्दस्य । गङ्गा एव इति वाक्ये (४३३, ४३७)

२५७ । द्विन्ञ्वाहनदादेरीप् ।

(ष्-ट्-उ-ऊ-इत् न् ऋ अञ्च वाह नदादेः ५।, ईप् ११) ।

षकारित-ष्टकारित उकारित ऋकारितो नान्ता-दृदन्ता-दञ्चो वाहो
नदादेश ईप् स्यात् स्त्रियाम् । *.

२५८ । ययोर्लोपोऽयुक्तौ पौ ।

(ययोः ६॥, लोपः १।, अ-युक्तौ ७।, पौ ७।) ।

गङ्गाका इति स्थिते अनेन अकारस्य इकारः आकारश्च, पञ्चे अकारस्थितिः । एवं
दुर्गिका दुर्गाका दुर्गका इत्यादि । अन्धिकेति पूर्व्वेण नित्यमिकारः । शम्भः पुमान् इति च
भवतीत्ययमुक्तपुंस्कः शब्दः । पाणिनिः ७.३.४८, ४९ ।

* ष च ट च उ च ऋ ण हरः, ते इतो येषां त्रिद्वितः, ते च नव ऋश्च अञ्च च वाह् च
नदादिष्वेति तस्मात् । नकार-ऋकारयोः केवलयोरभ्यवात् तदन्तर्यार्थद्वयम् । ध्वन्मु
सन्मु इत्यादौ धातोर्नकारितस्तु नात्र ग्रहणं “धातोरुगितः प्रतिषेधः” इति वार्त्तिकात् ।
अत्र पकारित-टकारित-नदादीनां सुख्यानामेव ग्रहणं, तेन बहुवैष्णवा, बहुभूषणा, बहुनदा
इत्यादौ न स्यात् । अन्येषां गोण्यानामपि, तेन अतिविदुषी, अतिपचन्ती, अतिदण्डिनी,
अतिकर्त्री, अतिप्रतीची, अतिशाल्यूही इत्यादि स्यादेव । नदादिश्च (गौरादिरिति
पाणिनिः) —

नदी मद सर सौरी गौर चल भष सवाः ।

दर कन्दर तर्कारा-स्तरुणः कण-काकिणौ ।

वदरामलकौ मूद-हरोतक-विभीतकाः ।

गवो देवी धातकश्च मातामह-पितामही ।

द्रोणः स्थूणादकौ पात्र-कोषातक-पुटानटः ।

[अयःस्थूण इति पाणिनिः, आयस्थूण इति क्रमदीश्वरः ।]

कवाउमावटो नाटो नटो भीट-पटौ शठः ।

वराटः शकुलः सूचः शचो मण्डल-कुण्डली ।

क्षोडिताण्डाऽय कुष्माण्ड मठ पुकल पिप्पलाः ।

[लीडाण्ड इति पाणिनिः ।]

कदलः कन्दलः पिण्ड-काकली शल्लकी वषः ।

इवर्णान्वर्णयोर्लोपः स्यात् अयावक्ती पौ परे ।

घ—वैष्णवी वराकी । *

२५६ । क्यङ्यचौ चानात्यपत्यष्णस्य ।

(क्य-ङ्य-चौ ७, 'च' ११, अनाति ७, अपत्यष्णस्य ६) ।

अपत्यार्थ-ष्णस्य लोपः स्यात् अयावक्ती पौ परे, क्य-ङ्य-चौ च,
नत्वाकारे । मार्गी । †

अनङुत् सूक्ष्म-कोली च पिशङ्गातस-वेतसाः ।

मालतः शम-सूर्पा च विल्ल मण्डप कंकयाः ।

मडुलो मङ्ग-मण्डौ च सुषवः पृथिवः पृथुः ।

कृष्टो मनुष्यो मत्स्यश्च मुकयो गवयो हयः ।

मङ्गत् वङ्गत् तरः शङ्खः एतदाद्या नदादयः । ८३ ।

(एतद्विद्वा ह्यनेकेऽपि गौरादौ पठिताः पुनः ।)

* पुत्रशब्दोऽपि नदादाविति क्रमदीश्वरः । पाणिनिः ४।१।५, ६, १५, ४१, ६१, “अर्धेशोप-
संख्यान”मिति वार्तिकश्च ।

अत्र ऽसंख्यको नदादिः पठितः, संविमसारे तु ११०संख्यकः । पाणिनीयो
गौरादिस्तु १५०संख्यकः ।

* इय अय तौ यौ, तयोः ययोः । युश्च क्तिश्च युक्ती, न विद्येते युक्ती यच्च पौ सी-
ऽयुक्तिस्तस्मिन् । अत्र अय इय इति समासे एलोप इति कृते एकारलोपसम्बन्धो जायते
अतः ययोरिति । (४७०) प्रुष्ठः श्लेष्ठ इत्यादौ प्र अ इत्याद्यादेशस्य अकारान्तनिर्देशान्
न अकारलोपः । पारस्वर्ण्येय इत्यत्र तु (४१६) द्विपदवृद्धिविधानात् न ईकारलोपः ।
अयुक्ती किं कर्णायुः रामेण इत्यादि । घ—इति घकारेत्तुशब्दस्य उदाहरणशापकम् ।
वैष्णवी, विष्णुर्देवता यस्याः इत्यर्थे विष्णुशब्दात् (४३२) विकारसङ्केति णप्रत्यये वैष्णव-
शब्दादौप । वराकी = वधातीः (११११) भिन्नजल्येति षाकप्रत्यये वराकशब्दादौप ।
पाणिनिः ६।४।१४८ ।

† क्यश्च ङ्यश्च चिच्छेति क्यङ्यचि तस्मिन् । न आत् अनात् तस्मिन् । अपत्ये णा
अपत्यष्णस्य तस्य । चकारात् युक्तिवर्जो पौ च । मार्गी इति गर्गस्य ख्यपत्यम् इति अप-
त्याये (४१५) णेय कृते, मार्ग्यशब्दात् (१५७) षकारित्वादौपि, अनेन पौ परे णालोपः ।

२६० । सूर्यागस्त्यस्य तिष्यपुष्यस्य षात्रमत्स्य- स्येयोपो भण्णे ईपि यः ।

(सूर्यागस्त्यस्य ६।, तिष्यपुष्यस्य ६।, षात्रमत्स्यस्य ६।, ईवेपोः ७॥, भण्णे ७।, ईपि ७।, यः ६।) ।

एषां यस्य लोपः स्यात् ईयेपोः परयोः, नचत्रण्ये ईपि च ।
सौरी आगस्ती चातुरी । *

ट—त्रयी भूषणी । उ—विदुषी श्रीमती भवती । (२४५) अप-
यनो नित्यम्, ऋ—पचन्ती † (२४४) आदीपोः, तुदन्ती तुदती,
भान्ती भाती । न—दण्डिनी अर्व्वती राज्ञी शुनी, मघवती
मघोनी । ऋ—कर्त्री क्रोद्धी । अन्च—प्रतीची प्रत्यञ्ची,
तिरश्ची तिर्यञ्ची, अमुमुईची अदमुईची, उदीची । वाह—
भारौही, खेतौही खेतवाही, शाल्यूही । नदी मल्ली गौरी । †

को—गार्ग्यसिक्तित्ति (८४३) गार्गीयति । छि—गार्ग्यं इवाचरति (८४८) गार्गायते ।
चौ—अगार्ग्यौ गार्ग्यौ भवति (४६५) गार्गीभवति । विभक्तौ—गार्गे इत्यादि । आकारे
तु गार्ग्यायणः । अपत्य-ष्ठास्येति किं, सुभगस्य भावः सौभाग्यं, सौभाग्यमिच्छति
(८४३) सौभाग्यीयति । पाणिनिः ६।४।१५०—१५२ ।

* सूर्यागस्त्ययोरीये ईपि च परे, तिष्यपुष्ययोर्नचत्रार्थविहिते णे परे, षात्र-मत्स्ययो-
रीपि परे यस्य लोपः स्यादित्यर्थः । षात्र इति अपत्यार्थभिन्नस्य ग्रहणं, पूर्वसूत्रे तस्य
ग्रहणात् । सौरीति सूर्यस्येयमित्यर्थे (४३३) णे सौर्यं इति स्थिते (२५७) धित्वादीपि
अनेन यलोपः । एवं आगस्ती । चातुरीति चतुरस्य भावः इत्यर्थे (४३३) षात्र
चातुर्यं इति स्थिते (२५७) ईपि अनेन यलोपः, एवम् औचितौ मैत्रे सामयो ।
पाणिनिः ६।४।१४८, वार्त्तिकत्रयञ्च ।

† ट इति टकारेत् उदाङ्गियते इत्यर्थः । त्रयी त्रयाणां पूरणीत्यर्थे (४६१) त्रि-
शब्दात् अयट् । भूषतेऽनयेति भूषधातोः करणवाच्ये (११३४) अनट्, टित्त्वादीप् ।

२६१ । णच्खसाइनो रङ्गीप् वा तु हे ।

(णच्खसात् ५।, वनः ५।, रङ् ११।, ईप् ११।, वा ११।, तु ११।, हे ०।) ।

णादचः खसाच्च विहित्वात् वन ईप् स्यात्, वनो रङ् च स्त्रियां,
हे तु वा !

अवावरी धीवरी हरिदृश्वरी, बहुधीवरी बहुधीवा । *

उ इति उकारेत् उदाह्रियते इत्यर्थः । विदुषीति विदधातोः शत, (११०३) शतस्थाने
कृष्णः, विदस्यशब्दात् उदित्वादीपि, (२२८) वस्थाने उः । श्रोमतीति श्रोमस्यस्या इति
वाक्ये (४४१) श्रोमशब्दात् मत्तः, उदित्वादीप् । भवतीति भाधातीरौणादिको डवतुः, भवत्
शब्दादीप् । ऋ इति ऋकारेत् उदाहरणम् । पचन्तीति पचधातोः (११००) शत ।
तदधातोः भाधातोश्च शतप्रत्यये विकल्पेन नृणः । न इति नान्तस्यत्यर्थः । दण्डनीति
दण्डोऽस्यस्या इति वाक्ये (४४४) इन्, अर्ध्वतीति अर्ध्वन्शब्दात् नान्तत्वादीपि (१८५)
तुङ् । राजन्शब्दादीपि (११७, ४६) राज्ञीति । शुनीति शुन्शब्दादीपि (१८४)
वस्य उः । मघवनशब्दादीपि (१८१) तुङो विकल्पः, विकल्पपक्षे (१८४) वस्य उः ।
ऋ इति ऋदन्तस्यत्यर्थः । कर्त्तृति करोति या सा इति कृधातोः (८८०) तन्, ततो
ऋदन्तत्वादीप् । क्रीडतीति क्रीड्शब्दस्य स्त्रियां (१३८) तुनः स्थाने तन्, ततः ईप् ।
अनृच इति अनृचधातोः क्तिबन्तस्यत्यर्थः । प्रतिपूर्वकात् अनृचधातोः (१०३२) क्तिपि
(५६७) नलोपः, प्रत्यञ्चशब्दात् ईपि (२२४) प्रतोषी । पूजार्थे (५६८) नलोपाभावे
प्रत्यञ्चशब्दादीपि प्रत्यञ्चो । तिर्य्यञ्चशब्दादीपि (२२५) तिर्य्यो । तिर्य्यञ्चशब्दादीपि
तिर्य्यञ्चो । असुमुयच् अदमुयच् उदच् शब्दस्य ईपि (२२५) असुमुईची अदमुईची
उदीची । वाह इति विणन्त-वहधातोःरित्यर्थः । भारं वहतीति (१०२८) विण्-
प्रत्यये भारवाहशब्दादीपि (१७८) वा स्थाने औ । श्वेतवाहशब्दादीपि, वा औ ।
शालिवाहशब्दादीपि (१८०) वा-स्थाने ऊः । नदादेरुदाहरणमाह नदी, मत्स्याशब्दादीपि,
(२६०) अनन यलोपः । (२६३) जातेरत इत्यत्र यकारोऽवर्जनादप्राप्तौ नदादित्वादीप् ।
गौरशब्दादीपि गौरीति ।

* णान्तात् अजन्तात् खसन्ताच्च धातोः परः (१०३२) चासुसिबित्यनेन विहितो
यो वनप्रत्ययलभ्यात् ईप् स्यात् स्त्रियाम्, ईपि सति वनो रङ् च स्यात्, बहुव्रीहौ त
रङ्गीपौ वा ल इत्यर्थः । अवावरीति औषधातोः (१०३२) वगिपि, (१०३१) णकारस्य
आकारे (३५) ओकारस्य अवि अवावन् इति स्थिते अनन ईप् रङ् च । धीवरीति

२६२ । सञ्चोधःसंख्यादिदामवयोऽर्थहायनाच्चे ।

(स ११, नः ११, च ११, ऊधस्-सङ्ख्यादि-दाम-वयोऽर्थहायनात् ५१, छे ७) ।

ऊधसः सङ्ख्यापूर्वात् दाम्नी वयोऽर्थ-हायनाच्च ईप् स्यात् हे,
सस्य च नः स्यात् । पीनोघ्नी द्विदाम्नी द्विहायनी । *

२६३ । जातेरतो ऽस्त्री-युङ्-सत्काण्डप्राक्- प्रान्तशतैकादिपुष्प-संभस्ताजिनैकशणपिण्डादिफल- नादिमूलात् ।

(जातिः ५१, अतः ५१, अस्त्री—मूलात् ५१) ।

धाधातोः (१०३२) कनिपि (६१२) ङी, धीवन् इत्यस्मात् ईप् रङ् च, एवं विभाव-
रीत्यादि । हरिद्वन्तीति हरिं पश्यति या इति वाक्ये हरि-द्वन् धातोः कनिपि हरिद्वन्,
वनिपी वनास्य दन्त्यत्वेन भ्रमपरत्वाभावात् (१५४) म षङ् । तस्मादीप् रङ् च ।
बहुधीवरीति बहुवो धीवानः (केवताः) यस्यां नयामिति बहुवोहो ईप् रङ् च, ईपी-
ऽप्राप्तिपक्षे रङीऽप्यभावः, एकयोगनिर्दिष्टानां सह वा प्रवर्तिः सह वा निवृत्तिरिति
न्यायात् । पक्षे—बहुधीवन्-सि (१४८.१६४, ११८) - बहुधीना । णच्स्वसात् किं यस्या ।
पाणिनिः ४।१।७, वार्तिकद्वयञ्च ।

* वयः अर्था यस्य स वयोऽर्थः सवामी हायनश्चेति वयोऽर्थहायनः, दाम च वयो-
ऽर्थहायनश्च तौ, सङ्ख्या आदिर्योन्मौ सङ्ख्यादी, ता च तौ दामवयोऽर्थहायनौ चेति
सङ्ख्यादिदामवयोऽर्थहायनौ, ऊधस च सङ्ख्यादिदामवयोऽर्थहायनौ चेति तस्मात् । ऊधसः
सङ्ख्यापूर्वदामः सङ्ख्यापूर्ववयोऽर्थहायनाच्च स्त्रियामोप्, बहुवोहो मस्य नः स्यादिति
संभावनादूधस एव । हे इत्यस्य पुनरुपादानं परसूत्र निवृत्त्यर्थम् । पीनोघ्नीति पीनम् ऊधो
यस्याः सा गौः, पीनोघसशब्दादीप् मस्य च नः । इ दामनी (रज्ज्वी) यस्याः सा
द्विदाम्नी गौः । असङ्ख्यादेस्तु सुदामि सुदामागौ इति (२५३) पूर्वेण वा स्यात् ।
वो हायनो वयो यस्याः सा द्विहायनी, द्विर्वा गौ । असङ्ख्यादेस्तु गतहायना ।
वयोऽर्थः किं, द्विहायना जाला । वयस्तु प्राणिनो गतपरमायुः । हे इति किं—ऊधो-
ऽतिकाला अत्युधाः । पाणिनिः ५।४।१३१, ४।१।२५—२७ । अत्र “संख्याव्यथादर्डीप्”
इति पाणिनिमूलेण ऊधसशब्दाऽपि संख्यादि व्यादिष्य गृह्यते, तेन ह्युघ्नी, अत्युधा,
विविधोघ्नी इति । अतएव वोपदेवेन सामान्यत एव ऊधसशब्दः प्रथमं प्रयुक्तः ।

जातिवाचिनोऽकारान्तात् स्त्रियामीप् स्यात् न तु स्त्रीयुडादेः ।
मृगी हंसी शीतपाकी । स्त्रीयुडादेस्तु—मच्चिका वैश्या सत्पुण्या
संफला अमूला । जातेः किं—मन्दा । *

आकृतिग्रहणा जातिर्लिङ्गानाञ्च न सर्वभाक् ।

सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रञ्च चरणैः सह ॥ †

* स्त्री नित्यस्त्रीलिङ्गः । य उङ् यस्य स युङ् । सञ्च काण्डश्च प्राक् च प्रान्तश्च
शतञ्च एकश्च ते आदयो यस्य तत् सत्काण्डप्राक्प्रान्तशतैकादि, तच्च तत् पुण्यञ्चेति तत् ।
सम् च भस्वा च अजिनञ्च एकश्च शशश्च पिण्डश्च ते आदयो यस्य तत् संभस्वाजिनैकश-
पिण्डादि, तच्च तत् फलञ्चेति तत् । नञ् आदिर्यस्य तत् नादि नादि च तत् मूल-
ञ्चेति नादिमूलम् । ततः स्त्री च युङ् च सत्काण्डप्राक्प्रान्तशतैकादिपुण्यञ्च संभस्वाजिनैक-
शणपिण्डादिफलञ्च नादिमूलञ्चेति । पश्चात् नञ्समासि अस्त्रीयुङ्सत्काण्डप्राक्प्रान्त-
शतैकादिपुण्यसंभस्वाजिनैकशणपिण्डादिफलनादिमूलं लभ्यात् । मृगजातिः स्त्री मृगी,
हंसजातिः स्त्री हंसी । शीते पाकी यस्याः सा शीतपाकी, श्रीर्वाधविशेषः । जाति-
वाचिनो मुख्यादेव ईप्, तेन बहुवचसा भूमिः अत्राह्वणा पुरीत्यादौ न स्यात् । शीतपाकी-
त्यादिषु तु गौणदशाधामेव जातिलम्, अतोऽत्र जातेर्भुव्यत्वमेव । नित्यस्त्रीलिङ्गान्तु
मच्चिका बलाका इत्यादि । युङ्क्तु वैश्या चत्रिया । मृग्यहयगवयादीनां युङ्त्वाद्द्राक्षी
गदादौ पाठादौप् । पुण्यात् सत्पुण्या काण्डपुण्या इत्यादि । एभ्यः किं, शङ्खपुण्यौ
चौरपुण्यौ । अजातेस्तु बहुपुण्या लता । फलान्तु संफला भस्वाफला, भस्व इत्यकारान्ती-
ऽपि वार्तिके, तेन भस्वफला । एवं त्रिफला श्वेतफला । एभ्यः किं, रक्तफलौ ।
अजातेस्तु बहुफला । नादिमूलान्तु अमूला । नञ्पूर्वनिषेधात् शतमूलौत्यादि भवति ।
अजातेस्तु दृढमूला । मन्दा इति मन्दगुणयुक्ता स्त्री जातित्वाभावात्त ईप् । पाणिनिः
४।१।६२, ६४, वार्तिकद्वयञ्च । अत्र सूत्रं कलापसुपन्नमतानुसारेण प्राक्पुण्या इत्येव
धृतं बोधदेवेन ; वार्तिके तु सामान्यतः अच् (अन् च इति कमदीश्वरः) इत्युक्तम् ;
अतएव प्राक्पुण्या प्रत्यक्पुण्या इति भट्टोजिदीक्षितः, अवाक्पुण्या इत्यपि कमदीश्वरः ।
संभस्वत्यञ्च च एकशब्दः अधिक इव प्रतीयते “संभस्वाजिनशणपिण्डेभ्यः फलान्
प्रतिषेधो वक्तव्यः” इति वार्तिके अट्टल्लतात्, सुपये संक्षिप्तसारे कातल्लपरिशिष्टे च
अनुल्लेखात् ।

† अथ जातिवाचकशब्दज्ञापनार्थं जातिलक्षणमाह आकृतिग्रहणेत्यादि—

आक्रियते व्यज्यते अनयेति आकृतिरवयवसंस्थानं, आकृत्या ग्रहणं ज्ञानं यस्याः सा
आकृतिग्रहणा जातिः, आतिराकृतिग्रहणा आकृतिव्यङ्ग्या भवतीत्यर्थः । अथवा

गार्गी कठी कौथमी । *

‘वृत्ततऽनेनेति षड्दणं करणसामान्यसिद्धत्वाद्वाच्य स्त्रीलिङ्गत्वम्’, ‘आकृतिर्षड्दणं यस्याः सा आकृतिषड्दणं संस्थानव्यङ्गेति यावत्’ इति गोथीचन्द्रः, ‘अनुगतसंस्थानव्यङ्ग्यत्वः’ इति सिद्धान्तकौमुदी । तेन मनुष्यगोष्ठगृहमादीनाम् आकृत्या व्यञ्जमाना मनुष्यत्व-गोत्वगृहत्वहंसत्वादि जातिः । एवं लक्षणं सति, ब्राह्मणचत्रियवैश्यशूद्राणां पृथक् आकृतेरभावात् ब्राह्मणत्वादेर्जातित्वं नायातमिति लक्षणान्तरमाह लिङ्गानामिति, या च लिङ्गानां न सर्वमाक्—सर्वेषां लिङ्गानि न भजति, सा च जातिरित्यर्थः । तेन ब्राह्मणादीनां हिलिङ्गमात्रभाजित्वेन ब्राह्मणत्वादिजातिरिति । एवञ्च सति, हंसं दृष्टवताऽपि अज्ञातहंसस्य अनन्य तदाकृता हंसत्व व्यञ्जितुं न शक्यते अतो हंसत्वस्य न जातित्वमिति प्रथमलक्षणदोषः, एवं देवदत्तादि संज्ञाशब्दस्यापि सर्व-लिङ्गाभाजित्वेन जातित्वापत्तेर्द्वितीयलक्षणदोषश्च, इति दोषद्वयमपाकर्तुं द्वयोर्लक्षणयोर्विशेषणमाह सक्तदिति । सक्तदेकवारम् आख्यातेन सपदेनेन नियोज्या निश्चयेन यद्भोतुं शक्या जातिरित्यर्थः । तेन प्राक् ईदृशी हंस इत्युपदेशे, पश्चात् हंसं दृष्टवत्सदाकृत्या हंसं व्यञ्जितुं शक्यत एवेति प्रथमलक्षणस्य न दोषः, एवं देवदत्तादिसंज्ञाशब्दस्य एक-व्यक्त्युपदेशे व्यक्त्यन्तरे ज्ञानाभावात् न जातित्वमिति द्वितीयलक्षणस्यापि न दोषः । “एतेन जातेरेकत्वं नित्यत्वं प्रत्येकं परिसमाभिन्न स्वरूपं दर्शितवान्” इति गोथीचन्द्रः । एवं लक्षणद्वयेऽपि सति, गार्ग्यादीनां कठादीनाञ्च आकृतिव्यङ्ग्यत्वाभावात् सर्वलिङ्ग-भाजित्वाच्च न जातित्वमायातमतः पारिभाषिकं जातिलक्षणमाह गोत्रवेति, पुत्र-पौत्रादिकमपत्यं गोत्रं, चरणं वेदेकदेशः, एतदुभयञ्च जातिरित्यर्थः । “अपत्यप्रत्ययान्तः शाखाञ्चेष्टवाची च शब्दो जातिकार्यं लभत इत्यर्थः” इति सिद्धान्तकौमुदी । अत्र जातेर्लक्षणान्तराणि प्रदर्शयन्ते—“अमर्त्यलिङ्गत्वे सति एकस्यां व्यक्तौ कथनाद्वाक्यन्तरे कथनं विनापि सुगृहा जातिः” इति सिद्धान्तकौमुदी । “था द्रव्यस्योत्पत्तावुत्पत्त्यते नाशे च नश्यति युगपदगुणैः सम्बध्यते न सर्वलिङ्गं भजति वङ्गनयानुपैति सा जाति-रभिधीयते । यदुक्तं प्रादुर्भावविनाशाभ्यां सत्त्वस्य युगपदगुणैः । असर्वलिङ्गं बहुधा तां जातिं कथयो विदुः ॥ एतस्मिन् दर्शने युवत्कुमारत्ववृद्धत्वादीनामजातित्वम्” इति क्रमदीपकः ।

* गार्ग्यापत्यं स्त्री इति वाक्ये (४१५) आग्रस्ये गार्ग्यशब्दादनेन ईपि (२६०) यलोपः । युङ्क्त्वादीपनिषेधेऽपि विशेषतो विधानात् गार्ग्यादीनां न निषेधः । धित्तात् पुष्पेण (२५०) ईप्सभावमायामपि गार्ग्यादीनां जातिसंज्ञाफलम्—गार्गी भार्या यस्यामौ गार्गीभार्य इत्यादौ (३२८) पुंवङ्गावनिषेधः । गार्गी चामौ भार्या चेति कर्मधारये गार्ग्यभार्या इत्यादौ तु (३५०) पुंवङ्गावः, गार्गीलम् इत्यादौ पुनः (३५०) पुंवङ्गाव-निषेधश्च । कठशस्त्राध्ययनकर्ता कठः तस्य स्त्रियाम् अनेन ईप्, एवं कौथमीत्यादि ।

२६४ । गुणादोतोऽखरस्योडः ।

(गुणात् ५।, वा।१।, उतः ५।, अ-खर-स्योडः ५।) ।

गुणवाचकादुकारान्तात्स्त्रियामीप् स्याद्वा, न तु खरोः स्योडश्च ।

सृही मृदुः । खरस्योडस्तु खरः पाण्डुः । गुणात् किम्—

सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते ।

आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः ॥

धेनुः । *

* स्यः संयोग उक्त्वा यस्य स स्योडः । खरश्च स्योडः चेति खरस्योडः, न खरस्योडः अखरस्योडः तस्मात् । गुणवाचकादिति गुणं वक्तुमिति कर्त्तरि णकः । अमेदीपचारात् गुणविशिष्टद्रव्यवाचकादुकारान्तादित्यर्थः । माह्वगुणविशिष्टा स्त्री सृही, वा मृदुः । एवं पट्टी पटुः, लघ्वी लघुः, गुह्यौ गृहरित्यादि । खरशब्दस्य शक्तगुणवाचकत्वात् प्राप्नोति निषेधः । “खरः पतिवरा कन्या” इति भट्टोजिदीक्षितः । “खरः तीक्ष्णः” इति गोयीचन्द्रः । * गुणमाह—

सत्त्वे इति । यः सत्त्वे द्रव्ये निविशते तदाश्रयति, अपेति तस्मादपगच्छतीत्यर्थः । यथा श्यामता आसादिफलं निविशते पश्चात् पक्वदशायां तस्मादपेति । एवं पृथग्जातिषु द्रव्यान्तरेषु दृश्यते आसादिवत् कदल्यादिषु दृश्यते, स गुणः स्यादित्यर्थः । “पृथग्-जातिषु दृश्यते नानाजातिष्वन्लोक्षते इत्यर्थः ।—तथाहि श्यामता आसे तृणे गवि च दृश्यते, एतेन जातिर्गुणत्वं निरस्य, यतः सत्ता द्रव्ये गुणे कर्मणश्च वर्तते नासौ जातिर्द्रव्यादपेति जन्मनः प्रभृत्या विनाशपर्यन्तसाधारद्रव्यापरित्यागात् न च जातिः ।—नहि गोलमश्चजातौ दृश्यते नाप्यश्वत्वं गौजातौ ।” इति गोयीचन्द्रः । एवं सति गमनादिकर्मणो गुणत्वापत्तिः द्रव्ये प्रवेशनिर्गमयोगात् द्रव्यान्तरेषु च दर्शनात्, अतश्चाह आधेयश्चेति, यः आधेयः उत्पाद्यः, अक्रियाजो न क्रियाजन्यश्च, अनित्यो नित्यश्च भव-तीत्यर्थः, पक्वघटादिरक्ततागुण उत्पाद्यः आकाशादिमहत्त्वादिगुणो नित्य इति, कति-पये गुणा अनित्याः कतिपये च नित्या इति तात्पर्यम् । कर्मणस्तु सर्व्ववैवानित्यत्वात्सति तन्निरासः । “उत्पादनौथो नित्यश्च” इति तृतीयपादस्य पाठान्तरं वार्त्ता कंसदीश्वरः । एषश्चेत् तर्हि द्रव्यमपि गुणोऽस्तु—अवयवि द्रव्यं हि आरम्भकावयवे निविशते अवयवविनाशात्तस्मादपेति च, द्रव्यान्तरेषु न एवं दृश्यते, द्रव्याणि च कतिचिदनित्यानि नित्यानि च कतिचित् सन्ति, अत उक्तम् असत्त्वप्रकृतिरिति, सत्त्वं प्रकृतिः स्वरूपं यस्य स सत्त्वप्रकृतिः, न सत्त्वप्रकृतिरसत्त्वप्रकृतिः द्रव्यभिन्न इत्यर्थः । धेनुरिति गुणलक्षणयोगात् न द्वयम् । एतद्गुणलक्षणकारिका तु सिद्धान्तकौमुद्यां न दृश्यते, भाष्यकृता एतस्या अव्याख्यानात् । पाणिनिः ४।१।४४, वार्त्तिकश्च ।

२६५ । पाच्छोणादिस्वाङ्गतोक्तर्वा ।

(पाद—स्वाङ्गतः ५१, अङ्गेः ५१, वा ११) ।

पादः शोणादेः स्वाङ्गादिकारान्ताच्च स्त्रियामीप् स्याद्वा न तु क्तेः ।
त्रिपदी त्रिपात्, शोणी शोणा चण्डी चण्डा, विम्बोष्ठी
विम्बोष्ठा । *

स्वाङ्गात् किम्—

स्वाङ्गं स्याद्द्रवं मूर्त्तं प्राणिस्थमविकारजम् ।

दृष्टं तत्रातत्स्थमपि तद्वत्तादृशि च स्थितम् ॥ †

* पाद च शोणादिषु स्वाङ्गश्च इत्थं तस्मात् । न क्तिः अक्तिलस्याः । (३४७) सङ्गा-
त्पमानादित्यनेनादिटात् पाद-शब्दात् शोणादेः स्वाङ्गवाचकात् शब्दात् क्तिभिनिकारान्ताच्च
स्त्रियामीप् स्याद्वा इत्यर्थः । शोणादिषु—शोणः कृपण-कल्याणौ पुराणः कमलस्तथा ।
विकटोदारचण्डाय साधारणविशङ्कटौ । सहायारालभरत्ना विशालाद्यास्तथा परे इति ।
अत्र शोणादिगणेन इकारान्तेन च पाणिनीयो बह्वादिः (४।१।४५) लक्ष्यते, परन्तु तत्र
सहायसाधारणशब्दौ न दृश्यन्ते, आकृतिगणाऽयमिति लिखन्नात् तु भवत्येव । कटि-
शोणिप्रभृतिस्वाङ्गानामिकारान्तत्वेन प्राप्तः मुखनखादीनाञ्च स्त्रीत्वाभावात् स्वाङ्गमिह
गौणमेवेति, तेन विम्बोष्ठी दोर्ध्वनखीत्यादि । अतएव पाणिनौ उपसर्जनादिति
(४।१।५४), संचित्तमारे च अप्रधानार्थादिति, सुप्रसू अप्रधानादिति, कातन्तपरिशिष्टे च
बहुव्रीहौ इति लिखनम् । त्रिपदीति त्रयः पादाः यस्याः इति बहुव्रीहौ (३४७)
पादस्य पाद-आदेशो त्रिपादशब्दादनन ईप्, (२२३) पादः पदादेशः । त्रिपदी
शङ्काधारपाचौ । पचे त्रिपात् । शोणवर्णा स्त्री शोणी, वा शोणा । चण्डी चण्डा
इति शोणादित्वात् वा ईप्, अत्यन्तकोपना स्त्रीत्यर्थः । विम्बे इव ओष्ठौ यस्याः इति
विम्बोष्ठी विम्बोष्ठा स्त्री, स्वाङ्गवाचकत्वात् वा ईप्, अत्र स्वाङ्गादुपसर्जनाददन्तादिति
मिहान्तकौमुदीलिखनान्न शोभना शिखा सुशिखा इत्यत्र न ईप् । पाणिनिः ४।१।८,
४३, ४५, ५४, “कृदिकारादक्तिनः” इति वार्तिकश्च ।

† स्वाङ्गलक्षणमाह—स्वाङ्गं स्यादिति । अद्रवं द्रवमिदं, मूर्त्तं साकारं (काटिन्या-
दित्यर्थविशेषो मूर्त्तिरिति गोयौचन्द्रः), प्राणिस्थं प्राणिनि स्थितं (मुखनासिकाभ्यां यो
वायुः निष्कामति स प्राणः साऽस्यास्तीति प्राणो तत्र यत् तिष्ठति तत् प्राणिस्थमिति
गोयौचन्द्रः), अविकारजं धातुवैषम्यादिरूपविकारात् न जातम्—एवम्भूतं यत्तत् तत्

बहुखेदा द्रवत्वात् । सुज्ञाना अमूर्त्तत्वात् । सुमुखा शाला
अप्राणिस्थत्वात् । सुशोफा विकारजत्वात् । *

सुकेशी सुकेशा रथ्या, अप्राणिस्थस्यापि प्राणिनि दृष्टत्वात् ।

सुस्तनी सुस्तना प्रतिमा, प्राणिवत् प्राणिसदृशे स्थितत्वात् ।†

राजी राजिः, तैसु बुद्धिः मतिः । ‡

स्वाङ्गं स्यादित्यर्थः । यथा विम्बोष्ठी विम्बोष्ठा । द्वितीयलक्षणमाह दृष्टं तत्रातत्स्य-
मपीति —तत्र प्राणिनि दृष्टम् अनन्तरम् अतस्तत्स्यम् अप्राणिस्थस्यपि अद्रवमूर्त्ताविकारजं
यदहम्, तदपि स्वाङ्गं स्यादित्यर्थः । यथा सुकेशी सुकेशा रथ्या । तृतीयं लक्षणमाह—
तदहम् तादृशि च स्थितमिति—तदहम् प्राणिस्थवत्, तादृशि प्राणितुल्यं स्थितञ्च अद्रव-
मूर्त्ताविकारजं यत् तच्चापि स्वाङ्गं स्यादित्यर्थः । यथा सुस्तनी सुस्तना प्रतिमा । उक्त-
कारिकायाः पाठान्तरमपि दृश्यते यथा सिद्धान्तकौमुद्याम्—“अद्रवं मूर्त्तिमत् स्वाङ्गं
प्राणिस्थमविकारजम् । अतस्तत् तत्र दृष्टञ्च तेन चेत्तत् तथा युतम् ॥” “तस्य चेत्तत्
तथा युतम्” इति क्रमदीश्वरः ।

* अद्रवादिपद-व्यावृत्तिमाह—बहुवः खेदा (घर्माः) यस्याः सा बहुखेदा, खेदस्य
द्रवत्वात् न स्वाङ्गत्वमित्यर्थः । सुप्तु ज्ञानं यस्याः सा सुज्ञाना, ज्ञानस्य अमूर्त्तत्वात् ।
सुप्तु मुखं यस्याः सा सुमुखा शाला, अत्र शालामुखस्य अप्राणिनि स्थितत्वात् । सुप्तु
शोफः (शीथः) यस्याः सा सुशोफा, शोफस्य विकारजत्वात्, न स्वाङ्गत्वमिति सर्वत्रान्वयः ।

† सुप्तु केशी यस्याः सा सुकेशी सुकेशा रथ्या इति द्वितीयलक्षणोदाहरणम् । सुप्तु
स्तनी यस्याः सा सुस्तनी सुस्तना प्रतिमा इति तृतीयलक्षणोदाहरणम् ।

‡ राजी राजिरिति राजघातोः इप्रत्ययः, एवं गोणी शनो मष्ठी वनौ श्रेणी रजनी
अवनौत्यादि, पक्षे गोणिरित्यादयः । शीः श्री, लक्ष्मीः लक्ष्मी इति दुर्घटजनितक्रमदी-
श्वरी । निषेधो यस्मातीयस्य विधिरपि तज्जातीयस्त्विति न्यायात्, निवर्जनात् तद-
कारादेवायं विधिः, तेन सुगन्धिः युवजानिरित्यादौ न स्यात् । उपलक्षणात् कारिः
(११५८), अकरणिः (११६०) अजीवनिरित्यादौ न स्यात् ।

स्वाङ्गवाचके विशेषः—

बहवः स्वाङ्गानां मध्ये नासिकोदराभ्यामेव ईप्स्वा स्यात् । तुङ्गनासिकी तुङ्ग-
नासिका, चौणोदरी चौणोदरा । आभ्यां किं, पृथुजघना, चारुवदना, दीर्घलोचना
इत्यादि । प्राणिनिः ४।१।५५ ।

संधोगोष्ठाङ्गानां मध्ये जहौष्ठकण्ठकर्णशङ्काङ्गदन्तगणान्तपुच्छेभ्य एव ईप्स्वा

२६६ । धात् क्रीतात् । (धात् ५., क्रीतात् ५।)

धनेन क्रीयते स्म—धनक्रीती । *

२६७ । क्रादत्ये । (क्रात् ५।, अन्ये ७) ।

धादित्येव । अभ्येण लिप्यते स्म—अभ्रलिप्ती । †

२६८ । स्वाङ्गाङ्गे । (स्वाङ्गात् ५।, ङे ७।)

स्वाङ्गात् परो हे स्थितो यः क्तस्तस्मादीप् स्यात् । शङ्खभिन्नी । ‡

स्यात् । दीर्घजङ्घी दीर्घनङ्गा इत्यादि । एभ्यः किं, सुनेत्रा सुमुल्फा इत्यादि । पाणिनिः ४।१।५५, वार्तिकानि च ।

प्रोक्षी कृगलान्त्री नित्यं संज्ञायाम् । प्रोक्षी शफरी, कृगलान्त्री ओषधिविशेषः ।

शर कवर विष मणिभ्यः पुच्छात् नित्यम् । शरपुच्छौत्यादि । वार्तिकम् ।

उपमानपूर्वात् पुच्छपक्षाभ्यां नित्यम् । अपुच्छी काकपक्षी इत्यादि । उपमानात् किं सितपक्षा हंसीत्यादि । वार्तिकम् ।

क्रोड खर बाल शफ गुद प्रीय घोषा गल भग श्रीवादे न ईप् । पाणिनिः ४।१।५६ ।

सह विद्यमान नञः परात् स्वाङ्गात् न ईप् । सकेशा इत्यादि । पाणिनिः ४।१।५७ ।

नख-मुखाभ्यां संज्ञायां न ईप् । शर्पण्खा कालमुखा । पाणिनिः ४।१।५८ ।

मन्दार्थे पाद इत्यस्मात् न ईप् । चतुष्पादा ऋक् । पाणिनिः ४।१।६ ।

* करणपूर्वात् क्रीतादीप् स्यात् स्त्रियाम् । स्याद्युत्पत्तेः प्रागेव समासे एतद्विधानं, अतो धनेन क्रीयते स्म इति वाक्यम् । धनेन क्रीता धनक्रीता इत्यत्र न स्यात् । धात् किं, राज्ञा क्रीयते स्म राजक्रीता इति । पाणिनिः ४।१।५० ।

† करणपूर्वात् क्रातादीप् स्यात् स्त्रियां करणस्य अन्यत्वे सति । इडापि स्याद्युत्पत्तेः प्राक् समासः, अत आङ् अभ्येण लिप्यते स्म इति वाक्यम् । अन्ये किं, जलपूर्णा घटी, चन्दनानुलिता चङ्गनेत्यादि । पाणिनिः ४।१।५१ ।

‡ प्रथम्ययोगात् धादिति अन्ये इति च नानुवर्तते, केवलं क्रादित्यनुवर्तते । स्वाङ्ग-वाचकशब्दात् परो बहुव्रीहिसमासे स्थितो यः क्तस्तस्मादीप् स्यात् । शङ्खी (खण्डाष्टि) भिन्नी यया इति शङ्खभिन्नी । शङ्खी निधौ ललाटास्थीत्यमरः । हे इति

२६६ । वाच्छन्नाज्जातेः ।

(वा । १।, चच्छन्ना ५।, जातेः ५।) ।

आच्छादनजातिवर्जात् जातिवाचिनः परात् हे स्थितात्
क्तादीप् स्याद्वा ।

इत्तुभञ्जिती इत्तुभञ्जिता ।, कृन्नात्तु वस्त्रच्छन्ना । *

२७० । पत्रग्रामपालकान्तात् ।

(पत्रग्राम ७, अपालकान्तात् ५।) ।

पुंवाचकादपालकान्तादीप् स्यात् भार्यायाम् ।

गोपी । पालकान्तात्तु गोपालिका । †

किं पादपतितम् । उपसर्गव्यवधानेऽपि क्वचित् स्यात्, यथा ओष्ठविञ्जिती । अत्र
(पाणिनिः ६।२।१७०) कृतमितजातप्रतिपद्वेभ्यो न स्यादिति, यथा दन्तजाता, मास-
जाता, सुखजाता, दुःखजाता, बहुकृता, अकृता, सुकृता, कण्डमिता, कण्डप्रतिपन्ना
इत्यादि । विवक्षिते पाणिगृहीतो यथा सा पाणिगृहीतो पत्नी, अन्यत्र पाणिगृहीता
इति च वक्तव्यम् । पाणिनिः ४।१।५२, वार्तिकद्वयम् ।

* कर्त्रं वस्त्रजाति, नामिन् कर्त्रं यत्र सोऽन्तर्भवन्त्यात् । इत्तुभञ्जिती यथा सा इत्तु-
भञ्जिती इत्तुभञ्जिता, एवं वृकट्टणी वृकट्टणी इत्यादि । वस्त्र कर्त्रं परिहितं यथा सा
वस्त्रच्छन्ना, एवं वसनप्राप्ता इत्यादौ न स्यात् । अत्रापि कृतादिभ्यो न स्यात्, तेन
इत्तुकृता इत्यादि । पाणिनिः ४।१।५३, वार्तिकम्, ६।२।१७० च ।

† पालकोऽन्ते ग्रन्थे स पालकान्ता, पञ्चाद्वर्ज्ये तस्मात् । पालकान्तवर्जनात्
अकारान्तादेवायं विधिरिति । किञ्च पालकग्रहणैर्नैवटसिद्धौ अन्तग्रहणं—पालकपथ्यन्तस्य
ज्येष्ठादिगणस्य (कातन्त्रपरिशिष्टोद्धितस्य) प्राप्तार्थम् । तेन, ज्येष्ठ कनिष्ठ सभ्यमात्मन
गोपालक पशुपालक वर्जात् पुंवाचकादकारान्तादीप् स्यात् 'पत्नीवाच्ये' इत्यर्थः ।
पुंवाचकादिति किं देवदत्ता । गोपस्य पत्नी—गोपी, एव पितामही मातामहीत्यादि ।
गोपालकस्य पत्नी—गोपालिका (२४६, २५४), एवं ज्येष्ठा कनिष्ठा सभ्यना उत्तमा
पशुपालिका । गोपीत्यादिषु जातिवादीषु सिद्धे इह उदाहरणं निषिद्धानामपि
प्राप्तार्थं, तेन चतुर्थस्य पत्नी चतुर्थी, वैश्यस्य पत्नी वैश्यीत्यादि । पाणिनिः ४।१।४८,
'गोपालिकादीनां प्रातिपेधः' इति वार्तिकश्च ।

२७१ । ब्रह्मरुद्रभवसर्वसृङ्गेन्द्रवरुणादानङ् च ।

(ब्रह्म—वरुणात् ५१, आनङ् ११, च ११) ।

एभ्यः पत्न्यामीप् स्यात्, तेषामानङ् च । ब्रह्माणी रुद्राणी । *

२७२ । मातुलोपाध्यायक्षत्रियाचार्यसूर्या-
र्याद्वा ।

(मातुल—अर्यात् ५१, वा ११) ।

मातुलानी मातुली । अन्ये त्वीपमपि विकल्पयन्ति, तदा
मातुलेत्यादि । तद्वाशब्दो व्यवस्थाप्यः । आचार्यानी, अत्र न
णत्वं । †

२७३ । वृषाकप्यग्नि मनु पूतक्रतु कुसित
कुसिदादैङ् च ।

(वृषाकपि—कुसिदात् ५१, ऐङ् ११, च ११) ।

* ब्रह्मा च रुद्रश्च भवश्च सर्वश्च सृङ्ग इन्द्रश्च वरुणश्च तस्मात् । प्रधानस्य ईप्-
प्रत्ययस्यानुसोधात् पञ्चस्यन्तत्वम् । आनङो डि त्वादन्त्यस्य स्थाने । ब्रह्मणः पत्नी ब्रह्माणी,
एवं रुद्राणी भवानीत्यादि । अत्र वार्त्तिकमते ब्रह्माणमानयतीति ब्रह्माणी, न तु ब्रह्म-
शब्दादानङ् । एवं शक्राणी शिवानीत्यादि । पाणिनिः ४।१।४८ ।

† मातुलस्य उपाध्यायश्च क्षत्रियश्च आचार्यश्च सूर्यश्च अर्यश्च तस्मात् । ईप् आनङ्
इत्युभयोरनुव्रति । एभ्यः पत्न्यामीप् स्यात् तेषामानङ् च वा स्यादित्यर्थः । मातुलस्य
पत्नी मातुलानी मातुली, अन्यथा मते ईपोऽपि विकल्पः, तेन मातुला इत्याद्यपि ।
स्वमते तु वाशब्दस्य व्यवस्थया ज्ञेयम्, अभिधानानयनितानि पदानि भविष्यतीति भावः,
यथा—उपाध्यायात् पत्न्यामानङ् वा स्यात्, तेन उपाध्यायानो उपाध्यायी । स्वयं
व्याख्यातृत्वे केवलम् ईप् वा स्यात्, तेन उपाध्यायी उपाध्याया । अर्यं क्षत्रियाभ्यां
पत्नीनाम्यं अर्यो क्षत्रियौ, जातो अर्याणी अर्या, क्षत्रियाणी क्षत्रिया । आचार्यान्
पत्न्याम् आचार्यानी, स्वयं व्याख्यातृत्वे आचार्या । सूर्यनामकस्य कस्यचित् पत्नी सूर्यी
(२६०), देवतायान्तु सूर्या । महाशब्दात् पत्न्यां जातो च ईवेव—महाशब्दो (वार्त्तिकम्) ।
आचार्यानीत्यत्र रेफात् णत्वसम्भावनायानपि वाशब्दव्यवस्थया न णत्वमिति । (४।१।४८)
पाणिनिसूत्रस्य वार्त्तिकानि ।

एभ्यः पत्न्यामीप् स्यात् तेषामैङ् च । वृषाकपायी चम्पायी
मनायी । *

२७४ । नारी सखी यवानी यवनानी
हिमान्यरण्यानी मनावी पतिवत्प्रन्तर्बन्ती पत्नी
भाजी गोणी नागी स्थली कुण्डी काली कुशी
कामुकी घटी कवरी नील्यशिश्वः । (नारी—अशिश्वः १॥) ।

एते निपात्यन्ते । †

* वृषाकपिथ अग्रिय सनुथ पूतक्रतुश्च कसितश्च कुसिदश्च (कुसिद इति पाणिनी,
कुशीद इति संक्षिप्तसारे, कुसिदशब्दां ऋत्वमध्यो न तु दीर्घमध्य इति सिद्धान्तकौमुद्याम्)
तस्यात् । अत्रापि प्रधानस्य ईपोऽगुरोधात् पञ्चम्यन्तत्वम् । उत्तरच वायङ्मणेन
सञ्चरन्तिन्तादस्य नित्यत्वम् । ऐङ् इत्यस्य ङित्तादन्त्यस्य स्थाने । वृषाकपिः पत्नी
वृषाकपायी, हरविष्णू वृषाकपी इत्यमरः । पूतक्रतुरिन्द्रः । पाणिनिः ४।१।३६—३८ ।
“मनारौ वा” (४।१।३८) इति सूत्रेण मनावी सनुथ । परसूत्रे मनावीति पदं प्रदत्तम् ।

† निपातो ह्ययं विशेषः भवतीत्यतः—

नरजातिस्त्रियां नारी, वयस्यायां सखी मता ।
यवनानी लिपेर्भेदे, यवानी गर्हिते यवे ।
हिमानौ हिमसेइत्याम्, अरण्यानी मद्भावेन ।
मनावी च रुनीः पत्नी, पतिवन्ती सभर्तृका ।
अन्तर्बन्ती च गर्भिण्यां, पत्नी पाणिगृह्यैतिका ।
भाजी कश्चिन् व्यञ्जने च, गोणी धान्यादिपात्रके ।
नागी स्त्रियां स्यात् स्थूलायां, कान्तायाश्चाङ्गिदन्तिनीः ।
स्थली अक्रत्रिमा भूमिः, कुण्डी पात्रविशेषकः ।
काली च लण्यवर्णायां, कुशी लौङ्गिकारकः ।
कामुकी मदमाद्यत्ता, घटी क्षुद्रघटी मता ।
कवरी केशविन्यासे, नीली प्राणिनि चौरधो ।
अशिश्वौ शिशुरिक्तायां स्त्रियामेव निपातनम् ।

अत्र नारीति शब्दः नरशब्दाच्च ईपि निपात्यम् । सखीति इदमन्तात् (२६५) विकल्पे

२७५ । पद्धती शक्ती युवत्यनडाही श्वेन्येनी
हरिणी भरिणी रोहिणी लोहिन्यसिक्ती
पलिक्रपो वा । (पद्धती—पलिक्राः १॥, वा ११) ।

पद्मे—पद्धतिः शक्तिः यूनी अनडुही श्वेता एता हरिता भरिता
रोहिता लोहिता असिता पलिता । असिक्ती अवडा, पलिक्री
वडा । *

इति प्राप्ति, नित्यार्थो निपातः । युवनजातिस्त्रीत्यर्थं युवनी । मनीः पदोत्यर्थं मनायी-
त्यपि पूर्वार्थे (२७३) । पतिवदोत्यत्र पतिविवाहकर्ता, तेन पतिमती मेना । अन्यत्ववि-
द्यायां प्रायशो लिङ्गसाभान्वादीप, तेन मठौ पटौ कचौ वंशौ मृणालीत्यादि, अत्यो वृक्षः
वृक्ष इत्यादौ न स्यात् । अत्र वक्तव्य — (पाणिनिः ४।१।३५) एकैः पतिरस्या इत्यर्थे
एकपद्वी, समानः पतिरस्याः सपद्वी, एवं श्वपद्वी वीरपद्वी भाटपद्वी भद्रपद्वी पुत्रपद्वी
पिच्छपद्वीति नित्यम् ; “विभाषा सपूर्वस्व” (पाणिनिः ४।१।३४) इति सूत्रेण तु
नित्यः, यथा, वृक्षपतिः वृक्षपद्वी, मृक्षपतिः मृक्षपद्वी, वृषलपतिः वृषलपद्वीत्यादि तत्-
पुरुषे बहुव्रीहौ च । एवं ज्ञानपद्वी । “सञ्ज्ञायां वा” इति वार्तिकेन नीलो नीला ।
पाणिनिः ४।१।३२, ३३, ३८, ४१, ४६, ६२ । “घटकृष्णात् पात्रे” इति क्तात्त्वपरिशिष्टे
श्रीपतिदत्तः । सुपद्मे घटोश्चो गौरादौ पठितः । “वृमरयोर्वृद्धिश्च” इति शङ्क-
रवादिगणपाठसूत्रम् (पाणिनिः ४।१।७३) ।

* पद्धती इत्यादयो निपात्यन्ते वा । पादस्य हतिः पद्धती, शकधातोः क्तः शक्ती
शक्तभेदः (वले तु शक्तिरेव), क्त्यन्तत्वेन (२६५) अप्राप्तौ ईपो विभाषा । युवन्शब्दात्
तिप्रत्यये कृत्वा वा निपात्यन्ते—युवती युवतिरिति च । अनडुशब्दात् (२५७) ईपि,
षाण् या निपात्यन्ते । श्वेत एत हरित भरित रोहित लोहित शब्देभ्यो वर्णवाचकोभ्यः
वा ईप् तकारस्य नकारश्च निपात्यन्ते, नचवे भरिणी रोहिणीति नित्यम् । असित-
शब्दादवडायां पलितशब्दात् वडायाम् ईप् तकारस्य क्तश्च निपात्यन्ते । पद्मे—पद्धति-
शक्तिभ्या (२६५) ईपनिधेयः । यूनी अनडुही (२५७) ईप । पाणिनिः ४।१।३६, ४१, ४५, ७७,
वार्तिकश्च । “युवतीति तु यीतिः शकत्वात् ङीपि बोध्यम्” इति सिद्धान्तकौमुदी ।

अत्र वक्तव्यम्—ईश्वरशब्दादीप् वा, ईश्वरी ईश्वरा । “व्यवस्थावाचिवात् ईश्वरा
ईश्वरीति षोष्ठादिको वरट्” इति सुपद्मे ।

कोवल (कोरख इति पद्मनाभकमदीश्वरी, कोरखी ज्योतिर्विशेषस्य नामेति गीयौचम्)

२७६ । न मनसंख्यास्वस्रजादेः ।

(न ११, मन् सङ्गा-स्वस्र-अजादेः ५१) ।

एभ्य ईप् न स्यात् । सीमा, पञ्च, स्वसा माता, अजा बाला ।

(१०१) नेपीत्युक्तेः—यावती बह्वी । *

समङ्गल सामक (सामकी देवताविशेषः) भागधेय भेषज समान (समानौ कन्दोविशेषः) पाप आर्यकृत दीर्घजिह्व अपर (अवर इति कमप्रीश्वरः) रेषक देवक केकथ भिक्षुका-देरीप नास्ति । केवलौत्यादि । नास्तीति किं केवला इत्यादि । पाणिनिः ४।१।३० ।

होडादि(अजादिरिति पाणिनिः) भिन्नादवाङ्के ययसि वर्त्तमानात् शब्दादीप् स्यान्मन्थे । कुमारी किशोरी कम्भी तरुणीत्यादि । गौण्ये तु—बहुकुमारा पुरी । वाङ्के ययसि—स्यविरा वृद्धा । होडादेस्तु—होडा बाला वत्सा कन्या इत्यादि आकृति-गणः । चयाणां फलानां समाहारः त्रिफला, अत्र स्त्रोत्रं आप् च निपात्यते । पाणिनिः ४।१.४.२० । “अजादित्वात् त्रिफला” इति सिद्धान्तकौमुदी ।

* स्वसा च अग्रश्च स्वस्रजौ, तौ आदौ ययोस्त्री स्वस्रजादौ, मन् च सङ्गा च स्वस्रजादौ चेति, तस्मात् । मन्प्रत्ययान्तात् सङ्गावाचकात् स्वसादेः अजादेश ईप् न स्यादित्यर्थः । सीमन्शब्दात् (२५१) डापोऽप्राप्तिपक्षे नान्तत्वात् प्राप्तस्य (२५०) ईपो निषेधः । एवम् अतिपटिमा इत्यादि । अत्र मन ईप्वर्जनं नान्तत्वात् प्राप्तस्य (२५०) ईप् एव निषेधार्थं, तेन लम्बस्मिन्मौ लम्बमीमे लम्बमीमानौ इत्यादिप (२५३) ईप् चास्यस्यादित्यनेन ईप् स्यादेव । सङ्गावाचकानां मध्ये एकविषयवृत्तनामीपोऽसम्भवः, तिसृचतस्री स्वसादिपाठादेव ईप्निषेधः, ततश्च पञ्चादष्टादशपर्यन्तानां मुख्यत्वे (१३१) त्रिषु लिङ्गेषु समत्वविधानेनैव लिङ्गकार्यनिषेधे सिद्धे, अत्र सङ्गावर्जनं नान्तसङ्गाभ्यो गौणत्वे ईप्निषेधार्थं, तेन प्रियपञ्चा द्रौपदी इत्यादौ, अपञ्चा इत्यादौ च (२५३) ईप् चास्यस्यादित्यनेन ईप् न स्यात्, एवम् अतिपञ्चा स्त्रीत्यादौ (२५०) द्विब्रह्मा-ह्वयेन ईप् न स्यात् । किञ्चात्र नञोऽप्यार्थत्वात् विंशतिषष्ट्यादेः (२६५) पाञ्चोणादीत्यनेन ईप् वा स्यादेव । पञ्च इत्युदाहरणं लिपिकरप्रसादः । पञ्चेति उदाहरणात् नान्त-सङ्गाया एव ईप्निषेध इति केषित् । सामान्यतो निषेधात् एकस्य पञ्चै एका इत्यादौ ईप् न स्यादित्यपरे । स्वसादिश्च—स्वस्र मात यात दुहित ननान्द तिस्र चतस्र कति यति तति, इति द्रष्टव्यं । माता अत्र जननी, याता स्वाभिमातृपत्नी, तेन धान्यस्य मात्री, तीर्थस्य यात्री इत्यादौ ईप् स्यादेव । तिस्र चतस्र इत्येतयोः सङ्गावाच-कत्वान्निषेधे अत्र गौणत्वे षड्वचं, तेन प्रियतिसा प्रियचतसा इत्यादि । कति यति ततीनां मुख्यत्वे (१३१) लिङ्गकार्यनिषेधात् गौणत्वे प्रियकर्तारित्यादौ ईप् न स्यात् । अजादिश्च—अज बाल अश्व बडव एङ्क चट्टक कौकिल मूषिक परभृत परपुष्ट अन्वपुष्ट करट

२७७ । उतोऽयुङ्-रज्ज्वादे नृप्राणिजातेरूपम् ।

(उत. ५।. अयुङ्-रज्ज्वादेः ५।, नृप्राणिजातेः ५।, ऊप् । १।) ।

स्त्रियामुकारान्तात् नृजातेरप्राणिजातेश्च ऊप् स्यात् न तु युङो
रज्ज्वादेश्च । कुरुः कर्कभूः ।, प्राणिजातेषु, धेनुः । युङ्-
रज्ज्वादेश्च, अध्वर्युः, रज्जुः हनुः । * ,

२७८ । वामलक्षणशफसहसहितसंहितोप-
मानादूरोः । (वाम लक्षण-शफ-सह-सहित-सहित-उपमानात् ५।, ऊरोः ५।) ।
वामोरुः रभोरुः । †

वर्तक पिपीलीकादिः † । अयमजादिः प्राणिनीयाद्विद्यते, तत्र परभृतादयो न दृश्यन्ते
एवं स्वाङ्गजातिभ्यां पराः कृतमितजातप्रतिपन्नाश्च, कंशकृता हस्तमिता इत्यादि । (१०१)
नृपीत्युक्तेरिति ईपि कर्कभू उवतुवङ्गणानां सङ्गावद्भावनिषेधात् यावतीत्यत्र उद्दिष्टात्
(२५७) ईप् । बह्वीत्यत्र (२६१) मुणवाचकादोप् । पाणिनिः '४।१।४, १०, ११ ।
प्राणिनीयं स्वसादिगणे कति यति ततीनां निवेशो न दृश्यते ।

* य उङ् यस्य स युङ्, रज्ज्वादिर्यस्य स रज्ज्वादिः, युङ् च रज्ज्वादिश्च तत् युङ्
रज्ज्वादि, नास्ति युङ्-रज्ज्वादि यस्यां सा अयुङ्-रज्ज्वादिसस्याः । ना च अप्राणी च तत्
नृप्राणि, तच्च तत् जातिश्चेति नृप्राणिजातिलस्याः । मनुष्यजातेः अप्राणिजातेश्च उका-
रान्तात् शब्दात् स्त्रियामूप स्यात्, न तु यकाराडो रज्ज्वादेश्च । नृजातेः—कुरु रिति,
कुरुशब्द कुरुदेशस्थमनुष्यजातिवाची, एवं कर्कः । अप्राणिजातेः—कर्कभूरिति कर्कभू-
शब्दः वदरीजातिवाची, एवं अलावूः । धेनुरिति वृभिन्नप्राणिजातित्वात् न ऊप्, एवं
लक्ष्मणाङ्गः आतुः । “ननु सुतनूमनुपालयानुयानौ वरतनु सप्रवदन्ति कुकुटा इत्यत्र
दोषान्नुतनुशब्देन समासः” इति क्रमदीश्वरः । अध्वर्युरिति चरणत्वेन जातित्वात्
प्राप्तौ युङ्त्वान्निषेधः अध्वर्युर्नास्तीति । रज्ज्वादिश्च—रज्जुः हनुः कङ्कः प्रियङ्गुः स्यादुरि-
त्यादि । पाणिनिः ४।१।६६, वार्तिकश्च ।

† वामश्च लक्षणश्च शफश्च सहस्र सहितश्च संहितश्च उपमानश्च तस्मात् । वामादिभ्यः
षड्भ्यः उपमानवाचकाश्च परी य ऊरुशब्दसङ्गादूप स्यात् स्त्रियाम् । वानौ सुन्दरौ ऊरु
यस्याः सा वामोरुः । एव लक्षणशब्दात् (४४६) अर्घ्य आदित्वात् अप्रत्ययेन लक्षणे

२७६ । तन्वादेर्वा । (तन्वादेः ५१, वा ११) ।

तनूः तनुः, चक्षूः चक्षुः । *

इति स्त्रीत्यपादः ।

२४ पादः—कारकम् (क) ।

२८० । ल्यर्थसम्बुद्ध्युक्तार्थे प्री ।

(ल्यर्थे सम्बुद्धि उक्तार्थे ७, प्री ११) ।

लेरर्थे सम्बोधने ल्येक्तार्थे के सति च प्री स्यात् ।

कणः श्रीः ज्ञानं । हे विष्णो । †

सुलक्षणावितौ ऊह यस्याः सा लक्षणीकः ; शफ्री खुरौ इव संश्लिष्टौ ऊह यस्याः सा शफ्रीकः ; सङ्गते इति सङ्गी ऊह यस्याः सा सङ्गीकः, विलक्षणीकसहिता वा ; द्वितेन सङ्गितौ ऊह यस्याः सा सङ्गितोक्तः, (३८८) सङ्गितशब्दस्य विकल्पे सहितौ सङ्गितौ संश्लिष्टौ ऊह यस्याः सा सङ्गितोक्तः सङ्गितोक्तः ; उपमानान्त, रक्षे इव ऊह यस्याः सा रक्षीकः, एवं करभीकः । एभ्यः कि, वृत्तीकः पीमोक्तृरित्यादि । पाणिनिः ४।१।६६, ७० ; सङ्गितसङ्गाभ्याश्चेति वक्तव्यमिति वार्तिकञ्च ।

* तनुरादिर्यस्य तस्मात् । तन्वादेर्वा ऊप् स्यादित्यर्थः । तन्वाङ्गिर्यथा—तनुश्चक्षु-
रुर्भीकः कङ्कु पङ्कु प्रियङ्गवः । गच्छुः कुङ्कुरिति प्रीक्तास्तन्वादी सरयुस्तथा ॥ तनुश्चक्षु-
गौण्येऽपि वरतनूः सुतनूरित्यादि । अत्र—बाह्वन्त-कटुकमण्डलभ्यो नित्यसूप् स्यात्
संज्ञायामिति वक्तव्यम्, भद्रवाङ्कुरित्यादि (पाणिनिः ४।१।६७, ७२) । अथुरस्य पत्नी
अथूरिति निपात्यम् “अथुरस्त्रीकाराकारलोपश्च” इति वार्तिकम् ।

† स्यादिभिलिङ्गानां कृपाणि निरूप्य स्यादौनामर्थान् विरुपयति ल्यर्थेत्यादि ।—
लिर्लिङ्गं, लेरर्थो ल्यर्थः, सम्बुद्धिः सम्बोधनं, उक्तार्थो यस्य तत् उक्तार्थे कारकं—ल्यर्थश्च
सम्बुद्धिश्च उक्तार्थश्च एतेषां समाहारस्तस्मिन् ।

अर्थोऽभिधेयः—तथाच ‘शब्दभोक्तव्यमात्रेण यदस्ति प्रतिपाद्यते, तस्य शब्दस्य तदस्ति

सर्वोऽर्थो जीवनः पाता दानीयः प्रभवो लयः । *

ज्ञातमर्थसंशयि' प्राञ्चः । एवञ्च, “अस्मात् शब्दादयमर्थो बोद्धव्यः” इतीश्वरेच्छाशक्ति-
रभिधा, तथा, प्रतिपाद्यः अभिधेय इति । शक्तिज्ञानञ्च व्याकरणदिभ्यो भवति, यथा
—शक्तिग्रह व्याकरणोपमान-कोषाववाक्यात् व्यवहारतश्च । साहित्यतः मित्रपदस्य वृद्धाः
वाक्यस्य शेषात् विवर्तते वेदन्ति ॥ ल्यथञ्च पञ्चधा विधा वा, तदुक्तं—स्वार्थो द्रव्यञ्च लिङ्गञ्च
सङ्गा कर्मादिरेव च, अस्मी पञ्चैव लिङ्गायांस्त्रयः कोषाश्चिदस्मिन्मा इति । स्वार्थो
विशेषणं, द्रव्यं विशेष्यं, लिङ्गं पुंस्त्वादि, सङ्गा एकत्वादि, कर्मादिर्दोदिति ।

लिङ्गस्य अर्थे, सम्बोधने, प्रत्ययेः कथितार्थे कारके च सति, प्रथमा स्यादित्यर्थः ।
किञ्च यदा लिङ्गायांतिरिक्तकर्मादयर्थो न विवक्ष्यते तदैव लिङ्गात् प्रथमा स्यात्, अन्यथा
कृष्णं आरामोऽस्यादावपि प्रथमापत्तेः । लिङ्गाथस्य एकत्वहित्ववृत्तेषु कर्मादेकवचन-
हित्वचनवृत्तवनानि प्रतीयमानानि (१२) । यथा—घटः घटी घटाः । एको द्वौ बहुव-
द्भ्यादिषु सङ्गा एव लिङ्गाथः, विभक्तिप्रयोगस्तु—“मापदं शास्त्रे प्रयुञ्जीत” इति नियमात्
पदत्वाथं, कर्मात्वाद्विप्रतीत्यर्थश्च । अतएव प्रकृत्यर्थान्वितस्वाङ्गीशोचकत्वं प्रत्ययानामिति
प्राञ्चः । पुंस्त्वादिकमपि लिङ्गाथ इति ज्ञापयन्नाह कृष्णः श्री. ज्ञानमिति । पाणिनिः
२।१।४६, ४७ ।

तद्धि क्रियारहितं वाक्यमस्तीति न्यायात् सर्वञ्चैव क्रियाव्याहारेण उक्तार्थत्वात्
प्रथमाप्राप्तौ कथं ल्यथेयइत्यमिति ? उच्यते, यत्र असमापकक्रियापदं कर्त्तादिपदयुक्तं
तत्रैव क्रियाव्याहारः, यत्र तु केवली रुद्रशब्दः प्रयुज्यते तत्र तस्याथावसरो नास्तीति ।
एवम् एकादिशब्दः यदा संख्येयवाची तदा घटादिना समानाधिकरणः स्यात्, तत्र
लिङ्गाथे प्रथमा—यथा, एका घटः, प्रत्यो त्रीतिरित्यादि ।

आभिमुख्यविधानं सम्बुद्धिः । इह च, लते, इत्यादावचितनेषु तूपचारः । “सम्बोधनञ्च
प्रवर्तनाविषयबोधनादिफलकमभिमुख्य” इति मिहानलकौमुदीटीका । “सिद्धस्याभि-
मुखीभावमात्रं सम्बोधनं विदुः । प्राप्ताभिमुख्यः पुरुषः क्रियासु विनियुज्यते ॥” इति
हरिकारिका ।

* उक्तार्थे उदाहरति सर्वं इत्यादि । सर्वः शिवः—अर्थः, जीवनः, पाता,
दानीयः, प्रभवः, लयश्च । अर्थ्यतेऽयमिति कर्मणि व्यप् । अत्र सर्वं इति कर्म उक्तम् ।
लौक्यतेऽनेनेति जीवनः करणं अनट्, अत्र सर्वं इति करणमुक्तम् । पातौति पाता
कर्त्तरि लट् । अत्र सर्वं इति कर्त्ता उक्तः । दीयतेऽस्मै इति दानीयः, (२६५) कङ्गोः
कर्माणि इत्यनेन सम्प्रदाने चर्त्तयः, अत्र सर्वं इति सम्प्रदानमुक्तम् । प्रभवत्यस्मादिति
प्रभवः अपादाने अल्, अत्र सर्वं इत्यपादानमुक्तम् । लीयतेऽस्मिन्निति लयः अधिकरणे
अल्, अत्र सर्वं इत्याधिकरणमुक्तम् । त्येकतार्थे के इति बहुवचननिर्देशात् अन्यैकतार्थे-
ऽपि प्रथमा—तथाच सिद्धान्तकौमुद्याम् “अभिधानन्तु प्रायेण तिङ्गन्तुसमासे,”

२८१ । कर्मक्रियाविशेषणाभिनिविशाधि-
श्रीङ् स्थासन्वध्युपावस-ङं ढं द्वी । (कर्म—ङं १, ढं १, द्वी ११) ।

कार्यं क्रियाविशेषणम् अभि-नि-विशादेर्ङञ् ढसञ्चं स्यात्, तत्र
च द्वी । *

“अभिहिते प्रथमा” “तिङ्प्रमानाधिकरणे प्रथमा” इति वार्तिकद्वये च । तिङ्मा
यथा—रामो वनं गच्छति, अत्र कर्ता उक्तः, रामेण रावणो जज्ञे, अत्र कर्म उक्तम् ।
कृता तु—सर्वोऽर्थः इत्यादि स्वयमुदाहृतम् । तद्धितेन यथा—वाचा कृतं वाचिकम्,
अत्र कर्म उक्तं, तर्कं वेत्त्यधीते वा तात्त्विकः, अत्र कर्ता उक्तः । समासेः यथा—आरुढो
वानरो यं स आरुढवानो बभूव, क्षिप्रस्कागो येन स क्षिप्रस्कागः खड्गः, कृता पूजा
येन स कृतपूजो भक्तः, दत्ता भूमिर्यस्य स दत्तभूमिर्विपः, निर्गताः पविणो यस्मात् स
निर्गतपवी बह्वः, सप्त तारा यस्मिन् तत् सतारसाकाशम्—एषु क्रमेण कर्म करण कर्तृ
सम्प्रदानापादानाधिकरणाणि उक्ताणि । अव्ययेनाप्युक्तार्थे प्रथमा—यथा विषवचोऽपि
सर्वज्ञः स्वयं कृतुसमाम्प्रतम् । ‘कृण इति’ ‘कृणाति मङ्गलं नाम’ इत्यादायितिशब्दस्य
वर्णमात्राभिधातृकत्वेन न विभक्त्युत्पत्तिः इतिशब्दस्यैव विभक्तिकार्यकारित्वम् । पीतमस्त्रं
यस्यासौ पीताम्बो हरिःत्यादौ सम्बन्धनाप्युक्ताथेत्वे प्रथमेति वक्तव्यम् ।

* क्रियाया विशेषणं क्रियाविशेषणम् । अभिनिः अभिनिः, अभिनिविशः अभि-
निविश, श्रीङ् च स्थास आस च श्रीङ्स्थास, अधेः श्रीङ्स्थास अधिश्रीङ्स्थास, अनुश
अधिश उपश श्रीङ् च ते अन्वयुगाः, तेभ्यो वसः अन्वध्युपावसः, ततः अभिनिविशश्च
अधिश्रीङ्स्थास च अन्वध्युपावसश्च तेषां ङं पश्चात्—कर्म च क्रियाविशेषणञ्च अभि-
निविशाधिश्रीङ्स्थासन्वध्युपावसङञ्च एतेषां समाहारः । क्रियायाः कर्मणः, क्रियाया
विशेषणस्य, अभिनिविशादेः अधिकरणस्य च, कर्मसंज्ञा स्यात्, तेषु च द्वितीया स्यादित्यर्थः ।
कृतिदपवादविषयेऽप्युक्तार्थोऽभिनिविशते इति न्यायात् गृह्येऽधिष्ठानं, यामेऽधिवसतो-
त्यादिकमपि स्यात् । क्रियाविशेषणे तु केवलं द्वितीयाया एकवचनं स्यात् क्रियाया
लिङ्संख्याविनिश्चयत्वात् ।

क्रियते यत् तत् कर्म, करोतिर्निखिलक्रियावाचकत्वात् कर्तृव्यापारैर्यत् साध्यते तत्
कर्म इति यावत् । “कर्तृरौचित्यतमं कर्म” इति पाणिनिः (१।४।४८) । क्रियाव्याप्यं
अर्थेति पदनाभः । कर्तृसमुद्दिष्टं कर्म इति कर्मदोषः । यत् क्रियते तत् कर्म इति सर्व-
व्याप्यार्थः । तच्च कर्म चिद्विधं—निर्व्यर्थं विकार्यं प्राप्यतेति । निर्व्यर्थेति उत्पाद्यते
अत् तत् निर्व्यर्थं, यथा घटं करोति, पुत्रं प्रसूयते इत्यादि । विक्रियते विद्यमानं वस्तु

रामं नमति सानन्दं धर्मानभिनविश्य सन् । *

श्रीशोऽधिशेतेऽहिमधिष्ठितोऽधि-

मध्यास्य घोषं मथुरामनूय ।

अवस्थान्तर नीयते यत् तत् विकार्यं, तदपि द्विविधं प्रकृतेरुच्छेदकं प्रकृतेर्गुणान्तराधाय-
कञ्च, यथा काष्ठं दहति, सुवर्णं कुण्डलं करोति इत्यादि । निर्वर्त्यविकार्याभ्यामन्यत्
प्राप्यं, यथा शरामं गच्छतीत्यादि । तदभ्यान्तरं हरिणा -- यदसञ्जायते सहा जन्मना यत्
प्रकाशते, तन्निर्वर्त्यं, विकार्यञ्च कर्म्यं द्वेधा व्यवस्थितम् । प्रकृत्युच्छेदसम्भूतं किञ्चित्
काष्ठादिभक्ष्यवत्, किञ्चित् गुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादिविकारवत् । क्रियाकृतविशेषाणां
मिद्विधं न विद्यते, दर्शनादनुमानाद्वा तैत् प्राप्यमिदं कथ्यते । परे तु अनौचित्यमपि
प्रतिकूलमनुकूलञ्च कर्मान्तरं वदन्ति, यथा ओदनं सुमुल्लुर्विषं भक्षयतीत्यादि । स्वमते
प्राप्त्यान्तर्गतमेव तत् ।

क्रिया धात्वर्थस्य विशेषणं क्रियाविशेषणम् । तच्च समानाधिकरणमेव, असमानाधि-
करणविशेषणे (२८८) द्वितीयाविधानात् । क्रियाविशेषणस्य कारकत्वं कौशिकेवमङ्गीक्रियते
यथा “सदृ पचतीति क्रियाविशेषणत्वात् द्वितीयान्तम् । धातुपात्तभावनां प्रति हि फलांशः
कर्मान्भूतः । तथैव फलसामानाधिकरण्ये द्वितीया,” “क्रियायाः कृत्रिमकर्मत्वविवक्षायां
तद्विशेषणत्वात् द्वितीया” इति मनोरमा । “द्वितीयति क्रियाविशेषणादिति भावः”
इति शब्दरत्नम् । “सामान्यं नपुंसककृति — अनेनैव क्रियाविशेषणानां नपुंसकत्वे सिद्धे
‘क्रियाविशेषणानां कृत्वत्वं द्वितीयान्तत्वञ्च’ इति न । पूर्व धातुपात्तभावनां प्रति फलां-
शस्य कर्मतया तत्समानाधिकरण्ये क्रियाविशेषणे द्वितीयान्तत्वस्यापि मित्रे, तस्य क्रिया-
जनकत्वमपि स्वज्ञानद्वारा बोध्यम्” इति शब्देन्दुशेखरश्च । कमन्दोश्वरेण च “अपृथग्रूप-
क्रियाया विशेषणस्य कर्मत्वं कृत्वत्वं” इति सूत्रं कृतम् । अतः पृथग्रूपक्रियाविशेषणस्य
कर्मत्वादिकं न स्यात्, तेन भाषः पाकः साधू पाकौ इत्यादि, कृदभिहितो भावो
द्रव्यवत् प्रकाशते इति न्यायेन द्रव्यत्वातिदेशान् पाकस्य पृथग्रूपत्वम् । क्रिया-
विशेषणस्य कर्मत्वेऽपि अकर्म्यकधातुनामकर्मकत्वमेव, कर्मनिबन्धनकार्यं किमपि न
स्यादिति यावत् । कर्मसंज्ञाफलत्वं साकं विभेतीति लोकोक्तौ शब्दस्य (१३६) कव्याद्यने-
काच्च इत्यनेन कारकादित्वात् यकारप्राप्तिरित्यादि । पाणिनिः २।१।२, १।४।४६—४८,
वार्तिकञ्च ।

* रामं नमतीत्यादि । सन् साधुः धर्मान् अभिनविश्य सानन्दं यथा स्वात्तया रामं
नमतीत्यन्वयः । रामम् इति नमनक्रियाव्याप्यं कर्म । सानन्दमिति क्रियाविशेषणं,
आनन्देन सह वर्तते यत् तत्, आनन्दसङ्गिताभिन्नो नमस्कार इत्यर्थः । धर्मानिति
अभिनविशेषादोरधिकरण्ये कर्मत्वम् ।

२८३ । सदाध्वादि व्याप्तौ सर्वैः सिद्धे तु धं ।

(सदा ।१।, अध्वादि ।१।, व्याप्तौ ७।, सर्वैः ३॥, सिद्धे ७।, तु ।१।, धं १।) ।

सर्वैर्धुभिर्योगे अत्यन्तसंयोगे अध्वादयो नित्यं ढसंघ्राः स्युः, अर्थ-
सिद्धौ तु धसंघ्राः ।

श्रुत्यैः कृष्णोऽन्वितः क्रोशं मासौ गुरुगृहे स्थितः ।

गुरुपदेशं निश्चतो माभ्यामध्वैट वाङ्मयम् ॥ *

२८४ । धोऽजौ, जेः शब्दाशनगतिज्ञार्थाद्- ग्रहदृश्यो-रखादनौक्रन्दायशब्दायह्वादासूतधवहा-

अहरिति च कर्मत्वम् । पक्षे गलेत्विति निश्चीति च सप्तमी । स्थित इति स्थाधातुयोगे
प्रियानीतिमिति कर्मत्वम्, पक्षे रक्षोवधे इति सप्तमी । पाणिनिः २।३।५, वार्तिकश्च ;
“देशकालाध्वगन्तव्या कर्मसंज्ञा स्वकर्मणाम्” इति कारिका च । अत्र वक्तव्यम्—
“अकर्मकधातुप्रयोगेऽक्रियान्तरान्तर्भावे देशभावाभ्याम्” इति क्रमदीश्वरसूत्रम् । तेन
क्रियान्तरान्तर्भावे—मास आस्वते इत्यादि, अभिव्याप्यत्वर्थः ॥

* सदा नित्यम् । व्याप्तिः साकल्येनाभिसम्बन्धः अविवर्धे इति यावत् । अतएव
“कालाध्वभ्यामविवर्धे” इति क्रमदीश्वरसूत्रम्, “कालाध्वभ्यामनिसंयोगे” इति पद्म-
नाभसूत्रम् । सर्वैः सकर्मकैरकर्मकैश्च धातुभिर्योगे क्रियाविवर्धेदाभावे गम्यमाने अध्व-
कालभावाः नित्यं कर्मसंज्ञाः स्युः, अर्थसिद्धौ प्रयोजनसिद्धौ (अपवर्गे इति पाणिनिः ;
अपवर्गः फलप्राप्तिरिति सिद्धान्तकौमुदी, फलप्राप्तौ क्रियापरिसमाप्तिरपवर्ग इति
पद्मनाभः) सत्यां तु करणसंज्ञाः स्युरित्यर्थः । श्रुत्यैरित्यादि—कृष्णः क्रोशं व्याप्य श्रुत्यैर-
न्वितः अनुगतः सन्, मासौ व्याप्य गुरुगृहे स्थितः सन्, गुरुपदेशं व्याप्य निश्चतः
अत्यन्तसंज्ञः सन्, माभ्यां व्याप्य वाङ्मयं सकलं शास्त्रम् अध्वैट अधीतवान् इत्यन्वयः ।
अत्र अन्वित इति सकर्मकधातुयोगे क्रोशे अनुगमनक्रियाविवर्धेदाभावात् कर्मत्वम् ।
एवं स्थित इत्यस्य योगे मासौ इति, निश्चत इत्यस्य योगे गुरुपदेशमिति च कर्मत्वम् ।
अध्वैट इत्यस्य योगे माभ्यामिति अध्वयनजन्यज्ञानरूपप्रयोजनस्य सिद्धत्वेन करणत्वम् ।
अर्थसिद्धेरन्वयः गङ्गेन मासौ यत्नोऽधीत इत्यत्र किमपि न ज्ञातमित्यर्थः । पाणिनिः
२।३।५, ६ ; वार्तिकश्च ।

हिंसाभक्षो हृक्षमाभिवादितृशसु वा । (घ: १, ञजी ७,

अ: ६।, शब्द—घो: ६।, अखाद—भक्ष: ६।, ह-क्ष माभिवादितृश: ६।, तु ११।, वा ११।)

अजान्तानां शब्दार्थादीनां यो घः स अस्मानां ढं स्यात्, न तु
खादादेः, ङादेस्तु वा । *

* अशनं भोजनं पानञ्च ज्ञा ज्ञानम् । शब्दश्च अशनञ्च गतिश्च ज्ञाश्च शब्दाशनगतिज्ञाः
ते अर्था येषां ते शब्दाशनगतिज्ञार्थाः । नास्ति ढं कर्म येषां ते अढाः । शब्दाशन-
गतिज्ञार्थाश्च अढाश्च यद्व्यङ्ग्यं दृश्यं श्रुत्येति तेषां स माहारस्तस्य । सूतः सारथिः गवादि-
नियन्ता च घः कर्ता यस्य स सूतघः, न सूतघोऽसूतघः, स आसौ वदत्येति असूतघवदः ।
न हिंसा अहिंसा, अहिंसायां भक्षः अहिंसाभक्ष । खादश्च नीशः क्रन्दश्च अयश्च
शब्दायश्च हाश्च अदश्च असूतघवदश्च अहिंसाभक्षश्च तेषां समाहारः, पञ्चान्नज्योमे
अखादनीक्रन्दायशब्दायहादामूतघवदहाहिंसाभक्षस्तस्य । अभेवादिः अभिवादः, अभि-
वादश्च दृश्यं 'अभिवादितृशौ, मे आत्मनेपदे अभिवादितृशौ माभिवादितृशौ । दृश्यं लक्ष्यं
माभिवादितृशौ चेति समाहारे तस्य ।

शब्दार्थाः उच्चारणार्थाः, शब्दकर्मका धातव इति यावत् । अशनार्थाः भक्षणार्थाः ।
गत्वार्थाः गमनार्थाः प्रवेशारोहणतरणप्रापणार्था अपि । ज्ञार्थाः ज्ञानार्थाः । अढाः
सत्तायार्थाः । अजान्तकाले शब्दार्थादीनां धातूनां यः कर्ता, स तेषां अजान्तकाले कर्म
स्यात्, खादादेर्न स्यात्, ङादेस्तु वा स्यादित्यर्थः । अच दृश्यध्यातोऽनाथेत्वेऽपि पुन-
र्यङ्गं कृषिद्वयाथेत्वेऽपि स्यादिति ज्ञापनार्थम् । खाद अद भक्ष—एषामशनार्थत्वात्,
नौ अय वङ्—एषां गत्यर्थत्वात्, क्रन्द हा (ङ्)—एतयोः शब्दार्थत्वात् प्राप्तौ निषेधः ।
शब्दाय इति नामधातुः, शब्दे करोतीत्यर्थे (८५१) सिद्धः, अस्य शब्दार्थत्वादकर्मकत्वाद्वा
प्राप्तौ निषेधः । अजान्तकालाव्याप्यत्वेनैव अजान्तकर्तुः कर्मत्वे सिद्धेऽपि एतत् सूत्रं नियमा-
र्थम्, अल्पेण न स्यादित्यर्थः । अत्र च शब्दार्थादीनाम् एकवारं अजान्तानामेव यद्व्यङ्ग्यं, तेन
पिता पुत्रेण शिष्यं वेदं पाठयति इत्यादौ पुत्रादीनां न कर्मत्वम् । अत्र अकर्मकधातोः
(२८२) देशादेः कर्मत्वेऽपि, (२८१) एषमभिधौ ङादेरधिकरणस्य कर्मत्वेऽपि, अजान्त-
कालीनकर्तृरपि कर्मत्वं स्यादिति वक्तव्यम्, अतएव (२३२) अमन्त्रेण गोपी रजनि-
सज्जागरीति स्वयं वक्ष्यति । निमग्नपारीणससौ भवन्मन्त्रायामयन्नासनमेकसिद्धः इति
सहिः । एवं अकर्मकधातूनामकर्मकत्वे सति अजान्तकर्तृः कर्मत्वं स्यात्, यथा अचुरादिते
पौडितौ भवति, शूरः शत्रुमावाप्तयति । अपिचाव्यत्रापि कर्मत्वं भवति, यथा फलं
व्याजितेः नृपैरिति रघुः । पाणिनिः १।१।३२, ५३, वार्त्तिकानि च ।

गेयमध्याययद् गोपान् याज्ञिकात्रमभोजयत् ।

स्वधामागमयच्छन्नं भक्तान्स्त्वमबोधयत् ॥

धर्ममस्थापयद् विष्णुर्वेदानवाहयद् विधिम् ।

दैत्यान्दर्शयच्छक्तिं वेणुमश्रावयच्च गाः ॥ *

खादादेसु—रक्षांस्यखादयदनाययदूर्लोक-

माक्रन्दयत् कपिभिराययदाशु रामः ।

शब्दाययन् रिपुमज्जुहवदादयच्च

शैलानवाहयदभक्तयदिष्टंभक्ष्यम् ॥ †

* क्रमेण उदाहरणं दर्शयति—विष्णुः गोपान् गेयं (गानं) अध्यापयत्, अधीङ्क-
अध्यायने इत्यस्मात् जिः, अजान्तावस्थायां गोपानां कर्म्मत्वम्, एवं सङ्गत् । विष्णुः
गोपान् याज्ञिकात्रम् अभोजयत्, मुज धी चाणे मने जिः । विष्णुः शन्नं स्वधामं
वैकुण्ठम् अगमयत्, इत्येति शेषः, श्री गम् लु गत्यां जिः । विष्णुः भक्तान् तत्त्वं यावार्थं
अबोधयत्, बुध्यी ङ् अयगमने जिः । विष्णुः धर्ममस्थापयत्, षि ष्ठा स्थाने जिः ।
विष्णुः विधिं वेदान् अवाहयत्, यद् अ गादाने जिः । विष्णुः दैत्यान् शक्तिम् अदर्शयत्,
दृशिरौ प्रेक्षे जिः । विष्णुः गाः वेणुमश्रावयच्च, शु श्रवणे जिः । (एतेषां अजान्तावस्था
क्रमेण प्रदर्शयति—गोपा गेयम् अध्यायत्, गोपा याज्ञिकात्रमभुञ्जत्, शत्रवः स्वधामं अग-
च्छन्, भक्तान्स्त्वमबुध्यन्त, धर्मोऽतिष्ठत्, विधिर्वेदानगृह्णात्, दैत्याः शक्तिमपश्यन्, गावो
वेणुमश्रवन् ।)

† खादादेकदाहरणं—रामः कपिभिः रक्षांसि खादयत्, खाद् भक्षणे जिः, अत्र
अजान्तावस्थायां कपीणां ज्ञानावस्थायां कर्म्मत्वमात्रं अनुक्तकर्म्मत्वात् (२८८/तृतीया),
एवं सङ्गत् । रामः कपिभिः रक्षांसि ऊर्लोकम् अनाययत्, गौ ज प्रापणे जिः । रामः
कपिभिः रक्षांसि आक्रन्दयत् आत्तसदित्यर्थः, आङ्पूर्वकं कहि सु रोदने आह्वाने जिः ।
रामः कपिभिः रक्षांसि आशु औन्नम् आययत् प्रापयदित्यर्थः । अय ङ् गतौ जिः । रामः
कपिभिः रक्षांसि शब्दाययन् सन् रिपुम् अज्जुहवत्, शब्दाययन्निति शब्दायधातोः जौ
शट्प्रत्ययः । अज्जुहवदिति द्वे जौ स्पृङ्गायां जिः । रामः कपिभिः रिपुम् आदयच्च, अद् लौ
भक्षे जिः । रामः कपिभिः शैलान् अवाहयत्, वहौ जौ प्रापणे जिः । रामः कपिभिः
इष्टभक्ष्यं (फलमृत्नादि) अभक्षयत्, भक्ष भक्षणे जिः । (एतेषां अजान्तावस्था
क्रमेण

सारथिघ-हिसार्थयोस्तु—

वाहानवाहयत् पार्थमरीं चाभक्षयहरिः । *

क्रादेस्तु—शैलानहारयत् कीमान् ऋक्षैर्वृक्षानजीहरत् ।

कपीनकारयत् सेतुं वानरैरपि राघवः ॥

स्माभिवादयते वृहान् जानकीं लक्षणेन च ।

सीतां रामेण चात्मानमदर्शयत लक्षणः ॥ †

२८५ । याच्ञार्थं दृह चि प्रच्छ

रुध् ब्रू शास जि नो वहः ।

यथा—कपयः रक्षांसि अखादन्, कपयः रक्षांसि कर्हलीकमनयन्, कपयः रक्षांसि आक्रन्दन्, कपयः रक्षांसि आयन्, कपयः अद्यायमानाः रिपुम् आहन्, कपयः शैलान् अवहन्, कपयः इष्टभक्षम् अभक्षन् इति ।)

* सूतववह-हिसार्थमचयोवदाहरणं—हरिः वाहान् घोटकान् पार्थमर्जनम् अवाहयत् सारथिभूला इत्यर्थः, हरिः वाहान् अरीन् अभक्षयत् अहिसयस्त्वञ्च अवाहयदित्यत्र सारथिकर्तृकत्वात्, अभक्षयदित्यत्र च हिसार्थत्वात् अजान्कालीनकर्तृणां वाहानां कर्मत्वम् । (वाङ्माः पार्थमवहन्, वाङ्मा अरीनभक्षन् इत्यजान्मावस्था ।)

† क्रादेवदाहरणम्—राघवः कीमान् वानरान् शैलान्हारयत्, पक्षे—ऋक्षैर्भूक्तैः वृक्षानजीहरत् । राघवः कपीन् सेतुमकारयत्, पक्षे—वानरैरपि, सेतुमकारयदिति शेषः । राघवी जानकीं वृहान्मिवादयते च, पक्षे—लक्षणेन च, वृहान्मिवादयते स्मिति शेषः, अभिवादयते इति अभिपूर्वा वदधातुः आजान् नमस्कारे वर्तते, पुनः औ कृते, (६४१) पूर्वखेर्लोपे, (६१६) फलवत्कर्तृव्यात्मनेपदम् । एकवार-औ कृते अभिवादिधातोर्नमस्कारार्थकत्वात् शिथौ गुरुमभिवादयतीत्यादी (२८१) नित्यमेव कर्मात्मम् । लक्षणः सीताम् आत्मानम् अदर्शयत, पक्षे—रामेण च, आत्मानमदर्शयतेति शेषः । अदर्शयतेति, अजान्कालीन-कर्माथो लक्षणस्य अजान्कालीनकर्तृत्वात् (८६६) जेठे इत्यात्मनेपदम् । पिता पुत्रं चन्द्रं दर्शयतीत्यादी अजान्कालीनकर्तृः पुत्रस्य नित्यमेव कर्मात्मम् । (कीशः शैलान्हरन्, ऋषाः वृक्षान् अभक्षन्, कपयः रिपुमकुर्वन्, वानरा अपि, जानकी वृहान्मिवादयति च, लक्ष्मणश्च, सीता लक्षणमपश्यत्, रामश्च लक्षणमपश्यदित्यजान्मावस्था ।)

हृदण्डि ग्रह द्रष्टु मन्य

मुष् पचाद्या ध्रुवी द्विदाः ॥ *

(याच्यार्थ—वहः १॥, ह—पचाद्याः १॥, ध्रुवः १॥, द्विदाः १॥) ।

तमर्थयेऽहं मोक्षं, यो गोपैर्दुग्धमदुग्ध गाः ।

फलान्यवाचिनीदु वृक्षान्, वार्त्ताः पप्रच्छ वल्लवान् ॥

करोध गोकुलं गोपीरब्रवीच्च मनोहरम् ।

गोपालानन्वशात् केलींस्तत्राजयं जिगाय तान् ॥

वृन्दावनमनैषीदु गा-स्तच्छिशूनवहदु व्रजम् ।

जहारारण्यमाभीरी-र्देत्यान् प्राणानदण्डयत् ॥

जग्राह यज्वनो भोज्य-मकर्षत् पूतनां बलम् ।

ममन्यामृतमश्नाधिं सुमोष दितिजांश्च तत् ।

योऽसौ पचति लोकानां पुण्यपापं सुखासुखम् ॥ †

* याच्यार्थे येषां ते याच्यार्थाः याच अर्थे माय ऋग्नि इ प्रभृतयः । पचातु इत्वं वृद्धपर्यन्तम् एकं पदं, श्रीकार्कविरामार्थे पृथक्पदकरणम् । पच आद्यो येषां ते पचाद्याः, पचात् वृद्ध दण्डिश्च इत्यादि वृद्धः । इ दे येषां ते-द्विदाः । एते धातवः स्वभावात् द्विकर्मका भवन्तीत्यर्थः । कर्तुः क्रियाव्याप्यत्वात् मुख्यस्य कर्मत्वं सिद्धम्, अनेन तु गौणस्य कर्मत्वं विधीयते । साक्षात् क्रियान्वयित्वं मुख्यत्वं, परम्परया क्रियान्वयित्वं गौणत्वमिति । पाणिनीये वार्त्तिके घृतस्य दुहादिगणस्य मध्ये यद्वधातोः पाठाभावात् “अजियदत्तं जनको धनुस्तत्” इत्यादिक्रमसाधु इति अनुन्यासवाभट्टी (क्रमदीवरः) । पाणिनिः १।४।५१ ।

† तमर्थये इत्यादि । अहं तं श्रीकृष्णं मोक्षम् अर्थये याचे, यः गोपैः सह गाः दुग्धम् अदुग्ध । यो वृक्षान् फलानि अवाचिनीदु । यो वल्लवान् वार्त्ताः पप्रच्छ, गोपान् वृक्षान् जिज्ञासितवानित्यर्थः । यो गोकुलं गोपीः करोध, गोपीरन्तः स्थापयन् गोकुलमावृषीदित्यर्थः । यो गोपैः मनोहरं (वच इति शेषः) अब्रवीच्च । यो गोपालान् केलीन् अन्वशात् अचिन्तितवान् । यज्वनं केलिविषये तान् गोपालान् अजयं अनुसम्यक्तं जिगाय । यो वृन्दावनं ना अनेषीत् प्रापयामास । यस्तच्छिशून्

२८६ । चिक्स्मयानिकषाहान्तरान्तरेणै-
नातियेनतेनायुभयपरिसर्वतोविनतैऽभिपरिप्रत्य -
नूपद्भुपर्यधोऽधिभिः । (चिक्—अधिभिः ३॥) ।

एभिर्योगे द्वी स्यात् ।

वीसेत्यन्नावचिह्नेऽभिस्तेषु भागे परिप्रती ।

अनुस्तेषु सहार्थे च हीनेऽनूपौ मताविह ॥ *

गोवत्सान् व्रजम् अवहत् नीतवान् । यः आभीरौररणं जहार निनाय । यो देवान् प्राणान् अदण्डयत्, प्राणान् गृहीत्वा अशंसत्यर्थः । यो यज्वनो भोज्यं जग्राह । यः पूतनां बलम् अकथं, पूतनां विकृत्य बलं गृहीतवानित्यर्थः । योऽभ्यधिम् असृतं मनस्य, समुद्रमुत्पद्य असृतमुत्पापितवानित्यर्थः । यस्तत् असृतं दितिनान् सुमीषं खण्डितवान् । योऽभ्यो कृण्वन् लोकानां पुण्यपापं सुखामुखं पचति—पुण्यं सुखं, पापम् अमुखं, पचति परिणमयतोत्यर्थः ।

अत्र पचाद्या इत्यादि-पदेन गुरु शिष्यं यामं प्रहिणोतीत्यादि । ब्रू इत्यनेन ब्रुवर्थ-यद्वृणं, तेन गद कथं ग्रन्थं प्रथतीनां संयदः । वृत्तं नौकां करोति, सुवर्णं कुण्डलं करोतीत्यादौ प्रकृतिविकृतिभावेन एकमेव कर्म, तेन वृत्तौ नौका क्रियते इत्यत्र वयोरेव उक्तत्वात् न शौण्डुष्यव्यवहारः, किन्तु प्रकृतेः सङ्गात्सारेणैव क्रियाप्रयोगः, यदुक्तं—प्रकृतेर्विकृतेर्वापि यत्रोक्तत्वं दयोरपि । वाचकाः प्रकृतैः सङ्गां गृह्णाति विकृतैर्न तु इति । पचादिषु—पच वच वप वद चल पत नद भष चर गाह देव मद चप संव मेध इत्यादि आकृतिगणः ।

* अभिध उभयश्च परिध सव्यं तेभ्यस्तस् । उपरिश्च अधश्च अधिश्च ते, इयश्च ते उपर्यधोऽधश्च ते ते उपर्युपरि अधोऽधः अध्यधि इति हिरुक्ताः, पक्षात् इन्द्रः । हुपरीति किं, गण्डस्थापरि विस्फोटक इत्यादौ षष्ठी स्यादेव, न तु द्वितीया । धिक्—निर्भक्तं नन्द्योरित्यमरः । समया—अन्तिकमध्ययोरित्यमरः । निकषा—अन्तिके इत्यमरः । हा—विषादश्चर्त्तु इत्यमरः । अन्तरा—मध्ये इत्यमरः । अन्तरेषु, विना, कृते—वर्जने इत्यमरः । एन—(५१६) वैनीऽपीत्यनेन विहित एनप्रत्ययान्तः । अति—अतिक्रमणार्थः, प्रकृषे लङ्नेऽप्यतीत्यमरः । येनतेनौ—यादृक्तादृगर्थौ । अभितः—समीपोभयतः शीघ्रसाकल्यामिसुखे इत्यमरः । उभयतः—उभयदिशोः । परितः, सव्यतः—समन्तादर्थम्, समस्ततस्तु परितः सव्यं इत्यमरः ।

अत्र अभिपरिप्रत्यनूपानामर्थविशेष एव अङ्गणमित्याह वीसेति । इह द्वितीयाधिकारम्,

धिग्लोकमीश्वराभक्तं, समया माधवं रमा ।
 निकषा गिरिशं गौरी, हा लोकं केशवद्विषम् ॥
 कृष्णोऽन्तरा ब्रह्मशम्भू, नान्तरेणाच्युतं सुखम् ।
 दक्षिणेन हरिं रुद्रो, गोविन्दमति नेश्वरः ॥
 येनेशं हरिरीशस्यं तेनेशमभितोऽर्चकाः ।
 रामकृष्णावुभयतो गोपेशं, परितः परे ॥
 प्रमथाः सर्वतः सर्वं, शर्म्य नेशार्चनं विना ।
 मुक्तिर्नर्त्तेऽच्युतोपास्तिं, भूतं भूतमभि प्रभुः ॥
 भक्तो विभुमभि, प्राज्ञो गोविन्दमभि तिष्ठति ।
 हरिं पर्यभवल्लक्ष्मी-हरेरं प्रति हलाहलम् ॥
 विष्णुमन्वर्च्यते भर्गः, शक्रादय उपाच्युतम् ।
 लोकानुपर्युपर्यास्तेऽधोऽधोऽध्वधि च माधवः ॥ *

अभिः वीक्षेत्यन्नावचिक्के मतः, परिप्रती तेषु वीक्षेत्यन्नावचिक्केषु भागे च मतौ, अनः तेषु
 वीक्षेत्यन्नावचिक्केभागेषु सङ्घाते च मतः, अनूपो ह्यने मतावित्यन्वयः । द्रव्यगुणक्रियाभि-
 र्युगपत् व्याप्तुमिच्छा वीक्षा । कस्यचित् प्रकारस्यापत्तिरित्यन्भावः । चिक्के लक्षणम्, अन्यत्
 स्पष्टम् । अभ्यादिरिह अनुपसर्गएव । चिक्केप्रभृतभिर्योगे द्वितीया स्यादिति सूत्रार्थः,
 योगस्त्विह अर्थेनैव, न तु शब्देन । पाणिनिः १।४।८३—८७, ८०, ८१, ८५, २।३।८, भाष्यम् ।
 उपाव्याड्वसः (१।४।८८) इति पाणिनिस्त्वव्याख्याकारं चिक्केसमयेत्यादियोगादुपपद-
 विभक्तिसाहचर्येण निरूपितः ।

* ईश्वराभक्तं लोकं धिक्, स निम्न इत्यर्थः । रमा लक्ष्मीः माधवं समया, माधवस्य
 सङ्गीदे । गौरी गिरिशं निकषा, गिरिशस्य समीपे । केशवद्विषं लोकं हा, स
 विषादाहः शोकाहो वा । हा राम ! हा तात ! इत्यादौ हा-शब्दस्य वक्तुं शोकादि-
 व्यञ्जकत्वात् रामादौ न द्वितीया, सम्बोधने प्रथमेव । कृष्णः ब्रह्मशम्भू अन्तरा, ब्रह्मशम्भू-
 मध्ये । अच्युतं कृष्णम् अन्तरेण विना सुखं न भवतीति शेषः । रुद्रो हरिं दक्षिणेन,
 हरेर्दक्षिणे स्थितः । गोविन्दम् अति ईश्वरी न, गोविन्दस्य अतिक्रान्तिता ईश्वरी
 नमोऽर्च्यः । हरिरीशस्येव ईशस्यं हरिं तेन, हरिरीशस्य सादृश्यः ईशो हरेसादृश्य-

२८७ । दिवो धं वा । (दिवः ६१, धं ११, वा १११) ।

दिवो धं ढं स्याद्वा । अक्षै-रचान् वा दीव्यतीशः । *

२८८ । साधनहेतुविशेषणभेदकं धं कर्त्ता
धस्त्री । (साधन—भेदकं ११, धं ११, कर्त्ता ११, घः ११, चो १११) ।

नेत्रैः पुण्येन भूषाभिर्नाम्ना दृष्टः शिवो जनैः । †

इत्यर्थः, हरीशो अभिप्रायविति श्रवत् । अर्थकाः ईशमभितः समीपे । रामकृष्णौ गोपेशं नन्दम् उभयतः, गोपेशस्य उभयोः पार्श्वयोः ; परे अन्वे गोपबालकाः गोपेशं परितः, गोपेशस्य समन्तरतः । प्रमथाः शिवगणाः सर्वे शिवं सर्वतः, शिवस्य सर्वासु दिक्षु । ईशाश्वनं विना शर्म्यं सुखं न स्यादित्यर्थः । अच्युतोपासिं विष्णूपासनात् ऋते सुक्तिर्न स्यादित्यर्थः । प्रभुरीश्वरः भूतं भूतम् अभि, सर्वप्राणिषु अस्तीत्यर्थः, अत्र बौद्धायां हिलम् । भक्तः भुम् अभि, इत्यन्वावापन्नः, विभुविषये भक्तिभावापन्न इत्यर्थः । प्राज्ञः गोविन्दम् अभि, अभिलक्ष्यौक्त्यतिष्ठतोत्यर्थः, अत्र चिन्तायः । लक्ष्मीः हरिं परि अभवत्, ससुद्रे मयिते लक्ष्मीः हरेर्भागेऽभवदित्यर्थः । इलाहलं विषं हरं प्रति, हरस्य भागं अभवदित्यर्थः । भगः शिवः विष्णुम् अतु विष्णुना सह अर्पते । शक्रादयो देवाः अच्युतम् उप, अच्युतात् ह्रीना इत्यर्थः । माधवः लोकान् उपरि उपरि लोकानाम् उपरि समीपे आसीत्, एवं लोकान् अधोऽधः समीपे, अध्वधि इतस्ततः समीपे आसीत् इत्यर्थः, अत्र सामीप्ये हिलम् । उपर्युपरिबुद्धीनां चरन्तीश्वरबुद्धयः इत्यत्र उपरिबुद्धीनां श्रेष्ठबुद्धीनाम् उपरीत्यर्थः, तेन न द्वि-उपरि-योगः । अत्र व्यासार्थे यावत्तुल्ययोगे द्वितीया वक्तव्या ; नदीं यावदरण्यानीत्यादि ।

* कौडार्थस्य दिवधातोः करणं कर्मसंज्ञं स्याद्वा । अत्र वाशब्दे व्यवस्थावाची, तेन दीव्यतेः करणं नित्यं कर्मसंज्ञं स्यात्, द्वितीया तु वा स्यादित्यर्थः । अतएव दिवः सदैव सकर्मकत्वात् अत्र दीव्यन्ते इति कर्मणि प्रत्ययः, अत्राणां देविता इति (३०५) क्रययोगे कर्मणि षष्ठीत्यादि । पाणिनिः १।४।४३ ।

† साध्यते कर्म निपाद्यतेऽनेनेति साधनं करणम् । तथाच क्रियायां साध्यायां वङ्गना कारणानां मध्ये यद्वस्तु अव्यवधानेन क्रियानिष्पत्तिकारणं विवक्षितं तदेव साधनं भवति, अतएव “साधकतमं करणम्” इति पाणिनिः (१।४।४२) । तथाच—कारणाव्यवधाने तु क्रियानिष्पत्तिकारणम् । यद्वै विवक्षितं तेषु कारणं तत् प्रकीर्तित-

२८६ । सहवारणसमोनार्थार्थविनापृथङ्-
नानाद्यैः । (सङ्—नानाद्यैः २॥) ।

एभिर्योगे त्री स्यात् ।

सहेशार्थीऽच्युतो भेदेनालं तेन समोऽस्ति कः ।

विकारै रहितः शम्भुः, सतामर्थः शिवार्चया ॥

श्रीर्नेशेन विना, शम्भुः पृथक् विखेन, तत् पुनः ।

न नाना शम्भुना, रामात् वर्षेणाधोक्षजोऽवरः ॥ *

मिति । यथा “क्रियायाः परिनिश्चयिण्यापारादनन्तरम् । विवक्षते यदा तत्र करणत्वं तदा स्मृतम् ॥ वस्तुतस्तदनिर्देश्य न हि वस्तु व्यवस्थितम् । स्थाव्या पञ्चत इत्येषा विवक्षा द्रष्टव्ये यतः ॥ इति हरिकारिका । काशेन मनसा वाचा इत्यादी—वङ्गनामपि करणत्वम् । फलसाधनयोग्यः पदार्थो हेतुः, यथा—विद्यया वशः, धनेन कुशलमित्यादि । कर्षधीनं साधनं, यदधीना कर्तुः प्रवृत्तिः स हेतुरिति साधनहेतुर्भेदः । “द्रव्यादि-साधारणं निर्यापारसाधारणञ्च हेतुत्वम्, करणत्वन्तु क्रियामात्रविषयं व्यापारनियतञ्च” इति सिद्धान्तकौमुदी । विशेष्यतेऽभेनेति विशेषणं, जटाभिल्लापस इत्यादि । भेदयति सामान्यावगमे इतरेश्वरी व्यवच्छिन्नति यत् तत् भेदकं व्यवच्छेदकं, नास्मा शिव इत्यादि । विशेषणं विद्यमानं, भेदकत्वं विद्यमानमित्यनयोर्भेदः । प्रकृत्या पटुः, जाल्या ब्राह्मणः, जन्मना शम्भुः, स्वभावोदाहरः, सुखेन याति, साकल्येनादत्ते, प्रायेण वैष्णवः, दशाहेन शब्धेन, चल्ता काणः इत्यादी पटुत्वभ्रमनादीनां प्रकृत्यादेः साधनत्वविवक्षया करणे हतोयेति दुर्गसिद्धः । प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानमिति वार्तिकम् । यः करोति स कर्ता, क्रत्याश्रयः कर्ता इति तार्किकाः । “स्वतन्त्रः कर्ता” इति पाणिनिः (१।४।५७) । “क्रियासुख्यप्रयोजकौ कर्ता” इति क्रमदीश्वरः ।

साधनहेतुविशेषणभेदकम् इति समाहारवचः । धं करणं, घः कर्ता । साधनादीनि ध-संज्ञानि स्युः, कर्ता घसंज्ञः स्यात्, उभयत्र च स्यादित्यर्थः । नैवैरिति । नैवैः करणैः, पुण्येन हेतुना, भूषाभिर्विशिष्टः, नास्मा भेदकेन, शिवः, अग्रेः कर्तृभि-र्हृष्टः इत्यन्वयः । पाणिनिः २।१।१८, २१, २३ ।

* अर्थः प्रयोजनम्; सङ् च वारणञ्च समञ्च ऊह्य अर्थश्च ते अर्थाः अभिधेयाः येषां ते सङ्वारणसमोनार्थार्थाः । नाना भाव्या येषां ते नानाद्याः । ततः, सङ्वारण-समोनार्थार्थाश्च विना च पृथक् च नानाद्याश्च ते तैः । एभिर्योगे तृतीया स्यादित्यर्थः ।

२६० । कालभाङ्गे वा ।

(कालभात् ५, उं ७, वा ११) ।

कालवाचिनो नक्षत्रात् डे त्री स्यादा ।

रोहिण्यामभवत् कृष्णो रोहिण्यासीच्च चण्डिका । *

२६१ । मानाद्वीप्सायां ढे ।

(मानात् ५, वीप्सायां ७, ढे ७) ।

शतं शतं पयोऽपीष्यत् वत्सान् विष्णुः शतेन गाः ।

अत्र अर्थेनेव योगे, न तु शब्देन, तेन सङ्गातः पित्रा इत्यादी व्यवधानेऽपि स्यात् ; एवं सङ्गादिभिर्गम्यमानैरपि स्यात् । सङ्ख्यादि—अच्युतः ईशा शिवेन सङ्ग अर्थः, ईशेति ईशधातोः क्तिपि ईशशब्दः, एवं साकं साङ्गे समसित्यादिभिः । अच्युतेशयोः भेदेन अलं भेदो व्यर्थ इत्यर्थः, एव सास्य सा इत्यादिभिर्वारणार्थः । तेन अच्युतेन समः कौऽस्ति, एवं समान तुल्य इत्यादिभिः, इवशब्दस्य तु सादृश्ययोजकत्वेन वाचकत्वाभावात् तेन योगे न स्यात् ; एवं तुलीपमाशब्दयोगेऽपि न स्यात्, यथा कृष्णस्य तुला नास्ति इत्यादि । अत्र समार्थः षष्ठापीति (३०२) सूत्रे वक्ष्यति । शम्भुर्विकारेः कासक्रीडादिभिः रक्षितः क्षीन इत्यर्थः, एवमन्यादिभिः । सतां साधूनां शिवार्जुनया अर्थः प्रयोजनम् । ईशेन विना श्रीः त्रिवर्गसम्पत्तिर्न स्यादित्यर्थः । शम्भुर्विश्वेन पृथक्, विश्वस्य नक्षत्रत्वादित्यर्थः । तत् विश्वं पुनः शम्भुना न नाना न भिन्नं, विश्वस्य शम्भुसयत्वात् । पृथग्विनानानाभिस्तृतीया द्वितीया पञ्चमी चेति पाणिनिः (२।१।३२) । अत्र यस्य पृथङ्नानाशब्दाभ्यान् तृतीयैव । अन्यार्थेन तु पञ्चमी । आद्यशब्दात्—अधीनतः कृष्णः रामात् बलदेवान् वर्षेण अवरः कनिष्ठ इत्यर्थः, अत्र अवरशब्दयोगे वर्षेणेति तृतीया । एवं मासेन पूर्वः, शस्त्रेण कलहः, गुडेन मिश्र इत्यादि । अत्र, प्रसिती-क्षुकाभ्यां योगे तृतीयासप्तम्यौ स्यातामिति (पाणिनिः २।१।४४) वक्तव्यम् । पाणिनिः २।१।१६, १२, ७२, वार्त्तिकश्च ।

* नक्षत्रवाचका अश्विन्यादयः शब्दाः, चन्द्रपत्नीषु तत्तद्वचनविशिष्टकालेषु च वर्त्तन्ते । अत्र च, काले वर्त्तमानादश्विन्यादिशब्दादधिकरणे तृतीया वा स्यादित्यर्थः । कृष्णः रोहिण्यां रोहिणीनक्षत्रयुक्तकाले अभवत् अनन्तर, चण्डिका च रोहिण्या तादृशे काले आसीदवतीया । अत्र रोहिण्यामिति अधिकरणे रोहिण्या इति तृतीया वा । एवं पृथ्वी पृथ्वेण वा गच्छेदित्यादि । काले किं, रोहिण्यां प्रीतिचन्द्रस्य । पाणिनिः २।१।४५ ।

दिद्रोणेन क्रीणाति, पञ्चकेन क्रीणमति, दिद्रोणं पञ्चकं ।*

२६२ । संज्ञोऽसृतौ । (संज्ञः ६।, असृतौ ७।) ।

स्मरणादन्यस्मिन्नर्थे वर्त्तमानस्य संपूर्वस्य जानातेर्दे श्री स्याद्वा ।

संजानीष्व स्व-मीशा च संजानीहि ततः शिवम् । †

२६३ । संदानो भेऽधर्मो नित्यम् ।

(संदानः ६।, भे ७, अधर्मो ७, नित्यं १।) ।

संपूर्वदानसम्बन्धिनि अधर्मो भे श्री स्यान्नित्यम् ।

संयच्छते स्म गोप्येष्टं श्रीशः संयच्छति श्रियै । ‡

* टे कर्मणि प्रयुज्यमानात् मानवाचकान्, कर्मणो विशेषणीभूतादिति यावत्, बोसायां वाच्यायां तृतीया वा स्यादित्यर्थः । मानम् इयत्तापरिच्छेदकं, तेनात्र परिमाण-वाचकस्य मञ्जावाचकस्य च ग्रहणमिति । विष्णुः शतं शतं वत्सान् पयोऽपीष्यत्, शतेन गाथ पयोऽपीष्यदिति शेषः । अत्र शतं शतमिति कर्मणि शतेन इति तृतीया वा । शतं शतमिति अनुक्तबोसायां हित्वं, शतेन इति तृतीयाया बोसाया उक्तत्वान् न हित्वम् । (शतं शतं वत्साः गावश्च पयः अपुः इति अजान्तवाक्यं, वत्सान् इति गा इति च अजान्त-कर्तुः कर्मत्वम् ।) दिद्रोणेन क्रीणाति दिद्रोणं क्रीणाति, दिद्रोणपरिमितं द्रव्यं क्रीणाती-त्यर्थः । पञ्चकेन क्रीणाति पञ्चकं क्रीणाति, पञ्च पञ्च पशून् क्रीणातीत्यर्थः । दिद्रोणेनेति पञ्चकेनेति च कर्मणि तृतीया वा । हौ हौ द्राणौ परिमाणस्य इति समासेन, पञ्च पञ्च परिमाणस्य इत्यर्थे विहित-तद्धितप्रत्ययेन च उक्तत्वात् न हित्वम् । अत्र “गम्यमानापि क्रिया विभक्तौ प्रयोजिका इति, शतेन शतेन वत्सान् पाथयति पयः, शतेन परिच्छिद्येत्यर्थः ।” इति सिद्धान्तकौमुदी । “दिद्रोणेन धान्यं क्रीणातीति” प्रकृत्यादिष्व उपसंख्यानमित्यस्योदाहरणमिति तत्रैव ।

† समो ज्ञाः संज्ञात्मस्य, न स्मृतिरस्मृतिस्तस्याम् । हे साधो त्वं स्वमात्मानम् ईशा शिवेन च संजानीष्व सत्यं ज्ञानीहि, (८६८) संप्रति स्मृतौ इत्यात्मनेपदम् ! अत्र ईशा इति कर्मणि तृतीया, स्वमिति विकल्पपञ्चः । स्मृतौ तु — तत्तत्तदनकरं शिवं संजानीहि स्मर इत्यर्थः । पाणिनिः २।३।२२ ।

‡ संपूर्वस्य दान-‘दाने’ इत्यस्य प्रयोगे अधर्मो धर्मविरुद्धं भे सम्प्रदाने नित्यं तृतीया स्यादित्यर्थः । श्रीशः श्रीपतिः गोप्या परस्त्रिय इष्टं वाञ्छितं संयच्छते. अ. दक्ष-

२६४ । यस्मै दिव्यासूयाक्रोधेर्ष्यारुचिद्रोह-
स्याङ्गुष्ठावसृष्टिशप्राधीक्षाप्रतिश्रुप्रत्यनुगृधार्थ्यर्था
भं ची तादर्थ्ये च ।

(यस्मै ४।, दिव्या—धार्थ्यर्थाः १॥, भं १।, ची १।, तादर्थ्ये ७।, च १।) ।

यस्मै दातुमिच्छा, असूयादयः स्यादेरर्थश्च यस्मै, तद् भ-संज्ञं
स्यात्, तत्र ची, तादर्थ्ये च ।*

वान् ! अत्र गोप्या इति अवर्णनसम्प्रदाने लतीया । (६०८) दानः सा चेष्टार्थे इत्यात्मने-
पदम् । अधर्मे किं—श्रीगः श्रियै निजपत्नौ संयच्छति इष्टमिति शेषः । “अशिष्टव्यवहारे
दाणः प्रयोगे चतुर्थ्ये लतीया” इति वार्तिकम् ।

* आप्रतिभ्यां श्रुः आप्रतिश्रुः, प्रत्यनुभ्यां गृः प्रत्यनुगृः, स्याश्च ऋश्च श्लाघश्च सृष्टिश्च शप
च राध च ईश्च च आप्रतिश्रुश्च प्रत्यनुगृश्च धारिश्च ते, तेषामर्थाः स्याङ्गुष्ठावसृष्टिशप्राधी-
क्षाप्रतिश्रुप्रत्यनुगृधार्थ्यर्थाः । ततः, दिव्या च असूया च क्रोधश्च ईर्ष्या च रुचिश्च द्रोहश्च
स्याङ्गुष्ठावसृष्टिशप्राधीक्षाप्रतिश्रुप्रत्यनुगृधार्थ्यर्थाश्च ते । दानस्य पात्रं सम्प्रदानम् ।
“कर्म्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्” इति पाणिनिः १।४।३२ । “क्रियया यमभिप्रैति
सोऽपि सम्प्रदानम्” इति वार्तिकम् । “प्रदानाभिसम्बन्धमानं सम्प्रदानम्” इति
पञ्चनाभः ।

दातुमिच्छा दिव्या, काशीस्यविप्राय गां ददातीत्यादि-सिद्ध्यर्थम् इच्छापत्यन्तयङ्गम् ।
दानन्तु खल्वन्तर्धानान्तर परखल्वीतपत्त्यनुगृह्यव्यापारः, अतएव रजकस्य वस्त्रं ददाती-
त्यादौ न सम्प्रदानत्वम् । शत्रवे भयं ददातीत्यादिप्रयोगस्तूपचारात् । एवञ्च “ददात्यर्थस्य
गौणत्वेऽपि सम्प्रदानं भवत्येव, खल्विकोपाध्यायः शिष्याय चपेटं ददातीति भाष्यप्रयो-
गात्” । सिद्धान्तकौमुदीटीका । समसब्राह्मणे दानमित्यादिषु तु निवन्नावशात् न
सम्प्रदानम् । त्रिविधं हि सम्प्रदानम्—“अनिराकरणात् कर्तुंस्यागाङ्गकर्म्मण्येक्षितम् ।
प्रेरणानुमतिभ्याश्च लभते सम्प्रदानताम् ॥” इति हरिकारिका । तत्र अनिराकर्तुं
सम्प्रदानं यथा, देवाय वस्त्रं ददाति ; प्रेरकं सम्प्रदानं यथा, याचकाय धनं ददाति ;
अनुमन्तु सम्प्रदानं यथा, गुरवे गां ददाति । असूया गुणेषु दोषारोपः, क्रोधश्चित्तविकार-
विशेषः, ईर्ष्या अविमता, रुचिरनुरागः, द्रोहोऽनिष्टाचरणम् । असूयादयानां धातूनां
कर्तृण्ये प्रति असूयादिकं तत् सम्प्रदानमिति । “क्रुधद्रुहोत्पसृष्टयोः कर्म्म” इति
पाणिनिस्त्वेण (१।४।३८) देवदत्तं संक्रुष्यति राशाननभिदुह्यतीत्यत्र कर्म्मणि द्वितीयैव,

ददातु सङ्गः स सुखं हरिः, स्मरात्

गोपीगणोऽसूयति कुप्यतीर्यति ।

स्म रोचते द्रुह्यति तिष्ठते क्रुते-

ऽस्माधिष्ट यस्यै सृह्यत्यशम च ॥ *

गर्गो राध्यति रामाय कृष्णाय स्मेक्षते वृजि ।

शुभाशुभं पर्यालोचयदित्यर्थः ।

न तु चतुर्थी । स्याधात्वर्थे इह स्थित्या स्वाभिप्रायज्ञापनेच्छा, एवं क्र-ज्ञाव शप-धातूनां यथाक्रमं क्रवन ज्ञावन-शपनैः स्वाभिप्रायज्ञापनेच्छा अर्थः । अतएव “ज्ञावादेय-ज-ग्रीपमा” इति क्रमदोषः । “ज्ञावृद्ध्याशपां प्रयोगे यत् ज्ञपयितुमिच्छा तत् सम्प्रदानं स्यात्” इति गोपीबन्धः । स्यादीनां प्रयोगे यं प्रति स्वाभिप्रायज्ञापनेच्छा तत् सम्प्रदानमित्यर्थः । सृष्टिधातोः कर्मेव सम्प्रदानम् । राध इति देवादिकस्य स्वादेश्य गृहणं, राध ईव इति हयोरत्र शुभाशुभपर्यालोचनमर्थः, यस्य शुभाशुभपर्यालोचनं तत् सम्प्रदानमिति । आप्रतिपूर्वगृहणातिरङ्गीकारोऽर्थः, स च यस्य सम्बन्धे क्रियते तत् सम्प्रदानम् । प्रत्यक्षपूर्वगृहणातिर (नतु गिरतेः) पूर्ववक्तुः प्रोत्साहनमर्थः, तत्र पूर्ववक्ता सम्प्रदानम् । धारोति वृधातुर्जालः, तस्य गृहोतापरिशोधनमर्थः, तत्र यस्य धनं गृहोत तत् सम्प्रदानमिति । ततश्च दिक्तादिधातुर्थपर्यन्तानां यो विषयः स सम्प्रदानसंगः स्यात्, तत्र च चतुर्थी स्वादित्यर्थः । तादर्थ्ये इति—स चासौ अर्थश्चेति तादर्थ्यः तस्य भावस्तादर्थ्यं, एवञ्च तस्यार्थो निवृत्तित्वादर्थः, तादर्थ्ये एव तादर्थ्यं, ततश्च, तादर्थ्यञ्च तादर्थ्यञ्च इत्येकशेषे तादर्थ्यं तस्मिन्, यत् प्रयोजनं तस्मात्, यस्य निवृत्तित्वादिपि चतुर्थीत्यर्थः । यथा—ज्ञानाय पाठः, मशकाय धूम इत्यादि । पाणिनिः २।१।१३, १।४।३३—४१, वासिकश्च ।

* स इति सङ्गः साधुस्य सुखं ददातु । सङ्ग इति दिक्ताया सम्प्रदानत्वम् । यस्यै हरये गोपीगणः स्मरात् कामाङ्गितोः असूयति स्म, यस्य गुणेषु दीषारोपणमकरोदित्यर्थः, असू करोतीति कण्ठादित्वात् (८५४) क्यः, अशब्दयोगे (६३४) अतीति कौ । एवं यस्यै कुप्यति स्म, ईर्यति स्म । यस्यै रोचते स्म यस्यानुरागपात्रमासीदित्यर्थः । यस्यै द्रुह्यति स्म । गोपीगणो यस्यै तिष्ठते स्म यं स्वाभिप्रायं विज्ञापयितुमैच्छदित्यर्थः, तिष्ठते इति (८६६) आत्मनेपदम् । यस्यै क्रुते स्म अपक्रवेन यं स्वाभिप्रायं विज्ञापयितुमैच्छदित्यर्थः । यस्यै अस्माधिष्ट ज्ञापनेन यं स्वाभिप्रायं विज्ञापयितुमैच्छदित्यर्थः । यस्यै सृह्यति स्म । यस्यै अशम च शपथेन यं स्वाभिप्रायं विज्ञापयितुमैच्छदित्यर्थः, अशमेति (८६८) आत्मनेपदम् ।

विभीषणायाश्चाव राज्यं प्रत्यशृणोदयशः ।

प्रतिज्ञातवानित्यर्थः ।

रामः प्रत्यगृणात्तस्मै लक्ष्मणोऽन्वगृणात् कपिः ।

रामं वदन्तं प्रोत्साहयामास इत्यर्थः ।

सर्वो धारयते सर्वं सद्भास्तं भज मुक्तये ।*

२८५ । शक्तार्थं वषट्ठितं सुख स्वाहा स्वधा

स्वस्ति नमोभिः । (शक्तार्थ—नमोभिः ३॥) ।

एभिर्योगे ची स्यात् ।

दैत्येभ्योऽलं हरिः, पूष्णे वषट्, सद्भ्यो हितं सुखम् ।

स्वाहाग्नये, स्वधा पित्रे, स्वस्ति धात्रे, नमः सते ॥ †

* शर्गो मुनिः व्रजे गोष्ठे रामाय बलदेवाय राश्रयति स्म, कृष्णाय ईक्षते स्म, रामस्य कृष्णस्य च शुभागमं पथ्यालीक्षयदित्यर्थः (पथ्यालीक्षयदिति, अकितो वा चुगादय इति ज्ञापकात् लीचृ ङीते इति भोवादिकात् स्वार्थे ङिः) । रामः विभीषणाय राज्यम् आग्रयाव यशश्च प्रत्यशृणोत् दातुं प्रतिज्ञातवानित्यर्थः । लक्ष्मणस्तस्मै रामाय प्रत्यगृणात्, कपिः मुयोवः (तस्मै रामाय) अन्वगृणात्, विभीषणाय राज्यं यशश्च दास्यामीति वदन्तं रामं साधवादैः प्रोत्साहयामासेत्यर्थः । सर्वैः शिवः सद्भ्यो भक्तैः सर्वे (वाञ्छितं) धारयते, दयालुतया शिवस्य अधमर्थत्वेन निर्देशः, धारयते इति फलवत्कर्तरि (२१६) आत्मनेपदम् । हे साधो मुक्तये मुक्त्यर्थं तं सर्वं भज, अत्र मुक्तये इति तादर्थ्यं चतुर्थी । यत्र निमित्तस्य कर्मकारकेण सद् योगो वर्तते तत्र (३११) सप्तम्येव, यथा वस्त्रेषु रजकं भवधीदिति । अत्र तु सर्वेण सद् मुक्तौर्न योगः ।

† शक्तः अर्थो येषां ते शक्तार्थाः अलंशक्तप्रभुसमर्थपर्याप्तप्रभृतयः, ते च वषट् च हितञ्च सुखञ्च स्वाहा च स्वधा च स्वस्ति च नमश्च तैः । अत्र हितं सुखं इत्यनेन हितार्थ-सुखार्थयोरेक्यम् । वषट् स्वाहा स्वधा स्वस्ति नमः इत्येतेषां व्यागार्थानां सन्तार्यानाञ्च ग्रहणम् । अत्र “अर्थशब्देन प्रयोजनार्थानां ग्रहणम् ; हितशब्देन कल्याणपर्याय-प्रदितानां भद्रशीर्षनाशवादीनां चाकुप्रभृतौनाञ्च ग्रहणम् ; सुखशब्देन सुप्रीत्यादीनां

२६६ । देनाशिशि वा ।

(देन ३, [अथवा दे ७, न ११], आशिशि ७, वा ११) ।

सङ्गः सतां वा शं भूयात् । *

२६७ । परिक्रियो धे वा ।

(परिक्रियः ६, धे ७, वा ११) ।

भक्त्यै मुक्तिः परिक्रीतां सङ्गिर्विष्णो रुषारिभिः । †

यङ्गम्” इति भरतः । नारायणं नमस्कृत्य इत्यादौ उपपदविभक्तिः कारकविभक्तिर्गरी-
यसीति (वसूथसीति वा) न्यायात् कर्मात्मम् । पाणिनिः २।३।१६, वार्त्तिकञ्च ।

दैत्येभ्य इति—हरिदैत्येभ्योऽन्त समर्थे । पूर्णं मूर्ध्नाय वषट्, पूर्णं यद्वातव्यं तत् वषट्
इत्युच्चार्य दातव्यमित्यर्थः । सङ्गः साधुभ्यो हितं सुखञ्च भवतीति शेषः । अग्रये स्वाहा,
पित्रे स्वधा, धात्रे स्वस्ति, सते विष्णवे नमः, अम्यादिभ्यो यत् दातव्यं तत् क्रमेण स्वाहा
इत्यादि उच्चार्य दातव्यमित्यर्थः । अत्र शक्तायैर्हितसुखैश्च योगे षष्ठीपीति (३०२)
वक्तव्यम् ; “शक्तायैः षष्ठापीष्यत” इति क्रमदीश्वरः । तेन प्रभुर्बुभूषुर्भुवनत्रयस्य, नापीयी-
दस्य कथनेत्यादि साधु ।

* ढ-शब्देन कर्म क्रिया चोच्यते, ढशब्दस्य क्रियावाचकत्वं धे चादिदे क्तः (१०६२)
इत्यत्र आदिदे आदिक्रियायामित्यर्थेन स्वयं वक्तव्यम् । ततश्च प्रयुज्यमानेन क्रियावाचक-
पदेन योगे आशिशि (इष्टार्थाविकरणे) गम्यमानाया चतुर्थी वा स्यादित्यर्थः । अथवा—
आशिशि गम्यमानायां चतुर्थी वा स्यात् न तु ढ कर्मणि प्रयुज्यमाने इत्यर्थः । कर्मणि तु
कृष्णः भतां शं करोतु इत्यादौ न स्यात् । आशिशि किं, तेषां कुशलं जातम्, आयुष्यं
प्राणिनां घृतमित्यादि । सङ्गः सतां वा इति पक्षे षष्ठीविधानात् षष्ठ्यर्थे एवार्थे विधि-
रिति, तेन यामे कुशलं भूयादित्यादौ न स्यात् । अत्र स्वस्तिवर्जकुशलायुष्यप्रयोजन-
सद्व्यवहितसुखपथ्यशोभनार्थैरेव योगे ज्ञयम् । पाणिनिः २।३।७९ ।

† परिपूर्वस्य क्रीणातेः प्रयोगे धे करणे चतुर्थी स्याद्वा इत्यर्थः । भक्त्यै इति—सङ्गिः
साधुभिः विष्णोः सकाशात् भक्त्यै मुक्तिः परिक्रीता, अरिभिः शत्रुभिः रुषा द्वेषेण, मुक्तिः
परिक्रीतिति शेषः । अदाहरणद्वयेन विकल्पो दर्शितः । एवं द्रोणाय द्रोणेन वा
परिक्रीतो वृषलः । परेः किं, शतं न क्रीताऽश्वः । वेतने एवार्थे विधिरिति क्रमदीश्वरः ।
“चतुर्थी च परिक्रीजो वेतनादौ करणे” इति तत् सूत्रम् । तृतीया सिद्धे च, चतुर्थीयं
विधानमिति गीयीचन्द्रः । व्यवस्थार्थं परस्वे वाशब्देऽवस्म-वक्तव्ये वाहयमध्यगित्वेनास्य
नित्यत्वप्राप्तौ, विकल्पार्थं वायङ्ग्यम् । पाणिनिः १।४।४४ ।

२६८ । गत्यर्थमन्यते चेष्टावस्त्रेऽनध्वाकाक-
शकशृगालनावन्ने वा ।

(गत्यर्थमन्यते ७, चेष्टावस्त्रे ७, अनध्वा—अस्त्रे ७, वा । १।) ।

गत्यर्थमन्यतो ढं क्रमान्मार्गाकाकादिवर्जे चेष्टावस्त्रयोस्त्री स्यादा ।

व्रजाय व्रजति श्रीशो व्रजं व्रजति केशवः ।

न त्वा तृणाय मन्येऽहं न त्वा मन्ये तृणं खल ॥

चेष्टावस्त्रे किं—मनसा हारकामेति; त्वां मन्येऽहं जनार्दनम् ।

अध्वादौ तु—गच्छत्यनन्तः पन्थानं, न त्वा काकं स मन्यते । *

* गतिरर्थी यस्य स गत्यर्थः, सच मन्यथ तत् तस्य ढं तस्मिन् । चेष्टा च अवज्ञा च तत्तस्मिन् । न अध्वा अनध्वा, काकश्च शकश्च शृगालश्च नौश्च अस्त्रश्च तत्, न तत् अकाक-
शकशृगालनावन्नं, अनध्वा च अकाकशकशृगालनावन्नश्च इयोः समाहारस्तस्मिन् । यथा-
क्रमदर्शनार्थं नञ्प्रत्यययोगः । चेष्टा कायकृतव्यापारः, अवज्ञा अपकृतत्वेन ज्ञानम् ।
ततश्च—गत्यर्थधातोरध्ववर्जितं कर्मणि चेष्टायां गम्यमानायां, मन्यते, काकादिवर्जिते
कर्मणि अवज्ञायां गम्यमानायां, चतुर्थी वा स्यादित्यर्थः । मन्य इत्यत्र श्रुत्या निर्देशात्
मन् अवबोधने इति तनादिपठितौ न गृह्यते ; यथा न त्वां तृणं मन्ये । अतः
तृणाय न गणयतीत्यादि असाधु । व्रजायेति—श्रीशः व्रजाय व्रजति, केशवः व्रजं
व्रजति, पादवारिण गच्छतीत्यर्थः । हे खल अहं त्वां त्वां तृणाय न मन्ये, त्वा त्वां तृणं
न मन्ये, तृणादप्यपकृतं मन्ये इत्यर्थः । मनधातोर्न कर्मणा अवज्ञा गम्यते तत्रैव चतुर्थी
वा स्यात्, अतएव त्वा इत्यत्र न चतुर्थी ; इदमेव क्रमदीश्वरेण “युष्मदादेरनभिधानाद्
स्यात्” इति सूत्रेण स्पष्टीकृतम् । मनसा हारकामेतीत्यत्र चेष्टाभावात्, त्वां मन्येऽहं
जनार्दनमित्यत्र च अवज्ञाभावात् न चतुर्थी । अनन्तः पन्थानं गच्छतीत्यत्र अध्वकर्मक-
त्वात्, स त्वा त्वां काकं न मन्यते इत्यत्र काककर्मकत्वाच्च न चतुर्थी । एवं शूकादि-
कर्मण्यपि न चतुर्थी स्यात् । केचित् शुकैत्यत्र शुकश्च इति वा पठन्ति । एवं, तादृशं
चतुर्थीसिद्धावपि, यामास सङ्गच्छतीत्यादिषु (८७५) समी गच्छतीत्यादिना अदत्तादात्मने-
पदप्रतिनिर्वासाथमिदमित्याहुः । पाणिनिः २।३।१२, १७ ; वार्त्तिकश्च ।

२६६ । यतोऽपायभीजुगुप्तापराजयप्रमादा-
दानभूचाणविरामान्तर्द्धिवारणं जं पी ।

(यतः ५।, अपाय—वारणं १।, अं १।, पी १।) ।

यत एते तत् जसंज्ञं स्यात्, तत्र पी । *

विभीषणः पदाद्वष्टो, भ्रातृभीतो, जुगुप्सितः ।

पापात्, पराजितो दुःखा-दप्रमत्तो विधेः, सतः ॥

आप्तविद्यो, मुनेर्जातो, स्नातुस्त्रातो निजैर्भवात् ।

विरतोऽन्तर्द्धितो दुष्टात्, शोकात् रामेण वारितः ॥ †

* अपायश्च भीष जुगुप्ता च पराजयश्च प्रमादश्च आदानश्च भूष चाणश्च विरामश्च अन्तर्द्धिश्च वारणश्चेति समाहारः । एते यस्मात् भवन्ति तदपादानसंज्ञं स्यात्, तत्र पञ्चमी स्यादित्यर्थः । अपायश्चलनं, भीर्भयं, जुगुप्ता निन्दया मनोनिवृत्तिः, पराजयः सोढुमशक्त्या निवृत्तिः, प्रमादः शास्त्रविहितकर्माकरणम्, आदानं यद्वर्णं, भूषत्वमिति प्रादुर्भावश्च, चाणं रक्षणं, विरामो विरतिः, अन्तर्द्धिरन्तर्धानं, वारणं निवारणम् । अपादानं त्रिविधम्—“निर्द्धिष्टविषयं किञ्चिदुपात्तविषयं तथा । अपेक्षितक्रियश्चेति त्रिधापादानमिष्यते ॥” इति हरिकारिका । “भूदमपायेऽपादानम्” इति पाणिनिः १।४।२४ । तत्र पञ्चमी २।१।२८ । भीः चाणम् १।४।२५ । पराजयः १।४।२६ । वारणम् १।४।२७ । अन्तर्द्धिः १।४।२८ । भुः १।४।३०, ३१ । आदानम् १।४।२९ । एवं पठनं, श्रवणं, ज्ञानमध्ययन-मित्यादि ; अत्र उपयोगे इति कथनात् नटस्य गाथां शृणोति, न तु नटात् ; अतएव “अगुरुत्वे षष्ठी” इति क्रमदीश्वरः । जुगुप्ता, प्रमादः, विरामश्च—वार्तिकम् ।

† विभीषण इत्यादि—विभीषणः पदात् स्थानात् भट्टशक्तितः, भ्रातुः रावणात् भीतः, पापात् जुगुप्सितः पापं निन्दन् तस्मात् निवृत्त इत्यर्थः, दुःखात् पराजितः दुःखं सोढुमशक्त्या निवृत्तः, विधेः शास्त्रविहितकर्माणः अप्रमत्तः अनिवृत्तः, सतः पण्डितात् आप्तविद्यः आप्ता गृहीता विद्या येन तादृशः, मुनेर्विश्वश्रवसो जातः उत्पन्नः, भ्रातृ राव-णात् (वधोद्यतात्) निजैराक्षौदैस्त्रातो रक्षितः, भवात् संसारव्यापारात् विरतो निवृत्तः, दुष्टात् (रावणात्) अन्तर्द्धितो लुक्कायितः, रामेण शोकात् वारितः तामहं लङ्काराजं करिष्यामीत्यादि प्रियवचनमुक्त्वा शोकात् निवारित इत्यर्थः । एवं यवेभ्यो गां वारयति, कृपादन्तं वारयतीत्यादि ।

३०० । अन्यारभ्यार्थात्तद्विहिर्निर्णयप्रति-
पर्थपाङ्दिकशब्दैर्हेतुयवर्थे च ।

(अन्य—शब्देः ३॥, हेतुयवर्थे ७।, च १।) ।

एभिर्योगे हेतौ यवन्तस्यार्थे च 'पी स्यात् । *

आङ् व्याप्तिसौम्यो-स्त्रागोऽन्यौ, प्रतिदाननिधौ प्रति । †

नेतरो विष्णुरीशानात्, भवत् प्रभृति सोऽर्च्यते ।

सोऽस्मदारात् वहिस्त्वत्, शं विना नार्थो वृषादृते ॥

भक्तेः प्रत्यमृतं शम्भोः, प्रद्युम्नः केशवात् प्रति ।

पर्यन्तात् त्रयस्तापाः, आमृत्योः सेव्यतां हरिः ॥

ब्रह्मास्यासकलात्, पूर्वः कृष्णाद्रामोऽवरो गदः ।

आनन्दादीश्वरः शैलादासनादीक्षतेऽलकाम् ॥

शैलमारुह्य आसने उपविश्येत्यर्थः । ‡

* अन्यथ आरभ्यश्च अन्यारभ्यौ, तौ अर्थौ येषां ते अन्यारभ्यार्थाः । दिशि वर्तमानाः शब्दाः दिक्शब्दाः, अन्यारभ्यार्थाश्च आराश्च वहिश्च विना च नृते च प्रति च परि च अप च आङ् च दिक्शब्दाश्च ते तैः । यप् इति क्ताचस्थाने यवादेशः, तस्य केवलस्यासम्भवात् तदन्तस्य यङ्चम्, तस्यार्थो यवर्थः, हेतुश्च यवर्थेयेति हेतुयवर्थं तस्मिन् । दिक्शब्दा इति दिग्देशकालवाचकानां निर्देशः, ते च पूर्वपरादयः प्रागुदक्प्रत्यगादयश्च । किञ्चात्र दिग्देशकालानां त्रयाणामेव ये वाचकास्तेषामेव यङ्चम्, तेन कालमात्रवाचकस्य मासादेर्न प्रसङ्गः । अन्यार्थैरारभ्यार्थैरागादाद्यैरष्टभिः दिग्वाचकशब्दैश्च योगे, हेतौ प्रयुज्यमानात् किङ्कात्, यवन्तस्यार्थे गम्यमाने च, पञ्चमी स्यादित्यर्थः ।

† प्रति परि अप आङ् चतुर्णामर्थविशेषेष्वेव यङ्गणमिष्याङ् आङ् व्याप्तौत्यादि—अत्र आङ् व्याप्तिसौम्योऽर्थयोर्वर्तते, व्याप्तिरभिविधिः, सौमा अवधिः । प्रति प्रतिदान-निधौ वर्तते, दानञ्च निधियेति समाहारं दाननिधिः, सूत्रत्वात् पुंस्त्वं, प्रतेद्वाननिधिः प्रतिदाननिधिल्लिखन्, प्रतिदाने प्रतिनिधौ चेत्यर्थः । प्रतिदानं विनियमः, प्रतिनिधि-लुल्लः । अन्यौ पर्यपो त्यागे वर्जने वर्तते । पाणिनिः १।४।८८, ८९, ९२ ।

‡ नेतर इति—विष्णुः ईशानात् शिवात् न इतरः न भिन्नः, न भौच इति केचित् । स विष्णुः भवत् प्रभृति जन्मन आरभ्य अर्च्यते । प्रातःकालं समाख्या इत्यादिकृत्य, उप-

३०१ । वारादर्थैः । (वा ॥१, आरादर्थैः ३॥) ।

दूरान्तिकार्थैः पी स्याद्वा ।

रामाद्दुद्रस्य यो दूरं पापादुःखस्य सोऽन्तिकम् । *

३०२ । समर्थैर्नार्थस्तस्ताद्वितमुखैर्निर्द्धारै
सम्बन्धे ढे च षी ।

(समर्थं—सुखेः ३॥, निर्द्धारि ७, सम्बन्धे ७, ढे ७, च ॥१, षी ॥१) ।

एभिर्योगे एषु च षी स्यात् ।

पदविभक्तेः कारकविभक्तिर्गौरयसीति न्यायात् कर्माणि द्वितीया । स विष्णुः अस्मात्
आरात् अस्माकं निकटे इत्यर्थः ; तत् वहिः तत्र वहिरित्यर्थः । त्वत् अस्मात् विना कृते
च शं मुखम् अर्थश्च न भवतीत्यर्थः । विना कृते इति हाभ्यां योगे (२८६) द्वितीया च,
विना शब्देन योगे (२८६) तृतीया च भवतीति बाध्यम् । शब्धोः भक्तेः प्रीति प्रतिदानम्
अमृतं मोक्ष, यः शब्धो भक्तिं करोति शब्धुल्लस्य मुक्तिं ददातीत्यर्थः । प्रद्युम्नः कामदेवः
केशवात् प्रति केशवस्य तुल्य इत्यर्थः । चयस्तापाः आध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिक-
संश्रकाः अनन्तात् परि अनन्तेन वर्जिता इत्यर्थः । एवं अपानन्तात् चयस्तापा
इत्यपि । आ सत्योः सत्युपर्यन्तं हरिः सेव्यताम् । आ सकलात् सकलं जगत् व्याप्य
ब्रह्म परमेश्वरः अस्ति । रामो बलरामः कृष्णात् पूर्वं पूर्वकालीनः ज्येष्ठः इत्यर्थः ।
गदो गदनामको बालकः कृष्णात् अवरः पश्चिमकालीनः कनिष्ठः इत्यर्थः । ईश्वरः
शिवः आनन्दात् हेतोः शैलात् शैलमारुह्य आसनात् आसने उपविश्य अलकां कुवेर-
पुरीम् ईक्षते पश्यति ; अत्र आरुह्यति यवनस्त्यर्थे शैलादिति कर्माणि पञ्चमी,
उपविश्यति यवनस्त्यर्थे आसनादिति अधिकरणे पञ्चमी । कर्माधिकरणाभ्यामन्यत्र
यवर्थे पञ्चमी न स्यादिति प्राश्नः । पाणिनिः २।३।१०, ११, २५, २६, ३२ ; वाचिकश्च ।
अत्र वक्तव्यम् “करणे च लोकात्पञ्चकृतियथासत्त्वविषयस्य” (पाणिनिः २।३।३३)
इति सूत्रेण “लोकात्पञ्चकृतियथासत्त्वविषयस्य” इत्यादौ पञ्चमी तृतीया च । एवमेव “लोकादि-
धर्मैर्वाचिनः करणात्” इति क्रमदीश्वरः ।

* आरात् इत्यव्ययस्य अर्थ इव अर्थो येषां ते आरादर्थान्तैः । आरात् दूरसमी-
पयोरित्यमरः, अत आह दूरान्तिकार्थैरिति । यः रामात् रुद्रस्य च दूरं रामस्य रुद्रस्य च
दूरे तिष्ठतीति शेषः, स पापात् दुःखस्य च अन्तिकं पापस्य दुःखस्य च अन्तिके तिष्ठती-
त्यर्थः । अत्र दूरं अन्तिकश्च सप्तम्यर्थे द्वितीया । पाणिनिः २।३।३४ ।

यः सर्वस्य समो यश्च दक्षिणेनोत्तरा स्थितः ।

उपर्यधः पूर्वतश्च पश्चात्, यस्याखिलं हितम् ।

सुखञ्च, तस्य देवानां वर्थस्य, पदयोर्भजे ॥ *

३०३ । ज्ञोऽज्ञाने.धे । (अः ६।, अज्ञाने ७।, धे ७।) । +

शस्त्रोर्मुकुन्दे जानीते भक्त्या जानाति शङ्करम् ।

* समोऽर्थो धेवां ते समार्थाः, समानसमतुल्यसदृशादयः । समार्थाश्च एनश्च आश्च रिश्च अस् च तस् च तात् च हितञ्च सुखञ्च तानि तैः । एन आ रि अस् तस् तात् षड्भेदे तद्धिताः, तेषाञ्च कैवलानामसम्भवात् सद्गन्तानां ग्रहणम् । एन इति (५१६) वेनोऽपीत्यनेन, आ इति (५२०) दक्षिणोत्तरादाहोत्यनेन, रि इति (५२४) निपातनात्, अस् इति (५२२) अतएव अस्, तस् इति (५११) तस् कैरित्यनेन, तात् इति (५१८) दिक्शब्दादित्यनेन । जातिगुणक्रियाणामुत्कर्षेणापकर्षेण वा सजातीयान् पृथक्करणं निर्द्धारः । सम्बन्धश्च अवयवावयविभाव-जन्यजनकत्वादिरनेकविधः । समार्थैः, एनादि-षट्त्तद्धितान्ते हितसुखाभ्याश्च योगे, निर्द्धारणे, सम्बन्धे, कर्माणि च, षष्ठी स्यादित्यर्थः । द्विष्टो यद्यपि सम्बन्धः षष्ठात्यन्तिलु भेदकादिति ज्ञेयम् । यः सर्वस्येत्यादि—तस्य पदयो-र्भजे इत्यन्वयः, यः सर्वस्य जगतः समस्तुल्यः, यश्च सर्वस्य दक्षिणेन स्थितः, स्थित इति वर्त्तमाने क्तः, दक्षिणे तिष्ठतीत्यर्थः ; एवं उत्तरा उत्तरस्यां दिशि, उपरि ऊर्ध्वभागे, अधः निम्नदेशे, पूर्वतः पूर्वकाले, पश्चादुत्तरकाले च, सर्वस्य इत्यनेन स्थित इत्यनेन च सर्वत्रान्वयः । यस्य अखिलं जगत् हितं मित्रं, सुखं सुखजनकञ्च, तस्य देवानां वर्थस्य श्रेष्ठस्य ईश्वरस्य पदयोर्भजे अहमिति शेषः । अत्र यथाक्रमं लक्षणसङ्गमो बोध्यः । सामान्यतः कर्माणि विहितानि षष्ठी धातुविशेषाणामिति बोध्यम्, अन्यथा सर्वत्र कर्माणि षष्ठापत्तेः । तथाच, “अधीगर्थेदर्थेणां कर्माणि” (पा. २।१।५२), “क्तजः प्रतिपदे” (पा. २।१।५३), “रुजायानां भाववचनानामन्तरः” (पा. २।१।५४), “अग्निश्चि नाथः” (पा. २।१।५५), “जातिनिप्रद्वयनाटकाद्यपिषां हिंसायाम्” (पा. २।१।५६), “व्यवहृषणोः समर्थयोः” (पा. २।१।५७), “दिक्कदर्थेय” (पा. २।१।५८), इत्यादि । अतएव क्तमदोश्वरः—“कर्मादिविषयेऽप्यविवक्षिते कर्मादौ सम्बन्धविवक्षायां षष्ठेयव” —इति सूत्रम् । “नाषाणानश्रूयादिति भाष्यम् । न च सिद्ध्यति कस्यचिदिति भट्टिः । सा लक्ष्मीपकुर्वते यया परेषामिति किरातः । नारायणस्यानुकरोतीत्यादि ।” सूत्रे पदयोर्भजे इत्यादौ तु विकल्पः । पाणिनिः २।१।२०, २१, ४१, ५०, ७२ ।

+ ज्ञानादन्वयिष्ये वर्त्तमानस्य जानाति-धे करणे षष्ठी स्यादित्यर्थः । पाणिनिः २।१।५१ ।

शम्भुना साधनेन मुकुन्दे प्रवर्त्तते इत्यर्थः, प्रवृत्त्यर्थश्च जानातिः ।*

३०४ । तृप्तार्थानां वा । (तृप्तार्थानां ६३, वा । ११) ।

शृङ्गारस्य हरिस्तृप्तः, पूर्णः शान्तेन शङ्करः । †

३०५ । दधे कृत्यव्यक्तवत्तुखलर्थतोच्छ-

चानवमुशीलार्थहन्भव्यणार्थणिनि । (दधे ७, कति ७,

अ-व्य कि उक्त तत्तु खलर्थं त उन् शत आन वसु शीलार्थतृन् भव्य-कृषार्थ-णिनि ७)।

व्यादिवर्जे कति प्रयुज्यमाने 'दे धे च घी स्यात् । ‡

* शम्भोरिति । शम्भोः शम्भुना मुकुन्दे विष्णो जानाति प्रवर्त्तते भक्त इति शेषः, शम्भौ तुष्टे सति मुकुन्दे प्रवृत्तिर्भवतीति शम्भोः साधनत्वम् । धातूनामनेकार्थत्वात् ज्ञाधातुरत्र प्रवृत्त्यर्थः । (८६७) अटादित्यात्मनेपदम् । अज्ञाने किं, भक्त्या शङ्कर जानाति, स्वरेण पुत्रं जानातीत्यादौ न करणे षष्ठी ।

† तृप्तिरर्थो येषां ते तृप्तार्थाः तेषां, तृप्तार्थधातूनां करणे षष्ठी स्थावा इत्यर्थः । हरिः शृङ्गारस्य तृप्तः शृङ्गारेण सन्तुष्ट इत्यर्थः, तृप्त इति कर्त्तरि क्तः । पचे शङ्करः शान्तेन शान्त्या पूर्णः, पूरधातोः कर्त्तरि क्तः, पुत्तिरिह आप्यायनम् अतएव तृप्तिविशेषः । (नाप्रिस्त्वप्यति काष्ठानां नापगानां मन्त्रोदधिः । नात्कः सत्त्वभूतानां न पुंसो वाम-लोचना ॥) “करणे पुल्लार्थयोः” इति कातन्त्रपरिशिष्टम् । “तृप्तार्थस्य च” इति कर्मदीश्वरः ।

‡ दध घञ् दधं तद्धिन् । व्यं—अतुम् क्ताच् चणम् । खलः अर्धं इव अर्थो यस्य स खलर्थः, (११६१) ईषद् सोरित्यनेन खल्, (११६२) आतोऽन इत्यनेन अनः, इति द्वयं खलर्थः । उत् उकारान्तप्रत्ययः—णक् इण् सु क्त आलु आक् इद् इत्यादि । शतु इत्यनेन उपलक्षणत्वात् तुल्यस्य व्यतरपि यदृणम् । एवं आन इत्यनेन शान कान स्यान् इत्येषां यदृणम् । शीलनर्थो यस्य स शीलार्थः, स चासौ तृन् चेति शीलार्थतृन् ; भव्यं भविष्यत्कालः, कृषं प्रतिदेयतया गृहीतं, भव्यश्च कृषश्च भव्यणं, ते अर्थो यस्य स भव्य-णार्थः, स चासौ णिन् चेति भव्यणार्थणिन् । ततः व्यञ्च किय उक्तश्च तत्तुखलर्थश्च कश्च उक्त शतुश्च आनश्च वसुश्च शीलार्थतृन् च भव्यणार्थणिन् च ते, न विद्यन्ते ते यत्र कति सः अव्यक्तवत्तुखलर्थतोच्छचानवमुशीलार्थहन्भव्यणार्थणिन् तद्धिन् । अव्ययादिभिरे

जगतां कारकः कृष्णः कृतिर्भूररिपोरियम् ।

व्यादौ तु—सृष्ट्वा दधिं शारुकमेतदर्शकान्

उन्नीतवन्तं, यतिभिः सुदर्शनम् ।

ज्ञातं, हरिं, जिणुरघानि संस्तुवन्

सुदं दधानोऽर्थितमीयिवान् न कः ॥

शं दाता हृत् कदागामी दायी मोक्षमृणं शिवः । *

कृति प्रयुज्यमाने अनन्ते कर्मणि कर्त्तरि च षष्ठी भ्यात् न तु उक्ते, उक्ते तु (२८०) प्रथमा स्यादेव । पाणिनिः २।१।६५, ६६, ७०, वार्तिकश्च ।

* कृष्णः जगतां कारकः, करोतीति कृषातोः (६६०) तृन्-यकौ घे इति यकः, अस्य कर्मणि जगतामिति षष्ठी । इयं जगदित्यर्थः (विधेयप्राधान्यात् स्त्रीलिङ्गता) भूररिपोः कृतिः, क्रियते या सा इति (११४७) कर्मणि क्तिः, कृतेत्यर्थः, अस्य कर्त्तरि भूररिपोरिति षष्ठी । व्यादीनामुदाहरणानि सृष्ट्यादि—एतत् जगत् सृष्ट्वा निर्माय दधिं धारयन्तं शारुकं हिंसन्तश्च, अचंकान् उन्नीतवन्तम् ऊर्ध्वं प्रापितयन्तं, यतिभिर्योगिभिः सुदर्शनम् अनायासदृश्यमानं ज्ञातश्च, हरिं संस्तुवन्, अघानि पापानि जिणुः, सुदं दधानः को जनः अर्थितं वाञ्छितं न ईयिवान् न प्राप्तवान् अपि तु सर्व्वेव ईयिवानित्यर्थः । अत्र (११६६) सृष्ट्वा इत्यव्ययस्य कर्मणि एतत् जगदित्यत्र न षष्ठी, एवं कृष्णं द्रष्टुं याति, कृष्णं धारं धारं नमति । (१११६) दधिं इति किप्रत्ययान्तस्य कर्म जगत्, अत्र न षष्ठी । (१११०) शारुकमित्यस्य कर्म जगत्, अत्र न षष्ठी । (१०५०) उन्नीतवन्तमित्यस्य कर्मणि अचंकानित्यत्र न षष्ठी । (११६३) सुदर्शनमित्यस्य, (१०५०) ज्ञातमित्यस्य च कर्त्तरि यतिभिरित्यत्र न षष्ठी । (११०७) जिणुरित्यस्य कर्मणि अघानीत्यत्र न षष्ठी । एवं दुःखं मङ्गलः, धनं गृह्यलुः, चन्द्रं दिदृक्षुरित्यादि । (११००) संस्तुवन् इत्यस्य कर्मणि हरित्यत्र न षष्ठी । (१०६६, ११००) दधान इत्यस्य कर्मणि सुदमित्यत्र न षष्ठी, एवं हरिं स्तोषमाण इति । (१०६६) ईयिवान् इत्यस्य कर्मणि अर्थितमित्यत्र न षष्ठी । शं कल्याणं दाता कल्याणदानशीलः, भोजं मृणं दायी मृणवदवश्यदेयभोजं दायी शिवः कदा हृत् हृदयम् आगामी आगमिष्यतीत्यर्थः । अत्र शीलार्थवृत्तनस्य दाता इत्यस्य श्रमिति कर्मणि न षष्ठी, दात्री इत्यस्य सृष्ट्वार्थेणनस्य भोजमिति कर्मणि न षष्ठी, भव्यार्थेणनस्य आगामीत्यस्य हृदिति कर्मणि न षष्ठी ।

द्विकर्मणामुदयोरिव कर्मणोः षष्ठी, विष्णोर्भोजस्य याचको भक्त इत्यादि । केषुचि गोपकर्मण्येव, यथा विष्णोर्भोजं याचको भक्त इत्यादि । जौमरासु कर्त्तरि कृति द्विक-

३०६ । कामुकसङ्ख्यार्थत्वेन । (कामुक सङ्ख्यार्थत्वेन ३।)

कामुकशब्देन वर्त्तमानद्वयोर्विहितेन क्तेन च योगे दे वे च घी
स्यात् ।

यो लक्ष्म्याः कामुको ज्ञातः सतां तस्येदमासितम् । *

३०७ । ल्यभावक्ताख्यणकसङ्घे घे वा ।

(ल्य—सङ्घे ७, वे ७, वा ११) ।

ल्ये भावार्थ-क्ते स्त्रीविहितं अं णकश्च हित्वा अन्यत्र सङ्घे घे घी
स्याद्वा ।

तव्या मम च कृष्णोऽर्थः स्नातं ह्यत्र, स यस्य तु ।

सृष्टेः कृति-र्हृति-र्येन, चिकीर्षा यस्य मेदिका ॥ †

अंशां मुखे एव षष्ठीं वदन्ति, यथा गां दुग्धस्य दोग्धा गोप इत्यादि, अत्र क्रमदीश्वर-
सूत्रम्—‘कर्म्मव्यं दुष्टादीनामनुक्तं स्यात् कृता यदि । कश्चित्च, समाचष्टे षष्ठीं
प्रधानकर्म्मणि ॥’ अत्र वक्तव्यं—कश्चिदव्ययादिकप्रयोगेऽपि प्रयोगानुसारेण कर्त्तृकर्म्मणोः
षष्ठी स्यादिति । परसूत्रे द्रष्टव्ये ।

* पूर्वसूत्रे उक्तकृतोः दे वे च षष्ठीनिषेधान् प्रतिप्रसवमाह परसूत्रद्वयेन । सन्
वर्त्तमानकालः, उम् अधिकरणं, संख उच्च सङ्घे, ते अर्थो यस्य स सङ्ख्यार्थः, स चासौ
तस्येति सङ्ख्यार्थकः, कामुकस्य सङ्ख्यार्थकश्च तस्मै । यः श्रीकृष्णः लक्ष्म्याः कामुकः लक्ष्मीं
कामयते, यः सतां ज्ञातः सन्निजायते, तस्य इदम् आसितं तेनात्र उपविष्टम् ।
अत्र कामुक इति कमधातोः (१११०) कर्त्तरि ञ्कः, अस्य कर्म्मणि लक्ष्म्या इति षष्ठी ।
ज्ञात इति (१०६५) वर्त्तमाने क्तः, अस्य कर्त्तरि सतामिति षष्ठी । आसितमिति
(१०६४) अधिकरणे क्तः, अस्य कर्त्तरि तस्येति षष्ठी । इह सङ्घत्वेन इत्यनेनेवेष्टसिद्धौ
अर्थशब्दपङ्क्तं ज्ञापयति शीलितादेवर्त्तमाने ज्ञानस्यापि (१०६५) कर्त्तरि षष्ठी न
स्यात्, तेन शीलितोऽयमनेन, रक्षितोऽयमनेन इत्यादि । एतदेव क्रमदीश्वरेण “क्वचित्
स्यात्” इति सूत्रं प्रकटोक्तम् । पाणिनिः २।३।६७, ६८, वार्त्तिकश्च ।

† ल्यसव्यादिः, भावे क्तः भावक्तः । अथ णकश्च अणकौ, स्त्रियामणकौ ल्यणकौ
न विद्येते ल्यणकौ यत्र सोऽल्यणकः । देन सङ्घं वर्त्तते योऽसौ सङ्घः, अल्यणकश्चासौ
सङ्घेति अल्यणकसङ्घः । ल्यस्य भावक्तश्च अल्यणकसङ्घेति तस्मिन् । ल्ये प्रयुज्यमाने

३०८ । स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभू- प्रसूतकुमलायुक्तनिपुणसाधुसुजयैर्नादरे स्त्री च ।

(स्त्रानि—सुजयैः ३॥, नादरे ७, स्त्री ११, च ११) ।

भावार्थ-क्ते प्रयुज्यमाने स्त्री-विहितौ अ-अको इति। अन्यस्मिन् स्त्रीविहिते सकर्मके कृति प्रयुज्यमाने च कर्तरि षष्ठी स्याद्वा इत्यर्थः । त्वेत्यादि । हे साधो इत्युच्यते, त्वया सम च स कृष्णोऽर्थाः, अचंघातोः कर्मणि वाच्य (६७१) च्यण्, कर्तरि त्वयेति तृतीया, पचे मनेति षष्ठी । इति यस्मात् अत्र तौरे त्वया सम च स्नातं, स्नाघातो-भावे क्तः, त्वया सम च तृतीया-षष्ठी । यस्य कृष्णस्य सृष्टेः कृतिः करणं, येन सृष्टेः कृतिः हरणं, कृतिः कृतिश्च कृष्णघातार्थं भावे (११४७) क्ति, अस्य कर्तरि यस्येति षष्ठी, पचे येनेति तृतीया । उभयत्र सृष्टेरिति कर्मणि (३०५) षष्ठी । एवै (११४८) हागिः सुखानां दरिद्रस्य दरिद्रेण, (११५०) परिचर्यां गुरोः शिष्यस्य शिष्येण, (११५८) वर्षनां विष्णोः भक्तस्य भक्तं इत्यादि । सद् इति किं, साधोऽद्विहिरित्यादौ कर्तरि पूर्वेषु (३०५) नित्यं षष्ठी । अस्त्वयक इति किं, यस्य कृष्णस्य सृष्टेश्चकौषां कर्तुमिच्छा, भेदिका च भेदनं नाश इति यावत् । चिकीर्षेति मननकृतातोः (११५३) स्त्रीविहितः अप्रत्ययः । भेदिकेति (६६०) स्त्रीविहितो णकप्रत्ययः । उभयत्र यस्येति कर्तरि (३०५) नित्यं षष्ठी । एवं (११५५) इच्छा सुकृत्तपस्विनः, (११५६) कथा कृष्णस्य भक्तानामित्यादि । पाणिनिः २।३।७१, वार्त्तिकद्वयश्च । अत्र अस्त्राणकसृष्टे इत्यस्य व्याख्यान्तरे कृते (स्त्री-विहितौ अ-अको इति। अन्यस्मिन् स्त्रीविहिते अस्त्रीविहिते वा सकर्मके कृति प्रयुज्यमाने) “श्रेष्ठे विभावा” इति वार्त्तिकानुसारेण शब्दानामनुशासनमाचार्येण आचार्यस्य वा इति सिध्यति ।

कर्मणि कर्तरि च षष्ठीविधाने वक्तव्यमेतत्—

अस्त्रीविहित-कृद्विस्तु योगे षष्ठी नियम्यते (कर्मण्येति शेषः) ।

एकदा तृभयप्रामो कर्मण्येव न कर्तरि (पाणिनिः २।३।६६) ।

तस्यादौनां प्रयोगे तु हयोरिव द्वि नेष्यते ॥

कर्तुर्विभाषया कौञ्चिन् (पाणिनिः २।३।७१) कर्मण्योऽपि तथेष्यते ।

प्रधाने नियता षष्ठी गुणे तृभयया भवेत् ॥

यथा वेदस्य पाठस्काचिण, ग्रामस्य गमनं पात्रेन इत्यादि । कर्मण्योऽध्याहारेऽपि न कर्तरि, यथा भोजनमनेन इत्यादि । तस्यादौ तु यावित्यः कृणो भोतं भक्तं (भक्तस्य वा) इत्यादि । द्विकर्मकस्यने तु यत्र कृता हं कर्मण्यो अनुक्ते तत्र हयोरपि षष्ठी, केचित् सुखे एव, केचित् गौणे एव, अतः प्रयोगानुसारेणैव ज्ञेयमिति निष्कर्षः ।

कां दिशं वा न गन्तव्यं, सभां वा न प्रवेष्टव्यं, इत्यादौ कर्मणि विद्यमानेऽपि भावे कृत्प्रत्ययः स्यादिति भाष्यादीनां मतम् ।

स्वामी सुकुन्दः सर्वेषां, साक्षी सर्वेष्वधोक्षजः ।

निश्चक्रस्त्रिगुणीष्वोऽपत्ये मातृरुदत्यजम् ॥ *

३०६ । कालभावाधारं ङं मी ।

(काल-भाव आधारं १, ङं १, मी ११) ।

एते ङसंज्ञाः स्युः, तत्र मी । †

• सुचोऽर्थो वारः, सुचोऽर्थ इति अर्थो, यस्य स सुजनर्थः । वारार्थेनैवेष्टसिद्धौ सुजनर्थ-
पदं सुजनर्थप्रत्ययान्तानां प्राप्तार्थम् । अन्यथा वारादिशब्दैरपि षष्ठीसप्तम्यापत्तेः । सुजन-
प्रत्ययश्च कलस् सुच् (४८४, ४८५) इति वयम् । “धातुप्रत्ययोऽपि कलसर्थः” इति गोयी-
वन्दः । स्वामी च ईश्वरश्च अधिपतिश्च दायादश्च साक्षी च प्रतिभूश्च प्रसूतश्च कुशलश्च आयु-
क्तश्च निपुणश्च साधुश्च सुजनर्थश्च ते तैः । न आदौ नादरस्तस्मिन् स्वाभ्यादिभिरेकादशभिः
शब्दैः चकलस्-सुजन्ताभ्याश्च योगे, षष्ठी-सप्तम्यौ स्यातां, अनादरे गम्यमाने च षष्ठी-सप्तम्यौ
स्यातामित्यर्थः । सुकुन्दः सर्वेषां स्वामी, सर्वेष्विति च । अधोक्षजः (अधोगतम्
अक्षजमिन्द्रियजन्यं ज्ञानं यस्मात् सः) सर्वेषु साक्षी, सर्वेषामिति च । एवं कृष्णः
सर्वेषां सर्वेषु च ईश्वरः, सर्वेषां सर्वेषु च अधिपतिः । स्वामीश्वराधिपतीनामेकार्थत्वेऽपि
अथग्यहणात् तत्पठ्यायभूतशब्दान्तरेण योगे न स्यात्, तेन कृष्णः सर्वेषां पतिरित्यादौ
सम्बन्धे षष्ठाव, न तु सप्तमी । एवं, कृष्णः यादवेषु यादवानां वा दायादः ज्ञातिरित्यर्थः ।
चैत्रो मैत्रे मैत्रस्य वा प्रतिभू लंप्रक इत्यर्थः । कृष्णो यादवे यादवस्य वा प्रसूतः ज्ञात
इत्यर्थः । कुशलायुक्ताभ्यां योगं तत्परत्वे एव, (आसेवायामिति पाणिनिः, तात्पर्यं इति
महाजिदीक्षित-क्रमदीश्वरौ) यथा क्वाचः पाठे पाठस्य वा कुशलः आयुक्तो वा तत्पर
इत्यर्थः । अन्यत्र कलासु कुशलः सुशिवित इत्यर्थः, रथे आयुक्तः बद्ध इत्यर्थः, इत्यादिषु
सप्तम्येव । एवं निपुणसाधुभ्यां प्रशंसायानेव । अत्र “अप्रत्यादिभिरिति वक्तव्यम्”
—तेन साधुनिपुणौ वा मातरं प्रति, परि, अनु वा । सुजनर्थैः कालाधिकरणादेव,
(अतएव “कलसर्थैः कालादधिकरणात्” इति क्रमदीश्वरसूत्रम्) । यथा—गोप्यः अपत्ये
वदति, मातुः रुदत्याश्च, रुदन् अपत्यं रुदती मातरश्च अनादृत्येति शेषः, निशि त्रिः
पञ्चः षिः त्रिवारमित्यर्थः, अजं कृष्णं अगुः प्रापुः । त्रिरिति (४८५) सूचप्रत्ययः ।
अशुरिति इनघातोः व्या अन् (६८२, ६७५) । एवं दिने दिनस्य वा पञ्चकलः पठती-
यादि । कालाधिकरणात् किं, गृहे हिर्भुङ्क्ते । पाणिनिः १।३।१८—४०, ४३,
माध्यम् ।

† कालश्च भावश्च आधारश्च तेषां समाहारः । ङम् अधिकरणं, मी सप्तमी । कालः

सामीप्याश्लेषविषयैर्गत्याधारश्चतुर्विधः ।

रेमे शरदि गोविन्दो गोपीभिरुदिते विधौ ।

कालिन्यां, कानने, केलौ कुशलः, सकले स्थितः ॥ *

३१० । अधिकेशार्थोपाधिभ्याम् ।

(अधिक-ईश-अयं-उप-अधिभ्यां ३॥) ।

अधिकार्थेनोपेन स्वाम्यर्थेनाधिना च योगे मी स्यात् ।

गुणा उप परार्हे,स्युर्विष्णोरधि हरौ सुराः । †

खण्डसुहृतादिः । भाषी धालयः, यस्य क्रियानन्तरं क्रियान्तरं लक्ष्यते स इह भावः ।
“तत्रैपरीत्ये च” इति वार्त्तिकम् । पाणिनिः २।३।७ ३६, २७ ।

* आश्लेषते पदार्थोऽभिन्न इति आधारः, (आश्लेष्यन्तेऽभिन् क्रियाः इति आधारः इति काशिका) । यदुक्तं—कर्मकस्यैववर्हितामसात्तान् धारयत् क्रियाम् । उपकुर्वत् क्रियाविज्ञौ शस्त्रेऽधिकारणं स्मृतम् ॥ इति हरिकारिका । स तु चतुर्विधः, यथा—सामीप्येति । समीपस्य भावः सामीप्यम्, आश्लेष एकदेशसम्बन्धः, विषयः प्रतिपाद्यादिः, व्याप्तिः सकल्येन सम्बन्धः । (सिद्धान्तकौमुद्याम् “अप्यश्लेषिको वैषयिकोऽभिव्यापकवै-
त्याधारस्त्रिधा” इति लिखितम् ।) कर्मकोदाहरति रेमे इति—गोविन्दः शरदि शरत्काले, विधौ चन्द्रे उदिते सति विधौरुदयक्रियानन्तरमित्यर्थः, विधौ इति भावे समसौ, उदिते इति तद्विशेषणत्वात् समसौ । यदुक्तं—विशेष्यस्य हि यस्मिन् विभक्तिवचने च ये । तानि सर्वानि योन्यानि विशेषणपदेऽपि चेति ॥ कालिन्यां कालिन्द्यौ समीपे खण्डया तौरे इत्यर्थः, कानने काननेकदेशे, गोपीभिः (सह) रेमे क्रीडितवान् । गोविन्दः कौटुम्भः—केलौ कौटुम्भविषये कुशलः समर्थः, सकले जगति स्थितः सकलं व्याप्य स्थित इत्यर्थः ।

† अधिकश्च ईशश्च तौ अर्थौ यथोः तौ अधिकेशार्थौ, उपश्च अधिश्च तौ उपाधौ, अधिकेशार्थौ च तौ उपाधौ चेति ताभ्याम् । स्वाम्यर्थेनेत्यस्य उभयार्थत्वं स्वस्वामित्वसम्-
बन्धस्य उभयनिष्ठत्वात्,—तथाच अधिना योगे यस्य परिवारस्तस्मात् यस्य स्वामी तस्माच्च समसौ स्यादित्यर्थः । गुणा इति—विष्णोर्गुणाः परार्हे उप स्युः परार्हादधिकश्च समसङ्गा इत्यर्थः । परार्हे चरमसङ्गा,—तथाचोक्तम्, एकं दश शतञ्चैव सङ्ख्यमनुतं तथा । लघुच नियुतञ्चैव कोटिरब्धमेव च ॥ इन्द्रः खर्व्यो निखर्व्यश्च शङ्खपद्मौ च सागरः । अन्त्यं मध्यं परार्द्धं दशहस्ता यथोत्तरमिति ॥ सुरा देवाः हरौ अधि हरिः परिवारा इत्यर्थः, एवम् अधि सुरेषु हरिरधिय, इति सुराणां स्वामीत्यर्थः । पाणिनिः १।३।८ ।

३११ । ढेनार्थात् । (ढेन ३१, अथात् ३१) ।

ढेन योगे निमित्तात् मी स्यात् ।

वस्त्रेषु रजकमवधीत् कृष्णः । *

३१२ । क्तेना ढे । (क्तेना ३१, ढे ७) ।

क्तादिहितेन इना योगे ढे मी स्यात् । वेदेऽधीती । †

३१३ । निर्द्धारोऽधिकेन क्रियान्तःकाला-
ध्वनोश्च पी च । (निर्द्धारो ७, अधिकेन ३१, क्रियान्तःकालाध्वनोः ७॥,
च ११, पी ११, च ११) ।

श्रेष्ठं कपालुष्वर्कादेः रुद्रेकादशकेऽधिकम् ।

मूर्त्यष्टकात्, शिवं ध्यायन्, भुञ्जीथा द्वाङ्गि वा चरहात् ॥
भूस्थो योजनलक्षेऽर्कं पश्येन्न च हयात् विधुम् । ‡

* अर्थो निमित्तम् । क्रियाया निमित्तं यदि कर्मणा संयुक्तं स्यात् तदा तस्मात्
निमित्तात् सप्तमी स्यादित्यर्थः । अबधादिति क्रियाया निमित्तस्य वस्त्रस्य ढननक्रिया-
कर्मणा रजकेन सङ्घ संयोगात् वस्त्रेषु इति सप्तमी । एवं, अर्धं हि ह्रीपिनं हन्ति,
दन्तधोर्हन्ति कुञ्जरम् । कोशेषु चमरीं हन्ति, सीम्नि पुष्पलको हतः ॥ इति महानाटके ।
(सीमा अण्डकोयः, पुष्पलको गन्धमगः) । कौत्स्ये ह्रीपिनं हन्ति इत्यादौ कर्मणा
संयोगाभावात् न सप्तमी । सुक्ताफलाय करिणमित्यादौ तु, तादर्थ्ये चतुर्थी (२६४) ।
“निमित्तात् कर्मयोगे” इति वार्त्तिकम् ।

† क्तादिन् क्तेन तेन क्तेना । अधीतीति अधीतमध्ययनम् अस्यास्तीति अधीती, अस्य
योगे वेदे इति कर्मणि सप्तमी । एव क्तवी श्रुतौ षष्ठमतेषु धौमानिति भट्टिः । क्तादव्यव-
हितेन इना योग एवायं विधिः, तेन क्तस्य तत् पूर्व्वेति क्तपूर्व्वे तदस्यास्तीति क्त-
पूर्व्वो, कटं क्तपूर्व्वो, वेदमधीतपूर्व्वो इत्यादौ न स्यात् । किञ्च मुख्यं कर्मण्येवायं विधिः,
तेन मासमधीतोत्यादौ न स्यात् । “तस्येन् विषयस्य कर्मण्युपसंख्यानम्” इति वार्त्तिकम् ।

‡ क्रिययोरन्तः क्रियान्तः (मध्यं), कालस्य अध्या च तौ कालाध्वनौ, क्रियान्तश्च तौ
कालाध्वनौ चेति तयोः । जातिगुणक्रियाणामुत्कर्षेणापकर्षेण वा सजातोयात् इत्य-
क-

३१४ । सीमान्तमार्गात् प्री चान्ते ।

(सीमान्त-मार्गात् ५१, प्री ११, च ११, चान्ते ७) ।

सोमनाथाच्छतं क्रोशाः कृष्णः क्रोशेषु चायुते ।

गङ्गायमुनयोर्मध्ये कति क्रोशाश्च जाङ्गवी ॥ *

करणं निर्धारः । कालः क्षणदण्डमुहूर्त्तप्रह्लादिः । अध्वपरिमाणं नल्लक्रोशादिः निर्धारि गम्यमाने, एवम् अधिकशब्देन योगे, तथा क्रियाइयमध्यवर्तिनः काले अध्वनि च पञ्चमी-सप्तम्यौ स्यातामित्यर्थः । सुदाहरणं—कृपालुषु अर्कादिश्च श्रेष्ठं, रुद्रैकादशव मूर्त्यष्टकाश्च अधिकं शिवं ध्यायन् द्वाङ्गि चहाहा मुञ्जीयाः, हे साधो इति शेषः । अः निर्धारि कृपालुषु अर्कादिश्च इति सप्तमी-पञ्चम्यौ, (३०२) षष्ठी च भविता । काकार कोकिलः कृष्णः इत्यादि निर्धारणे पञ्चम्येव, नतु षष्ठी-सप्तम्यौ इति वक्तव्यम् । रुद्रैकादशके मूर्त्यष्टकाश्च इति अधिकशब्देन योगे सप्तमी-पञ्चम्यौ, द्वाङ्गि चहाहा इति ध्यान क्रिया भोजनक्रिययोर्मध्यवर्तिनः कालात् सप्तमी-पञ्चम्यौ । जनः भूयः सन् योजनलः अर्को पश्येत्, लवद्वयात् विधुं पश्येदिति, अत्र भूस्थितिक्रिया-दर्शनक्रिययोर्मध्यवर्तिनि अध्वनि योजनलचे लवद्वयादिति च सप्तमी-पञ्चम्यौ । (एकादशानां समूहः एकादशः रुद्राणामेकादशकं रुद्रैकादशकं तस्मिन् । अष्टानां समूहोऽष्टकं मूर्त्तीनामष्टकं मूर्त्यष्टः तस्मात् । द्यौरर्कोर्भवः काल इति तद्वितार्थेद्विगौ द्वाङ्गः, ततः सप्तमी विभक्तौ (११२) द्वाङ्गि । त्रयाणामङ्गां रुमाहारः त्रहस्तस्मात् । सुवि तिष्ठतीति भूयः ।) पाणिनि २।३।७, २।३।४१, ४२ ।

* सीमोरन्तः, स चासी मार्गश्चेति सीमान्तमार्गस्तस्मात् । मार्गेऽध्वपरिमा क्रोशयोजनादिः । सीमाइयमध्यवर्तिमार्गपरिमाणवाचकात् शब्दात् अन्ते गम्यमान प्रथमा, चकारात् सप्तमी च स्यादित्यर्थः । अन्तगम्यमानाभावे तु केवलं प्रथमा स्यादित्यर्थश्च वक्तव्यः । सोमनाथात् शतं क्रोशाः कृष्णः, शतक्रोशान्ते वर्तते इत्यर्थः ; ए अयुते क्रोशेषु च, अयुत-क्रोशान्ते च वर्तते इत्यर्थः । अत्र सोमनाथकृष्णयोः सीमं मध्यवर्तिमार्गात् शतं क्रोशाः इत्यस्मात् अन्ते गम्यमाने प्रथमा, अयुते क्रोशेषु च इत्यस्मा सप्तमी च । शतमिति अयुते इति च बहुवचनविशेषोऽपि अभिधानादेकत्वं, विः त्याद्याः सदैकत्वं सत्त्वाः सङ्ख्यसङ्ख्यायोरित्यमरात् । अन्ते किं—गङ्गायमुनयोर्मध्ये जाङ्गवी कति क्रोशाः, कति क्रोशान् व्याप्य तिष्ठतीत्यर्थः, अत्र केवलं प्रथमा । इति यार्थाकरणे अत्र (२८३) द्वितीया भवितुमर्हति । हिमालयमारभ्य वा समुद्रात् गङ्गा यव च देशे जङ्गमुनिना पीतो जम्किता तत आरभ्य वा समुद्रात् जाङ्गवीति गङ्गा नामान्तम् । जाङ्गव्या मध्यदेशे यमुना मिलितेति । वार्त्तिकं भाष्यञ्च ।

३१५ । तत्रादयोऽर्थार्थैकक्तेः स्वेस्तु सर्वाः ।

(ची आदयः १॥, अर्थार्थैकक्तेः ५।, स्वेः ५।, तु १।१, सर्वाः १॥) ।

अर्थार्थैकैकक्ते लै स्यादयः स्युः, स्वेस्तु सर्वाः ।

भुक्त्यर्थेनार्थस्य मुक्तेः किं कार्यं नार्च्यतेऽच्युतः । *

३१६ । संज्ञाः कं । (संज्ञाः १॥, कं १।) ।

ठ ध घ भ ज ङाः कसंज्ञाः स्युः । †

इति कपादः ।

* ची आदिर्यासां ताः, अर्थो निमित्तं, स एव अर्थोऽभिधेयो यस्य सोऽर्थार्थः, एका (चभिन्ना) किर्यस्यात् स एकक्तिः, अर्थार्थेन सङ्ग एकक्तिः अर्थार्थैकक्तिस्तस्यात् । निमित्तार्थलिङ्गस्य विशेषणात् लिङ्गात् तृतीयादयः पञ्च विभक्तयः स्युः, तादृशात् सर्वनामस्तु सर्वाः प्रथमादयः स्युरित्यर्थः । भुक्त्या अर्थेन मुक्तेरर्थस्य अच्युतोऽर्च्यते पूज्यते, किं कार्यं न अर्च्यते अपि तु सर्व्वे कार्य्याय, जनैरिति शेषः । अत्र निमित्तार्थस्य अर्थशब्दस्य विशेषणात् भुक्त्या इति तृतीया, मुक्तेरिति षष्ठी, एवं मुक्तये अर्थाय, मुक्तेर्यात्, मुक्तौ अर्थे इत्यपि । किं कार्य्यमित्यत्र कार्य्यमित्यस्य निमित्तार्थस्य विशेषणात् किमित्यस्यात् सर्व्वनामः प्रथमा, एवं द्वितीयादिकमपि । एवं हेतुकारणनिमित्तादिशब्द-विशेषणादपि—तथाच अल्पस्य हेतौर्बहु हातुमिच्छन्ति रघुः । माथम् ।

† अस्मिन् पादे या या संज्ञा उक्ता सा कसंज्ञा स्यात् । ताः संज्ञाः—ठ ध घ भ ज ङा इति । कर्मकरणकर्तृसम्प्रदानापादानाधिकरणानामेकतमं कारकमिति यावत् । करोति कर्तृत्वादिव्यपदेशानिति कारकमिति भाष्यम् । “क्रियानिमित्तं कारकम्” इति दुर्गसिंहः पञ्चनाभय । क्रियान्वयित्वं कारकत्वमित्यपि कश्चित् । चैवस्य घन-मित्यादौ घनादिकमेव आकाङ्क्षितं स्यात् न तु गच्छतीत्यादिकं, तेन सम्बन्धस्य क्रिया-निमित्तत्वाभावात् कारकत्वम्, एवं लिङ्गार्थसम्बोधनयोरपि गृहे प्रविशतीत्यादौ गृहदेः कर्मतया द्वितीयाप्राप्तौ अधिकरणविवचया सप्तमी, विवचावशाद्धि कारकाणि भवन्तीति न्यायात् । एवं महाकविप्रयोगादयो विवचया समाधानीयाः, स्थितेर्गतिश्चिकनीयेति न्यायात् । तेन स्लेच्छया यामे गच्छतीत्यादिप्रयोगो न कर्तव्य इति साम्प्रदायिकाः । उभयोर्युगपत् प्राप्नोतु—कर्ता कर्माधिकरणं करणं सम्प्रदानकम्, अपादानञ्च सन्देहे परं पूर्वेण भाष्यते इति वचनात् व्यःस्था । यथा, पश्य स्वो धावतीत्यादि । एवं क्रम-

दीश्वरोऽपि—अपदान समदान करणाधारकर्तृणाम् । कर्तुंशान्योन्यसन्देहे परमेकं प्रवर्तते ॥ इति ।

अत्र वक्तव्यानि सूत्राणि लिख्यन्ते—

१ । “जात्याख्यायामेकक्षिन् बहुवचनमन्यतरस्याम्” (पाणिनिः १।१।५८) । जातिप्रतिपादन एकोऽपि जातिरूपोऽर्थो बहुवचनं स्यात् । यथा ब्राह्मणः पूज्यः, ब्राह्मणाः पूज्याः । अत्र असंख्याप्रयोगे इति वक्तव्यम् । यथा पद्मनाभः—“जात्यर्थे वैकक्षिन् बहुवचनसंख्याप्रयोगे” (कारकप्रकरणे ३० सूत्रम्) । क्रमदीश्वरोऽप्येवम्—“जात्युक्तावसंख्याविशिष्टस्यैकत्वे” (कारकपादे ४८ सूत्रम्) ।

२ । “अक्षदी द्वयोश्च” (पाणिनिः १।२।५६) । अक्षद एकत्वे द्वित्वे च बहुवचनं स्यात् । यथा अक्षं ब्रवीमि, आवां ब्रूवः इत्यादौ वयं ब्रूमः । अविशेषणादिति वाच्यम् । यथा पद्मनाभः—“अक्षदी द्वयोश्चाविशेषणात्” (कारकप्रकरणे ३८ सूत्रम्) । एवं क्रमदीश्वरः यथा—“अक्षदीऽविशेषणस्य द्वित्वे च” (कारकपादे ४६ सूत्रम्) । यथा कविरिद्धम् ।

३ । “युष्मदी गुरुविशेषणस्य” (संक्षिप्तसारे कारकपादे ५० सूत्रम्) । “युष्मदी गौरवे” (सुपस्ये कारकप्रकरणे ३६ सूत्रम्) । यथा त्वं मे गुरुः, यूयं मे गुरवः । एवमेव जयादित्यः, यथा, “युष्मदि गुरावेकेषाम्” इति ।

४ । “अन्यत्र च गौरवे” (संक्षिप्तसारे कारकपादे ५१ सूत्रम्) । यथा जीवत्सु तातपादिषु ।

५ । “विंशत्यादेरनाहतौ बहुल्येऽप्येकवचनम्” (संक्षिप्तसारे कारकपादे ४४ सूत्रम्) । एवं सुपस्येऽपि “विंशत्यादेरकलमनाहतौ” (कारकप्रकरणे ३६ सूत्रम्) । यथा विंशतिः पुरुषाः । आहतौ तु द्वे विंशती नराणाम् ।

६ । “दारादेर्नित्यम्” (सुपस्ये कारकप्रकरणे ४२ सूत्रम्) । “आपो दारा वर्षाः सिकता जलौकस इत्यादेरबहुल्येऽपि बहुवचनम्” (संक्षिप्तसारे कारकपादे ४५ सूत्रम्) । “पुंसि गृहाश्च” “समनोऽसरोवल्जजादेर्वा” (पूर्वोक्ते ४६, ४७ सूत्रे) ।

७ । “फलगुनी-प्रोष्ठपदानाश्च नचवे” (पाणिनिः १।२।६०) । पूर्वफलगुन्य इत्यत्र द्वित्वे बहुलम् । तिथ्यपुनर्वसू इत्यत्र तु बहुल्ये द्विलम् (पाणिनिः १।२।६३) ।

३५ पादः—समासः (स) ।

३१७ । दैक्यं सोऽन्वये । (दैक्यं ११, सः ११, चन्वये ७) ।

द्वयोर्बहूनां वा दानामैक्यं स-संज्ञं स्यात् । तच्चान्वये सति कार्यम् । यथा—वन्द्यौ चरणौ कृष्णस्य इत्यर्थे, कृष्णचरणौ वन्द्यौ इति स्यात्, नतु कृष्णवन्द्यौ चरणाविति । *

३१८ । भिन्नान्यैकार्थद्व्यादिसङ्ख्याव्यादीनां

च-ह-य-ष-ग-वाः । (भिन्न—व्यादीनां ६३, च—वाः १३) ।

भिन्नार्थानां दानां स-संज्ञः, अन्यार्थानां दानां ह-संज्ञः,

* स्यादीनामर्थे न निरूप्य स्यादन्तानामेकपदीकरणार्थमाह—दैक्यमिति । दस दस ते दे, दस दस दस तानि दानि, दे च दानि च तानि दानि, दानामैक्यं दैक्यम्, ऐक्यम् एकता । दं पदं, तच्च स्यादन्तमेव । तथाच—“नाम्नां समासो युक्तार्थः, तत्तस्या लोप्या भिन्नार्थः” इति सर्व्ववर्णा । नाम्नां स्यादन्तलिङ्गानामित्यर्थः । “समर्थः पदविधिः” इति पाणिनिः (२।१।१) । “समर्थानां समासः” इति पञ्चनाभः । “समासोऽनेक-पदस्यैकपदवत्ता” इति क्रमदीश्वरवृत्तिः । प्रथमतोत्यादौ समाससु (५४८) व्यस्य ग्यनुकारित्यादिविध्यन्तगत भवति । द्वयोः पदयोः बहूनां वा पदानाम् ऐक्यम् एक-पदीकरणं स-संज्ञं स्यादित्यर्थः । सः समासः । तच्च ऐक्यम् अन्वये सति कर्मव्यमिति । अन्वयः अभिप्रेतसम्बन्धः, स च क्वचित् विशेष्यरूपेण, क्वचित् विशेषणरूपेण, इह तु सर्व्वेषां विशेष्याणां साहित्यरूपेण अन्वयः । कृष्णचरणौ इत्यत्र अवयवावयविभावः सम्बन्धः । कृष्णस्य इत्यस्य वन्द्यो इत्यनेन सम्बन्धाभावात् न कृष्णवन्द्यौ इति समासः । यदा तु कृष्णेन वन्द्यौ कस्यचित् चरणौ इत्यर्थो भवति, तदा कर्तृत्वसम्बन्धेन कृष्णवन्द्यौ इति स्यादेव ।

किञ्च यत्र प्रतियोगिपद-कारकपद-भिन्नपदापेक्षा वर्त्तते तत्र समासो न स्यात्, यथा—ऋक्षस्य राज्ञो मातङ्गाः इत्यत्र ऋक्षस्य राज्ञमातङ्गा इति न स्यात् । यत्र च प्रतियोगिपदकारकपदयोरपेक्षा वर्त्तते तत्र स्यादेव, यथा—रामस्य नाममहिमा, कृष्ण-माश्रितमनः, बाणेन शिखण्डद्वय इत्यादिः स्यादेव । तथाच—प्रतियोगिपदादन्वत् यदन्यत् कारकादपि, उत्तिष्ठद्देकदेशस्य सम्बन्धेन नेष्यते इति, सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समास इति, समस्तसाधुसंज्ञेन नित्यापेक्षेण सङ्गतिरिति च प्राच्यः । एवञ्च निबन्धोऽनित्यो

एकार्थानां दानां यसंज्ञः, द्वादिक्त्यन्तपूर्वदानां षसंज्ञः, सङ्ख्या-
पूर्वदानां गसंज्ञः, व्यपूर्वदानां वसंज्ञः, स्यात् । *

विकल्पस्य समासः कर्तुरिच्छयेति । समासः चतुर्विधः—“पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः, उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः, अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः, उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः । इति प्राचां प्रवादः ।” “तत्पुरुषविशेषः कर्मधारयः, तद्विशेषो द्विगुः । अनेकपदत्वं द्वन्द्वबहुव्रीह्योरिव, तत्पुरुषस्य कृचिदेव ।” इति सिद्धान्तकौमुदी । हरिणा तु “सुपां सुपां तिङा नाम्ना धातुनाथ तिङां तिङा । सुबलेनेति विज्ञेयः समासः षड्विधो ब्रूयैः ॥” इति सूत्रे षड्विधमेव समासमाचष्टे । पाणिनिः २।१।१ ।

* भिन्नस्य अन्यस्य एकस्य ते, तं अर्थां येषां तानि भिन्नान्यैकार्थानि । द्वी (द्वितीया) आदिर्यस्यां ता द्वादयः, तासाञ्च केवलानामसम्भवात् तदन्ता एव गृह्यन्ते । द्वादयश्च सङ्ख्या च व्यञ्च द्वादिसङ्ख्याभ्यानि, तानि आदयो येषां तानि । भिन्नान्यैकार्थानि च द्वादिसङ्ख्याभ्यादीनि च तेषाम् । अथ ह्यथ यश्च षश्च गश्च वश्च ते ।

संज्ञि-संज्ञानां समसङ्ख्यात् यथासङ्ख्यां दर्शयति भिन्नार्थानामित्यादि । भिन्नार्थानां पृथक्पृथगभिधेयानां पदानां समासः षसंज्ञः स्यात् । अं द्वन्द्वः । हरिहरावित्यादौ अभेदः शिवरामयोरित्यादिवचनात् वस्तुतः पदार्थयोरभेदेऽपि, भेदविवक्षया द्वन्द्वः । अतएव विनायके भिन्नराजैमातुरगणाधिपा इत्यादिप्रयोगः । पदार्थतावच्छेदकभेदादित्येकं । पदजन्यप्रतिपत्तिविवक्षयेदादिति च केचित् । एवमेव गीयोचन्द्रः—“शब्दप्रतिपाद्य-सम्बन्धमात्रे एव परस्परपेक्षा गृहीतव्या” इति । किञ्च द्वन्द्वः सर्वपदार्थप्रधानोऽपि परपदस्यैव लिङ्गं भजतीति यथा—घटश्च फलञ्च घटफलं, फलञ्च घटश्च फलघटौ, स्त्री च पुत्रौ च स्त्रीपुत्रा इत्यादि । सिद्धान्तकौमुद्यां “समुच्चयान्वाच्येतरैतरयोगसमा-हाराश्वार्थाः” इति अकारार्थो दर्शितः । “परस्परनिरपेक्षस्थानेकस्य एकस्मिन्नन्वयः समुच्चयः, अन्यतरस्थानषडङ्गकत्वेऽन्वाचयः, मिलितानामन्वयः इतरैतरयोगः, समूहः समाहारः ।” पाणिनिः २।१।२६ ।

अन्यार्थानां समसमानपदात् भिन्नार्थानां पदानां समासः द्वसंज्ञः, द्वौ बहुव्रीहिः । स तु सर्वपदार्थप्रधानः । स च द्विविधः—तद्गुणसंविज्ञानोऽतद्गुणसंविज्ञानश्च । यत्र समसमानपदार्थः समासवाच्यं वर्तते स तद्गुणसंविज्ञानः, यथा त्रिलोचनः शिवः । तदन्वोऽतद्गुणसंविज्ञानः, यथा हतकंसः कृष्णः । अस्मापरो भेदो यथा—समानाधिकरणो भिन्नाधिकरणश्च ; पौताम्बर इत्यादौ सामानाधिकरणम्, शस्त्रपाणिरित्यादौ भिन्नाधिकरणत्वम् । पाणिनिः २।१।२५, २४ ।

एकार्थानां समानाधिकरणानां विशेष्य-विशेषण-भावापन्नानामिति यावत् पदानां समासः यसंज्ञः, यः कर्मधारयः । पाणिनिः १।२।७२ ।

३१६ । तौलुक् त्ये च । (क्तैः ६१, लुक् ११, त्ये ७, च ११) ।

से स्थितायाः तौलुक् स्यात्, त्ये च परे । *

द्वितीयादिबिभक्त्यन्तपदपूर्वकाणां पदानां समासः वसंज्ञः, वसत्पुरुषः, स चोत्तर-
पदप्रधानः । पाणिनिः २।१।२२ ।

सङ्ख्यापूर्वपदानां तस्यार्थे इत्यादि वक्ष्यमाणनियमात् तद्विधायै समाहारे उत्तरपदे
परे च सङ्ख्यावाचकपदपूर्वकाणां पदानां समासी वसंज्ञः, यो द्विगुः । तद्विधायै उत्तरपदे
परे च द्विगुरुभयपदार्थप्रधानः, समाहारद्विगुरुत्तरपदप्रधानः । पाणिनिः २।१।२२ ।

व्यपूर्वदानां—वः कसामीदित्यादि नियमात् कारकाद्यर्थे अव्ययपदपूर्वकाणां
पदानां समासी वसंज्ञः, वोऽव्ययीभावः, स च पूर्वपदप्रधानः । पाणिनिः २।१।२३ ।

अत्र क्तात्त्विकोक्तं कन्दोवज्जं समासविवरणं प्रदर्श्यते—

पदे तुल्याधिकरणे विज्ञेयः कर्मधारयः ।

संख्यापूर्वो द्विगुरिति ज्ञेयः, तत्पुरुषावुभौ ॥

विभक्तयो द्वितीयाद्या नाम्ना परपदेन तु ।

समस्यन्ते समासी द्वि ज्ञेयसत्पुरुषः स च ॥

स्यातां यदि पदे हे तु यदि वा स्युर्बहुवचि ।

तान्यन्यस्य पदस्यार्थे बहुव्रीहिः—विदिक् तथा ॥

इह सप्तम्यो नाम्नोर्बहुनां वापि यो भवेत् ।

अल्पस्वरतरं तत्र पूर्व्यं यच्चास्ति तं हयोः ॥

पूर्व्यं वाच्यं भवेदयस्य सोऽव्ययीभाव इत्यतः ।

स नपुंसकलिङ्गं स्यात् इत्यैकत्वं तथा द्विगोः ॥

* सर्व्वसमासेषु स्थितायाः स्यादेः तौलुक् स्यात्, सर्व्वप्रत्ययेषु परेषु च स्यादेर्लुक्
स्यादित्यर्थः । समासे यथा—हरिहरौ, पौताम्बरः, परमात्मा, कृष्णायितः, पञ्चगुः, उप-
कृष्णम् । प्रत्यये यथा—श्रीमान्, पुत्रकाव्यति, वाचिकं, चवियः, माधुरः, ज्ञेयः, याम्यम्,
इत्यादौ प्रथमादेर्लुक् । किञ्च तत्रत्यः सार्व्वचिकः इत्यादौ चादेशस्य लोपाभावस्तु स्यादि-
प्रकरणं हित्वा तद्विधायकप्रकरणे चादेशविधानसामर्थ्यात् । स्यादेरिति किं, पञ्चतितरा-
मित्यादौ तिवादिनं लोपः । लुक्करणेन, त्यलोपे त्यलक्षणमिति न्यायात् प्राप्त्यं विभक्ति-
निमित्तकं कार्य्यं (६३) लुकि न तत्रेति निषेधात् स्यादिति, तेन कस्य पुत्रः किंपुत्रः
इत्यादौ (१३३) डेरकारी न स्यात्, धातारं गतः धाटगत इत्यादौ (१२८) न ङङि,
यज्वा चासौ विप्रश्चति यज्वविप्र इत्यादौ (१६४) न दीर्घः । विरामे परे विहिततन्तु
स्यादेव, तेन ब्रह्माच्युतेषां इत्यादौ (११८) न स्य लुप्, पथोविकार इत्यादौ (१०९) सस्य
विसर्गः । किञ्च त्वया कृतं लृत्कृतमित्यादौ (११५) एकलोऽर्थे लदादेशः स्यादेव, ज्ञेयौ-

हन्-समासः (च) ।

इतरेतरयोगे च समाहारे च चो द्विधा ।

हरिश्च हरश्च हरिहरौ । ब्रह्मा च अच्युतश्च ईशश्च ब्रह्मा-
च्युतेशः ।*

३२० । पुंवत् स्त्रेः । (पुंवत् ११, स्त्रेः ६१) ।

से स्थितायाः स्त्रेः पुंवत् स्यात्, त्ये च परे । पूर्वपश्चिमे । †

रथेस्यापि गृहणादित्युक्तेः । युवावादेशौ तु द्विवचने परे एव स्यातां, न तु द्विलेखे इति वक्तव्यम्, तेन युवाभ्यां कृतं (१८० पृष्ठं द्रष्टव्यं) युष्मत्कृतमित्यादि । पाणिनिः २।४।७१ ।

* चो हन्-इतरेतरयोगे च समाहारे च भवन् द्विधा भवति । इतरेतरयोगोऽवयव-प्रधानः, तेन अवयवकृते हित्वबहुले भवतः । समाहारः संहतिप्रधानः, तेन संहति-रेकत्वादिकवचनमेव इति भेदः । हरिश्च हरश्च इति वाक्ये सि-हयस्य कृत्ति हरिहर इति समुदायस्य लिङ्संज्ञायाम् अवयवद्वयघटितत्वात् द्विवचनम् । राजद्रष्टृनावित्यादौ तु पूर्वपदस्य विभक्तिर्लुकि (११८) विरामे परे विहितनकारलोपः स्यात्, परपदस्य विभक्त्योपेऽपि पुनर्लिङ्संज्ञायां विभक्त्युत्पत्तौ विरामविहितं नकारलोपादिकं न स्यादेव । ब्रह्माच्युतेश इत्यत्र अवयवत्रयघटितत्वात् बहुवचनम् । एवं घटौ च घटौ च घटाः, अत्र अवयवचतुष्टयघटितत्वात् बहुवचनम् । समस्तपदलिङ्गान्तु परपदस्य यत् तदेव भवतीति ।

† पुमानिव पुंवत्, त्ये च इति अनुवर्षते । किञ्च त्वशब्देनात्र विभक्तिभिन्नप्रत्ययो यास्तः, किन्तु विभक्तिस्थानं तद्धितप्रत्ययं कृते तु पुंवत् स्यादेव, यथा सर्वस्यां सर्वतः इत्यादि । सर्वसमासे सर्वप्रत्यये च परे सर्वनामः पुंवद्भावः स्यादित्यर्थः । अत्र समासगतपूर्वपदस्यैव स्त्रेः पुंवत् स्यात् न तु परपदस्य, अतएव पश्चिमा च पूर्वा च पश्चिमापूर्वे इत्यत्र पूर्वा इति परपदस्य स्त्रे न पुंवद्भावः । न च, (८७) न गौण्याख्येत्थनेन स्त्रिसंज्ञानिवेषात् पूर्वपश्चिमे इत्यत्र, कथं पुंवद्भाव इति वाच्यं, न गौण्याख्येत्थनेन हन्समासे कृते एव स्त्रिसंज्ञा निविध्यते, पुंवत् स्त्रेरित्यनेन समासे स्थितस्यैव पुंवद्भावा विधीयते, इत्यविरोधात् । सर्वा प्रिया यस्य स सर्वप्रियः इत्यादौ अनेन पुंवद्भावः । (३२८) पूरणीप्रियेत्यनेन तु (३२७) पुंवत् स्त्राकृत्यादिना विहितस्यैव पुंवद्भावस्य निषेधः । एव सर्वोसं पतिः सर्वपतिरित्यादि । प्रत्यये यथा—सर्वामिच्छति सर्वकाम्यतीत्यादि । “सर्वनाम्नो वृत्तिनाम्ने पुंवद्भावः” इति भाष्यम् ।

३२१ । ऋतो ङा तत्पुत्रे सगीत्रविद्ये चे ।

(ऋतः ६।, ङा ११।, तत्पुत्रे ७।, सगीत्रविद्ये ७।, चे ७।) ।

चे स्थितस्य ऋदन्तस्य ङा स्यात् ऋदन्ते पुत्रे च परे सगीत्रविद्ये ।
मातापितरौ पितापुत्रौ, हीतापेतारौ । *

३२२ । चगैक्यत्वं क्लीवं । (चगैक्यत्वं १।, क्लीवं १ ।) ।

चस्यैक्यं गस्यैक्यं वश्च क्लीवं स्यात् । १*

३२३ । चैक्याच्चुदण्होऽः । (चैक्यात् ५।, चुदण्हः ५।, ष. १।) ।

चवर्गान्तादृषहान्तात् चैक्यात् अः स्यात् ।

* सच पुत्रश्च तत्पुत्रं तस्मिन् । तत्पुत्रशब्देनैव पूर्वस्थित-ऋदन्त एवोच्यते । गोत्रश्च विद्या च ते, समाने गोत्रविद्ये यस्य तत् सगीत्रविद्यं तस्मिन् । द्वन्द्वसमासस्य पूर्ववर्ति-ऋदन्तशब्दस्य ङा स्यात् ऋदन्ते पुत्रे च परे, पूर्वोत्तरपदयोः समानगोत्रत्वे समान-विद्यत्वे च समीप्यर्थः । मातापितरौ पितापुत्रौ इत्यभयञ्च समानगोत्रत्वम्, हीतापोतारौ इत्यत्र समानविद्यत्वम् । ऋदन्ते किं—पितृपितामहौ । सगीत्रविद्यं किं—ग्रामात्पुत्रौ दातृभोक्तारौ इत्यादि । अत्र पुत्रशब्देन पुत्रार्थशब्द उच्यते इति कमदीश्वरः, तेन दुहितृत्वमज्ञौ इत्यादि । पूर्वपदस्य समानगोत्रत्वे परपदस्य च समानविद्यत्वे न भवति, यथा पितृहीतारौ । किञ्चात्र द्विपदहन्ते एव ङा भवति, तेन हीता च पोता च यष्टा च ते हीतृपोतृयष्टार इत्यत्र न स्यात् । द्विपदवाक्ये तु स्यादेव, तेन हीतापोतारौ च यष्टोदगातारौ च ते हीतापोतायष्टादगातार इति । हीतापोतारौ च यष्टा चेति वाक्ये तु हीतापोतायष्टार इति । अत्र मातापितरौ इत्युदाहरता प्रत्येकं द्वन्द्वं स्त्रीलिङ्गस्यैव पूर्वस्थितिरिति सूचितम् (पाणिनिः १।२।१०) । “मातरपितराबुद्धीच्याम्” (६।१।३२) इति पाणिनिसूत्रेण मातापितरौ इत्यस्य रूपान्तरम् । पाणिनिः ६।१।२५ ।

+ चश्च गश्च तौ तयारेक्यं, चगैक्यञ्च वश्च तत् । ऐक्यं समाहारः । अन्वयोभावस्य क्लीबत्वफलतु उपसर्ग उपकल्पः इत्यादौ (१।६७) ऋतः । गुरुपत्रं वृषच्छायं रघुःसभं तृपसभं दाधीसभं स्त्रीसभं गोशालं (पाणिनिः २।४।२१—२५) इत्यादिकमपि क्लीबलिङ्गं भवत्येवेति वक्तव्यम् । पाणिनिः २।४।१, २, १७, १८ ।

वाक् च त्वक् च द्वयोः समाहारः वाक्त्वचं, श्रीस्त्रजं, शमी-
दृशदं, वाक्त्वचिषं, पीठच्छत्रोपानहं । *

३२४ । ऊर्ध्वशीवं पदशीवं धेन्वनडुहौ अहो-
रात्रः स्त्रीपुंसौ वाङ्मनसे ऋक्सामे दारगवं
अक्षिभुवं इत्यादयः साध्याः ।

(ऊर्ध्वशीवं ११, पदशीवं ११, धेन्वनडुहौ १॥, अहोरात्रः ११, स्त्रीपुंसौ १॥, वाङ्-
मनसे १॥, ऋक्सामे १॥, दारगवं ११, अक्षिभुवं ११, इत्यादयः १॥, साध्याः १॥) । †

इति चः ।

* पुष्य दश सूर्य-पक्ष इति चुदषष्ट तस्यात् । समाहारद्वन्द्वे स्थितात् चवर्गान्त-
दान्त षान्त-हान्तात् चः स्यादित्यर्थः । (५२७) आदिप्त इत्यनेन एतद-अ प्रत्ययादीनां
तद्धितत्वात्, (४३१) न दं तस्यवित्यनेन दान्तत्वनिषेधे वाक्त्वचमित्यादौ विराममाश्रित्य
(१११) कुडादिकं न स्यात् । एवञ्च समानपादोक्तप्रत्यया अन्यपदादेव स्युरिति, तेन
त्वक्पत्रं सखिपुत्रः इत्यादौ पूर्वपदात् न कश्चित् प्रत्ययः । चे किं, पञ्चानां वाचां समा-
हारः पञ्चवाक् इति द्विगौ न स्यात् । ऐक्यमिति किं, प्राष्टश्रदो इति इतरेतरे न
स्यात्, समाहारे तु प्राष्टश्रदमिति स्यादेव । पाणिनिः ५।४।१०६ ।

† ऊर्ध्वशीवमित्यादयः साध्याः निपात्या इत्यर्थः । ऊर्ध्व च अशीवन्तौ च ऊर्ध्वशीवं,
पादौ च अशीवन्तौ च पदशीवं, उभयत्र च प्रत्ययः, पादस्य पदादेशश्च । धेनुश्च अनडुहश्च
धेन्वनडुहौ, एतदादिभ्योऽपि अप्रत्ययः । अहश्च रात्रिश्च अहोरात्रः, समाहारेऽपि पुंस्त्वम् ।
सङ्ख्यापूर्वत्वे तु स्त्रीत्वम् यथा विरात्रमित्यादि । स्त्री च पुमांश्च स्त्रीपुंसौ । वाक् च मनस्य
वाङ्मनसे । ऋक् च साम च ऋक्सामे । दाराश्च गावश्च दारगवं । अक्षिणी च भुवी च
अक्षिभुवं । इत्यादयः इति आदिशब्देन षट्समासेषु अनुक्तानि लक्ष्यन्ते । तत्र समासान्तरे-
ऽनुक्तं तत्रैव वक्तव्यं, इदं अनुक्तानि तु अत्र लक्ष्यन्ते । नक्तन्दिवं रात्रिन्दिवं अहर्दिवं
ऋग्यजुषः ; अघोषोभौ सूर्याचन्द्रमसौ मित्रावरुणौ ; इत्यादिकः प्रयोगानुसारेण
इतरेतरयोगः समाहारश्च ज्ञेयः । पाणिनिः ५।४।७७ ।

अत्र समाहारविषयकाणि कतिचित् पाणिनिमूलाणि लिख्यन्ते—“इत्यत्र प्राप्ति-
तृप्तेर्मेगाङ्गानाम्” (२।४।२), यथा पाणिपादं सुखनासिकं, माहङ्गिकपाथविकम्, रथि-
कावारोहम् । “जातिरप्राणिनाम्” (२।४।६), यथा धानाशकुलि । “विशिष्टलिङ्गो

बहुव्रीहि-समासः (ह) ।

पीतमम्बरं यस्यासौ पीताम्बरो हरिः । नीलमुज्ज्वलं
वपुर्यस्यासौ नीलोज्ज्वलवपुः कृष्णः ।*

नदीदेशोऽयामाः” (१४४७), यथा गङ्गाशीर्षं, कुरुकुरुक्षेत्रम् । “चुद्रजन्मः” (१४४८), यथा दशमशकुम् । आनकुलान् चुद्रजन्मः । “येषाञ्च विरोधः शाश्वतिकः” (१४४९), यथा, गोत्यान्नम् । “गवाञ्चपशूनि च” (१४४११), यथा गवाञ्च, दासीदामं, पुत्र-पौत्रं, स्त्रीकुमारं सूत्रपरीष, मांसशोणितमित्यादि । “विभाषा वृत्तसंग्रहणधान्यशृङ्गन-पशुकन्यश्चवडवपूर्वापराधीक्षराणाम्”, (१४४१२), यथा मलन्ययोर्धं मलन्ययोधाः, कुरु-पृषतं कुरुपृषताः, कुशकार्शं कुशकाशाः, दधिघृतं दधिघृते, गोमहिषं गोमहिषाः, तित्तिरिकपिञ्जलं तित्तिरिकपिञ्जलाः, अश्ववडवम् अश्ववडवौ (१४४१३), इत्यादि ।

निपातनादिकशेषोऽपि हन्वो भवितौ । दिङ्मात्रं यथा—अश्वौ च अश्वश्च अश्वौ, हंसौ च हंसश्च हंसौ, युवतौ च युवा च युवानौ (पा. १।२।६७), स्वमा च भ्राता च भ्रातरौ, दुहिता च पुत्रश्च पुत्रौ (पा. १।२।६८), श्वश्रूश्च श्वशुरश्च श्वशुरौ (पा. १।२।७१), माता च पिता च पितरौ (पा. १।२।७०), जाया च पतिश्च दम्पती जम्पती च । रामश्च रामश्च रामौ, रामश्च रामश्च रामश्च रामाः (पा. १।२।६४) इत्यादि ।

* पीताम्बर इत्यत्र समस्यमानाभ्यां ‘पीतं’ ‘अम्बरं’ इति पदाभ्याम् अन्यौ हरिर्बुध्यते, एवं त्रिपदबहुव्रीहि नौलोज्ज्वलवपुर्इत्यत्र समस्यमानेभ्यो नौलं ‘उज्ज्वलं’ ‘वपुः’ इति पदेष्वन्यः कृष्णो बुध्यते । एवं चतुःपदबहुव्रीहिरपि, यथा आरुढा वृद्धा बह्वी वानरा यं स आरुढवृद्धवह्वानरो वृत्त इत्यादि । प्रायशः समानाधिकरणानां पदानां अन्याथेले बहुव्रीहिः स्यादिति बोध्यम् । (२२३) सङ्गमात्रा वर्तते योऽसौ समाहकः इति उदाहरता यत्कारेण तु कदाचित् भिन्नाधिकरणानां पदानामपि बहुव्रीहिः स्यादिति सूचितम्, अतएव धर्म्ये इति यस्यासौ धर्म्यवृत्तिरित्यादि । (सिद्धान्तकौमुद्यान्तु ‘व्यधिकरणानामपि न पञ्चभिर्भूक्तमस्य” । एवमेव गोयीचन्द्रः ।) अपिच पीताम्बर इत्युदाहरता विशेषणविशेष्ययोः समासे विशेषणमेव पूर्व्वं स्यादिति सूचितं, तेन पीताम्बर इत्यत्र अम्बरपीत इति न स्यात् । (२६८) शङ्खभिन्नौत्यादि उदाहरता कचित् कालविशेषणं परमपि स्यादिति सूचितं, तेन अघ्राहितः आहिताग्निः (पाणिनिः २।२।३७) इत्यादि । वस्तुतः पूर्व्वपदीत्तरपदव्यवस्था प्रयोगानुसारेण क्रिया । द्वितीयादिविभक्त्यन्तान्यपदार्थो बहुव्रीहिरिति आचार्यैर्मन्वते यथा—आरुढो वानरो यं स आरुढवानरो वृत्तः । जितः कामो येन स जितकामस्तपस्वी । उपनीतं भोजनं यस्मै स उपनीतभोजनोऽतिथिः । निर्गतो जनो यस्मात् स निर्गतजनो देशः । पीताम्बर इति षष्ठात्मान्यपदार्थः । उपनीतो विह्वो यस्मिन् स उपनीतविह्वो वृत्त इत्यादि । “प्रथमाधे तु न, यथा वृष्टे देवे गतः” इति सिद्धान्तकौमुदो । स्वमते तु प्रथमान्तान्यपदार्थोऽपि, यथा समाहक इत्यादि ।

(१०७) ष्रुर्गोऽदान्ते न इति हरिभाविणी हरिभाविनी,
श्रीभावेण श्रीभावेन । रम्यविणा श्रीकामेण । रम्यपक्तेन
रम्ययूना रम्याङ्गा । *

३२५ । नजोऽनौ वाज्भसोः ।

(नजः ६१, अनौ १॥, वा १११, अच्-ह्रस्वोः ७॥) ।

नजोऽचि परे अन् ह्रस्वे च अः स्यात् से वा ।

नास्यन्ती यस्यासौ अनन्तः नान्तः । अच्युतः नच्युतः । †

* हरिं भावयितुं शीलमस्याः इति मुक् शुद्धिचिन्तयोरित्यस्यात् (६६३) णिनि कृते, (६४१) जेनोप, (२५७) नान्तवादीणि, समासोत्तरविहितेन ईपा सहितस्य नस्य (१०७) वा णत्वम् । अत्र, (२६६) धात् क्रौतादिति ज्ञापकात् स्याद्युत्पत्तेः प्रागपि कारकाणां समाम्, तथाच कृति कारकोपपदानां कृद्धिः समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्ते-रिति भाष्यम् । श्रियां भावो यस्यासौ श्रीभावः तेन श्रीभावेण श्रीभावेन, अत्र समासो-त्तरविहितस्यादिसम्बन्धिनी नस्य वा णत्वम् । उभयत्र एकाचकवर्गयुक्तशब्दसम्बन्धि-भिन्नत्वात् विकल्पः । रम्यो विः पक्षौ यत्र तेन रम्यविणा, श्रियां कामो यस्य तेन श्रीकामेण, उभयत्र एकाचकवर्गयुक्तशब्दसम्बन्धिनात् नित्यं णत्वम् । रम्यं पक्ते यस्मिन् तेन रम्यपक्तेन, रम्यो युवा यस्मिन् तेन रम्ययूना, रम्यं अहर्हयस्मिन् तेन रम्याङ्गा, एतेषु पङ्कयुवाहवर्जनात् न णत्वम् ।

† अन् च अथ अनौ । अच् च ह्रस्व अज्भसौ तथोः । समासे स्थितस्य नजः स्थाने अचि परे अन् ह्रस्वे च अः स्यात् वा । नास्ति अनन्त इति अन्तो नाशः । नास्ति अच्युतं नाशो यस्य स अच्युतः नच्युतः । अच्युतमिति अच्युतानां विज्ञेयम् । अच्युतानां कर्त्तरि (६६६) कप्रत्यये अच्युतो नच्युत इति केचित्, तन्मते न अच्युतोऽच्युतः अच्युतभिन्न-इत्यर्थः । तथाच—तत्साहचर्यभावश्च तदन्त्यत्वं तदन्त्यता ।

अप्राशस्त्यं विरोधश्च नजार्थाः षट् प्रकौर्त्तिताः ॥ इति प्राचः ।

उदाहरणं यथा—न ब्राह्मणोऽब्राह्मणः ब्राह्मणसदृश इत्यर्थः । पापस्याभाशोऽपापम् । न घटोऽघटः घटभिन्न इत्यर्थः । अनुदरी अत्योदरीत्यर्थः । अकेशो अप्रशस्यकेशीत्यर्थः । असुरः सुरविरोधीत्यर्थः । पाणिनिः ६।१।७३, ७४ ।

अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचितात् नाकादिषु आदेशो न स्यात् यथा—

३२६ । महत्तैकार्थे जातीयघासकरविशिष्टे
तु ती च । (महत् १६, त ११, आ ११, एकार्थे ७, जातीय—त्रिशिष्टे
७, तु ११, ती ११, च ११) ।

महतस्त आ स्यात् एकार्थे, जातीयादौ तु ती च ।

महाबलः । *

३२७ । पुंवत् स्त्र्युक्तपुंस्कः स्त्रियां डग्रमानि-
तत्वशसन्ततरादौ चारूढ्ये । (पुंवत् ११, स्त्री ११, उक्तपुंस्कः
१, स्त्रियां ७, डग्र—तरादौ ७, च ११, चारूढ्यं ७) ।

नाकी नवेदा नकुलश्च नको नासत्य-नचञ्च नपाञ्च नभाट् ।

नपुंसकं वे नमुचिर्नखश्च नादेशमेतेषु वदन्ति धीराः ॥ इति पाणिनिः ६।१।७५ ।

एषामर्थाः—न पकं (दुःखं) अस्मिन्निति नाकः । न वेतीति नवेदाः अमुन्प्रत्य-
यान्तः । न कुलमस्येति नकुलः । न क्रामतीति नकः, क्रमेडः । न सत्यः असत्यः,
न असत्यः नासत्यः । न चरतीति नचञ्चम्, चोयतेः चरतेर्वा चञ्चमिति निपातः ।
न पातीति नपात् शतृप्रत्ययान्तः । न सञ्जते इति नभाट् क्तिबन्तः । न स्त्री पुमान्
नपुंसकं, स्त्रीपुंसयोः पुंसकभावे निपातनात् । न मुञ्चतीति नमुचिः । न खसाकाश-
मस्येति नखम् ।

* एकोऽर्थो यस्य स एकार्थस्तस्मिन् । जातीयश्च घासश्च करश्च विशिष्टश्च समाहारे
तस्मिन् । महत्शब्दस्य तकारस्य आकारः स्यात् एकार्थे विशेष्यशब्दे परे, जातीयादौ
परे तु महत्शब्दस्य (स्त्रीलिङ्गं) तौकारस्य आकारः स्यादित्यर्थः । जातीय इति (४८०)
प्रत्ययः, घास कर विशिष्ट इति शब्दाः । महत् बल यस्यासौ महाबलः । एवं महती
कीर्तिर्गुणान्नी महाकीर्तिः । विशेष्यशब्दपरत्वं कर्माधारयेऽपि सम्भवति । तन महाशानी
देवश्चेति महादेवः, महती चासौ कीर्तिर्ब्रूति—महाकीर्तिरिति । एकाथ किं, महाश्च
पण्डितश्च महत्पण्डितो, महतः पुत्रः महत्पुत्र इत्यादौ न स्यात् । जातोयादौ तु महती
महत्या वा प्रकार इत्यर्थे (४८०) महाजातीयः । महती महत्या वा चासौ महाघासः ।
महती महत्या वा करो महाकरः । महती महत्या वा विशिष्टः महाविशिष्टः ।
अमहान् महान् भूतः महद्भूतश्चन्द्रः, अमहती महती भूता महद्भूता ब्राह्मणी,
इत्यादावभूततद्भावे न स्यादिति वक्तव्यम् । पाणिनिः ६।१।४६, वार्त्तिकश्च ।

उक्तपुंस्कः स्त्रीलिङ्गः पुंवत् स्यात् एकार्थे स्त्रीलिङ्गे, ङादौ च, न तु रूप्ये । *

३२८ । नोपताककोङ्पूरण्याख्यायुम्नक्तविकारार्थणित्तं जातिस्त्राङ्गेपं त्वमानिनि ।

(न ११, ऊप्—णित्तं ११, जातिस्त्राङ्गेप् ११, तु ११, अमानिनि ७) ।

* पुमानिव पुंवत् । उक्तः पुमान् येन न उक्तपुंस्कः, एकस्मिन्नर्थे यः स्त्रीपुंसयोर्वर्तते स उक्तपुंस्क इति यावत् । “भाषितः पुमान् येन समानायामाकृताविकस्मिन् प्रवृत्ति-निमित्तं भाषितपुंस्कः शब्दः । तदेतदेव कथं भवति । भाषितः पुमान् यस्मिन्नर्थे प्रवृत्तिनिमित्तं न भाषितपुंस्कशब्देनाच्यते । तस्य प्रतिपादको यः शब्दः सोऽपि भाषित-पुंस्कः ।” इति काशिका । शम् अन्ते यस्य स शसन्तः, तर आदिर्न्यस्य स तरादिः, शसन्तशमौ तरादिष्वेति शसन्ततरादि । ङाश्च मानिन् च तस्य त्वश्च शसन्ततरादिश्च तत् तस्मिन् । न रूप्याऽरूप्यतस्मिन् । एकार्थे इत्यनुवर्तते । उक्तपुंस्कः स्त्रीलिङ्गशब्दः पुंवत् स्यात् विशेष्यस्त्रीलिङ्गशब्दे परे, ङादौ च पर, न तु रूप्ये इत्यर्थः । यथा—सुन्दरी भार्या यस्य स सुन्दरभार्या, एवं सुन्दरी चामौ भार्या चेति सुन्दरभार्या । ङादौ तु सुन्दरीवाचरति (८४८) सुन्दरायते । आत्मानं सुन्दरीं मन्यते या सा (६६३) सुन्दर-मानिनी । सुन्दर्या भावः (४३८) सुन्दरता सुन्दरत्वम् । शसन्ततरादिम् (४६२—४८३)—तरन्तस्य रूपश्च चतरां चतमां तथा । इह्येयम् इमन्कन्यौ देश्यौ देशीय इत्यपि । बहु. पाशशरी रूप्यशस्य चेत तरादय इति ॥ यथा—(४६२) इयमनयोरतिशयेन शुभा शुभतरा, इयमासामतिशयेन शुभा शुभतमा । (४६४) अतिशयेन शुभा शुभरूपा । (४६५) अनयोरतिशयेन का क्लिप्ताराम्, आसामतिशयेन का क्लिप्ताराम् । (४६६) अति-शयेन लघ्वी लघ्विष्ठा लघ्वीयसौ । (४७५) लघ्वा भावो लघिमा । (४७७) ईषदूना शुभा शुभकथा शुभदेया शुभदेशीया । (४७८) ईषदूना शुभा बहुशुभा । अत्र बहुः परस्मैत्यमन्धात् न पुंवद्भावः । बहुश्च शसन्तगदावपत्यामस्तु वक्ष्यमाणतद्धितप्रकरणे शसन्ततरादिविधायकसूत्रवर्गमध्यपातानुरोधात् । (४७९) क्लिप्ता शुभा शुभपाशा । (४८०) भूतपूर्वा शुभा शुभवरी । (४८१) शुभाया भूतपूर्वा गौः शुभाकृप्यः, अत्र रूप्यवर्जनात् न पुंवत् । (४८२) बहौर्देहि बहुशो देहि इति । उक्तपुंस्कः किं, गङ्गा-भार्या । तस्याः, ततः तस्यां, तत्र, तदा, तर्हि इत्यादौ तु (३२०) पुंवत् स्मेरिति पुंवत् । हस्तिनानां नष्टः हासिकं, अघ्रायी देवता अस्य आग्नेयः, कुक्कुट्या अष्टं कुक्कुटाष्टं, स्रग्वाः चौरं स्रगचौरं, स्रग्वाः पदं स्रगपदं, काक्याः श्रावकः काकश्रावकः इत्यादौ च पुंवद्भावो वक्तव्यः । पाणिनिः ६।३।३४, ३५, ३६, ४२, वार्तिकानि च ।

ज्वलन्तं, तस्याकस्य वा केन ककारोऽङ्, पूरणीत्यान्तं, संज्ञाभूतम्, इम्-उम्-रक्तार्थ-विकारार्थ-वर्जं णित्तान्तञ्च, पुंवन्न स्यात्, जाति-स्वाङ्गविहितवन्तन्तु मानिन्वर्जे । *

३२६ । पूरणी प्रिया मनोज्ञा सुभगा दुर्भगा
क्षान्ता कान्ता वामना वामा चपला बाला समा
सचिवा तनया दुहितृ स्वा कल्याणी भक्तौ ।

(पूरणी—भक्तौ ७) ।

एषु परेषु पुंवन्न स्यात् । †

* तस्य अकस्य ताको, तयोः कः ताककः, स उङ् यस्य स ताककोऽङ् । इय उच्च यू ताभ्यां म युम्, (४१७) (मकारस्य प्रत्येकसम्बन्धेन इम् उम् इत्यर्थः), रक्तस्य विकारस्य तौ रक्तविकारौ, तौ अर्थौ येषां ते रक्तविकारार्थाः, युम् च रक्तविकारार्थास्य ते, न विद्यसे तं यच्च भोऽयुस्यक्तविकारार्थः, मूर्द्धन्य च इत् यस्य स णित्, णिच्चासौ तथेति णित्तः, अयुस्यक्तविकारार्थस्यासौ णित्तथेति अयुस्यक्तविकारार्थेणित्तः । पश्चात् ऊप् च ताककोऽङ् च पूरणी च आख्या च अयुस्यक्तविकारार्थेणित्तस्य समाह्वारे तत् । जातिस्य स्वाङ्गञ् जातिस्वाङ्गे, ताभ्यामीप् जातिस्वाङ्गे । न मानिन् अमानिन् तस्मिन् । ज्वलन्तं पदं, तद्वितस्य केन अकप्रत्ययस्य वा केन ककारोऽङ् पदं, इतीयादि-पूरणीप्रत्ययान्तं पदं, दत्ताभद्रादि संज्ञाकपं पदं, इम्-उम्-रक्तार्थ-विकारार्थ-वर्ज-अकारेत् तद्वितप्रत्ययान्तं पदञ्च पुंवन्न स्यात् । जातिविहितवन्तं स्वाङ्गविहितवन्तञ्च मानिन्वर्जे शब्दे परे पुंवन्न स्यादित्यर्थः । पाणिनिः ६।१।३७—४१ ।

† पूरणी चेत्यादि इन्वे तस्मिन् । पूरणीति पूरणीप्रत्ययान्तः स्त्रीलिङ्गशब्दः द्वितीयादिः । भक्तिशब्दश्चान्न कर्मविहितवित्तप्रत्ययान्तो भव्यमानद्रव्यवाचो बोध्यन्त्यः, भावसाधिते तु पुंवन् स्यादेव । एषु अष्टादशसु परेषु पुंवन् न स्यादित्यर्थः । अत्र केचित् क्षान्तातनययोः स्थाने अमादकण्ठौ, स्वा इत्यत्र स्वसा इति, बाला इत्यत्र अमला इति च पाठः, बाला-वामा-शब्दौ च नाङ् । नेघदूते दृष्टभक्तिर्भवान्वा इति, रघौ च दृष्टभक्तिरिति ऋषे इति, भावविहितत्वान् पुंवन्नाहः । “स्त्रीलिविववायान् दृष्टभक्तिः” इति सिद्धान्तकौमुदी । प्रत्ययतनया इति तु प्रत्ययं तनयया यस्या इति व्यधिकारचंबहुव्रीहिः । पाणिनिः ६।१।३४ ।

३३० । गवावादेः स्त्रीऽन्ते गौख्येऽनीयसः ।

(गवावादेः ६।, स्त्रः १।, अन्ते ७।, गौख्ये ७।, अनौयसः ५।) ।

अन्ते स्थितस्य गोः आप ईप जपस्य स्वः स्यात् अप्रधानत्वे सति, नत्वीयसः ।

शीतगुः ध्वस्तमायः कालतनुः । ईयससु बहुप्रेयसी । *

जवादेसु (३२८)—वामोरुभार्यः रसिकाभार्यः पाचिकाभार्यः षष्ठीजायः दत्ताजायः मैथिलीभार्यः । ब्राह्मणीभार्यः सुकेशीभार्यः । अमानिनि किं—ब्राह्मणमानिनी । युमादेसु वैयाकरणभार्यः सौवश्वभार्यः काषायकन्यः हेममुद्रिकः । †

* आप आदिर्यस्य स आवादिः, गौख्य आवादिषु तत्तस्य । गुणस्य भावो गौख्यं तस्मिन् । न ईयस् अनौयस् तस्मात् । ईयसः परस्य ईपः स्त्री न स्यादित्यर्थः, एष निषेधः बहुव्रीह्यावेव, (ईयसो बहुव्रीहेर्नति वाच्यमिति वार्तिकम्) तेन प्रियसोमतिक्रान्तः अतिप्रयसिः खल इत्यादि । अहं पिपपल्याः अहंपिपपली, एवं अहंखारी अहंमगरी इत्यादि-ऋस्त्रनिषेधो वक्तव्यः । अत्र आवादिसत्रीत्यागां वदन्नात् न स्त्रीलिङ्गशब्दमात्रस्य ऋस्त्रः, तेन अतिलक्ष्मीः, अतिशौरित्यादि । पुंवद्भावस्य विधिनियेधौ निष्पद्य लडाहरति शीतगुरित्यादि । शीता शीतला गोः किरणो यस्यासौ शीतगुश्चन्द्रः, ध्वस्ता माया यस्य स ध्वस्तमायः, उभयत्र पूर्वस्य पुंवद्भावः, परस्य ऋस्त्रः । ईयसं बहुव्रीहौ (३३२) कप्रत्ययेन बाधितत्वाद्गोदाहृतम् । कालो तनूर्यस्यासौ कालतनुः, पूर्वस्य पुंवत्, परस्य ऋस्त्रः । एवम् अत्रापि गौख्ये पञ्चगुः अतिमायः अतिस्त्रिरित्यादि । वदन्तः प्रेयस्यो यस्य स बहुप्रेयसी कृष्णः, पूर्वस्य पुंवद्भावः, परस्य ईयसो वर्जनात् न ऋस्त्रः, (१७८) ईपः सेलौपः स्यादेव । समासान्तविधेरनित्यत्वाद्वा न (३३२) कप्रत्ययः, (अत्र पाणिनिमुच्यं यथा “ईयसश्च” ५।४।१५६) । अत्र ऋस्त्रनिषेधात् सुप्रेयसी कृत्स्नमित्यत्र (१६७) कौवे स्वः इत्यनेनापि ऋस्त्रो न स्यादिति । एवं प्रयोगानुसारेणान्यत्रापि । अत्र पुंवद्भावप्रकरणे त्रिपदबहुव्रीहौ सतमंदो दृश्यते, यथा, चिञ्चाजरतीगुः, जरतीचिञ्चागुर्वा ; एवं दीर्घा-तज्योजङ्, तज्योदीर्घाजङ् इति केचित् । अपरे तु चिञ्चाजरदगुरिति वदन्ति ; चिञ्चा-जरत्यौ गौवी यस्मैति हन्तगर्भेऽपि चिञ्चाजरदगुरिति भाष्यम् । कश्चेषारयपूर्वपदे तु हवोरपि पुंवत्, यथा जरश्चित्रगुः । पाणिनिः १।२।४८, वार्तिकश्च ।

† वामो सुन्दरी ऊरु यस्याः सा वामोरुः (२७८), वामोरुः भार्या यस्य सः । एवं वेतीति रसिका (४१६), रसिका भार्या यस्य सः । पचतीति (६६०) पाचिका,

पूरण्यादौ तु (३२६)—*

३३१ । हे पूरणीप्रमाणीभ्यामः ।

(हे ७, पूरणी-प्रमाणोभ्यां ५॥, अ. १।)

आभ्याम् अः स्यात् हे ।

(२५८) यथोलीपोऽयुक्तौ पी । कल्याणीपञ्चमा रात्रयः,
कल्याणीप्रियः । मुख्यान् पूरणी याज्ञा, तेन—†

पाचिका भार्या यस्य सः । यथा पूरणी (४५५) वष्टी, वष्टी जाया यस्य सः । दत्ता
(इति संज्ञा) जाया यस्य सः । मिथिलायां भवा मैथिली (४२६), मैथिली भार्या यस्य
सः । एष पूर्वपदानामुभयानादीनां पुंवङ्गावनिषेधः । ब्राह्मणी (२६७) भार्या यस्य सः
ब्राह्मणीभार्याः, सुकेशी (२६५) भार्या यस्य सः सुकेशीभार्याः, उभयत्र, जाति-स्वाङ्ग-
विहितेवन्तं न पुंवत् । आत्मानं ब्राह्मणीं मन्यते या सा ब्राह्मणमानिनी, मनधातोः
(६६३, २५७) णिन्, ईप्, च । अत्र मानिनि परे पुंवङ्गावः । व्याकरणं वेति अधीते
वा या सा (४२६, ४१७) वैशाकरणी, सा भार्या यस्य सः । सु सुन्दरः अर्थो यस्य सः
स्वयः, स्वयस्येयं (४३७, ४१७) सौवशो, सा भार्या यस्य सः । कषावेण रक्ता
काषायी (४२६), काषायो कन्या यस्य सः । हेमी विकारः (४३७) हेमी, सा
मुद्रिका यस्य सः । एतेषु इम्-उम्-रक्ता विकाराव-वर्जनात् पुंवङ्गावः । सञ्च पर-
पदानां ऋत्वः । (६११, ४३) पाणिनिस्त्वेण ब्राह्मणिकत्या, ब्राह्मणिब्रवा, ब्राह्मणिहता
इत्यादौ ङीबलस्यानेकाचो ऋत्वः इति वक्तव्यम् ।

* पूरण्यादौ परे (३२६) उदाहरिष्यन् सूत्रमाह ।

† पूरणी द्वितीयादिः । प्रतीयतेऽनया इति प्रमाणी । पूरणी च प्रमाणी च
ताभ्याम् । पूरणीवाचकात् प्रमाणीशब्दाच्च अः स्यात् बहुव्रीहौ इत्यर्थः । पञ्चमां
पूरणी पञ्चमी (४५१) । कल्याणी प्रशक्षा पञ्चमी रात्रियाम् रात्रिषु ता रात्रयः
कल्याणीपञ्चमाः, अत्र पञ्चमीशब्दे परे (३२६) पुंवङ्गावो नाभूत्, पञ्चमीशब्दादनेन
अप्रत्यये यथोलीप इति ईपो लीपे, (२४६) आप् । कल्याणी प्रिया यस्य स कल्याणी-
प्रियः, (३२६, ३३०) । एवं कल्याणीमनोशः इत्यादि । मुख्यावेति अत्र पूरणी-
परे पुंवङ्गावनिषेधे पूरणीपरात् अप्रत्यये च उभयत्र मुख्या पूरणी याज्ञा । मुख्यत्वञ्च
समासवाच्यामसाधारणधर्मस्त्वम् । कल्याणीपञ्चमा इत्यत्र समासवाच्याम् रात्रौषां

३३२ । द्यूतः कः । (दी-वृत्तः ५।, कः १।) ।

दीसंज्ञकादन्ताच्च कः स्यात् हे । कल्याणपञ्चमीकः पञ्चः ।
रात्रिः पूरणी वाच्या चेति पूर्वञ्च मुख्यत्वम् । स्त्रीप्रमाणः । *

३३३ । सहः सो वा । (सहः ६।, सः १।, वा १।) ।

सहस्रं हे सः स्याद्वा ।

सह मात्रा वर्तते योऽसौ समादकः सहमादकः । †

३३४ । सकथ्यच्छः षः स्वाङ्गे ।

(सकथ्यच्छः ५।, षः १।, स्वाङ्गे ७।) ।

आभ्यां हे षः स्यात् स्वाङ्गे । दीर्घसकथः, पुण्डरीकवदक्षिणी

योऽसाधारणधर्मः रात्रित्वं तच्च ताम् रात्रिषु पञ्चम्यां रात्रावपि वर्तते, अतो मुख्यत्वम् ।
तेन इति, परसूत्रोदाहरणे कल्याणपञ्चमीकः पञ्चः इत्यत्र न पुंवङ्गावनिषेधः, नापि
अप्रत्ययः, इत्यनेन सम्बन्धः । पाणिनिः ५।४।११६ ।

* दी च ऋच द्यूतं तस्मात् । (६६) नदीसंज्ञकशब्दात् ऋदलशब्दाच्च बहुव्रीहौ क-
प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । इति तूपलक्षणमात्रम्, अन्येभ्योऽपि उरःप्रभृतिभ्यः शब्देभ्यो बहुव्रीहौ
प्रयोगानुसारेण कप्रत्ययो वक्तव्यः (पाणिनिः ५।४।१११, ५।४।११४) । कल्याणी पञ्चमी
यस्मिन् पक्षे सः कल्याणपञ्चमीकः पञ्चः, अत्र समासवाच्यस्य असाधारणधर्मः पञ्चत्वं,
तत्तु पञ्चम्यां रौचौ न वर्तते, अतो मुख्यत्वाभावात् न पुंवङ्गावनिषेधः (३२६), नापि
अप्रत्ययः (३३१) । कल्याणीत्यत्र (३१७) पुंवङ्गावे, पञ्चमीत्यस्मात् नदीसंज्ञकादनेन
कप्रत्ययः । रात्रिः पूरणी वाच्या चेति पूर्वञ्च कल्याणीपञ्चमा रात्रयः इत्युदाहरणे
रात्रिः समासवाच्येत्यर्थः, पूरणीवाच्या पञ्चमीवाच्या चेत्यर्थः, अतः पञ्चमीशब्दस्य
मुख्यत्वमिति । स्त्री प्रमाणी यस्य स स्त्रीप्रमाणः, स्त्रीशब्दस्य अनुक्तपुंस्त्वान् न (३२७)
पुंवङ्गावः, प्रमाणीशब्दात् (३३१) अप्रत्ययः । पाणिनिः ५।४।११३ ।

† समादक इति (३३२) कः, अनेन वा सह-स्थाने सः । किञ्चित् मात्रा सहितः
समादक इति वाक्यं कृत्वा ततोऽयातत्पुरुषं वदन्ति । एवं सह समागमम् उदरं यस्य सः
सोदरः सहीदर इत्यादि । हे किं, सहकृत्वा, सहयुध्वा । साप्रिः साङ्गम् साश्वत्
सपशवः सपिशचम् इत्यादि नित्यं वक्तव्यमिति । पाणिनिः ६।३।८२ ।

यस्यासी पुण्डरीकाक्षः । स्वाङ्गे किं, दीर्घसक्यि शकटं । §

३३५ । दारुण्यङ्गुलेः । (दारुणि ७, अङ्गुलिः ५।) ।

पञ्चाङ्गुलं दारु । †

३३६ । द्विचेर्मूर्ध्नः । (द्विचेः ५।, मूर्ध्नः ५।) । ‡

३३७ । न्वोर्लोपौतौ तेऽच्चे ।

(नोः ६॥, लोपौतौ १॥, ते ७, अच्चे ७।) ।

नस्य लोपः स्यात् उवर्णस्य ओत् स्यादचि ये च ते । द्विमूर्ध्नः । §

* सक्यि च अचि च तत् सक्यिणि तस्मात् । स्वस्य आत्मनः अङ्गं स्वाङ्गं तस्मिन् । स्वाङ्गलक्षणमुक्तं (२६५) । स्वाङ्गवाचिभ्यामाभ्यामित्यर्थः । ष-प्रत्ययस्य ष इत् (२५७) ईवर्थः, अकारस्थितिः । दीर्घे सक्यिमी (ऊरु) यस्य सः दीर्घसक्यः । पुण्डरीकवदिति, पुण्डरीकं सिताम्भीजं तदेव चक्षुर्न संभवति, अतो लक्षणया तत्पुण्ड्रं अर्थः, अतएव वाक्ये पुण्डरीकवदित्युक्तं, एवं व्याघ्रश्चा (३५८) इति स्वयं वक्ष्यति । उभयत्र उदाहरणे अनेन षप्रत्यये, (२५८) इकारलोपः । विस्वात् स्त्रियां दीर्घसक्यी, सरीमाक्षी । दीर्घसक्यि इति शकटस्य प्राणित्वाभावादिति भावः । एवं स्थूलाविरित्तुः । हे किं, परमसक्यि, परमाक्षि । पाणिनिः ५।४।११३ ।

† अङ्गुलिशब्दात् षः स्यात् हे, दारुणि वाच्ये । दारु काष्ठं । पञ्च अङ्गुलयो यत्र तत् पञ्चाङ्गुलं दारु ; “पञ्चाङ्गुलयो यस्मिन् तत् पञ्चाङ्गुलं दारु अङ्गुलिसङ्ख्यायवं धान्यानां विलेपणकाष्ठमुच्यते” इति गोथीचन्द्रः । स्त्रियास्तु पित्वादीपि पञ्चाङ्गुली सन्ति । दारुणि किं, पञ्चाङ्गुलिहस्तः । एवं पञ्चाङ्गुलि शिला, इत्यत्र (३६७) सङ्ख्याव्यादिति अप्रत्यये, स्त्रियाम् आप । पाणिनिः ५।४।११४ ।

‡ द्विष त्रिष तत् तस्मात् । द्वित्रिभ्यां परात् मूर्ध्नः षः स्यात् हे । पाणिनिः ५।४।११५ ।

§ न च उच्च नूतयोः । लोपश्च ओत् च लोपौतौ । अच् च यस्य अच्यं तस्मिन्, ते इत्यस्य विशेषणम् । द्वौ मूर्ध्नौ नौ यस्य सः द्विमूर्ध्नः, (३३६) षप्रत्यये, अनेन गलोपे, (२५८) अलोपः । एवं तयो मूर्ध्नो यस्य स त्रिमूर्ध्नः । स्त्रियां द्विमूर्ध्नी त्रिमूर्ध्नी रात्रक्षी । द्विचेः किं, बहुमूर्ध्ना । (३३१) न ङं तस्य विलम्बेन दालत्वनिषेधात् (१८) नो लुप-फेऽभावित्यस्याप्राप्तौ गलोपार्थमिदम् । ओत् यथा—वाङ्मविः, वाक्मस्य इत्यादि । क्वचित् न स्यात् यथा—स्त्रायम्बुधं धाम । पाणिनिः ६।४।१४३, १४६ ।

३३८ । सङ्ख्याया ङोऽबहोः ।

(सङ्ख्यायाः ५।, ङः १।, अबहोः ५।) ।

बहुवर्जायाः सङ्ख्याया ङः स्यात् हे । पञ्च षट् परिमाणं येषां ते पञ्चषाः, उपगताः दश येषां ते उपदश्याः । बहोस्तु उप-
बहवः । *

३३९ । नाभेर्नाम्नि । (नाभेः ५।, नाभि ७।) ।

पद्मनाभः । †

३४० । लोम्नोऽन्तर्वह्निर्भ्यां ।

(लोम्नः ५।, अन्तर्वह्निर्भ्यां ५।) ।

अन्तर्लोमः वह्निर्लोमः । ‡

* नाभि बहुवचनं सा अबहुस्तस्याः । बहुवचनस्य (१०१) सङ्ख्यावदित्यनेन सङ्ख्यात्वा-
तिदेशात्-भाभौ निषेधः । पञ्चषाः इति उपस्य (१२६) टिलोपः । एवं द्वाः
चतुःपञ्चाः इत्यादि । उपगता विंशतिर्यस्य स उपविंशः, (१२६) उपस्य विंशतेस्ते-
ल्लोपः, (२५८) ययोल्लोप इत्यकारलोपः । उपगता बहवो येषां ते उपबहवः । एवम्
उपगणाः । बहुवर्जनात् सङ्ख्येयवृत्तिसङ्ख्याया एव यङ्गणं, तेन अष्टाभिः सङ् वक्तव्यं
या सा साष्टा पञ्चाशत् इत्यत्र सङ्ख्यावृत्तित्वात् न स्यात् । अतएव पाणिनी संख्येये
इत्युक्तम् । शीर्षमं प्रातयेत्य तत् सुप्रातमित्यत्र “अव्ययादेरिति वक्तव्यम्” इति वार्तिकान्
उपस्ययो वक्तव्यः । पाणिनिः ५।४।७२ । अत्र “उच्प्रकारणे संख्यायास्तत्पुरुषस्थोप-
संख्यानम्” इति वार्तिकसूत्रात् निगंतानि त्रिंशतो निस्त्रिंशानि वर्षाणि, निगंतस्त्रिंशतो
ऽङ्गुलिभ्यः निस्त्रिंशः खड्गः इत्यपि वक्तव्यम् ।

† नाभेः परी ङः स्यात् हे संज्ञायाम् । पद्मं नाभौ यस्य, पद्मवत् नाभिर्यस्य इति
वा, पद्मनाभो विष्णुः । एवं वज्रनाभः । ऊर्णां नाभौ यस्य स ऊर्णनाभः, ऊर्णनाभि-
रित्यस्य, अत्र ऊर्णा इत्यस्य निपातनात् कृत्स्नः । नाभि किं, गभोरनाभि । अरविन्द-
नाभिरिति तु समासान्विधेरित्यत्रात् अमंज्ञात्वाद्वा । “अच् प्रत्यन्वपूर्वात् साम-
लोक्यः” (पाणिनिः ५।४।७५) इति सूत्रे ‘अत्रिति योगविभागादव्ययापि, पद्मनाभः’ इति
सिद्धान्तकौमुदी । कविदण्ड्यापीति क्रमदीनरसूत्रम्, “एतदुपलक्षणम्, पद्मनाभिरपि
भवति” इति गोपीचन्द्रः ।

‡ पृथगर्थोपात् नाब्नीति नागवर्तते । अन्तर्वह्निर्भ्यां परात् लोम्नो ङः स्यात्

३४१ । नञ्दुःसोः सकथ्यो वा ।

(नञ्दुःसोः ५।, सकथ्यः ५।, वा । १।) ।

असकथ्यः असकथिः । *

३४२ । अस् प्रजायाः । (अस् । १।, प्रजायाः ५।) ।

अप्रजाः सुप्रजाः । †

३४३ । मन्दात्याच्च तु मेधायाः ।

(मन्दात्यात् ५।, च । १।, तु । १।, मेधायाः ५।) ।

अमेधाः सुमेधाः मन्दमेधाः । ‡

हे । अन्तर्यामिणीमानि यस्य सः अन्तर्लोमः, एव वदिलोमः । अन्तर्लोमा नासिका इति क्रमदीश्वरः । आभ्यां किं, दोषलोमा । पाणिनिः ५।४।११७ ।

* नञ् च दुश्च सुचिरेति तस्मात् । एभ्यः परात् सकथ्यो ङः स्याद्वा हे । नास्ति सकथि यस्य भोऽसकथ्यः असकथिः । एवं दुःसकथ्यः दुःसकथिः, सुसकथ्यः सुसकथिः । अत्र अस्वाङ्गं एव यद्वर्णं, स्वाङ्गे तु (३३४) पूर्वैर्णैव षः । (अत्र सकथिश्चन्दस्याने शक्तिरिति कथितं पठन्ति इति भट्टोजिदोलितः । क्रमदीश्वरस्तु सक्तिरिति पृथक् पदं स्वीकुरुते) । अथादित्यादिमतनवसम्बन्धेन बोधदेवेन लिखितम् । पाणिनिः ५।४।१२१ ।

† नञ्-दुःसुभ्यः परस्याः प्रजाया अस् स्यात् हे । वेति नानुवर्त्तते पाणिनिमूले नित्यमिति कथनात् । नास्ति प्रजा यस्याभौ अप्रजाः, असिं कृते, (२५८) ययोर्लोप इत्याकारलोपे, (१८५) अत्वसोऽधीरिति दीर्घः । एवं दुष्प्रजाः, सुप्रजाः । इह नञादेरन्ववहितोत्तरत्वमपेक्षितं, तेन सुगुणिप्रज इत्यादौ न स्यात् । पाणिनिः ५।४।१२२ ।

‡ मन्दश्च अल्पश्च तस्मात् । मन्दात्याभ्यां चकारात् नञ्दुःसुभ्यश्च परस्या मेधायाः अस् स्यात् हे । नास्ति मेधा यस्य सः अमेधाः, सुन्दरी मेधा यस्य सः सुमेधाः, मन्दा मेधा यस्य सः मन्दमेधाः । एवं दुर्मेधाः । अनेन अस्. (२५८) आलोपः, (१८५) दीर्घः । इहापि नञादेरन्ववहितोत्तरत्वमपेक्षितं, तेन मन्दवहुमेधः इत्यादौ न स्यात् । त्वन्त्वात् मन्दादीनां परच नागुठतिः । “नित्यमसिच् प्रजामेधयोः” (५।४।१२२) इति पाणिनिमूले ‘नित्ययङ्गं कश्चिदन्ववापि विधानार्थम्, अल्पमेधाः’ इति तट्टीका । “मन्दात्याभ्यां मेधायाः” इति चन्द्रर्द्धमानमूत्रम् । अतएव “अन्त्योऽपीत्येकं” इति क्रमदीश्वरमूत्रम् । अथादित्येनापि शिष्टप्रयोगो दर्शितः, यथा “श्रोत्रियस्यैव ते राजान् मन्दकस्याल्पमेधसः । अनुवाककृता बुद्धिर्मेधा स्वीयदर्शिनी ॥”

३४४ । धर्मादन् । (धर्मात् ५१, णन् ११) ।

सुधर्मा । *

३४५ । नञ्सुत्रिव्युपाच्चतुरोऽ ।

(नञ्-रु-त्रि वि उपात् ५१, चतुरः ५१, णः ११) ।

एभ्यश्चतुरः अः स्यात् हे । अचतुरः सुचतुरः । †

३४६ । भान्नेतुः । (भात् ५१, नेतुः ५१) ।

नचत्रात् नेहग्रन्थात् अः स्यात् हे † मृगनेत्रा रात्रिः ॥ ‡

* पूर्वपदाभावे बहुव्रीहिरिव न स्यादित्यतः पूर्वपदात् परात् धर्मादन् स्यात् हे । स धर्मा यस्य स सुधर्मा,—अनेन अन्, (२५८) अकारलोपः, (२६४) दीर्घः । एवं सधर्मा विधर्मा बहुधर्मा इत्यादि । अत्र मतभेदो दृश्यते यथा—“धर्मादनित् केवलात्” (५१४।१२४) इति पाणिनिस्त्वस्य “केवलात् पूर्वपदात् परो यो धर्म्यशब्दः तस्मादनित् भवति न पदममुदायात् अतस्त्रिपदे बहुव्रीहौ न भवतीति” चन्द्रबर्हानान-जयादित्यादिकृता व्याख्या । भट्टोजिदीक्षितोऽप्येवमाह । तन्मते परमः स्त्री धर्मो यस्मात् त्रिपदे बहुव्रीहौ ना भूत् ; किन्तु परमः स्वधर्मो यस्त्यत्र अनित् भवत्येव, स्त्रः स्त्रीयो धर्मः स्वधर्म इति कर्मधारयेण स्वधर्म्यशब्दस्य धर्मान्नात् । क्रमदीश्वरेण तु “साक्षात्कृतो धर्म एतैः साक्षात्कृतधर्माणि वेदितव्या” इति भाष्यदर्शनात् “अकृत-समासान्तराद्धर्मादन्” इत्येव सूत्रं कृतम् । तन्मते परमः सुधर्मो यस्मिन् परमसुधर्मः, अनुपालितकुलधर्मः इत्येव स्यात् न तु अन् । ‘परमः शोभनी धर्मोऽस्मिन् त्रिपदे बहुव्रीहौ तु परमसुधर्मो इत्येव भवतीति’ गीशोचन्द्रः । वस्तुतस्तु पाणिनिस्त्वस्य केवल-शब्दो धर्मादित्यस्य विशेषणं, केवलात् अकृतमसामान्तरादिति तस्यार्थश्चेति क्रमदीश्वरमतं प्रतिभावि । योपदेवमतमपि तथेति निरूपपदधर्मपदप्रयोगादनुमीयते ।

† नञ् च सुष त्रिष विष उपप्रेति तस्मात् । एभ्यः परात् चतुरश्रब्दात् अः स्यात् हे । न मन्त्रि चत्वारि यस्यासौ अचतुरः, सुप्तु चत्वारि यस्यासौ सुचतुरः । एवं त्रीणि चत्वारि वा परिमाणं येषां ते विचतुराः । विमताश्चत्वारो यस्य स विचतुरः । उपगताश्चत्वारो यस्याः सा उपचतुरा । पाणिनिः ५।४।७७ । “ब्रुपाभ्यामुपसंख्यानम्” इति वार्तिकश्च ।

‡ नचत्रात् नचत्रवाचकादित्यर्थः परात् नेहग्रन्थादः स्यात् हे । मृगः मृगशिरो नचत्रं नेत्रा प्रपको यस्याः सा रात्रिः मृगनेत्रा, अ-प्रत्यये (१४६) आप् । एवं पुन्यनेत्रा

३४७ । सङ्ग्रासूपमानात् पात् पादोऽहस्यादेः ।

(सङ्ग्रासु उपमानात् ५।, पात् । १।, पादः १।, अहस्यादेः ५।) ।

एभ्यः पादस्य पात् स्यात् हे, न तु हस्यादेः ।

द्विपात् सुपात् व्याघ्रपात् । हस्यादेस्तु हस्तिपादः । *

३४८ । कुम्भादेरपि । (कुम्भादेः ५।, ईपि ७।) ।

कुम्भादेः परस्य पादस्य पात् स्यात् हे ईपि परे ।

(२२३) पात् पत् पौ । कुम्भपदी शतपदी । ईपि किं,

कुम्भपादः । †

हस्तिनेत्रा इत्यादि । यस्मिन् मचवे उदिते रात्रिः प्रवर्तते तत् तस्या नेत्र । “नेतुर्नक्षत्र उपसंख्यानम्” इति वार्त्तिकम् ।

* सङ्ग्रासु च सुभ्य उपमानघ तस्मात् । न हस्यादि रहस्यादिस्तस्मात् । एभ्यः परस्य अकारान्त-पाद-शब्दस्य पाद स्यात् हे, न तु हस्यादेः परस्य । उपमानतया प्राप्नो हस्यादेर्निषेधः । द्वौ पादौ यस्य स द्विपात् । शोभनौ पादौ यस्य स सुपात् । व्याघ्रस्यैव पादौ यस्य स व्याघ्रपात् । हस्तिन इव पादौ यस्य स हस्तिपादः । हस्यादि-र्यथा—हम्नो कटोलः कण्डोली गण्डोली गणिका मङ्गान् । दासी कुशल इत्यष्टौ हस्यादौ परिकीर्त्तिताः ॥ कटोलखण्डालः, गण्डोली धान्याद्याधारविशेषः, डोल इति भाषा । पाणिनिमते—कुट्टाल अज अत्र गण्ड कपोत—एतेऽपि हस्यादिगणपठिताः । अत्र गुढादप्येति वक्तव्यं, तेन गुढपात् सर्पः । पाणिनिः ५।४।१२८, १४० ।

† अत्र ईपीति विषयसम्भौ, ईपि कर्त्तव्य इत्यर्थः । कुम्भादिव पादौ यस्याः सा कुम्भपदी, शतं पादा यस्याः सा शतपदी, अनेन पादस्य पाद, (२६५) ईप, (२२३) पदादेशः । कुम्भादिर्यथा—कुम्भाष्टजालाः शतसूत्रगोधाः विष्णुः श्रितिर्द्रोण-कुणो च कृष्णः । निरादंभूचौश्रुतदेकदास्यो विः शूकरो वै कलसीऽपि वेति ॥ “कुम्भाष्टजालशत-सुनिमूत्रकृष्णश्रितिकलसाः । विनिरङ्गसकृत्सूचौश्रुकरदास्यकद्रोणगोधाश्च” इति गोथोचन्द्रः । अत्र आर्द्रशब्दस्थाने अङ्गशब्दः विष्णुशब्दस्थाने सुनिशब्दश्च पठितः, सकृत्शब्दः दन्त्यादिश्च । अग्रं गणो-विंशतिसंख्यकः, पाणिनीये गणपाठे तु द्वाविंशत्-संख्यकः । पूर्वसूत्रेणैव पाद-आदेशसिद्धौ नियमाद्योऽयं, तेन ईपीऽभावपदे न पाद-आदेशः । पाणिनिः ५।४।१२८ ।

३४६ । व्यतीहारे चिः पूर्वो घोऽनद्या वा ।

(व्यतीहारे ७, चिः १।, पूर्वः १।, घं १।, अन्वि ७, आ ११।, वा ११।) ।

व्यतीहारे यो हस्तस्मात् चिः स्यात्, पूर्वस्य च घं स्यात्, आ वा नत्वचि ।

केशेषु केशेषु गृहीत्वा यत् युञ्जं प्रवृत्तं—केशाकेशि ।

दण्डेषु दण्डेषु प्रवृत्तं यत् युञ्जं प्रवृत्तं—दण्डादण्डि ।

मुष्टामुष्टि मुष्टीमुष्टि, बाह्वाबाह्वि बाह्वबाह्वि । अचि तु, अस्यसि । *

इति हः ।

* परस्परमेकजातीयक्रियाकरणं व्यतीहारः, तत्र यो बहुव्रीहस्तत्परपदात् चिः स्यात्, चकारेत् अव्ययार्थे (६४), इकारस्थितिः । चो कृते पूर्वपदस्य आकारः, पदे दीर्घश्च, अचि परे तु न आकारः, नापि दीर्घ इत्यर्थः । केशाकेशि दण्डादण्डि उभयत्र पूर्वपदस्याकारः, परपदात् चिः, (१५८) अकारलोपः, (२४६) तौलुक् । एवं मुष्टिभिर्मुष्टिभिः प्रवृत्तं यद युञ्जं प्रवृत्तं मुष्टामुष्टि मुष्टीमुष्टि; बाह्वभिर्बाह्वभिः प्रवृत्तं यद युञ्जं प्रवृत्तं बाह्वाबाह्वि बाह्वबाह्वि, उभयत्र पूर्वपदस्याकारः, पदे दीर्घः, परपदात् चिः, बाहुशब्दस्य तु विशेषसूत्रात् (३३०) उकारस्य ओकारः, (३५) ओकारस्य अच् । असिभिः असिभिः प्रवृत्तं यद युञ्जं प्रवृत्तम् अस्यसि, अच् परपदात् चिः पूर्वपदस्य तु न आकारः नापि दीर्घः अच्परत्वात् । उदाहरणशापकात्, तत्र गृहीत्वा तेन प्रवृत्तं युञ्जं व्यतीहारे यो हस्तस्त्वर्थं विधिरिति, तेन कायश्च कायश्च गृहीत्वा रथे च रथे च स्थित्वा इत्यादौ न स्यात् । अतएव “तत्र तेनेदमिति सरूपे” इति पाणिनिनृत्तम् (२।२।२७) । “कर्णव्यतिहारे युञ्जएवायं समासः । तत्रापि सप्तस्यन्तस्य यङ्णविषये; तृतीयान्तस्य प्रकरणविषये । सरूपे किं, हलेश्च सुपलेश्चैदं युञ्जं प्रवृत्तम्” इति टीका । पाणिनिः ५।४।१२७, ६।१।२७ ।

बहुव्रीहौ, (पाणिनिः ५।४।१२४) जायाया जानिः, (पाणिनिः ५।४।१२२) धनुषी धनून्, (५।४।१२२) वा संज्ञायाम्, (पाणिनिः ५।४।१२६) प्रसंभ्यां जानुनो शुः, (५।४।१३०) ऊर्वाभिभाषा, इत्यादि प्रयोगानुसारात् वक्तव्यम् । यथा—युवजानिः, अधिव्यधन्वा, शतधन्वा शतधनुः, पुष्पधन्वा पुष्पधनुः, प्रशुः संशुः, ऊर्ध्वशुः ऊर्ध्वशानुरित्यादि ।

कर्मधारय-समासः (य) ।

परमद्यासावात्मा चेति—परमात्मा ।

संज्ञासौ चिन्नासा-वानन्दश्चेति—सच्चिदानन्दः । *

३५० । कोडादिः पुंवत् यजातीयदेशीये
तत्वे त्वजात्याख्यः ।

(कोडादि. १।, पुंवत् ११, य जातीय-देशीये ७, तत्वे ७, तु ११, अजात्याख्यः ११) ।

कोङ्पूरण्यादिः पुंवत् स्यात् यादौ, तत्त्वयोस्तु जातिसंज्ञावर्जम् ।
पाचकस्त्री पञ्चमभार्या । †

* उत्तरपदद्विगु-इन्द्र-बहुव्रीहि-वर्जं पदबहुले समासो नास्तीति दुर्गसिंह-कमदौ-
श्वरो । तन्मतमस्वीकर्त्तुं त्रिभिः पदैरेपि कर्मधारयमाह सच्चिदानन्द इति । आनन्द-
यतीति आनन्दः इति विशेष्यं पदं, त्रयाणां विशेषणत्वे समासात्तुपपत्तेः । कुञ्जकुण्डः
पटुविश्लष्टः इत्यादावुभयस्य विशेषणत्वेऽपि विशेष्यविशेषणभावस्य कामचारत्वात् एकस्य
विशेष्यत्वं कल्प्यते । विशेषणस्य तु पूर्वस्थितिरेव, तेन ब्राह्मणदीर्घः एवं न स्यात् ।
कडारादिशब्दास्तु वा पूर्वै प्रयोज्याः, (पाणिनिः २।२।३८) तेन कडारजैमिनिः जैमिनि-
कडारः इत्यादि । कडारादिर्यथा—कडार गडर गडुल काणखोड़ खल्लकुल कुण्ड
खलति गौर वृद्ध भित्तुक पिङ्ग पिङ्गल तनु बधिर मठर वम्बर इति ।

मयूरव्यंसकाद्याः, (पाणिनिः २।१।७२) शाकपार्थिवाद्याश्च (शाकपार्थिवादीनां
विज्ञेये उत्तरपदस्त्रीपसंख्यामिति वार्त्तिकम्) निपात्यन्ते । व्यंसयति क्लृयतीति
व्यंसको धूर्तः, विपूर्वाद्दंसधातीर्णकः, मयूरशासौ व्यंसकश्चेति मयूरव्यंसकः । एवं उद्धर
उत्सृज्य इति यस्यां क्रियायां सा उद्धरोत्सृज्या, उद्धमविधमा, उत्पतनिपता,
अश्रोतपिवता इत्यादि । शाकः शक्तिः वत्सरो वा प्रियो यस्य सः शाकप्रियः, शाकप्रियः
पार्थिवः शाकपार्थिवः, निपातनात् मध्यपदलोपः । एवं श्रीहर्षनामा नृपतिः श्रीहर्ष-
नृपतिः, मेघनामा महीधत् मेघमहीधत्, सुखयुक्ता नासिका सुखनासिका इत्यादि ।
मयूरव्यंसकादिः शाकपार्थिवादिश्च आकृतिगणः, प्रयोगानुसारेण बोद्धव्यः, तेन अन्वी
रात्रा राजान्तरम्, अकिञ्चनः, अकुतोभयः, उद्भावचं, पिदेक चित्तावन्मियादि मयूर-
व्यंसकाद्यन्तर्गतम् ।

† क उङ् यस्य स कोङ्, कोङ् आदिभ्यस्य स कोडादिः । यस्य जातीयस्य
देशीयस्य तत्तस्मिन् । तस्य त्वस्य तत्वं तस्मिन् । जातिश्च आख्या च जात्याख्ये, न विद्यते

३५१ । द्वित्रष्टाधिका द्वात्रयोऽष्टा-स्त्रिदशा- द्योऽन्यषट्के त्वनशीतौ वा ।

(द्वित्रष्टाधिकाः १॥, द्वात्रयोऽष्टाः १॥, त्रिदशाद्ये ७, अन्यषट्के ७, तु ११, अनशीतौ ७, वा ११) ।

एषामेते क्रमात् स्युः दशाद्विके, चत्वारिंशदादिषट्के अशीति-
वर्जे तु वा ।

द्वाधिका दश हादश, त्रयोदश, अष्टादश ।

द्वाचत्वारिंशत् द्विचत्वारिंशत् । अनशीतौ किं द्वाशीतिः ॥

जात्याख्ये यव कोडादौ सोऽजात्याख्यः । (३२७) पुंवत् स्त्रुतपुंस्केत्यनेन उक्तपुंस्कस्य कोडादेः पुंवद्भावप्रसक्तौ, (३२८) नोमाककोऽित्यनेन निषेधे, कर्मधारयादौ पुनरनेन विधिः कियते, तेनायमर्थः—तद्वितस्य अकस्य वा केन ककारोऽङ्, पूरणौप्रत्ययान्तम्, आख्यामुतम्, इम् उम्-रक्ताथे-विकारार्थवर्गं णितद्वितान्तं, जाति-स्वाङ्-विहितेवन्तं च पदं यदि-उक्तपुंस्कं भवति, तदा एकार्थे स्त्रीनिङ्के परे कर्मधारयादौ पुंवत् स्यात्, जातीय-देशीय-प्रत्यये च परे पुंवत् स्यात्, तत्त्वथोः परथीन्तु जातिमंशावर्जं चतुपुंस्कः कोडादिः पुंवत् स्यादित्यर्थः । जातीयप्रत्ययं पुंवद्भावप्रसङ्गाभावेऽपि अनेन विशेषविधानम् । यथा—रसिका चासौ भार्या चेति रसिकभार्या, पाचिका चासौ स्त्री चेति पाचकस्त्री, पञ्चमी चासौ भार्या चेति पञ्चमभार्या । एवं दत्तभार्या, मैथिलभार्या, ब्राह्मणभार्या, सुकेशभार्या, (४८७) रसिकजातीया, (४७७) रसिकदेशीया, (४३८) रसिकता रसिकत्वम् । कोडादिभिन्नस्य तु दीर्घांजातीया इत्यादीनां न पुंवत् । उक्तपुंस्कं किं गङ्गाका-भार्या इत्यादि । अजात्याख्य इति किं, ब्राह्मणौलं दत्तालं ; गुणवाचकान् स्यादेव, यथा शक्तायाः भावः शक्तत्वमित्यादि । क्वचित् कोडादिरित्यनेन येषां पुंवद्भावो निषिद्धस्ते गृह्यन्ते, तेन (३२९) पूरणौप्रत्येयादौ निषेधेऽपि कर्मधारये पुंवद्भाव इत्याहः, यथा—कल्याणपञ्चमी महारथमी महानवमी कल्याणप्रिया इत्यादि ।

कोडादिः (३२८) नोमाककोऽङ् इत्यादिस्त्वर्थे षे पाठताः, पूरण्यादिः (३२९) पूरणौ-प्रत्येयादिस्त्वर्थे षे पाठताः, ते पुंवत् स्युः ये जातीयदेशीये च परे, तले परे न जानिवाचकस्य मंशावाचकस्य च न स्यादित्यर्थः इति रामनरकवागीशः । पाणिनिः ६।३।७२ । “त्वत्तर्लोगुणवचनस्य” इति वार्तिकम् ।

* हो च त्रयश्च अष्ट च ते द्वित्रष्ट, द्वित्रष्टभिः सहिता अधिकाः द्वित्रष्टाधिकाः, शाकपाणिवादिनां भङ्गितपदस्य लोपः, इत्यान् परस्याधिकशब्दस्य प्रत्येकेन सम्बन्धात्

३५२ । वैकोनस्यैकाद्वैकान्नौ सङ्गायां ।

(वा ११, एकोनस्य ६१, एकाद्वैकान्नौ १॥, सङ्गायां ७) ।

एकाद्विंशतिः एकाद्विंशतिः एकोनविंशतिः । *

३५३ । सख्यहोराज्ञः षः षगे च ।

(सखि-अहन्-राज्ञः ५१, षः ११, षगे ७, च ११) ।

एभ्यः षः स्यात् ये षे गे च । प्रियसखः परमाहः महाराजः ।†

द्वाधिक-त्राधिक अष्टाधिका इत्यर्थः † द्वात्रिंशत् अष्टात्रिंशत्, दश आद्यौ येषां ते दशाद्याः, त्रयाणां दशाद्यानां समाहारः त्रिदशाद्य तस्मिन् । षष्ठा समूहः षट्कं, अन्यच्च तत् षट्कश्चेति तस्मिन् । न अशीतिरनशीतिस्तस्याम् । त्रिदशाद्यशब्देन दश-विंशति-त्रिंशत्-शब्दानामेव ग्रहणम्, अन्यथा अन्यषट्के अशीतिवर्जनमनर्थकं स्यात् । तेन द्वाधिकत्राधिकाष्टाधिकानां स्थाने क्रमात् द्वात्रिंशत् अष्टा इत्येते आदेशा भवन्ति दशशब्दे विंशतिशब्दे त्रिंशत्शब्दे च परं, प्रकरणात् कर्मधारये; चत्वारिंशत् पञ्चाशत् षष्टि सप्तति नवतीति पञ्चसु परेषु वा स्युरित्यर्थः । द्वाधिकाश्च ते दश चेति द्वादश, त्रिधिकाश्च ते दश चेति त्रयोदश, अष्टाधिकाश्च ते दश चेति अष्टादश, शकपार्थिवादित्वात् अधिकपदलोपः । एवं द्वाविंशतिः त्रयोविंशतिः अष्टाविंशतिः, द्वाविंशत् त्रयस्त्रिंशत् अष्टाद्विंशत् । द्वाधिका चासौ चत्वारिंशत्ते द्वाचत्वारिंशत्, पचे द्विचत्वारिंशत् । एवं द्वापञ्चाशत् द्विपञ्चाशत्, द्वाषष्टिः द्विषष्टिः, द्वासप्ततिः द्विसप्ततिः, द्वाप्ततिः द्विप्ततिरित्यादि । अशीतौ तु न आदेशः, तेन द्वाशीतिः त्र्यशीतिः अष्टाशीतिः । कर्मधारये किं, द्वाधिका दश यत्र स द्वाधिकादश इत्यादौ न स्यात् । अन्यषट्के इति किं, द्विशतं, त्रिसहस्रमित्यादि । पाणिनिः ६।३।४७, ४८, ४९ । प्राक् शताहत्तव्यमिति वार्तिकश्च ।

* एकोनस्य स्थाने एकाद्वैकान्नौ स्यातां सङ्गावाचके परे ये । एकोना चाभौ विंशतिश्चेति एकाद्विंशतिरित्यादि । वाशब्दस्य व्यवस्थया सङ्गा इह विंशत्यादिरेव, तेन एकोनाश्च ते दश चेति एकोनदश इत्येव । “यद्यपि संख्यायामिति सामान्येनीकं तथापि विंशति त्रिंशत् चत्वारिंशत् पञ्चाशत् षष्टि सप्तति अशीति नवति शत सङ्ख्या-दावेव परिसङ्गावादेशौ भवतः, नन्यस्मिन् संख्याशब्दे परिसंभिधानात्” इति योगीशचन्द्रः । ये किं, एकोना विंशतिर्यत्र स. एकोनविंशतिरिति । पाणिनिः ६।३।७६ ।

† सखा च अहश्च राजा चेति तस्मात् । प्रियश्चासौ सखा चेति प्रियसखः, अनेन षः (२५८) इकारलोपः । स्त्रियां पित्वादौपि (२५७) प्रियसखी । परमच्च तत् अहश्चेति

३५४ । सर्वैकदेशसङ्ख्यातसङ्ख्याव्यान्नैकान्नै- क्योऽङ्कोऽङ्गः ।

(सर्वं—व्यात् ५।, न ११।, एकात् ५।, न ११।, ऐक्यं ७।, अङ्गः ६।, अङ्गः ११।) ।

एभ्यः परस्य अहन् इत्यस्य स्थाति अङ्गः स्यात् यादौ नत्वेकात् न
चैक्ये । *

३५५ । प्राग्वत् नो णोऽतोऽङ्गस्य ।

(प्राग्वत् ११।, न. ६।, णः ११।, अत. ५।, अङ्गस्य ६।) ।

सर्वाङ्गः पूर्वाङ्गः । एकात्, एकाहः ।

अत इति किं, त्रिभिरहोभिर्जातः त्र्यङ्गः । †

परमाहः, षप्रत्यये, (३३७) नलोपे, (२५८) अकारलोपः, अहान्तानां पुंस्त्वभिधानात् ।
महांशाधौ राजा चेति महाराजः, (३२६) सङ्गतस्य आकारः, षप्रत्यये, न-लोपे,
अकारलोपः । स्त्रियां महाराज्ञी, “महाराज्ञी तु प्राये नामयङ्गणे स्त्रीलिङ्गस्यापि
यङ्गणमित्यस्य प्रायिकत्वात्” इति कमदीश्वरः । “महती चासौ राज्ञी चेति” इति
गोयीचन्द्रः । “लिङ्गविशिष्टपरिभाषया अभित्यत्वाद्नेह मद्राणां राज्ञी मद्रराज्ञी” इति
भट्टोजिदक्षितः । एवं कृष्णस्य सखा कृष्णसखः, त्रयाणां सखीनां समाहारस्त्रिसखं ।
यादौ किं, कृष्णः सखा यस्य स कृष्णसखिः, कृष्णसखा इति तु भाष्यकारः (१२६
सूत्रटीका द्रष्टव्या) । अतएव “वायुः सखा यस्य स वायुसखा” इति गोयीचन्द्रः ।
पाणिनिः ५।४।६१ ।

* सर्वेष्वेकदेशस्य सङ्ख्यातस्य सङ्ख्या च व्यञ्ज समाहारे तस्मात्, न एको नैक-
स्तस्मात्, न ऐक्यं नैकं तस्मिन् । अङ्ग एकैकभागे वर्णमानः पूर्वादिरेकदेशः । एभ्यः
परस्य अहन्शब्दस्य अङ्ग इत्यकारान्त आदेशः स्यात्, नतु एकात्, न च समाहारे द्विगौ ।
पाणिनिः ५।४।८८ ।

† प्राग्वदित्यनेन (१०७) सूः अवकुपुनरेऽपीति च प्राप्तं, तथाच—अकार-र-र-
शब्दार्थ-युक्तात् अदन्तात् परस्य अङ्ग इत्यकारान्तस्य ओ णः स्यात् अव-कु-पु-अन्तरे-
ऽपीत्यर्थः । सर्वेष्वेकदेशस्य सङ्ख्यातस्य सङ्ख्या च व्यञ्ज समाहारे तस्मात्, न एको नैक-
स्तस्मात्, न ऐक्यं नैकं तस्मिन् । अङ्ग एकैकभागे वर्णमानः पूर्वादिरेकदेशः । एभ्यः
परस्य अहन्शब्दस्य अङ्ग इत्यकारान्त आदेशः स्यात्, नतु एकात्, न च समाहारे द्विगौ ।
पाणिनिः ५।४।८८ ।

३५६ । कौटग्रामात् तच्छः ।

(कौट-ग्रामात् ५१, तच्छ ५१) ।

कौटतच्छः, (ग्रामतच्छः) । *

३५७ । जातमहदृष्टादुच्छः ।

(जात-महत्-दृष्टात् ५१, उच्छ ५१) ।

जातोच्छः, महोच्छः, दृष्टोच्छः । †

३५८ । शुनोऽत्यप्राण्युपमानात् ।

(शुनः ५१, अति-अप्राण्युपमानात् ५१) ।

अतः प्राणिवर्जादुपमानाच्च शुनः षः स्यात् यादौ ।

आकर्ष इव खा आकर्षश्चः । प्राणिनस्तु, व्याघ्रइव खा व्याघ्रश्चाः‡

इति किं, दीर्घाणि अहानि यस्यां सा दीर्घाङ्गो शरत् । प्राग्वदिति किं, सङ्गाताङ्गः व्यङ्गः । पूर्वत्र नेक्य इति किं, द्वयोरङ्गोः समाचारः इहः । एतेषां पुंस्त्वमभिधानात् । पुण्याहमिति तु नपुंसकं “अपथपुण्याहे नपुंसकं” इति लिङ्गानुशासन विशेष सूचात् । एवं सुदिनाहमिति । “पुण्यसुदिनाभ्यां क्लीबं” इति क्रमद्वयसूत्रम् । पाणिनिः ८।४।७ ।

* आभ्यां परात् तच्चनृशब्दात् षः स्यात् यादौ । कस्यां भवः कौटः । कौटश्चासौ तच्चा चेति कौटतच्छः, “स्वतन्त्रकर्मजीवी न कस्यचित् प्रतिबद्धः” इति गोपीचन्द्रः । ग्रामस्य तच्चा ग्रामतच्छः “बहूना माधारण इत्यर्थः” इति गोपीचन्द्रः । कौटग्रामात् किं राजतच्चा । पाणिनिः ५।४।८५ ।

† एभ्यः परात् उच्चनृशब्दात् षः स्यात् यादौ । जातश्चासौ उच्चा चेति जातोच्छः एवं महोच्छः, दृष्टोच्छः । यादौ किं, महान् उच्चा यस्य स महोच्चा शिवः । पाणिनिः ५।४।७७ ।

‡ न प्राणी अप्राणी, अप्राणी चासौ उपमानश्चेति अप्राण्युमानं, अतिश्च अप्राण्युपमानश्चेति तस्मात् । आक्रष्यतेऽनेनेति आकर्षः, आकुङ्क्षी इति ख्यातः । आकर्ष-शब्देन लक्षणया आकर्षणेत्युच्यते, तज्ज्ञापनार्थम् इवशब्दः । आकर्ष इति अप्राण्युपमानात् परात् अमृशब्दात् षः । अतस्तु, श्वानमतिक्रान्तः अतश्च वराहः, अतिश्वी सेवा । व्याघ्रशब्देन लक्षणया व्याघ्रतुल्य उच्यते, व्याघ्रश्चासौ अतश्च व्याघ्रश्चा, प्राण्युपमानात् न षः । पाणिनिः ५।४।८६, ८७ ।

३५६ । पूर्वोत्तरस्यगाच्चानतेः सकथ्यः ।

(पूर्व-उत्तर-स्यगात् ५१, च ११। अनतेः ५१, सकथ्यः ५१) ।

एभ्यः पूर्वोक्ताच्च अतिवर्ज्जात् सकथ्यः षः स्यात् यादौ ।

पूर्वसकथं । *

३६० । देशात् ब्रह्मणः कुमहद्भ्रान्तु वा ।

(देशात् ५१, ब्रह्मणः ५१, कु-महद्भ्रां ५१, तु ११, वा ११) ।

कुसितो ब्रह्मा कुब्रह्मः कुब्रह्मा । †

३६१ । सरोऽनोऽयोऽश्मनः संज्ञाजात्योः ।

(सरस्-अनस् अयस्-अश्मनः ५१, संज्ञा-जात्योः ७१) ।

महानसं उपानसं लोहितायसं पिण्डाश्मः अमृताश्मः । ‡

* पूर्वस्य उत्तरस्य स्यस्य तस्मात् । नास्ति अतियेव सोऽनतिलस्यात् । पूर्वोत्तरस्येभ्यः अप्राग्युपमानाच्च सकथ्यः षः स्यात् यादौ । पूर्वस्य तत् सकथि चेति पूर्वसकथं । एवम् उत्तरसकथं । पूर्वोत्तरस्यद्वौ अवयववाचिनौ । स्यस्य सकथि स्यसकथं । फलकमिव सकथं फलकसकथं, शिलासकथं । प्राग्युपमानात्तु व्याघ्रसकथि । अतिसु सकथि अतिक्रान्ति अतिसकथिः । पाणिनिः ५।४।६८ ।

† देशवाचकान् परान् ब्रह्मणः षः स्यात् यादौ, कुमहद्भ्रां परान् वा । अवन्तिषु ब्रह्मा अवन्तिब्रह्मः, सुराष्ट्रब्रह्म । देशात् किं, देवब्रह्मा नारदः । महर्ष्यामौ ब्रह्मा चेति महाब्रह्मः महाब्रह्मा । ब्रह्मन्शब्दोऽत्र ब्राह्मणवाचो । पाणिनिः ५।४।१०४, १०५ ।

‡ सरस् च अनस् च अयस् च अश्मन् चेति तस्मात् । संज्ञा च जातिश्च संज्ञाजातीयोः । संज्ञालक्षणमाह गोथीचन्द्रः “यो योगवृत्तिभितरत्रापहाय विशेषे वर्तते स एव संज्ञाख्यां लभते ।” जातिलक्षणान् पूर्वभेदीकृतं स्त्रीत्वे २६३ सूत्रे । एभ्यः षः स्यात् यादौ संज्ञार्थो जातौ च । जालस्य सरः जालसरसं संज्ञा । जलसरसमिति तु भट्टीजि-दीक्षितः । चन्द्रसरो हैतवनसरः अक्कीटसरः इत्यादौ तु न भवति । सङ्ख्यसंज्ञा जातिः । महश्च तत् अनर्थेति महानसं संज्ञा । उपगतमनः उपानसं जातिः । लोहितमयः लोहितायसं संज्ञा । कालमयः कालायसं जातिः । पिण्डव अश्मा पिण्डाश्मः संज्ञा । अमृतं अश्मा अमृताश्मः जातिः । संज्ञालात्योः किं, दीर्घसरः दृढानः क्रन्दायः भग्याश्मा । पाणिनिः ५।४।६४ ।

३६२ । सर्वैकदेशसङ्घातपुण्यवर्षादीर्घाद्वाचः ।

(सर्व—दीर्घात् ५।, रात्रिः ५।) ।

रात्रिरेकैकदेशे वर्त्तमानः पूर्वोदिरैकदेशः ।

पूर्वरात्रः अपररात्रः । *

३६३ । गोरतार्थे । (गौः ५।, अतार्थे ७।) ।

गोशब्दात् षः स्यात् यादौ, न तु तार्थे । परमंगवः । †

३६४ । नावोऽर्द्धात् गे च ।

(नावः ५।, अर्द्धात् ५।, गे ७।, च ११।) ।

अर्द्धात् परात् नौशब्दात् षः स्यात्, अतार्थे गे च । अर्द्धनावं । ‡

३६५ । खार्या वा । (खार्याः ५।, वा ११।) ।

अर्द्धखारं अर्द्धखारी । §

इति यः ।

* सर्वैकदेशसङ्घातपुण्यवर्षादीर्घात् तस्मात् । एष्यः परस्याः रात्रिः षः स्यात् यादौ । सर्वा चासौ रात्रिरेति सर्वरात्रः । रात्रान्तानां पुंस्त्वमभिधानात् । पूर्वा चासौ रात्रिरेति पूर्वरात्रः रात्रिः पूर्वभाग इत्यर्थः, एवमपररात्रः, मध्यरात्रः, सङ्घातरात्रः, पुण्यरात्रः, वर्षाणां रात्रिः वर्षारात्रः, दीर्घरात्रः । पाणिनिः ५।४।८७ ।

† परमशासौ गौरेति परमंगवः । एवं पुमांशासौ गौरेति पुंगवः । राज्ञौ गौः राजगवः । त्रयाणां गवां समाहारः त्रिगवं, षष्ठां गवां समाहारः षड्गवं । पञ्च गावो धनमस्य पञ्चगवधनः । अतार्थे किं, पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगुः । पाणिनिः ५।४।८२ ।

‡ अत्र सूत्रे परत्र च यादेरनुवृत्तावपि अभिधानात् अर्द्धात् परात् नौशब्दात् ये एव षः स्यात्, पुन. गे च इति कथनात् नौशब्दात् षः स्यात् अतार्थे गे च इत्यपरोऽर्थो बोद्धव्यः । अतएव पाणिनौ सूत्रद्वयम् । अर्द्धं च तत् नौरेति अर्द्धनावं कौबलमभिधानात् । अर्द्धात् किं, दीर्घवतीः । एवं त्रिनावं द्विनावधनः । तार्थे तु, पञ्चभिः नौभिः क्रीतः पञ्चगोः । पाणिनिः ५।४।८८, १०० ।

§ अर्द्धात् परात् खारीशब्दात् षः स्यात् वा ये । खारीशब्दात् षः स्यात् वा अतार्थे गे च इति च अर्थः । अर्द्धं च तत् खारी चेति अर्द्धखारं, कौबलमभिधानात् । पञ्चे अर्द्ध-

तत्पुरुष-समासः (घ) ।

कणमाश्रितः कणाश्रितः । * .

३६६ । व्यं पूर्व । (व्यं १, पूर्व १) ।

परं व्यं पूर्वं स्यात् से सति ।

खारी । एवं त्रिखारं त्रिखारि, त्रिखारधनः त्रिखारोधनः । तार्थे तु, दाभ्यां खारौभ्यां कौतः त्रिखारिः । पाणिनिः ५।४।१०१ ।

* द्वितीयादिविभक्त्यन्तपदपूर्वकाणां समासस्तत्पुरुष इत्युक्तं (३१८), क्रमेणीदाहरित कणमाश्रित इति । एवं क्रियाविशेषण द्वितीयात्मादेरपि यथा—नित्यभीरुः, मन्दगामी, मांसं व्याप्य स्थितः मांसस्थितः इत्यादि । पाणिनिमते तु क्रियाविशेषणस्थले सुप्सुपेति समासः, क्रियाविशेषणस्य कारकत्वेनानङ्गीकारात् ।

नञ् इत्यव्ययस्य स्याद्यन्तेन सङ् समासो नञ् तत्पुरुषः (पाणिनिः २।२।६), स च प्रथमान्तपदपूर्वक एव । यथा न ब्राह्मणः अर्द्धब्राह्मणः । नञ् च द्विविधः पर्युदासः प्रसज्यप्रतिषेधश्च । तृथाच—प्रधानत्वं विधेयं प्रतिषेधेऽप्रधानता । पर्युदासः स विधेयो यत्रोत्तरपदेन नञ् ॥ अप्राधान्यं विधेयं प्रतिषेधे प्रधानता । प्रसज्यप्रतिषेधोऽभी क्रियया सङ् यत्र नञ् ॥ अर्द्धब्राह्मण इत्यादौ परपदार्थसदृशाद्येकत्वात् विधेः प्राधान्यं, प्रतिषेधांश्च तात्पर्याभावात् प्रतिषेधस्याप्राधान्यम्, अतएव पर्युदास-नञः परपदेन सङ् सापेक्षत्वात् समासः । किञ्चित् न कुर्वाण इत्यादौ विध्यंश्च तात्पर्याभावात् विधेरप्राधान्यं प्रतिषेधश्च च प्राधान्यम्, अतएव प्रसज्यप्रतिषेध-नञः क्रियया सङ् सम्बन्धात् स्याद्यन्तेन सङ् सापेक्षत्वाभावात् न समास इति । “अशंस तृणसत्वानां सेन्यवीर्येऽप्यसम्भ्रमम्” इत्यादौ केचित्तु समास इष्यते । प्राक्च नञर्थः षड् विधः—तत्सादृश्यसम्भावश्च तदन्त्यत्वं तदन्त्यता । अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थः षट् प्रकौर्त्तिताः ॥ यथा—अर्द्धब्राह्मणः, अपार्प, अषट्, अनुदरी कन्या, अकेशी, असुरः इत्यादि । अत्र वक्तव्यं—अर्द्धब्राह्मण इत्यादौ नञ् तत्पुरुषः समासः, नातिश्रीतोऽप्यत्र इत्यादौ तु सुप्सुपेति समासः । अनतिश्रीतोऽप्यत्र इति कृते तु नञ् तत्पुरुष एव ।

एवञ्च कु-प्रादिभिः सङ् स्याद्यन्तस्य नित्यसमासः स्यात् (पाणिनिः २।२।१८, ‘प्रादयः गताद्यर्थे प्रथमया’ इति वार्तिकश्च) । नित्यसमासे स्वपदविग्रहो नास्ति, पदान्तरेण चर्धकथनम् । कुतस्तितः पुरुषः कुपुरुषः, ईषत् कलं काजलं, प्रकटौ गतः प्रगतः, दुष्टौ जनः दुज्जनः, शोभनो जनः सुजनः इत्यादिः त्रिष्टप्रयोगानुसारेण नित्यसमासो ज्ञेयः ।

राजानमतिक्रान्ता अतिराजी, अतिष्ठी, अत्यङ्गः, अतिस्त्रिः ।*

३६७ । सङ्ख्याव्याघ्राचङ्कुलिभ्यामः ।

(सङ्ख्या-व्यात् ५१, रात्रि-अङ्कुलिभ्यां ५४, अ. ११) ।

सङ्ख्याया व्याघ्र पराभ्यां रात्रिङ्कुलिभ्यामः स्यात् यादौ, न तु
तार्थे । अतिरात्रः अत्यङ्गुलः ।†

हरिणा चातो हरिचातः । विष्णवे दत्तं विष्णुदत्तं । अच्युतात्
जातं अच्युतजातं । कृष्णस्य सखा कृष्णसखः, महाघासः,
ग्रामतक्षः, मृगसक्थं, जालसरसं, मण्डूकसरसं, राजगवः,
वर्षारात्रः । ‡

(५४८ सूत्रं द्रष्टव्यम्) । स्याद्युत्पत्तेः प्रागपि कदन्तेन सङ्घ उपपदस्य नित्यं समासः,
यथा—कर्म करोति इति कुम्भकारः, शक्तिगङ्गा, धनकोतीत्यादि ।

* समासान्तप्रत्ययानामेव निमित्तौभूतस्य यादेः इह पूर्वनिपाते अनुवृत्तिर्नास्ति,
तेन समासमात्रेऽस्य विधानात् उपरुक्कम् इत्यव्ययीभावेऽपि पूर्वनिपातः । अति-
राजौति (३५३) ष-प्रत्यये, (३३७, ३५८) नकार-अकार-लोपे, (२५७) वित्तादीप् ।
श्राममतिक्रान्ता अतिष्ठी (३५८) ष प्रत्ययः, श्रेष्ठं पूर्ववत् । अहरातिक्रान्तः अत्यङ्गः,
(३५३) षः, (३५४) अङ्गादेशः । स्त्रियमतिक्रान्तः अतिस्त्रिः, परपदार्थस्याप्राधान्यात्
(३३०) ङस्त्वः, एवम् अतिमायः, अतिवासोक्तः । राजानमतिक्रान्ता अतिराजौद्युदाहरता
अत्यादिभिर्हितौत्थानस्य समास इति सूचितं (अत्यादयः क्रान्तादर्थे द्वितीयया इति
वार्तिकम्), तेन वेलासुद्गतः उद्दिलः, ज्यामधिकृदं अधिव्यं, सुखमभिगतः अभिसुखः—
इत्यादि बोध्यं । अत्र प्रयोगानुसारेण अव्ययभिन्नस्यापि पूर्वनिपातो वक्तव्यः, यथा—
वनस्थे अर्थवन्, रात्रौषां गणः गणरात्रं, दन्तानां राजा राजदन्तः इत्यादि ।
पाणिनिः २।२।३० ।

+ सङ्ख्या ष व्यञ्ज सङ्ख्याञ्चं तस्यात् एकवचनं यथासङ्गा-निरासार्थं । अत्र मण्डूक-
मुताधिकारात् यादेरनुवृत्तिः । रात्रिमतिक्रान्तौऽतिरात्रः, अङ्कुलिमतिक्रान्तौऽत्यङ्गुलः,
समय्य अनेन अप्रत्यये (२५८) इकारलोपः । एवं तिसृषां रात्रौषां समाहारः
विरात्रं, दयोरङ्कुलीः समाहारः द्वाङ्कुलं । तार्थं किं, वे अङ्कुलो परिमाणस्य द्वाङ्कुलि
(चेवं) । द्वाङ्कुलं चेवं, द्वाङ्कुला भूमिरित्यादि तु ययोदरपरिमाणार्थकाङ्कुलशब्देन
समासे सिद्धं, तथाच—अङ्कुलस्तु यवो मतः इत्यमरमाला । पाणिनिः ५।४।८६, ८७ ।

† तृतीया-तत्पुरुषमाह—हरिणा चात इति । एवं खङ्गस्त्रिन्त्र, रघुवज्रा,

३६८ । मुख्यार्थोरसः । (मुख्यार्थ-उरसः ५।) ।

मुख्यार्थादुरसशब्दात् अः स्यात् यादौ । अखोरसं, मुख्योऽख
इत्यर्थः ।

पुरुषेषु उत्तमः पुरुषोत्तमः, अवन्तिषु ब्रह्मा अवन्तिब्रह्मः । *

इति षः ।

मासपूर्वः, मासोनः, वर्षावरः, गुडमिश्र इत्यादि । दध्ना मिश्रित-भोदनः दध्योदनः, गुडेन मिश्रिता घानाः गुडधानाः, इन्तिना युक्तो रयः इन्तिरयः, एवं अश्वरथः इत्यादौ शाकपार्थिवादिलात् मध्यपदलोपः । चतुर्थीमाह—विष्णवे दत्तमिति । एवं गोभ्यो हितः गोहितः, यूपाय दाढ यूपदाढ, कुण्डलाय सुवर्णं कुण्डलसुवर्णं, इत्यादि । अत्र वक्तव्यं—केषाञ्चिन्मते प्रकृतिविकृतिभावस्थले एव चतुर्थीतत्पुरुषः, अन्यत्र तु षष्ठीसमासः । यथा अश्वस्य घासः अश्वघासः, न तु अश्वाय घासः । एवं रत्नस्यालो इत्यादि । पञ्चमीमाह—अच्युतात् जातमिति । एवं व्याघ्रभोतः धर्मभोतः, अश्वपतितः, अर्जुन-पराजितः, सर्परजितः, घटभिन्न इत्यादि । षष्ठीमाह—कृष्णस्य सखा कृष्णसखः (३५३), महतो देशस्य महत्या भूम्या वा घासः महाघासः (३२६), महतः तकारस्य तीकारस्य वा आकारः । यामस्य तत्ता यामतवः (३५६) ष-प्रत्ययः । मृगस्य सकृद्य मृगसकृथं (३५८) । जालस्य सरः मण्डूकस्य सरः, जालसरस मण्डूकसरसं (३६१) । राज्ञी गौः राजगवः (३६२) । वर्षाणां राविः वर्षागावः (३६२) । एवं मासस्य जातः मासजात इत्यादि । अत्र वक्तव्यम्—“कृद्योगा षष्ठी समस्यते इति वाच्यम्”, “प्रति-पदविधाना षष्ठी न समस्यते इति वाच्यम्”—इति वार्तिकद्वयम् । यथा इअग्नौ ब्रश्मनः इअब्रश्मनः ; सर्पिषो ज्ञानम्, मातुः अरणम्, एधोदकस्य उपस्करणम्, चौरस्य रत्ना, सर्पिषो मायनम्, चौरस्योज्जासनम्, शतस्य पथनमित्यादि ।

* मुख्योऽर्थो यस्य तत् मुख्यार्थं, मुख्यार्थश्च तत् उरश्चेति तस्मात् । अश्वस्य उरः प्रधानं अखोरसं । उरसशब्दो हृदयवाचकः, अत्र तु खल्वप्यथा प्रधानार्थः । “अश्वानामुर इव” इति भट्टोजिदीक्षितः । मुख्यार्थादिति किं, ब्रह्मस्य उरः ब्रह्मोरः ब्रह्मस्य वच इत्यर्थः । समसीतत्पुरुषमाह—पुरुषोत्तमः । अत्र उदाहरणशेषात् पुरुषाणां उत्तम इति न षष्ठीसमासः “न निहोरथे” (पाणिनिः १।१।१०) इति सूत्रेण निषेधात् । अवन्तिब्रह्म इत्यत्र (३६०) ष-प्रत्ययः । पाणिनिः ५।४।८३ ।

अत्र वक्तव्यं, विलेखवादेर्विभक्तेरलुक् वने चरादेस्तु वा, यथा—विलेखयः, खलेखयः, उरभिलोमा, कछेकालः । वनेचरः वनचरः, खेचरः खचरः, लचिसारः लकसारः, सरसिजं सरोजमित्यादि । एवं परस्मैपदम्, आत्मनेपदम्, सम्बन्धः, कथेजपः, पश्यतीह्वरः, अन्तेवासी इत्यादौ नित्यम् । मातुःस्वसा मातुःस्वसा मातृस्वसा, पितुःस्वसा पितुःस्वसा पितृस्वसा इत्यादौ विकल्पः । पाणिनिः ६।३।१ — ६।३।२४, ८।३।८४, ८।५, ८।५ ।

द्विगु-समासः (ग) ।

तस्यार्थे—विषये, वाच्ये अपत्यार्थणिकादिकं
प्रोज्झ्याजादेः, समाहारे, गस्त्रिधोत्तरदे परे ।

पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगुः । *

३६६ । गैक्यादतोऽपात्रादेरौप् ।

(गैक्यात् ५१, अतः ५१, अपात्रादेः ५१, ईप् ११) ।

गैक्यादकारान्तादीप् स्यात्, न तु पात्रादेः ।

त्रयाणां लोकानां समाहारः त्रिलोकी ।

• गो द्विगुः—तस्य तद्धितस्य अर्थे, समाहारे, उत्तरपदे परे च भवन् त्रिधा भवति । तद्धितार्थेऽपि द्विधा भवति, यथा—तद्धितप्रत्ययमात्रस्य अर्थे विषये इत्येकः, अपत्यार्थ-
णिकादिकं प्रोज्झ्य व्यक्ता अजादेस्तद्धितस्य अर्थे वाच्ये इत्यपरः । णिकादिकमिति
चिरेव णिक इति क्न्दोऽनुरोधात् स्वार्थे कः, णिप्रभृतिकमित्यर्थः । यत्र तस्यार्थविषये
समासः क्रियते तत्र तद्धितप्रत्ययोत्पत्तिः पूर्वोक्तस्यायां समासे कृते ततः प्रत्ययोत्पत्तौ
उच्चादिः, यथा हयोर्मात्रोरपत्यमित्यत्र प्राप्तव्यस्य णप्रत्ययस्य उत्पत्तेः पूर्वोक्तस्यायां
हयोः मात्रोः एतयोरेकपदीभावे हिमावपदात् (४१५) णप्रत्यये कृते, (४१६) हि
इत्यस्य वृद्धौ, (४२५) ड् कृते हैमातुरः इति पदं । एवं पञ्चानां नापितानामपत्यं
पाञ्चनापितिरित्यादि । वाच्ये यथा—पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगुः इत्यत्र कर्माणि वाच्ये
करण-कारकात् (४२६) ढवे क्वादित्यादिना प्राप्तव्यप्रत्ययस्य अर्थे वाच्ये, समासेनैव
तद्धितस्य उक्ताथेत्वे, उक्तार्थानामप्रयोगः इति न्यायात् तद्धितप्रत्ययस्य अनुत्पत्तौ,
(३२०) गवावादेरिति ब्रह्मः । अजादेरिति किं—वयोर्मूर्द्धोर्भवः हिमूर्द्धव्यः, इत्यादौ
तद्धितप्रत्ययात् पूर्व्वं समासे, हिमूर्द्धन्शब्दात् (४३२) णा-प्रत्ययः, अत्र विषये एव
द्विगुः, न तु वाच्ये । समाहारे यथा—त्रिभुवनं । उत्तरपदे परे यथा पञ्चगवधनः ।
पाणिनिः २।१।५१ ।

पात्रादेस्, द्विपात्रं त्रिपात्रं, त्रिभुवनं, चतुर्युगं । *

३७० । वानापः । (वा ११, अन्-आपः ५१) ।

अनन्तादापश् ईप् स्यात् वा । पञ्चकर्म्मो पञ्चकर्म्म, त्रिखट्ठी त्रिखट्ठं । †

३७१ । तार्थे मानरत् काण्डात्तुच्चे ।

(तार्थे ७, मानात् ५१, काण्डात् ५१, तु १२१, अच्चे ७) ।

व्यादकी, त्रिकाण्डी रज्जुः । चेत्ते तु, त्रिकाण्डा भूमिः । ‡

३७२ । पुरुषाद्वा । (पुरुषात् ५१, वा १११) ।

* यस्य ऐक्यं गैक्यं (समाहारद्विगुः) तस्मात् । पात्रमादिर्यस्य स पात्रादिः, न पात्रादिरपात्रादिः तस्मात् । समाहार-द्विगुणां (३२२) क्लीबत्वेऽपि ईपो विधानात् नित्यस्त्रीत्वं सूचितं । इयोः पात्रयोः समाहारः द्विपात्रं । आदिना द्विगुणं चतुर्गुणं चतुःशतं चतुश्चतुर्मुखं पञ्चगव्यं पञ्चनावं द्विखारं द्विचन्द्रम् इत्यादि प्रयोगतो ज्ञेयं । अत इति किं, यथावा जगतां समाहारः त्रिजगत् इत्यादि । पाणिनिः ४।१।२१, २।४।१७, “पात्रादिभ्यः प्रतिषेधः” इति वार्तिकश्च ।

† वाशब्दोऽत्र समुच्चयार्थः, तथाच—अनन्तात् आनन्ताच्च गैक्यात् ईप् स्यात्, समुच्चयेन (३६७) सङ्ख्यायादित्यतः मण्डूकगत्या अनुष्ठत्य अथ स्यादित्यर्थः । समुच्चयार्थं भोत्तरत्र इति न्यायात् परत्र अप्रत्ययस्य नानुवर्त्तरिति । पञ्चानां कर्म्मणां समाहारः, अनेन ईपि (३३७) न-लोपे, (२५८) अकार-लोपे, पञ्चकर्म्मां । पक्षे अनेनैव समुच्चय-खण्डाऽप्रत्ययः, (३२२) क्लीबत्वं । एवं त्रितोषी त्रितचं इत्यादि । “वाक्मः”, “अनो नलोपश्च वा च स्त्रियाम्” इति वार्तिकद्वयम् ।

‡ तद्वितार्थेद्विगौ परिमाणवाचकात् ईप् स्यात्, काण्डशब्दात् सेवमित्रे वाच्ये इत्यर्थः । त्रयः आदकाः परिमाणमस्याः व्यादकी चान्यसंज्ञितः । एवं द्वौ द्वौषी परिमाण-मस्याः द्विदोषीत्यादि । त्रयः काण्डाः (नलाः) परिमाणमस्याः त्रिकाण्डी रज्जुः । चेत्ते तु त्रिकाण्डा भूमिः सेवैकदेशः । पाणिनिः ४।१।२२, २३ ।

द्विपुरुषी द्विपुरुषा । त्रिसखं त्रिगवं त्रिनावं, त्रिखारं त्रिखारि,
त्रयहः । *

३७३ । द्वित्रेर्वाञ्जलेरः ।

(द्वित्रेः ५।, वा ।१।, अञ्जलेः ५।, अः १।) ।

द्वयञ्जलं द्वयञ्जलि, द्वयङ्गुलं, त्रिरात्रं । †

पञ्च गावो धनं यस्यासौ पञ्चगवधनः द्विनावधनः द्विखारधनः,
द्वयङ्गुप्रियः । ‡

इति गः ।

* परिमाणवाचकान् पुरुषशब्दादीप् स्यात् वा तद्धितार्थे द्विगौ । द्वौ पुरुषौ परि-
माणसंख्याः द्विपुरुषी द्विपुरुषा भितिः । त्रयाणां सखीनां समाहारः त्रिसखं (३५३) ।
त्रयाणां गवां समाहारः त्रिगवं (३६३) । तिसृणां नावां समाहारः त्रिनावं (३६४) ।
तिसृणां खारीणां समाहारः त्रिखारं (३६५), पक्षे त्रिखारि (१६७) । त्रयाणामङ्गां
समाहारः त्रयहः (३५३), अभिधानात् पुंस्त्वं । (३५४) सव्येकदेशेत्यत्र समाहारवर्जनात्
न अक्रादेशः । परिमाणभिन्ने तु दाभ्या पुरुषाभ्यां क्रीता द्विपुरुषा इत्येव । पाणिनिः
४।१।२४ ।

† द्वित्रिभ्यां परादञ्जलेः अः स्यात् वा तद्धितार्थे द्विगौ । हावञ्जली परिमाणसंख्य
द्वयञ्जलं जलं, पक्षे अपत्ययाभावे जलविशेषणत्वात् क्लीबत्वं । एवं त्रयञ्जलं त्रयञ्जलि ।
त्रिलोचनस्तु तद्धितार्थभिन्ने द्विगौ द्वित्रिभ्यामञ्जलेरपत्ययं विदधाति, तन्मते द्वयोरञ्जल्योः
समाहारः द्वयञ्जलं द्वयञ्जलि, एवं हावञ्जली प्रियो यस्य स द्वयञ्जलिप्रियः त्रयञ्जलिप्रियः
इति समाहारोत्तरपदपरयोरुदाहरणं । तद्धितार्थे तु दाभ्यामञ्जलिभ्यां क्रीतः द्वयञ्जलि-
रिति । अतएव ‘अतद्धितलुकीत्येव’ इति भट्टोजिदोषितः । द्वयोरञ्जल्योः समाहारः
द्वयङ्गुलं, तिसृणां रात्रौणां समाहारः त्रिरात्रं, उभयत्र (३६७) सङ्ख्याव्यादिति अपत्ययः ।
पाणिनिः ५।४।१०२, “संख्यापूर्व्यं रात्र क्लीबम्” इति वार्तिकश्च ।

‡ उत्तरपदे परे उदाहरति—पञ्चगवधनः, अत्र धने उत्तरपदे परे द्विगौ, (३६३)
अपत्ययः, हे नावो धनसंख्य द्विनावधनः (३६४) अपत्ययः । हे खार्यो धनसंख्य द्विखार-
धनः द्विखारोधनः (३६५) विकल्पेन अः । हे अङ्गनो प्रिये यस्यासौ द्वयङ्गुप्रियः,
(३५३।३५४) अः, अक्रादेशश्च ।

अव्ययीभाव-समासः (व) ।

वः कसामीप्यसादृश्य-साकल्यानुक्रमर्हिषु ।

वीप्सापर्यन्तयोग्यत्व-पश्चादर्थानतिक्रमे ।

शब्दप्रादुर्भावाभाव-योगपदेष्वनेकधा ॥ *

३७४ । वात् क्लेर्मोऽतोऽप्याः ।

(वात् ५१, क्लेः ६१, मः ११, अतः ५१, अप्याः ६१) ।

अकारान्तात् वात् परस्याः क्लेर्मः स्यात्, नतु प्याः । †

क्षणमधिकृत्य प्रवृत्ता कथा, अधिकृष्टम् ।

अप्याः किं, क्षणस्य समीपात् गतः, उपक्षणात् गतः । ‡

३७५ । त्रीप्सोर्वा ।

(त्री-मयीः ६॥, वा १२१) ।

उपक्षणां उपक्षणेन कार्य्यं । उपक्षणां उपक्षणे स्थितः । §

* वः अव्ययीभावः—कं कारकं, सामीप्यं, सादृश्यं, साकल्यं नि शेषत्वं, अनुक्रमः, ऋद्धिः मरुद्धिः, वीप्सा युगपत् व्याप्तिमुक्त्वा, पर्यन्तः शेषसीमा, योग्यत्वं, पश्चादर्थः, अनतिक्रमः, शब्दप्रादुर्भावः शब्दोत्पत्तिः, अभावः, योगपदम् एककालत्वं—एषु चतुर्दशसु अर्थेषु भवति. प्रयोगानुसारादनेकधा च भवतीत्यर्थः । स च अव्ययशब्दानां स्यादन्तेः सह नित्यसमासः स्यादिति । पाणिनिः २।१।६ ।

† अकारान्तशब्दस्य अव्ययीभावसमासे क्ले, (३१६) क्लेर्लुक्त्वे चेत्यनेन क्लेर्लुकि, पुनर्लिङ्गसंज्ञायाम्, उत्पद्यमानविभक्तौनां स्थाने मः स्यात्, नतु पक्षस्याः स्थाने इत्यर्थः ।

‡ क्षणमधिकृत्येति. यद्यपि क इति सामान्यनीतिः, तथापि द्वितीयासप्तस्योरर्थेष्वनेयः । अत्र क्षणमिति कर्णाथे अधिशब्देन (३६६) व्यं पूर्व्येति अधिः पूर्व्यनिपातः, (३१६) क्षणमिति द्वितीयाया लुकि, अधिक्षण इत्यस्य पुनर्लिङ्गसंज्ञायां जातस्य मेः स्थाने अनेन म्. एवं सर्व्वत्र । सप्तम्यर्थे तु स्त्रीष्वधिकृत्य प्रवृत्ता या कथा सा अधिस्त्रि इत्यादि । उपक्षणादिति अप्याः इत्यस्य उदाहरणेनैव सामीप्योदाहरणं दर्शितं । एवं कुक्षस्य समीपम् उपकुक्षम् इत्यादि, अत्र उपशब्दस्य सामीप्यमर्थः । पाणिनिः २।४।८१ ।

§ अकारान्तादव्ययीभावात् परयोः द्वितीया-सप्तम्योर्मौ वा स्यात् । क्षणस्य समीपेन

३७६ । लुक् परात् । (लुक् ११, परात् ५) ।

अकारान्तादन्यस्मात् वात् परस्याः क्तर्लुक् स्यात् । *

३७७ । सहः सोऽकाले ।

(सहः ६१, सः ११, अकाले ७) ।

सहस्य सः स्यात्, न तु काले । हरेः सदृशं सहृरि । काले तु, सहपूर्वाङ्गं । †

तृणेन सह सकलमस्ति सदृशं । ज्येष्ठमनुक्रम्य अनुज्येष्ठं । मद्राणां समृद्धिः सुमद्रं । विष्णुं विष्णुं प्रति प्रतिविष्णु । अग्नि-यन्यपर्यन्तमधीते साग्नि । रूपस्य योग्यं अनुरूपं । शिवस्य पश्चात् अनुशिवं । शक्तिमनतिक्रम्य यथाशक्ति । हरेः शब्दः प्रादुर्भूतः इतिहरि । पापस्याभावः अपापं । चक्रेण युगपदेहि सचक्रं । यावन्तः श्लोकास्तावन्तोऽच्युतप्रणामाः यावच्छ्लोकं । ‡

कार्थं (श्रेय इति श्रेयः) इत्यर्थे उपकृष्णं उपकृष्णेन । समस्यान्तु, कृष्णस्य समीपे स्थितः, साधुरिति श्रेयः, उपकृष्णं उपकृष्णे इति । एवं उपगङ्गं उपगङ्गेन (३२२, १६७) इत्यादि । पाणिनिः २।४।८४ ।

* अकारान्तादन्यस्मात् इजन्तात् हसन्ताच्च क्तेः सर्वानां विभक्तौनामित्यर्थः । नित्यं लुक् स्यात् । पाणिनिः २।४।८२ ।

† अव्ययीभावे पूर्ववर्तिनः सदृशस्य सः स्यात्, न तु कालवाचिणश्च परे इत्यर्थः । सदृरि इत्यत्र सदृशस्य सदृश्यं अर्थः, इकारान्तात् क्तर्लुक् । सहपूर्वाङ्गमित्यत्र कालवाचि-पूर्वाङ्गे परे सदस्य न सः, पूर्वाङ्गस्य सदृशनित्यर्थः । पाणिनिः ६।१।८१ ।

‡ साकल्यादौ क्रमेणोदाहरति—तृणेन सह सकलमस्ति तृणमपि न त्यजतीत्यर्थः सदृशं, अत्र सदृशस्य साकल्यम् अर्थः । ज्येष्ठ-मनुक्रम्य ज्येष्ठस्य ह्येनो भूला गच्छतीत्यर्थः अनुज्येष्ठं, अत्र ह्येनार्थेन अनुना योगे (२८६) ज्येष्ठमिति द्वितीया, अनु-शब्दस्य अनुक्रमोऽर्थः । मद्राणां मद्रदेशानां समृद्धिः सुमद्रं वर्णते इत्यर्थः, एवं सुमित्रं वर्णते, अत्र सुशब्दस्य समृद्धिरर्थः । विष्णुं विष्णुं प्रतीति (२८६) द्वितीया, प्रतिविष्णु इत्यत्र समासेन वीक्षाया उक्तत्वात् न द्वित्वं । एवं परिविष्णु अनुविष्णु इत्यादि । साशि इत्यत्र पर्यन्तार्थेऽव्ययीभावः, सदृशस्य सः, अश्रियस्यान्तु परं किमपि नाधीते

३७८ । शरद्विपाङ्गयञ्चेतोमनोविडुपान- द्विमवद्विहिवनडुहिकृचतुर्यत्तदोऽ ।

(शरद्विपाङ्ग-अयस्-[?] अनस्]-चेतस्-मनस् विङ्-उपाङ्ग-हिसवत्-विद-दिव-
अनडुङ्-दिङ्-चतुर्-यद-तदः ५।, अः १।) ।

एभ्यः अः स्यात् वे । उपशरदं । *

३७९ । जराया जरस् च ।

(जरायाः ६।, जरस् ११।, च ११।) ।

उपजरसं । †

इत्यर्थः । योग्यत्वाद्ये अनुरूपं ददातीत्यादि । अनुशिवमिति पञ्चादर्थे, भक्ताः अनुशिवं
तिष्ठन्तीत्यर्थः । एवं अनुरथं पादाताः इत्यादि । यथाशक्ति इति अनतिक्रमाद्ये
ददातीत्यर्थः । एवं यथावत् धारयतीत्यादि । अत्रापि अतिशब्दयोगे द्वितीया (२८६) ।
इतिहरि इत्यत्र इतिशब्दस्य प्रादुर्भावोऽर्थः, हरिरिति शब्दो लोके प्रकाशित इत्यर्थः ।
अपापमित्यत्र नञर्थोऽभावः, स च संसर्गाभाव एव, न तु भेदः । (३२५) नञः स्थाने अः ।
एवं निर्माचिकमित्यादि । चक्षेण युगपत् वेष्टि—हे विष्णो चक्षेण सङ्ग युगपदेककाले
गदां धारय इत्यर्थः, सङ्गस्य सः । अनेकधा इत्यस्य एकमुदाहरणमाह—यावच्छुके
अच्युतप्रणामाः श्रीकानाम् इत्यन्तया प्रणामानां इत्यत्रा अवधारिता इत्यर्थः । एवं यावद्-
भीजनपात्रं ब्राह्मणान् निमन्त्रयस्व इत्यादि । ये ये तथाभूताः यथातथं, ये ये यथाभूताः
यथायथं । तिष्ठन्ति वदन्ति आयायन्ति गावो यजिज्ञ काले, यथाक्रमं तिष्ठद्गु वदद्गु
आयतीगवम्—इत्यादयो शेषाः (पाणिनिः २।१।१७) ।

* शरच्च विपाट् च अयश्चेतश्च मनश्च विट् च उपाङ्गश्च हिमवांश्च विद् च द्यौश्च
अनङ्गांश्च दिक् च चतुश्च यश्च तश्च तत् तस्मात् । शरदः समीपं उपशरदं, एवं उपविपाङ्गं,
उपायस, उपचेतसं, उपमनसं, उपविशं, उपोपाङ्गं, उपहिमवत्, उपविद्, उपदिवं,
प्रत्यनडुष्टं, प्रतिदिशं ('चतुर्दिशमित्यसाधु' इति क्रमदोशः), उपचतुरं, उपयदं, उपतदं
इति । पाणिनिः ५।४।१०७ । अत्र पाणिनिमूले 'शरत्प्रभृतिभ्यः' इत्युक्तगणे अयस्
इति स्थाने अनस् इति पठितम्, हिक् सङ्ग दृग् ल्यङ् कियत् एतानि चातिरिक्तानि
दृश्यन्ते । क्रमदोशोऽपि अनस् इत्येव शठति, न त्वयस् इत्यनुसन्धेयम् ।

† जरायाः अः स्यात् वे, तस्मिन् जरसादेशश्च । जरायाः समीपम् उपजरसं ।
पाणिनिः ५।४।१०७ । शरत्प्रभृतिमणानामेतं सूत्रमेतत् ।

३८० । सरजसोपशुने । (सरजस-उपशुने १॥)

निपात्ये । *

३८१ । सम्परःप्रत्यनुभ्योऽक्षः ।

(सम्-परम्-प्रति-अनुभ्यः ५॥, अक्षः ५।) ।

समर्चं । †

३८२ । अनः । (अनः ५।) ।

अनन्तात् अः स्यात् वे । अध्यात्मं । ‡

३८३ । क्लीवाद्वा । (क्लीवात् ५।, वा १।) ।

उपचर्मं उपचर्मं । §

* रजसा सह सकलमस्ति सरजसं, निपातनात् अः । शुनः समीपं उपगुनं निपात-
नात् शृङ्गशब्दस्य वस्य उ, अप्रत्ययश्च । “सरजसं पद्ममित्यसाधु” इति क्रमदीश्वरः,
सरजः पद्ममित्येव साधु । अतएव “सरजसतामवनेरपां निपातः” इति कृताते चिन्त्यम् ।
पाणिनिः ५।४।७७ ।

† सम् च परश्च प्रतिश्च अनुश्च तेभ्यः । एभ्यः परात् अक्षः अः स्यात् वे । अक्षोः
समीपं समर्चं, अक्षोः परः परोक्षं, परशब्दात् निपातनात् अस्-कृते परस् इत्यव्ययं ।
“प्रतिपरसमनुभ्योऽक्षः” इति सूत्रे अक्षः परमिति विग्रहं निपातनात् परस्य आकारा-
देशः इति भट्टोजिदीनितः । क्रमदीश्वरस्तु “परेः परस् च” इति सूत्रं वित्यस्य परि-
शब्दात् परसादेशं वदति । अक्षोरभिमुखं प्रत्यक्षं अन्वक्षश्च । एषु अक्षिशब्दात् अप्रत्यये
(२५८) इकारलोपः । प्रत्यक्षः परोक्षः इति तु इन्द्रियवाचिना आकारानेन अक्षशब्देन,
अक्षाणां प्रति प्रत्यक्षः, अक्षाणां परः परोक्षः इति षष्ठीसमासे (२६६) व्यं पूर्वमिति
पूर्वनिपातः । अथवा अर्थआदित्वाद् अक्षः इति भट्टोजिदीनितः । पाणिनिः ५।४।१०७ ।
शरत्प्रभृतिनष्टान्तर्गतं सूत्रमेतत् ।

‡ पृथक् योगात् समादेर्नानुष्ठितिः । आत्मानमधिकृत्य अध्यात्मं (३२७, २५८) ।
एवम् अधिराजम् अधिपूषमित्यादि । ‘अनव्ययीभावे तु परमात्मा’ इति क्रमदीश्वरः ।
पाणिनिः ५।४।१०८ ।

§ क्लीवलिङ्गादनन्तात् अः स्याद्वा अव्ययीभावे । चर्मणः समीपं उपचर्मं उपचर्मं ।
एवम् अहरहः प्रति प्रत्यक्षं प्रत्यक्षः इत्यादि । पाणिनिः ५।४।१०९ ।

३८४ । भूपनदीपौर्णमास्याग्रहायणीगिरेर्वा ।

(भूप-गिरेः ५।, वा ।१।) ।

उपसमिधं उपसमित्, उपनदं उपनदि । *

इति वः ।

षट् समासाः ।

३८५ । पथ्यप्पुरः से । (पथिन्-अप्-पुरः ५।, से ७।) ।

एभ्यः अः स्यात् से सति । सखिपथी, रम्यपथो देशः, महापथः, दक्षिणापथः, चतुष्पथं, उपपथं, विमलापं सरः, विष्णुपुरं । †

३८६ । इत्यन्तर्गैर्योऽपोऽनात् ।

(दि-अन्तर-गेः ५।, ई ।१।, अः १।, अपः ६।, अनात् ५।) ।

एभ्योऽनवर्णान्तेभ्योऽपोऽकार ईः स्यात् ।

* भूप् प्रत्याहारस्तदनात्, नदी-पौर्णमासी-आयहायणी-गिरिभ्यश्च अः स्यात् वे वा । अत्र वा-ग्रहणं परच निवृत्त्यर्थम् । समिधः समीपं उपसमिधं उपसमित्, एवं उपतडितं उपतडित् । नद्याः समीपं उपनदं उपनदि । एवं उपपौर्णमास उपपौर्णमासि । उपपायहायणं उपपायहायणि । उपगिरं उपगिरि । अप्रत्ययाभावपक्षे दीर्घानानां क्लीबे स्त्रः (१६७) । पाणिनिः ५।४।११०-११२ ।

† पथ्याश्च आपथ्य पूथ तत् तस्मात् । से इति सर्वसमासप्राप्तार्थः । षट्सुदाहरति—सखा च पथ्याश्च तौ (वः) । रथ्यः पथ्याः यत्र सः (हः) । महासासी पथ्याश्चेति (यः) । दक्षिणस्यां दिशि दक्षिणे देशे वा पथ्याः (वः), दक्षिणा इति तु (५२०) सप्तम्याः स्थाने आ, तद्विज्ञातेऽस्मात् (३१६) न आकारलोपः । एवं उत्तरापथः । चतुर्णां पथां समाहारः (गः) । पथः समीपे (वः) । एषु पथिन्शब्दस्य अप्रत्यये (३३७) न-लोपे, (२५८) इकार-लोपः । विमला आपो यस्मिन् तत् । विष्णोः पूः विष्णुपुरमिति अभिधानात् क्लीबत्वं । यद्यपि अदन्तपुरशब्दोऽप्यस्ति तथापि पुद्गलानिष्ठवारणाश्रयमिदं । पाणिनिः ५।४।७४ । ‘पथः संख्याव्यथादेः’ इति वार्तिकश्च ।

ह्रीपं अन्तर्रीपं समीपं । अनात् किं, प्रापं । *

३८७ । समापानूपौ । (समाप-अनूपौ १॥) ।

निपात्यौ । समापो देवयजनं, अनूपो देशः । †

३८८ । सम् तुम् मनः-कामे अवश्यम् ल्ये
अन्यलोपं सम्-मांसौ तु हित-तते पाक-पचने वा ।

(सम् ११, तुम् ११, मनः-कामे ७, अवश्यम् ११, ल्ये ७, अन्यलोपं २१,
सम्-मांसौ १॥, तु ११, हित तते ७, पाक-पचने ७, वा ११) ।

सम् तुम् च मनः-कामयोः, अवश्यम् ल्ये, अन्यलोपं याति ;
सम् हित-ततयोः, मांसः पाक-पचनयोर्वा ।

समनाः सकामः, रन्तुमनाः रन्तुकामः, अवश्यसेव्यः, सहितः
संहितः, सततः सन्ततः, मांस्याकः मांसपाकः, मांसचनं
मांसपचनं । ‡

* ह्री च अन्तश्च गिश्च तत् तस्मात् । न अः अनस्यत् । द्विशब्दात् अन्तर्शब्दात्
अवर्णान्तभिन्न-गेश्च अप्रशब्दस्य अकार ईः स्यात् इत्यर्थः । इयोर्द्विशोः आपो यच्च तत्
("द्विर्गता आपोऽस्मिन्निति ह्रीपः" इति क्रमदीश्वरः ; ह्रीपमिति भट्टोजिदीक्षितः),
अन्तर्गता आपो यच्च, सम्यक् आपो यच्च इति वाक्यानि । एवं अतीपं प्रतीपं
इत्यादि । प्रगता आपो यच्च तत् प्रापं । पाणिनिः ६।१।८७ । "ईलमनवर्णादिति
वक्तव्यम्" इति वार्तिकश्च ।

† समीचीनाः (समा इति भट्टोजिदीक्षितः) आपो यच्च स समापः देवयजनं
(यज्ञः) । ("समापं नाम देवयजनम्" इति तु क्रमदीश्वरः ।) अनूपता आपो यच्च सः
अनूपः देशः । एतयोरेवार्थयोर्निपातनं, अन्यच्च समीपं अन्योपमिति । पाणिनिः
६।१।८८ । "समाप ईलप्रतिषेधः" इति वार्तिकश्च ।

‡ सम् तुम् इति पदभेदः मनः-कामाभ्यां यथासङ्गानिरासार्थः । मनश्च कामश्च
तस्मिन् । सम् च मांसश्च तौ, हितश्च ततश्च तस्मिन्, पाकश्च पचनश्च तस्मिन् । सम्
मनः-कामयोः, तुम् मनः-कामयोः, अवश्यम् ल्ये अन्यलोपं याति से सति । सम्

३८६ । धुरोऽनक्षस्याः ।

(धुरः ५।, अनक्षस्य ६।, अः १।) ।

राजधुरा । अनक्षस्य तु अनक्षधूः । *

३८७ । ऋचः । * (ऋचः ५।) ।

ऋचः परः अः स्यात् से । अर्द्धर्चः । †

३८९ । नञ्वहोर्माणवक-चरणे ।

(नञ्वहोः ५।, माणवक-चरणे ७।) ।

अनृचो माणवकः, बह्वचः चरणः । अन्यत्र अनृक् साम, बह्वृक् सूक्तं । ‡

हित-ततयोः मांसः पाक-पचनयोः अन्यलोपं याति वा से सतीत्यर्थः । सम्यक् मनो यस्य, सम्यक् कामो यस्य, इति वाक्यं । तुम् इति (११६४) चतुम् । रन्तु मनो यस्य, रन्तु कामो यस्य । ल्यप्ताद्यादिः (६८६) । अवश्यं सेव्यः अवश्यसेव्यः, एवं अवश्यकरणीय इत्यादि । सम्यक् हितं यस्य, सम्यक् ततं यस्य । मांसस्य पाकः, मांसस्य पचनं । सर्वत्र अन्यलोपः । असमासे तु नान्यलोपः । अवश्यम्—गि-प्रादु-रादिव्यवधानेऽपि, यथा—अवश्यप्रवाच्यः, अवश्याज्ञाकरणीय इत्यादि । “समो हित-ततयोर्गो लोपः ।” “संतुमुनोः कामे लोपो वक्तव्यः ।” “मनसि च वक्तव्यम् ।” “अवश्यमः कृत्ये लोपो वक्तव्यः ।” एतानि वार्तिकानि । काशिकावृत्तिश्च यथा—“लुप्ये-दवश्यमः कृत्ये तुम् काममनसोरपि, समो वा हितततयोर्मोमस्य पचि युङ्घ्वोः ॥”

* धूर्भारः । धुरः अः स्यात् समासे, न तु अक्षसम्बन्धिन्याः । अचो रथचक्रं । राज्ञो धूः राजधुरा, एवं महाधुरा इत्यादि स्त्रीत्वादाप् (२५०) । अनक्षस्य धूः अनक्षधूरित्वेन न अप्रत्ययः । पाणिनिः ५।४।७४ ।

† अर्द्धर्चं तत् ऋक् चेति, ऋचोऽर्द्धमिति वा अर्द्धर्चः (अर्द्धर्चो वा पाणिनिः २।४।११) ; एवं सम ऋचो यस्मिन् स समर्द्धो मन्त्रः । पाणिनिः ५।४।७४ ।

‡ नञ् च बहुश्च तत् तस्मात्, पुंस्त्वं सौवात् । माणवकश्च चरणश्च तस्मिन् । नञ्व-बहुर्था परस्याः ऋचः अः स्यात् क्रमात् माणवक-चरणयोर्वाच्ययोः । नास्ति ऋक् यस्य सोऽनृचो माणवकः शिशुः । बह्वः ऋचो यत्र स बह्वचः चरणः वेदेकदेशः । न ऋक् अनृक् । साम, बह्वृक् इति पूर्ववत्, सूक्तं, साम सूक्तञ्च वेदांशविशेषौ । पाणिनिः ५।४।७४—काशिका “अनृचो माणवके ज्ञथी बह्वचश्चरणाख्यायाम् ।”

३६२ । प्रत्यन्ववात् सामलोमः ।

(प्रति-अनु-अवात् ५१, साम-लोमः ५१) ।

प्रतिसामं प्रतिलोमं । *

३६३ । अक्ष्णोऽचक्षुषि । (अक्ष्णः ५१, अचक्षुषि ७१) ।

गवामक्षीव गवाक्षः । चक्षुषि तु, विप्राक्षि । †

३६४ । ब्रह्महस्तिराजपण्यात् वर्चसः ।

(ब्रह्म—पण्यात् [? पल्पात्] ५१, वर्चसः ५१) ।

ब्रह्मवर्चसं हस्तिवर्चसं राजवर्चसं पण्यवर्चसं । ‡

३६५ । समवान्यात् तमसः ।

(सम्-अव-अन्यात् ५१, तमसः ५१) ।

सन्तमसं । §

* प्रतिश्व अनुश्व अवश्व तस्मात् । एभ्यः पराभ्यां सामन् लोमन् इत्येताभ्यां अः स्यात् से सति । साम साम प्रति, लोम लोम प्रति, वीष्पायां वः । एवं अनुलोमं अनुसामं । पाणिनिः ५।४।७५ ।

† न चक्षुः अवक्षुप्तमिह । अविशब्दात् अः स्यात् संसामे, अचक्षुषि वाच्ये । गवाक्षो वातायनं । विप्रक्ष्य अवि । विशालाक्षः पद्माक्षः इति बहुव्रीहौ चक्षुर्भिन्ने वाच्ये अः । लवणार्चं पुष्करार्चं गवाक्ष इति क्रमदीश्वरः उदाहरति । पाणिनिः ५।४।७६ । अत्र “अप्राण्यङ्गादिति वक्तव्यम्” इति वार्तिकम् भट्टोजिदीक्षितेन न गृहीतम् ।

‡ ब्रह्मा च हस्ती च राजा च पण्यश्च तस्मात् । एभ्यः परात् वर्चसः अः स्यात् से । तेजःपुरीषयोर्वर्चं इत्यमरः । ब्रह्मणो वर्चः, हस्तिनो वर्चः, राज्ञो वर्चः, पण्यश्च तत् वर्चयेति वाक्यानि । अत्र, वार्तिके संक्षिप्तसारे च पण्यस्थाने पत्य इति पाठो दृश्यते । गोथीचन्द्रश्च “यत्र पलालरज्ज्वा ब्रौहिं वेष्टयित्वा स्थापयन्ति तत् किञ्च पत्यमुच्यते इति धातुपारायणम्” इति वदति । पाणिनिः ५।४।७८ । “पत्यराजभ्याञ्छिति वक्तव्यम्” इति वार्तिकश्च ।

§ एभ्यः परात् तमसः अः स्यात् से । सन्ततं त्रिस्तोत्रं तमः सन्तमस । अवक्षीषं तमः अवतमसं, अन्वयतीति पचादित्वात् अन्, अन्वं तमः अन्वतमसं । पाणिनिः ५।४।७९ ।

३६६ । श्रौवसौयस-श्रुःश्रेयस-निःश्रेयसं ।

(श्रौवसौयस—निःश्रेयसं १।) ।

एते निपात्याः । *

३६७ । तप्तान्ववाद्रहसः ।

(तप्त-अनु-अवात् ५।, रहसः ५।) ।

तप्तरहसं । †

३६८ । प्रत्युरसानुगये । (प्रत्युरस अनुगवे १॥) ।

एते निपात्ये । ‡

३६९ । गेरध्वनः । (गेः ५।, अध्वनः ५।) ।

प्राध्वो रथः । §

* अव्ययानामनेकार्थत्वात् (अःशब्दः आशीर्षात्कः) अः शोभनं वसौयः शुभं (वसुमत-इयस) (वसुशब्द प्रशसावाची) श्रौवसौयसं कल्याणं, अः शोभनं श्रेयः अःश्रेयसं कल्याणं, निर्निश्चितं श्रेयो निःश्रेयसं निर्व्याणं । अनु वसौय इत्यत्र अवसौय इति केषाञ्चितम् । पाणिनिः ५।४।७७, ८० ।

† एभ्यः परात् रहसः अः स्यात् से । तप-धातोः कर्त्तरि कः तप्तं, तप्तञ्च तत् रहस्येति, अकथं यत् भवेत् वाक्यं तत् तप्तरहसं विदुः ; अथवा “परैणानधिगम्यं हि यद्रहो वज्रिततप्तवत् । तप्तञ्च तद्रहस्येति तप्तप्तरहसं विदुः ॥” इति । रहोरहः अनुरहसं, अवगतं रहः अवरहसं । पाणिनिः ५।४।८१ ।

‡ उरभि प्रतिवर्त्तते प्रत्युरसं, अधिकरणार्थे अव्ययीभारः । गवां अनु आगतं अनुगवं शकटं । अन्यत्र प्रतिगतसुरः प्रत्युरः, गवां पश्चात् अनुगु इति । पाणिनिः ५।४।८२, ८३ ।

§ गेः परात् अध्वनः अः स्यात् से । प्रगतः अध्वानं, प्रगतोऽध्वा येन इति वा, प्राध्वः रथः । एवं प्रत्यध्वं शकटं । गेः किं, उत्तमाध्वा । पाणिनिः ५।४।८५ ।

४०० । पाण्डुदक्कटात् भूमः ।

(पाण्डु उदक्-कटात् ५१, भूमेः ५१) ।

पाण्डुभूमो देशः । *

४०१ । सङ्गाया नदीगोदावरीभ्याञ्च ।

(सङ्गायाः ५१, नदी-गोदावरीभ्यां ५१, च ११) ।

पञ्चनदं, सप्तगोदावरं, द्विभूमं प्रासादः । †

४०२ । निसः शतो डः । (निसः ५१, शतः ५१, डः ११) ।

निस्त्रिंशः, निश्चत्वारिंशः । ‡

४०३ । सूत्सुरभिपूतेर्गन्वादिर्वातूपमानात् ।

(सू-उत् सुरभि-पूतेः ५१, गन्वात् ५१, इः ११, वा ११, तु ११, उपमानात् ५१) ।

सुगन्धिः, पञ्चगन्धिः पञ्चगन्धः । §

* उदक् इति उत्पूर्वात् असंधातोः कर्त्तरि कृप्, कट इति कृपधातोः कः ।
एभ्यः परात् भूमेः अः स्यात् से । पाण्डुभूमिर्यभिन् स पाण्डुभूमो देशः । उदीची
उदगता भूमिर्यभिन् स उदग्भूमो देशः, पुंवङ्गावाद् उदक्स्थितिः । अत्र उदक्स्थाने
उदकनिति भाष्यकारः । कटा भूमिर्यभिन् स कटभूमो देशः । कटस्थाने कण इति
केचित् । पाणिनाये ५।४।७५ सूत्रे “कणोदकपाण्डुसंख्यापूर्वाया भूमिर्निष्यते” इति इष्टिः ।

† सङ्गायाः पराभ्यां नदी-गोदावरीभ्यां भूमिश्च अः स्यात् से । पञ्चानां नदीनां
समाहारः, सप्तानां गोदावरीणां समाहारः, द्वे भूमौ यत्र सः इति वाक्यानि । अत्र
नदीशब्देन (६६) सूत्रोक्तपारिभाषिकनदीसंज्ञको न बोध्यते, नापि च स्वरूपयद्वयं किन्तु
नदीपर्यायवचनम् ; अतः सप्तगङ्गा द्विधामुनमित्यादि । पञ्चनदमित्यादौ संज्ञायाम्
अव्ययोभावसमासः इति पाणिनिः । पाणिनिः २।१।२० ।

‡ निसः परात् शत इत्यन्तात् डः स्यात् से । निर्गता त्रिंशत् यस्य स निस्त्रिंशः, एवं
निश्चत्वारिंशः निश्चत्वारिंशः । “निर्गतानि त्रिंशतो निस्त्रिंशानि वर्षाणि चेतस्य । निर्गत-
स्त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्या निस्त्रिंशः खड्गः ।” इति भट्टजिदीक्षितः । निसः किं, दुस्त्रिंशत्
इत्यादि । “डच्प्रकरणं संख्यायास्तत्पुरुषस्योपसंख्यानं निस्त्रिंशाद्यर्थम्” इति वार्तिकम् ।

§ सुय उच्च सुरभिश्च पूतिश्च तस्मात् । एभ्यः परात् गन्वात् इः स्यात् से, उपमान

४०४ । नाञ्चीयां स्वतेः सख्यादेरः ।

(न ११, अञ्चीयां ७, सु-अतेः ५१, सख्यादेः ५१, अः ११) ।

स्वतिभ्यां परात् सख्यादेरो न स्यात् पूजायां ।

शोभनो राजा सुराजा, अतिशयेन राजा अतिराजा ।

अञ्चीयां किं, गामतिक्रान्तः अतिगवः । *

४०५ । किमः क्षेपे । (किमः ५१, क्षेपे ७) ।

किंराजा । †

४०६ । नजोऽहवे । (नजः ५१, अ-ह-वे ७) ।

नजः परात् सख्यादेरो न स्यात्, न तु ह-वयोः ।

वाचकात् परात् वा इत्यर्थः । शोभनो गम्भी यस्य स सुगम्भिः, एवं उद्गम्भिः सुरभिगम्भिः मूर्तिगम्भिः । पद्मस्येव गम्भी यस्य सः पद्मगम्भिः पद्मगम्भः । अत्र समवायसम्बन्धेन वर्त्तमानात् गम्भीत् इः स्यादिति मन्मदायः, तेन सुगम्भी वायुरिति, वस्तुतः शिष्टप्रयोगानुसारेणैव । किञ्च गुणवाचिनो गम्भीदेव इः, तेन शोभनानि गम्भद्रव्याणि यस्यां सा सुगम्भा विपणिरिति । पाणिनिः ५।४।१३५, १३७ । “गम्भस्त्वे तदेकान्तग्रहणम्” इति वार्त्तिकम् । तदर्थं “तदवयव इवाविभागेन श्रुत्यमाणो यो गुणभावाच्चो गम्भद्रव्यो गृह्यते, न तु द्रव्यवाचो ।”

* सुय अतिशय तस्मात् स्वतेः । प्रशंसार्थे वर्त्तमानाभ्यां सु-अतिभ्यां परात्, (३५२) सख्यदीराज इत्याख्य (३८६) गेरञ्चन इत्यन्तेषु येष्वोऽप्रत्ययो विहितः स न स्यादित्यर्थः । सुराजा अतिराजा उभयत्र प्रशंसार्थौ स्वतौ । अतएव “सुराजि देशे राजत्वान्” इत्यमरलिखनम् । एवम् अतिशयेन वा अतिशया, सुगौः सुराजिः सुपत्याः इत्यादि । अतिगव इत्यत्र न प्रशंसार्थोऽस्ति, एवं अतिसम्बः इत्यादि । परमराजः उत्तमराजः इत्यादौ अञ्चीयेऽपि स्वल्पभावात् भवत्येव । पाणिनिः ५।४।६६ ।

† निन्दायां वर्त्तमानात् किमः परात् सख्यादेरो न स्यात् । कुक्षितो राजा किंराजा, यो न रक्षति प्रजाः । एवं किंजौ, यो न वहति भारम् । निन्दायां किं, केषां राजा किंराजः, केषां गौः किंगवः इत्यादि । “स किंसखा साधु न शक्ति योऽपिपम्” इति किराते । पाणिनिः ५।४।७०, २।१।६४ ।

असखा । ह-वे तु—अनपं सरः, अधुरं । *

४०७ । पथो वा । (पथः ५।, वा १।) ।

अपथं अपन्याः । ह-वे तु—अपथो देशः, अपथं । †

४०८ । कत कचत्त्रिरथवदे ।

(कत् १।, कु १।, अच्-त्रि-रथ-वदे ७।)

कीः स्थाने कत् स्यात् से अजादौ परे । कदन्नं कचयः । ‡

४०९ । काच्च । (का १।, अच् ७।) ।

काच्चं । §

• इय वय इवं, न हवं अइवं तस्मिन् । ह-व-भिन्न-समासे नञः परात् सख्यादेरो न स्यात् । असखा इति नञ् तत्पुरुषः । न सन्ति आपो यत्र तत् अनपं सरः, अत्र (३८५) अ-प्रत्ययः । धुरोऽभावः अधुरं, अत्रापि (३८६) अ-प्रत्ययः । पाणिनिः ५।४।७१ ।

† ह-व-भिन्न-समासे नञः परात् पथः अः स्याद्वा । न पन्याः इति तत्पुरुषे अपथं अपन्याः । नास्ति पन्या यस्मिन् इति अपथं देशः, पथोऽभावः इति अपथं, उभयत्र (३८५) नित्यम् अ-प्रत्ययः । पाणिनिः ५।४।७२ ।

‡ अक्षं विथ रथश्च पदश्च तस्मिन् । अथ कु इति शब्दः कुत्सितवाची, तेन कीः (पृथिव्याः) उत्थितः कृत्यतः इत्यादौ न स्यात् । कुत्सितमन्नं कदन्नं, एवं कदाकारः कदौषधम् । कुत्सिताभ्यः कचयः, एवं कद्वयः कददः । अस्य सूत्रस्य कर्मधारय एवाभिधानात् कुत्सितो रथो यस्मैत्यादौ न स्यात्, यतः पाणिनिमूले “तत्पुरुषे” इत्युक्तम् । अत्र वक्तव्यम् “दृष्टे च जातौ” इति (पाणिनिः ६।१।१०३) सूत्रेण कतृण-मिति । पाणिनिः ६।१।१०१, १०२ । “कृद्वावे चावुपसंस्थानम्” इति वार्तिकश्च ।

§ अथशब्दे परे कीः का स्यात् से । कुत्सितमन्नं (इन्द्रियं) काच्चं । अच् इति सान्नायतो यद्व्यात् कुत्सिते अक्षिणी यस्य स काचो विप्रः इत्यत्र अक्षिशब्दात् (३३४) ये कृतेऽपि स्यात् । “अथशब्देन तत्पुरुषः, अक्षिशब्देन बहुव्रीहिवो” इति भट्टोजि-दीक्षितः । पाणिनिः ६।१।१०४ ।

४१० । पथिपुरुषे वा । (पथि पुरुषे ७, वा ११।) ।

कापथः कुपथः, कापुरुषः कुपुरुषः । *

४११ । कोटीषदर्थे । (कोः ६१, ईषदथ ७।) ।

ईषज्जलं काजलं । †

४१२ । कत्कवौ चाग्न्युष्णे ।

(कत्-कवौ १॥, च १११, अग्नि-उष्णे ७।) ।

कदग्निः कवाग्निः काग्निः, कदुष्णं कवोष्णं कोष्णं । ‡

* कोः का स्यात् वा पथि-पुरुषयोः परयोः । कुत्सितः पत्न्याः, कुत्सितः पुरुषः, इति वाक्यद्वयं । अत्र द्रष्टव्यम्—‘का पथ्यचयो.’ इति पाणिनिमूत्रे (६।३।१०४) पथिन्-शब्दात् नित्यं कापथः इति पदम् ; पथ्यात् “पथि च च्छन्दसि” इति सूत्रं (६।३।१०८) वेदे कवपथः कापथः कुपथः इति पदत्रयं दर्शितम् । वीपदेवेन तु लौकिकालौकिक-मतं लौकिकत्वेन प्रयुक्तम् । विचार्यस्वान्यत्—कापथः इत्यत्र पुंस्त्वं वार्त्तिकमतेनासङ्गतं, “पथः संख्याव्ययादेः” इत्यत्र स्त्रीत्वमुक्तम् (३८५ सूत्रं द्रष्टव्यम्) । अतएव क्रमदीश्वरः—“कुत्सितः पत्न्याः कापथम् । कुपथमित्यसाधु ।” इति । “पथिशब्देन समाप्ते नित्यं कादेशः । पथिशब्दसामानार्थेन पथशब्देनापि स्त्रीत्वलाभात्” इति गीथीचन्द्रः । एतच्च द्रष्टव्यं—तर्कवाचस्पतिप्रकाशितायां मिद्धान्तकौमुद्यां कापथः इति पाठो दृश्यते ; शिव-रामशर्मणा शोधितायान्तु तस्या कापथम् इति पाठः । बोधलिङ्गप्रकटीकृतं अटके पाणिनीयं च कापथः इति पुंलिङ्गमेवास्ति । सुपद्ये तु समासप्रकरणस्य “पथः संख्या-व्ययात् स्त्री” इति ६८ सूत्रे कापथमित्युक्तं, अलुक्प्रकरणे तु ६८ सूत्रे कापथः इत्युक्तम् इति स्त्रीत्वविरोधः । शेषोक्तसूत्रटीकायान्तु “वार्त्तिकमाप्यर्थोर्न मतमेतत्, अदन्तपञ्चे तु कुपथः” इति लिखितम् । पाणिनिः ६।३।१०६ ।

† ईषदर्थे वर्त्तमानस्य कोः का स्यात् मे । कोर्यहणं पथिपुरुषयोरनुवृत्तं नार्थम् । प्रयोगानुसारेण यस्मिन् कश्चिन्नपि परे इत्यर्थः । एवं ईषदन्नं कान्नमित्यादि । भारवौ च “देवाकानि काशर्द—काकारे भभरे” इत्यादि । पाणिनिः ६।३।१०५ ।

‡ ईषदर्थे कोः स्थाने कत्-कवौ, चकारात् का च स्यात् अग्नि-उष्णयोः परयोः । ईषदग्निः, ईषदुष्णमिति वाक्यद्वयं । पाणिनिः ६।३।१०७ ।

४१३ । ज्योतिर्जनपदं रात्रिर्नाभिर्बन्धु-
गन्धपिण्डलोहितकुक्षिवेणीब्रह्मचारितीर्थ-
पत्नीपक्षे समानः सः ।

(ज्योतिः—पक्षे ७, समानः १, सः १) ।

समानं ज्योतिर्यस्यासौ—सज्योतिः । *

४१४ । रूपं नाम गीतं स्थानवर्णवयोवचन-
धर्मजातीयोदर्थे वा ।

(रूप—उदर्थे ७, वा ११) ।

सरूपः समानरूपः । †

इति स-पादः ।

* एषु चतुर्दशसु परेषु समानः सः स्यात् से सति । एवं सजनपदः, जनपदपण्याय-
यङ्णात् समानी देशः सदेशः । सरात्रिः सनाभिः सबन्धुः सगन्धः सपिण्डः सलोहितः
सकुक्षिः सवेणीकः । ब्रह्मचार्यादिसम्बन्धेन समानशब्दः एकार्थ एव न तु तुल्यार्थः,
समानं एकं ब्रह्म वेदं चरतीति वाक्यं (६६३) यद्वादित्वात् णिनि, ब्रह्मचारिन् शब्दे परे
समानः सः, एकब्रह्मव्रताचारा मियः सब्रह्मचारिण इत्यमरः । समाने एकस्मिन्
तीर्थे गुरौ वसतीति (४२६) णाप्रत्यये तीर्थशब्दे परे समानः सः ; नियंकारपक्षे
(णप्रत्यये) समानं तीर्थं यस्य इति बहुव्रीहिः । तीर्थ-सप्तजुष्टजले गुरौ इति, सतीर्थार्थेक-
गुरव इति चामरः । पाणिनी संक्षिप्तसारे च सयकार-तीर्थशब्द एव दृश्यते । समान-
एकः पतिरस्या इति वाक्ये निपातनात् पत्युः पत्वादृशे ईपि समानस्य सः सपत्नी
(पाणिनिः ४।१।३५) । एवं समानः पक्षः (सहायः) सपक्षः । पाणिनिः ६।३.८५, ८६, ८७ ।
एषु सूत्रेषु परसूत्रे च गन्धपिण्डलोहितकुक्षिवेणीपत्नीपक्षशब्दा न दृश्यन्ते “वामनसु
पुनः पक्षधर्मजातीयान्यपि पठति” इति क्रमदीश्वरः । सेतुशब्दोऽपि संक्षिप्तसारे दृश्यते ।

† एषु दशसु परेषु समानः सः स्यात् वा । समानं रूपं यस्याधौ सरूपः । समानभेकं
नाम यस्य स सनामा । एवं सगीतः सस्थानः सवर्णः सवयः सवचनः सधर्मा
(३४४) । समानस्य प्रकारः इति (४८७) सजातीयः । समाने एकस्मिन् उदरे भवतीति
(४२६) उदरशब्दात् णाप्रत्यये सोदर्थः । सोदर-सङ्घोदरशब्दौ तु उदरेण सह वर्तन्ते
योऽसौ इति (३३३) सूत्रेण सिद्धौ । एषु विकल्पपक्षे समानस्थितिः । पाणिनिः
६।३.८५, ८८ । उदर्थे वर्जयित्वा सन्धौ पाणिनिमते नित्यम्, चान्द्रमते तु विकल्पः ।

४र्थ पादः—तद्धितः (त) ।

४१५ । बाह्वाद्यतोऽच्चावादेर्गर्गादेर्नङादेः
पितृष्वसादे रेवत्यादेः शेषशिवादेः षिण्-षण्य-
ष्ण-ष्णायन-ण्यीय-ष्णिक्-ष्णा अपत्ये ।

(बाह्वाद्यतः ५।, अच्चावादेः ५।, गर्गादेः ५।, नङादेः ५।, पितृष्वसादेः ५।,
रेवत्यादेः ५।, शेषशिवादेः ५।, षिण्—ष्णाः १॥, अपत्ये ५) ।

एभ्यः परा एते क्रमात् स्वरपत्यार्थे । *

* बाहुगदिर्यस्य सः, बाह्वादिभ्यश्च स तस्मात् । अविभक्त्यश्चाप्यसौ आसी
यस्य सः अच्चावादिभ्यश्चात्, अच्चादेः आवादिभ्येत्यर्थः । गर्ग आदिर्यस्य तस्मात् ।
नङ आदिर्यस्य तस्मात् । पितृष्वसा आदिर्यस्य तस्मात् । रेवती आदिर्यस्य तस्मात् ।
उक्तादन्वः शेषः, शिण् आदिर्यस्य सः शिवादिः, शेषश्च शिवादिभ्यस्तत् तस्मात् । सूत्रत्वात्
शेषशिवादिर्वर्जं सर्वत्र पुंस्त्वम् । षिण् षण्यश्च ष्णश्च ष्णायनश्च ण्यीयश्च ष्णिक्श्च ष्णाश्च ते ।
एतैर्भ्यः सप्तगणैर्भ्यः एते सप्त प्रत्ययाः क्रमात् स्वरपत्यार्थे । न पतति वंशो येन तदपत्यं,
पुत्र-पौत्र-प्रपौत्रादिः (कत्या च) उच्यते (पाणिनिः ४।१।१६२) । क्रमश्च—बाह्वादेः अक्-
रान्ताश्च षिण्, अच्चादेः आवादिभ्य ण्यीयः, गर्गादेः ण्यः, नङादेः णायनः, पितृष्वसादेः
ण्यीयः, रेवत्यादेः ष्णिक्, शेषात् शिवादिभ्य षा इति । एतेषां प इत् ईवर्थः, ण इत्
वृहथर्थः । पाणिनिः ४।१।६५, ६६, ६८, १०५, ११०, ११२, १२०, १२१, १२२, १२३, १२४,
१२५, १४६ ; ४।२।८२ । षिण् = इञ् इति पाणिनिः, इञ् इति कसदीश्वरः । ण्यीय =
ठक्, ठज् इति पाणिनिः, एयण् इति कसदीश्वरः । ण्य = यञ् इति पाणिनिः, अय इति
कसदीश्वरः । णायन = फक्, फज् इति पाणिनिः, णायन इति कसदीश्वरः । ण्यीय =
कण् इति पाणिनिः, ईय इति कसदीश्वरः । ष्णिक् = ठक् इति पाणिनिः, ष्णिक् इति
कसदीश्वरः । षा अण् इति पाणिनिः, अण् इति कसदीश्वरः ।

४१६ । णित्ते त्रिराद्यचः सुभग-सुपञ्चाला- द्योस्तु इत्यन्तप्रदानां ।

(णित्ते ७, त्रिः १, आद्यच. ६।, सुभग-सुपञ्चालाद्योः ६॥, तु ११, इत्यन्तप्रदानां ६॥) ।

अचां मध्ये आद्यचो त्रिः स्यात्, णिति ते परे, सुभगादेस्तु
इयोर्द्वयोः, सुपञ्चालादेस्तु अन्यस्य दस्य । *

(३३७) न्वोर्लोपीती तेऽच्चे । बाहोरपत्यं बाह्विः, उप-
विन्दोरपत्यं औपविन्दविः, उडुलोम्नोऽपत्यं औडुलोमिः, अग्नि-
शर्मन्तोऽपत्यं आग्निशर्मिः । कृष्णस्थापत्यं कार्ष्णिः । †

४१७ । योर्युम् दान्तेऽस्वङ्ग व्यङ्ग व्यङ् व्यव- हार व्यायाम स्वागत स्वध्वर णनः ।

(युोः ६॥, युम् ११॥, दान्ते ७, अस्वङ्ग—णनः ६॥) ।

* सूत्रं य इत् यस्य स णित्, णित्वासी तच्चेति णित् तस्मिन् । आदिशब्दो
अच् चेति आद्यच् तस्य । सुभगश्च सुपञ्चालश्च सुभगसुपञ्चालौ, नौ आदौ यथोक्तौ
सुभगसुपञ्चालादौ तयोः । हे च अन्यत्र हान्यानि, हान्यानि च तानि दानि चेति हान्य-
दानि तेषां । पूर्वं (६) अच् एव वृद्धिस्थानित्वेन निर्देशोऽपि अच् अचो यदृणं परसूत्रे
आद्यचोऽनुवृत्त्यर्थे । सामान्यतः सर्वेषां शब्दानां अचां मध्ये आद्यचो वृद्धिः, सुभगादे-
र्द्वयोः पदयोराद्यचो वृद्धिः, सुपञ्चालादेस्तु केवलम् अन्यपदस्याद्यचो वृद्धिः स्यात्, णिति
तद्धिते परे इत्यर्थः । पाणिनिः ७।२।११७, ४।१।२६ ।

† बाह्वादीनाह—बाहुनामकस्य कस्यचिदपत्यं इत्यर्थे, बाहोरिति पदात् णिः, य
इत्, इकारस्थितिः, (३१६, ३३७, ३५) बाह्वि इति भागस्य पुनर्लिङ्गसंज्ञायां स्याद्युत्-
पत्तिः, एवं सर्वत्र । यथा विभक्त्या वाकं तद्विभक्त्यन्तात् प्रत्ययः । एवम् औपविन्दविः ।
औडुलोमिरित्यत्र णिप्रत्यये, (३३७, २५८) नलोपः अकारलोपश्च । एवम् आग्निशर्मिः ।
कार्ष्णिरिति (२५८) अकारलोपः । बाह्वादिस्तु—बाहु उपवाहु उपविन्दु उडुलोमन्
अग्निशर्मन् सुशर्मन् कृष्ण युधिष्ठिर अर्जुन शम्भु गद प्रद्युम्न राम सत्यक प्रभृतिः ।

आद्यचः स्थाने जातयोर्दीन्ते स्थितयोर्यवयोः स्थाने क्रमादि-
मुमी स्तो णिति ते परे, न तु खङ्गादेः । *

४१८ । द्वार स्वर स्वः स्वस्ति स्वादुष्टदु
व्यल्कस श्वः श्वन् स्फाङ्कत स्व स्वाध्याय स्वग्रामै-
कन्यग्रोधानां श्वापदन्यङ्कोस्तु वा नत्विति श्वादेः ।

द्वार—न्यग्रोधानां ६॥, श्वापद-न्यङ्कोः ६।, तु १।, वा १।, न १।, तु १।,
इति ७।, श्वादेः ६। ।

द्वारादेरद्वितीयस्य न्यग्रोधस्य च योर्युम् स्यात्, श्वापदन्यङ्कोस्तु
वा, न तु श्वादेरिकारादौ ते । †

* यच्च वच यौ तयोः । इय उय यू ताभ्यां म युम् इति लुप्तप्रथमा द्विवचनं यथा-
क्रमार्थं । स्वङ्गश्च व्यङ्गश्च व्यङ्ग्यश्च व्यवहारश्च व्याघातश्च स्वागतश्च स्वध्वरश्च णन् च तत्,
पश्चाद्वर्ज्यमे तस्य । स्वङ्गादयः भ्रम शब्दाः, णन् इति (११४१) कृतप्रत्ययः, तेन तद-
न्तस्य ग्रहणम् । आद्यच इति णिते इति च अनुवर्तते । इसुमीभिस्त्वादादौ । णिति ते
परे आदौ इसुमि कृते पश्चात् द्विः । पाणिनिः ७।१।३, ७, ८, ९ । अत्र द्रष्टव्यम्—
पाणिनीये स्वागतादिगणे व्याघातशब्दो नास्ति, स्वपतिशब्दस्तु दृश्यते ।

† एकोऽद्वितीयस्यासौ न्यग्रोधयति एकन्यग्रोधः । एकैति किं, न्यग्रोधमूले भवाः
न्याग्रोधमूलाः शालयः इति भट्टाजिदीक्षितः । न्याग्रोधमूलिकमिति (४३२) सूत्रं स्वयं
वक्ष्यति । द्वारश्च स्वरश्च स्वरिति रेफान्तमव्ययश्च स्वन्तोत्यव्ययश्च स्वादुष्टदुश्च व्यल्कसश्च
श्वम् इति सान्तमव्ययश्च श्वा च स्फाङ्कतश्च स्वश्च स्वाध्यायश्च स्वग्रामश्च एकन्यग्रोधश्च
ते तेषां । श्वापदश्च न्यदुश्चति तस्य । श्वा आदिर्द्यस्य स आदिभ्यश्च । द्वारादीनां
यवयोरदान्तात् आद्यचः स्थाने अनातलाच्च पूर्व्याप्राप्तौ वचनमिदं । द्वारादि-
वयोरिसुमौ स्थानां णिति तद्विधे परे, श्वापदन्यङ्कोस्तु वा, श्वन्पृथ्वीनां (वार्त्तिकोक्तं
—श्वदंष्ट्र-श्वगणयोश्च) इकागादौ तद्विधे परे तु न स्यादित्यर्थः । अत्र स्वः अध्यायः
स्वाध्यायः इति व्युत्पत्तिः, न तु (स) शोभनः आध्यायः स्वाध्याय इति काशिका ।
स्वादुष्टदु इति पदं केषाञ्चित् मते पृथक् पदद्वयम् । स्वग्रामशब्दश्च द्वारादिगणे न दृश्यते ।
पाणिनिः ७।१।४, ५, ८, ९ ।

वैयश्विः सौवश्विः । खङ्गादेस्तु स्वाङ्गिः व्याङ्गिः व्याङ्गिः । *

४१८ । व्यासादेङ्क् षणौ ।

(व्यासादेः ६१, ऊक् ११, णौ ७) ।

वैयासकिः सौधातकिः । †

आत्रेयः शौभ्रेयः । गाङ्गेयः माहेयः यौवतेयः । ‡

४२० । ओर्लोपोऽकद्रुपाण्डुरेये ।

(ओः ६१, लोपः ११, अकद्रु-पाण्डुरेः ६१, एये ७) ।

* पूर्वसूत्रोदाहरणमाह—विगतोऽश्वी यस्य सः व्यश्वः तस्यापत्यं वैयश्विः, अदन्तत्वात् णिप्रत्यये यकारस्य इमि कृति तस्यैव ठङ्गिः । एवं शोभनोऽश्वी यस्य सः स्वश्वः तस्यापत्यं सौवश्विः, वकारस्य उमि तस्यैव ठङ्गिः ।

आद्यचः स्थाने जातयोः किं, दधिप्रियः अश्वी यस्य स दध्वश्वः, मधुप्रियोऽश्वी यस्य स मध्वश्वः, तस्य तस्य अपत्यं दध्वश्विः मध्वश्विः इत्यादौ इम् उम् न स्यात् । दान्ते स्थितयोः किं, इधातोः श्रट् वत् इति ऋद्धः, यतः इह यातमिति, एवं द्वयोर्बर्धयोर्भवं द्विवाचिकं इत्यादौ इम् उम् न स्यात् ।

खङ्गादेस्तु शोभनं अङ्गं यस्य स खङ्गः खङ्गस्यापत्यं स्वाङ्गिः, विगतं अङ्गं यस्य सः व्यङ्गः व्यङ्गस्यापत्यं व्याङ्गिः, व्यङ्गस्यापत्यं व्याङ्गिः इत्यादौ यवयोर्दान्तत्वादायचः स्थाने जातत्वाच्च प्राप्तौ निषेधः । अनन्तस्य तु व्यावकीर्षी, व्यव-क्रुशधातोः (११४१) णन्प्रत्यये, व्यवकीर्ष-शब्दात् स्वायि णे ईपि सिद्धम् । पाणिनिः ७।३।६ ।

† व्यासादिशब्दस्य स्थाने ऊक् स्यात् णिप्रत्यये परे, छिन्नादन्त्यस्य स्थाने । अक्-स्थितिः । व्यासस्यापत्यं वैयासकिः, व्यासशब्दात् णिः यकारस्य (४१७) इम्, (४१६) इकारस्य ठङ्गिरकारः, अनेन ऊक् । एवं सुधातुरपत्यं सौधातकिः, सुधाटशब्दात् णिः, आद्यचो ठङ्गिः, स्यस्थाने ऊक् । व्यासादिस्तु—व्यास वरुड निषाद चण्डाल विश्व सुधाट प्रभृतिः । पाणिनिः ४।१।६७, वार्तिकच ।

‡ अत्रादीनाह—अत्रेयपत्यं, शूभ्रस्यापत्यं । आत्रादीन् आह गङ्गाया अपत्यं, मत्स्या अपत्यं, युवत्या अपत्यं, सर्वत्र णेयप्रत्यये यथायोग्य (२५८) इवर्णावर्णयोर्लोपः । अत्रादिस्तु—अत्रि शूभ्र पूरु शुकण्डु पाण्डु कद्रू ब्रह्म कुमारिका रीरिणी विमाट विधवा अन्विका रुक्मिणी गोधा शुक नटी प्रभृतिः । पाणिनिः ४।१।२२ ।

उवर्णस्य एये परे लोपः स्यात् नत्वनयोः । कामण्डलियः ।
तयोस्तु काद्रवेयः पाण्डवेयः । *

४२१ । कल्याणी सुभगा दुर्भगा बन्धकी
रजकी बलीवर्दी ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमा परस्व-
नुसृज्यनुदृष्टि कुलटाभ्य इनेयः ।

(कल्याणी—कुलटाभ्यः ५॥, इनेयः १।) ।

सौभागिनेयः दौर्भागिनेयः । †

४२२ । क्षुद्रागोधाभ्यो वैरारौ ।

(क्षुद्रा-गोधाभ्यः ५॥, वा । १।, एरारौ १४) ।

नाटेरः नाटेयः, गौधेरः गौधारः गौधेयः । ‡

* कामण्डलोः कामण्डला वा अपत्यं कामण्डलियः, ण्ये ये अनेन उवर्णलोपः ।
कङ्गा अपत्यं, पाण्डोरपत्यं—उभयत्र उवर्णलोपाभावे, (३३७) उवर्णस्य ओकारः, (३५)
ओस्थाने अव् । कामण्डलुः चतुष्पाज्जातिविशेषः । पाणिनिः ४।१।१३५; ६।४।१४७ ।

† अर्थवशात् विभक्त्यविपरिणामः इति न्यायात् एये इति सप्तम्यन्त पदं षष्ठ्यन्तं
भूत्वा अनुवर्तते । कल्याणीति त्रयोदशस्य परस्य ण्यस्य स्थाने इनेयः स्यात्, स्थानि-
वत्त्वात् वृद्धिः, स्त्रियामीप् च । कुलटा इह कुलव्यक्ता सती भित्तुकी, असतीवाच्ये तु
(४२२) परसूत्रप्राप्तिः । कल्याण्या अपत्यं काल्याणिनेयः, स्त्रियां काल्याणिनेयीत्यादि ।
सुभगाया अपत्यं सौभागिनेयः, दुर्भगाया अपत्यं दौर्भागिनेयः, उभयत्र (४१६)
सुभगादित्वादुभयपदवृद्धिः । एवं परस्त्रिया अपत्यं पारस्त्रेण्येयः इत्यत्र (२५८) ईवर्ण-
लोपप्रसक्तत्वापि, सुभगादिपाठ-सामर्थ्यात् (२५८) ईकारलोपाभावे, अयतः सन्धौ, पश्चात्
तथैव वृद्धिः । सुभगादिषु—सुभगा दुर्भगा सुहृद् शत्रुमित्रसु अनुश्रुतिक अनुसंवत्सर
कुरुपञ्चाल उदकशङ्ख इहलोक परलोक सर्वलोक सर्वपुरुष सर्वभूमि परस्त्री राजपुरुष
अधिभूत अधिदेव चतुर्विंशति अग्निमरुत् अग्निवरुण सुहृन्मरुत कुरुजङ्गल विश्वधेनु अङ्गिनीश
इत्यादिः । प्रवाहण अग्रीव अनेश्वर्य अलेवज अकुशल अनिपुण अयथातथ्य इत्यादौ
विकल्पः । यथा, अग्रीवं आशौचमित्यादि । पाणिनिः ४।१।२२६, १२७ । अत्र
पाणिनीये कल्याण्यादिगणे रजकोशब्दस्थाने जरतीशब्दो दृश्यते ।

‡ क्षुद्राय गोधा च ताभ्यः ; (पाणिनी “गोधाया द्वक्” इति एकवचननिर्देशात्
“क्षुद्राभ्यो वा” इति बहुवचननिर्देशाच्च) । एरश्च आरश्च एरारौ । क्षुद्राः कुलशीलहीनाः

गार्ग्यः वात्स्यः जामदग्न्यः पाराशर्यः । *

४२३ । ओदौतोऽज्वत् तद्धृदय-क्यङ्याः ।

(ओत्-ओतः ५।, अच्-वत् १२।, तद्धृदय क्यङ्याः १॥) ।

ओदौङ्गां पर-स्तसंज्ञः कृतसंज्ञकश्च यः क्यङ्यौ च अज्वत् स्वातां[†]
बाभ्रव्यः । ‡

नाडायनः गार्ग्यायणः दाक्षायणी । पैतृष्वस्त्रीयः मातृष्वस्त्रीयः ।

रैवतिकः आश्वपालिकः । यादवः आङ्गिरसः । §

अङ्गहीनाय । “काः लुद्रा नाम ? अनियतपंक्ता अङ्गहीना वा” इति भाष्यम् ।
“व्यङ्गादुभौनाभ्याच्च” इति क्रमदीश्वरः । गोधाशब्दः शुभादिगणान्तर्गतः । अत्र वाशब्दस्य
व्यवस्थावानित्वात् शुद्राभ्यः परस्य ण्यस्य एरः स्याद्वा, गोधायाः परस्य ण्यस्य एरादौ
स्वातां वा इत्यर्थः । कुलशौलहीना यथा—नद्या अपत्यं नाटेरः, पत्न नाटेवः ।
एवं कुलटाया अपत्यं कौलटेरः कौलटेयः । सतीवाच्ये तु पूर्वसूत्रादिनेये कौलटिनेय
इति । एवं दास्या अपत्यं दासेरः दासेयः इत्यादि । अङ्गहीना यथा—काषायाः
अपत्यं काषेरः काषेय इत्यादि । गोधाया अपत्यं गौवेरः गौधारः गौधेय इत्यादि ।
पाणिनिः ४।१।२२६, १३०, १३१ ।

* गार्गादीनाङ्—गर्गस्थापत्यं, वत्सस्थापत्यं, जमदग्नेरपत्यं, पराशरस्थापत्यं, सर्वेन
गर्गादित्वात् ण्यप्रत्यये, आद्यचो ह्रस्वौ, (२५८) यथासम्बन्धमवर्णवर्णयोर्लोपः । स्थिथां
(२५९) यलोपे गार्गीत्यादि । गार्गादिश्च—गर्गं वत्सं अजं अगस्त्यं पुलस्तिकं चममं रंभं
अग्निवेशं शङ्खं शकं धनञ्जयं लोहितं बभ्रुं मरुद् मन्तुं वतङ्गं कण्वं यज्ञवल्क्यं शब्डिलं
चषकं सुदगलं जमदग्निं पराशरं उलूकं दण्डं प्रभृतिः । पाणिनिः ४।१।२०५ ।

† ओञ् ओञ्च तस्मात् । अच् इव अज्वत् । तस्य कस्य तौ, तयोर्ज्ञः तद्धृदयः,
तद्धृदयश्च क्वश्च ऋश्च ते । पाणिनिः ६।१।७६, ८० ।

‡ वधोऽपत्यं बाभ्रव्यः, अत्र वधुशब्दात् ण्यो कृते; (३३७) उकारस्य ओकारे, अनेन
यस्य अज्वङ्गावे, (३५) ओकारस्य अच् । (पाणिनिः ४।१।१०६) । एवं नावा ताव्यं
नाव्यं, (४२६) ण्यप्रत्यये, अनेन अच्तुल्यत्वे, शैष्ठ्यानि भाव । कृतो यकारः, स्वयं
भाव्यमित्यादि । गामिष्कति गम्यति, नावमिष्कति नाव्यति (८४३) क्यप्रत्यये अज्वत् ।
गौरिवाचरति गम्यते, नीरिवाचरति नाव्यते, उभयत्र (८४८) डाप्रत्यये, अज्वत् ।

§ नडादि-चतुष्टयसाङ्—नडस्थापत्यं नाडायनः, गार्ग्यस्थापत्यं गार्ग्यायणः, दाक्ष-
स्थापत्यं स्त्री दाक्षायणी, सर्वेन नडादित्वात् ण्यायनः । नडादिश्च (पाणिनिः

४२४ । मन्वर्जान्वर्ध्मौत्तस्येनोऽनोऽध्वात्मनो- ऽपत्यणोऽविकारणाभावकर्म्य ईने न न-लोपः ।

(मन्वर्जान्-वर्ध्मौत्तस्येनः ६।, अणः ६।, अध्वात्मनः ६।, अपत्यणो ७।, अविकारणा-
भावकर्म्यं ७।, ईने ७।, न । १।, न-लोपः १।) । *

मन्वर्जस्यानो वर्ध्मणः उत्तः स्यात् परस्येनश्च अपत्यार्थः, अतो विकारार्थवर्जे ष्ये भावकर्म्यार्थवर्जे ये च, अध्वात्मनोरीने, न-लोपो न स्यात् ।

याज्वनः भाद्रवर्ध्मणः औत्तः चाक्रिणः । †

४।१।६६, १००, १०१) नङ् नर ङीप काश्च दण्डिन् हलिन् बदर अत्रल दण्डा प्रभृतिः ।
पितृष्वसुरपत्यं पैतृष्वस्यैयः, मातृष्वसुरपत्यं मातृष्वस्यैयः, उभयत्र पितृष्वसादित्वात्
स्यैयः । (पाणिनिः ४।१।१२, १३४) । रेवत्या अपत्यं रैवतिकः, अत्रपालस्यापत्यम्
आत्रपालिकः, उभयत्र रेवत्यादित्वात् णिकः । एवं हारपालिक इत्यादि । रेवत्या-
दिषु—रेवतौ अत्रपालौ मणिपालौ हारपालौ वक्रवन् वक्रयाह कर्णयाह दण्डयाह
आमरयाह प्रभृतिः । यदोरपत्यं यादवः, अङ्गिरसोऽपत्यं अङ्गिरसः, एवं रघोरपत्यं
राघवः इत्यादिषु शेषत्वात् णः । (पाणिनिः ४।२।६२) सूत्रे शेषः = अपत्यादिवतुरर्थ-
नादन्योऽर्थः । अत्र तु बाह्याद्यादिगणान्तर्मलमिदं इत्यर्थः ।

* मन् वर्जयतीति मन्वर्जः (१००६), मन्वर्जधासौ अन् चेति मन्वर्जान् ।
स्यः संयोगः, स्यादिन् स्येन् । मन्वर्जान् च वर्ध्मं च उत्ता च स्येन् च मन्वर्जान्वर्ध्मौत्तस्येन्
तस्य । अध्वा च आत्मा च तस्य । अपत्यं णः अपत्यणसाधिनम् । न विकारोऽविकारः,
अविकारो णः अविकारणः, भावकर्म्यं च भावकर्म्यस्यैव भावकर्म्यस्यैव अभावकर्म्यस्यैव,
अभावकर्म्यस्यैव अभावकर्म्ययः, अविकारणश्च अभावकर्म्ययश्च अविकारणाभावकर्म्ययं
तस्येन् ।

† अत्र (४१३) विकारार्थवर्ज-णो परे सर्वेषां-मनन्तानां न-लोपनिषेधे, अपत्यार्थ-णो
परे मनन्तस्य न-लोपार्थसाह मन्वर्जानिति, अपत्यणो परे मन्-वर्जस्यैव मनन्तस्य न-लोप-
निषेधः, मनन्तस्य तु न-लोपः स्यादेव, अपत्यार्थमिदं परे तु मनन्तस्यापि न-लोपनिषेधः ।
मनन्तवर्जनात् वर्ध्मणोऽपि न-लोपप्राप्तौ तस्य न-लोपनिषेधार्थं पुनर्वर्ध्मणोऽप्यहम् ।
उत्तल्लु इह यदर्थं नियमार्थमेव, तं उत्तः अपत्यणो एव न-लोपनिषेधः, अन्त्ये तु
न-लोपः स्यादेवेति । यज्वनोऽपत्यं याज्वनः, भाद्रवर्ध्मणोऽपत्यं भाद्रवर्ध्मणः, उभयत्र

शैवः वाशिष्ठः । *

४२५ । सङ्क्रासंभद्रान्मातुर्द्वा षो ।

(सङ्क्रा-सं भद्रात् ५, मातुः ६, दुर् ११, षे ७) ।

हेमातुरः । †

४२६ । नन् पुंस्त्रियोः । (नन् १२, पुंस्त्रियोः ६॥) ।

पौनः स्त्रैणः । ‡

शेषत्वात् षः, अनेन न-लोपनिषेधः । मन्त्रस्य तु सुमात्रोऽपत्यं मौमानः इत्यादि । अपत्यं इति किं, चर्म्मणा परिवृतो रथः चर्म्मणः । उत्प्लोऽपत्यं औत्प्लः (४२५) उत्प्लोपः, अपत्यार्थमित्रणे तु उत्प्ल इदं औत्प चर्म्म । चक्रिणोऽपत्यं चाक्रिणः, एवं श्रद्धिनः श्रद्धिनः श्रद्धिनः इत्यादि संयोगादिनो न-लोपनिषेधः । अनोऽविकारणे यूया—ब्रह्म गानाति ब्राह्मणः । साव इदं सामनमित्यादि । तर्हि कथं ब्रह्मणोऽपत्यं ब्राह्मणः, ब्रह्मणः इदं ब्राह्मं भर इत्यादिप्रयोगः । उच्यते—“ब्राह्मोऽजातौ” (६।४।१७१) इति पाणिनि-श्रुते निपातः । “योगविभागोऽत्र कर्त्तव्यः । ब्राह्म इति निपात्यते, अनपत्येऽपि । ब्राह्मं इति । ततोऽजातौ । अपत्ये जातावपि ब्रह्मणश्चलोपो न स्यात् । ब्रह्मणोऽपत्यं ब्राह्मणः । अपत्ये किं, ब्राह्मौ औपधिः ।” इति भट्टोजिदीक्षितः । अभावकक्षये तथा—तूहनि भवः सूर्यः, ब्रह्मणि साधः ब्रह्मण्यः इत्यादि । पाणिनिः ६।४।१६४—७१ । “अमनोविकार इति उपसंख्यानं कर्त्तव्यम्” “मपूर्वात् प्रतिषेधे वा हितनाम्न-ति वक्तव्यम्” इति वार्त्तिकप्रथमः ।

* श्रियादीनाम् । शिवस्यापत्यं शैवः, वाशिष्ठस्यापत्यं वाशिष्ठः । श्रियादित्—श्रिश्च शिष्ठ गोतम सतु विश्ववण यस्क ककुत्स्व इत्याकु कुह पृथग् भूमि सपत्नी ऊर्चनाभ । अतिः । पाणिनिः ४।१।११२ ।

† सङ्क्रा च सम् च भद्रश्च तस्मात् । सङ्क्रावाचकात् समो भद्रश्च मातृशब्दस्य दुर्-शात् षे परे, ङिच्चादत्यस्य स्थाने । इयोर्मात्रोपत्यं हेमातुरः, अत्र तद्धितार्थे विषये षेनो, शेषत्वात् षो कृते एकपदोभावात् हे-रिकारस्य (४१६) वृद्धिः । एवं तिसृषु मातृणामपत्यं त्रैमातुरः, षण्मा मातृणामपत्यं षाष्मातुरः । संमातुरपत्यं संमातुरः, एवं भद्रमातुरः । पाणिनिः ४।१।११५ ।

‡ पुंस्-स्त्री-शब्दयोः नन् स्यात् षे, नित्यादत्ते, अदन्तनकारस्थितिः । पुंसोऽपत्यं पौनः, स्त्रिया अपत्यं स्त्रैणः, षे ननि च कृते (२५८) चकारलोपः । एवं इदमाद्यर्थे

४२७ । कुञ्जादेर्णायन्योऽस्त्रीव्वेऽपत्ये ।

(कुञ्जादेः ५१, णायन्यः ११, अस्त्रीव्वे ७१, अपत्ये ७१) ।

कुञ्जादेरपत्यार्थे णायन्यः स्यात्, न तु स्त्रियां न च व्वे ।

कौञ्जायन्यः ब्राह्मण्यन्यः । स्त्रीव्वे तु कौञ्जायनी कौञ्जायनाः ।*

४२८ । गर्गयस्कविदादिभृग्वचि-कुत्सा-
ङ्गिरो-वशिष्ठ-गोतम-रूढांतु लुक् व्वेऽस्त्रियां ।

(गर्ग—रूढांतु ५१, लुक् ११, व्वे ७१, अस्त्रियां ७१) ।

देशतुल्यास्यः क्षत्रियोः रूढः । एभ्यः परेषामुक्तानां त्यानां
व्वे विहितानां लुक् स्यात् न तु स्त्रियां । †गर्गाः वत्साः, यस्काः लह्याः, विदाः उर्व्याः, भृगवः अत्रयः
कुत्साः अङ्गिरसः वशिष्ठाः गोतमाः, अङ्गाः वङ्गाः कलिङ्गाः ।
स्त्रियां तु भार्गव्यः । ‡अस्त्री कृतेऽपि यथा—पुंस इदं पौंक्षं, स्त्रीणां समूहः स्त्रीषं, स्त्री देवता अस्य स्त्रीषः ।
पाणिनिः ४।१।८७ ।* स्त्री च व्वच्च स्त्रीव्वं, न स्त्रीव्वं अस्त्रीव्वं तस्मात् । णायन्येन णायनी वाच्यते ।
कुञ्जस्यापत्यं, वृक्षस्यापत्यं, णित्वात् आद्यस्य वृद्धिः । कुञ्जस्यापत्यं स्त्री, कुञ्जस्यापत्यानि
पुमांसः, इत्युभयत्र नडादित्वात् णायन एव । कुञ्जादिभ्यः—कुञ्ज ब्रह्म शङ्ख लोम भस्म
शुभ विपाग् प्रभृतिः । पाणिनिः ४।१।८८ ; ५।२।११२ ।† गर्गयस्कविदश्च ते आदयो येषां ते गर्गयस्कविदादयः, आदिशब्दस्य प्रत्येकेन
सम्बन्धात् गर्गादि-यस्कादि-विदादय इत्यर्थः । ते च भृगुश्च अत्रिश्च कुत्सश्च अङ्गिरश्च
वशिष्ठश्च गोतमश्च रूढश्च तस्मात् । देशेन तुल्या आत्मा यस्य सः देशतुल्याख्यः, यथा
वङ्गो देशविशेषः, वङ्गं पातौति (४२८) अत्रत्यं वङ्गाराजा इत्यादि । “जनपदवचन-
क्षत्रियः” इति पाणिनिः । उक्तानां त्यानामिति अपत्यार्थप्रत्ययानामित्यर्थः । लुक्-
करणात् (८३) त्यलोपे त्यलक्षणमिति न्यायेन वृद्धादिनं स्यात् ।‡ गर्गस्यापत्यानि वत्सस्यापत्यानि, उभयत्र गर्गादित्वात् णायस्य लृक् । यस्कस्याप-
त्यानि लह्यास्यापत्यानि यस्कादित्वात्, विदस्यापत्यानि उर्व्यास्यापत्यानि विदादित्वात्,

४२६। ढघे कात् षणीककण्णीनेयाञ्चानितञ्च।

(ढ-वे ७, कात् ५।, षणीक कण् षीन-इयाः १३, च ११, अनितः १३, च ११) ।

कात् परा एते पूर्व्वं च सेतोऽनितञ्च स्युः ढे घे च वाच्ये । *

तर्कं वेत्ति अधीते वा तार्किकः ; पदकः, क्रमकः ; वैयाकरणः ; वाचा कृतं वाचिकं ; पाणिनीयं ; शक्त्या युध्यतेऽसौ शाक्तीकः, याष्टीकः ; तिष्ठेण धुक्ता रात्रिः तैषी, पौषी ; चत्त्राय साधुः क्षत्रियः ; यज्ञाय हितं यज्ञियं ; मधुराया आगतः

एवं भृगोरपत्यानि एतेषु णस्य लुक् । यस्कादियंथा—यस्का पुनरसद् वर्धक मय्यक लक्ष्य (लुक् वा) रक्षोमुख कोटुपाद प्रभृतिः । विदादिषु—विद पुत्र उर्व्वं कश्यप कुशिक भरद्वाज उपमन्यु आपस्तम्ब शरङ्ग रथन्तर विश्वानर प्रभृतिः । अत्रैरपत्यानि अत्र षोडशस्य लुक् । कुम्भस्यापत्यानि अङ्गिरसोऽपत्यानि वशिष्ठस्यापत्यानि गीतमस्यापत्यानि एतेषु णस्य लुक् । अङ्गस्य राज्ञोऽपत्यानि, एवं वङ्गस्यापत्यानि कलिङ्गस्यापत्यानि इत्यादिषु णस्य लुक् । क्विप् प्रसिद्धनस्तिथोऽपि रुढी वक्तव्यः यथा—रघूनामन्वयं वद्वे, इच्छाकृणामिदं हि कुलव्रतम् इति च रघुः । नाथो यदूनामिति उद्भटः । अस्त्रिथामिति किं, भृगोरपत्यानि स्त्रियः इत्यत्र णलोपाभावो भार्गवीशब्दात् नस्त्विभक्तौ भार्गव्यः इति । अपत्यार्थप्रत्ययानामिति किं, भृगोरिमे भार्गवाः सन्ताः इत्यादौ न णलोपः । एव प्रिया गार्ग्या यस्य स प्रियगर्गः इत्यत्र समुदायस्य एकत्वेऽपि गार्ग्यशब्दस्य बहुत्वे प्रयुक्तत्वात् णलोपः स्यादेव । एव प्रियो गार्ग्यो धेया ते प्रियगार्ग्याः अत्र समुदायस्य बहुत्वेऽपि गार्ग्यशब्दस्य एकत्वे प्रयुक्तत्वात् णलोपो न स्यात् । एवं प्रिययस्क, प्रिययास्काः इत्यादयः । पाणिनिः २।४।६२—६६ । अत्र वक्तव्यम्—“न गोपवनादिभ्यो” इति पाणिनिमूत्रेण (२।४।६७) विदादिगणालगंत-गोपवनादिभ्यो लुक्निषिधः ।

* ढघ च ढघं तस्मिन् । षणीक कण् च षीनञ्च इयञ्च ते । नास्ति इत् येषां ते अनितः । षीनेयाश्चेति चकारेण पूर्व्वोक्ताः णिप्रभृतयः प्रत्ययाः समुच्चयन्ते । अनित-येति चकारेण स्नेतः इति विशेषणान्तरं समुच्चयते । ततश्च—इह चत्वारः पूर्व्वोक्ताश्च सप्त इति एकादश प्रत्ययाः सर्व्वकारकेभ्यः कश्चापि कर्त्तरि च वाच्ये स्युः, ते च प्रथो गार्ग्यसारेण कृत्विच इद्वहिताः स्युरित्यर्थः । इत्-रहिता इति कथनात् (४।१६) णिति ते परे षड्भिर्न भविष्यतीति । अथेश्विशेषं प्रत्ययविशेषलु अभिधानादेर्न ज्ञेयइति ।

माधुरः ; इह भवं ऐहिकं ; कादाचित्कं ; ग्रामीणः, ग्राम्यः ;
मूर्धन्यः ; नादेयः ; शालीयः ; नागरः ; अग्रः । *

४३० । व्यटेलीपोऽनाराच्छ्वतोऽच्येऽयौ ।

(अ टः ६।, लोपः १।, अनारात्-अग्रतः ६।, अच्-य ७।, अयौ ७।) ।

* तर्कम् वेत्ति अधीते वा इत्यर्थे एव तर्कम् इत्यस्मात् कर्मकारकात् कर्तरि वाच्ये
र्णिकः । (पाणिनिः ४।२।६५) । एवं—पदं वेत्ति अधीते वा पदकः, क्रमं वेत्ति अधीते
वा क्रमकः, उभयत्र अनित् कण् । (पाणिनिः ४।२।६१) । व्याकरणं वेत्ति अधीते
वा वैयाकरणः, व्याकरणशब्दात् णप्रत्यये (४।१७) यस्याने इम्, तस्य वृद्धिः । (पाणिनिः
४।२।५६) । वाचा कृतं वाचिकम्, अत्र वाचा इत्यस्मात् करणकारकात् कर्मणि वाच्ये
र्णिकः, (४।३१) न दं तस्यैवित्यनेन दान्तत्वनिषेधात् (२।११) विरामाभावे कृडादि नं
स्यात् । (पाणिनिः ५।४।३४) । पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम्, अत्र पाणिनिना इति
कर्तृकारकात् कर्मणि वाच्ये णीयः । (पाणिनिः ४।३।१०१) । एवं शस्त्रवर्ध्मणा प्रोक्तं
शास्त्रवर्ध्मिकमित्यादि । शास्त्रीक इत्यत्र करणकारकात् कर्तरि वाच्ये णीकः ; यद्या
युध्यते अधौ याष्टीकः । (पाणिनिः ४।४।५६) । पाणिनिमते तु शक्तिः प्रहरणस्य,
यष्टिः प्रहरणस्य इत्याकारं वाक्यम् । तिथ्येण नचत्रेण युक्ता रात्रिः तैषी, एवं पुष्येण
नचत्रेण युक्ता रात्रिः पौषी, उभयत्र तिथ्येण पुष्येण इति कर्मकारकात् कर्मणि वाच्ये
णे कृतं वृद्धौ, (२।६०) यकारलोपे, (२।५७) विश्वादीप् । (पाणिनिः ४।२।३) । अक्षिणः,
यज्ञियम् इत्युभयत्र तादर्थ्ये हितशब्दयोगे च अतुर्थ्यन्तादकारकादपि इयप्रत्ययः, सूत्रे कार-
कादिति तु प्रधानेन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायादुक्तं । (३०८) स्वामीश्वराधिपतीत्यनेन
सम्बन्धविवक्षायामेव षष्ठोऽसप्तमौविधानात्, अत्राय साधुरित्यत्र निमित्तार्थे अतुर्थी ।
(पाणिनिः ४।१।१३८—अत्र सूत्रे जातौ घः न तु साध्वर्थे) । पाणिनिः ५।१।५) । माधुर
इति मधुरायाः इति अपादानकारकात् कर्तरि वाच्ये णः । (पाणिनिः ४।३।७४) । इह
इति अधिकरणात् कर्तरि वाच्ये णिकं ऐहिकं, एवं कादाचित् भव कादाचित्कं,
अत्र कण् । (पाणिनिः ४।३।५३) । ग्रामे भवः ग्रामीणः, अत्र णीनः, एवं ग्राम्य
इत्यत्र णः । (पाणिनिः ४।२।६४ ; ४।३।२५) । मूर्धनि भवो मूर्धन्यः, अत्र णो कृतं
(४।३४) न-लोपनिषेधः । (पाणिनिः ४।३।५५) । नद्यां भवो नादेयः, अत्र णीयः,
(पाणिनिः ४।१।६७) । शालायां भवः शालीयः अत्र णीयः । (पाणिनिः ४।२।११४) ।
नागरे भवो नागरः, अत्र णः (पाणिनिः ४।२।१०८) । अये भवः अग्रः, अत्र णः,
(पाणिनिः ४।४।११६) । एतेषु उदाहरणेषु (२।५८) यथासम्भवम् इवार्थावर्णलोपः प्रत्यगाश्च
सेतोऽनितस्य ज्ञेयाः । एवं प्रयोगानुसारेण कारकात् कर्मणि कर्तरि च वाच्ये प्रत्यया-
भवन्तीति ।

पौनःपुनिकः, वाह्यः वाहीकः । *

४३१ । न दं तसौ त्वस्तर्ये च ।

(न । ११, दं ११, त-सौ ११, तु । ११, अत्यर्थे ०, च । ११) ।

अथावचि ये च ते पूर्व्वं दसंज्ञं न स्यात् तान्त-सान्ती तु
अत्यर्थे च ।

आरातीयः शाश्वतिकः । † °

* व्यस्य टिः व्यटिस्तस्य । आराच्च शश्वत् तत्, न तत् अनाराच्छ्वत् तस्य । अथ
यश्च अर्थं तस्मिन् । नास्ति दुर्यस्मिन् अयुस्तस्मिन् । आरात्-शश्वत्-वर्जितस्य अव्ययस्य
टिलोपः स्यात् प्रकरणबलात् तद्धितसंज्ञकी अचि युभिन्ने ये च परे इत्यर्थः । पुनःपुनर्भवः
इति वाक्ये (४२८) णिके. (४१६) वृद्धौ, अनेन टिलोपे पौनःपुनिकः । वह्नि-भवं इति
वाक्ये षोः षीकं च वृद्धौ, टिलोपे वाह्यः वाहीक इति । एवं सायंप्रातर्भवः सायं-
प्रातिक इत्यादि । अथौ किं, शंयुः अहंयुः । आरात्-शश्वतोऽदृष्टारणं परस्मैवे दर्शितम् ।
अथ आरात्-शश्वत्-वर्जनादेव अव्ययप्राप्ती पुनर्व्ययङ्ग्यं कश्चिदव्ययस्य टिलोपाभावज्ञाप-
नाय, तेन सुष्ठु भावः सोऽष्टवं, अं विद्यतेऽस्य शंयुः, एवं कथं इति । “अव्ययानां भवनादे
टिलोपः । अनित्योऽयम्” । इति सिद्धान्तकौमुदी ।

† तश्च सश्च तसौ । अस्ति अर्थो यस्य तस्मिन् । तस्मिन्निर्दिष्टे पूर्व्वस्येति न्याया-
दाह—पूर्व्वं दसंज्ञं न स्यादिति । अत्येऽयौ इत्यनुवर्तते । (३१८) प्रत्यये परे क्लि-
ष्टुकिं क्षुप्तविभक्तिमाश्रित्य पदत्वे अनेन निषिध्यते । आरातीय इति आरात् भव इति
वाक्ये (४२८) ईये, अनेन पदत्वनिषेधात् न (५८) चपोऽवे जव् । एवं शश्वत् भव इति
वाक्ये षिके शाश्वतिक इति । ये परे यथा—त्वच इदं त्वाचं, दिशि भवं दिश्यमित्यादौ
अनेन दान्तत्वाभावात् (२११) विरामे परे न कुडादिः । एवं आनङ्गुलं मधुलिखं गोदुग्धं
भौपानहमित्यादौ क्रमेण न, दङ् ट घ धङ् (१८३, १७५, १७६, २३७) । तान्त-सान्ती
यथा—तद्धितो भावः ताडित्यं, अत्यर्थे तद्धितान् इत्यादौ न (५८) तस्य द । एवं
पयसौ विकारः पायस्यं घृतादि, पायसं परमात्रं, अत्यर्थे पयस्मान् पयसौ तेजस्वी
इत्यादौ अदान्तत्वात्, स्यादौयहस्रपरत्वाभावादिति केचित्, न सस्य (१०२) विसर्गः ।
अथौ किं, शंयुः अहंयुः अथ दान्तत्वात् (५३) मस्यानुस्वारः । अथौ किं, वास्यर्थं
देखाच्चम् इत्यादौ दान्तत्वात् (६४) विरामविहितं कार्यं स्यादेव । किञ्च नञा निर्दिष्ट-
नित्यमिति न्यायात् भवदौयमित्यादौ दान्तत्वात् (५८) जव्, शंयु इत्यादौ (५३)
नस्यानुस्वारः । पाणिनिः १।४।१८, १८ । “अव्ययतीरद्वयोत्तरपदीदौ न्यायानकोप-
वेधेऽप्युक्तौ विप्रतिषेधेन” इति वार्तिकश्च ।

४३२ । अङ्गोऽङ्गोऽनीने ।

(अङ्गः ६१, अङ्गः ११, अनीने ७१) ।

आङ्गिकं । ईने तु द्वाहीनः । *

सुपाञ्चालकः अर्द्धपाञ्चालकः । †

दीवारिकः सौवरं सौवं सौवस्तिकः सौवादुसृद्वं वैयत्कसं
शौवं शौवनं स्मैयक्तं सौवं सौवीध्यायिकं सौवग्रामिकं नैय-
ग्रोधं । एकेति किं, न्याग्रोधमूलिकं । शौवापदं श्वापदं,
नैयङ्गवं न्याङ्गवं । श्वागणिकं । ‡

* न ईनोऽनीनसखिन् । अदन्-शब्दस्य अङ्गः स्यात् अवि ये च तद्धिते, न तु
ईने अयौ च । तन्मत्वात् अस्यर्थे इत्यस्य मानवृत्तिः । अङ्गि भवं आङ्गिकं (४२९)
णिके, अनेन अङ्गादिभ्यः, (४१६) वृद्धिः । ईने तु, इयोरङ्गोर्भवः इति तद्धिताग्रविषयद्विगौ
(४२९) ईने कृते, अङ्गादिभ्यनिषेधात् (३२७, २५८) द्वाहीनः । पाणिनिः ५।१।७९, ८६,
८७; ६।४।१४५ ।

† (४१६) सुपञ्चालादीनुदाहरति—सुपञ्चाले (दिग्ने) भवः, अर्द्धपञ्चाले भवः, उभयत्र
(४२९) कण्, परपदस्य वृद्धिः । सुपञ्चालादिभ्यः—सुपञ्चाल सर्वपञ्चाल अर्द्धपञ्चाल
पूर्वपञ्चाल दक्षिणपञ्चाल उत्तरपञ्चाल गुरुलघु पितृपितामह वातपिच वातश्रेष्ठ
एकपुरुष पूर्वपुरुष पूर्वहायन अपरहायन हिसंवत्सर द्विवर्ष त्रिसप्तति द्विनिष्क द्विसुवर्ण
प्रीष्ठपद भद्रपद इत्यादि । अत्र द्रष्टव्यम्—पाणिनेः ७।३।१०—१८ सूत्राणि उत्तरपद-
वृद्धयर्थकानि ; ७।३।१९—२१ सूत्राणि उभयपदवृद्धयर्थकानि । तत्र प्रथमोक्तानि सूत्राणि
वोपदेवमते सुपञ्चालादिगणघटकानि ; शेषोक्तानि तु तन्मते सुभगादिगणप्रयोजकानि
(४१६ सूत्रं द्रष्टव्यम्) ।

‡ (४१८) द्वाहीनोदाहरति—द्वाही नियुक्तः दीवारिकः, (४२९) णिकः, वस्य उम्,
तस्य वृद्धिः । द्वार इति अजनस्य यङ्ङात् रेफान्तस्य न स्यात्, तेन द्वारि नियुक्तः
द्वारिक इति । (पाणिनिः ४।४।६९) । स्वरं भवं सौवरं, स्वरमधिकृत्य कृतोऽयः
सौवरः इति वा, णः, उम्, तस्य वृद्धिः । (पाणिनिः ४।३।८७) । एवं सर्वत्र । ख
(खर्गे) भवं, सौवं, अत्र स्वरशब्दात् णः, (४३०) टेलीपः । (पाणिनिः ४।३।२४, ५३)
खलोति वक्ति सौवस्तिकः, खल्लि यथा स्वापथा वक्ति, वल्ल्यति इति वा—णिकः,

४३३ । विकारसङ्घभावेदंहितस्वार्थादौ ।

(विकार—स्वार्थादौ ७) ।

एष्वर्थेषु च ते त्याः स्युः ।

हेम्नो विकारः हैमः आप्यः आग्नेयः, भिक्षाणां समूहः भैक्षं
आहुं गाणिक्यं राजकं, गुरोर्भावः गौरवं यौवनं साम्यं वैरूप्यं
राज्यं सौहार्दं, विष्णोरिदं वैष्णवं स्वदीयं माघवनं शौवनं । *

टेलीपः । स्वादु-सुदुना कृतं, स्वादुसुदुनि संकृतं वा, (भक्तं) सौवादुसुदवं । व्यक्तमो-
ऽव्युत्पन्नः, व्यक्तसे भवं वैयक्तस । केचित्तु व्यक्तसशब्दं हारादौ न पठन्ति, ते
पुनः, विगतोऽर्थः व्यक्तः तं सति व्यक्तसः, कपिलिकादिवात् रस्य लः, तत्र भवः
वैयक्तस इति आद्यवः स्थानजातत्वात् (४१७) यस्य इम् तस्य वृद्धिरिति वदन्ति ।
अः (परदिने) भवं शौवं, णो-टेलीपः । शौवभक्तत्वमिति भट्टिकाव्ये—अः परदिनं
तेकते गच्छताति अस्तिकः (६६६) कप्रत्ययः, अस्तिक एव शौवभक्तस्य भाव इति
व्याख्या, अत्र अस्त्यशब्दस्य वस्य उम् । शुनि भवं शौवनं, (४२४) अविकारिणे परे न-
लोपनिषेधः । (१६४) अयुवमघोनामिति तद्धितपरे वर्जनात् न वस्य उः । स्फाकृते
भवं स्फैयकृतं, स्फाः खादिरः खड्गः, तेन कृतमिति तृतीयातत्पुरुषः । स्वे (धने
आत्मने वा) भवं सौवं । स्वाभ्याथे वेदे भवं सौवाभ्याथिकं वेदाध्ययनं । स्वयामि भवं
सोवयामिकं । स्व-यइणेनैवेष्टसिद्धौ स्वाभ्याथ-स्वयामयो-यइणं अन्वशब्दादिस्थितस्वशब्दस्य
निषेधार्थे, तेन स्वशब्दस्य स्वशब्दं, स्वोदरं पूरयतीति स्वोदरिक इत्यादि । न्यगोघे
भवं नैयगोघं, न्यगोघी वटवृक्षः । एकं किं किं, न्यगोघसूत्रे भवं न्यगोघसूत्रिकम् ।
आपदे भवं शौवापदं आपदं, न्यडौ (सुगे) भवं नैयडवं न्याडवं, उभयत्र विकल्पेन
वस्य उम् । शुनां गणः अगणः अगणे भवं आगणिकं, (पाणिनी तु अगणेन चरतीति
आगणिकः अगणिक इति ४।४।११) अत्र (४१८) आदेरिकारादौ तद्धिते परे निषेधात् न
वस्य उम् । इकारे किं, अदंष्ट्रायां भवः शौवादष्टः इत्यादौ उम् स्यादेव । अत्र (३४)
मनीषादिवात् (पाणिनिः ७।३।६—“पदान्तस्यान्यतरस्याम्”) अकारदौर्धः ।

* स्वस्य आत्मनोऽर्थः अभिधेयः स्वार्थः, स्वार्थे आदिर्धस्य स स्वार्थादिः । विकारः
सङ्घभावश्च इदम् च हितश्च स्वार्थादिश्च समाहारं तद्धितम् । प्रकृतेरवस्थान्तरं विकारः,
(पाणिनिः ४।३।१३४), सङ्घः समूहः, (पाणिनिः ४।२।१७), भावोऽसाधारणधर्मः,
(शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं भावः, प्रकृतिजन्ययो धेप्रकारो भाव इति वा) (पाणिनिः ५।१।११६),
इदमिति सम्बन्धोपलक्षणं, (पाणिनिः ४।३।१२०), हितमिष्टसाधनं, (पाणिनिः ५।१।१७)

४३४ । ऋद्रो ये । (सूत् ११, व. ११, ये ०) ।

पित्रं । *

४३५ । हन्घनघृतराज्ञामुङ्लोपः षो ।

(हन्-घन्-घृतराज्ञां ६॥, उङ्लोपः ११, षो ०) ।

वार्त्तन्नं पौष्णं धार्त्तराज्ञं । एषां किं, सामनं । †

स्वार्थः प्रकृतार्थानतिरिक्तः (“स्वार्थे ‘उपसंख्यानम्’” इति वार्त्तिकम्) । एषु अर्थेषु ते पूर्वोक्ताः (४१५) षि ष्येय षा षायन षीय षिक ष, (४२६) षीक कष् षीन इय, एते एकादश प्रत्ययाः सेतः अनितश्च स्युरित्यर्थः । अपि सखात् शब्दात् यस्मिन्नर्थे यः प्रत्ययः सेत् अनित्, वा स्यात्, एतत् सर्वं प्रयोगानुसारेणैव ज्ञेयं । आदिपदेन “सास्य देवता” (पा. ४।२।२४), “तदस्य पण्यम्” (पा. ४।४।५१), “श्रित्यम्” (पा. ४।४।५५), “प्रहरणम्” (पा. ४।४।५७), “शौलम्” (पा. ४।४।६१), “तत्र नियुक्तः” (पा. ४।४।६६), “तस्यैवरः” (पा. ५।१।४२) इत्यादयो बहुव्रीह्यां बोध्याः । हेम इति अनेन णप्रत्यये, (४१६) वृद्धिः (३३७, २५८) नस्य अकारस्य च लोपः । एवं अपां विकारः आप्यः अच णाः । अघ्रिर्विकारः आघ्रेयः, अच ष्येयः । भिवाणां समूहः भैचं (पाणिनिः ४।२।३८), अङ्गां समूहः आङ्गं, (वार्त्तिकम्), अच षो (४३२) अङ्गादेशः । गणिकानां समूहः गाणिकं, अच णाः । राज्ञां समूहः राजकं, अच कष् । यूनां भावः यूवनं, (४२४) अविकार-ण्वे परे न-लोपाभावः, (१८४) तद्धितवर्जनात् न वस्य उः । (पाणिनिः ५।१।१२०) । समस्य भावः सार्थं, विरुपस्य भावो वैरुप्यं, उभयव णाः । (पुरोहितादिगणान्तगतस्य) राज्ञी भावः (पाणिनिमते भावः कस्य वा) राज्यं (सप्ताङ्गवचनं), णप्रत्यये, (३३७, २५८) नस्य अकारस्य च लोपः । सुहृदी भावः सौहृद्दे षाः, (४१६) सुभगादित्वात् उभयपदवृद्धिः । वैष्णवमित्यत्र षे, (३३७) उवर्णस्य षीकारे, (३५) अच् । तव इदं त्वदोयं, अच षीयः, (११५) त्वदादेशः । मघवत इदं माघवनं, (१८१) तुङ्गपसे माघवतं, घन इदं शौवनं, उभयव षे, (१८४) न वस्य उः, (४२४) अविकारण्वे न-लोपनिषेधश्च ।

* ऋकारो रः स्यात् तद्धित-यकारे परे । पितुरिदं पित्रं, (४३३) अनित् णाः । (पितुरागत इति तु पाणिनिः ४।३।७६) । ये किं, पैतृकं, सेत् कष् ।

† हन् च घन् च घृतराज्ञन् च तेषां । घन् इति घन्-भागात्, तेन उचन्-पूषन्-प्रभृतीनां यङणं । (११७) सदानीऽङ्लोप इत्यनेनैव अङ्लोपे सिद्धे इदं नियमार्थं, तेन

४३६ । युष्मदस्मद्वन्मदां युष्माकास्माक- तवकममकाः षण्णौने ।

(युष्मद—मदां ६॥, युष्माक—ममकाः १॥, षण्णौने ७) ।

यौष्माकं यौष्माकीणं, आस्माकं आस्माकीनं, तावकं तावकीनं
मामकं मामकीनं । *

सूर्याय हितं सौरीयं आगस्त्रीयं आत्मनीनं । चौर एव चौरः
त्रैलोक्यं रामकः । †

षे परे एवामेव उङ्लोपः स्यात् नान्यस्य इत्यर्थः । त्वञ् इदं इति वाक्ये (४३३)
षे कृते त्वञ् इत्यस्य उङ्लोपे, (१८६) ऋस्थानि घ्नः. (४१६) आद्यची वङ्गिः, वार्त्तघ्नं ।
एवं पूष्ण इदं पीणं, धृतराज इदं धार्तराजं । उष्णस्तु अपत्यार्थे षे, औष्ण इति (४२४)
पूर्वसुदाहृतम् । एषां किं, स्माक इदं सामनं, अत्र पूर्वेषामपि (११७). उङ्लोपो न
स्यात् । सर्व्व अविकार-षे न-लोपाभावः (४२४) । पाणिनिः ६।४।१३५ ।

• युष्मद् अस्मद् त्वद् मद् एषां स्थाने क्रमात् युष्माक अस्माक तवक ममक एते
आदेशाः स्युः षे णीने च परे । युष्माकमिदं इति वाक्ये षे णीने च० केलुकि युष्माक-
देशे वङ्गी यौष्माकं यौष्माकीणं । एवं आस्माकं आस्माकीनं । तव इदं इति वाक्ये षे
णीने च युष्मद् एकत्वात् (२१५) त्वदादेशे, णनेन तवकादेशे वङ्गी तावकं तावकीनं,
एवं मामकं मामकीनं । स्त्रियौ मामकौ (कुन्दनि), मामिका (लौकी) । पाणिनिः
४।१।१, २, ९ ।

† (४३३) इतिार्थे उदाहरति सौरीयमित्यादि । सूर्याय इत्यस्मात् षीये विभक्ति-
लोपे, (२६०) यलोपः । एवं आगस्त्रीयं । आत्मने इति आत्मनीनं, अत्र णीने (४२४)
न-लोपनिषेधः । (पाणिनिः ५।१।६; ६।४।१६६) । स्वार्थे उदाहरति, चौर इति ।
एवं त्रैलोक्यौ एव त्रैलोक्यं, अत्र णौ वङ्गी (२५८) ईकारलोपः । स्वार्थप्रत्ययान्ताः
सूर्य्यलिङ्गा एवेति नियमेऽपि अस्य क्लीबत्वमभिधानात् ; अतएवांतां कचित् स्वार्थिकाः
प्रत्यया लिङ्गवचनान्तरवर्त्तन्ते । राम एव रामकः, अत्र कण् । कप्रत्ययोऽन्यार्थेऽपि
भवति, यथा—अशाने कुत्सिते चैव संश्रायामनुकम्पने । तद्व्युत्पन्नतावयव्ये वाक्ये
ऋक्षे च कः स्मृतः ॥ इति प्राञ्चः । तद्व्युत्पन्नतावयव्ये अनुकम्पाव्युत्पन्नतावयव्ये । पाणिनिः
“अशान्ते” (५।१।७२), “कुत्सिते” (७४), “संश्रयां कन्” (७५), “अनुकम्पायाम्”
(७६), “नौतौ च तद्व्युत्पन्नतावयव्ये” (७७), “अले” (८५), “ऋक्षे” (८६) ।

४३७ । केऽकः खो हे तु वा ।

(के ७, अकः ६, खः १, हे ७, तु ११, वा ११) ।

कन्यका, सुकन्यकः सुकन्याकः । *

शिवो देवता यस्यासौ शैवः, शाक्तेयः । †

४३८ । त्वतौ भावे । (त्व-तौ ११, भावे ७) ।

साधुत्वं जडता, पाचकत्वं, ब्राह्मणीत्वं । ‡

* अकः प्रत्याहारस्य खः स्यात् कणि परे, बहुव्रीहौ तु वा । कन्या एव कन्यका, अत्र अनित-कणि कृते, अनेन ऋत्वे, स्वार्थप्रत्ययान्तात्तद्धिगा एवेति (२४६) चाप् । एवं मृणालिका रामोरुका, सेनानिका इत्यादि । शोभना कन्या यस्यति बहुव्रीहौ सुकन्यकः सुकन्याक, अत्र वा ऋत्वे । अक इति किं, नौरिव नौका इत्यादि । पाणिनिः ७।४।१३, १४, १५ ।

ह्रसे परेऽपि क्वचित् ऋत्वी वक्तव्यः यथा—कालिदासः, वेदेद्विबन्धुः, केतकिदत्तुरितं, नाडिनचचमित्यादयः प्रयोगानुसारात् ।

† (४३३) आदिपदस्य उदाहरणमाह शैवः, अत्र णः । (पाणिनिः ४।२।२४) । एवं शक्तिदेवता यस्यासौ शाक्तेयः, अत्र णेयः । एवं शाक्तः वैष्णवः गान्धर्व इत्यादि । प्रयोगानुसारेण अर्थविशेषे तद्धितप्रत्यया भविष्यन्तीत्यादिपदेन सूचितमिति ।

‡ सायनात् त्व त इति द्वयं स्यात् भावेऽर्थे । अभिधानात् त्वान्तस्य क्तौत्वं, तान्तस्य च स्त्रीत्वं स्यात् । भावस्तु प्रवृत्तिनिमित्तं, येन धर्मेण अर्थं गौरितं प्रतीतिः स धर्मा गोशब्दस्य भाव इत्यर्थः । साध्या भावः साधुत्वं, जडया भावः जडता, उभयत्र (३२७) पुंवद्भावः । पाचिकाया भावः पाचकत्वं, अत्र (३२८) पुंवद्भावनिषेधेऽपि, (३५०) विशेषविधानात् पुंवद्भावः । एवं वज्रा भावः पक्षत्वं, मेधिल्या भावः मेधिलत्वमित्यादि । ब्राह्मण्या भावः ब्राह्मणीत्वं (३५०) अजात्याख्य इत्युक्तः न पुंवद्भावः, एवं दत्ताल-मित्यादि । त्व त इत्युभयस्य भावविहित-ण्यदिप्रत्ययस्य च सामान्यविशेषभावाभावात् वाच्यबाधकत्वाभावे जडस्य भावः जडत्वं जडता जाड्यं, गुरोर्भावः गुरुत्वं गुरुता गौरवमित्यादि स्यादेव । अत्र वक्तव्यम्—“देवात् तल्” (५।४।२७) इति पाणिनि-सूत्रेण देव एव देवता इति सार्थं तल्प्रत्ययः । पाणिनिः ५।१।११६ ।

४३६ । लीकोऽर्घात् सः ष-स्ति ।

(लि-इकः ५।, अ-घात् ५।, सः ६।, षः १।, ति ७।) ।

अ-घात् लीकः सः षः स्यात् तद्धिते ते । यजुङ्, घात्तु
गीस्त्वं । *

४४० । चूत् साम्ये । (चूत् १।, साम्ये ७।)

उपमानार्थे चूत् स्यात् । कृष्ण इव कृष्णवत् ।†

४४१ । मतुरस्त्यर्थे । (मतुः १।, अस्ति-अर्थे ७।)

श्रीरस्ति यस्यासौ श्रीमान्, विदुषान् दोषान् । ‡

* खेरिक् लीक् तस्मात् । नास्ति घौ यत्र सोऽर्घस्तस्मात् । दीर्घवर्जात् लिङ्गस्य इकः परस्य सस्य षः स्यात् तद्धित-तकारे परे । यजुषो भावः यजुङ्, एवं हविङ् । गिरो भावः गीस्त्वं, एवं घूस्त्वं, अत्र (२२८) दीर्घे, रेफस्य (१०२) विसर्गे, (६५) विभक्त्यस्य सकारे, षत्वप्राप्तौ दीर्घपरत्वान्निषेधः । लीकः किं, बहुस्तरां । पाणिनिः ८।३।१०१ ।

† समस्य भावः साम्यं तस्मिन् । स्यादन्तात् चूत् स्यात् उपमानेऽर्थे । चकारोऽव्ययार्थः (६४) । कृष्ण इव कृष्णवत् शिषो भातीति शेषः, एवं कृष्णमिव कृष्णवत् शिषं मन्ये इति शेषः । एवं सर्वविभक्त्यन्तात् चूत्प्रत्यये कौर्लुक् । उपमानं क्रियाविशेषणीय-मेव, तेन पुत्रेण तुल्यः स्थूल इत्यादौ क्रियाभिन्नभावे न स्यात् । पाणिनिः ५।१।११५, ११६, ११७ । एषु सूत्रेषु द्वितीयाद्वितीयावधौसप्तमीविभक्त्यन्तादेव वतिः स्यादित्युक्तम् ।

‡ अस्ति अर्थो यस्य यस्मिन् वा सः अस्त्यर्थो विद्यमानसम्बन्धस्तस्मिन् । प्रथमान्त-पदात्, अस्ति अस्य यस्मिन् वा इत्यर्थे, (अस्य अस्तिन्निति पाणिनिस्तुत्रे धृतत्वात्), मतुः स्यात्, उकार इत् (१६२) तुणर्थः, (१८५) दीर्घार्थः, स्त्रियां (२५७) ईवर्थश्च । तेन श्रीमान् श्रीमती । एवं श्रीरस्ति यस्मिन्निति वाक्येऽपि श्रीमान् । विद्वान् अस्ति यस्य यस्मिन् वा इति वाक्ये विदुषान्, अत्र (२२६) मतौ परे वसोर्वकारस्य उकार-विधानसामर्थ्यादेव, (४४२) अकारोङ्त्वेन प्राप्तव्यं वतुं बाधित्वा, मतुः स्यात् । ततश्च बस्य छत्वे, (४३१) न दं तस्यान्वयेन दान्तत्वनिषेधात् विरामाभावे, (१८२) दङोऽप्राप्तौ, (१११) षत्वं । एवं दोरस्ति यस्य स दाषान् । अत्र दादेर्मतुर्वक्तव्यः, यवादिश्च—यव कर्म भूमि कृमि द्रावा हरित् ककुत् गवत् प्रभृतिः । पाणिनिः ५।२।६४, ६५ ।

४४२ । मोङ्-म-भपात् वतुः ।

(म-म-उङ्-म-भ-भपात् ५, वतुः १।) ।

मकारोङोऽवर्णीङो मकारान्ता दवर्णान्तात्, भपान्ताच्च, वतुः स्यादस्यर्थे । लक्ष्मीवान्, यशस्वान् भास्वान्, किंवान्, ज्ञानवान् विद्यावान्, विद्युत्वान् । *

४४३ । खङ्-मेधास्म-मायात् विन् वा ।

(खज्-मेधा-अस्-मायात् ५, विन् ११, वा ११) ।

सखी मेधावी तेजस्वी मायावी । पक्षे सखान् इत्यादि । †

“न कर्मधारयान्वयार्थो बहुव्रीहिरर्थप्रतिपत्तिकरः” इति प्राञ्चः, तेन, श्रीभना बुद्धिरिति कर्मधारये सुबुद्धिरस्यस्येति सुबुद्धिमान् अन इति न स्यात्, श्रीभना बुद्धि-यस्यासौ सुबुद्धिरिति बहुव्रीहिर्यैव तदर्थप्रतिपादनात् । मत्वादीनां स्थानमाह दुर्ग-सिंहः, भूम-निन्दा-प्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशयने । संसर्गेऽक्तिविवचायामभौ मत्वादयो मताः ॥ यथा—भूयि गोमान् । निन्दायां पापी । प्रशंसायां रूपवान् । नित्य-योगे भीरिणो वृथाः । अतिशयने उदरवती कन्या । संसर्गे दण्डी पात्यः ।

* मच अय मौ, मौ उडौ यथौ मौडौ, मौडौ च मच अय भप् चेति तस्मात् । भप् प्रत्याहारः । लक्ष्मीरस्यस्य, यशोऽस्यस्य, भा अस्यस्य, किम् अस्यस्य, ज्ञानमस्यस्य, विद्या अस्यस्य, विद्युत् अस्यस्य, सर्व्वं च अस्मिन् वा, इति क्रमेण वाक्यानि । यशस्वान् भास्वान् विद्युत्वान् एतेषु (४३१) दान्तत्वनिषेधात् न सस्य विसर्गः, न च (५८) तस्थानि द । पदभाषणन्तु पूर्व्ववत् । पाणिनिः ८।२।६, १० ।

कसुद-वेतस नडादीनाम् अकारलोपो निपात्यः, तेन कुसुहान् वेतस्वान् नडान् इत्यादि । (पाणिनिः ५।२।८७ । एतन्मते सप्तुप्) । राजन्वान् इत्यत्र न-लोपाभावे निपात्यः । (पाणिनिः ८।२।१४) । उदन्वानुदंधौ अर्थे निपात्यः । (पाणिनिः ८।२।१३) । अडौवन्-चक्रौवत्-चर्म्यखदादयश्च निपात्याः (पाणिनिः ८।२।१२) ।

† खक् च मेधा च अस् च माया चेति समाहारे तस्मात् । एभ्योऽस्यर्थे विन् वा स्यात् । पक्षे पूर्व्वेण वतुः । खक् अस्यस्य सखी, अत्र दान्तत्वनिषेधाभावात् विरामे परे (१११) कुङ्, ततः (१८८) दीर्घः, (११८) न लृप् । एवं मेधा अस्यस्येत्यादि । आमयोऽस्यस्य आमयावीति निपातनात् अकारस्य आकारः । पाणिनिः ५।२।१२१ । “आमयस्योपसंख्यानं दीर्घश्च” इति वार्तिकश्च ।

४४४ । नैकाजादिन् वा ।

(नैकाजात् ५।, इन् १२।, वा १२।) ।

अनेकाचोऽवर्णान्तादिन् वा स्यादत्यर्थे । ज्ञानी शिखी । *

४४५ । शं-कंभ्यां य-यु-त-तु-ति-व-भाः ।

(शं-कंभ्या ५॥, य-भाः १॥) ।

शंयः शंयुः शन्तः शन्तुः शन्तिः शंवः शंभः । †

४४६ । गो दृण मेधा दन्त काण्ड दु बल
बलि पर्व चूड़ा फेन लोम पाम प्रज्ञा मधु केश रजः
फलोर्णा शृङ्ग निद्राशी वातादे—भिन् सेरोरेर
मोलेभ तलेल श न ण र व वलेन द्यारकाल्किन्
वा ।

(गो—वातादेः ५।, भिन्—किन् १२।, वा १२।) ।

* न एको नैकः, नैकीऽच् यस्य स नैकाच्, नैकाच्चासौ अशेति नैकाजः तस्मात् ।
ज्ञानम् अत्यस्य ज्ञानी, शिखा अत्यस्य शिखी, एवं मालौ दण्डौ इत्यादि । पक्षे
ज्ञानवानित्यादि । नैकाचः किं, खं धनम् अत्यस्येति न स्त्री, परन्तु स्ववान्, स्वामीति
स्यं वृत्तति । पाणिनिः ५।२।११५ । “इतिठनोरैकाचरात् प्रतिषेधः” इति
वार्तिकश्च ।

† शम् कम् इति सान्ताव्ययाभ्याम् एते सप्त प्रत्ययाः स्युः अत्यर्थे । शं कल्याणं
विद्यतेऽस्य शंयः, अच टिलोपाभाववौजं (४३०) द्रष्टव्यम् । एवं (४३१) नञा निर्दिष्ट-
मनित्यमिति न्यायात् दान्तत्वनिषेधाभावे (५०) मस्यानुस्वारः । एवं शयुरित्यादि ।
कं वारिणि च सूर्जनौत्वमरः । पाणिनिः ५।२।१२८ । अत्र द्रष्टव्यम्—बोधलिङ्ग-
प्रकाशिते अष्टके पाणिनीये शिवरामप्रकाशितायाश्च वैशाकरणमिहान्तकौमुद्यां वप्रत्ययी
वर्म्यत्वेन लिखितः, तारानाथतर्कवाचस्पतिप्रकाशितायास्तु मिहान्तकौमुद्याम् अन्तःस्थ-
त्वेनेति प्रभेदः । “थो वः प्रत्ययसन्धिजः” इति नियमात् अन्तःस्थएव भवितुमर्हति ।

एभ्य एते क्रमात् स्युः अस्त्यर्थे वा । गोमी । *

४४७ । नान्त्रस्त्यर्थेऽचो दीर्घः ।

(नाम्नि ७, अस्त्यर्थे ७, अचः ६१, चोः ११) । †

स्वामी, तृणसः, मेधिरः, रथिरः, दन्तुरः, काण्डीरः,
अण्डीरः, द्युमः, द्रुमः, बलूलः, वातूलः, बलिभः, तुन्दिभः, पर्वतः,
मरुत्तः, चूडालः, मांसलः, फेनिलः, पिच्छिलः, लोमशः, रोमशः,
पामनः, अङ्गना, प्राज्ञः, श्राद्धः, मधुरः, कुञ्जरः, केशवः, मानवः,
रजस्वला कृषीवलः, फलिनः, वर्हिणः, जर्णायुः, अहंयुः, शृङ्गा-
रकः, हन्दारकः, निद्रालुः, दयालुः, अर्शसः, वैजयन्तः, वातकी
अतिसारकी । ‡

* क्रमो यथा—

गो तृण मेधा दन्त काण्ड द्यु बल बलि पर्व चूडा फेन लोम
मिन् स ईर उर ईर म ऊल इभ त ल इल श
पाम प्रज्ञ मधु केश रजस् फल ऊर्णा शृङ्ग निद्रा अर्शस् वात
न ण र व वल इन यु आरक आलु अ किन्
वातादेरित्यादिपदं सर्वत्र योज्यं । अत्र यद्यपि सामान्येनोक्तं तथापि अर्थविशेषे ज्ञातव्यः ।
गावो वियन्तेऽस्य गोमी, पर्वे गोमान् । पाणिनिः ५।२।११४ ; ४।२।८० ; “मेधारथा-
भ्यामिरन्त्रिरचौ वक्तव्यौ” इति वार्तिकम् ; ५।२।१०६ ; १११ ; १०८ ; “बलाञ्जलः”
इति वार्तिकम् ; ५।२।१३८ ; “पर्वमङ्गलां तप्” इति वार्तिकम् ; ५।२।८६ ;
८८ ; १०० ; १०१ ; १०७ ; १०८ ; ११२ ; “फलवर्णाभ्यामिनच्” इति वार्तिकम् ;
५।२।१२३, १४० ; “शृङ्गहन्दाभ्यामारकन्” इति वार्तिकम् ; निद्रालुः दयालुरिति
निपूर्वद्राधातोः दयधातोश्च आलुच्प्रत्ययेन सिद्धं (पा. ३।२।१५८) न तु तद्धितप्रत्ययेन ;
५।२।१२७ ; १२८ ।

† अचो दीर्घः स्यात् अस्त्यर्थप्रत्ययेषु, नाम्नि वाच्ये । पाणिनिः ६।३।१२० ।

‡ स्त्रीऽस्यास्तीति स्वमस्तीति वा स्व इत्यस्यात् मिन्, अनेन दीर्घः, स्वामी ईश्वरः ।
तृणम् अस्त्यस्य तृणसः, एवं मेधा अस्त्यस्य मेधिरः इत्यादि वाक्यं । यथासम्भवं (२५८)
इवर्णावर्णलोपः । सर्वत्र अभिधानात् स्त्रीपुंलिङ्ग-व्यवस्था ।

४४८ । वाग्मि वाचाट वाचालाः ।

(वाग्मि—वाचालाः १॥) ।

वाचोऽस्यर्थे एते निपात्यन्ते । *

४४९ । जन-खलादि-गो-रथ-वातात् तेन-
चकडोलं सङ्घे ।

(जन—वातात् ॥, त-इन्-च-कड-उलं १, सङ्घे ७) ।

जनता बन्धुता, खलिनी हलिनी, गोत्रा, रथकड्या, वातूलः ।†

एतद्विज्ञानि—चूडादित्वात्—(“सिञ्चादिभ्यश्च” इति तु पाणिनिः ५।२।८७) मांसलः
अंसलः पांगुलः श्यामलः पिङ्गलः कपिलः कण्डूलः पृथुलः पञ्चलः सञ्जुलः स्रुतलः
चटुलः पेशलः शुक्लः तुन्दिलः शीलः कुशलः धारालः शीतलः पुक्कलः श्लेष्मलः ।
रोमादित्वात्—कपिशः कर्कशः गिरिशः । पामादित्वात्—वामनः दटुणः लक्ष्मणः ।
प्रज्ञादित्वात्—वार्त्तः शार्करः सैकतः वैद्यः वामनः । मध्वादित्वात्—यैषिरः ऊपरः
पुकरः सुखरः खरः नखरः पाण्डुरः बन्धुरः कुञ्जरः नगरः । केशादित्वात्—विष्वः
राजीवः गाण्डीवः अर्णवः मणिवः हिरण्यवः । रजश्चादित्वात्—दन्तावलः शिखावलः
पर्षदलः ऊर्जस्वलः भाटवलः पुत्रवलः उल्हाडवलः । फलादित्वात्—मालिनः । ऊर्णादि-
त्वात्—गर्भवः । निद्रादित्वात्—तन्द्रालः लज्जालः शङ्खालः कृपालुः हृदयालुः, शीतालुः
उष्णालुः हिमेलुः—इत्यादीनि प्रयोगानुसारात् ज्ञेयानि ।

* वाचशब्दस्य स्थाने एते निपात्यन्ते अस्यर्थे । निपातो ह्यर्थविशेष इति वाग्मीति
प्रशंसायां, वाचाटवाचालो निन्दायां, बहुभाषित्वादस्यर्थ इति । “यौ हि अस्यगवह
भाषते स वाग्मी” । यौ तु कुक्षितं बहु भाषते तौ वाचाटवाचालौ । अतएव पाणिनौ
(५।२।१२४, १२५) सूत्रद्वयं, परसूत्रे च “कुक्षित इति वक्तव्यम्” इति वार्त्तिकम् ।

† जनश्च खलश्च तौ आदौ यस्य स जनखलादिः, सच गौश्च रथश्च वातश्च तत्तस्मात् ।
तश्च इन्-च-कड-उलश्च तत् । समूहार्थं जनादेनाः खलादेरिन् गोशब्दात् वः
रथात् कड्याः वातादूलः स्यादित्यर्थः । जनानां समूहः जनता, एवं बन्धुता गजता ।
खलानां समूहः खलिनी, एवं हलिनी विभिन्नौ पद्मिनौ कुमुदिनी । जनार्तः खलादिश्च
प्रयोगतो ज्ञेयः । गवां समूहः गोत्रा, रथानां समूहः रथकड्या, वातानां समूहः
वातूलः । ऊलप्रत्ययान्तस्य पुंस्त्वम् अन्येषां स्त्रीत्वञ्च अभिधानात् । पाणिनिः ४।२।४३,
५०, ५१ ; “वातात् समूहे च” इति “खलादिभ्यः इनिः” इति च वार्त्तिकम् । अत्र
रथकड्या इत्यपि पाठान्तरं दृश्यते ।

४५० । सङ्ख्याया डट् पूरणे ।

(सङ्ख्यायाः ५१, डट् । ११, पूरणे ७) ।

एकादशानां पूरणः एकादशः । ‡

४५१ । नोऽसङ्ख्यादेर्मट् ।

(नः ५१, असङ्ख्यादेः ५१, मट् । ११) ।

असङ्ख्यादेर्नान्तसङ्ख्याया मट् स्यात् पूरणे । पञ्चमः । †

४५२ । तमट् षष्ठ्यादेः । (तमट् । ११, षष्ठ्यादेः ५१) ॥

असङ्ख्यादेः षष्ठ्यादेः पूरणे तमट् स्यात् ।

षष्ठितमः सप्ततितमः । सङ्ख्यादेस्तु एकषष्टः । ‡

४५३ । शतादि-मास-संवत्सरात् । (५१) ।

एभ्यस्तमट् स्यात् पूरणे । शततमः एकशततमः, मासतमः
संवत्सरतमः । §

• सङ्ख्यावाचकस्यो डट् स्यात् पूरणे । डटावितौ, अकारस्थितिः, टित्वात् (१२६) टिलोपः, टित्वात् (२५७) ईप् । पूर्यते सम्पद्यते अनेनेति पूरणः करणेऽनट् । दशपथ्य-
नानां विशेषप्रत्ययेन बाधितत्वात् तान् विहाय उदाहरति, एकादशानां पूरणः एकादशः
इति, एकादश सङ्ख्या येन करणेन पूर्णा भवति स एकादशः पुत्रः, दशपुत्रेभ्यः पर-
इत्यर्थः । एवं द्वादश इत्यादि । स्त्रियाम् एकादशौ इत्यादि । पाणिनिः ५।२।४८ ।

+ सङ्ख्या आदिर्यस्य स सङ्ख्यादिः, न सङ्ख्यादिरसङ्ख्यादिसङ्ख्यात्, न इत्यस्य
विशेषणं । पञ्चानां पूरणः पञ्चमः (११८) नस्य लुप् । टित्वात् (२५७) पञ्चमीत्यादि ।
एवं सप्तमः अष्टमः नवमः दशमः । असङ्ख्यादेः किं एकादशः द्वादश इत्यादि । एषां
सुख्यानामेव यत्तु, तेन अतिपञ्चानां पूरण इत्यादौ न स्यात् । पाणिनिः ५।२।४९ ।

† पटिरादिर्यस्य स षष्ठ्यादिसङ्ख्यात् । षष्ट् पूरणः, सप्ततेः पूरणः । एवं जनपटि-
तमः, अशोतितम इत्यादि । एकषष्ट इति (४५०) डट् । पाणिनिः ५।२।५८ ।

§ शतादिय मासश्च संवत्सरश्च तत्तस्मात् । पृथक् योगात् असङ्ख्यादेरिति

४५४ । विंशत्यादेर्वा । (विंशत्यादेः ५।, वा १।) ।

विंशतितमः विंशः, त्रिंशत्तमः त्रिंशः । *

४५५ । चतुः-षड्-उति-कतिपयात् षट् ।

(चतुः—कतिपयात् ५।, षट् १।) ।

चतुर्थः षष्ठः कतिथः कतिपयथः । †

४५६ । बद्ध-गण-पूग-सङ्घातोस्ति षट् तलोपश्च ।

(बद्ध—अतोः ५।, तिषट् १।, तलोपः १।, च १।) ।

बहुतिथः यावतिथः । ‡

नानुवर्त्तते, तेन सङ्घादिभ्योऽसङ्घादिभ्यो वा एभ्य इत्यर्थः । शतस्य पूरणः, एकशतस्य पूरणः, मासस्य पूरणः, संवत्सरस्य पूरणः । एवं एकमासतमः एकवत्सरतम इत्यादि । पाणिनिः ५।२।५७ ।

* विंशतिरादिर्यस्य स तस्मात् । आदिपदेन नवतिपर्यन्तं व्यवस्थीयते । सङ्घादे-रसङ्घादेर्वा विंशत्यादेस्तमट् स्याद्वा पूरणे । विंशतेः पूरणः विंशतितमः, पञ्चे (४५०) षट्, (१२६) तेलोपः, (२५८) अकारलोपः, विंशः । एवं त्रिंशत्तमः त्रिंशः इत्यादि । सङ्घादेस्तु एकविंशतितमः एकविंश इत्यादि । पूर्व्वेण (४५२) सङ्घादि-वर्जनेऽपि, अनेन सङ्घादेः षड्वादेः पूरणे तमट् वा वक्तव्यः, तेन एकषट्तितमः एकषष्ट इत्यादि । पाणिनिः ५।२।५६ ।

† चतुर् च षष् च उतिथ कतिपयश्च तत्तस्मात् । उतिरिति प्रत्ययः (५०८), तेन तदन्तानां कति-यति-ततोर्णां यद्वणं । एभ्यः पूरणे षट् स्यादित्यर्थः । अतुर्णां पूरणः चतुर्थः, एवं षष्ठ इत्यादि । विद्यमानविभक्तिकानां पदत्वं स्वाभाविकं, लुप्तविभक्तिका-नानां पदत्वं आतिदेशिकमेव, ततश्च आतिदेशिकमनित्यमिति न्यायात्, चतुर्थः षष्ठ-इत्युभयत्र पदत्वाभावेन विरामाभावात् (१०२) रस्य न विसर्गः, (१५५) पस्य च न ङ इति । पाणिनिः ५।२।५१ ।

‡ बहुश्च गणश्च पूगश्च सङ्घश्च अतुश्च तत्तस्मात् । अतुरिति प्रत्ययः (५०८), तेन यावत् तावत् एतानां कियत् इयत् इत्येतेषां यद्वणं । एभ्यः पूरणे तिषट् स्यात्, तिषट् परे अव्यवहितपूर्व्ववर्ति-तकारस्य लोपश्च इत्यर्थः । बहूनां पूरणः इत्यादि वाक्ये । पाणिनिः ५।२।५२, ५३ ।

४५७ । द्वितीय तृतीय तुर्य तुरीयाः । (११०) ।

एते निपात्याः । *

४५८ । सङ्ख्याया धाच् प्रकारे ।

(सङ्ख्यायाः ५।, धाच् १।, प्रकारे ७।) ।

चतुःप्रकारं चतुर्धा । †

४५९ । द्वैधं हेधा त्रैधं त्रेधा षोढैकध्यं वा ।

(द्वैध—एकध्यं ११०, वा १११) ।

एते निपात्यन्ते वा प्रकारे । पक्षे द्विधा त्रिधा षड्धा एकधा ।‡

४६० । सङ्ख्याया अवयवे तयट् ।

(सङ्ख्यायाः ५।, अवयवे ७, तयट् ११।) ।

चतुरवयवं चतुष्टयं । §

* द्वयोः पूरणः, त्रयाणां पूरणः, चतुर्णां पूरणः, इति वाक्येषु क्रमेण एते निपात्याः । तुर्य इत्यत्र (२२८) तद्वितयकारयज्जनात् न दीर्घः । पाणिनिः ५।२।५४, ५५; तुर्यतुरीयेत्यत्र “चतुरश्रयतावायवरलोपश्च” इति वार्तिकश्च ।

† सङ्ख्यायाः इत्यनेन (१०१) सङ्ख्यातुल्यानामपि ग्रहणं, तेन सङ्ख्यावाचकैभ्यः ड्यत्तुबहुगणेभ्यश्च धाच् स्यात् प्रकारे । चकारोऽप्ययार्थः । प्रकारो भेदनादृश्ये इत्यमरः । चतुःप्रकारमिति चत्वारः प्रकारा यस्य तत् । एवं कतिधा इत्यादि । सर्वविभक्त्यर्थे एवायं प्रत्ययः, तेन चतुःप्रकारान् भुङ्क्ते, चतुःप्रकारैः भुङ्क्ते इत्यादौ चतुर्धा भुङ्क्ते इति । पाणिनिः ५।३।४२ । अपिच (५।४।२०) इति पाणिनिसूत्रेण बह्वीः क्रियाभ्यामितिगणेन वर्तमानान् स्वायें धाप्रत्ययो वा स्यात् ; यथा, बहुधा दिवसस्य भुङ्क्ते, बहुवारानित्यर्थः । अतएव वक्तार्येऽपि धा इति जौमराः । यथा, तद्वितपरिधिष्टे “बह्वोरविप्रकर्षे धा वा” इति सूत्रज्ञता गीयोचन्द्रश्च “बहुशब्दादविप्रकर्षे वारं वाच्यं धा वा स्यात्” इति वृत्तिलिखिता ।

‡ द्विप्रकारं, त्रिप्रकारं, षट्प्रकारं, एकप्रकारमिति यथाक्रमं वाक्यानि । षड्धिति (१५५) ङे कृते, दालटवर्गपरत्वात् न (४७) घस्य ङः । पाणिनिः ५।३।४४, ४५, ४६ ; षोढेत्यत्र “धाम् वा” इति वार्तिकश्च ।

§ पुनः सङ्ख्याग्रहणं ड्यत्तुबहुगणानामप्राप्तये । अवयववर्णेः सङ्ख्यायाः तयट् स्यात्,

४६१ । द्वित्रेर्वायट् । (द्वित्रेः ५।, वा ११।, अयट् ११।) ।

द्वयं द्वितयं, त्रयं त्रितयं । *

४६२ । तरतमौ द्विवह्नामेकोत्कर्षे ।

(तर-तमौ १॥, द्वि-वह्नां ६॥, एकोत्कर्षे ७।) ।

द्वयोरिकस्यातिशये तरो बह्नां तमः स्यात् ।

अयमनयोरतिशयेन विद्वान् विद्वत्तरः, अयमेषामतिशयेन विद्वान् विद्वत्तमः । शुभ्रतरा शुभ्रतमा । †

४६३ । रूपकल्पे चैवूप् स्वं वा त्रित्तु पुंवच्च ।

(रूप कल्पे ७।, च ११।, ईप् ऊप् ११।, स्वं १।, वा ११।, त्रित् ११।, तु ११।, पुंवत् ११।, च ११।) ।

ट इत् । द्वयोर्विभाषयोर्मध्ये विधिर्नित्यः । चत्वारोऽवयवा यस्य तत् (कुलं) चतुरवयवं इति वाक्ये चतुष्टयं, (१०२, ६५, ४३८, ४७) । स्त्रिया चतुष्टयो । पाणिनिः ५।१।४२।

* द्वौ च त्रयश्च तत् तस्मात् द्वित्रेः । आभ्यां अयट् स्याद्वा अवयवे । द्वावयवं चावयवं इति वाक्यद्वयं, द्वि-द्वि-शब्दाभ्यां अयट्, (२५८) इकार-लोपः । पक्षे पूर्वेष्वपि तयट् । स्त्रियां द्वयोः, त्रयोः । पाणिनिः ५।२।४३ ।

† तरश्च तमश्च तौ । द्वौ च बहुवच द्विवह्वस्तेषां, (३१३) निर्द्धारणे षष्ठी । द्विवह्वनामिति बहुवचनान्तत्वेऽपि शब्दसाम्यात् तरतमाभ्यां कर्मो द्वयः । उत्कर्षोऽतिशयः । एवम् उत्कर्षार्थ-प्रत्ययान्ताः पूज्यलिङ्गा एव । विद्वत्तरः विद्वत्तमः, उभयव विद्याया उत्कर्षो गम्यते, (१८३) दङ्, (६४) दस्य त । अयमनयोरतिशयेन शुभ्रा शुभ्रतरा, आसामतिशयेन शुभ्रा शुभ्रतमा, (३२७) पुंवद्भावः । एवं अतिशयेन साध्वी साधुतरा इत्यादि । अत्र द्रष्टव्यम्—सूत्रे उत्कर्षशब्दे प्रयुज्य तस्य अतिशयशब्दः प्रयुक्तः । अस्यायमभिप्रायः—विद्वत्तरः विद्वत्तमः इतिवत् सूखतरः सूखतमः इत्यपि भवति । नहि प्रकर्षमात्रे एव तरतमौ, परन्तु अपकर्षस्य अतिशयेऽपि । गुणानामुत्कर्षापकर्षत्वेऽपि तदतिशय एव तरतमप्रयोजकः । अतएव तद्धितपरिशिष्टे श्रीमता गोपीचन्द्रेण “द्विवह्वयोऽप्यर्थे तरतमौ” इति सूत्रं वित्यस्य “अतिशयश्च समानरूपपक्षे एव भवति” इति उक्तम् । पाणिनिः ५।३।५५, ५७ ।

चकारात् तर-तम-रूप-कल्पेण ईवन्तमूबन्तश्च स्वं स्याद्वा उट्ट-
दित्तु पुंवच्च । स्त्रितरा स्त्रीतरा, वामोरुतरा वामोरुतरा ।
विदुषितरा विदुषीतरा विदत्तरा, सतितरा सतीतरा सत्तरा*॥

४६४ । त्यादेश्च रूपः । (त्यादेः ५।, च । १।, रूपः १।) ।

स्तेत्यादेशोत्कर्षे रूपः स्यात् । पटुरूपः, पचतिरूपं । †

४६५ । किमेव्याच्चाद्रव्ये चतरां चतमां ।

(किम्-ए-व्यात् ५।, च । १।, अद्रव्ये ७, चतरां-चतमां । १४) ।

किम् एदन्तात् व्यात् त्याद्यन्ताश्च द्विवह्नामेकीत्कर्षे चतरां
चतमां स्तः नतु द्रव्ये । किन्तरां प्राह्णितरां उच्चैस्तरां, पचति-
तरां । एवं चतमां । द्रव्ये तु उच्चैस्तरस्तः ॥ ‡

* रूपस्य कल्पस्य रूपकल्पं तस्मिन् । ईप् च ऊप् च ईवप् । उष कथं व, व
इत दस्य त्रित् । ईषन्तं ऊवन्तश्च पदं ऋस्व वा स्यात् तरतमरूपकल्पेषु परेषु, उकारेत्
ऋकारेण पुंवच्च वा इत्यर्थः । (३२७) पुंवत्स्त्रुत्तैत्यनेन नित्ये प्राप्ते अनेन विकल्प-
विधानं । इयमनयोरतिशयेन स्त्री, इयमनयोरतिशयेन वामोरुः, इति वाक्यद्वयं ।
अभयच स्त्रियाः सौन्दर्यगत उत्कर्षो गम्यते । अनेन वा ऋस्वः । विदधातोः शट्
(११०३) तस्य स्थाने कसु प्रत्यये, (२५७) ईप्, (२१६) वस्य उः विदुषी इति, ततः
इयमनयोरतिशयेन विदुषी, एवं अस धातोः (११००) शट्प्रत्यये ईप् सती, ततः
इयमनयोरतिशयेन सती इति तरप्रत्यये, अनेन वा ऋस्वः, पक्षे पुंवच्च । पाणिनिः ६।३।३५ ।

† येन विधिसदन्तस्मिन् व्यायात् त्यादेः त्याद्यन्तात् चकारात् लिङ्गाच्च रूपः
स्यात् । अथ एकप्रत्ययस्य अर्थद्वयेन क्रमान्वयासम्भवात् केवलम् उत्कर्षे इत्येव अनुवर्त्तते ।
अतिशयेन पटुः पटुरूपः, अतिशयेन पट्टी पट्टरूपा, (३२७) पुंवद्भावः । अतिशयेन
पचति पचतिरूपं, अत्र क्रियाया उत्कर्षः । एवं अतिशयेन पचन्ति पचन्तिरूपं इत्यादिषु
कर्तृवचनानुसारेण तिबादयः प्रयुज्यन्ते, परन्तु क्रियायाः पुंस्त्वाद्यभावेन रूपान्त-क्रिया-
पदस्य लिङ्गनिर्णयभावे सामान्यत्वाच्चपुंसकं, एवं क्रियायाः सङ्ख्याभावेन च प्रथमोप-
स्थितमेकवचनमेव । पाणिनिः ५।३।६६ ; १।१।३८ ।

‡ किम् च एष व्यञ्ज किमेव्यं तस्मात् । न द्रव्यमद्रव्यं तस्मिन् । चतरां च चतमां
च तो । मण्डूकगत्या द्विवह्नामेकीत्कर्षे इति अनुवर्त्तते । चकारात् त्याद्यन्ताश्च ।

४६६ । गुणाद्विष्टेयसू ।

(गुणात् ५।, वा १२।, इष्ट-ईयसू १॥) ।

गुणवाचिनो द्विवहनामेकोत्कर्षे क्रमाद्विष्टेयसू ईयस्त्रिष्टो वा स्तः ।*

४६७ । जीमंश्च डिनैकाचः ।

(जि-इमन् १२।, च १२।, डिन् १२।, नैकाचः ५।) ।

जि-रिमन् इष्ट ईयसुश्च अनेकाचो लेः परो डिन् स्यात् ।
लघिष्ठः, लघीयान् । †

किन्तु चागुक्तं नीतरच इति न्यायात् न्यायन्तस्य न पश्चादगुक्तिः । द्रव्याणि यथा—
चित्यपूतेजोमरुहोम-काला दिग्देहिनौ मन इति नव । इयोरेकोत्कर्षे चतरां, बहना-
मेकोत्कर्षे चतमामिति क्रमः । चकारेत् अव्ययार्थः । अत्र किमादीनां मध्ये ये गुणादि-
वाचिनो द्रव्यवाचिनश्च तेषां गुणादौ वाच्ये एतौ प्रत्ययौ कः, द्रव्यवाच्ये तु न स इत्यर्थः ।
इदमनयो रतिशयेन किम् किन्तरां, किमृशब्दोऽत्र कुस्तितार्थः । इथोरतिशयेन प्राप्ते
प्राप्तेतरां, एकारान्तात् प्रत्ययविधानसामर्थ्यात् सप्तमो विभक्तोरलुक्, अयमनयो-
रतिशयेन उच्चैः उच्चैस्तरां (शब्दः), एवं नीचेस्तरां, सुतरां नितरामित्यादि । इदमनयो-
रतिशयेन पचति पचतितरां, अथ पचनक्रियाया उत्कर्षः । उच्चैस्तर इति, यद्यपि
द्रव्ये (जातौ च) प्रकर्षाभावस्तथापि गुणक्रियाप्रकर्षो यदा द्रव्ये आरोप्यते तदैवायं
प्रतिषेधः, पूर्वेष (४६२) तरतमाविति । एवमेव गोथीचन्द्रस्तद्धितपरिशिष्टे—“जाति-
द्रव्ययोः प्रकर्षाभावात् गीतरी डित्यतम इति न भवति । यदाचापि क्रियागुणप्रकर्षो
विवक्ष्यते तदा तरतमाभ्यां भवितव्यमेव ।” पाणिनिः १।१।२२ ; ५।४।११ ।

* गुणवाचिन इति गुणवद्वाचिन एव यद्वर्णः, नतु गुणमात्रवाचिनः, तेन शुक्लीयान्
घटः इति स्यात्, नतु घटस्य शुक्लीयानिति । अतएव “गुणवचनेभ्यो सनुपो लुगिष्टः”
इति भाष्यलिखनम् । “शुक्लोगुणोऽस्याकीति शुक्लः पटः” सिद्धान्तकौमुदी । द्विवह-
नामेकोत्कर्षे इति अनुवर्त्तते । यद्यपि पाणिन्यादिव्याकरणेषु (पाणिनिः ५।१।५५,
५७, ५८) द्विवहनामित्यनेन ईयस्त्रिष्टयोः क्रमो दृश्यते, तथापि, बोधदेवेन क्रमविपरीत-
प्रयोगदर्शनात्, इष्टेयसू ईयस्त्रिष्टो वा स्त इति उक्तौ क्रमाभावः कथितः ।

† जिश्च इमन् च तत् जीमन् । चकाराद्विष्टेयसू च । नास्ति एकोऽच् यस्य स
नैकाच् तस्मात् । इमन्साङ्गचर्यात् जिश्च लेः पर एच्, तेन जागरवतीत्यादौ न
प्रसङ्गः । अयमनयोरेषां वा चतिशयेन लघुः लघिष्ठः, इष्टे, अनेन तस्य डिबद्वावे,

४६८ । लुङ्मद्वद्विनां । (लुक् ११, मत्-वत्-विनां (४) ।

मतिष्ठः । मेधिष्ठः । *

४६९ । तन् लोप्यः । (तन् ११, लोप्यः ११) ।

करिष्ठः । †

४७० । वाढान्तिकं स्थूलं दूरं युवं क्षिप्रं क्षुद्रं
प्रियं स्थिरं स्फिरोरुं गुह्यं बज्जलं तम्रं दीर्घं ह्रस्व
वृद्धं वृन्दारकाः—साधं नेदं स्थव दव यव क्षेप क्षोद
प्र स्थ स्फु वर गर बंह चप द्राघ ह्रस्व वर्ष वृन्दाः ।

(वाढ—वृन्दारकाः १३, साध—वृन्दाः १३) ।

एषां स्थाने क्रमादेते स्युः जगदिषु ।

साधिष्ठः नेदिष्ठः स्थविष्ठः दविष्ठः यविष्ठः क्षेपिष्ठः क्षोदिष्ठः

(१२६) टिप्पणीः । एवं लघीयानिति वा । पक्षे लघुतरः लघुतम इति । पाणिनिः
६।४।१५५ ।

• मच्च वच्च विन् च तेषां । अर्थवशात् विभक्त्यभिपरिणाम इति न्यायात् आदेः
समस्यन्तत्वेनाशुभतिः । तेन—अि इमन् इष्ठ ईयस् एषु परेषु मत्-वत्-विनां लुक्
स्यात् । अतिशयेन मतिमान् मतिष्ठः, अनेन मतीर्लुकि, डिङ्स्यात् टि-लोपः । अति-
शयेन मेधावान् मेधावी वा इति वाक्यश्रेते वतु-विभोर्लुकि डिङ्स्यात् टिङ्लोपे मेधिष्ठ-
इति । एवं मतीयसौ मेधीयसौत्यादि । पाणिनिः ५।३।६५ ।

† तन् लोप्यः स्यात् आदिषु । अतिशयेन कर्ता करिष्ठः, अच तपो क्षोपे,
त्यलोपे त्यलक्षणेमिति न्यायात्, (५४१) गुणे एकाच्चात् न डिङ्ङावः । एवं करीयान् ।
कर्तृभावं करिमा । कर्तारमाचष्टे कारयति, अच तपो क्षोपे, तन्मन्त्रगुणस्य निहन्ती,
औ परे पुनः (५७०) ङङि । पाणिनिः ६।४।१५५ ।

प्रेष्ठः स्नेष्ठः स्फेष्ठः वरिष्ठः गरिष्ठः बंद्दिष्ठः अपिष्ठः द्राविष्ठः
ऋसिष्ठः वर्षिष्ठः वृन्दिष्ठः । *

४७१ । प्रशस्यः अः । (प्रशस्यः १।, अः १।) ।

श्रेष्ठः । †

४७२ । ज्यो वृद्धश्चैयस्वपाः ।

(ज्यः १।, वृद्धः १।, च १।, ईयस्वी १।, आः १।) ।

वृद्धः प्रशस्यस्य अप्रादौ ज्यः स्यात्, तस्माच्चैयसोरी आः स्यात् ।
ज्येष्ठः ज्यायान् । ‡

* वादश्च अतिक्रमश्च इत्यादि, साधस्य नेदयेत्यादि च इन्द्रः । स्फिरो वृद्धयः, उरुर्मा-
हार्थः, लघोतीति तद्रूपः औषादिको रीफः । इन्द्रारको देवो सुख्यो वा । क्षमो यथा—

वाद	अतिक्र	स्यूल	दूर	युवन्	विप्र	शुद्र	प्रिय	स्थिर
साध	नेद	स्थव	दव	यव	क्षेप	चोद	प्र	स्थ
स्फिर	उरु	गुरु	बहुल	तद्र	दीर्घ	ऋक्ष	वृद्ध	इन्द्रारक
स्फ	वर	गर	यद्	चप	द्राघ	ऋस	वर्ष	इन्द्र

एषां मध्ये ये गुणवाचका न भवन्ति तेभ्योऽपि इन्द्रादयो भवन्ति, इन्द्रादिषु परेषु
आदेशविधान-सामर्थ्यात् । अयमनयोरेषां वा अतिशयेन वादः साधितः, एवं सर्व्वे
प्रथमान्तेन बाक्यं । इष्टप्रत्यये अनेन साधादि-आदेशे (४६७) डित्त्वं (१२६) टिलोपः ।
प्रेष्ठः स्नेष्ठः स्फेष्ठः एतेषु एकाच्चात् न डित्त्वं । एकाच्-वर्जनसामर्थ्यादेव (२५८)
यथोरिति न अकारलोपः । रामतर्कवागीशस्तु प्र स्थ स्फान् विना सर्व्वे हसन्तादेशाः,
एकाच्चात् अप्रादौनां न डित्त्वमिति वदति । एतन्मतस्य पाणिनिसम्मतम्, वर् गर्
बंद्दि वर्षि द्राघि चप् इत्यादि-हसन्तादेशप्रयोगात् । पाणिनिः ५।१।६१, ६।४।१५६,
१५७ ।

† प्रशस्यः अः स्यात् अप्रादौ । अयमनयोरेषां वा अतिशयेन प्रशस्यः श्रेष्ठः । एवं
श्रेष्ठान् । प्रशस्यस्य भावः श्रेष्ठा । पाणिनिः ५।१।६० ।

‡ ईयसोरी ईयस्वी इति लुप्तप्रथमैकम् । अयमनयोरेषां वा अतिशयेन वृद्धः प्रशस्यो
वा ज्येष्ठः । एवं ज्यायान्, अथ ज्यादेशात् परस्य ईयसोरीकारस्य आ । पूर्वेण
(४७०) वर्षिष्ठः वर्षीयामिति च भवति । पाणिनिः ५।१।६१, ६२ ।

४७३ । पृथु मृदु क्षय भृश दृढ परिदृढसर्द्रः ।

(पृथु—परिदृढस्य ६।, मृत् ११, रः १।) ।

एषामृकारस्य अग्रादौ रः स्यात् । प्रथिष्ठः । *

४७४ । युवाल्पो कन् वा ।

(युवाल्पो १॥, कन् ११, वा ११) ।

कनिष्ठः, यविष्ठः अल्पिष्ठः । एवमीयसुः । †

४७५ । गुणादिमन् भावे ।

(गुणात् ५।, इमन् ११, भावे ७।)

गुणवाचिन इमन् स्यात् भावे । लघिमा । ‡

४७६ । भूयोभूमभूयिष्ठाः ।

(भूयस्-भूमन्-भूयिष्ठाः १॥) ।

* पृथुश्च मृदुश्चेत्यादि हन्ते तस्य । अयमनयोरेषां वा अतिशयेन पृथुः प्रथिष्ठः । एवं सर्द्रिष्ठः कृशिष्ठः भृशिष्ठः दृढिष्ठः परिदृढिष्ठः, प्रथीयान्, प्रथिमा इत्यादि च । पाणिनिः ६।४।१६१ ।

† युवा अल्पस्य कन् स्यात् अग्रादौ । अयमनयोरेषां वा अतिशयेन युवा अल्पो वा कनिष्ठः इति युवाल्पोऽनुदाहरणं, पक्षे युवन्शब्दस्य (४७०) यविष्ठः, अल्पशब्दस्य अल्पिष्ठः । एवं कनीयान्, पक्षे यवीयान् अल्पीयान् । पाणिनिः ५।१।६४ ।

‡ गुणवाचिन इति गुणववाचिन इत्यर्थः । तेन रूपस्य भावः रूपत्वं, रसस्य भावः रसत्वमित्यादि, न तु रूपिमा रसिमा इत्यादि । शुक्लिमा कालिमा नीलिमा इत्यादि तु शुक्लादिगुणवती घटादेरेव धर्मः । लघीर्भावं, लघ्या भावः, लघुनो भाव इति वाक्यवर्थेऽपि लघिमा, (२२७) पुंवद्भावः, (४६७) डिङ्, (१२६) टिङोपस्य । इमन्-प्रत्ययान्तः पुलिङ्गएव अभिधानात्, कौवलं प्रियस्य भावः प्रेमा प्रेम इति पुलिङ्गः कौवल्लिङ्गश्च । प्रेमा ना प्रियता इह प्रेम खेद इत्यमरः । पाणिनिः ५।१।१२२ ।

बह्वी-रीयस्त्रिषष्ठान्तस्य क्रमादेते निपात्यन्ते । *

४७७ । त्यादेश्चोने कल्पदेश्यदेशीयाः ।

(त्यादेः ५।, च ।१।, चीने ७।, कल्प-देश्य-देशीयाः १॥)

लेख्याद्यन्ताच्च ईषदूनेऽर्थे एते स्युः ।

ईषदूनो विद्वान्—विद्वत्कल्पः विद्वद्देश्यः विद्वद्देशीयः । तार्किक-
देशीया । पचतिकल्पं । †

४७८ । लेर्वङ्गः प्राक् । (लेः ५।, वङ्गः १।, प्राक् ।१।)

ईषदूनः पटुः बहुपटुः । ‡

४७९ । पाशः कुत्सायां । (पाशः १।, कुत्सायां ७।)

कुत्सितो भिषक् भिषक्पाशः । §

* अतिशयेन बहुरिति बहुशब्दादीयसुप्रत्यये भूयः, इष्टप्रत्यये भूयिष्ठः । बहोभावं-
इति दमनप्रत्यये भूमा इति । पाणिनिः ६।४।१५८ १५९ ।

† ति आदिष्वस्य स त्यादिसंज्ञात् । आ (ईषत्) ऊनः चीनस्तस्मिन्, (२६)
अकारलोपः । कल्पस्य देश्यस्य देशीयस्य ते । विद्वत्कल्प इति (१८३) विरामे पदे
दङ् । एवं विद्वद्देश्यः विद्वद्देशीयः । एषां पूर्वलिङ्गतैव । ईषदूना दीर्घा दीर्घकल्पा
दीर्घदेश्या दीर्घदेशीया, एषु (३२७) असन्तरादित्वात् पुंवद्भावः । ईषदूना तार्किकी
तार्किकदेशीया, (३५०) पुंवद्भावः । ईषदूनं यथा स्यात्तथा पचति पचतिकल्पं, एवं
पचतः कल्पं, पचतिकल्पमित्यादि । पाणिनिः ५।३।६७ ।

‡ लेः पुनरुपादानं त्यादिनिवृत्त्यर्थे । स्यादन्तात् बहुः स्यात्, सच बहुः परच जातः
सन् पूर्वः स्यादित्यर्थः । बहुपटुरिति विभक्तैर्लुकि कृते, पुनर्लिङ्गसंज्ञायां विभक्तिः ।
ईषदूना विदुषी बहुविदुषी, अत्र बहुप्रत्ययस्य असन्तरादित्वेऽपि परस्याधिक्यत्वाभावात्
न (३२७) पुंवत् । पाणिनिः ५।३।६८ । अत्र द्रष्टव्यम्—बोधलिङ्गशिवरामनते बहुप्रत्ययो
वर्त्मनकारादिः, तर्कवाचस्पतिसते तु अन्तःस्थादिः; प्रत्ययत्वेन अन्तःस्थादिरेवात्र
लिखितः । ४४५ सूचटीका द्रष्टव्या ।

§ स्यादन्तात् पाशः स्यात् कुत्सायां । कुत्सिता विदुषी विद्वत्पाशा, असन्तरा-
दित्वात् पुंवद्भावः । पाणिनिः ५।३।७७ ।

४८० । चरट् भूतपूर्वे । (चरट् । १।, भूतपूर्वे ७) ।

भूतपूर्वेऽर्थे चरट् स्यात् । भूतपूर्वं आढ्यः आढ्यचरः । ‡

४८१ । प्या रूप्यञ्च । (प्याः ५।, रूप्यः १।, च । १।) ।

यन्तात् रूप्यः चरट् च स्यात् भूतपूर्वेऽर्थे ।

कणस्य भूतपूर्वी गौः—कणरूप्यः कणचरः । शुभ्रारूप्यः

शुभ्रचरः । †

४८२ । बह्वल्यार्थात् काच्चशस् वा ।

(बह्वल्यार्थात् ५।, कात् ५।, चशस् । १।, वा । १।) †

बह्वर्थ्यादल्यार्थाच्च कात् परस्वशस् स्याद्वा ।

बहुशो देहि भूरिशः, अल्पशः स्तोकशः । ‡

* भूतपूर्वः प्रागभूतः, तस्मिन्नर्थे स्यादन्तात् चरट् स्यात्, ट ईवर्थः । भूतपूर्वः आढ्यः (नतु सम्प्रति वर्तते), भूतपूर्वा आढ्या आढ्यचरी, भूतपूर्वा विदुषी विदुचरी, शसन्तरादिन्तात् (३२७) पुंवद्भावः, टित्त्वात् (२५७) ईप् । पूर्व्यङ्कणात् यत्र वर्तमानता प्रतीयत तत्र न स्यात्, यथा ईश्वरी भूत इति । पाणिनिः ५।३।५३ ।

† यन्तात् षष्मन्तात् । शब्दाः (गौः) भूतपूर्वो गौः शुभ्रारूप्यः, अत्र (३२७) रूप्यवर्जनात् न पुंवद्भावः, शुभ्रचरः अत्र पुंवत् स्यादेव । पाणिनिः ५।३।५४ ।

‡ बहुषु अल्पसु बह्वल्यौ, तौ च यौ यस्य स तस्मात्, कात् इत्यस्य विशेषणं । चकारेत् अल्ययार्थम् । यद्यक् योमात् भूतपूर्वे इत्यस्य, प्या इत्यस्य च नानुवृत्तिः । बहुश इति बहुन् बह्वीः बहुनि वा देहीत्यर्थं कर्मकारकात् चशम् । भूरिशः इति भूरि अल्यर्थं बह्वर्थः । एवं सङ्गशः पूगशः वृन्दशः इत्यादि । बहुभिर्नैत्रैः पश्यति, बहुभ्यो देहि, बहुषु तीर्थेषु स्नातः इत्यादौ बहुशः । अल्पं देहि अल्पशः, एवं स्तोकशः । कमश इति तु वक्तव्यं । कात् किं, बहुनां स्वामित्वं न स्यात् । पाणिनिः ५।४।४२ । अत्र पाणिनिस्त्वे स्वार्थे शस् स्यात्, परस्वे च वीसायाम् । चशसो वाराधेनु टीकाकृद्भिः प्रयुज्यते, यथा, “कुसुमाक्षरणे सङ्गायतां बहुशः सौम्य गतस्वभावयोः” इति कुसारे बहुशो बहुवारमिति मल्लिनाथव्याख्यानम् । भट्टिकाव्ये “अनेकशोऽसौ शपथानशत” इत्यत्र अनेकश इति पदे जयमङ्गलादयोऽप्येवम् ।

४८३ । सङ्ख्याकार्यात् वीप्सायां ।

(सङ्ख्या-एकाद्यां ५१, वीप्सायां ७) ।

कति कति कतिमः गणशः यावच्छः तावच्छः, द्विगः, पादशः॥*

४८४ । चक्रत्वस् वारे । (चक्रत्वस् ११, वारे ७) ।

कति वारान् भुङ्क्ते कतिक्रत्वः, गणक्रत्वः पञ्चक्रत्वः । †

४८५ । सुच् चतुर्द्वित्रेः ।

(सुच् ११, चतुर्-द्वि-त्रेः ५१) ।

एभ्यः सुच् स्यात् वारे । चतुः द्विः त्रिः । ‡

४८६ । मयट् तद्रूपे । (मयट् ११, तद्रूपे ७) ।

* एकाः एकभागः, एकः अर्थो यस्य स एकार्थः, सङ्ख्या च एकादेश समाहारे तस्मात् सङ्ख्यावाचक-कारकात् एकभागायाश्च कारकात् चशस् स्यात् वीप्सायां । कति कति द्विः कतिशः, एवं गणं गणं द्विः गणशः, यावन्तं यावन्तं यावच्छः, तावन्तं तावन्तं तावच्छः, (१०१) सङ्ख्यातुल्यात्वात् चशस् । द्वौ द्वौ द्विगः, एवं त्रिग इत्यादि । एकभागा-यास्तु पादं पादं पादशः, एवं पणं पणं पणशः इत्यादि । प्रत्ययेन वीप्साया उक्तत्वात् अनुक्तवीप्सायां द्वित्वस्य नियमादत्र न द्विः । पाणिनिः ५।४।४३ ।

† सङ्ख्याभिन्नस्य वारोऽर्थो न सम्भवतीत्याह कतिवारानिति । चित्त्वादव्यर्थं । एवं गणक्रत्वः । (१०१) सङ्ख्यावत्त्वं । पञ्च वारान् पञ्चक्रत्वः, एवं दशक्रत्व इत्यादि । (१४६) विभक्त्यलुकि, (१८५) न दीर्घः । पाणिनिः ५।४।१७ ।

‡ चतुश्च द्विश्च त्रिश्च तत्तस्मात्, पुंस्त्वं सूचत्वात् । सूचा चक्रत्वस् बाध्यते । सुच-सकार सञ्चारणार्थः, चकारोऽव्ययार्थः । वारः क्रियाभ्यामिति गणनम् । चतुरिति, चतुरो वारान् इत्यर्थे सुच्, (१०२) रस्य विसर्गः, (६७) विसर्गस्य सः, (२१३) सस्य खीपः, ततः सुचः सस्य विसर्गः । एवं द्वौ वारौ द्विः, त्रीन् वारान् त्रिः । पाणिनिः ५।४।१८ ।

तदात्मकेऽर्थे मयट् स्यात् । विष्णुात्मकं विष्णुमयं । वाङ्मयं । *

४८७ । प्रकारे जातीयः । (प्रकारे ७, जातीयः १॥)

तार्किकजातीया । †

४८८ । वित्ते चुञ्चुचणौ ।

(वित्ते ७, चुञ्चु चणौ १॥) ।

विद्याचुञ्चुः विद्याचणः । ‡

४८९ । निर्दृत्ते भावादिमः ।

(निर्दृत्ते ७, भावात् ५१, इमः १॥) ।

पाकिमः । §

* तदेव रूपं आत्मा यस्य तत् तद्रूपं तस्मिन् । पृथग्योगात् किमपि नानुवर्तते, प्रकरणबलात् स्यादन्तादेव । विष्णुात्मकमिति विष्णुात्मा यस्य तत् विष्णुमयं अगत्, एवं वागात्मकं वाङ्मयं शास्त्रं । “एकाची नित्यम्” इति वार्तिकेन वाङ्मयमिति । द्विरग्रात्मकं द्विरग्रायमिति निपातनात् यलोपः । टित्त्वादीपि तेजोमयी । पाणिनौ बहुभ्याऽर्थेभ्यो मयट् दृश्यते । यथा, आगतार्थे—४।१।८२ ; विकारार्थे अवयवार्थे च—४।३।१४३, १४४, १४६ ; इदमर्थे गोशब्दात् पुरोषे—४।३।१४५ ; विकारार्थे—४।३।१४६, १४८ ; षष्ठार्थे—५।२।४७ ; प्रकृतवचने स्त्रार्थे—५।४।२१, २२ ; विकारार्थे निपातः—६।४।१७४ ।

† स्यादन्तात् जातीयः स्यात् प्रकारे । प्रकारशब्दः “सादृश्यवाची पुलिङ्गः, तद्यु-
क्ताथे इत्यर्थः । “सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकारः” इति पाणिनिटीका । तार्किकाः
प्रकारः तार्किकजातीयः, (२५०) पुंवद्भावः, तार्किकतुल्या स्त्रीत्यर्थः । एवं पटुनातीयो
जनः, मृदुजातीयं फलं । किञ्च विदुष्याः प्रकारः विदुषीजातीयः, अत्र जातीयस्य
शसनन्तरादिभिन्नत्वात् (३२७) न पुंवद्भावः । पाणिनिः ५।३।६६ ।

‡ स्यादन्तात् (‘तृतीयान्तात्’ इति तु पाणिनिः) चुञ्चु-चणौ स्थातां वित्ते (तेन
ख्याति) चर्थे । चुञ्चुः पञ्चमस्वरद्वयवान्, चणौ मूर्द्धन्यवान् । विद्याया ख्यातः इति वाक्यं ।
पाणिनिः ५।२।२६ ।

§ भावविहितकृदन्तात् इमः स्यात् निर्दृत्ते (तेन निष्यञ्जे) चर्थे । पाकिम निष्यञ्जः
पाकिमः, (२५८) अकारलोपः । पचनमिति भाववाच्ये (११३४) चञ्, पाकः । “चर्मन्

४६० । पशुभ्यः स्थानद्विषट्के गोष्ठगोयुग-
षड्गवं ।

(पशुभ्यः ५॥, स्थान द्विषट्के ७।, गोष्ठ-गोयुग-षड्गवं १।) ।

गोगोष्ठं गोगोयुगं गोषड्गवं । *

४६१ । शुण्डोक्षभ्योऽपकर्षे रट्टरौ ।

(शुण्डोक्षभ्यः ५॥, अपकर्षे ७।, र-ट्टरौ १॥) ।

अपक्रष्टा शुण्डा शुण्डारः शमीरः कुटीरः, उचतरी । †

४६२ । पीलुतिलोमाकर्णादेः कुणतैलकट-
जाहं पाकस्नेहरजोमूले ।

(पीलु—कर्णादेः ५।, कुण—जाहं १।, पाक—मूले ७।) ।

पीलुकुणः, तिलतैलं, उमाकटः, कर्णजाहं । ‡

नित्यम्” इति पाणिनिमूले (४।४।२०) “एवं तर्हि भाव इति प्रकृत्य इत्यव्यक्तव्यः”
इति वार्तिकम् ।

* स्थानस्य द्वौ च षट्कश्च तद्विन् । गोष्ठस्य गोयुगश्च षड्गवश्च तत् । पशुवाचकेभ्यः—
स्थाने वाच्ये गोष्ठः, द्विकमित्यर्थे गोयुगः, षट्कमित्यर्थे षड्गवः स्थान् । गवां स्थानं
गोगोष्ठं, एवं मद्भिषगोष्ठं । गोर्विकं गोगोयुगं, एवं हरिणगोयुगं । गवां षट्कं
गोषड्गवं, एवं हरिणषड्गवं । एषां क्लीबत्वं स्वभावात् । “गोष्ठवाद्यः स्थानादिषु
पशुनामभ्यः” “द्वित्वे गोयुगच्” “षट्त्वे षड्गवच्” इति वार्तिकत्रयम् ।

† शुण्डाश्च उच्चाश्च ते तैम्हः । उभयव बहुवचनं गणार्थं । रश्च ट्टरश्च तौ ।
शुण्डादेः रः, उच्चादेः ट्टरः स्यात् अपकर्षेऽर्थे (ङ्खत्वे, तन्तुत्वे इति पाणिनिः) । शुण्डा
सदिरास्थानं । अपक्रष्टा शुण्डा शुण्डारः, एवं अस्या शमी शमीरः, अस्या कुटी कुटीरः ।
सर्वत्र पुंस्त्वभिधानात् । अपक्रष्टा (गतयीवना) उच्चा उचतरी, एवं अपक्रष्टा
(वालिका) वत्सा वत्सतरी इत्यादि । पाणिनिः ५।३।८८, ९१ ।

‡ पीलुश्च तिलश्च उमा च कर्णश्च ते आदयो यस्य तस्मात् । कुणश्च तैलश्च कटश्च
जाहश्च तत् । पाकश्च स्नेहश्च रजश्च मूलश्च तत्तद्विन् । पीलादेः कुणः पाकः, तिलादेर्मूलः

४८३ । क्षेत्रे शाकटशाकिनौ ।

(क्षेत्रे ७, शाकट-शाकिनौ १॥) ।

इक्षुशाकटं इक्षुशाकिनं । *

४८४ । इतोऽस्य जाते ।

(इतः १।, अस्य ६।, जाते ७) ।

फलितं । †

क्षेत्रे, उमादेः कटो रजसि, कर्णादिर्जाही मूलं स्यादित्यर्थः । पीलोः पाकः, तिलस्य क्षेत्रः, उमाया (मभिना) रजः कर्णस्य मूलं इति क्रमेण वाक्यानि । कृष्णकटान्त-योः पंक्तं, तिलजाहान्तयोः क्लीबलज्जाभिधानात् । पाणिनिः ५।२।२४ । “क्षेत्रे तैलच्” “कटच्प्रकरणं अलावूतिलोमाभ्यो रजस्युपसंख्यानम्” इति वार्त्तिकद्वयञ्च ।

* स्यादन्तादेस्तौ सः तस्य क्षेत्रमित्यर्थे । इक्षोः क्षेत्रमिति वाक्यं । यद्यपि सानान्वेनोक्तं, तथापि इक्षोरिवेति केचित्, इक्षुमूलकाभ्यामिति परे, “संभवने चैव शाकटशब्दश्च प्रत्ययो वक्तव्यः” “शाकिनशब्दश्च प्रत्ययो वक्तव्यः” इति वार्त्तिकद्वये तु न तथा नियमः ; यथा, इक्षुशाकटं, मूलशाकटं, जौरशाकटं, बान्नुशाकटमित्यादि । एवं इक्षुशाकिनमित्यादि ।

+ स्यादन्तादितः स्यात् अस्य जातमित्यर्थे । फलस्य जातं फलितं वनं, फलितो वनः, फलिता लता । फलादेरेवायं विधिः । फलादिभ्यः (पाणिनिमते तारकादिः, औसरमतेऽपि तथा) —

फल पुष्पाङ्गुरपञ्चव गव्यं कण्टक सुन्दर शरं कञ्जोलं ।

हर्षं कुतूहलं किसलय गन्धं हस्तक कञ्चुक सुखं भीमन् ।

तन्दा तिलकं श्रेवल रोगं कज्जल कुड्मल कोरक वेगं ।

निद्रा मुद्रा मद गल रीषं कदम्ब कन्दर कुसुम तरङ्गं ।

संशो तारक मूत्र पुण्ड्रं पुलक विचारं व्रण शङ्कारं ।

स्तवक पिपासा खज्जा दीहं निष्कमण ज्वर दुःख द्रोहं ।

अथ दीक्षा वर्धनं मूर्च्छा रण पण्डा लघा बुधाः ।

श्रीश्रीवाङ्मय रोमाञ्च प्रवाल व्याधि चन्द्रकाः ।

पिण्डीतृक्कथं मुमुक्षा च खरीतृक्कथं च मञ्जरी ।

एतद्व्यतिरिक्ता अन्येऽपि गर्भादयः शब्दाः सन्ति । बुभुक्षित-पिपासित-शब्दौ न ज्ञानौ सकर्मकत्वात् । पाणिनिः ५.२।२६ ।

४८५ । चिः कृभस्स्वभूततद्भावेऽस्वावीर्घा-
वव्यस्य ।

(चिः ११, कृ-भू-असु ७॥, अभूततद्भावे ७१, अ-स्वी १॥, ईर्घो १॥, अव्यस्य ६१) ।

अभूततद्भावेऽर्थे कृभस्तिषु परेषु चिः स्यात्, तस्मिंश्चावर्ण-स्वयो-
रीकार-घौं स्तः नतु व्यस्य । *

४८६ । त्यो वमावो लोप्यः ।

(त्यः ११, वमावः ११, लोप्यः ११) ।

वकारमात्रस्यो लोप्यः स्यात् ।

अकृष्णं कृष्णं करोति कृष्णीकरोति, कृष्णीभवति कृष्णीस्यात् ।†

* कृभ् भूय अस् च ते तेषु । अभूबस्य अजातस्य तदूपेण भाव उत्पत्तिरभूततद्भावः ।
“प्रागवस्थावतोऽवस्थान्तरेणाभूतस्याजातस्यानन्तरं तदात्मनोलाभोऽवस्थान्तरेण लप्सा अभूत-
तद्भावः” इति तद्धितपरिशिष्टे गोपीचन्द्रः । काष्ठं भक्ष करोति इति तु न अभूततद्भावः,
किन्तु अभक्ष भक्ष करोति इत्येव । (“भक्षयकर्तरि” इति पाणिनिः ।) कृधातौ
भूधातौ असधातौ वा परे अभूततद्भावेऽर्थे स्यादन्तात् चिः स्यात्, औ परं प्रकृतेरन्त-
स्थितयोः अवर्णं ऋधयोः कमेण ईकार-दीर्घो स्तः, नतु अव्ययस्य ईकार-दीर्घो, अव्ययात्
निप्रत्ययस्तु स्यादेव अव्यस्येति षष्ठ्यन्त निर्देशात् । चिप्रत्ययस्य ईकारश्चिङ्कार्यः, चकारेत्
अव्ययाद्यैः । पाणिनिः ५।४।५० ; ५।४।३२ ।

† व चाभौ मात्रश्चेति वमावः । वकारमात्रावशिष्टप्रत्ययो लोप्यः स्यात् । तेन चिः
(१०२८) विष्णु, (१०३०) विट्, (१०३२) विच् कृप् इति पञ्चानां लोपः । अकृष्णं
कृष्णं करोतीति वाक्ये कृष्ण-शब्दात् चिः अनन्त अवशिष्टस्य वकारस्य लोपे, पूर्ववर्त्तिनः
अकारस्य ईकारः । एवं कृष्णीभवति कृष्णीस्यात् । अत्र अक्रीति पदं ह्रिवा स्यादिति
कथ्यतात् खोदितमन्त्रेण असधातौ परे चिः स्यादिति सूचितं । अतएव, “अस्मिन्डन्त्यैव
प्रयोगेऽभूततद्भावस्य प्रतीतिः शब्दशक्तिसंभावात्” इति तद्धितपरिशिष्टे गोपीचन्द्रः ।
वज्रमाणसूत्रेऽपि अस्तेः प्रयोगे एवं व्याख्येयं । एवं अमालां मालां करोति, माली
करोति—आकारस्य ईकारः । अशान्तिं शान्तिं करोति शान्तीकरोति—ईकारस्य दीर्घः ।
अवर्णंङलभियस्थले तु अमहान्तं महान्तं करोति मङ्गत्करोति इत्यादि । अकृष्णं कर्षं

४८७। यङ्ङ्यक्वे चट्री ।

(यङ्-ङ्य-क्वे ७, च ११, ऋत् ११, री ११) ।

ऋकारो री स्यात् यङि ङे के चै च । मात्रीकरोति । *

४८८। मनश्चक्षुश्चेतोऽस्तरजोरहीऽन्तलोपश्चौ ।

(मनः—रङ् ६१, अन्तलोपः—११, चै ७) ।

मनीकरोति । †

४८९। कार्तस्त्रायत्तयोः सम्पद्यक्रादौ चसादा ।

(कार्तस्त्रायत्तोः आ, सम्पद्य-क्रादौ ७, चसात् ११, वा ११) ।

साकल्ये अधीनत्वे च सम्पद्यति कृत्वस्तिषु परेषु च चसात्
स्यादा । कृत्स्नं लवणं जलं सम्पद्यते—जलसात् सम्पद्यते ।
राजायत्तं सम्पद्यते—राजसात् सम्पद्यते । ‡

करोति कर्त्रीकरोति, अज्ञानिनं ज्ञानिनं करोति ज्ञानीकरोति, इत्यादी (११८) नख
लुपि, नजोऽन्यार्थत्वात् तदादिविधनिषेधाभावे, अकारस्तयोराकारघौ स्यातां । अव्ययस्य
तु अथवा इया कृत्वा इति वाक्ये इयाकृत्य इत्यादी विप्रत्ययान्तस्य (५४८) समासे,
(११७६) ज्ञाचो यवादेशः । साचौकृत इति तु नञा निर्दिष्टमनित्यमिति न्यायात्
दीर्घः । पाणिनिः ५।४।५० ; ७।४।२६, २९, “अव्ययस्य चादीर्घं नेति वाच्यम्” इति
वार्तिकश्च ।

* अमातरं मातरं करोति—मातृशब्दात् चिप्रत्यये ऋकारस्य री । यङि—चेक्री-
यते । ङे के, (८४८) मातेवाचरति साचोयते, पितरमिवाचरति (८४७) पिचोयति ।
पाणिनिः ७।४।२७ ।

† मनस्य चक्षुष्य चेतस्य अरुच्य रजस्य रङ्गस्य तत्तस्य । एषाम् अन्तस्य लोपः स्यात् चै
परि । अमनो मनः करोति मनीकरोति, स-लोपि अकारस्य ई । एवं चक्षूकरोति, क-लोपि
दीर्घः । चेतोऽकरोति, अरुक्करोति, रजोऽकरोति, रङ्गीकरोति । पाणिनिः ५।४।५१ ।

‡ कृत्स्नं सकलं तस्य भावः कार्तृत्वं । आयत्तिरधीनत्वं । कार्तृत्वाच्च आयत्तस्य
कार्तस्त्रायत्तो तयोः । संपद्यः संप्रत्येक-देवादिक-पदधातुः, सम्पद्यस्य क्रादिस्य तत्

५०० । देये चाच्च । (देये ७, चाच् ११, च ११) ।

देयेऽर्थे चाच् चसाच्च स्यात् सम्प्रदादौ ।

देवाय देयं करोति—देवत्रा करोति देवसात् करोति । *

५०१ । नैकाचोऽव्यक्तानुकरणात् डाच्
वानितौ द्विश्च । (नैकाचः ५१, अव्यक्तानुकरणात् ५१, डाच् ११, वा

११, अनितौ ७, द्विः ११, च ११) ।

अनेकाचोऽव्यक्तानुकरणात् सम्प्रदादौ डाच् स्याद्, नत्वितौ,
तस्मिंश्च द्विर्भावः । †

५०२ । त लोप्योऽतटिस्त्वितौ द्वेस्त्वन्तो वा ॥

(त ११, लोप्यः ११, अन्तः ६१, टिः ११, तु ११, इत्तौ ७, द्वेः ६१, तु ११, अन्तः
११, वा ११) ।

तस्मिन् । सम्प्रदाय इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ पुनः क्रादियहणं परत्र अनुवर्त्तनार्थं, चानुक्तं
कोत्तरत्र इति न्यायेन अनुवर्त्तनवाधात् । वसात्प्रत्ययस्य चकारोऽव्ययार्थः । कर्त्तृकं
लवणं जल करोति जलसात् करोति, एवं जलसात् भवति, जलसात् स्यात् । पक्षे
तद्रूपेण स्थितिः । पाणिनिः ५।४।५२, ५३, ५४ ।

* दानार्थ-दाधातोः कर्त्तापि वाच्ये यप्रत्यये देयं तस्मिन् अर्थे । चकारोऽव्ययार्थः ।
देवत्रा सम्प्रदायते देवसात् सम्प्रदायते इति च । सम्प्रदादौनां परस्मैत्यन्वयेऽपि स्यात्,
नेन “अकरोदचिरेश्वरः सितौ द्विषदारम्फलानि भवसात्” इति । पाणिनिः ५।४।५५ ।

† एकोऽच् यस्य स एकाच्, न एकाच् नैकाच् तस्मात् । अव्यक्तो ध्वन्यात्मक-
शब्दः । तस्य अनुकरणम् अव्यक्तानुकरणं तस्मात् । न इति अनिति तस्मिन् । वतौ—
तस्मिंश्चेति डाचि सति पूर्वस्य द्वित्वस्य स्यादित्यर्थः । वाशब्दस्य व्यवस्थया इतौ परेऽपि
तस्य द्विर्भावी वाच्यः । पाणिनिः ५।४।५७ ; ६।१।८८ ।

तस्यादन्तस्य त लोप्यो डाचि, इतौ तु टिलोप्यः, हेतु अन्तो लोप्यो वा । *

पटपटाकरोति । एकाचसु—सृक् करोति ।

इतौ तु पटदिति करोति—पटिति, पटत्यटेति पटत्पटदिति ।†

५०३ । तीय सम्ब वीज सङ्ख्यादिगुणात् कृञि कृषौ । (तीय—गुणात् ५१, कृञि ७१, कृषौ ७१) ।

एभ्यः करोती डाच् स्यात् कृषौ ।

द्वितीयं कर्षणं करोति द्वितीयाकरोति सम्बाकरोति, वीजेन सह कर्षणं करोति वीजाकरोति, द्विगुणाकरोति । ‡

५०४ । समय निष्कूल दुःख शूल सत्यात्—
यापन निष्कोष प्रातिकूल्य पाकाशपथे ।

(समय—सत्यात् ५१, यापन—अशपथे ७१) ।

* तस्यादन्तस्य तस्य अनेकाभ्योऽव्यक्तानुकरणस्य, अदन्तस्य अत-भागानस्य पटत् भनत् इत्यादेककारी लोप्यः स्यात् डाचि परे, इतिशब्दे परे तु तादृशस्यैव शब्दस्य टिलोप्यः स्यात्, एवं इतौ द्विभूतस्य तस्यैव शब्दस्य अन्तवर्तो लोप्यो वा स्यादित्यर्थः । पाणिनिः ६।१।६८ ।

† पटत्शब्दात् डाचि, अनेन तकारलोपे पटित्यस्य द्विले पटपटाकरोति । अनेन टिलोपे पटिति, स्यान्निष्त्वात् न (५८) चपौ जव् । हेतु अन्तो वा लोप्यः पटत्पटेति पटत्पटदिति । पाणिनिः ६।१।१०० ।

‡ तीयः प्रत्ययः, तेन द्वितीयः तृतीयश्च । सङ्ख्या आदित्यस्य स सङ्ख्यादि, स चाभौ गुणयेति सङ्ख्यादिगुणः । तीयस्य सम्बन्ध वीजञ्च सङ्ख्यादिगुणस्य तस्मात् । कृञि परे एभ्यो डाच् स्यात् कर्षणार्थे । द्वितीयाकरोति द्विवारं खेपं कर्षतीत्यर्थः, एवं सम्ब कर्षणं करोति । द्वौ एकार्थौ । द्विगुणं कर्षणं करोति द्विगुणाकरोति, एवं त्रिगुणाकरोतीत्यादि । पाणिनिः ५।३।५८, ५९ ।

एभ्यः क्रमादेतिष्वर्थेषु डाच् स्यात् कृजि परे ।

समयाकरोति निष्कुलाकरोति दुःखाकरोति शूलाकरोति
सत्याकरोति । *

**५०५ । सपत्रनिष्पत्तात् प्रियसुखात् मद्रभद्रात्
पीडानुकूल्यवपने ।**

(सपत्र-निष्पत्तात् ५१, प्रियसुखात् ५१, मद्रभद्रात् ५१, पीडानुकूल्यवपने ७) ।

एभ्यः क्रमादेतिष्वर्थेषु डाच् स्यात् कृजि । सपत्राकरोति निष्पत्ता-
करोति मृगं । प्रियाकरोति सुखाकरोति । मद्राकरोति
भद्राकरोति । †

* समयश्च निष्कुलश्च दुःखश्च शूलश्च सत्यश्च तस्मात् । यापनञ् निष्कोषश्च प्राति-
कूल्यञ्च पाकश्च अशपयश्च तस्मिन् । समयात् यापने, निष्कुलात् निष्कोषे, दुःखात्
प्रातिकूल्ये, शूलात् पाके, सत्यात् अशपयर्थे अर्थ डाच् स्यात् कृजि परे । समयाकरोति
समर्थं यापयतीत्यर्थः । निष्कुलाकरोति, दाडिम निष्कोषयतीत्यर्थः । अन्तरवयस्य
वह्निष्करणं निष्कोषः । निष्कोषमित्रार्थे शत्रुं निष्कुलं करोति । दुःखाकरोति, शत्रुं
पीडयतीत्यर्थः, अत्र प्रातिकूल्यं । शूलाकरोति मांसं शूलैर्न पचतीत्यर्थः । सत्याकरोति
सुनिः सत्यं कथयतीत्यर्थः, अत्र न शपयः । शपये तु सत्यं दिव्यं करोति । पाणिनिः
५।४।६०, ६२, ६४, ६५, ६६ ।

† सपत्र निष्पत्ताभ्यां पीडायां, प्रियसुखाभ्यां आनुकूल्ये (चित्तराधने), मद्रभद्राभ्यां
वपने (सुखे) डाच् स्यात् कृजि । सपत्राकरोति मृगं, व्याधः सपत्रं शरं मृगशरीरे
प्रवेशयतीत्यर्थः ; निष्पत्ताकरोति मृगं, मृगशरीरात् शरमपरपार्श्वे निष्क्रामयतीत्यर्थः ।
“सपुङ्गशरप्रवेशनेन सपत्रं करोतीत्यर्थः । सपुङ्गस्य शरस्य अपरपार्श्वे निशमनात् निष्पत्रं
करोतीत्यर्थः” इति भट्टोजिदीक्षितः । अत्र सपत्रं (पत्रशुक्लं) करोति प्रावट्, निष्पत्रं
(पत्ररहितं) करोति यौष । उभयत्र वृत्तमिति शेषः । प्रियाकरोति सुखाकरोति
सखायं, सख्युरानुकूल्यं करोतीत्यर्थः । मद्रभद्रौ मङ्गलार्थौ, मद्राकरोति भद्राकरोति
बालं नापितः, मङ्गलपूर्व्यं वपतीत्यर्थः । पाणिनिः ५।४.६१, ६२, ६७, “मद्रासेति
पञ्चव्यम्” इति वार्तिकश्च ।

५०६ । दघ्नमाचद्वयसट् माने ।

(दघ्न-माच-द्वयसट् । १।, माने ७) ।

परिमाणार्थे एते स्युः ।

गजपरिमाणः—गजदघ्नः गजमाचः गजद्वयसः । *

५०७ । सङ्ग्राशनशतो डिन् ।

(सङ्ग्रा—शन्-शतः ५।, डिन् । १।) ।

दशी, त्रिंशी । †

५०८ । कति यति तति यावत्तावदेतावत्-
कियदियन्तः ।

(कति—इयन्तः १॥) ।

किं-यत्-तदां डत्यन्तानां यत्-तत्-एतत्-किम्-इदमां वत्यन्तानां
एते क्रमात् निपात्यन्ते माने । ‡

५०९ । दशादेर्धो युते शतादौ ।

(दशादेः ५।, डः १।, युते ७।, शतादौ ७।) ।

* दघ्नश्च माचश्च द्वयसश्च समाहारे, तस्मात् ट । टकारस्य प्रत्येकेन सस्वत्वः,
दघ्नट् माचट् द्वयसट् । परिमाणमिह ऊर्ध्वपरिमाणं । गजः ऊर्ध्वपरिमाणमस्य गजपरि-
माणः—एवमर्थे एते प्रत्ययाः । टित्त्वादीप् च । पाणिनिः ५।२।३७ ।

† शन् च शत् च, शन्शत, सङ्ग्रा चासौ शन्शत चेति तस्मात् । शन्शतोः केव-
लयोरसम्भवात् तदन्तयोर्बहुणम् । सङ्ग्रावाचकात् शनन्तात् (दशन् आदेः) शत्-
अन्ताच्च (त्रिंशत् आदेः) डिन् स्यात् परिमाणार्थे, ड इत् । दश परिष्करणमस्य दशी,
एवं त्रिंशौ (मासः), डिन् (१२६) टिलोपः । “शन्शतोडिनिर्वक्तव्यः” इति वाचिकम् ।

‡ किं परिमाणमेषां कति, (का संख्या परिमाणमेषामिति तु पाणिनिः), एवं
सर्वेषां वाक्यानि । पाणिनिः ५।२।४१ ।

एकादशं शतं, विंशं शतं । *

५१० । किञ्चित्तेकान्यात् द्विवङ्गनामेकनिर्द्धारो
उत्तरउतमौ ।

(किं—अन्यात् ५।, द्विवङ्गनां ६॥, एकनिर्द्धारो ७, उत्तरउतमौ १॥) ।

अनयोः कतरो वैष्णवः, एषां कतमः शैवः । †

५११ । तस् तैः । (तस् ११, तैः ६।) ।

तैः स्थाने तस् स्यात् । कृष्णतः सर्व्वतः अमुतः । ‡

* दश आदिर्यस्य स दशादिसंख्यात् । अत्र अतदगुणसंविज्ञानवङ्गनीदृश्या दश
हिला एकादशादीनां यद्वर्णं । (अतएव पाणिनी दशानादियुक्तम्) । एवं उभयत्र
आदिशब्दयोर्व्यवस्थावाचितत्वात् दशादेरिति षष्टिपर्यन्तानामेव, अतादाविति शतसङ्ख्यो-
रेव यद्वर्णं । तेन, एकादशादः षष्टिपर्यन्तात् उः स्यात् युते (अधिके इति पाणिनिः)
अथ, शते सङ्ख्ये च वाच्ये इत्यर्थः । एकादशभिर्युतं एकादशं शतं, (एकादशाधिका
अस्मिन् शते इति पाणिनिः), डित्वात् (१२६) टिलोपः । एवं विंशत्या युतं विंशं शतं,
अत्र (१२६) विंशतेस्तेल्लोपि, (२५८) अकारलोपः । पाणिनिः ५।१।४५, ४६ ।

† कश्च यश्च सच एकश्च अन्यश्च तत्तस्मात्, द्वौ च बहुवचने तेषां । जातिगुणक्रिया-
दिभिर्व्यवच्छेदो निर्द्धारः, एकस्य निर्द्धारः एकनिर्द्धारः तस्मिन् । उत्तरश्च उत्तमश्च
तौ । अथो द्वयोरर्थे एकस्य निर्द्धारणे उत्तरः, वङ्गनां मध्ये एकस्य निर्द्धारणे उत्तमः
स्यात्, डिति टिलोपः । अनयोर्मध्ये कः कतरोः, एषां मध्ये कः कतमः । एवं यतरः
यतम इत्यादि । पाणिनिः ५।१।६२, ६३, ६४ ।

‡ पृथग्योगात् पूर्व्वत् किमपि नागुवर्त्तते । सर्व्वेष्वात् लिङ्गात् सर्व्वविभक्तेः
स्थाने तस् आदेशः स्यात्, इति सामान्येन उक्तोऽपि शिष्टप्रयोगानुसारेण प्रयोक्तव्यमेव ।
अतएव “सर्व्वविभक्तिकससिः” इति भाष्ये । कृष्ण इति, कृष्णमिति, कृष्णेन इति, कृष्णाय
इति, कृष्णादिति, कृष्णसेति, कृष्णे इति वा कृष्णतः । एवं सर्व्वतः । अमुतइति तथो
विभक्तिस्थानमित्यतः सर्व्वं सामान्यविभक्तिनिमित्तं कार्य्यं स्यादेव, तेन (१२१) टैः
स्थाने षः, (२०४) दस्थाने मः, (२१५) इच्छस्थाने उः । विभक्तिविशेषविहितानु-
सायात् विभक्त्यादेव, तेन कसादेः स्थाने तसि कवे इति इत्यादौ (१२२) गुणादिर्भ-
व्यात् । एवञ्च विभक्तिस्थाने तदादयो वे आदेशाकदन्तानामन्यबलमिति प्राचः ।

५१२ । देवादेर्हीम्योस्त्राच् ।

(देवादेः ५१, हीम्योः ६॥, त्राच् १११) ।

देवता वन्दे रमे वा । *

५१३ । स्त्रिवहोस्त्रोऽद्वादेः मयाः ।

(स्त्रिवहोः ५१, चः ११, अद्वादेः ५१, मयाः ६१) ।

स्त्रेवहोश्च परस्याः स्यास्त्रः स्यात्, नतु इत्यद्वाद्युपपदः ।

सर्व्वस्मिन् सर्व्वश्च, तच्च बहुच । †

५१४ । सर्व्वेकात् काले दा ।

(सर्व्वेकात् ५१, काले ७१, दा ११) ।

सर्व्वस्मिन् काले सर्व्वदा । ‡

(पाणिनिः “तद्धितेषासर्व्वविभक्तिः” १।१।१८) । त्राच् त्राच् भिन्नानामव्ययत्वं नास्तीत्येके । पाणिनिः ५।१।७, १४ ।

* देवादेः परयोर्हितीया-सप्तम्योस्त्राच् स्यात् । देवं देवीं देवान् वा वन्दे देवता वन्दे । देवे देवयोः देवेषु वा रमे देवता रमे । देवादिर्ब्रह्मा—देवी बहुः पुरुषसर्व्वी मनुष्यः पुरुषश्च षट् । पाणिनिः ५।४।५५, ५६ ।

† स्त्रिव बहुवच्यं तत्तन्नाम् । सङ्गार्थबहुवच्यस्य बहुवच्यं । हिरादिर्यस्य स इत्यादिः न इत्यादिरइत्यादिसंज्ञात् । इत्यादिश्च (८६) अत्रादिनचसमाप्तिपर्य्यन्तं रच्यत आह हिरादिर्यस्य इत्युपपदः । सर्व्वस्मिन् सर्व्वयोः सर्व्वेषु वा सर्व्वश्च । सर्व्वस्यां सर्व्वयोः सर्व्वसु इत्यत्रापि सर्व्वश्च, (१२०) प्रत्यये परे पुंवङ्गावः । तस्मिन् तयोः तेषु, तस्यां तयोः तासु इति वा स्तत्र, (१२२) टेः स्थाने चः । बहुषु बहुच । “इत्यद्वाभ्योऽपि इत्यस्ये” इति पाणिनिमुक्त्वात् (५।३।१४) समवायः, ततोभवान्, तच्चभवान् ; अव्ययभवान् ऋचभवान् । पाणिनिः ५।३।१० ।

‡ सर्व्वश्च एकश्च वक्ष्यात् । काले वर्त्तमानाभ्यामाभ्यां चरत्वाः सप्तम्या हा स्यात् । एकस्मिन् काले एकदा । पाणिनिः ५।३।१५ ।

५१५ । किमन्ययस्तदोर्हिञ्च ।

(किमन्ययस्तदः ५१, हिं: ११, च १११) ।

एभ्यः स्या हिं दा च स्यात् । कस्मिन् काले कर्हि कदा । *

५१६ । तदो दानीं वा ।

(तदः ५१, दानीं ११, वा १११) ।

तदानीं तर्हि तदा । †

५१७ । पूर्वान्यान्यतरेतरापराधरोक्षरोभया- देद्युसन्नि ।

(पूर्व—उभयात् ५१, एद्युस् ११, सन्नि ७१) ।

पूर्वस्मिन्नस्मिन् पूर्व्यद्युः । ‡

५१८ । दिक्शब्दादिदेशकाले स्तात् प्रीपौप्तयो ऽचो लुक् ।

(दिक्-शब्दात् ५१, दिग्-देश-काले ७१, स्तात् ११, प्री-पौ-प्तयो १११, अचः ५१, लुक् १११) ।

* कश्च अन्यच्च यच्च सच्च तत्तत्तात् । अस्मिन् काले अस्मिन् अन्यदा, यर्हि यदा, तर्हि तदा । पाणिनिः ५।१।२१ ।

† काले वर्तमानात् तदशब्दात् सप्तम्या दानीं वा ज्ञात् । पाणिनिः ५।१।२६ ।

‡ पूर्व्यः अन्यच्च अन्यतरश्च इतरश्च अपरश्च अपरश्च उत्तरश्च उभयश्च तत्तत्तात् । एभ्योऽष्टभ्यः परस्याः सप्तम्या एद्युस् स्तात् सन्नि बोध्यः । पूर्व्येद्युरिति अत्र, (५१७) आदिषु इत्यनेन तद्धितप्रकरणोक्तादेशानामपि तद्धितसंज्ञा-विधानात् (२५८) अकार-लोपः । पाणिनिः ५।१।२२, “पूर्व्याभ्याम्यतरेतरापराधरोक्षयोरन्ये एद्युसच्” इति “द्युचोभयात्” इति उभयद्युः इति च वार्तिकम् ।

परस्तात्, प्राक् । *

५१६ । वैनोऽपी । (वा ११, एनः १, च-पी ११) ।

पूर्व्वेण । †

५१७ । दक्षिणोत्तरादाहौ ।

(दक्षिणोत्तरात् ५१, अ-आहौ ११॥) ।

दक्षिणा दक्षिणाहि । उत्तरा उत्तराहि । ‡

५१८ । बाधराच्चात्ताः ।

(वा ११, अधरात् ५१, च ११, चात् ११, ताः ११॥) ।

अधरात् अधरस्मात्, दक्षिणात् दक्षिणस्मात् । §

* दिशि वर्तमानः शब्दो दिक्शब्दः, स च पूर्व्वदिः प्रागादिश्च । दिशि देशे काले च वाच्ये दिग्वाचकशब्दात् परासां प्रथमा-पञ्चमी-सप्तमीनां स्थाने स्मात् स्यात्, अनृच धातोः क्तिप्प्रत्ययेन साधितात् अथः परस्य स्मातो लुक् स्यादित्यर्थः । यस्यकारेण तिसृणां विभक्तौ नानेकमुदाहरणं प्रयुक्तं परस्तादिति, परा दिक् परी देशः परः कालः, परस्या दिशः परस्मात् देशात् परस्मात् कालात्, परस्यां दिशि परस्मिन् देशे परस्मिन् काले, इति वाक्यानि । प्राक् इति प्राची दिक्, प्राक् देशः, प्राक् कालो वा इति प्रथमा स्थाने स्मात् तस्य लुक् । मनीषादित्वात् पुंवत् । एवं पञ्चमी-सप्तम्योरपि बोध्यं । पाणिनिः ५।३।१७, ३० ।

† दिग्देशकाले वर्तमानेभ्यो दिक्शब्देभ्यः प्रीतोऽरेणः स्याद्वा । पूर्व्वेणेति पूर्व्वः पूर्व्वस्मिन् वा इत्यर्थः । पाणिनिः ५।३।३५ ।

‡ आश्च आहिश्च तौ आहौ, विवचनं ययासङ्गानिरासार्थं । दिग्देशकाले वर्तमानाभ्यां दक्षिणोत्तराभ्यां प्रथमा-सप्तम्योः स्थाने आ आहिश्च स्यात् । विशेषत्वात् स्मातो बाधकावेतौ । दक्षिणः दक्षिणस्मिन् वा, उत्तरः उत्तरस्मिन् वा इति वाक्यं । पाणिनिः ५।३।१६, १७, ३८ ।

§ ताः प्रीपीताः । अधरशब्दात् चकारात् दक्षिणोत्तरशब्दाभ्यां दिग्देशकाले प्रथमा-पञ्चमी-सप्तमीस्थाने स्मात् स्यात् वा । अधरः अधरस्मात् अधरस्मिन् वा अधरात् ।

५२२ । पूर्वाधरावराः पुराधावाः स्तादसोः ।

(पूर्वाधरावराः १॥, पुराधावाः १॥, स्तादसोः ७॥) ।

पुरस्तात् पुरः, अधस्तात् अधः, अवस्तात् अवः । अतएव अस्*

५२३ । जवत् याच् प्रकारे ।

(जवत् ११, याच् ११, प्रकारे ७) ।

येभ्यस्त्व उक्तस्तेभ्यः प्रकारे याच् स्यात्, सच तद्धत् । सर्व्व-
प्रकारं सर्व्वथा । †

५२४ । कुतः क कुह कुचेतो ऽतो ऽवेह सदै-
तर्हधुनेदानौ पञ्चादुपर्य्युपरिष्ठात् परेद्यवि सदोऽ-
द्वैषमः परत्परारीत्यं कथम् । (कुतः—कथम् १॥) ।

दक्षिणः दक्षिणष्ठात् दक्षिणस्मिन् वा दक्षिणात् एवं उत्तरात् । विक्षल्यपक्षे अधरक्षात्
दक्षिणस्यादिति । पञ्चम्यतोदाहरणं बहुलप्रयोगदर्शनात् । पाणिनिः ५।३।३४ ।

* पूर्व्वस्य अधरस्य अवरस्य ते । पुरस्य अधस्य अवस्य ते । स्ताच्च अस् च तो तयोः ।
पूर्व्वस्य पुरः अधरस्य अधः अवरस्य अवः स्यात् स्तादसोः परयोः । पुरस्तादिति पूर्व्व-
शब्दात् (५१८) प्रथमादेः स्तात् आदेशे, अनेन पुर आदेशः । अस् परे पुर आदेशे,
(२५८) अकारलोपे पुरः । एवं अधरशब्दात् अधस्तात् अधः, अवरशब्दात् अवस्तात् अवः,
अतएव, अस्विधाद्यक्तृत्वाभावेऽपि अनेन अस् परे आदेशविधानादेव, एतेभ्यः प्रथमादेः
स्थाने अस् स्यादिति वक्तव्यं । पाणिनिः ५।३।३६, ४० ।

† चन्द्रवत् सुखमित्युक्ते यथा चन्द्रस्य आह्लादकत्वेन साम्यं गृह्यते न तु धावत्या-
दिना, तथाचापि चन्द्रित्युक्ते (५१३) अह्लादक्षिबहुजननरजातलेनैव साम्यं यावत्, न तु
केवलं समसीमान्जातलेन । अतएव—अह्लादक्षिबहुभ्यां परासां (उदाहरण-
शापकात्) द्वितीयादिविभक्तौनां स्थाने याच् स्यात् प्रकारे । प्रकारः सादृश्यं । चकारः
अव्ययार्थः । सच तद्धदित्यनेन, (३२०) प्रत्यये परे पुंवङ्गावादिनां स्यादिति सूचितं ।
सर्व्वे प्रकारं, सर्व्वेण प्रकारेण, सर्व्वेषु प्रकाराद्य, सर्व्वेषात् प्रकारात्, सर्व्वस्य प्रकारस्य,
सर्व्वस्मिन् प्रकारे—सर्व्वथा इति । द्वितीयाया एव याच् इति पाणिनिः ५।३।२९ ।

एते निपात्यन्ते ।

कस्मात्—कुतः, कस्मिन्—क कुह कुत्र, अस्मात्—इतः, एत-
स्मात्—अतः, एतस्मिन्—अत्र, अस्मिन्—इह, सर्व्वदा—
सदा, अस्मिन् काले—एतर्हि अधुना इदानीं, अपरस्मिन्—
पश्चात्, ऊर्ध्व—उपरि उपरिष्ठात्, परस्मिन् अङ्गि—परैव्यवि,
समानेऽङ्गि—सद्यः, अस्मिन्नङ्गि—अद्य, अस्मिन् वर्षे—ऐषमः,
पूर्व्वस्मिन् वर्षे—पशुत्, पूर्व्वतरस्मिन् वर्षे—परारि, इदमकारं
—इत्थं, किम्यकारं—कथम् । *

५२५ । त्यत्राद्य चिर दक्षिणाद्यादे—त्य-एत-
त्त-त्यन्-मा भवादौ । (त्य-आद्यादेः ५, त्य-माः १॥, भवादौ ७) ।

एभ्य एते क्रमात् स्युः भवादर्थे । त्यत्रत्यः तत्रत्यः, अद्यतनी
ह्यस्तनी, चिरत्तः परत्तः, दक्षिणात्यः पाश्चात्यः, आदिमः
मध्यमः । †

• कस्यादिति । एषा तावत् टीका, सर्व्वेष्वेव पुस्तकेषु तु मूलमध्ये सन्निविष्टा दृश्यते ।
पाणिनिः ५।१।५, ७, १२, १३, १०, २, ५. ११, ६, १६, १७, १८, २२, २१, २२, २४, २५—७।१।
१०४, १०५ ।

† त्यत्रस्य अद्यस्य चिरस्य दक्षिणस्य आदिषु ते आद्योः यस्य स तस्मात् । त्यस्य एतस्य
तस्य त्यच् च मय ते । अत्र विभक्तिमनादृत्य शब्देरेव क्रमयकृत्, त्यएतत्रत्यम् इति
पाठो वा । त्यत्रादेः त्यः, आद्यादेः एतः (तनट् इति जौमराः), चिरादेः त्रः, दक्षिणादेः
त्यच्, आद्यादेः त्रः आत्, तत्र भव इत्याद्यर्थे । त्यत्र भवः त्यत्र वसति वा इत्यर्थे त्यत्रत्यः,
एवं तत्रत्यः । अद्यभवा अद्यतनी, (२५७) विष्वादीप्, एवं ह्यः (पूर्व्वदिने) भवा ह्यस्तनी ।
अद्यादित्वात्—अस्तनः, चिरस्तनः, दिवास्तनः, दोषास्तनः, सायन्तनः, सदास्तनः,
सनास्तनः, पुरास्तन इत्यादि । (“पुराशब्दादट्” इति क्रमदोशः । पुराशब्दः) चिरे
भवः चिरत्तः, पशुत् भवः परत्तः (अत्र तकार-लोपः), एवं परारिभ्यः, दक्षिणा भवः

५२६ । किमः क्षत्रन्तात् चिञ्चनौ ।

(किमः ५।, क्षत्रन्तात् ५।, चित्-चनौ १॥) ।

कस्यचित् कदाचित्, कस्यचन कदाचन । *

५२७ । आदिस्तः । (आदिः १।, तः १।) ।

(३२३) चैक्याशुदमहोऽः इत्येतमकारमारभ्य यस्य उक्तः 'स
तसंज्ञः स्यात् । †

इति तपादः ।

इति स्याद्यन्ताध्यायः ।

स्याद्यन्ताधिकारः समाप्तः ।

दाचिषात्यः, दचिषा इति (५२०) आः । शिप्त्वात् (४१६) उद्धिः । एवं पश्चात् भवः
पाशात्यः । आदिना पीरस्य इत्यादि । आदौ भवः आदिमः, मध्ये भवः मध्यमः ।
“अद्यान्तपश्चातो ङिमः” इति क्रमदीश्वरः । तेन अयिमः, अयिमः, पयिमः । “अयादि-
पश्चात् ङिमच्” “अन्ताश्च” इति वार्तिकद्वयम् । पाणिनिः ४।१।८८, १०४, ४।१।८, १३ ।

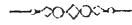
* ‘असाकल्ये तु चिञ्चन’ इत्यमरीक्तयोः चित्-चन-इत्यव्ययशब्दयोर्धेनौ कश्चित् कौ-
चित् केचित् काचित् किञ्चिदित्यादिपदे सिद्धेऽपि एतत्सूत्रकरणं कश्चित् कदाचिदि-
त्यादेरेवपदत्वनिष्ठाकारे, तेन आदाविष्कृतमित्यादौ (४१६) पूर्वपदस्य उद्धादि
स्यादिति ।

† च आदिर्यस्य स आदिः । प्रधानेन व्यपदेशा भवतीति व्याघातः, तद्धित-
प्रकरणोक्त-विभक्तिसंज्ञानातात्पर्यानामादेशानामपि तद्धित-संज्ञा स्यादिति, तेन (५१८)
पूर्वेष्वेव इत्यादौ (२५८) पौ परं अकारलोपादि सिद्धं ।

त्याद्यन्ताधिकारः ।

५०८ । आद्यध्यायः ।

१० पादः—संज्ञा ।

५२८ । धोः—

तिप् तस् अन्ति सिप् थस् थ मिप् वस् मस्—
ते आते अन्ते से आथे ध्वे ए वहे महे (की)
यात् याताम् युस् यास् यातम् यात यान् याव याम—
ईत ईयाताम् ईरन् ईथास् ईयाथाम् ईध्वम् ईय ईवहि ईमहि (खी)
तुप् ताम् अन्तु हि तम् त आनिप् आवप् आमप्—
ताम् आताम् अन्ताम् स्व आथाम् ध्वम् ऐप् आवहैप् आमहैप् (गी)
दिप् ताम् अन् सिप् तम् त अम्प् व म—
त आताम् अन्त यास् आथाम् ध्वम् इ वहि महि (घी)
दि ताम् अन् सि तम् त अम् व म—
तन् आताम् अन्त यास् आथाम् ध्वम् इ वहि महि (टो)
णप् अतुस् उस् थप् अथुस् अ णप् व म—
ए आते इरे से आथे ध्वे ए वहे महे (ठी)
ता तारौ तारस् तासि तास्यस् तास्य तास्मि तास्वस् तास्मस्—
ता तारौ तारस् तासे तासाथे तास्वे ताहे तास्वहे तास्महे (डो)

यात् यास्ताम् यासुस् यास् यास्तम् यास्त यासम् यास् यास्त यास्त—
सीट सीयास्ताम् सीरन् सीठास् सीयास्थाम् सीध्वम् सीय सीवहि
सीमहि (ढी)

स्यति स्यतस् स्यन्ति स्यसि स्यथस् स्यथ स्यामि स्यावस् स्यामस्—
स्यते स्येते स्यन्ते स्यसे स्येथे स्यध्वे स्ये स्यावहे स्यामहे(ती)

स्यत् स्यताम् स्यन् स्यस् स्यतम् स्यत स्यम् स्याव स्याम—
स्यत स्येताम् स्यन्त स्यथास् स्येथाम् स्यध्वम् स्ये स्यावहि स्यामहि
(धीः ५।, तिप्—स्यामहि । १॥) । (थी) *

एतानि साशीतिशतसङ्ख्याकानि धोः पराणि प्रयुज्यन्ते । १०

५२६ । की खी गी घी टी ठी डी ढी ती थ्यो

ऽष्टादशशः । (की—थ्यः १॥, अष्टादशशः । १॥) ।

तान्यष्टादशाष्टादश क्रमादेतत्संज्ञानि स्युः । ११

* “प-न-णा दिव्योपकारश्चेतः” इति वार्तिकसूत्रम् । पाणिनिः ३।४।७८। अत्र
पूर्वे अष्टादशानामेव विभक्तौनामसंज्ञैः । पश्चात् लकारस्थाने आदेशा भवन्ति । यथा,
२।४।८५, ३।४।८२, १०२, १०८ इत्यादि ।

† धोरिति पद्यम्यन्तं तिवादीनां प्रत्ययत्वज्ञापनायै । सङ्घ अशीत्या वर्जते यत्
तत् भाशीति, तच्च तत् शतच्चेति साशीतिशतं, तत् सङ्ख्या येषां तानि साशीतिशत-
सङ्ख्याकानि वचनानीत्यर्थः ।

‡ अष्टादश अष्टादश इति वीसायां (४८३) चशस्, अष्टादशशः । तानि तिवा-
दीनि अष्टादश अष्टादश भूत्वा, क्रमात् कौ-आदिसंज्ञकानि स्युरित्यर्थः । भगवता
पाणिनिना तु यथाक्रमं लट् (३।२।१२२), विधिलिङ् (३।३।१६१), लोट् (३।३।१६२),
लङ् (३।२।१११), लुङ् (३।२।११०), लिट् (३।२।११५), लृट् (३।३।११५), आशीर्लिङ्
(३।४।११६), लृट् (३।३।१२३), लृङ् (३।३।१२६), एतत्संज्ञकानि कृतानि ।

५२० । पञ्च रः शिञ्च ।

(पञ्च १७, रः ११, शिञ् १२१, च १२१) ।

ताः पञ्च रसंज्ञाः स्युः, शिञ्च । *

५२१ । नवशः पमे जितोऽन्यङिद्ग्रां घे ।

(नवशः १२१॥, पमे १॥, जितः ५॥, अन्यङिद्ग्रां ५॥, घे ७॥) ।

तानि नव नव क्रमात् प-म-संज्ञानि स्युः, ते च जितो धोः
परे स्तः, तदन्यङिद्ग्रान्तु क्रमेण स्तो घे । †

५२२ । ङिदपिट्रः । (ङित् १२१, ञपित् १२१, रः २१) ।

अपित् री ङित् स्यात् । ‡

५२३ । कित् ठी ढीपं । (कित् १२१, ठी १२१, ढीपं ११)

अपित् ठी व्याः पञ्च कित्संज्ञं स्यात् । §

* ताः पञ्च कौ खौ गौ घो टी इति पञ्च, प्रथमोपस्थितपरित्यागे प्रमाणाभावात् ।
व्या र-संज्ञाफलान्तु अभूदित्यादौ (५५४) वसोऽरस्येत्यनेन न इम्, अपिट्रत्वेन ङित्त्वात्
(५२२) न गुणश्च (५४२) । शकारेत्प्रत्ययस्य रसंज्ञया (तदौ ज्ञ श व्यथे) तुदतीत्यादौ
न गुणः, भवन् दीव्यन् इत्यादिषु शटप्रत्यये परे शप्शनादिषु । पाणिनिः ३।४।११३,
११४ । रः = सार्वधातुकम्, अरः = आर्द्धधातुकम् ।

† नव नव इति (४८२) नवशः । पञ्च मञ्च पमे, पं परस्मैपदं, परोद्दिष्टकफल-
बोधनस्वरूपयोग्यं, मं आत्मनेपदं आत्मोद्दिष्टकफलबोधनस्वरूपयोग्यं । अ इत् यस्य स
जित् तस्मात् जितः । ऊदत्त यस्य स ङित्, अन्यथ ङिञ् अन्यङितौ ताभ्यां । तानि
तिवादीनि । ते च पमे आनुबन्धधातोः स्तः, तदन्यथात् आनुबन्धनिन्नात् धातोः पं स्यात्,
आनुबन्धात् मं स्यात्, कर्त्तरि वाच्ये इति सार्वधान्वयः । आनुबन्धात् समिति विभेदा-
भिधानात् अन्य इह आनुबन्ध-आनुबन्धाभ्याम् अन्यो बोध्यः । पाणिनिः १।४।६६, १०० ।

‡ ऊ इत् यस्य स ङित्, प इत् यस्य स पित्, न पित् अपित् । अपिदिति भिन्नं
पदं परञ्च अनुवृत्त्यर्थे । पाणिनिः १।२।४ ।

§ व्याः पं ढीपं, यात् यास्तामित्यादि नव । पाणिनिः ३।४।१०४, वार्त्तिकश्च ।

५३४ । दा-धा दा । (दा धा ११, दा ११) ।

अपित् दा धा च दासंज्ञः स्यात् । *

५३५ । यलोऽचेक् जिः ।

(यलः ६१, अचा ११, इक् ११, जिः ११) ।

अचा युक्तस्य यलस्य स्थाने इक् क्रमात् निसंज्ञः स्यात् । † •

५३६ । सकृत्, द्विसु वा ।

(सकृत् ११, द्विः ११, तु ११, वा ११) ।

जिः पुनर्न स्यात्, द्विसु वा स्यात् । ‡

* दा धा इत्युभयं स्वल्पं, तेन—दा ल लुनी, दा त दाने, डु दा ज् जि च, ड, धा ज् जि च इति चतुर्णां. एव देङ् पालने, दी य छेदे, धे ट पाने इति त्रयाणां एचोऽग्रित्वा (६०८) इति आकारे कृते दा-संज्ञा, अति परे आकाराभावात् दासंज्ञा नास्तीति । अपिदिथनेन दे प प्राधाने इत्यस्य दासंज्ञा निषेधः । दासंज्ञाफलम् (५४८, ५५२, ६१२, ८११) एतेषु सूत्रेषु द्रष्टव्यं । पाणिनिः १।१।२० । अच दा = घुः ।

† अचा स्वरवर्णेन युक्तानां य व र ल इत्येषां स्थाने क्रमेण-इ उ ऋ ॠ इत्यादिशाः जिमंज्ञाः स्युरित्यर्थः । फलम् (६५१, ६६१) इत्यादिषु द्रष्टव्यं । लकारस्य अर्धं सम्भवति, यलमञ्जानुरीधादन्तःपतनं । पाणिनिः १।१।४५ । अच जिः = सम्प्रसारणम् ।

‡ सकृत् एकवारं, अत्रित्यनुवर्तते । यावत् सम्भवन्तावद्विधिमिति न्यायात् पुनः मासयौसमाधानेऽपि, जिः पुनर्न स्यात् । तेन, व्यय व्यध व्यच व्य इत्यादि धातूनां एकवारं य स्थाने इ कृते पुनः वि इत्यस्य स्थाने उर्न स्यादिति । द्विसु वा इति वाशब्दः समुच्चयार्थः, द्वित्वञ्च पुनर्न स्यादित्यर्थः । तेन, कितप्रभृति-धातोः सनि कृते द्विले चिकित्स धातोः, चिकित्सितमिच्छतीति पुनः सनि कृते चिकित्सिषतीत्यादौ पुनर्द्विलं न स्यादिति । एवं कृधातोर्यङि द्विले चैकौयधातोः सनि चैकौयिषते ऋदावपि पुनर्न द्विलमिति दुर्गादासः । वक्तुस्तु (पाणिनी “अनभ्यासश्च” इति लिखनात्) द्विसु वेति वाशब्दस्य व्यवस्थानिभाषा अर्धे, तेन कृतद्वित्वानां पुनर्द्विलं स्यात्, लघादेस्तु (१७४) द्वित्वसंज्ञायां सत्यामपि पुनर्द्विः स्यादित्यर्थः । पाणिनिः ६।१।१७—६।१।८, ९ ।

५३७ । प्रागच्कार्य्यादचि द्विः ।

(प्राक् ११, अच्कार्य्यात् ५१, अचि ७, द्विः ११) ।

अचि परे अच्-कार्य्यात् प्राक् द्विः स्यात् । *

५३८ । द्वे पूर्वः खिः । (द्विः ५१, पूर्वः ११, खिः ११) ।

द्वेर्धोः पूर्वो भागः खिसंज्ञः स्यात् । †

५३९ । खधर्वी घुह । (ख-धर्वी ११, घु-ह ११) ।

खी घुसंज्ञो धर्वी रुसंज्ञः स्यात् । ‡

५४० । खः स्ये रुः । (खः ११, स्ये ७, रुः ११) ।

स्ये परे खी रुसंज्ञः स्यात् । §

इति संज्ञा-पादः ।

* अच्-कार्य्यं अच्-कार्य्यं तस्मात्, प्राक्शब्दयोगे (३००) पञ्चमी । यत्र स्वरवर्णे परे स्वरवर्णस्याने कश्चित् आदेशः सम्भविष्यति, हिलञ्च सम्भविष्यति, तत्र प्रथमं हिलं स्यात्, पश्चात् स्वरकार्य्यं स्यादित्यर्थः । यथा—‘निनाय’ लुङ्गाव इत्यादौ आदौ हिलं पश्चात् हिसंज्ञी । यत्र एकदा अच्-कार्य्यहिलयोः प्रसक्तिलत्रैवायं नियमः । नियम-आयं प्रायिकएव, तेन अरिषितौत्यादौ आदौ गुणे सन्त्यो पश्चात् हिलमिति । पाणिनिः १।१।५६ ।

† हेरिति धोरिलस्य विशेषणं, धोरिति अधिकारप्राप्तम् । स्मारं स्मारं नमतौत्यादौ धातुत्वाभावात् पूर्वभागस्य न खिलं । पाणिनिः ६।१।४ । अत्र खिः = अभ्यासः ।

‡ लघुगुरुसंज्ञयोः फलं (५८२, ६३६) इत्यादौ द्रष्टव्यं । पाणिनिः १।४।१०, १२ ।

§ स्ये रुरित्यनेनेष्टसिद्धौ ख इति कथनं कदाचित् कन्दसि संयोगे परे गुरुर्न स्यादिति सूचनायं, अतएव प्रकृतेऽपि पिङ्गलसूत्रम् । पाणिनिः १।४।११ ।

२य पादः—पवत् ।

(१) भू सत्तायाम् ।

भू-तिप् इति स्थिते—

५४१ । घे शप् रे । (घे ञ, शप् ११, रे ञ) ।

रे परे धोः शप् स्यात् घेऽर्थे ।*

५४२ । गुर्घुङ्श्चाकङिति ।

(गुः ११, घृङ् ६१, च १११, अ-कङिति ७१) ।

अन्त्यस्य घुसंज्ञोङश्च गुः स्यात्, नतु किति ङिति ।

भवति भवतः । †

* घे अर्थे कर्त्तरि वाच्ये । शप्ः शप् इत्, अकार स्थितिः । , शित्त्वात् (५६७) स्यादानेत्यादिना तिष्ठायादृशः । (६२१) ढ भावयो यंका बाधितावशिष्टे सुतरां कर्त्तर्यैव शप् स्यात्, तेनाव घे इति व्यर्थमिति चेत् उच्यते,—कर्त्तरि कर्त्तरि वाच्ये (६२७) ढवद्ढघ इत्यनेन यगाद्यतिदेशात् शवादेर्वाधे, चिकीर्षत इत्यादौ (६३१) सन्त्यस्य-त्यादिना पुनर्यगादिनिषेधे, आशिककर्त्तृवाच्यात्वात् शवादयः स्युमिति । नच शवादेर्वाधकस्य यगादिनिषेधे सुतरां शवादिना भाव्यमिति वाच्यं, सकृद्गतौ विप्रतिषेधो यद्वाधित तद्वाधितमिति न्यायात् पुनः शप्प्रसङ्गाभावात् । अतएव अशुद्ध इत्यत्र (६५७) सकाऽप्राप्तिपक्षे सेर्निषेधे श्वपि न स्यादिति । पाणिनिः ३।१।६८ ।

† गुर्गुणः, घुयासौ उरूपेति घृङ् तस्य । क च ङ च कङौ, कङौ इतौ यस्य स कङित्, न कङित् अकङित् तस्मिन् । लघोरङ् (६१) चकारात् (८) अन्त्यस्य इङश्च गुणः, यादृज्जातीयस्य विप्रतिषेधो विधिराप तादृज्जातीयस्येति न्यायात् कितङित्-प्रत्ययाभ्यां भिन्ने अन्त्यस्मिन् प्रत्यये परे इत्यर्थः । निमित्ताव्यवहित पूर्ववर्त्ति-धातूनां, धातुत्तरजातयोः शुशुपोश्च गुणः स्यात् । एवं (८४२) काम्यकप्रत्ययस्य कित्त्वरणान् कदम्बित लिङ्गस्यापि गुणः स्यादिति, यथा मुदमाचष्टे मोदयतोत्यादि । भू तिप् इति स्थिते, शप्, अकारस्य गुण अकारः, (३५) अव् । एवं भवतः इत्यादि । पाणिनिः ७।३।८४, ८६—१।१।५ ।

५४३ । लोपोऽतोऽदेचोः ।

(लोपः १।, अतः ६।, अत्-एचोः ७॥) ।

अकारस्य लोपः स्यात् अकारे एचि च परे ।

भवन्ति, भवसि भवथः भवथ् ।

(१०८) आ क्तिमभवि । भवामि भवावः भवामः । *

५४४ । भुवः प्राप्तौ वा मं ।

(भुवः ५।, प्राप्तौ ७।, वा ११।, मं १।) ।

प्राप्तौ भुवो मं स्याद्वा घे । भवते । †

५४५ । यायातोऽतः ।

(ई ११।, आ ११।, आय-आतः ६।, अतः ५।) ।

अकारात् परयोरायातोराकार ईः स्यात् ।

भवेते भवन्ते, भवसे भवेथे भवध्वे, भवे भवावहे भवामहे । ‡

* अत्र अदेचोरिति प्रकरणबलात् धीः परत्र ज्ञातयोरेव ग्रहणं, यथा भवन्ति भवे भवन् लुभर्षतीत्यादि, मुरारिः कृष्णे कत्वमित्यादौ न प्रसङ्गः । लोपोऽतोऽदेतोरेत्येव पाठः साधुः, एकारभिन्नानामनावश्यकत्वात्, अदेचोरिति तु लिपिकारप्रमादागत इति । भवन्ति इत्यत्र शपोऽकारलोपः । पाणिनिनः ६।१।२७ ।

† भू सत्तायामिति गणपाठात् भूधातोः सत्ता एव अर्थः, सत्ता च उत्पत्तिर्विश-
मानता च । अस्मिन्नर्थे (५३१) परस्मैपदमेव । यदा तु प्रातिरर्थः तदा आत्मनेपदमेव
भवतीत्येतत्कथनार्थम् एतत् सूत्रं । “प्रातिमस्यप्रत्ययस्य” इति मद्रसङ्गः । आत्मनेपदमे-
वेति केषित् । घं कर्मणि वाच्ये इति मण्डूकमुताधिकारात् अनुवर्तते । आत्मनेपद-
प्रकरणं हिवा अवैतस्मृत्प्रकरणं गिरलप्रचारजापनाथे प्रथमप्रयुक्त भूधातोः पदसमुदाय-
प्रदर्शनार्थञ्च । पाणिनिमते भूधातुः परस्मैपदो सत्तार्थश्च ।

‡ ई आ इति भिन्न पदं । आय च आत चेति तस्य । आय आत इति केवलयोरसम्भवात् तदादि विभक्तौनां ग्रहणं, तेन आये आते आथा आता इत्येतेषां ग्रहणं । भवेते भवेथे—उभयत्र अनेन आत आथयोराकार ई, (२३) गुणः । अत्र

५४६ । ख्या या-युस्-यामा-मीयुसीयम् ।

(ख्याः ६।, या-युस् यामाम् ६॥, ई-ईयुस्-ईयम् । १॥) ।

अकारात् परेषां ख्याः या युस् याम् एषां स्थाने—

ई ईयुस् ईयम् एत क्रमात् स्यः । *

भवेत् भवेतां भवेयुः, भवेः भवेतं भवेत्, भवेयं भवेव भवेम ।
भवेत् भवेयातां भवेरन्, भवेयाः भवेयाथां भवेध्वं, भवेय भवे-
वहि भवेमहि । भवतु भवतां भवन्तु ।

५४७ । हेलीपोऽस्योप्नोश्च ।

(हैः ६।, लीपः १।, अस्योप्नोः ५।, च । १।) ।

अकारा-दस्याभ्या-सुप्नुभ्याश्च हेलीपः स्यात् । †

भव भवतं भवत्, भवानि ।

५४८ । व्यस्य ग्यनुकार डाच् चि कणेऽलं
सन्मनोऽदोऽन्तःपुरो ऽस्तं तिरः कारिकोर्यादे धौ
सः । (व्यस्य ६।, गि—उर्यादेः ६।, धौ ७।, सः १।) ।

एषां व्यानां धौ परदे सः स्यात् । ‡

इकारकरणेनापि पदसिद्धौ (पूस्त्रे) हिमाचवर्णेन सुद्ध एकमात्रवर्णस्य साम्यमयुक्तमिति
कृत्वा हिमाचकरणं ; एवं परत्रापि बोध्यम् । पाणिनिः ७।१।८१ । अत्र इय् इति ऋसः ।

* ख्या इति यद्धण्य अदन्तधातोर्ह्यं अप्राप्तार्थे । पाणिनिः ७।१।८० ।

† स्यः संयोगः, नास्ति स्यो यत्र सोऽस्यः, उपच नुश्चति उपन्, अस्यशासावुपनुश्चेति ।
अस्योपनुक्तत्वात् । चकारादकाराच्च । उपनुभ्यां यथा—तनु हितु । अस्याभ्यां किं,
आमुद्धि । पाणिनिः ६।४।१०५, १०६ ।

‡ अनुकारी भ्रमव्यटदित्याद्यनुकरणशब्दः । गिश् अनुकारश्च डाच् च चिश्च
कथे च अलम् च सत् च मन्स् च अदम् च अन्त् च पुरस् च अस्तम् च तिरस् च

५४६ । प्राग्वन्तो णो ऽन्तरदुर्गे णादि हन
मीना हिन्वानिप् शान्तानशो, -गद नद पत पद दा
मा सो हन वा या द्रा ष्ठा वप वह शम चि
दिहान्तने, -र्वा त्वन निंस निन्द निक्ष मवान्त-
हने, -ऽकखाद्यषान्तान्त-नेः ।

(प्राग्वत् ११, नः ६१, णः ११, अन्तर-अदुर्गे ५१, णादि—नशः ६१, गद—नेः ६१,
वा ११, वृ ११, वन—हनः ६१, अक—नेः ६१) ।

णादे र्धो हन्ते मीनाते हिनाते रानिपः शान्त-नशो गदाद्यन्त-
नेश्च नस्य अन्तरो दुर्वर्जगेष्ठ परस्य णविधिहेतौ सति णः स्यात्,
अनादे र्मवान्त-हन्तेः कादि-खादि-षान्तवर्ज-ध्वन्त-नेश्च वा
स्यात् । अन्तर्भवाणि प्रभवाणि । दुरसु दुर्भवानि ।
भवाव भवाम् । भवतां भवेतां भवन्तां, भवस्व भवेशां भवध्वं,
भवे भवावहे भवामहे । *

कारिका च उच्यतेति तस्य । डाच् चि इति द्वौ प्रत्ययौ (५०१, ५४५), अत्र तदन्तानां
यङ्गं । अत्रयानामेषां शब्दानां धातौ परपदे सति समासः स्यादित्यर्थः । यथा—
प्रणस्य, भनत्कृत्य, पटपटाकृत्य, कृष्णीभूय । कणे मनस-शब्दौ तृतीयौ, कणकृत्य
मनःकृत्य, पयः पिवतीति शेषः । अलङ्कृत्य । भत आदरे, सत्कृत्य । नञ्पूर्व-
त्वेऽपि असत्कृत्य । अदः अन्तपदेशे — अदःकृत्य, अन्तर्गत्य पुरस्कृत्य । असमिचपलसौ,
असङ्कृत्य । तिरोभूय । कारिका मर्यादा यत्र पीडासु, कारिकाकृत्य । उरोकृत्य, आदिना
उरौ कर्तुं प्रयत्नानां यङ्गं । एषु समासात् (११७६) क्वाप् यप् । अत्र समासः
एकपदीभावमात्रं, इत्यादिसंज्ञा त् स्यादन्तानामेव, अतः समासप्रकरणे एतत् सूत्रं न
कृतं । धातुप्रकरणघटित-णत्वविधेः पूर्वं समासप्रकरणात् समासाभावे णत्व न
स्यादिति सूचितम् । पाणिनिः १।४।६१, ६२, ६३, ६४, ६५, ६६, ६७, ६८, ७०, ७१ ।

* नास्ति दुर् यच्च ऋऽदुः, अदृशामी गिञ्छति अदुर्गिः । अन्तरं च अदुर्गिञ्छति
तस्मात् । सूर्जस्य णादिश्च हन च मीनाश्च हिनुश्च आनिप्च तालव्य-शान्त-नश चेति तस्य,

५५० । वीटीथीष्वम् धोरमा ।

(वी-टी-थीष ७॥, अम् ११, धोः ६१, अमा ११) ।

आसु परासु धोरम् स्यात् न तु मा योगे ।

अभवत् अभवतां अभवन्, अभवः अभवतं अभवत, अभवं अभ-
वाव अभवाम । अभवत अभवेतां अभवन्त, अभवथाः अभवेथां
अभवध्वं, अभवे अभवावहि अभवामहि । *

मूर्धन्यत्वादिति (५५०) षोपदेशं कृत्वा शेषः । (५६६) पुनर्दन्त्यत्वप्राप्तिः स्यादिति ।
गदश्च नदश्चेत्यादिद्वन्द्वे गद—दिङ्ङाः, ते अन्ते यस्य स गद—दिङ्ङान्ताः, सचासौ निधेति
गद—दिङ्ङान्तनिधेयः । मवी अन्ते यस्य स मवान्ताः, सचासौ इह चेति मवान्तह्न,
अनञ्च निसृच निन्दश्च निवञ्च मवान्तह्न चेति तस्य । कखौ आदौ येषां ते कखाद्याः,
मूर्धन्यधोऽन्ते येषां ते घान्ताः, कखाद्याश्च घान्ताश्च कखाद्यघान्ताः, न कखाद्यघान्ताः
अकखाद्यघान्ताः, ते अन्ते यस्य सः अकखाद्यघान्तान्तः सचासौ निधेति तस्य ।—

यथा—प्रणयति प्रहणयति इत्यादि । मीना इति त्रायुक्तस्य मीधातोः, हिनु
इति त्र्युक्तस्य हिधातीर्यहणं । आनिप् इति विभक्तिः । प्रणयति इति शान्तनशलात्
णत्वं, प्रनष्ट इति न णत्वं । गदाद्यन्तनेर्धया—प्रणिगदतीत्यादि । दाइति दासंश्र-
कस्य यङ्ङणं, तेन—प्रणिशच्छति प्रणिददाति प्रणिदधाति । देङ् दी घट इति त्रयाणां
(६०८) आकारे प्रणिदास्यते इत्यादौ णत्वं स्यात्, श्रिति परे तु आकाराभावात् दासंश्रा-
भावे न णत्वं । दीङ् इत्यस्य (७४३) डादेशे णत्वं स्यादेव । मा इति स्वरूपयङ्ङणं—
तेन माङ्गलि, मा ल, माङ्ग्य, इत्येतेषां णत्वं स्यात्, मीङ् मीङ्ग्य मीङ्ग्न इत्येषां
(७४५) डादेशे, एवं मेङ् इत्यस्य (६०८) आकारे च स्यादेवेति । अनादेस्तु वा—
यथा—प्राणिति प्राणितौत्यादि । प्रनिकरोति प्रनिखादति प्रनिशेषति इत्यादौ कादि-
खादि-घान्तान्त-नित्वात् न णत्वं । तङ्निन्नित्वात् प्रणिपचति प्रनिपचतीत्यादौ
विकल्पः । अन्तर्भवाणोत्यादौ आनिपो नस्य णत्वं । पाणिनिः ८, ४।१४, १५, १६, १७,
१८, १९, २२, २३, २४ ।

* यादिङ्ङनमीनादीनामनुवृत्तिमाशङ्क्याह धोरिति । मा इत्यनेन सास्व-शब्दस्यापि
यङ्ङणं । योगस्तु अर्थेन, न तु अव्यवहितत्वेन । अम् इत्यागमः, म इत् (१७) आदौ
स्यादिति । अभवदिति भू-घ्या दिप्, अनेन अम्, (५४१, ५४२, ३५, ६४) शप्, गुङ्,
भोष्णाने अव्, दस्थाने त् । एवं मुख्यं च । पाणिनिः ६।४।७१, ७४ ।

५५१ । व्यां सिः । * (व्यां अ, सिः १ः) ।

धोः सिः स्यात् व्यां । ‡

५५२ । भूस्यापिबदेनो लुक् पे ।

(भू-स्या-पिब दा-इनः ५।, लुक् ११, पे ७) ।

एभ्यः सेर्लुक् स्यात् पे । अभूत् अभूतां । †

५५३ । भुवो वन् टीव्यचि ।

(भुवः ६।, वन् ११, टीव्यचि ७) ।

भूवो वन् स्यात् टीव्योरचि परे । अभूवन् । ‡

अभूः अभूतं अभूत, अभूवं अभूव अभूम ।

५५४ । वसोऽरस्येमनौदितः ।

(वसः ६।, अरस्य ६।, इम् ११, अनौदितः ५।) ।

अनौदितो धोः परस्य अरस्य वसस्य इम् स्यात् । §

अभविष्ट अभविषातां ।

* अर्थगतविशेषात् निमित्तगतविशेषस्य बलवत्त्वात्, अथ शपथनादीनां यकोऽपि बाधकः । तेन कर्त्तरि अभविष्ट, कर्त्तृणि अभाविषातानित्यादि । पाणिनिः २।१।४३, ४४ ।

† भूय स्वाद्य पिबद्य दाद्य इन् चेति तस्मात् । पिब इति निर्देशात् पा ल रस्ये पै शोधे इत्यितयोः अपासीत् । दा इति दासंशकः, तेन द्वे प शोधने इत्यस्य अदासीदिति अभूदिति व्या रत्नात् (५५३) वधोऽरस्येति न इम् । ङित्वात् (५४२) न नृषः । लुक्करणात् (५०३) न ङङिः । पाणिनिः २।४।७७ ।

‡ भुव इति षष्ठ्यन्तस्य भूधातोर्वन्त्करणं धात्वयवत्वात् तस्मिन् परे भूधातोः (५४२) नृषनिषेधाद्यम् । वनोऽकार उच्चारणार्थः, न इत् (१०) अने । भू-अन् (५५०, ५५१, ५५२, ५५३) अभूवन् । पाणिनिः ६।४।८८ ।

§ न रोऽरस्यस्य । नास्ति जीत् इत् वक् सः अनौदित् तस्मात् । वस इति अन्तःस्यकारादिः प्रत्याहारः, अरस्येति (५३०) पञ्च रः शिषेति सूचीकृतमन्त्रम् ।

५५५ । मान्तोऽदनतः ।

(मान्तः ६।, अन ११।, अनतः ५।) ।

मस्यान् इत्यस्य अत् स्यात् नत्वकारात् परस्य । *

अभविषत, अभविष्ठाः अभविषाथां ।

५५६ । धे स-लोपो वा । (धे ७।, स लोपः १।, वा ११।)

धे परे सस्य लोपो वा स्यात् । †

५५७ । टी ठी ढीं धो ढिचः सेमस्तु हलो वा ।

(टी-ठी-ढी-धः ६।, ढ ११।, इचः ५।, सेमः ५।, तु ११।, हलः ५।, वा ११।) ।

इचः परस्यासां धस्य ढः स्यात्, सेमहलात् परस्य तु वा स्यात् ।

अभविद्धं अभविध्वं, (६४) भ्रम्भसोरिति सस्य दः—अभ-
विद्धं, ‡ अभविषि अभविष्वहि अभविष्महि ।

न इत् (१७) आदौ । इमो वसस्थानजातत्वेन तत्तुल्यात्वात् वधो गुणित्वागुणित्वेन इमोऽपि गुणित्वागुणित्वं, तेन विनरिथ इत्यादौ गुणः, दुद्विव इत्यादौ न गुण । औदितस्तु कविकल्पद्रुमात् क्रियाः । पाणिनिः ७।२।३५—७.२।१० । अत्र औदित्-स्थाने अनुदातेत्कथनम् ।

* मस्य आत्मनेपदस्य अन् मान् तस्य । अन् इति ह्रस्वस्य यङ्गं, तेन अन् अन्ते अन्ता इत्येवमपि । अनत इति किं, एधन्ते, (५४३) लोपोऽसौऽद्विचोरित्यकार-लोपस्य स्थानिवत्त्वाङ्गीकारात् । पाणिनिः ७।१।५ ।

† पाणिनिः ८।२।२५ ।

‡ टी-ठी ढीनां च टीठीढीध तस्य । सङ्ग इमा वर्ततेऽसौ सेम् तस्यात् । आसां टीठी-ढीनां । इत् प्रत्याहारः । सू—ध्वं (५५०, ५५१, ५५४, ५४२, ३५, ५५६), ततः अनेन धस्य वा ढः, अभविद्धं अभविध्वं । सलोपामावपत्वे सस्य दः अभविद्धमिति । पाणिनिः ८।१।७८ ।

५५८ । धुर्विष्ठग्रङि । (घः १।, विः १।, अङि ७।)

व्यां अङि च धुर्विः स्यात् । *

५५९ । भ्रम् खथ् ह घ कृणां जब् चप् ज
स्व च्वाः खेः । (भ्रम्—क-कृणां ६॥, जब्—चु-चाः १॥, खेः ६१।)

खे भ्रम् खथ् हकार घ कवर्ग 'कृवर्णानां क्रमात् जब् चप्
जकार स्व चवर्गाकाराः स्युः । †

५६० । भ्रवोऽङ् व्यां ढ-भावे तु वा ।

(भ्रवः ६।, अङ् ११।, व्यां ७।, ढ-भावे ७।, तु ११।, वा ११।)

भ्रवः खे-रङ् स्यात् व्यां ढ-भावयोस्तु वा । ‡

बभ्रूव बभ्रूवतुः बभ्रूवुः, बभ्रूविथ बभ्रूवथुः बभ्रूव, बभ्रूव
बभ्रूविष बभ्रूविम ; बभ्रूवे बभ्रूवाते बभ्रूविरे, बभ्रूविषे बभ्रूवाये
बभ्रूविट्टे बभ्रूविध्वे, बभ्रूवे बभ्रूविवहे बभ्रूविमहे । ढे भावे
च—बभ्रूवे तुभ्रूवे इति प्रयोगौ ।

* टी च अङ् च अङ् तन्निम् । प्रकरणादेव धीः प्राप्ता पुनरुपादानं, व्या अव्यय-
हितपूर्वघातोरेव हिलं स्यादिति ज्ञापनार्थं, तेन इन्द्राम्बभ्रूव इत्यादी इन्द्रादिर्न
हिलमिति । वीसायर्थे पदानां हिलमपि बक्तव्यम् (विज्ञानकौमुदी-विहङ्गप्रकरणं
द्रष्टव्यम् ।) पाणिनिः ६।१।८, ११ ।

† भ्रम् च खथ् च हथ् घथ् कुथ् कृथ् ते तेषां । जब् च चप् जथ् खथ् चथ्
ते । क्रमश्च—भ्रम् खथ् ह घ कृ कृवर्ण

जब् चप् ज स्व तु थ

पाणिनिः ८।४।५४, —७।४।५६, ६९, ६६ ।

‡ पाणिनिः ७।४।७३ । वार्त्तिकश्च ।

भविता भवितारौ भवितारः, भवितासि भवितास्यः भवि-
तास्य, भवितास्मि भवितास्वः भवितास्मः ; भविता भवितारौ
भवितारः, भवितासे भवितासाथे भविताध्वे, भविताहे भवि-
तास्वहे भवितास्महे ।

भूयात् भूयास्तां भूयासुः, भूयाः भूयास्तं भूयास्त, भूयासं
भूयास्व भूयास्म ; भविषीष्ट भविषीयास्तां भविषीरन्, भवि-
षीष्ठाः भविषीयास्यां भविषीद्वं भविषीध्वं, भविषीय भविषी-
वहि भविषीमहि ।

भविष्यति भविष्यतः भविष्यन्ति, भविष्यसि भविष्यथः
भविष्यथ, भविष्यामि भविष्यावः भविष्यामः ; भविष्यते भवि-
ष्येते भविष्यन्ते, भविष्यसे भविष्येथे भविष्यध्वे, भविष्ये भविष्या-
वहे भविष्यामहे ।

अभविष्यत् अभविष्यतां अभविष्यन्, अभविष्यः अभविष्यतं
अभविष्यत, अभविष्यं अभविष्याव अभविष्याम ; अभविष्यत
अभविष्येतां अभविष्यन्त, अभविष्यथाः अभविष्येथां अभविष्यध्वं,
अभविष्ये अभविष्यावहि अभविष्यामहि ।

भवतकि भवतकः । प्रणिभवति प्रनिभवति । *

एवं चेततीत्यादयः । †

* वभूव इत्यादि, हिले, खेर्भस्य व, जनेन षङ् । भविता इत्यादि (५५४, ५४२, २५) । भूयादित्यादि कित्वात् न गुणः । भविषीद्वमिति आसां धस्य टः स्यादिति कथनेन व्यवधानेऽपि टः । भविष्यतीत्यादीनि सुगमानि । भवतकौत्यादौ (२०८) टः पूर्वे षक् । प्रणिभवतीत्यादि (५४६) षकस्त्राद्यषात्तान्तेर्वा षत्वं ।

† एवं चेततीत्यादय इत्यनेन येष विशेषकार्याणि न सन्ति ते एवमित्यर्थः । विशेषकार्याथे सृजाण्याः रुदायसौत्यादि ।

(२) चिती संज्ञाने । *

* चित धातुः, ई अनुबन्धः, संज्ञाने प्रकटज्ञाने (चर्चे) वर्तते इति ।

प्रसङ्गात् गणपाठोक्ता अनुबन्धास्तत्प्रयोजनानि च लिख्यन्ते ।

अ—सूखीधारणार्थः । (४)	ज—ज्वलादिः । (१०००)
आ—निष्ठाभावादिकर्म्म वेट् ।	झ—उभयपदी । (५३१)
(१००७, भावे क्रियारम्भे च वाच्ये	ञि—अद्य-क्तः ।
क्त-तवत्-स्थाने वा इट्) ।	(१०८५, वर्त्तमानकाले क्तः) ।
इ—गुणवान् । (५६८)	ट्—साधुः । (११४२)
ई—वा अङ्गवान् ।	डु—विमङ्गयुतः । (११४३)
(५६५, ऊ इति स्वमते) ।	ण—फणादिः । (५७८)
ई—अनिङ्गनिष्ठः ।	त—अदन्तः । अत्-अन्तः । (७७५)
(१०७१, क्त-तवत्स्थाने न इट्) ।	द—तनादिः । (६८८)
च—ज्ञा वेट् । (११७२)	ध—रघादिः । (७३८)
ज—वेट् । (५७३) वेम् ।	न—स्वादिः । (७३८)
झ—चङि अङ्गस्वः । (६३८)	प—मुचादिः । (७४१)
ञ—चङि वा ऋस्वः । (७७८)	भ—भ्रमादिः । (७४०)
लृ—अङ्गवान् । (५६५, ऊ) ।	म—घटादिः । (७८८)
ए—सिचि अङ्गङिः । (५७६)	मि—मिचि इष्-असोः वा ऋस्वः । (७८८)
ऐ—यनादिः । (६५१)	य—दिवादिः । (७३८)
ओ—निष्ठा त न ।	र—वैदिकः । (वेदीक धातुः) ।
(१०५२, क्त-तवत्स्थाने त-स्थाने न) ।	ल—अदादिः । (६७०)
ओ—अनिट् । (५५४) अनिम् ।	लि—ह्लादिः । (७२६)
क—बुरादिः । (७७३)	लु—स्वपादिः । (६६१)
कि—वा बुरादिः । (७७३)	व—वृतादिः । (६४८)
ग—क्यादिः । (७३८)	श—तुदादिः । (७३८)
गि—शदिरपि (७६८) ।	शि—कटादिः । (७५५)
पूधानुभिन्नवेत्त्यादिश्च । (१०५२)	ष—कटङ्गवान् ।
घ—कदादिः । (५६१, ६८५)	(११५६, कटङ्ग ऊ) ।
ङ—तङ्गवान् ।	च—जचादिः । (१७४)
(५६१, कर्त्तरि वाच्ये आकारनेपदी) ।	

५६१ । रुदाद्यस्तिसे-दि-स्योरीम् ।

(रुदादि अस्ति-सेः ५।, दि-स्योः ६॥, ईम् ॥१॥) ।

एभ्यो दि-स्योरीम् स्यात् । *

५६२ । भस-स्वात् भसौम् ईमि सेर्लोपः ।

(भस स्वात् ५।, भसि ७।, इमः ५।, ईमि ७।, सेः ६।, लोपः १।) ।

भसात् स्वाच्च परस्य भसि, इमः परस्य ईमि, सेर्लोपः स्यात् ।
अचेतीत् अचेतिष्ठां । †

५६३ । अनुस् सिहोरभुवः ।

(अन् ॥१॥, उस् ॥१॥, सि-होः ५।, अभुवः ५।) ।

सेहोश्च परस्य अन उस् स्यात् नतु भुवः । अचेतिषुः, अचेतीः । ‡

* रुदादिषु अस्तिषु सिधेति तस्मात् । दिद्युः सिधेति तथोः । रुद स्वप्नश्च प्र-अन
जश्च इति पञ्च रुदादिः । अस्तिरिति असधातुः, स्वरूपकथने तिप् । सिरिति
(५५१) व्यां सिः । एतेभ्यः परस्य देः सेश्च ईम् स्यादित्यर्थः । रुदाद्यस्तिभ्यां व्या
दि-स्योरेव, रुदादेभ्यो सि-व्यवधानेन अस्तेभ्य इति आदेशेन च व्या दि-स्योरसम्भवात् ।
सेलु व्या दि-स्योरेव, व्या असम्भवात् । पाणिनिः ७।२।६६, ८८ ।

† भस् च स्वधेति तस्मात् । भस् प्रत्याहारः । अचेतीत्—चित्—व्या दि (५५०,
५५१, ५५४, ५४२, ५६१, ५६२) । अचेतिष्ठां—अत्र इमः परस्य ईम्येति विशेषणिय-
मात् ऋसात् परस्यापि संज्ञं लोपः । अचेष्ट अलोष्ट इत्यादौ लोपस्वरादेशयोस्तु स्वरादेश-
विधिर्यलोति न्यायात् आदौ गुणे सिद्धोपो न स्यादिति । पाणिनिः ८।२।२६, २७, २८ ।

‡ सिधेति सिद्धिस्तस्मात् । सेः परस्य व्या अन् उस्, सेलु घ्याएव । यथा
अचेतिषुः । अस्थुः अपुः अदुः अगुः एषु (५५२) सेलुकि, त्यलोपे त्यलक्षणमिति
न्यायात् सेः परत्वात् अन् उस् । सेलु अजतुर्न्यादि । पाणिनिः १।४।१०८ ।

५६४ । खेराद्यच्च लोप्योऽनु शस्त्रपाद्य- न्तान्यस्याद्यन्तौ ।

(खेः ६१, आद्यच्चः ५१, लोप्यः ११, अनु । ११, शस्त्र—अन्तो ११) ।

खेराद्यच्चः परो भागो लोप्यः स्यात्, पश्चात् शसादि-खपान्तौ
यदि स्योऽवशिष्टस्यादिलोप्यः, यद्यन्यादृशस्तस्यान्तो लोप्यः ।
चिचेत् चिचिततुः चिचितुः । *

(३) च्युतिर् घरणे ।

५६५ । शासुलिद्युतपुषादे ङ् टीपे—जृ श्लि स्तन्भु विषु म्बु च्चु ग्लुञ्चिरितस्तु वा ।

(शासु—पुषादेः ५१, ङः ११, टीपे ७, जृ—इरितः ५१, तु । ११, वा । ११) ।

शासो लृङ्कारेतो युतादेः पुषादेश्च ङः स्यात् टीपे, आदेस्तु वा ।
अच्युतत् अच्योतीत् । चुच्योत् । †

* आदिशासौ अच् चेति आद्यच् तस्मात् । आदिरत्र अचं मध्ये इत्यर्थः । शस्त्रं च
खप् च शस्त्रपौ, आदिश्च अन्तश्च आद्यन्तौ, शस्त्रपौ आद्यन्तो यस्य स शस्त्रपाद्यन्तः,
सच अन्यथ तौ शस्त्रपाद्यन्तान्यौ, तौ च तौ स्यो चेति शस्त्रपाद्यन्तान्यस्यौ, तयोराद्यन्तौ
शस्त्रपाद्यन्तान्यस्याद्यन्तौ । अनु पश्चादर्थः । पश्चात् आद्यच्चः परभागाभावे इत्यर्थः ।
तेन यस्य खेः आद्यच्चः परभागो वर्तते तस्य तस्मिन्नापान्तरं, यस्य तु न वर्तते तस्य
प्रथमतएव, शसादि-खपान्त-संयोगस्य आदिवर्णौ लोप्यः, अन्यविधसंयोगस्य अन्तवर्णौ
लोप्यः स्यादिति । चिचेत् इति चित—अप् (५५८) द्वित्वं, अनेन खेः तलोपः, (५४२)
गुणः । पाणिनिः ७।४।६०, ६१ ।

† लृ इत् यस्य स लित् । युत् च पुष् च युत्पुषौ, तौ आदौ ययौसौ युत्पुषादी ।
शासुश्च लिप् युत्पुषादौ चेति तस्मात् । स्वमते लिदिस्तेनैव सिद्धे युत्पुषाद्यो-
र्यङ्घ्रं प्राचामनुरीधात् । इर् इत् यस्य स इरित् । जृश्च चिञ् सन्भुश्च विषुश्च
म्बुश्च चुचुश्च गुबुश्च ग्लुञ्चुश्च इरिष्वेति तस्मात् । शासुप्रथमोनां ङङ्कारेत् चिङ्गार्थः ।
युतादय आत्मनेपदिनः, अत्र तु टी-पे ङङ्विधानसामर्थ्यात् ङा उभयपदिनः स्मरिति ।

(४) मय विलोङने ।

५६६ । स्यात् अपित् किदा ।

(स्यात् ५, ठी ११, अपित् ११, कित् ११, वा ११) । *

५६७ । हसुङ्गो लोपोऽणौ ।

(हसुङ्गः ६१, लोपः ११, अणौ ७१) ।

धोर्हस उङो नस्य लोपः स्यादणौ ।

ममथतुः ममन्यतुः । मथ्यात् । †

लुतादयश्च लुत इत श्च स्यन्द कृप श्वित मिद खिद खिद कच घृट कट लुट लुठ शुभ
 चुभ नभ तुभ खन्भ ध्वन्स भन्स भन्श खन्भ इति त्रयोविंशतिः । पुषादयश्च पुष
 गुष तुष दुष श्विष शक कुष च्चुष श्च भिष रधादि (= रध नश्च तृप इप द्रुह सुह सुह
 खिह) शमादि (= शम तस दस शम भम जम कम मद) अस जस यस तस दस वस
 वस व्यस व्युष दुष वुस मुष विस कुस सुस मस सम उच भृश हृश कृश तृष ऋष रुष
 रिष डिप कुप गुप पुप रूप लुप लुभ चुभ नभ तुभ क्तिद इति । वीपदेवेन तु
 गणपाठे सर्वे इरित्त्वेन निहिंटा इति । अच्युतदिति इरित्त्वेन वा ङः । ङस्तु सेर्वा-
 धकः, तेन पक्षे ङां सिरेष । ङा अपि स्तुच्येत इति । पाणिनिः १।१।५५, ५६, ५७, ५८ ।
 ङ = अङ् ।

* संयोगात् परा अपित् ठी कित् स्यादा । परसुत्रे हसुङ्गो लोपोऽणौ ङ्यान्तु
 वा इति कृते, अपित् ङां नलोपविकल्पे सिद्धे पृथक् एतत्सूत्रकरणं असंजघातोः (७५१)
 असंजोऽरे णौ भर्जं वेत्यनेन वभर्जे इत्यत्र भर्जादेशार्थः । असंयोगास्तु नित्यम् यथा—
 पाणिनिः १।२।५ ।

† उङ् चासौ न चेति उङ्ग, हसी हसन्तधातोर्ङ्ग हसुङ्ग नस्य । नास्ति
 श्रुत्यस्मिन् (परे) सोऽणस्यस्मिन् । मयधातोः अतस् पूर्वेष्वपि कित्, अनेन न-लोपः ।
 पक्षे किञ्चाभावात् अनुपपत्त्याभावे न न-लोपः । मथ्यादिति (५३३) नित्यकित्त्वे नित्यं
 न-लोपः । पाणिनिः ६।४।२४ ।

(५) कुवि हिंसा-संक्षेपयोः ।

५६८ । नेदित्पूजार्थाञ्चोः ।

(न ११, इदित्-पूजार्थाञ्चोः ६॥) ।

इदितो धोः पूजार्थस्याञ्चतेष न-लोपो न स्यादणी ।

अतएवेदितो गुणः । प्रनिकुन्यात् । (५४९) कादित्वात् नः । *

(६) पिषु गत्यां ।

५६९ । भ्राद्यादिष्णः स्तो ऽश्वैष्वक्कृष्टिवां ।

(भ्राद्यादिष्णः ६१, सः ११, अ-श्वै-ष्वक्क-कृष्टिवां ६॥) ।

भ्रादेरादौ स्थितयोः ष-णयोः स-नौ स्तः, नतु अश्वै-ष्वक्कृष्टिवां ।†

५७० । सेक सीक सृप सृ सृज

सृ सृन्ये दन्याजन्तसादयः

ओपदेशा धवः, स्वक्

स्वित् स्वत् स्वञ्ज स्वप स्विङ्गश्च ।

ओपदेशा स्वनृन्नर्ह

नाथ नाध नन्द नक्क नृ नटः ।

* इत् इकारः इत् यस्य स इदित्, पूजार्थसाधो अन्त्येति पूजार्थान्च, इदित् पूजार्थान्च च तयोः । इकारानुबन्धभातोर्नकार एव नास्ति कथं तस्य लोपो निषिध्यते अतएव अतएवेत्यादि, (पाणिनिः ७।१।५८) अतएव न-लोपनिषेधादेव । पाणिनिः ६।४।२४, २० ।

† भूः आदिर्यस्य स भ्रादिः, भ्रादेरादिः भ्राद्यादिः, षच षच च, भ्राद्यादौ च भ्राद्यादिषु तस्य । भ्रादिरिति भू सत्तायामिन्त्यादिर्दशगणायकः, तथाच—भ्राद्यादौ लुङीत्यादिर्दिवादिः स्वादि-रेव च, तुदादिषु रुधादिषु तनक्कादिषु रादय इति । धोरधिकारिऽपि भ्रादियङ्गं नामधातुनिरासाच्च । पाणिनिः ६।१।६४, ६५ । वार्तिकश्च ।

(सक—अन्ते १॥, दन्त्याजलसादयः १॥, षोपदेशाः १॥, घनः १॥, खक—जिजः १॥, च ११, षोपदेशाः १॥, तु ११, च-वृत्त—नटः १॥) ।

सेधति । *

५७१ । व्याच्छस्य गत्यर्थवदे सः ।

(व्याच्छस्य ६१, गत्यर्थवदे ७१, सः ११) ।

गत्यर्थे वदे च धी परदे व्यस्याच्छस्य सः स्यात् । अच्छ-सेधति । †

५७२ । गौकः सुस्तुभ सो सुवास्यान्त-सुभां
स्या सेनि सन्ज सन्जा ऽमतिसेधा ऽप्रतिसदा

* षोपदेश-षोपदेशौ द्रष्टव्यं बाह्या आख्या ।

सक च सीक च सुव च सृष्ट सृज च सृष्ट स्यात्, तिथ्योऽन्ते । स्या इति स्वेधातुः (६०८) ऐ स्थाने आः । दन्त्यस्य अस्य दन्त्याषौ, तौ अन्ते यस्य स दन्त्याजलः, स चासौ स-सेधति दन्त्याजलसः, स आदिर्बेधां ते दन्त्याजलसादयः । दन्त्यवर्णाताः अजन्ता वा-ये सकारा-सदादिना धातवः षोपदेशाः, यस्य उपदेशो वेपु, धातुसंज्ञाकाले मूर्द्धन्यादित्वेन पठिताः इत्यर्थः । सेकादीना मजलसादित्वात् सृष्ट्यै इत्येतयो दन्त्याजलसादित्वाच्च पातो निषेधः । स्वकादीना मृत्वात्वात् पृथगुपादानं । उट्टौ यच्च विद्येते यो बः प्रत्ययसम्बन्धः, अन्तःस्थं तं विज्ञानीयान् तदन्तो व्यर्थं सत्यते इति वचनात् स्वपधातो-र्वकारस्य दन्त्यत्वेऽपि पृथक् यदर्थं क्वचित् षोपदेशाभावज्ञापनार्थं, यथा सान्व क सान्वने इत्यादयः । षोपदेशफलन्तु तुष्टाव इत्यादौ क्तसकारत्वात् (११२) षत्वम् । पाणिनिः ६।१।६४ सूत्रे वार्त्तिकम् ।

वृत्त नट्टं च इत्यादि इच्छ, न सन्ति वृत्त नट्टं नाथ नाध नन्द नक्त नक्तः येन धातुवृत्ते । वृत्तप्रभृतिवर्जिताः नादयोः धातवः षोपदेशाः, धातुसंज्ञाकाले मूर्द्धन्यादित्वेन पठिता इत्यर्थः । षोपदेशफलन्तु (५४६) इत्यनेन णत्वं । पाणिनिः ६।१।६५ सूत्रे वार्त्तिकम् ।

सेधतीति विधधातुः षोपदेशः, (५६६) षत्व सः ।

+ व्यच्छ तत् अच्छः चेति व्याच्छस्य । गत्यर्थे वदयति । अच्छ इति अभि-मुखार्थो निपातः । अच्छ-सेधति अभिमुखं गच्छतीत्यर्थः । एवं अच्छ वदति अभिमुखं वदति । (५४८) व्यस्य ग्यनुकारेण्यस्य विशेषोऽयं । पाणिनिः १।४।६६ ।

ऽयङ्सिचा ऽनङ्स्तम्भा ऽन्नव्यवस्वन परि नि वि
सेव सुम ऽनङ्सिवा ऽनोऽङ्सहां सः षो ऽय्यपि
दश स्यादेस्तु द्वेष्ट । *

(गि-१कः ५।, लु-सुजा ६॥, स्या-सहां ६॥, सः १।, षः १।, अमि ७।, अपि
११।, दश-स्यादेः ६।, तु ११।, द्वेः ६।, च ११॥ ।

स्वादे-रस्यान्तसुजः स्यादे-रगत्यर्थ-सेधो ऽप्रतिपूर्व-सदो यङ्वर्ज-
सिचो ऽङ्वर्जस्तम्भो ऽन्नार्थव्यवपूर्व-स्वनः पर्यादिपूर्व-सेव-सुम
ऽङ्वर्ज-सिव ओऽङ्वर्ज-सहाञ्च गेरिकः परः सः षः स्यात्
अस्यन्तेऽपि, दशानां स्यादीनान्ति द्विक्तानाञ्च ।

निषेधति न्यषेधत् । गतो तु—गङ्गां व्यसेधत् । †

* गेरिकं गीक् तस्मात् । स्यः स्वरूपः (नतु संयोगः), स्योऽन्ते यस्य स स्यान्तः, न
स्यान्तो ऽस्यान्तः, स चासौ सुज चेति अस्यान्तसुज् । अथ सुमश् सोश् सुवश् अस्यान्त-
सुज् च तेषां । अगतौ सेधः अगतिसेधः, नास्ति प्रति यस्मिन् सोऽप्रतिः, स चासौ
सदश्चेति अप्रतिमदः, नास्ति यङ् यस्मात् सोऽयङ्, स चासौ सिचश्चेति अयङ् सिचः,
नास्ति अङ् यस्मात् सो ऽनङ्, स चासौ तन्मश्चेति अनङ्स्तम्भः, वि-चवाभ्यां स्वनः
व्यवस्वनः, अन्ने (भनणे) व्यवस्वनः अन्नव्यवस्वनः; नास्ति अङ् यस्मात् सोऽनङ् स चासौ
सिवश्चेति अनङ्सिवः, ओश् अङ्च ओऽङो, न विद्यते ओऽङो यस्य सः अनोऽङ्,
स चासौ सह चेति अनोऽङ् सह; सेवश् सुमश् अनङ्सिवश् अनोऽङ्सहश्च ते सेव-
सुमऽनङ्सिवाऽनोऽङ्सहः; परश्च निश्च विश्च परिनिवयः, तेभ्यः सेवसुमऽनङ्सिवा-
ऽनोऽङ्सहः परिनिवसेवसुमऽनङ्सिवाऽनोऽङ्सहः; पश्चात् स्याश् मेनिश्च सन्जश्च
स्वनजश्च अगतिसेधश्च अप्रतिसदश्च अयङ्सिचश्च अनङ्सिचश्च अन्नव्यवस्वनश्च परिनिवि-
सेवसुमऽनङ्सिवाऽनोऽङ्सहश्च ते तेषां । दशानां स्यादीनां समाहारस्य, तेन विव-
सङ्गो न गृह्यते ।

† अत्र सुव इति तौदादिकस्य षू श चेपि इत्यस्य गृह्यणं, नतु षू डल षूयोङ् इत्येतयोः।
मेतिरिति नामधातुः सेना-शब्दात् (८५८) जिः । निषेधतौत्यत्र अगलधेलात् षलं,
य्या दिपि न्यषेधदित्यत्र अम्यवधानेऽपि षलं । गत्यर्थे तु व्यसेधदिति न षलं ।
संध इति निर्देशात् देवादिकस्य निसिध्यतीत्यादौ न षलं । अवयवतौत्यत्र व्यवस्वन-

(७) षिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च ।

५०३ । वेमूदित् स्वर चाय स्फाय प्याय सूति
सूय धूज रधादि निष्कुषोऽरवसो रुदुसुनोस्त्वयाः ।

(वा । ११, इम् । ११, ऊदित्—निष्कुषः ५१, अरवसः ६१, रुदुसुनोः ५१, तु । ११, अद्याः ६१) ।

एभ्यो वसस्थारस्य इम् स्यात्, वा, रौत्यादेस्तु ठीवर्जं । *
असेधीत् ।

५०४ । व्रजवदरंलजनिमो ऽजिष्विजागु त्रिः
सौ पे ।

(व्रज वद अर्-अल्-अच्-अनिमः ६१, अजिष्विजागुः ६१, त्रिः ११, सौ ७१, पे ७१) ।

इत्युक्तेः गीकभिन्नादपि पत्वं । सुम् इति सुम्-आगमः (७५३, ७६६) । (१११) किला-
दित्यनेन प्राप्तं उपसर्गनिमित्तकमेव पत्वं अनेन नियम्यते, तेन विस्तीति प्रतिसाति
इत्यादौ न पत्वं ; तोष्टृयते इत्यादौ खि-निमित्तकं पत्वं स्यादेव । किलादित्यत्र यथा,
तथा इहापि विसर्गव्यवधानेऽपि पत्वं स्यात्, यथा निःष्टौतीत्यादि । पाणिनिः ८।३।६५,
६६, ६७, ६८, ६९, ७०, ११३, वार्तिकानि च ।

* कत् इत् यस्य स ऊदित्, रध आदिर्यस्य स रधादिः, निमः कुष निष्कुष ;
ऊदित् स्वरश्च चायश्च स्फायश्च प्यायश्च सूतिश्च सूयश्च धूजश्च रधादिश्च निष्कुष चेति
तस्मात् । रुय दुय सुय लुय तस्मात् । स्वर इति स्तृ क शब्दीपतापथीः, सजातीय-
धालन्तराभावात् स्तृयद्वयेनेवेष्टसिद्धौ स्वरयद्वयं कश्चित् निर्दिष्टं बाधित्वा विकल्पोऽयं
प्रवर्त्तते इति ज्ञापनार्थं, अतएव (६१६) नेमस्तस्याप इत्यनेन इम्निर्दिष्टेऽपि सस्वरिथ सस्वर्थे
इति अनेन वा इम् । सूति सूय इति अदादि-दिवाद्योर्यद्वयात् षू श क्षेपे इत्यस्य
असावीदिति नित्यनिम् । रधादिस्तु रध ढप ढप सुह द्रुह सुह खिह नश इति
अष्ट । स्वमते ऊदित्वेनैव सिद्धौ स्तृ-रधाद्यारिह पाठः प्राचीनमतानुवादायः । रुदुसुन
इत्येतेषां व्यां विकल्पस्यैव वर्जनं, (५८४) नेमस्तम् इति नियमात् नित्यं इम् स्यादेव ।
पाणिनिः ७।१।४४, ४५, वार्तिकं “किति तु नित्यः प्रतिषेधः । स्तृत्वा । मूत्वा । धूत्वा ।”
इति ।

व्रजं वदे-ररन्तस्यालन्तस्याजन्तस्यानिमय सौ पे त्रिः स्यात्, न तु जि-खि-जागृणां । असैस्तीत्, असेक्षिष्टां । ‡

५७५ । ढभात् तथोर्धोऽधः ।

(ढभात् ५१, त-थोः ६॥, धः ११, अधः ५१) ।

ढभात् परयोस्तथयोर्धः स्यात् नतु धाजः । असैहां । †

(८) खद ख्ये^१ वधे च ।

५७६ । हसादेः सेमो ऽह्मादेदित्क्षणश्चस-
वधो वोढतः सौ पे त्रिः ।

(हसादेः ६१, सेमः ६१, अ-ह-म-य-एदित्-क्षणश्चस वधः ६१, वा ११, उढतः ६१, सौ ७१, पे ७१, त्रिः ११) ।

हमयान्तादेकारितः क्षणादेशान्यस्य सेमो हसादेरुङोऽका-
रस्य त्रिः स्यात् वा सौ पे । प्रत्यखादीत्, खादित्वाच्च णः
(५४६), अखदीत् । ‡

* नास्ति इम् यस्मात् सौऽनिम् । व्रजश्च वदश्च अर्च् अल्च् अचच् अनिम् चेति तस्य । जिश्च जिश्च जागृषेति तत्, न तत् अजिश्चिजागृ तस्य । अर्च् अल्- एतदन्तयोर्ग्रहणं । अच् इति स्वरवर्णाः । व्रजोर्ध्वेदिति, धातोः स्वरूपकथने इत्यर्थो वक्तव्यः । अनिम् इति यदा इम् न स्यात् तदैव, तेन असैस्तीदिति, इमो विकल्पपक्षे अनिम्त्वात् सिद्ध इकारस्य ह्रस्विः ऐकारः (६) अचआराखैच् त्रिरिति नियमात् । व्रजसाह- चर्यात् वद इति दन्त्यवकारादिः । (६२६) आयोऽणविति गुणप्राप्तावपि इह जागृ- वर्जनं विशेषविधानात् प्राप्ताया उङेनिषेधार्थं । पाणिनिः ७।२।१, २, ३, ४ । निषेधस्तु प्रस मूर्ते प्रदत्तः ।

† ढभ इति प्रत्याहारः ढ ध भ इति । अभैहामिति विकल्पपक्षे अनिम्त्वात् उङौ, (५६२) भि-लोपे, अनेन तस्य धः । धाजलु भत्ते इति । पाणिनिः ८।२।४० ।

‡ इम् आदिर्ग्रह्य स तस्य । सङ्ग इमा वर्तन्ते यः स सेम् तस्य । एत् इत् यस्य स एदित्, इच नच यच एदिश्च लणश्च शसश्च वधश्च तत्, न तत् अह्मादित्क्षणश्चसवध

५७७ । ज्णित्वन्त्येजुङतोः ।

(ज्णिति ७, अन्त्येजुङतोः ६॥) ।

धीरन्त्यस्येव उङोऽकारस्य च त्रिः स्यात् जिति णिति च । चखाद ।*

५७८ । णयन्त्ये वा । (यपि ७, अन्त्ये ७, वा ११) ।

चखाद चखद । †

(८) गद भाषे ।

प्रणिगदति । ‡

(१०) वद स्थैर्ये ।

५७९ । तृ फल भज त्रप अथ ग्रथ दभाद्य- न्तास्यहसां ग्याः कित्-सेमथय्यदेः खिलोपञ्चा-श्रम

तस्य । उङ् चासौ अङ्गति उङत् तस्य । हानादिस्तु अवधीत् अकमीत् अङ्गीत् अक-
टीत् अचणीत् अचणीत् अवधीत् एतेषु न द्विः । अखादीत् अखदीत् अनेन वा द्विः ।
पाणिनिः ७।२।५, ७ ।

* अच स्य अचौ, अचौ इती यस्य स ज्णित तस्मिन् । अन्त्यस्यासौ इङ्गति
अन्त्येच्, उङ् चासावङ्गति उङत्, अन्त्येच् उङत् तौ तयोः । अत्र पुनः उङतो यङ्गत्
इडादेरिति नानुवर्तते । तेन धातुमात्रस्य अन्त्येच् उङत् त्रिः स्यादिति । उङत्
इति धेनु केनापि उङतो यङ्गं, तेन अभाजि अलाभि इत्यादौ (६२६) न-लोपि ततः
उङतो द्विः । अत्र इती धोरिति यङ्गत् त्वचयतीत्यादौ जितमेतस्य (६२१)
धातुसंज्ञायामपि त्वच्-शब्दस्य धातुत्वाभावात् उङतो न द्विः । जागरयतीत्यादौ
(६६६) गुणे, एकानिमित्तकं कार्यं कार्यान्तरस्य बाधकमिति न्यायात् पुनर्न द्विः ।
अखाद इत्यत्र उङतो द्विः । पाणिनिः ७।२।१५, ११६ ।

† अन्त्ये (उत्तमपुरुषेकवचने) यपि परे धीरन्त्यस्येव उङोऽकारस्य च त्रिः स्यादा
इत्यर्थः । पाणिनिः ७।१।६१ ।

‡ प्रणिगदतीत्यत्र (५४६) गदायस्यनेर्णलं ।

दद वाद्यन्यथा-खि णु नलोपिनां जृ वम भम चस
फणादि वधार्थ-राधान्तु वा ।

(तृ—इसां ६॥, व्याः ६।, कित्-समथपि ७), अत् ११, एः १, खि-लोपः १,
च ११, ष-शश्च—नलोपिनां ६॥, जृ—राधां ६॥, वृ ११, वा ११) ।

त्रादीनामाद्यन्तस्थितास्यहसानाञ्च अकारः व्याः किति
समथपि च एः स्यात् खिलोपश्च, न तु श्ने ददे वकारादे रन्य-
थाभूतखे गुंमती नलोपिनश्च, जृवमभमचसफणादीनां हिंसा-
र्थस्य राधेश्च वा स्यात् । बेदतुः बेदुः बेदिय । अन्यथाभूत-
खेस्तु चखदतुः । *

(११) णद शब्दे ।

(५६८) भ्राव्यादीति णो नः । नदति । प्रणिनदति । †

* स्यः संयोगः, न स्याऽस्यः, अस्यथासौ इस चेति अस्यइस्, आद्यन्तयोः अस्यइस्
येषां ते आद्यन्तास्यईसः । तृथ फलश्च भजश्च पथश्च यथश्च ययश्च दभश्च आद्यन्तास्यइसश्च
तेषां । सह इमा वर्णते यः स संम्, संम्चासौ थप् चेति संम्थप्, किञ्च संम्थप्च
तस्मिन् । अन्तःस्थ-वकार आदि र्यस्य स वादिः, अन्यथा अन्यप्रकारो जातः खिर्यस्य
स्योऽन्यथाखिः, णश्च नलोपश्च तौ णनलोपौ, तौ विद्येते यथोक्तौ णनलोपिनौ ; शश्च
(पाणिनिमते तु दन्त्यान्तः) ददश्च वादिश्च अन्यथाखिश्च णनलोपिनौ च ते, पश्चात् नञ्
समासे तेषां । वधार्थथासौ राधेति वधार्थराध, जृथ वमश्च भमश्च चसश्च फणादिश्च
वधार्थराध च ते तेषां ।

तृधातीर्णमत्वात् फलभजीरन्यथाखिलत्वात् चपः संयोगादित्वात् श्रथयथीः संयोगादि-
त्वात् नलोपित्वाच्च दभो नलोपित्वात् अप्राप्तौ पृथगुक्तिः । फणादिश्च फण राज भोज
भाश्च भाश्च खम खम इति । अत्र फणादिपाठसामर्थ्यादेव आकारस्यापि एत्वं, एवं
वधार्थराधोऽपि ।

बेदतुरित्यादि वर्ग्यवकारादित्वात् न निषेधः । दन्त्यादिस्तु ववजतुः ववनतुरित्यादि ।
चखदतुरिति (५५८) खस्थाने च-करणादन्यथाखिलं । पाणिनिः ६।४।१९०, १२१, १२२,
१२३, १२४, १२५, १२६, वार्त्तिकानि च ।

† प्रणिनदति (५४८) गदाद्यन्तनेर्णत्वं ।

(१२) अहं पीडायां ।

५८० । स्यान्तादाद्यृदाद्यन्तोः खेरान् व्यां वा
त्वाञ्छेः ।

(स्यान्तादादि-ऋदादि-अन्तोः ६।, खेः ६।, आन् ११।, व्यां ७।, वा ११।, तु ११।, आञ्छेः ६।)

स्यान्तो थोऽकारादिस्तस्य ऋकारादेः अन्तोति खेरान् स्यात् व्यां
आञ्छतेस्तु वा । आनहं । *

(१३) इदि परमैश्वर्ये ।

५८१ । भूयोऽमजादेः । (भूयः ११।, अम् ११।, अजादेः ६।) ।

अजादेरमि कृते पुनरम् स्यात् । ऐन्दत् । †

५८२ । विजादि-दयायासत्यानेकाचोऽनृच्छ-
णौष्ठग्रामाम् ।

(विजादि—अनेकाचः, ५।, अनृच्छणोः ५।, व्यां ७।, ग्राम् ११।) ।

* स्यः संयोगोऽन्ते यस्य स स्यान्तः । अत् आदिर्यस्य सः अदादिः । स्यान्तशब्दो
अदादिशेषेति स्यान्तादादिः । ऋत् आदिर्यस्य स ऋदादिः । स्यान्तादादिषु ऋदादिषु
अश्रुशेषेति तस्य । अत्र ऋदादिरिति अन्तवर्त्ति-वर्णाक्षरसहित-ऋकारादिरेव, तेन ऋधातो-
र्न गृह्यं । आनहं इति अहं-णप्, हिलं, खेः स्थाने आन् । पाणिनिः ७।४।७१, ७२,
वार्त्तिकश्च ।

† अच् (स्वरवर्णः) आदिर्यस्य सोऽजादितस्य । अमि कृते इति (५५०) घौटीथी-
श्वम् इत्यनेन । ऐन्दत् इदं अतएवेदितो गुण् इन्द, घ्वादिप् (५५०) अमि, अये
धातोर्निराकरणे सन्धौ, पश्चात् अनेन पुनरम्, ततः पुनः सन्धिः । अये अम्इयस्य सन्धौ
पुनरम्करणस्य वैयर्थ्यात् । (५०५) घौटीथीश्वम् धोरमा अजादेर्विश्व, इति कृते सिद्धौ
पुनरेतत्सूचकरणं आदिष्टस्यापि अजादेः पुनरम्विधानार्थं, तेन यजधातोः ऐज्यत,
वजधातोः औष्टमित्यादि सिद्धं । पाणिनिः ६।४।७२ ।

रुसंज्ञेजादेर्दय अय आस एभ्यस्त्वाम्नादनेकाचय आम् स्यात्,
नतु ऋच्छूर्णीः । *

५८३ । भ्वस्क्रन्वामः । (भू-भस्-क ११॥, अनु ११, आसः ५१) ।

भू अस् क एते आमन्तादनु प्रयुज्यन्ते ।

इन्द्रास्वभूव इन्द्रामास इन्द्राश्चकार । †

५८४ । नेम ऽसुमृक् सृ वृ मृ स्तु दुश्चु खो-रेव
व्याः । (न ११, इम ११, असुमृक्—खोः ५१, एव ११, व्याः ६१) ।

एभ्यएव व्या इम् न स्यात्, अन्यस्मादनिमोऽपि स्यात् ।

* रुसंज्ञः । रुशासौ इच् षेति विच्, विच् आदिर्दयस्य स विजादिः, विजादिषु
दयस्य अयस्य आसस्य त्यश्च अनेकाञ्चेति तस्मात् । ऋच्छ च ऊर्णश्च ऋच्छूर्णः, न ऋच्छूर्णः
तस्मात् । त्यः प्रत्ययान्तः । त्यान्तानामनेकाचत्वमेव प्राप्नोति पृथक् यङ्ग्यं स्वामास
(८४८) इत्याद्यर्थम् । पाणिनिः ३।१।३५.३६, ३७ ।

† भूश्च भस्च कश्चेति भुसकृ । आन इति पञ्चम्या एव परतः प्रयोगे सिद्धे
अनुयङ्ग्यं क्रियाविशेषणोपसर्गव्यवधानेऽपि प्रयोगार्थम् । तेन तं पातयाम्ययममास इति,
उच्चासुप्रचक्रुरिति च रघुभट्टी । (इदन्तु न पाणिनिमुपपन्नम्) । पूर्व्वतोऽनुवृत्तात्पि
पुनरासौ यङ्ग्यं सामान्यामप्राप्तार्थम्, तेन (६०७) दरिद्राकाशेति, (७२८) पशाम् वेति
आसोऽपि भूदेरनुप्रयोगः । अत्र आत्मनेपदिधातुभ्योऽसुभुवी-रनुप्रयोगे कर्त्तरि कृतस्य
आत्मनेपदस्य स्थाने परस्मैपदादेशो बलव्यः, करोति-रनुप्रयोगे तु (कर्त्तृगेऽपि क्रियाफले)
मूलधातोर्देव परस्मैपदात्मनेपदे तिष्ठतः (पा. १।३।६३) । इन्द्रामासेति, अस्तेः अनु-
प्रयोगविधानसामान्यादेव (६८२) न भू-आदेशः । पाणिनिः ३।१।४०, अत्र सूत्रे “प्रयु-
ज्यते इत्यनेनैव प्रयोगे लब्धे अनुपदीपादानः विपर्य्यासनिवृत्त्यर्थं व्यवहितनिवृत्त्यर्थश्च
इति वार्तिककाराशयः ; तेन तं पातयामि प्रथममासेत्यादिकमपाणिनीयमिति सङ्गि-
नाशः ।” “तं पातयामि प्रथममास पपात पचाह्विसाधु” इति क्रमदीप्तरः । उच्चां प्रच-
क्रुरित्यत्र उच्चां प्रचक्रुरिति केचित् समादाहरे इति गोपीचन्द्रः । “आसः कञन्तु-
प्रयुज्यन्ते” इति कातन्त्रसूत्रम् । “व्यवधानेऽपि दृश्यते, तं पातयाम्ययममास पपात
पचात्” इति पञ्चनाभः ।

इन्द्राञ्चकथं । *

(१४) णिदि कुत्सायां ।

अणिन्दति प्रनिन्दति । †

(१५) उख गतो ।

५८५ । खे र्यो रियुवर्णे ।

(खः ६१, योः ६१, इयुव् १११, अर्णे ७१) ‡

खेरिवर्णोवर्णयोः क्रमादियुवौ स्यातां अर्णे परे ।

उवोख । अर्णे किं, जखतुः । ‡

(१६) अन्तु मतिपूजनयोः ।

(५६८) नेदित्पूजार्थाञ्चोरिति, अञ्चगात् । गतौ तु अञ्चात् । §

(१७) म्नु इर् गत्यां ।

(५६५) शासुलिदद्युदिति डो वा, अम्नुचत् अम्नोचीत् । ¶

* नास्ति सम् यस्य सः असम्, असम् चासौ लक्ष्येति असम्कृतः. असम्कृतं स्य ह्यस्य स्य स्य द्रुय युय स्यति तस्मात् । (५८७) नेमेकाजादित्यत्र द्ववर्जनात् प्राप्तस्य इमो निषेधाद्येतिह ङ-यङ्गणं । अन्त्यां समानां एकाचत्वेन अनिसामपि इङ् यङ्गणं नियमायै । नियमस्य अनिमङ्गात्तन्मन्वे केवलं पश्यएव व्या इम् न स्यात्. सुतरा एव-कारेण अन्यस्यादनिमोऽपि धातोः व्या इम् स्यादिति । इन्द्राञ्चकथं इत्यत्र असुम्कृतादिस्मिन्निषेधः । पाणिनिः ७।२।१३, “लृजोऽसुट्.” इति वार्तिकेन ।

† प्रणिन्दति प्रनिन्दतीत्यत्र (५४६) वा णत्वं ।

‡ इय उख यु तस्य योः । इय् उव्च तत् । अर्णे असमानवर्णे परे । उवोख इति उख णप् द्वित्वं, खलोपः, मूलस्य उकारस्य गुण ओकारः, (वशांदाङ्ग वलोप इति व्यायात् आदौ न (२७) दोषः ।) ततः अनेन खे. उस्याने उव् । ऊखतुरित्यत्र किञ्चित् गुणाभावे समानवर्णत्वात् न उव्, सन्धिः । पाणिनि ६.४.७८ ।

§ अञ्चात् अन्व ङी-यात्, पूजार्थत्वात् न ललोपः । गत्यर्थे अञ्चादिति न लोपः ।

¶ अम्नुचदिति सुव टो-दि, चादित्वात् ड्, इति गुणाभावः । पञ्चे व्यां सिरित्यादि ।

एवं (१८) क्लृप्, युक्, ग्लृप् ।

(१९) आहि आयामे ।

आनाञ्छ आञ्छ ।

(२०) वज गती ।

ववजतुः, ववजिथ । (५७९) वादित्वाद् एः । *

(२१) वृज गती ।

(५७४) वृजवदेति विः । अवृजोत् ।

(२२) अज गती क्षेपणे च ।

५८६ । व्यजोऽरे वा त्वनवस्यवजत्क्वपि ।

(वी ११, अजः ६१, अरे ७, वा ११, तु ११, अन-वसि ७, अ घञ्-अल्-क्वपि ७)।

अजते-ररे वी स्यात्, अन-त्ये वसे च वा स्यात्, न तु घजादौ ।†

५८७ । नेमेकाजाद्युदतोऽश्वि श्वि डौ शी

यु रु गु सु लु ङ्गु वुः ।

(न ११, इम ११, एकाच्-आत्-इ-उत्-ऋतः ५१, अश्वि-वुः ५१) ।

* क्लृप्प्रभृतयोऽपि वृत्तवन्ताः शल्यर्थाः । आनाञ्छ आञ्छ इति आञ्छ-णप् (५८०) वा खेरान् । वजघातुर्दन्त्यवकारादिः, अतएव न खेर्लोपः न च अकार एकारः ।

† अनस्य वसच् तस्मिन् । घञ् च अल् च क्वाप् च घञल्क्वाप् न घञल्क्वाप् तस्मिन् । अन इति (११३४) प्रत्ययः । वस् प्रत्याहारः । घञ् अल् क्वाप् एते च (११३४, ११५०) प्रत्ययाः । 'वी' इति दीर्घोच्चारणं किं—प्रवीतः, वीला, वीति; इत्याद्यर्थम् । पाणिनिः २।४।५६, ५७ ।

श्रवादेरन्येभ्य एकाज्भ्य आदन्तेवर्णास्तोदन्त-ऋदन्तेभ्य इम् न
स्यात् । अवैषीत् आजीत् । विवाय । *

५८८ । शुध्वोरण्वचीयव्यो व्यौ त्वस्थान्नै-
काचो व्यौः ।

(शुध्वोः ६॥, अखञि ७, इयुव् ११, योः ६॥, व्यौ १॥, तु ११, अस्यात् ५॥,
नैकाचोः ६॥, व्योः ६॥) ।

श्रीर्धोश्च इवर्णोर्वर्णयोरणावचि इयुवौ स्तः, अनैकाचोस्तु
अस्यात् परयोः क्रमादुवर्णैर्वर्णयो र्व-यौ स्तः । विव्यतुः विव्युः ।

* एकोऽच् यस्य स एकाच् । आतृच इय उत्तृच ऋत् चेति आद्युदत्, एकाच्चासौ
आद्युदृसेति एकानाद्युदत् तस्मात् । त्रिश्च त्रिश्च डीश्च ग्रीश्च युश्च कश्च णश्च कृश्च लुश्च
ल्लुश्च ऋश्च ते, न विद्यन्ते ते यत्र तत् अ-त्रि त्रि डी ग्री यु क ण लु कृ ल्लु ऋ तस्मात् ।
सामान्यविधिप्राप्तस्य इमो निषेधकोऽयं, विशेषविधिना तु स्यादेव, यथा (५८८)
यमरमेति अपासीत्, (६२३) सुसुधोरिति अस्तासीत्, (६१७) स्यस्यङ्गं इति करि-
ष्यतीत्यादि । यु इति यु ल मिश्रणे युङ्ग ग बन्धे इत्युभयोः, एवं, ऋ इति स्वादीय-
क्रादीययोः उभयोरेव प्रतिप्रसवः । अत्र क ण इति त्रयोर्गङ्गं नित्यमप्राप्तार्थमिति
केचित् । अवैषीदिति अज-टौ दि, पूर्व्येण वसे परे वौ आदेशे, एकाजिवर्णान्तरात्
इमनिषेधः, (५७४) अनिमत्वात् वृद्धिः । पक्षे आजीदिति न इमनिषेधः । विवाय इति
अप्, अरे परे नित्यं वौ-आदेशः, द्वित्वं, (५५६) ऋस्, (५७७) वृद्धिः, सन्धिः । कारिका ।

† शुश्च धुश्च शुधू तयोः । नास्ति शृयंमिन् सोऽणुः, अणुशाचावसेति अखच्
तस्मिन् । इय् च उव् च तत् इयुव् । इय् उश्च यु तस्य । वच यश्च तौ व्यौ । न स्तो-
ऽस्यतस्मात् । न एको नैकः, नैकोऽच् यथोक्तौ तयोः नैकाचोरिति शुध्वोरित्यस्य
विशेषणं । उश्च इय वी तयोः व्योः । योरित्येकवचनान्तस्य इयुव इत्यननैव क्रमः,
न तु शुध्वोरिति द्विवचनान्तं, श्रीरिवर्णस्यासम्भवात् । तेनायं नियमः—अणावचि
परे श्रीरिवर्णस्य उव् स्यात्, धातोरिवर्णोर्वर्णयोः क्रमेण इयुवौ स्त इति । एवं व्योरिति
द्विवचनान्तस्य शुध्वोरिति द्विवचनान्तं क्रमः, तेनायं नियमः—अनैकाचः श्रीरसयोगात्
परस्य उवर्णस्य वकारः, अनैकाचो धातोश्च असंयोगात् परस्य केवलं इवर्णस्य यकारः
इति । (३५) यलायवायावः इत्यस्य, धातुप्रकरणे अर्थं विशेषानियमः । पाणिनिः
६।४।७७, ८२ ।

विव्यतुः विव्युः उभयश्च अनेन इस्थाने यः । एवं विव्यिव विव्यिम ।

५८९ । सृजदृशच्पाठत्वतो नित्यानिमृ-
त्यपो वेमनृव्येऽदः ।

(सृज दृश अच्-पाठ-चलतः ५१, नित्य-अनिम्-तुः ५१, थपः ६१, वा । ११, इमा११,
अन् ऋ व्ये ऽदः ५१) ।

सृजिर्दृशेरजन्तात् भादिपाठे अकारवतो नित्यमिम्रहितत्वात्
थप इम् वा स्यात्, नतु ऋ व्येज अद् एभ्यः ।

विवयिथ विवेथ । *

(२३) चि च्ये ।

५९० । वौऽज्यरे । (धं: ११, अच् १११, यि ७१, अरे ७१)।

अजन्तस्य धं: स्यात् अरे ये परे । चीयात् । †

* अन्-अस्यस्य अलान्, पाठे (दशविधगणपाठे) अलान् पाठालान् । सृजश्च
दृशश्च अच् पाठालांशेति तस्मात् । नित्यम् अनिम् त्(प्रत्ययौ) यस्मात् स नित्यानिमृता
तस्मात् । नित्यानिमृतरिति अजन्तस्य पाठालतश्च विशेषणं । ऋथ व्यंज अद् चेति
ऋव्येऽदः, न ऋव्येऽदः अतृव्येऽदः तस्मात् । पाठकाले अकारवतो यथा पच—पेठिथ
पपकथ, वच—उवठिथ उवक्थ इत्यादि । पाठयदृष्टं विना केवलं अलत इति कृते
कृष धातोस्तपि (६०४) ऋकारस्य रेके कृष इति अकारवत्त्वात् अकथिथ अकष्ट इत्याद्य-
निष्टं स्यात् । नित्यानिमृत्तुः किं—प्रिशयिथ पेठिथ इत्यादौ नित्यमिम् । नतु ऋव्येऽदः
इत्यत्र ऋशब्दस्य ऋवर्णान्तवाचित्वेऽपि, दीर्घसृदलानां व इत्यस्य च संमतृत्वात् प्रसङ्गा-
भावे, (६१६) नेमृत्तस्य पोऽवृत्तुरित्यनेन व ऋ ऋ भिन्न-ऋदलात् थप इम्निषधे, ऋ ऋ
इति हयोरेव नित्यानिमृत्तृत्वात् अनेन विशेषपविधानात् वेमप्राप्तौ निषेधः, (५८४) नेममुम्
इति नियमात् (५५४) वसोऽरस्येति नित्यमिम् स्यादेव । अजधातोः थप, वौ आदेशे,
अजन्तत्वाद्नेन वा इम्, गुणादिश्च । पाणिनिः ७११६१, ६२, ६३, ६५, ६६, कारिका च ।

† न नरः अरन्तस्मिन् अरे, यि इत्यस्य विशेषणं । अत्र सामान्याजन्तनिर्देशात्
शिवइवाचरति, हरिश्वाचरति शिवायते हरीयते इत्यादौ लिङ्गान्तस्यापि दीर्घः । धातो-
रन्तस्थितस्य प्रकृतं विभक्त्येव अपि दीर्घः, यथा, ज्ञि—ज्ञयात्, श्रि—श्रयादित्यादौ औ-
क्तत्वेऽपि दीर्घः । स्थितात् क्रियादित्यादौ तु (६१०) ऋस्थाने ऋत्वान्-रि आदेशशामर्थ्यात्
न दीर्घः । बि—ढी-यात्, दीर्घः, चीयात् । पाणिनिः ७११२५ ।

(२४) कटे वर्षावरणयोः ।

अकटीत्, एदित्त्वान्न विः (५७६) । *

(२५) गुपू रक्षणे ।

५६१ । कम ऋतो गुपू धूप पण पनो जि-
ड्नीयङ्गया धुः ।

(कमः ५।, ऋतः ५।, गुपू-धूप-पण पनः ५।, जिङ्-ईयङ् आयाः १॥, धुः १।) ।

कमो जिङ्, ऋतेरीयङ्, गुपादेरायः स्यात् स्वार्थे, तदन्त्य
धुसंज्ञः । गोपायति । †

५६२ । वारे । (वा ११, अरे ७) ।

एभ्य एते वा स्युः अरे विषये ।

अगोपायीत् अगोपीत् अगौसीत् । गोपायामास जुगोप । ‡

* कट—ए इत् सिचि अहङि, वर्षणे आवरणे च वर्तते । अकटीत् टी-दि, (५७६)
एदित्त्वात् न हङिः ।

† गुपूध धूपध पणध पन चेति तस्मात् । जिङ् च ईयङ् च आद्यथेति । जिङो
जकारो वृत्तार्थः, ङकार आत्मनेपदार्थः । ईयङो ङकार आत्मनेपदार्थः अगुणार्थश्च ।
अर्थविशेषानभिधानात् स्वार्थे एव स्युः । गुपधातोः आयप्रत्यये, गुणे, धुसंज्ञायां, गोपाय-
धातोक्षिप् । आय इति अदन्तनिर्देशात्, गोपायधातोर्जौ कृते, (७७५) अकारलोपे,
गोपायि-धातोः स्यादि, अनुगोपायदिति अग्लोपित्वात् (६३८) न ऋस्वः । पाणिनिः
१।१।२८, २९, ३० ।

‡ अरे इति विषयसप्तमी, तेन, व्यामेव निप्रभृतिप्रत्ययः सञ्जायते इति टोप्रभृत्य-
त्यन्ते प्रागेव आदेशाः, ततो धातुसंज्ञायां टोप्रभृतिविभक्त्युत्पत्तिः । अगोपायीदिति
आयान्तत्वेन धातुसंज्ञायां धातन्तरत्वात् (५५४) नित्यमिम् । पचे ऊदित्त्वात् (५७३)
वा इम् अगोपीत्, अगौसीदिति अनिमत्वात् (५७४) हङिः । गोपायामास इति
(५८२) प्रत्ययान्तत्वाद्नेकाक्षत्वाद्वा आम् । पाणिनिः १।१।३१ ।

एवं (२६) धूप तापे । *

(२७) तपौ सन्तापे ।

(५५४) ओदिच्चात् नेम् । अताप्सीत् ।

(२८) चमु अदने । †

५८३ । ङिवुक्लमाचमोऽपि र्घः ।

(ङिवु-क्लम-आचमः ६।, अपि ७।, र्घः १।) ।

एषां र्घः स्यादपि । आचामति । आङ्ः किं, चमति विचमति ।

(५७६) मान्तत्वात् न त्रिः, अचमीत् । ‡

(२९) क्रमु पादविक्षेपे ।

५८४ । क्रम क्लम भ्रम भ्रास भ्रास चस च्रुट
लप यंस संयसः श्यन् वा रे घे ।

(क्रम—संदसः ५।, श्यन् १।, वा १।, रे ७।, घे ७।) ।

एभ्यो घेऽर्थे श्यन् स्यात् वा रे परे । क्रम्यति । §

* धूपधातोर्दित्वाभावात् टौ दि अधूपाभौत् अधूपौदिति (५५४) नित्यमित् ।

† चम-धातुः उकारानुबन्धः क्ता-वेट् (११७२) ।

‡ ङिवुक्लमश्च आचमश्च तस्य । अपि इति (५४१) ऋप् परे । आङ्पूर्वस्यैव चमो दीर्घः, नतु केवलस्य अन्वोपसर्गपूर्वस्य च । पाणिनिः ७।१।७५, “दीर्घत्वे आङ् चम इति वक्तव्यम्” इति वार्तिकश्च ।

§ क्रमश्च क्लमश्चैत्यादि इन्वत् लब्धात् । अत्र भ्रास भ्रासौ दित्यान्तौ तालव्यान्तौ च । तालव्यान्तौ इति क्रमदीश्वरः । पाणिनिस्तु भ्राश भ्राश इति पठति । संयसो यङ्घं अन्वोपसर्गनिरासार्थं । श्यन्ः श न इतौ यकारस्थितिः । शपो वाधकोऽयं । श्रित्वात् (५३०) र-संज्ञायां, (५३२) डित्वात्, चुद्यतोत्यत्र न (५४२) गुणः । लकारस्तु चुद्यन्तौ इत्यादौ (२४५) गुणर्थः । श्यन् परेऽपि दीर्घ इति गोविन्दभट्टः, तन्मते क्राम्यतोत्यादि । श्यन्तो विकल्पपक्षे तत्तद्वर्गधीयः प्रत्यय इति । पाणिनिः ३।१।७०, ७१, ७२ ।

५८५ । क्रमः पेऽपि घः ।

(क्रमः ६१, पे ७१, अपि ७१, घः ११) ।

क्रामति । *

५८६ । सु-क्रमोऽमे ऽरवस इम् ।

(सु-क्रमः ५१, अमे ७१, अरवसः ६१, इम् ११) ।

आभ्यां वसस्यारस्य इम् स्यान्नतु मे । अक्रमीत् । †

(३०) औ यमु उपरमे ।

५८७ । स्या दान पा ज्ञा घा धमा न्ना-त्ति
दृश शत् सद् गमिष् यम जनां—तिष्ठ यच्छ पिब
जा जिघ्र धम मनर्च्छ पश्य शीय सीद गच्छेच्छ
यच्छ जाः शिति । (स्या—जनां ६३, तिष्ठ—जाः १३, शिति ७१) ।

एषामेते क्रमात् स्युः शिति परे । यच्छति । ‡

* क्रमो घः स्यात् पे अपि परे । पे किं, विक्रमते, अपि किं, क्रमिष्यति । पाणिनिः ७।३।७६ ।

† सुक्रमाभ्यामिम् (५५४) सिद्धेऽपि पुनरिम्विधानं, सिद्धे सत्यारम्भो नियमाय इति न्यायात् आत्मनेपदे न स्यादिति नियमार्थं, तेन कर्मणि वाच्ये क्रमधातोस्तानि अक्रामि इत्यत्र, सेमत्वाभावात् (७४४) न ऋत्स्नः । यादृग्जातीयस्य विप्रतिषेधो विधिरपि तादृग्जातीयस्येति न्यायात् सुधातोः परस्मैपदे एव अनेन इमि सिद्धे, पुनः (५८०) नेमेकानिष्यत् सुधातोः प्रतिप्रसवः कुवितः कुवितवानित्यादौ इम्प्राप्तये । पाणिनिः ७।३।९६ ।

‡ स्या च दान चेत्यादि हन्ते तेषां । तिष्ठ च यच्छेत्यादि हन्ते ते । दान इति लका-
रेत्-दाधातुयङ्गं अत्य-दाधातूनां शलशानयोर्यच्कादेशनिष्ठत्वं । पा इति पानार्थ-
रा-यङ्गं । अर्त्तोति ऋ गतो ऋ लिं गत्यामिष्यभयोः । इष इति तोदादिकस्येव ।

५८८ । यम-रम-नमातः पे सेरिम् सन् चैषां ।

(यम—पातः ५।, पे ७।, सेः ६।, इम् ११।, सन् ११।, च ११।, एषां ६॥) ।

यमादेरादन्ताच्च सेरिम् स्यात् पे, तेषाञ्च सन् ।

अयंसीत् अयंसिष्टां । *

(५८८) सृजद्वेति वेम्, येमिथ ययन्य ।

एवं (३१) यमौ शब्दमन्योः ।

(३२) हय नती ।

अहयीत् (५७६) याम्नात्वाव विः ।

(३३) दल मि भेदे ।

(५७४) व्रजवदेति विः, अदासीत् ।

(३४) जि फला विसरणे ।

फेसतुः फेलुः फेलिथ । †

जन इति देवादिकस्येव । यम रे इति मोक्षा शितीति कथनं, इयर्त्तित्येव (६७०) अपोलुकि, रे परे सृज्जादेशनिवृत्त्यर्थे । क्रमसु—

स्था	दाव	पा	जा	जा	आ	सा	सृ
तिष्ठ	यञ्च	पिब	जा	जिन्न	धम	मम	सृञ्च
ट्थ	अत	सद	नम	इय	यम	नम	
पय्य	शोय	सौद	गञ्च	इञ्च	यञ्च	जा	

पाणिनिः ७।३।७७, ७८, ७९ ।

* यम च रम च नम च आत् च तस्मात् । तेषां यमादीनां स्थाने सन् स्यात्, अ इत् चने । पे किं, अयंसा अदासा इत्यादि । पाणिनिः ७।२।७१ ।

† फल धातुः, जिः अयक्तः (१०६५), आ निष्ठाभावादिकर्म वेट् (१०७१), विस-
रणं उत्पादनं । फेसतुरित्यादि (५७८) खिलोपः, अकारस्य एकारः ।

(३५) स्वर छद्मगतौ ।

अक्षारीत् ।

(३६) छिवु निरसने ।

(५८३) छिवुक्तमेति चः, छीवति ।

५८८ । छिवजाद्योः खेष्ठकोस्त बा ।

(छिव-चनायोः ६१, खेः ६१, ठ-कोः ६१, त ११, बा ११) ।

तिष्ठेव टिष्ठेव, छीव्यात् । *

(३७) जिं जये ।

६०० । जर्निः सन्-व्योः ।

(जिः ६१, गिः ११, सन्-व्योः ७१) ।

जिगाय । †

(३८) रक्ष पाञ्चने ।

प्रनिरक्षति, पान्तत्वान्न यः (५४८) ।

(३९) अक्षू व्याप्तौ ।

६०१ । वाच-कशार्थतक्षः श्रुवै रे ।

(वा ११, अक्ष-कशार्थतक्षः ५१, श्रुः ११, वे ७, रे ७) ।

* छिव क अजादिभ्यः तथीः । ठ च क च तथीः । छिवजातोः खेः ठकारस्य अजादिजातोः खेः छकारस्य च तकारः स्यादा । यथा तिष्ठेव टिष्ठेव, उत्तिष्ठतिषति छविच्छिषति । छीव्यादिति (२१८) दोषः । “अस्य द्वितीयस्यकारश्चकारोवेति” वृत्तिः । “उच्छेः तुक्” इति च सिद्धान्तकौमुदी ।

† जर्निः स्यात् सनि व्याप्तौ । वा-व्यसथ्यवर्त्तिवादिभ्यः नित्यता । यथा जिगाय, जिगीषतौत्यादि । जितुषन्वोतिषन्वोति वक्तव्य । जिघातोः तुम् स्थाने तिप्, अन्तु स्थाने च अन्ति भवतीत्यर्थः । पाणिनिः ७।३।५७ ।

आभ्यां रे परे श्रुः स्यात् वा चेट्थे । अक्ष्णाति अक्षति । *

(५८८) शुधोरित्युव्, अक्षुवन्ति ।

(५७३) ऊदित्वादिम् वा, आक्षीत् । (२१३) स्यादेः सो लोपः ।

ई०२ । षढीः कः से । (ष-ढीः ६॥, कः ११, से ७) ।

प्रस्य ढस्य च कः स्यात् सकारे परे । आक्षीत्, आक्षिटां
आक्षां, आक्षिषुः आक्षुः । †

एवं (४०) तच्चू कार्ष्ये ।

क्षगार्थः किं, निर्भर्त्सने सन्तक्षति ।

(४१) णिच्च चुम्बने ।

(५४६) प्रणिक्षति प्रनिक्षति ।

(४२) क्षषी विलेखने ।

ई०३ । कृष मृश स्पश तृप हृप सृपः सिष्टां वा

(कृष—सृपः ५१, सिः ११, व्यां ७, वा ११) ।

तभ्यः सिर्वा स्यात् व्यां । ‡

* क्षगार्थश्चासौ तच्च चेति क्षगार्थतच्च, अक्षय क्षगार्थतच्च चेति तस्मात् । यथा तच्चोति तच्चति काष्ठं तच्चा, तन्नूकरोतीत्यर्थः । क्षगार्थः किं, सन्तक्षति चौरं साधः, निर्भर्त्सयतीत्यर्थः । अक्ष्णाति अक्ष अक्षप्रथयस्य उकारस्य गुणः । व्यां आक्षीदिति (५७३) इमपचे, अनिमपचेऽपि आक्षीदिति वक्ष्यति । पाणिनिः ३।१।७५, ७६ ।

† आक्षीदिति अनिमपचे, व्यां सिः, (५६१) ईम्, (२१३) कलोपे, अनेन यस्य कः, (१११) षत्वं । आष्टामिति अनिमपचे, (५६२) सि-लोपे, (२१३) कलोपे, (४०) तस्य ट । आक्षुरिति अनिमपचे कलोपे, षस्य कः, सेः सस्य षत्वं, (५६३) अन् स्थाने उम् । पाणिनिः ८।१।४१ ।

‡ कृष च मृश जेत्यादि तस्मान् । पचे कृष मृश स्पशां (६०५) सक्र-प्रातिः,

६०४ । वद्रोऽकिञ्भसे दृशसृजोस्तु नित्यं ।

(वा ११, सृत् ११, रः ११, अकिञ्-भसे ७, दृशसृजोः ६१, तु ११, नित्यं ११) ।

कषादीनाम् ऋकारो रः स्यात् वा अकिञ्भसे, दृशसृजोस्तु नित्यं ।
अक्राचीत् अक्राचीत् । *

६०५ । हृषोऽनिमिजुडो ऽदृशः सक् व्यां
स्निषत्स्वालिङ्गने । (ह-श-षः ५१, अनिम्-इजुडः ५१, अ-दृशः ५१, सक्

११, व्यां ७, श्रिषः ५१, तु ११, आलिङ्गने ७) ।

अनिमिजुडो ह-श-पान्तात् दृश-वर्जात् सक् स्यात् व्यां,
स्निषतेस्वालिङ्गनेऽर्थे । अकचत् । †

(४३) रुष हिंसायां ।

६०६ । वेम् सह लुभ सृ सु शुच वस त्वश
रुष रिषिषो स्तोऽरस्य ।

(वा ११, इन् ११, सह—इषोः ५१, तः ६१, अरस्य ६१) ।

तृप् टव सृपां (५६५). ङ-प्रातिः । “सृशसृशकषलपट्टपां च्छेः सिज्वा वाच्यः” इति
वार्तिकम् । अत्र सृप् न दृश्यते ।

* नास्ति किन् यस्मिन् सोऽकिञ्, स चासौ भस् चेत तस्मिन् । कषादीयोऽनुवर्त्तन्ते ।
वायहृथं परत्रानुवर्त्तिनिष्ठस्यै । अकिञ्-भसे इत्यनेन मुष्णिनि भसे इत्यर्थः, तेन
दिदृशते सिद्धवति इत्यत्र अनिम्-सनि (८०४) अगुणत्वे, न ऋकारस्य रः । केचित्तु
अकिञ्कषयनं ङित्भस्प्रसार्थं, तेन दृश-यङ्लुकि दरोद्रेट इत्यादि । अक्राचीदिति
कष-टोदि, सिः, इम्, अनेन प्रथमं ऋस्थाने रः, ततः (५०४) अकारस्य ङङिः, पक्षे
ऋकारस्यैव ङङिः, अक्राचीदिति । उभयव (६०२) षस्य कः, षत्वं । पाणिनिः ६।१।
५८, ५९ ।

† इय तालव्य-शस्य मूङ्गन्त्य-ष चेत तस्मात् । नास्ति इम् यस्मात् सोऽनिम्, इन्
उङ् यस्य स इजुङ्, अनिम् चासौ इजुङ्चेति तस्मात् । अनिमिजुङ् इति हृषो

एभ्यस्तस्यारस्य इम् स्यादा । रोषिता रोष्टा । *

एवं (४४) रिष हिंसायां ।

(४५) उष दाहे ।

६०७ । दरिद्रा काश कास जाग्रुषो वाम्भ्यां ।

(दरिद्रा—रुषः ५१, वा ११, वाम् ११, भ्यां ७) ।

एभ्य ग्राम् वा स्यात् भ्यां । (५८३) भवभूक्त्वाम इति । ओषा-
म्बभूव उवोष । †

(४६) शश भुतशती ।

(शशश) शशशतुः शशशिश । ‡

(४७) मिहौ सेचने ।

(६०५) हृषषोऽनिमिति सक् । (१७५) होढोभौ । अमिच्छत् ।

(७७) द्रोद्विषश्चानुरिति, मेढा । §

विशेषणं । नास्ति दृश् यच्च भोऽदृश् तस्मात् । अर्थ (५५१) सेर्वाधिकः । अकृतवदिति
(६०६) सेर्विकल्प-पक्षे अनन सक्, घस्य कः, घत्वं । पाणिनिः १।१।४५, ४६, ४७ ।

* सहस्र लुभच स्य लुभ शलच वसच तुष अशच रुषच रिषव इपुष तस्मात् ।
एषु केषाञ्चित् अप्राप्तौ केषाञ्चित् नित्ये प्राप्ते अर्थ वैकल्पिकविधिः । एभ्यो रभिस्य
सकारस्य इम् वा स्यादित्यर्थः । इषु यद्वृणान् इषु श वाञ्छ इत्यस्यैव विकल्पः ।
एष गामोक्षी इष्य सर्पणे इत्येतयोर्नित्यमेव । पाणिनिः ७।२।४८ ।

† दरिद्रा जाग्रुषाः (५८२) नित्ये प्राप्ते, अत्र विकल्पार्थे सहस्रं । ग्राम्-विकल्प-
पक्षे उवोष इति (५८५) खेः स्थाने उव् । पाणिनिः १।१।३८ ।

‡ शशशतुरित्यादौ (५८८) शशवर्जनात् न खेर्लोपादि । अत्र शशश इति पदं
निरर्थकं पूर्वसूत्रेरेव तत्प्रतिष्ठे ।

§ अमिच्छदिति (६०२) दस्य कः, घत्वं । मेढा इति (५४२) गुणः, (१७५) हृष्य
टः, (५७५) तस्य घः, (४७) घस्य टः, (७७) टे परे टलोपः । अन्तरङ्गलादादौ
जुष्ते, पूर्वस्य ङस्यलभावात् न दीर्घः ।

(४८) दहौ भक्षीकरणे ।

(१७६) दादेर्षः । (१७७) भ्रमान्तस्येति दस्य धः । अधाक्षीत् ।

(४९) चह कल्कने ।

अचहीत्, (५७६) हान्तत्वात् न विः ।

(५०) शुच शोके ।

(६०६) शोचिता योक्ता ।

(५१) ग्लै हर्षक्षये ।

६०८ । एचोऽशित्याः ।

(एचः ६१, अशिति ७१, आः ११) ।

धोरेच आः स्यात् अशिति । *

(५८८) यमरमेतीमसनौ । अग्लासीत् ।

६०९ । ग्वातो डौ । (णप् ११, आतः ५१, डौः ११) ।

आदन्तात् परो णप् डौः स्यात् । जग्लौ । †

* एच इति धातोरन्यावयवस्यैव, तेन अटौकीदित्यादौ न स्यात् । एवं अकृतस्यैव एच इति, तेन लोप्यतीत्यादौ न स्यात् । अशिति इति विषयसप्तमी, तेन आदौ आः, पश्चात् प्रत्ययीत्यङिः, अतएव सामग इत्यैव आदन्तात् (८८७) उ प्रत्ययः । अच अरे इति नोक्ता अशितौति कथनं धे-धातोः आदि अधादिभ्यश्च लोपविधेर्वलवत्त्वादादौ सेलुङ्कि रे परेऽपि आ-प्राप्तये । ग्लेधातोः यङ्लुकि खो-यात् आग्लायादित्यादौ च रे परेऽपि आ-प्राप्तये । (६६५) ग्लेधातोस्तु आः न स्यात् । पाणिनिः ६।१।४५ ।

† डौ इत्यस्य उ इत् (१२६) टि-लोपार्थः । औ इति न कृत्वा डौ-करणं क्वचिदेक-पदेऽपि सन्निर्गन्त्यादिति सूचनार्थः, तेन तितलः (चालनी) असुमुर्द्ध्वौ अदमुर्द्ध्वौ इत्यादि सिद्धं । जग्लौ इति ग्लै-आ-णप् । पाणिनिः ७।१।३४ ।

६१० । उखेचीम्यणराचि लोपः ।

(उसि ७, एचि ७, इमि ७, अणराचि ७, लोपः १) ।

उसि एचि इमि अणोररस्याचि धोरातो लोपः स्यात् ।

जग्लतुः जग्लुः जग्लिथ जग्लाय । *

६११ । स्यादेडैऽस्यो वा व्यणौ ।

(स्यादेः ६१, डै ११, अस्यः ६१, वा ११, व्यणौ ७) ।

स्यादेरादन्तस्य स्थावर्जस्य डे स्यात् वा व्यणौ ।

ग्लेयात् ग्लयात् । †

(५२) गै शब्दे ।

६१२ । दा मा गै हाक पिब सो स्थोऽरहसे
त्वयपि डौ । (दा—स्थः ६१, अरहसे ७, तु ११, अयपि ७, डौ ११) ।

एषां व्यणौ डे स्यात्, अरहसे त्वणौ यप्वर्जे डौ स्यात् । गेयात् ‡

* न रोऽरः, नास्ति ण्युस्मिन् सोऽणः, अणुयासावरश्चेति अणवरः, तस्य अच् अणवराच् तस्मिन् । पृथक्पदकरणात् उस्यादौ अणानांत्वयः । उसि यथा अमु, एचि—ददे दधे, इमि—जग्लिथ, अणराचि—जग्लतुः, अन्तर्हिः (११४५) । ग्लेयप् (५८८) वा इम् । पाणिनिः ६।४।६४ ।

† स्य आदिर्यस्य स स्यादित्यस्य । व्या अण व्यणस्तस्मिन् । डे इत्यस्य ड इत् (१७) अन्यस्य स्थाने । परसूत्रे स्यायङ्गेनैव अत्र स्याधातोराप्तौ पुनरत्र स्थावर्जनं, परसूत्रे अरहसे त्वयपि डौति शेषभागेनैव स्यायङ्गस्य सार्थकत्वे, संयोगाद्यादन्तत्वात् अनेन व्यणौ स्याधातोः विकल्पापत्तिनिवारणार्थं । ग्लेयात् ग्लयादिति व्या यात् । पाणिनिः ६।४।६८ ।

‡ दाश्च माशेयादि हन्ते तस्य । अरहसाधौ हस्येति तस्मिन् । व्यणौ इत्यनुवर्तते, ततश्च विधिद्वयं । यप्वर्जनादेव अरहसे इत्यस्य व्यणौ इति विशेषणं लब्धं, यादृग-जातीयस्येति न्यायात् । दा इति दासञ्ज्ञकः । मा इति मास्त्रकं, तेन मा ख माने,

(५३) छ्यै संहती ध्वनी ।

छ्यायति । *

(५४) दै-प शोधने ।

(५३४) पिच्छान दासंज्ञा । अदासीत् । दायात् । †

(५५) घे-ट पाने ।

(२५७) ट ईवर्थः । ‡

६१३ । जि श्रि सु द्रु कमोऽङ् घे व्यां श्विघेट
ध्वन्येल्यद्वीनेस्तु वा । (जि—कमः ५१, अङ् १२१, घे ७, व्यां ७, श्वि-

घेट-ध्वनि-एलि-अर्द्धि-ऊनेः ५१, तु १२१, वा १२१) ।

जगन्तादिभ्यश्चां अङ् स्यात् घेऽर्थे, श्वगादेशु वा । (५५८)
धुर्विष्ठङ्गीति, अदधत् । §

मा ङ्लि शब्दे, मा ङ् य च, मे ङ प्रतिदाने एषां यद्वयं । मै—टी-यात् मेयात् ।
पाणिनि. ६।४।६७, ६८ ।

* छ्यायतीति (५६८) छ्यै वर्जनात् न षस्य सः ।

† अदासीदिति (५६८) यमरमेति इमं मनौ । दायादिति दासंज्ञाभावात् न ङे ।

‡ ट ईवर्थे इति, तेन मुञ्जस्यथौ, सानस्यथौत्यादि (१०१७) ।

§ जिश् श्रिश् सुश् द्रुश् कम चेति तस्मात् । श्रिश् घेटश् ध्वनिश् एलिश् अर्द्धिश्
कनियेति तस्मात्, सूत्रत्वात् पुंस्त्वं । सुरिति दन्त्यादिः । ध्वन्यादिर्जान्तः, ध्वनिरिति
घटादित्वात् (७६८) ऋक्ः, अदन्तचुरादिश्च । अदधदिति घे-घातोः व्या-दि, अनेन अङ्,
(६०८) ए-स्थाने आ, (५५८) हिले, (६१०) आ-लोपः । घे किं, अकारयिषातां कटौ
देवदत्तेन । (५४१) घे शप् रे इति सूत्रे उक्तत्वेऽपि अत्र घे इति पुनः कथनं प्राची-
नानुवादाद्धि, “विशिष्टसुभ्यः कर्त्तरि अङ्” इति पाणिनिशासनात् । एवं (६१८)
सूत्रेऽपि । पाणिनि. ३।१।४८, ४९, ५१ ।

६१४ । वेशाच्छासाघः सेः पे लुग्व ।

घे—घः ५१, सेः ६१, पे ७, लुक् ११, वा १११ ।

अधात् अधासीत् । *

(५६) पा पाने ।

(५६७) स्थादानेति पिब । पिबति । (५५२) भूस्यापिबेति
सेलुक् । अपात्, पेयात् । †

(५७) घ्रा गन्धोपादाने ।

जिघ्रति । अघ्रात् अघ्रासीत् । ‡

(५८) ध्या शब्दाग्निसंयोगयोः ।

धमति । अध्यासीत् ।

(५९) ष्टा गतिनिवृत्तौ ।

तिष्ठति । न्यष्टात् । नितष्ठौ । स्थेयात् । §

(६०) म्ना अभ्यासे ।

मनति ।

* घे श्री छी सी प्रा इत्येतेभ्यः सेलुक् स्थाप्य पे । घे षड्धणं (५५२) सेलुकि प्राप्तिं
विकल्पार्थं । अधादिति अङी विकल्पपक्षे क्वां सिः, अनेन सेलुक्, पक्षे (५६८)
इमस्यै, अधासीदिति । पाणिनिः २।४।७८ ।

† पिबतीति पिबादेशस्य अदमत्वात् न गुणः । पेयात् (६१२) छे ।

‡ अघ्रादिति अनेन वा सेलुक् ।

§ न्यष्टादिति (५७२) अमागमव्यवधानेऽपि षत् । नितष्ठौ इति विरुक्तस्यापि षत् ।
स्थेयादिति (६१२) छे ।

(६१) दा-न दाने ।

प्रणियच्छति । प्रणयदात् । देयात् । *

(६२) हृ कौटिल्ये ।

६१५ । स्याद्यत्तृप्रतो णु यङ् यक्ठीञ्णौ
स्कुस्तु व्यां ।

(स्यादि भक्ति-चतः ६।, णः १।, यङ् यक्-ठीञ्णौ ७।, स्कुः ६।, तु १।, व्यां ७।) ।

स्यादेरर्त्ते ऋकारस्य णुः स्यात् यङि यक्ठीञ्णौ च, स्कुस्तु
व्यामेव । जङ्घरतुः । †

६१६ । नेष्टतस्यपो ऽष्टस्कुः ।

(न १।, इम् १।, चतः ५।, ययः ६।, अ-ठ-स्कुः ५।) ।

ह-च-स्कु-वर्जात् ऋकारान्तात् यय इम् न स्यात् । जङ्घर्थं । ‡

* प्रणियच्छति प्रणयदादिति (५४८) गदायमनेर्णत्वं ।

† स्यः संयोग आदिर्यस्य स स्यादिः, स्यादिष्य भक्तिष्य स्यादती, तयोः चत् स्याद्य-
त्युत् तस्य । संयोगादिधातोः, ऋ-धातोश्च ऋकारस्य इत्यर्थः । ऋसाङ्चर्यात् स्यादे-
रिति ऋदन्तस्यैव, तेन सृष्टप्रभृतौनां न प्राप्तिः । नास्ति णुयस्मिन् सोऽणुः ठीञ्णौः
ठीञ्णः, यङ् यक् ठीञ्णश्चेति तस्मिन् । ऋणुमिति द्वौ-परस्मैपदस्यैव यङ्णं,
तेन सृष्टौष्ट इत्यादौ आत्मनेपदे (६५६) कित्त्वेऽपि अनेन न गुणः । स्फुरिति (७६६)
सुम्युक्त-कृज इत्यर्थः । पाणिनिः ७।४।१०, ११, २८, २०, वार्तिकश्च ।

‡ इय ऋच कृष ते, न विद्यन्ते ते यय सः अवृत्ता तस्मात् । (५८४) नेमसुमित्य-
नेन वृधातोऽस्मावस्य इमन्निर्धेऽपि अत्र इयङ्णान् यय इम्, तेन ववरिष इति,
अन्यत्र तु वडव इत्यादि । स्तृधातोऽदिच्चेऽपि (५७३) वेसूदिदित्यत्र खरयङ्णान् सस्व-
रिष्य सस्वर्थ इति वा इम् स्यादेव । अत्र व ऋ स्तृवर्जनादेकात्र एव निषेधो मन्त्यः,
नेन जङ्घामरिष इति । जङ्घर्थ इत्यत्र (५८४) नेमसुमित्यनेन अत्यानिमृत्वादिमुपप्राप्ती
अनेन निषेधः । पाणिनिः ७।२।६३ ।

६१७ । सस्यर्द्धनः । (सस्य ६१, ऋत-हनः ५१) ।

ऋदन्त-हन्तिभ्यां सस्य इम् स्यात् । ऋरिष्यति । *

(६३) स्तृ ज शब्दोपतापयोः ।

(५७३) वेमूदितोम् वा । अस्वारीत् अस्वार्षीत् । † सस्वरिष्य
सस्वर्य ।

(६४) सृ गतो ।

६१८ । वक्तृस्य ख्या लिप सिच ह्यो डो घे
व्यां स्रस्तु वा लिबभ्यस्तु मे ।

(वक्ति—ह्यः ५१, डः ११, घे ७, व्यां ७, स्रः ५१, तु १११, वा १११, लिबभ्यः ५१०,
तु १११, मे ७) ।

वक्त्यादेशेऽर्थे ङः स्यात् व्यां, सृक्तभ्यान्तु वा, लिपादेस्तु मे वा
स्यात् । ‡

* ऋच हनच तस्मात् । सस्य इति सस्यरूपस्य ग्रहणं, तेन स्यति स्यतस् सन्तीत्या-
देरेव । इमः केवलस्य अनुवृत्तिः, न तु नञ्विशेषणस्य, स्वाभाविकानिम्-हन-धातोर्निम्-
निषेधवैफल्यात् । स्तृधातो-रुदिच्छात् वेमलेऽपि, विशेषविधानादनेन नित्यमिमं, तेन
स्वरिष्यतीत्येव । पाणिनिः ७।२।७० ।

† अस्वारीत् अस्वार्षीत् (५७४) अजन्तत्वादुभयच ऋ इत्यस्य वृद्धिः आर्, (१११)
इलात् परस्य सस्य षत्वं ।

‡ वक्तिश्च अस्य च ख्याश्च लिपश्च सिचश्च ह्यश्च तत् तस्मात् । सृच ऋच मृ तस्मात्
स्रः । वक्तिरिति अदादिगणौय-वच-धातुः (ब्रुचो वचादेशेऽपीति केचित्) । अस्य
इति दिवादीथोऽमधातुः । लिबभ्यः इति बहुवचनं गणार्थं, लिप सिच ह्ये इति ।
अमधातोः इरिच्छात् परस्मैपदे ङः (५६५) सिङ् एव, इङ् तु आत्मनेपदार्थः । तेन
(८७६) आत्मनेपदे निरास्यत इति । पाणिनिः ३।१।५२, ५३, ५४ ।

६१६ । दृश्याः । (दृशोः ६१, णः ११) ।

दृशेर्दृवर्णान्तस्य च णः स्यात् ङे । असरत् असाधीत् । *

६२० । ऋद्रिः शयक्ढीपे ।

(ऋत् ११, रिः ११, श यक्-ढीपे ७) ।

स्त्रियात् । †

(६५) ऋ गतो ।

ऋच्छति । आरत् अर्षीत् । आर, आरतुः, आरिश्च ।
अर्यात् । ‡

(६६) शु अवणे ।

६२१ । श्रोः शुर्वे रे जिश्च ।

(श्रोः ५१, शुः ११, वे ७, रे ७, जिः ११, च ११) ।

शुवो घेर्शे शुः स्यात् रे, शुवश्च जिः ।

शृणोति शृणुतः शृण्वन्ति । §

* दृशच ऋश्च तौ तयोः । अर्थवशात् ङे इति सप्तम्यन्तत्वेनानुवृत्तिः । असरदिति
ङ-पक्षे गुणः, डाभावपक्षे असाधीदिति (५७४) वृद्धिः । पाणिनिः ७।४।१६ ।

† शय यक्च ढीपश्च तद्धिन् । ऋव-ऋकागो रिः स्यात् श्रेयसि ढी-पे च परे ।
स्त्रियादिति ऋत्वान्त-रि-निर्देशादेव (५२०) न दीर्घः । पाणिनिः ७।४।२८ ।

‡ आरतुः अर्यादित्युभयत्र (६१५) णुः । आरिश्चति (५८६) ऋवर्जनात् न वेम् ।

§ शु-धातोः श्रौ कृते शु इत्यस्य (५२५) जिः उकारयुक्त रेफस्य ऋः । शुः शपो
बाधकः । श इत्, तुस्थितिः । शुधातुः स्वादिगुणीयमकृत्वा भ्रादिषु पाठात् कश्चित् अवतौ-
त्यपि । शृणोतीत्यत्र श्रोकारस्य गुणः । शृण्वन्तीत्यत्र (५८८) शुभ्रादिति व, (१०७)
जलं । पाणिनिः २।१।७४ ।

६२२ । नूपोऽस्यस्योल्लोपो व्मि वा ।

(नूपः ६।, अस्यस्य ६।, उल्लोपः १।, व्मि ७।, वा ।१।) ।

अस्यस्य नो-रूपश्च उकारस्य वा लोपः स्यात् वमयोः परयोः ।

शृण्वः शृणुवः शृणुमः शृणुमः । (५४७) हेर्लोपोऽस्येति, शृणु ।

शृणुव । *

(६७) सु गतौ ।

६२३ । सुस्तुधोः सेरिम् पे ।

(सु-स्तु-धोः ५।, सेः ६।, इम् ।१।, पे ७।) ।

असावीत् । सुषविथ, सुषुविव । सविता सीता । †

(६८) सु गतौ ।

(६१३) जिथीत्यङ् । असुसुवत् । सुस्रोथ, सुसुव । ‡

(६९) दु गतौ ।

अदावीत् अदौषीत्, दुदुविव । §

* तुश्च उप् चेति तस्य । न स्योऽस्यस्यस्य । उतो लोपः उल्लोपः । व च म च व्मि तस्मिन् । नुरत्र श्रुः, उप् तनादिभ्य कृतः (६८८) शृप् । शृणोमि तनो-मौत्यादौ, लोपस्वरदेशयोस्तु स्वरदेशविधिर्वर्त्ततेत्यायात् आदौ गुण एव । शृणुव इति व्या व, (५८४) नेमसुम इति नियमात् न इम् । पाणिनिः ६।४।८७ ।

† सुश्च लृश्च धृश्च तस्मात् । सु लृ धृ धातुभ्यः सेरिम् स्यात् पे । सु धातोः (५७३) विकल्पे प्राप्तिं नित्यार्थं गृह्यं । लृ, धृ इत्येतयोः (५८७) एकाजुदन्तत्वेन निषेधे गृह्यं । पे किं, असविष्ट असीष्ट, असीष्ट अधीष्टानां । (५७३) रुदुसुनो-स्तस्या इति नियमेन सुषविथ सुषुविव इत्यादौ नित्यमिम् । सविता सीता इति (५७३) वा इम् । पाणिनिः ७।२।७२ ।

‡ असुसुवदिति (५८८) उव । एवं अदुदुवत् । सुस्रोथेति नेमसुमिति नियमेन (५८८) सृगृष्टशेषस्य बाधितत्वात् न इम् ।

§ अदावीत् अदौषीदिति (५७३) रुदुसुनोस्तस्या इत्युक्तेः वा इम् । दुदुविवेति नेमसुमिति नियमात् अन्यत्र नित्यमिम् ।

(७०) द्रु गती ।

अद्रुद्रुवत् । द्रुद्रुव ।

(७१) गम्भी गती ।

गच्छति । (५६५) लिदिच्चात् ङः, अगमत् । जगाम ।

(२३०) हनगमेत्युलोपः, जग्मतुः जग्मुः । जगमिथ जगम्य ।*

६२४ । गमोऽमे स इम् मार्हात्तु वा ।

(गमः ५।, अमे ७।, सः ६।, इम् ११।, मार्हात् ५।, तु ११।, वा ११।) ।

गमः परस्य सस्य इम् स्यात् न तु मे, मयोग्यात्तु वा । गमि-
ष्यति । †

(७२) सृष्टी गती ।

अस्त्राप्तीत् असाप्सीत् असृपत् । ‡

(७३) स्कन्दिरी गति-शोषणयोः ।

६२५ । विस्कम्भा निर्व-वि-सु-निर्दुःखपः
सः षोः, -निनिर्विस्फुर-स्फुल परिविस्कन्दाऽप्राणिघ-
निपरिनिर्व्यभ्यनु-स्यन्दस्तु वा ।

(विस्कम्भा —खपः ६।, सः १।, वः १।, निनिर्—स्यन्दः ६।, तु ११।, वा ११।) ।

* द्रुद्रुवेति नेससुमिति नियमात् न इम् । जगमिथ जगम्य इति (५८६) वा इम् ।

† सं आत्मनेपदं अहतीति मार्हल्लप्तात् । (८०५) समोगच्छत्यनेन आत्मनेपद-
विधानात् समंगल संगंखते इत्यादौ न इम् । आत्मनेपदयोग्यस्थले तु संजिगमिषुः
संजिगंसुरत्यादौ वा इम् । पाणिनिः ७।२।५८ ।‡ (६०३) कषम्व इति, (६०४) वर्द्ध इति असाप्तीत् असाप्सीत्, सि-विकल्पपक्षे
(५६५) लिदिच्चात् ङः असृपत् ।

विस्कृभाते व-वर्ज-व्यादिपूर्वस्य स्वपञ्च सः षः स्यात्, न्यादि-
पूर्व-स्फुर-स्फुलोः परिवि-स्कन्दतेः अप्राणिघ-न्यादिपूर्वस्य स्यन्द-
तेश्च स्यादा । परिविस्कन्दति परिविस्कन्दति । *

(७४) तृ प्लवन-तरणयोः ।

६२६ । ऋतो गुः कित्छां ।

(ऋतः ६।, गुः १।, कित्-छां ७।) ।

तेरतुः । †

६२७ । वृता वेमोघौऽठीढीपसेः ।

(वृ-ऋतः ५।, वा ११।, इमः ६।, घः १।, ष-ठी-ढी-पसेः ६।) ।

वृडो वृज ऋदन्ताच्च इमो घः स्यात् वा, न तु व्याः व्याः पसेच्च ।
तरीता तरिता । ठी ढी पसेसु तेरिय, तरिषीष्ट, अतारिष्टां ।‡

* वेः स्कृभाः विस्कृभा, विश्व सुश्च निर्च दुरच तेभ्यः स्वप्, निर्गतो वः यस्मात् स
निर्वः, निर्वशाभो विमुनिर्दुःस्वप् चेति, पश्चात् विस्कृभाश्च निर्व्विमुनिर्दुःस्वप् च तस्य ।
निश्च निर्च विश्व ते, तेभ्यः स्फुर स्फुलौ, परिविभ्यां स्कन्दः परिविस्कन्दः, निश्च परिवि
निर्च विश्व अभिश्च अनुश्च ते, तेभ्यः स्यन्द निपरिनिर्व्विभ्यनुस्यन्द, अप्राणी घः (कर्ता)
यस्य सः अप्राणिघ, सचाभौ निपरिनिर्व्विभ्यनुस्यन्द चेति अप्राणिघनिपरिनिर्व्विभ्यनुस्यन्द,
पश्चात् निनिर्व्वि-स्फुरस्फुलौ च परिविस्कन्दश्च अप्राणिघनिपरिनिर्व्विभ्यनुस्यन्द चेति तस्य ।
स्कृभा इति श्रान्तिर्देशात् विस्कृभीतोत्यत्र षत्वं न स्यात् । निर्व्व इति यदा स्वपधातोः
किं स्यादित्यर्थः । अप्राणिघ इति स्यन्दविशेषणान् निस्यन्दते (मदं मुञ्चति) इत्थीत्यत्र
न षत्वं । पाणिनिः ८।३।७२.७३,७४,७५,७६,७७,८८ ।

† किञ्चासौ ठीचेति कित्ठी तस्यां । तेरतुरिति अनेन गुणे, (५७६) अकारः
एकारः खिलोपश्च । दीर्घं ऋत इति किं, अकृतुः । पाणिनिः ७।४।११ ।

‡ वृश्च ऋश्च तस्मात् । ये निः पसिः, ठीच ढीच पसिषेति, न ठीढीपसिः
अठीढीपसिषस्य । वृ इति वृङ् वृजोर्गुणं । तृता (५५४) इम्, (५४२) गुणः,
अनेन इमो वा दीर्घः । तेरिय इत्यत्र गुणादनन्तरं (५७६) अकार एकारः, खिलोपश्च ।
अतारिष्टामिति (५७७) अजन्तत्वात् वृद्धिः । व्युत्क्रमोदाहरणान्तु सूचीकृतविशेषकान्तु-
सारिणः । पाणिनिः ७।२।३८, ३९, ४० ।

६२८ । ऋदिरणावर्त्तोऽष्टात् ।

(ऋत् १२, इत् १२, ऋषी ७, उर्त् १२, त् १२, ओष्ठ्यात् ५१) ।

ऋकार इर् स्यादणौ, ओष्ठ्यात् परसु उर् । तीर्थ्यात् । *

(७५) घन्जौ जि सङ्गे ।

६२९ । घन्ज दन्श घन्जोऽपि नलोपः ।

(घन्ज-दन्श-घन्जः ६१, अपि ७, न-लोपः ११) ।

निषजति । न्यषाङ्चीत् । निषषञ्ज, ससजतुः ससञ्जतुः ।†

(७६) दृगिरो प्रेक्षणे ।

पश्यति । अदर्शत् । (६०४) वद्रोऽकिदिति, अद्राचीत् । ‡

(५८८) सृजदृशेतीम् वा, ददर्शित्य दद्रष्ठ ।

* अत्र षीः इति नोक्ता ओष्ठ्यादिति कथमं दन्त्यवकारस्यापि प्रामाण्यं, तेन वृधातोः सनि वृवृत्तीति (८०५) दोषो, अनेन ओष्ठ्यापरत्वादुर् । ओष्ठ्यादिति धात्ववयवादेव, तेन सम्पूर्वकस्य ऋधातोः समीप्यादित्वेव । लाक्षणिकस्याप्यत्र यद्वणं तेन भक्षिकीर्षति (८०५) सूत्रं द्रष्टव्यम् । तीर्थ्यादिति तृधातोः ङी-यात् अनेन इर्, (२२८) दीर्घः । पाणिनिः ७।१।१००, १०२ ।

† घन्जश्च दन्शश्च घन्जश्च तस्य । एषां नस्य लोपः स्यादपि । एभ्यः शप् कित् इति न कृत्वा नलोपविधानं, दृशि कङ् दर्शे इति इदनुवन्ध-चुरादीय-दशधातोः ज-विकल्पपक्षे दृशते इत्यत्र (५६८) नलोपनिषेधेऽपि, अनेन नलोपार्थः । निषजतीति (५७२) षत् । न्यषाङ्चीदिति (५७४) वृद्धिः, (२११) कङ्, (५०, ५१) नस्थाने अनु-स्वारान्तस्य च ङ । (१११) कवर्गात् सः षत् । (५७२) अमव्यवधानेऽपि षत् । निषषञ्ज इति द्वित्वेऽपि द्वयोः षत् । ससजतुः ससञ्जतुः (५६६) वा किङ्गावः, (५६७) कित्यचे न-लोपः । पाणिनिः ६।४।२५ ।

‡ पश्यति (५८७) दृशस्थाने पश्य । अदर्शत् (५६५) ङः, (६१९) गुणः । ङ-विकल्पपक्षे अद्राचीदिति अनिसत्वात् (५७४) वृद्धिः, (१५४) षङ्, (६०२) षस्य कः, (१११) षत् ।

(७७) दन्शौ दंशने ।

अदाङ्चीत् । *

(७८) कित निवासे रोगापनयने संशये च ।

६३० । कित्तिज्गुपः सन्नेम् मान शान
दान वधस्तु खेडो च । (कित्—गुपः ५।, सन् ११।, म ११।, इम् ११।,

मान—वधः ५।, तु ११।, खेः ६।, डी ११।, च ११।) ।

कितादेः सन् स्यात्, इम् न स्यात्, मानादेस्तु खेडो च ।

क्रमादेतेष्व सन्देहे क्षान्ति-निन्दा-विचारणे ।

निशानार्जवनिन्दासु रुग्जयेऽपि कितो मतः ॥ *

६३१ । सन्ज्यादि धुः । (सन् ज्यादिः १।, धुः १।) ।

सनन्तो ज्याद्यन्तश्च धुसंज्ञः स्यात् । †

* अदाङ्चीदिति दन्श-धातोः टो-दि, षड्वि. षडादिकञ्च ।

† कित्त्वं तिज्ज्च गुप्च तस्मान् । मानश्च शानश्च दानश्च वधश्च तस्मान् । अनि-
र्दिष्टार्थत्वात् स्वार्थे एव सन् भवति । एतेषां सप्तानां धातूनामर्थान् निर्दिशति । क्रमा-
दिति । अत्र भन्विधाने एते कितादयः सप्त क्रमात् सन्देहादिषु सप्तसु अर्थेषु मताः,
कितः रुग्जयेऽपि मतः । तेन कित—सन्देह-रुग्जययोः, तिग ऊ क्षान्ति, गुप ऊ
निन्दायां, मान ऊ विचारणे, शान ऊ निशाने, दान ऊ आर्जवे, वध ऊ निन्दाया-
मित्यर्थः । सन्देहः विरुद्धानकक्षाटिविषयकं ज्ञानं, अभिप्रेतं अकर्मकः यथा—शास्त्रे
विक्रियति । रुग्जयो रोगप्रतीकारः । क्षान्तिः सहनं । निन्दा दोषवत्तयाभ्यासं ।
विचारणं इदमित्यं न वेति प्रमाणावसम्भानं । निशानं तीक्ष्णिकरणं । आर्जवं अकु-
टिलीभावः । एष्वर्थेषु सकर्मका एव । पाणिनिः १।१।५, ६ ।

‡ ज्यादिश्च—त्रि (७७७) सन् (८०१) यङ् (८२०) कास्यक् (८४२) क्य (८४३)
ख्य (८४८) क्ति (८४८) इति सप्त । सन्ज्याद्यन्तानां धुसंज्ञाकरणं (५२८) तिबादि-
भध्वार्थं । पाणिनिः ३।१।३२ ।

६३२ । सन्यङ्कन्तो द्विः । (सन्-यङ् अन्तः १।, द्विः १।)

चिकित्सति । अचिकित्सीत् । चिकित्सामास । *

इति पवत्-पादः । †

इय पादः—मवत् ।

(७८) एध ङ वृद्धौ ।

एधते । ऐधिष्ट । एधाच्चक्रे । ‡

(८०) दद ङ दाने ।

(५७८) अ-शशददेत्युक्तेः, दददे ।

(८१) ष्वक् ङ संप्रणे ।

(५६८) अ-ष्ट्यैष्वकेत्युक्तेः, ष्वकते । षष्वके ।

* सन् च यङ् च सन्यङ्कौ, तौ अन्ते यस्य स सन्यङ्कन्तः । तदगुणसंविज्ञान-बहुव्रीहिणा सन् यङ् समेतौ द्विः स्वादित्यर्थः । कदाचिदतदगुणसंविज्ञान-बहुव्रीहौ केवलो धातुरपि द्विः, तेन भोजते इत्यत्र सन् इति सूचधातोर्इत्वे, (८५) भोजा-देशः । चिकित्सतीत्यादि, कितः सन्, इमनिषेधे, (८०४) शृणानिभोति वल्यमाणात् मुषनिषेधे, इत्वे चिकित्स इति भागस्य धातुसंज्ञायां तिबादिकं । त्यान्तत्वादान्, ततः (५८३) अस्प्रयोगः । पाणिनिः ६।१।८ ।

† पवतां परस्मैपदवतां धातूनां पादः एकाद्यांश्चिन्नसूत्रसमूहः इत्यर्थः ।

‡ एध-ते (५४१) शप् । एध तन् (५५०, २३, ५५१, ५५४, १११, ४७) ऐधिष्ट । एध-ए (५८२, ५८३) । आत्मनेपदित्वात् केवलं कृप्रयोगः ।

(८२) ऋज ङ आर्जवे ।

आर्जवे । *

(८३) तिज ङ क्षमा-निश्चानयोः ।

तितित्ते । †

(८४) ध्वन्जौ ङ सङ्गे ।

निध्वजते । ‡

६३३ । नि वि परि स्वनञ्ज स्तु सुमादेः सः
षो ऽमि वा ।

(नि—सुमादेः ६।, सः ६।, षः १।, 'अमि ७।, वा १।) ।

न्यध्वङ्क्त न्यस्वङ्क्त । सस्वजे सस्वञ्जे । §

६३४ । सत्स्वञ्जोष्ठ्रां नाखे ।

(सद-स्वञ्जोः ६॥, ङ्यां ७।, न १।, अखेः ६।) ।

खिर्वर्जस्यानयोः सः षो न स्यात् ङ्यां । विषस्वजे विषस्वञ्जे ॥

* आर्जवे इति ऋज-ए (५८०) ऋकारादिलात् खेरात् ।

† तितित्ते इति तिज-(६३०, ६३२, २११, ६३१,) तितित्ते इति धातुः । (६३६) आत्मनेपदं ।

‡ निध्वजते (५६६, ६२६, ५७२) ।

§ सुम् आदिभ्यश्च स सुमादिः, स्वनञ्जश्च स्तुश्च सुमादिश्चेति । निश्च विष्य परिष्य ते, तेष्वः स्वनञ्जस्तुसुमादिः तस्य । सुमादिः (५७२) सुम्, अनङ् सिव, अनङ् सङ् इति । निविपरिष्यः परेषामेषां सः षः स्यात् वा अमि सति । न्यध्वङ्क्त इति नि-स्वनञ्ज-तन् (५५०, ५५१, ५६२) सेलोपः, (२११, ५०, ५१) अनेन वा यत्वं । सेः स्थानिवत्त्वात् (५६७) न नलोपः । सस्वजे सस्वञ्ज इति (५६६) वा कित्संज्ञायां, (५६७) नलोप-तदभावौ । पाणिनिः ८।३।७० ।

॥ सदृक् स्वञ्जश्च तौ तयोः । न खिरखिलस्य अखेः । विषस्वजे विषस्वञ्जे

(८५) ऋषू षड् लज्जायां ।

अत्रपिष्ट अत्रप्त । त्रिपे । *

(८६) जभ ड् जम्भने ।

६३५ । नुण् जभोऽचि ।

(नुण् ११, जभः ६१, अचि ७) ।

अजम्भिष्ट । †

(८७) ण्म ड् स्तम्भे ।

विष्टोभते । व्यष्टोभिष्ट । ‡

(८८) पण ड् व्यवहारे सुतो च ।

(५६१) कमऋतेत्यायः । पणायते ।

६३६ । सनः पमे धो वा त्वायात् ।

(सनः ५१, प-मे १॥, धोः ६१, वा ११, तु ११, आयात् ५१) ।

पणायति । अपणायिष्ट अपणिष्ट । पणायान्नके पेणे । §

इति अनेन निषेधात् मूलस्य न षत्वं खेत्तु (५७२) षत्वमेव । व्याभिति किं, विषाख-
व्यते इत्यत्र उभयोरेव षत्वं । पाणिनिः ८।३।११८, काशिका वार्तिकानि च ।

* अत्रपिष्ट इति (५७३) वा इमं, पत्रे (५६२) सिलोपः अत्रप्त । त्रिपे इति (५७६)
स्त्रिलोपः, अकार एकारश्च ।

† जभो नुण् स्यादचि परे । शित्त्वादित्याचः परः । प्रकरणवलादात्मनेपदिन-
एवेति बोध्यं, जभ जम्भने इत्यस्य तु जम्भतीत्यादि । अजम्भिष्ट इति इमि, अचि परे
नुण् । एवं जम्भानमित्यादि । पाणिनिः ७।१।६१ ।

‡ विष्टोभते, सुभधातोः (५७२) षत्वं । व्यष्टोभिष्ट इति अस्यपि षत्वं ।

§ धोः मूलधातुसम्बन्धिनो प-मे सनः सनन्तात् साः, आयात्तात् वा । तथाच
परस्मैपदिधातोः सनन्तात् षं, आत्मनेपदिधातोः सनन्तात् मं, उभयपदिनः सनन्ता-

६३७ । विच्छास्तुतिपणो वायः ।

(विच्छ-अस्तुतिपणः ५।, वा । १।, वायः १।) ।

पणायते पणते । *

एवं (८८) पन ङीङि ।†

(८०) कमु ङ कान्तौ ।

कामयते । (६१३) जगन्तत्वादङ् । ‡

६३८ । अण्डुण्डः खो ऽनग्लोपिशास्वृदितः ।

(जङि ७, उङः ६।, ख. १।, अनग्लोपि शास्वृदितः ६।) ।

अग्लोपिनः शासो ऋकारेतद्वान्यस्य उङः खः स्यात् जेः परे
अङि परे । §

दुभयपदमिति । आयात् वेति वा शब्दो व्यवस्थितविकल्पार्थः, तेन आत्मनेपदिन-
आयान्तात् पमे स्तः, परस्मैपदिनम् पमेव । अतो गुपधातोः गोपायतीत्येव । पणाय-
तीति आयात् वेत्यस्य विकल्पपक्षं उदाहरणं । अपणायिष्ट अपणिष्ट (५८२) वारे
इत्यस्योदाहरणं । पाणिनिः १।३।६२ ।

* न स्तुतिरस्तुतिः, अस्तुतो पण अस्तुतिपण, विच्छय अस्तुतिपण चेति तस्मात् ।
विच्छधातोः अस्तुत्यर्थात् पणस्य वायः स्याद्वा । स्तुतिवर्जनात् व्यवहारार्थं भवतीत्यर्थः ।
व्यवहारस्य कथविकयस्वरूपः । पाणिनिः ३।१।२८, ३१ ।

† एवं पन इत्यनेन (५८१) आयप्रत्यये पनायते पनायति इत्यादि ।

‡ कामयते इति (५८१) जिङ् कृते, (५७७) ङङौ, कामि-धातोस्तौ विभक्तिः ।

§ जेः परे ङङ् जङ् तस्मिन् । अको लोपः अग्लोपः, सोऽस्यास्तीति अग्लोपी ।
ऋत् इत् यस्य स ऋदित् । अग्लोपी च शास्वस्य ऋदिशेति, पश्चात् नञ्योगे तस्य ।
जेः परे अङि परे इति कथनात् जेः पूर्ववर्तिभागस्यैव उङः खः स्यादिति । अग्लोपि-
शास्व-ऋदितान् — अणुक्कृत् अशशास्व अणुद्वौकृदित्यादि । पाणिनिः ७।४।१, २ ।

६३६ । खेः सन्वद्घौ, घोर्हसादे घञ्,
ल्यनेकाचोस्त्वकलिहले वा ।

(खेः ६।, सन्वत् ११, घौ ७।, घोः ६।, हसादेः ६।, घं: १।, च ११।, ल्यनेकाचोः ६॥, तु ११।, अकलिहलः ६।, वा ११।) ।

अनग्लोपिनः खेः घौ ध्वचरे परे सन्वत् कार्यं स्यात् जाङि,
घोश्च खेर्हसादेः घं: स्यात्, कलि-हलि-वर्जस्य लेः अनेकाचश्च
सन्वद्वा स्यात् । *

६४० । ख्यस्येत् सनि । (ख्यस्य ६।, इत् ११।, सनि ७।) ।

खेरवर्णस्य इत् स्यात् सनि परे । १

६४१ । जेर्लोपोऽनालिष्णायान्तेत्नामिम्शित् ।

(जः ६।, लोपः १।, अनालु—श्रिति ७।) ।

आलु इण्ण आय्य अन्त इल्लु आम् इम् शित् एभ्योऽन्यत्र
जेर्लोपः स्यात् । ‡

* सन्वद् सन्वत्, लिख्य अनेकाचं तौ तयोः, कलिश्च हलिश्चेति कलि-हलि, न
कलिहलिः अकलिहलितस्य । अनग्लोपि-शास्त्रदितामनुवर्त्तनेऽपि शास्त्रदिता लघु-
स्वरयुक्तधात्ववरपरत्वाभावाद्प्राप्नोति, अकस्मिन् च लु दीप्तौ इत्यस्य स्मृतिर्लोपि अनेकाच-
त्वात् विशेषेण बाधितत्वात्, केवल-मनग्लोपिनः इति व्याख्यातं । अनग्लोपिधातोः
खेः सन्वत् कार्यं स्यात् जाङि, लघुधात्वचरे परे । तत्रैव हसादेर्धातोः त्रिर्यदि लघु-
र्भवति तदा तस्य दीर्घः स्यात् । कलि-हलि-भेदलिङ्गस्य अनेकाच-धातोश्च खेः सन्वत्
वा स्यादित्यर्थः । पाणिनिः ७।४।६३, ६४, वार्त्तिकानि च ।

† खेः अः ख्यस्य । पाणिनिः ७।४।७६ ।

‡ आलुश्च इण्यश्च आय्यश्च अन्तश्च इल्लुश्च आम्श्च इम्श्च शित् ते, न विद्यन्ते ते यत्र
स तजिन् । आल्लादी तु—स्यहयालुः, कारयिणुः, स्मृहयायः, मण्डयन्तः, सनयिनुः,
कारयामास, कारयिष्यति, कारयतात्यादि । (१०७०) सूत्रे सेम्तादौ परे तु जेर्लोपः ।
पाणिनिः ६।४।५१, ५२, ५३, ५४, ५५ ।

अचीकमत अचकमत । कामयाञ्चक्रे चकमे । *

(६१) अय ऊ गती ।

आयिदुं आयिध्वं आयिहुं । अयाञ्चक्रे ।

(६२) एवं, दय ऊ गती ।

(६३) स्फायी ऊ वृद्धी ।

अस्फायिष्ट । †

६४२ । यूलीपो हस्यये ।

(यूः ६॥, लोपः १।, हसि ७।, अये ७।) ।

अस्फास्त । ‡

(६४) ओ प्यायी ऊ वृद्धी ।

६४३ । पदस्तनीण् घे प्याय ताय दीप पूर
जन बुधस्तु वा ।

(पदः ५।, तनि ७।, इण् ११।, घे ७।, प्याय—बुधः ५।, तु ११।, वा ११।) ।

* अचीकमत इति कम धातोः (५६२) जिङ्, (५७०) वङिः, कामि इत्यस्य (६११) धातुसंज्ञा, ततः तन्, (६१३) अङ्, (६१८) ऋस्वः, कामि इत्यस्य हित्वे मि इत्यस्य लोपः, कस्य चकारं, खेः सत्वत्वात् (६४०) अकारस्य इकारे, लघुखं दीर्घे, अनेन जेलीपः । जिङी विकल्पपक्षे, अङ् हित्वादिकञ्च । कामयाञ्चक्रे इति कामि धातोः (५८२) आन्तत्वादाम्, ततः ऋप्रयोगः । जिङीऽभावे चकमे ।

† आयिदुर्मिति (५५६, ५५७) सर्लोपः, घस्य ढ । अस्फायिष्टेति (५७३) वा इम् ।

‡ यच्च वच्यौ तयोः । वकारो दन्त्यः । यवयोर्लोपः स्यात् अ-ये हसि परे । अस्फास्तेति अन्तिमपक्षे य-लोपः । एवं स्फाता प्याता । दिवो यङ्लुकि ऋटोऽप्राति-पक्षे देदति अच वलीपः । हसि किं, स्फायते सेवते । अये किं, दीव्यति । वार्षिकम् ।

पदो घेऽर्थे इण् स्यात् तनि, प्यायादेस्तु वा । *

६४४ । इणस्तन् लोप्यः ।

(इणः ५।, तन् १।, लोप्यः १।) ।

अप्यायि अप्यायिष्ट अप्यास्त । †

६४५ । प्यायः पौ यङ् व्योः ।

(प्यायः ६।, पौः १।, यङ् व्योः ७।) ।

पिप्ये । ‡

(६५) तायृ ङ सन्तानपालनयोः ।

अतायि अतायिष्ट । §

(६६) शल ङ चलने ।

अशलिद्धं अशलिध्वं अशलिङ्गं । ¶

* इणो ण इत् वृत्तार्थः । सेर्वाधकोऽयं । पाणिनिः १।१।६०, ६१ ।

† इणः परः तन् लोप्यः स्यात् । इणः इति सामान्यार्थे, तेन (६२१) रतनो-
र्यगिणावित्यनेन कृतादिभ्योऽपि तनो लोपः । पदस्तनो ण् घे इत्यत्र तनः स्थाने
इण् कृते लाघवेऽपि, व्यं सेरापत्तिः, तन्स्थानजातत्वेन इणो ङित्वात् अवीधीत्यत्र
गुणाभावश्च स्यात् । अप्यायिष्ट इति इणो विकल्पपक्षे (५७३) वा इम् । अप्यालेति
इमोऽभावपक्षे यलोपः । पाणिनिः ६।४।१०४ ।

‡ प्याय-स्थाने पौः स्यात् यङ् व्योश्च । पिप्ये इति (५८८) यः । पाणिनिः
६।१।२६ ।

§ अतायीति तायधातोः तनि (६४३) इण् । पक्षे (५५४) अतायिष्ट ।

¶ अशलिद्धमिति (५५६, ५५७) वा-ह्येन पदत्रयं ।

(८७) पेट्ट ङ सेवने ।

परिषेवते, न्यषेविष्ट, विषिषेवे । प्रतिसेवते । *

(८८) काश्ट ङ दीप्ती ।

काशामास चकाशे । †

एवं (८८) काश्ट ङ कुशष्टे ।

(१००) ईह ङ चेष्टायां ।

ऐहिद्धं ऐहिध्वं ऐहिद्धं । ‡

(१०१) रु ङ वधे गत्यां ।

अरविष्ट अरोष्ट । रुविषे । §

(१०२) दे ङ पालने ।

६४६ । दे देङो दिगिष्ठयां ।

(देः ६।, देङः ६।, दिगिः १।, व्यां ७।) ।

द्विरुक्तस्य देङो दिगिः स्यात् व्यां । दिग्ये । ¶

* (५७२) परिषेवते, न्यषेविष्ट इति अस्यपि, विषिषेवे इति हेतुः शब्दः । परि-
नि-वि-पूर्वत्वाभावात् प्रतिसेवते इति न शब्दः ।

† काशामास इति (६०७) वा आम् ।

‡ ऐहिद्धं (५५६, ५५७) ।

§ अरविष्ट अरोष्ट (५७३) वा इम् । रुविषे इति ठीवर्जनात् (५८४) नेससुमिति
इम् । (५८८) चच् ।

¶ दिग्ये इति द्विरुक्तस्य देशतोः दिगि-आदेशः, (५८८) इ-स्थाने यः । पाणिनिः
७।४।६ ।

(१०३) ओ डी ड नभोगतौ ।

अडयिष्ट । *

(१०४) गुप ड गोपन-कुत्सनयोः ।

जुगुप्सते ।

(१०५) मान ड विचारे ।

मीमांसते ।

(१०६) बध ड निन्दायां ।

बीभत्सते । †

(१०७) द्युत ड ह दीप्तौ ।

(५६५) शासुलिदुद्युदिति डः । तेनैव पं । अद्युतत्, अद्योतिष्टाः

६४७ । द्युत्-स्वाथोः खेर्जिः ।

(द्युत्-स्वाथोः ६॥, खेः ६।, जिः १।) ।

दिद्युते । §

(१०८) वृत्त ड वृत् वृत्तने ।

६४८ । वृद्धो नेम् पे स्यसनो र्वा त्वमे ।

(वृद्धः ५॥, न १।, इम् १।, पे ७।, स्य-सनोः ६॥, वा १।, तु १।, अमे ७।) ।

* अडयिष्ट इति (५८७) डी-वर्जनात् न इम्निषेधः ।

† जुगुप्सते, मीमांसते, बीभत्सते, इति (६३०) मन्, मान-वधीः खेर्जिं च ।
गुपधातोः (८०४) अनिमसनि न ण । (१७७) बध-धातोर्वस्य भः ।‡ तेनैव पं (५६५) टीपरस्तेपदे ड-विधानसामर्थ्यात् द्युतधातोः व्यासुभयपद-
मित्यर्थः ।§ द्युत् स्वापिथ तथोः । द्युतो ज्ञानस्वपथ खेर्जिः स्यात् । दिद्युते इति खेः
(५१५) यस्य इः । पाणिनिः ७।४।६७ ।

वृतादेः स्य-सनीरिम् न स्यात् पे, मादन्यत्र तु वा ।

अतएव पं । वर्त्स्यति । मे तु वर्त्तिष्यते । ‡

(१०६) स्यन्दू ड वृ चरणे ।

निष्यन्दते निष्यन्दते वृत्तं । निष्यन्दते हस्तीति प्राणिषत्वान्न षः । ‡

(११०) कपू ड वृ कल्पने ।

६४६ । कपः कृपो ऽकपादौ ।

(कपः ६१, कृपः ११, अकपादौ ७) ।

कपः स्थाने कृपः स्यात् न तु कपादौ । कल्पते । ‡

६५० । नेम् पे ङ्याः । (न ११, इम् ११, पे ७, ङ्याः ६१) ।

कृपो ङ्या इम् न स्यात् पे । अतएव पं । कल्प्ता ।

पे किं, कल्पिता कल्प्ता । कल्पस्यति, मे तु कल्पिष्यते कल्प-
स्यते । §

* वृडाः इति बहुवचनं गणार्थं । अतएव पमिति वृतादेरात्मनेपदिनः परस्मैपदे
स्य सनीरिम्निषेधादेव स्य-सनीरुभयपदित्वमित्यर्थः । यथा वर्त्स्यति । सनि विवृत्-
स्यति । मे तु वर्त्तिष्यते, सनि विवर्त्तिष्यते । मादन्यत्र तु विवर्त्तिष्या विवृत्सा इत्यादि ।
वृतादिभ्य—वृत्तुर्बुधः यधुः स्यन्दूः कपूः पञ्च वृतादयः । प्राणिनिः ७।२।५६.१।२।६२ ।

+ वृत्तं निष्यन्दते द्रवीभवतीत्यर्थः, (६२५) अप्राणिषत्वात् वा षत्वं । हस्ती निष्य-
न्दते हस्ती भवतीत्यर्थः, अत्र प्राणिषत्वात् न षत्वं ।

‡ कपा आदिः यस्य स कपादिः, नञ्योगे तस्मिन् । कपः स्थाने कृपः स्यात्
नन् कपा-प्रभृतिषु । कपादिर्द्विधा—कपा कपाणः कपणः कपोटश्च (कर्पटश्च) कपः कपो
इति । कल्पते इति कृप आदेशे शपि लकारस्य गुणः अल् । प्राणिनिः ८।२।१८ ।
“कपणादीनां प्रतिषेधः” इति वार्त्तिकश्च ।

§ अत्रापि अतएव पं । ततश्च—द्युतादेः व्यासुभयपदित्वं । वृतादेः द्युताद्यन्त-

(१११) व्यथ षड् पीडायां ।

ई५१ । व्यथ ग्रह ज्या जय व्यध वश व्यच्च
प्रच्छ वृश्च भ्रसज स्वप वच यजादेः खेर्जिष्ठरां ।

(व्यथ—यजादेः ६।, खं: ६।, जि: १।, व्यां ७।) ।

एषां खेर्जिः स्यात् व्यां । विव्यथे । *

(११२) जि त्वरा षड् स्यदे ।

अत्वरिद्धं अत्वरिध्वं अत्वरिद्धं । †

इति मवत्-पादः ।

गणत्वात् व्यां स्यसनीय उभयपदित्वं । कृपस्तु द्युतादित्वात् वृतादित्वात् नेम् पे डा-
इत्यनेन च, व्यां स्यसनीः डाच्च उभयपदित्वमिति, अन्यत्र सर्व्वे एवात्मनेपदिनः ।
कल्पा परस्मैपदे अनेन इमनिषेधः । कल्पस्यतीति वृद्धयो नेम् पे इत्यनेन निषेधः ।
आत्मनेपदे तु (५७३) वा इम् । पाणिनिः ७।२।६०, १।२।६३ ।

* व्यथयेत्यादि—यजादियेति इन्ते तस्य । वय इह वेज स्थाने (६६१) वयादेशः ।
तस्य च वेजस्थानजातत्वेनैव यजादित्वात् औ सिद्धे पुनरिह यङ्गणं (६६२) व्यां न
वेप्रकाशमिति जिनिषेधस्य बाधनार्थं । यह प्रच्छ वृश्च भ्रसज इति चतुर्णां खेजां कृते,
(५५६) सृकारस्य अकारे, जं: फलाभावेऽपीह यङ्गणं यहादिगणार्थं, तेन गृह्यते प्रुक्ताते
इत्यादौ (६६१) यहादित्वात् जिः । यजादिस्तु—यजि अपि वहिष्येव वेज्यञौ
हयतिलया, यदि वेसिञ्च अयतिस्यैते नव यजादयः । विव्यथे इति विधिवत्वात्, खे-
राद्यचोलीयात् पश्चात् न स्यान्तलोपः । व्य इत्यस्य औ कृते, सकृत् द्विस्तु वेज्यनेन विद्वत्स्य
पुनर्न जिः । पाणिनिः ७।४।६८, ६।१।१७ ।

† अत्वरिद्धमित्यादि (५५६, ५५७) विकल्पद्वयं ।

४र्थं पादः—मिथः ।

(११३) पत ल् ज गत्यैश्चर्य्योः ।

६५२ । वच्यस्य-श्चि-पतां वोचस्य-श्च-पप्ता ङे ।

(वचि-चस्य-श्चि-पतां ६॥, वोच-चस्य-श्च पप्ताः १॥, ङे ७) ।

एषामेते क्रमात् स्यु ङे । प्रण्यपसत् । *

(११४) ण ज टु वम उन्निरणे ।

वेमतुः ववमतुः, वेमिथ ववमिथ ।

(११५) भ्रमु ज ण चलने ।

(५६४) क्रम क्लमेति श्यन् वा । भ्रम्यति भ्रमति । भ्रमतुः
वभ्रमतुः ।

(११६) सह ज ङ शक्ती ।

व्यषहत व्यसहत । (६०६) वेमसहेतीम् वा । परिषहिता । †

६५३ । सह-वहोऽदो ङि ।

(सह-वहः ६, अत् ११, ओ ११, ङि ७) ।

* वचिश्च अस्यश्च श्चि पत च ते तेषां—

वोच च अस्यश्च पप्ता ते स्युः । वचिरिति षटादिक एव, भौवादि-
कान् ङप्राप्ताभावात् । अस इति दिवादिक एव, अन्यस्मात् ङप्राप्ताभावात् । पाणिनि-
मते असधातोः युक् आगमः । प्रण्यपसदिति प्र-नि-पत—टौदि, (५६५) लृदिस्वात्
ङः, अनेन पप्तादेशः । (५४६) गदायन्तने णत्वं । पाणिनिः ७।४।१७, १८, १९, २० ।

† वेमतुरित्यादि (५७६) जृवमभमेति वा खिलोपः अकारस्य एकारश्च । व्यषहतेति
वि-सह—घो-त, (६१३) वा पलं । परिषहिता (५७२) निलं षलं । *

सहवहोः अकार ओ स्यात् ढे परे । निसोढा, (५७२)
ओत्वान्न षः । *

(११७) षद् ल् लौ विषादे गती ।

निषीदति । न्यषदत् । निषसाद । प्रतेस्तु प्रतिसीदति ।†

(११८) शद् ल् लौ शाते ।

६५४ । शदोऽपि सं । (शदः ५१, अपि ७, सं ११) ।

शीयते । अशदत् । ‡

(११९) फण मि ण गती ।

फेणतुः पफणतुः, फेणिय पफणिय ।

(१२०) राजृ ज ण दीप्ती ।

रेजतुः रराजतुः, रेजे रराजे । (५७९) विधिवत्तादातोऽप्येत्वं।§

* निसोढा इति नि-सह-—डो-ता, इमोऽभावपत्ते (१७५) हस्य ढः, अनेन अकार-
स्य ओकारः, (५७५) तस्य षः, (४७) घस्य ढः, (७७) ढलोपः । एवं सोढव्यः ।
बोढा, बोढव्यः । पाणिनिः ६।३।११२ ।

† निषीदति, नि-सद्-तिप्, (५८७) सौदादेशः । (५७२) षत्वं । न्यषदत्—
टीदि, (५६५) लुदित्वात् ङः । अस्यवधानेऽपि षत्वं । निषसाद—ठो णप्, द्वित्वा-
दिकं, (६३४) खिभिन्नस्य षत्वनिषेधः, खेस्तु षत्वं । (५७२) प्रतिवर्जनात् प्रतिसीदतीति
न षत्वं ।

‡ अप्विषये शदो सं स्यात्, यत्र यत्र शप् तत्र तत्रात्मनेपदमित्यर्थः । शीयते
(५८५) शीयादेशः । शपि किं, अशदत्, अत्र टी-दि (५६५) ङः । पाणिनिः १।३।६० ।

§ फेणतुरित्यादि (५७९) फणादित्वात् वा एत्वं, खिलोपश्च । विधिवत्तात् राजृ-जण
प्रथतीनां फणादिपाठवत्तादाकारस्यापि एत्वं खिलोपश्च ।

एवं (१२१) टु आश्रु ङ ण दीप्ती ।

आश्रयते आश्रते । भ्रेशे बभ्राशे ।

एवं (१२२) टु भ्राश्रु ङ ण भासि । *

(१२३) ष्वन ण शब्दे ।

विष्वणति अवष्वणति मांसं, व्यष्वणत्, विष्वेणत्, विषवष्वणत् ।

विस्वनति वीणा, निस्वनति अन्नं, (५७२) अन्नव्यवेत्युक्ते न षः ।†

(१२४) खनु अ विदारे ।

(२३०) हनगमेत्युङ्लोपः, चख्रुतुः चख्रे ।

६५५ । खन-सन-जनां ङा भस्ते, ये तु वा ।

(खन-सन-जनां ६॥, ङा ११, भस्ते अ, ये अ, तु ११, वा ११) ।

खायात् खन्यात् । ‡

* आश्रयते इति (५६४) श्रयन् वा । भ्रेशे इति फणादित्वात् आतोऽप्येत्वं । भाश-
भ्राशौ दन्त्यसालौ च ।

† सशब्दं मांसं भुङ्क्ते इत्यर्थः, अवष्वणतीति विधानात्वात् अकारात् परस्यापि षत्वं ।
व्यष्वणदिति घौ-दिप्, अन्वयवधानेऽपि षत्वं । विष्वेणत्तरिति फणादित्वात् वा एत्वं,
खिलोपश्च, द्विरुक्तस्यापि षत्वं । वीणा विस्वनति शब्दायते, अन्नार्थभिन्नत्वात्; अन्नं
निस्वनति भुङ्क्ते, वि-अवभिन्नपूर्वत्वात्, न षत्वं ।

‡ एषां ङा स्यात् भस्ते परे, ये तु वा, डिच्चादन्यस्य स्थाने । अथ पिति भस्ते
परे न स्यादिति बोध्यं, तेन यङ्लुकि चंखन्ति चंखंसीत्यादि । (अतएव किति डिति
भलादौ परे इति पाणिनिः) । एवं घ्यण्भिन्ने ये परे बोध्यं, तेन जन्मनित्यादि ।
पाणिनिः ६।४।४२, ४३ ।

(१२५) चायु ज निशानि अर्चं ।

अचायीत्, (६४२) यूलीप इति, अचासीत् ।

(१२६) लष ज सृहायां ।

लष्यति लषति । *

(१२७) गुह्र ज संवरणे ।

६५६ । गुह्रो णोरूः । (गुह्रः ६।, णोः ६।, ऊः १।) ।

गुह्रो णोरूः स्यात् । गूहृति गूहते । अगूहीत् अघुचत् । †

६५७ । गुह्रदुह्रदिह्रलिह्रां टीमदन्त्ये न
सिः सक् वा ।

(गुह्र-दुह्र-दिह्र-लिह्रां ६॥, टीमदन्त्ये ७, न १।, सिः १।, सक् १।, वा १।) ।

एषां टीमदन्त्ये परे सिर्न स्यात्, सक् च वा स्यात् ।

अगूढ अघुचत् । ‡

* अचायीदिति (५७३) ब्रा इम् । लष्यतीति (५६४) श्यन् वा ।

† कृति (६८३) गुह्रं गीह्रमित्युदाहरता अचि परे एवायं विधिरिति सूचितं, तेन गूह्रता गोदा, गूह्रयति घोच्यतीत्यादि । अगूहीदिति (५७३) वा इम् । पचे अनिमृत्वात् (६०५) सक्, (१७५, १७७, ६०२, १११) अघुचदिति । पाणिनिः ६।४।८६ ।

‡ ग्या सं टीमं, टीमे दन्त्यः टीमदन्त्यकमिन् । एषां सि नं स्यादिति पञ्चमीं हित्वा षष्ठी-निर्द्देशेन, गुह्रधातोः सम्पच्चे जातः सिः टीमदन्त्येऽचरे परे न तिष्ठेत्, सेजातत्वेन शपो न प्रसङ्गः । अनिमृपचे (६०५) ह्रश्च इत्यनेन जातः सक् च वा तिष्ठेदित्यर्थः, अतः सकोऽभावपचेऽपि शपो न प्रसङ्गः । तथा दुह्र-दिह्र-लिह्रां अनिमि-लुङ्छान्तात् सिप्रान्तिरेव नास्ति, सक् तु वा स्यादेव, सकोऽभावपचे शपो न प्रसङ्गः, सकृदगतो विप्रतिषेधो यद्व्याधितं तद्व्याधितमेवेति न्यायादित्यर्थः । अगूढ इति गुह्र-

६५८ । सकोऽलोपो ऽच्यवे ।

(सकः ६।, अत्-लोपः १।, अचि ७।, अच्वे ७।) ।

सकोऽकारस्य लोपः स्यादच्चे अचि परे ।

अगूहिषि अघुत्ति । अगुह्वहि अघुत्तावहि । दन्त्ये किं,
अगूहिषहि अघुत्तामहि । अच्चे किं, अगूहिषत अघुत्तन्त । *

(१२८) ह ज हत्यां ।

६५९ । इगुङुः सट्ठीस्यनिम् किद्गमस्तु वा ।

(इगुङुः ५।, स-ट्ठीसि १२।, अनिम् १२।, कित् १२।, गमः ५।, तु १२।, वा १२।) ।

टीतन्, अनेन सेरभावि, (१७५) इत्य ङः, (५७५) तस्थाने घः, (४७) घस्य ङः, (७७) ङलोपः पूर्वस्य च दीर्घः । अघुत्त इति सक्, (१७५, १७७, ६०२, १११) । सको विकल्पपक्षे तु अगुङ् इत्येव । मे किं, अघुत्त । (दन्त्योष्ठोऽपि वकारो दन्त्यगृहणेन गृह्यते, तेन अगुह्वहि अघुत्तावहि इति सिद्धान्तकौमुदी) । पाणिनिः ७।१७३ ।

* अतो लोपः अलोपः । न व् अच् तस्मिन् । बहुवचनभिन्ने अचि विषये इत्यर्थः । अगूहिषि—टी इ, (५७३) इम् । इम्-विकल्पपक्षे अघुत्ति (६०५) सक्, अनेन सकः अकारलोपः, (१७५) इत्य ङः, (१७७) गस्य घः, (६०२) ङस्य कः, (१११) षत्वं । वहि—अगुह्वहि सेनिधेयः, वकारस्य दन्त्यत्वेन भ्रमत्वाभावात् ङोदोभावित्यस्याप्राप्तिः । सकपक्षे (१०८) अकारस्य आकारः । अगूहिषहीति मकारस्य दन्त्यत्वाभावात् न सिनिधेयः । इमो विकल्पपक्षे सक् । अगूहिषत इति (५५५) सान्तोऽदनत इति अन्तस्थाने अत् । अघुत्तन्त इति इम्-विकल्पपक्षे सक्, अत्र व्य-वर्जनादनेन न अकारलोपः, परन्तु (५४३) लोपोऽतोऽदेचोरित्यकारलोपः, तस्य स्थानिवत्त्वात् न अन्तस्थाने अत् । अकारलोपे अवश्यमावित्यपि अच्चे इति कथनं ज्ञापयति—(२६) लोपोऽलोमाङोरिति, (५४३) लोपोऽतोऽदेचोरिति, (७७५) इसाङ्गोपोऽशित्यदयोरित्येतेभ्योऽन्यमूत्रेण अकारलोपस्य स्थानिवत्त्वं नास्तीति । तेन (६७०) लुगद्व्योऽप इत्यादिना अकारलोपे स्थानिवत्त्वानङ्गीकारात्, (५५५) सान्तोऽदनत इत्यस्य प्रवचो दुहते दिहते लिहते इत्यादि सिद्धं । पाणिनिः ७।१७२ ।

इगुङ् कृवर्णान्ताच्च परा मे स्थिता अनिम् ङी सिञ्च कित्
स्यात्, गमसु वा । अद्भुत अद्भुतातां । हृषीष्ट । *

(१२८) टु डु भृ ज भृतिपुष्पोः ।

बभ्रव । †

(१३०) दान ज अर्जवे छिदि ।

दीदांसति, दीदांसते । ‡

एवं (१३१) शान ज तेजे ।

शीशांसति ।

(१३२) भजी ज भागसेवयोः ।

भेजे, भेजिथ बभक्थ ।

(१३३) श्रि ज सेवायां ।

(६१३) जिश्रीत्यङ्, अश्रिश्रियत् । अयिता । §

* इक् उङ् यस्य स इगुङ्—भिद वुध सृज प्रभृतिः । इगुङ् च कृञ् इगुङ्
तस्यात् । ङी च सिञ्चति, सं (आत्मनेपदे) ङीभि, मङीभि । नास्ति इम् यस्य सोऽनिम्
इति मङीमेर्विशेषणं । गमसु आत्मनेपदे (८७५) समगत समगंस्त । अद्भुत इति गन्,
सिः, अनेन कित्, (५६२) सेलोपः । पाणिनिः १।२।११, १२, १३ ।

† बभ्रव इति (५८४) नेमसुम् इति इमनिषेधः ।

‡ दीदांसतीत्यादि (६३०) सन्, खेडौ च ।

§ भेजे इति (५७८) चः एः, खिलोपश्च । भेजिथ इति (५८८) वा इम् । पचे
बभक्थ (२११) कुङ् । अश्रिश्रियदिति अङ् दित्वादिकं, (५८८) इयः । अयिता
(५८७) श्रिवर्जनात् इम् ।

(१३४) रन्जो ज रागे ।

६६० । रन्जो ऽप्यकानास्त्विणौ न-लोपो
जौ तु म्गरमणे । (रन्जः ६।, अप्-पक अन-अस्-टिणौ ७, न-

लोपः १।, जौ ७, तु १।, म्गरमणे ७) ।

रजति रजते । ररजतुः ररञ्जतुः । *

(१३५) त्विषौ ज कान्तौ ।

अत्विञ्चत् । त्विचीष्ट । †

(१३६) यजैजौ देवार्चा-दान-सङ्गकतौ ।

(६५१) व्यथग्रहेति जिः, इयाज ।

६६१ । ग्रहस्वपादोः कङित्-कितो जिः ।

(ग्रह-स्वपादोः ६॥, कङित् कितोः ७।, जिः १।) ।

ग्रहादेः किति ङिति, स्वपादेः किति, जिः स्यात् ।

ईजतुः ईजुः, इयजिथ इयठ । ‡

* अप् च पकश्च अनश्च अस् च टिणिश्चेति तस्मिन् । एतेषु प्रत्ययेषु परेषु रन्जः न-लोपः स्यात्, जौ परे तु म्गरमणेऽर्थे । टिणिनिरिति कृतप्रत्ययो वक्तव्यः, तस्मिन् रागीति । रञ्जनमिति तु ज्ञान्तस्यैव । रजति रजते इति अपि नलोपः । ररजतुः ररञ्जतुरिति (५६६) वा कित्संज्ञायां, (५६७) किति नलोपः । पाणिनिः ६।४।२६, ३।२।१४२, “रजकरजनरजःसूपसंख्यानं कर्त्तव्यम्”, “चिनुणि च रञ्जिपसंख्यानं कर्त्तव्यम्”, “रञ्जिषौ म्गरमण उपसंख्यानं कर्त्तव्यम्” इति वार्त्तिकानि च ।

† अत्विञ्चदिति (६०५) सक । त्विचीष्ट (६५६) कित्वात् न गुणः ।

‡ ग्रहश्च स्वपश्च ग्रहस्वपौ, तौ चादौ यथौ तथोः । कङौ इतौ यस्य स कङित्, कङित्स किञ्च कङित्कितौ तथोः । (६५१) व्यथग्रहेति मूने पठिताः ग्रहादयः स्वपादयश्च ज्ञेयाः । यज्ञ—अनुस् द्वित्वादि, व्यथग्रहेति खेजिः, अनेन मूलस्य जिः । एवं ईजुः । इयजिथ (५८६) वा इम् । पञ्च (१५५) षड्, (५७) यस्य ठः । पाणिनिः ६।१।२५, १६ ।

(१३७) ह्वै वपौ च मुण्ड-वीजोत्तरोः ।

प्रण्युवाप ।

(१३८) वहै जी प्रापणे ।

प्रण्यवाचीत्, अबोढ़ । उवाह, ऊहे । *

(१३९) वै जै स्यूती ।

६६२ । व्यां न वे-प्रच्छां ।

(व्यां ७, न ११, वे-प्रच्छां ६॥)।

वेज प्रच्छि व्रश्चि भस्जीनां जिर्न स्यात् व्यां । ववौ, ववतुः । †

६६३ । वेजो वय् वा । (वेजः ६१, वय् १११, वा १११) ।

वेजो वय् स्याद्वा व्यां । उवाय ऊयतुः । ‡

* प्रण्युवाप प्र-नि-वप-णप्, द्विलादिकं, (६५१) खेजिः । (५४९) गदायन्तनेर्णत्वं । प्रण्यवाचीत् प्र-नि-वह-टोदि, (१७५) हस्य ङः, (६०२) ढस्य कः, (५७४) अनिमृतात् हङिः, गदायन्तनेर्णत्वं । अबोढ़ वह-टोतन, (५६२) सिलोपः, हस्य ङः, (६५३) अकार ओकारः, (५७५) तस्य घः, (४७) घस्य ङः, (७७) ढलोपः । उवाह वह-ठी-णप्, द्विलादिकं, (६५१) खेजिः । ऊहे खेजिः, (६६१) मूलस्य जिः ।

† प्रच्छां इति बहुवचनं गणार्थे । वेजो जिनिषेधेऽपि तदादेशस्य वयो न जिनिषेधः, अन्यथा तत्र (६५१) वयोयङ्गणस्य वैयर्थ्यात् । वे-ठीणप् (६०८) एकार आकारः, द्विलादि, (६०९) णप् ङोः, ववौ, अत्र खेर्न जिः । एवं ववतुः, अत्र खेर्भूलस्य च जिनिषेधः । पाणिनिः ६।१।४०, वार्तिकञ्च ।

‡ उवाय इति अनेन वयादेशे, (६५१) खेजिः । ऊयतुरिति खेर्भूलस्य च जिः । पाणिनिः २।४।४१, ६।१।३८ ।

६६४ । य वः किति । (य ११, वः ११, किति ७) ।

वेजो यस्य वः स्याद्वा व्यं किति । ऊवतुः । *

(१४०) व्ये जै वृत्तौ ।

६६५ । ना व्येष्ट्रां । (न ११, ण ११, व्येः ६१, व्यां ७) ।

वेज आ न स्यात् व्यं । विव्याय । †

६६६ । जिं वान्त्यः किति ।

(जिं ११, वा ११, अन्त्यः ११, किति ७) ।

द्वेर्व्येजोऽन्त्यो भागो जिं वा प्राप्नोति व्यं किति ।

विव्यतुः, विव्ययतुः, विव्ययिथ । ‡

* वेजो यस्य असम्भवात् तदादेशस्य वयएव यकारस्येत्यर्थः । ऊवतुरिति ऊयतु-
रितिवत् साध्यं, केवलमनेन यकारस्य वकारः । पाणिनिः ६।१।३६ ।

† व्येजै वृत्तावित्यस्य व्यं विभक्तौ (६०८) आ न स्यात् । अनुवृत्तावपि व्यामित्यु-
पादानं, कितौत्यस्य वा इत्यस्य च निवृत्त्यर्थं । विव्याय इति आ-निषेधे (६५१)
यजादित्वात् खेर्जिः, (५७७) वृद्धिः, (३५) ऐस्थाने आय् । पाणिनिः ६।१।४६ ।

‡ (६६१) यङ्स्वपाद्योरित्यनेन प्राप्तस्य जेर्विकल्पविधानं । जिं वा कितौति कृते
आदौ जि-विधाने पश्चात् वि इत्यस्य द्वित्वे, यजादित्वात् (६५१) खेर्जि-विधाने
उव्यतुरित्यनिष्टरूपं स्यात्, (५३६) जिः पुनर्न स्यादित्यस्य नात्र विषयः हिर्भूतस्य वेः
प्रकृत्यन्तरत्वात् । विव्यतुरिति व्ये व्ये इति द्वित्वे, (६५१) खेर्जिः, अनेन मूलस्य जिः,
(५८८) इस्थाने य । विव्ययतुरिति अनेन मूलस्य जेर्विकल्पपक्षे (३५) ऐ-स्थाने अय् ।
विव्ययिथ इति (५८८) व्यञ-वर्जनात्, (५५४) नित्यमिम् सर्वत्र (५३६) पुनर्जि-विधान-
निषेधात् वि इत्यस्य न उ । “उभयेषां यङ्स्वसामर्थ्यात् वृद्धादिः श्रेष्ठं बाधित्वा
सम्भारणम्” इति वृत्तिः ।

(१४१) द्वे जे सर्वायां शब्दे च ।

अहत्, अहत् अह्नास्त । *

६६७ । द्वे हेर्जिः । (स. ६।, व. ६।, जि. १।) ।

हेर्जेजो जिः स्यात् । जुहाव जुहुवतुः । †

(१४२) ऐ वसौ निवासे ।

६६८ । स त् खरे । (स. ६।, त्. ११।, वि. ७।, परे ७।) ।

सस्य त स्यादरे से परे । अवात्सीत् अवात्तां, उवास ऊषतुः । ‡

(१४३) वदे वाचि ।

अच्छ-वदति । (५७४) व्रजवदेति त्रिः । अवादीत् । उवाद ऊदतुः । §

* अहदिति द्वे-टी-दि, (६१८) ऊः, (६१०) आ-लोपः । अहत् अह्नास्त इति, (६१८) लिङ्भ्यस्तु मे वा इत्यनेन वा ऊः ।

† जेः पुनरुपादानात् व्यां, किति, वा, इति त्रयाणां नानुवृत्तिः । द्वे घातो यच्च द्वित्वं तच्च खेर्भूलस्य च जिः स्यादित्यर्थः । यथा अजुहुवत् जुहुषति इत्यादि । जुहाव इति अनेन उभयत्र जिः, (५७०) वृद्धिः, (३५) औष्ठ्याने आव् । जुहुवतुरिति (५८८) उस्थाने उव् । पाणिनिः ६।१।३३ ।

‡ अवात्सीत्, अनिमृत्वात् वृद्धिः, अनेन सस्य त । आवात्तामिति अनरङ्गत्वात् निरवकाशत्वाच्च आदौ सस्य तकारे पश्चात् सिलोपः । उवास ऊषतुः (६५१) यजादि-त्वात् खर्जिः । (६६१) किति परे मूलस्य जिः । पाणिनिः ७।४।४६ ।

§ अच्छ-वदति (५८१) समासः, समुखे वदतीत्यर्थः । उवाद ऊदतुः, यजादित्वात् जिः ।

(१४४) टुँ ओ श्वि इर् गति-वृद्धोः ।

(५६५) ग्रामुलिद्व्युदिति ङः वा । अश्वत् ।

(६१३) जिशीत्यङ् वा । अशिश्चियत् अश्वयीत् । *

६६६ । श्वेर्जि वा यङ्-व्यो जङ्-सनीः ।

- (श्वेः ६।, जिः १।, वा ११, यङ्-व्योः ७॥, जङ्-सनीः ७॥) ।

श्वेर्जि वा स्यात् यङि व्यां जेः परे अङि सनि च ।

शुश्राव शिश्वाय, शुश्रुवतुः शिश्चियतुः । श्वयिता । शूयात् । †

इति मिश्रपादः ।

इति भाव्यध्यायः ।

* अश्वत् श्वि टीदि, ङः, (६५२) शिस्थाने श्व । ङ-विकल्पपक्षे अङ्, हिलादि, (५८८) श्रुधोरिति इय् अशिश्चियत् । अङ्-विकल्पपक्षे व्यां चिः, (५५४) इम्, गुणः, (१५) एस्थाने अय् अश्वयीत् ।

† यङ् च टी च तौ तथोः । अङ् च सन् च अङ्-सनी, जेः परौ अङ्-सनी, तथोः । शुश्राव इति आदौ जिः पश्चात् हिलादिकं । पक्षे शिश्वाय । एवं अतुषि (५८८) यथा-योग्यं उव् इय् । शूयादिति (६६१) जिः । (५६०) दीर्घः । पाणिनिः ६।१।२०, २१ ।

ई४। १म-चतुर्गणाध्यायः ।

१म पादः—अदादिः ।

(१४५) अद लो भक्षणे ।

ई७० । लुगङ्गो ऽपः । (लुक् ११, अदभ्यः ५७, अपः ६१) ।

अदादेः परस्यापो लुक् स्यात् । अत्ति । *

ई७१ । ऊभसो हे धिः । (ह-भसः ५१, हेः ६१, धिः ११) ।

हो भसाच्च परस्य हे धिः स्यात् । अद्धि । †

ई७२ । हसाङ्गां दिसे लोपामौ ।

(हस-अदभ्यां ५७, दि-सेः ६१, लोपामौ*१७) ।

हसात् परयो दिस्त्रो लोपः स्यात् अदः परयोरम् स्यात् । ‡
आदत् आदः ।

* अदभ्य इति बहुवचनं गणार्थं । घे शप् रे इत्यत्र अदादिवर्जनं न कृत्वा अप लुक्-करणं कदाचित् शपः स्थित्यर्थे, तेन अहनदित्यादि । अपिच, (१०६६) अप-विशिष्ट-धातोरुपविकल्पे, अदादिगणीयवृद्धधातोः रोदितं रुदितमित्यादि सिद्धं । लुक्करणात् युतः युवन्तीत्यादौ (६३) लुकि न तवेति निषेधात् न गुणः । पाणिनिः २।४।७२ ।

† हु—लुङ्धि । अद—अद्धि । रुध—रुभि । वश—उड्धि । चकास—चकाद्धि इत्यादि । (६५६) विशेषविधानात् तातडादेशस्थले न स्यात्, तेन त्वं अन्नं यत्तात् अद्धि वा । पाणिनिः ६।४।१०१ ।

‡ दि-सेरिस्त्रिकवचनं क्रमनिरासार्थं । दि-सेरिति व्या एव, व्यानु सि-व्यव-॥नादधुभवः । पाणिनिः ६।१।६८, ७।१।१०० ।

६७३। घसुदः सन्ध्यालघञि ।

(घसुल् ११, अदः ६१, सन्-टी अल् घञि ७) ।

अदो घसुल् स्यात् सनि व्यामलि घञि च । (५६५) लिङ्वात्
ङः । अघसत् । ‡

६७४ । व्यां वा ।

(व्यां ७, वा ११) ।

जघास आद । (२३०) हनगमेत्युङ्लोपः । जचतुः आदतुः,
जघसिथ आदिथ । †

(१४६) षा ल भक्षणे ।

प्रणिष्ठाति । ‡

६७५ । द्विषविदातो ऽनुस् वा ।

(द्विष विद-आतः ५१, अन् ११, उस् ११, वा ११) ।

द्विष्टे वेत्ते रादन्ताञ्च परोऽन् उस् स्याद्वा । अप्सुः अप्सान् । §

* सन् ष टी च अल् च घञ् चिति तस्मिन् । सनि निधत्सति । व्यां अघसत्,
(२३०) ङ-वर्जनात् न उङ्लोपः । अलि घञि च प्रघसः घासः । (पाणिनिः
३।३।६०) न्याद इत्यादौ तु न घसादेशः । पाणिनिः २।४।३७, ३८ ।

† अदो घस स्यात् वा व्यां । जचतुः उङ्लोपि (६४) घस्य कः, (१११) शास-
वसघसति षत्वं । अद घस इति हाभ्यां घातृभ्यां आद जघास इत्यादि सिद्धावपि
एतत्सूत्रकरणं घसघातोऽपि अदतुल्यत्वप्राप्त्यर्थं, तेन (५८६) अदवर्जनादेव घसवर्जने
सिद्धे, घसघातोः जघसिथ इत्यत्र (५८४) नित्यमिम् । पाणिनिः २।४।४० ।

‡ (५४६) गदनदेति षत्वं ।

§ अत्र अन् इति ध्या एव, व्यान्तु द्विषः सकृद्व्यवधानात् न प्रसङ्गः, तेन व्यां
अद्विचन् । विदातोऽपि सव्यवधानात् अनेनाप्रगुनी, (५६३) नित्यमुस् अवैदिङ्,
अप्सासिङ् । पाणिनिः ३।४।१०६, ११०, ११२ ।

. (१४७) वश ल कान्तौ । *

वष्टि । (६६१) ग्रहस्वपाद्योरिति जिः । उष्टः उग्रन्ति । अवट् ।
उवाश । †

(१४८) हन लौ हिंसा-गत्योः ।

६७६ । वनतनाद्यनिमां जम्लोपो भस्-
यप्यतिक्वणौ ।

(वन-तनाद्यनिमां ६॥, जम्-लोपः १।, भस्-यपि ७।, अप्तिक् ७।, अणौ ७।) ।

एषां जम्लोपः स्यात्, अणौ भस्से यपि, च, नतु तिक्वि ।
प्रणिहृतः । (१८८) हनो क्लो घ्नः । घ्नन्ति । प्रहृण्वः प्रहृन्वः,
प्रहृस्मः प्रहृन्मः । ‡

६७७ । जह्यधि-शाधि हन्यस्ति-शास्ति हिना ।

(जहि-एधि-शाधि १।, हनि अस्ति-शास्ति ६।, हिना ३।) ।

एषां ह्युक्तानां क्रमादेते स्युः । जहि । §

* कान्तिः कामना, ईच्छेति यावत् ।

† वश-तिप्, (१५४, ४७) षड्, तस्य टः । अवट् इति घौ-दिप् (६७२, १५४, ६४) ।
ठौ-णप् उवाश (६५१) ख-जिः ।

‡ तल आदिर्यस्य स तनादिः । नास्ति इम् यस्मात् सः । वन्य-तनादिष्व् अणिम्
अति तेषां । जम् भस् च प्रत्याहारौ । यप् इति (११७६) ज्ञाप-स्थाननातः । तिक्
(१००७) प्रत्ययः । नास्ति णुर्यस्मिन्, स तस्मिन्, अणौ इति भवौ विशेषणं । एषा-
मिति वनधातोस्तनादेरभिमात्र । प्रणि हत इति अनेन न-लोपः ; (५४६) गदाद्यन्तने-
र्णत्वं । एवं प्रहृण्व इत्यादि न-वान्तहनो वा णत्वं । पाणिनिः ६।४।३७, ३८, ३९ ।

§ जहिय एधिष्य शाधिष्य तन् । हनिय अस्तिष्य शास्तिष्य तस्य । पाणिनिः
६।४।३५, ३६, ११६ ।

६७८ । हनो वधटीक्यालि टीमे तु वा ।

(हनः ६।, वधः १।, टीक्यालि ७, टीमे ७, तु ११।, वा ११।)

हनो वधः स्यात् व्यां क्यामलि च, टी-मे तु वा । अवधीत्* ।

६७९ । खे ह्रो वो ज्णिति च ।

(खेः ५।, ह्रः ६।, घः १।, ज्णिति ७, च ११।)

खेः परस्य हनो हस्य घः स्यात्, जिति णिति च ।

जघान, जघ्नतुः । हन्ता । वध्यात् । प्रहण्यति । †

(१४९) द्यु लभिसर्पणे ।

६८० । रपिह्वस्यतो ङेर्त्रिः ।

(र-पित्-हमि ७, उतः ६।, अवेः ६।, त्रिः १।)

अवे धौ रुकारस्य त्रिः स्यात् पिति हसे रे ।

द्यौति द्युतः द्युवन्ति । ‡

* टी च टी च अल् चेति तस्मिन् । अल् इति (११९४) प्रत्ययः । व्यादौ हन्तेः प्रयोगं निषिध्य भौवादिक-वधधातुः प्रयुज्यते इति तात्पर्यम् । अवधीदिति हनो वधादेशे वधधातोर्नोदिस्वात् (५५४) इम्, सतः (५६१, ५६२) ईम्, सिलोपय । एवं वध्यात्, (अल्) वधः । टीमे तु—आवशिष्ट आहत इत्यादि । (पाणिनिः ३।३।८४) परिघ इत्यादौ तु न वधादेशः । पाणिनिः २।४।४२, ४३, ४४ ।

† चकारादर्थद्वयं, खेः परस्य हनो हस्य घः स्यादिति, जिति णिति च परेऽपि घः स्यादिति च । खेः परत्वात् जघनिथ जिघांसतीत्यादि । जिति घातयति, णिति घातक इत्यादि । जघ्नतुरिति (२३०, १८९) उङ्-लोपी द्वादेशश्च । प्रहण्यतीति (६१०) इम् । (५४९) नादिहनमीनेति णत्वं । पाणिनिः ७।३।४, ५५ ।

‡ रथाधौ पिशाधौ इम् चेति तस्मिन् । न हिरविमस्य । यथा द्यौति द्यौति रौति । अवेः किं, लुहोति । द्युवन्ति (५८८) उव् । पाणिनिः ७।३।८६ ।

(१५०) यु ल मिश्रणे अमिश्रणे च ।

यौति । यविता । *

(१५१) णु ल सुती ।

अनावीत् अनौषीत् । नुनुविव । *

(१५२) णु ल तेजने ।

ण्वविता ।

(१५३) णु ल प्रस्रुत्यां । *

(५८६) सुक्रमोऽमे इति इम् । अस्त्रावीत् ।

(१५४) इ-न ल गती । †

६८१ । यिनोऽद्यणौ । (य ११, इनः ६१, अचि ७, यणौ ७१) ।

इनो यः स्यादणावचि । ‡ यन्ति ।

६८२ । गा व्यां । (गा ११, व्यां ७१) ।

इनो गा स्यात् व्यां । अगात् । इयाय । §

* यविता, ण्वविता इति (५८७) प्रतिप्रसवात् (५५४) इम् । अनावीदिति (५७३) वा इम् । अजन्तत्वात् (५७४) त्रिः । नुनुविव, (५७३) अच्चा इत्युक्तेः, नेमसमिति (५८४) नियमात्, नित्यमिम् । मणपाठे णु इति पोपदेशनिर्देशः । (५६६) आवादीति षस्थाने सः, सु इति धातुः ।

† इ-न धातोर्नकारः (५५२) स्रष्टापिवेत्यादिषु विशेषज्ञापनार्थः ।

‡ (५८८) अश्रोरिति प्राप्तव्यस्य इयो बाधकः । पाणिनिः ६।४।८१ ।

§ इ-णप्, हिल्, (५७७) मूलस्य वृत्तिः । (५८५) खे. स्थाने इय । पाणिनिः २।४।४५ ।

६८३ । खेः किति घः । (खेः ६१, किति ७, घः ११) ।

इनः खेः घः स्यात् किति व्यां । ईयतुः । *

६८४ । अगे व्यां । (अगेः ६१, व्यां ७) ।

अगेरिनो घः स्यात् किति व्यां । ईयात् । अगेः किं,
अन्वियात् । †

(१५५) अधीक ल स्मरणे । ‡

६८५ । इन्वदिकः । (इन्वत् ११, इकः ६१) ।

इन इव इकः कार्यं स्यात्, रूपञ्च तद्वत् । §

(१५६) या ल गतौ ।

प्रणियाति । ¶

एवं (१५७) वा ल गमन-हिंसयोः ।

* हिर्मतस्य इन धातोः व्या अन्यत्र कितोऽसम्भवात् वृत्तौ व्याभिति व्याख्यातम् ।
ईयतुरिति, (६८१) यकारे, अनेन दीर्घः । पाणिनिः ७।४।६२ ।

† (५२०) घौऽज्यरे इत्यनेन दीर्घं सिद्धेऽपि, अयं नियमायैः, तेन व्यां किति
अगेरिन एव दीर्घः न तु संगेरिति । पाणिनिः ७।४।२४ ।

‡ इ-कः ककारविज्ञापः । अधियङ्घ्रं अन्यपूर्वस्य केबलस्य च प्रयोगनिरासाय ।

§ इनधातोरेव इकधातोः कार्यं स्यात्, रूपञ्च तद्वदित्यनेन सर्वत्रैव स्यादिति
स्यष्टं, तेन (८०६) गभीनिङोरित्यत्रापि यङ्गं, अतएव इक-धातोरेव अधिजिगमिप-
सीति । ससीतयो राघवयोरधीयन्निति भट्टौ, आतिदेशिकस्यानित्यत्वेन इन्तुल्यत्वा-
भावात् (६८२) य आदेशं बाधित्वा, (५८८) इय आदेशः । “इण्वदिक इति वक्तव्यम्”
इति वार्तिकम् ।

¶ प्रणियाति (५४२) गदनदेति णत्वं ।

(१५८) द्रा ल स्वप्ने पलायने च ।

(१५९) ख्या ल ख्याती कथने ।

अख्यत् । *

(१६०) मा ल च माने ।

प्रणिमाति । मेयात् । *

(१६१) विद ल ज्ञाने ।

६८६ । वेत्तेः कौपं ठीपं वा ।

(वेत्तेः ५।, कौपं १।, ठीपं १।, वा । १।) ।

विदः परस्य क्वाः पस्य क्वाः पं स्याद्वा ।

वेद विदतुः विदुः, वेत्य विदथुः विद, वेद विद विद् विद्म । पत्ते
सुगमं । †

६८७ । डाम् वा ठां ग्यान्तु क्रनु ।

(डाम् । १।, वा । १।, क्वां ७।, ग्यां ७।, तु । १।, क्त । १।, अन्तु । १।) ।

वेत्तेष्टां डाम् वा स्यात्, ग्यान्तु कृञ एवानुप्रयोगः । ‡

* अख्यदिति (६१८) डः, (६१०) आलोपः । प्रणिमाति (५४९) गदनदेति खलं ।
मेयादिति (६१२) डे ।

† स्थानिवदादेश इति न्यायात् ठीपस्य कौप-तुल्यात्वात् न द्वित्वं, (६८७) न डाम्,
नवा वेत्य इत्यादाविम् । केवलं कौपरस्यैपदविभक्तौनामाकारभेद इति । पाणिनिः
१।४।८३ ।

‡ ग्यान्तु इत्यनेन गौपररेऽपि डाम् वा स्यात्, तस्मात् कृञ एवानुप्रयोगः ननु अस्-
तुभोरिति । डङ्ङत् अगुणः । पाणिनिः ३।१।४१ ।

६८८ । तन्म्यः शुप् रे धे ।

(तन्म्यः ५॥, शुप् ११, रे ७, धे ७) ।

विदाङ्करीतु वेत्तु । *

६८९ । कञो ऽङ्गणौ रे ।

(कञः ६१, अत् ११, ञ ११, ञणौ ७, रे ७) ।

कञो ऽकार उः स्यात् अणो रे । विदाङ्कृतां वित्तां । अविदुः
अविदन् । †

६९० । घ्यां सौ र वा दधोः ।

(घ्यां ७, सौ ७, र ११, वा ११, द-धोः ६॥) ।

दधो रेफः स्यादा सौ घ्यां । अवेः अवेत्, अवित्तं अवित्त ।
विदाम्बभूव विवेद । ‡

* तन्म्य इति बहुवचनं गणार्थं, तन्नादिभ्य इत्यर्थः । शुप्ः शपावितौ उकारस्थितिः, अणो बाधकोधं । विदाङ्करीतु इति कृ-प्रयोगं, कञश्चननादित्वात् शुप्, शुपि परे (५४२) कञो गुणः, पुनः तुप् परे शुप् उकारस्य गुणः । पाणिनिः ३।१।७९ ।

† नास्ति शुः (गुणौ प्रत्ययः) यस्मात् सोऽणुस्तस्मिन्, अणो इति रे इत्यस्य विभेक्षणं । अगुणप्रत्ययपूर्ववर्तिनि रे परे इत्यर्थः । विदाङ्कृतामिति शुपि परे कृ इत्यस्य गुणं, विदाङ्कृ इति स्थिते, अनेन अकार उकारः । अविदुरिति घ्या अन्, (६७५) द्विष-विदेति उत्सवा । पाणिनिः ६।४।११० ।

‡ अवेरिति विद-घो-सिप्, (६७२) सिपौ लोपः, ल्यलोपे ल्यल्लक्षणमिति व्याया-दनेन दस्य रेफः, (१०२) रस्य विसर्गः । विदाम्बभूव (६८७) विकल्पेन ङाम् (५८२) भू-प्रयोगः । एवं विदामास, विदाचकार । पञ्च विवेद । पाणिनिः ८।२।७५ ।

(१६२) अस ल भुवि ।

६८१ । लोपो ऽस्यसो डिद्रसो रघ्यां ।

(लोपः १।, अस्ति-अ-सोः ६॥, डित्-र-सोः ७॥, अघ्यां ७।) ।

अस्तेरकारस्य डिति रे, सस्य च से, लोपः स्यात्, नतु घ्यां ।

स्तः सन्ति, असि, एधि, आसीत् आस्तां । *

६८२ । भूररे । (भूः १।, अरे ७।) ।

अस्ते भूः स्यादरे । अभूत् । †

६८३ । प्रादुर्गीकः सः षो ऽच्ये ।

(प्रादुर्-गि-इकः ५।, सः ६।, षः १।, अच-ये ७।) ।

प्रादुःषन्ति, प्रादुःष्यात् । निषन्ति । ‡

* अथ सच असौ, अस्तेरसौ अस्यसौ तयोः । डिच्चासौ रथेति डिद्रः डिद्रश्च सच तौ तयोः । स इत्यनकारान्तग्रहणात् सि से स्त इति त्रयाणां ग्रहणं । अरे परे (६८२) भू-आदिभ्येन अस-स्थित्यसम्भवात्, केवलं डित्ग्रहणेन सिञ्चे, रयङ्गं अरे परे “लावण्य उत्पाद्य इवास यवः” इत्यादौ कदाचि-दसधातोर्भू-आदिग्रन्थिधार्यं । सः सन्ति उभयत्र डिति रे परे अ-लोपः । असि इति से परे स-लोपः । ग्या डि (६७७) एधि । घ्या दिप् (५६१) ईम् । पाणिनिः ६।४।१११, ७।४।५० ।

† अरविषये असधातुस्थाने भूधातुरादिश्यते, तेन भूधातु-निमित्तं सर्व्वं कार्य्यं स्यादिति । पाणिनिः १।४।५२ ।

‡ गेरिक् गीक्, प्रादुष गीक् च तस्मात् । प्रादुर्ग्रह्यात् गेरिक्च परस्य अस-धातोः सस्य षः स्यात् अचि ये च परे । अचि ये च किं, प्रादुःस्तः इत्यादौ न प्लवं । पाणिनिः ८।३।८७ ।

(१६३) सृज ल म सृजौ ।

६६४ । सृजो ऽकङ्किति त्रि वा त्वच्यणौ ।

(सृजः ६।, अकङ्किति ७।, त्रिः १।, वा ११।, तु ११।, अचि ७।, अणौ ७।) ।

अकङ्किति सृजो त्रिः स्यात् अणावचि तु वा । माष्टि सृष्टः,
मार्जन्ति सृजन्ति । *

(१६४) वच लौ वाचि । †

(६५२) वचस्यखिपतामिति वोच । नवोचत् । उवाच ऊचतुः ‡

(१६५) रुदिर् ल ष रोदने ।

६६५ । रुद्गो ऽयो हस्तस्येम् ।

(रुदभ्यः ५॥, अयः ६।, हम् रस्य ६।, इम् ११।) ।

रुदादेः परस्य अयस्य हसस्य रस्य इम् स्यात् । §

रोदिति रुदितः । अयः किं, रुद्यात् ।

* क-ङौ इतौ यस्य स कङ्कित्, न कङ्कित् अकङ्कित् तस्मिन् । सृज इति अदादीय-
सुरादीययो र्द्वयो र्गङ्गम् । सृजो णौ त्रिविधोक्तिरिति अकङ्कितोति कथनं मिमार्शनी-
त्यत्र अनिमि सनि (८-४) अगुणेऽपि वृद्धिप्राप्तये । माष्टि अनेन वृद्धिः, (१५४) षट् ।
पाणिनिः ७।१।१४ । वार्त्तिकञ्च ।

† एतस्मात् धातोः अन्ति-अनु-प्रयोगो नास्ति ।

‡ नवोचदिति (६१८) डः । उवाच (६५१) जिः । ऊचतुः (६५१, ६६१) जिः ।

§ रुदभ्य इति रुदादिगणभ्य इत्यर्थः, गणस्तु (५६१) सूत्रे उक्तः । इस् चासौ रश्चति
हसक्तस्य । रविषये अप्राप्तौ विधिरयं, तेन रोदिष्यतीत्यादौ (५५४) इम् स्यादव ।
पाणिनिः ७।१।७६ ।

६६६ । दिखोरम् वा । (दि-खोः ६॥, अम् ११, वा ११) ।

रुदादेः परयो दिखोरम् स्याद्वा । अरोदत् अरोदीत्, अरोदः
अरोदीः । *

(१६६) जि ष्वपौ घ लु स्वप्ने ।

विस्वपिति, (६२५) सवत्वान्न षः । विस्वप्नाप, दुःषुषुपतुः,
(६२५) निर्व्वत्वात् षः । †

(१६७) अन घ लु प्राणने ।

प्राणिति प्रानिति । ‡

(१६८) अख घ लु प्राणने ।

अखसिति । अखसीत् (५७६) क्षणादित्वात् विः ।

(१६९) जच्च च लु घ भच्च-हासयोः ।

जच्चिति ।

६६७ । अन्तोऽद्देः । (अलः ६॥, अम् ११, विः ५१) ।

* दिखोरिति घ्या एव, व्यान्तु सि-त्यवधत्तादसम्भवः ।। अमी स इत् अदी ।
अरोददिति अम्, पत्वे (५६१) ईम् अरोदीम् । एवं घ्याः सिपि । व्यान्तु, (५६५) वा
ङि अरुदत् अरोदीदिति । पाणिनिः ७।३।६६ ।

† विस्वप्नाप इत्यत्र (५७२) दशस्थादेरिति नियमात्, अच-खे न षत्वं, खिनिमित्तकं
मूलस्य षत्वं (१११) किलादित्यनेन स्यादेव । दुःषुषुपतु-रित्यत्र बलवत्त्वादादी (६६१)
नौ कृते, षत्वे च कृते, पश्चात् द्वित्वमिति ।

‡ प्राणित्येति (५४६) अनमित्येति वा षत्वं ।

हेः परस्यान्तोऽत् स्यात् । जञ्चति । *

(५६३) अनुस्सिद्धेरिति । अजञ्चुः ।

(१७०) जागृ च लु जागरणे ।

६६८ । गुरुस्यर्था । (णः १।, उप्ति ७।, अर्था ७।) ।

हेरुसि परे णुः स्यात्, न तु र्था । अजागरुः, अजागः ।
अजागरीत् । जागरामास जजागार । †

६६९ । जाग्रो ऽण्व्वीण्डिति कसुकाने तु वा ।

(जायः ६।, अ-णप्-वि-इण्डिति ७।, कसु-काने ७।, तु ११।, वा ११।) ।

जागर्त्ते णुः स्यात्, न तु णपि वी इणि डिति च, कसौ काने
तु वा । जजागरतुः । ‡

* अन्त इति हसन्तनिर्देशात् अन्ति अन्तु अन्तामित्यादीनां ग्रहणं । हेरिति (१७४) सूत्रे कथितात् । जञ्च-अन्ति जञ्चति, एवं ददति । चिकीर्षन्तीत्यादौ, (५४३) शपो लोपि स्थानिवत्त्वाद् अन्तोऽत् । पाणिनिः ७।१।४ ।

† अजागरुरिति जाग्र-ध्या अन्, (५६३) अन् उस्, अनेन गुणः । व्यालु जुहुवुः । अजागः—ध्याः भिप्, (५४२) गुणः, (६७२) सिपो लोपः, र विसर्गः । अजागरीत् (५७४) न षडिः । जागरामास (६०७) वा आम् । पाणिनिः ७।३।८३ ।

‡ जाय इति सूत्रत्वात् न डः (१४१) । णप् च विष इण्व ङिञ्चेति तत्, पश्चात् नञ्जयोरे तस्मिन् । णप्पष्ठतिषु गुणनिषेधात् अन्यत्र सर्वत्रैव गुणः स्यादित्यर्थः । जौ जागरयति, घञ्ज जागरः, यकि जागर्यते, यपि प्रजागर्य, ङी-यात् जागर्थ्यादित्यादि । ण्वादौ तु जजागार, जाग्रविः (११३१), अजागारि, जाग्रतः जाग्रतौत्यादि । कसुकाने (घे) अजागर्त्तान् अजाग्रवान्, (डे) अजागराणः अजाग्राणः । पाणिनिः ७।३।८५ ।

(१७१) दरिद्रा च तु दुर्गत्यां ।

७०० । दरिद्रो ङि हसे ऽणौ हाग्भ्योस्तु वा ।

(दरिद्रः ६।, ङिः १।, हस्-रे ७, अणौ ७, हाक्भ्योः ६॥, तु ११।, वा ११।) ।

दरिद्राते ङिः स्यात् अणौ हसे रे परे, हाग्भ्योस्तु वा ।

दरिद्रितः । *

७०१ । आहोरा लोप्यो ऽणौ हसे त्वदः ।

(आ-होः ६॥, आ ११।, लोप्यः १।, अणौ ७, हसे ७, तु ११।, ई ११।, अदः ६।) ।

आ इत्यस्य द्वेष्ट आ लोप्यः स्यात्, अणौ हसे तु दावर्ज-मी
स्यात् । दरिद्रितः । †

७०२ । दरिद्र आलोपोऽसनकानेऽरे व्यान्तु वा ।

(दरिद्रः ६।, आलोपः १।, अ-सन्-अक-अने ७, अरे ७, व्यान्तु ७, तु ११।, वा ११।) ।

दरिद्र आलोपः स्यादरे, नतु सनि अके अने च, व्यान्तु वा ।

अदरिद्रीत् अदरिद्रासीत् । दरिद्रामास ददरिद्र । दरिद्रात् ‡

* हाक्च भीय तयोः । ऊ इत् (१७) अन्त्यस्य आकारस्य स्थानि । पाणिनिः
६।४।११४, ११५, ११६ ।

† आश्च दिश्य तौ तयोः । अत्र अणौ रे इति वक्तव्यं, तेन व्याधातो यङि आख्या-
यते इत्यादौ न प्रसङ्गः । अणौ हसे तु क्रीणीते नह्वीते इत्यादि । दा-धा-धालोस्तु
दत्ते, घत्ते । दरिद्रितः (६६७) अन् अत्, अनेन आलोपः । पाणिनिः ६।४।११२, ११३ ।

‡ सन् अ अकश्च अनश्च तत्, न तत् असनकारं तस्मिन् । यथा दिदरिद्रासति,
दरिद्रायकः, दरिद्राणं । अपि दरिद्रामास (६०७) वा आम्, पचे अन्तरङ्गत्वादादौ
आ-लोपे ददरिद्र, पाणिन्यादयस्तु डौ आदेशं बलवन्तं मत्वा ददरिद्री इत्युदाहरन्ति ।
“यत्तु णलि ददरिद्रेति तन्निर्गलमेव” इति सिद्धान्तकौमुदी । वार्तिकवचनम् ।

(१७२) चकास्य च लु दीप्ती ।

(६७१) हुभसो हेर्धिः । चकाधि । (६४) भूपभसोरिति सस्य दः । चकाद्धि । *

७०३ । घ्यां दौ त सः । (घ्यां अ, दौ अ, त ११, सः ६१)

घ्यां दौ परे सस्य त स्यात् । अचकात् । †

७०४ । सौ वा । (सौ अ, वा ११) ।

अचकात् अचकाः । ‡

(१७३) शास च लु शासने ।

७०५ । शासुडिहसडे ऽणौ कौ त्वाशासस्य ।

(शास-उङ् ११, इत् ११, इस्-डे अ, अणौ अ, कौ अ, तु ११, आशास ६१, च ११) ।

शास्ते रुडं इत् स्यात् अणौ हसे डे च, कौ तु आशासस्य ।
शिष्टः । शाधि । अशिषत् । §

* चकाधि (५५६) सलीपः, पचे चकाद्धि ।

† विभाषादयमप्यवर्तिताग्रिथं । अचकात् (६७२) दिपो लोपः । अनेन सस्य त् ।
पाणिनिः ८।२।७३ । तस्यते सस्य दः ।‡ सस्य त स्याद्वा घ्यां सौ परे । अचकात् अचकाः (६७२) सिपो लोपः । पाणिनिः
८।२।७४ ।§ शास उङ् शासुड् तत् । इस् च डश्च तस्मिन् । अणौ इति सुतरां हभी
विशेषणं । शास इति शास च लु शासने इत्यस्यैव । कौ तु आशासस्य इति आपूर्वक-
शास उ ल आशिषि इत्यस्य क्तिपि एव, अणौ हसे तु आशासि इत्यादौ आत्मनेपदीयस्य
इत् न स्यात् । क्तिपि यथा, सिवं शास्तीति सिवशीः, आशासि इति आशीः (१०३३) ।
शिष्ट इति आकारस्य इः, (१११) शासवमेति षत्वं । शाधि (६७७) । व्यादि,
(५६५) अशिषत् । पाणिनिः ६।१।३४ । नार्त्तिकानि च ।

(१७४) चक्ष ऊ ल वदे ।

चष्टे । *

७०६ । चक्षः क्साञ् ख्याञ् ऽरेऽत्यागोससने ।

(चक्षः ६।, क्साञ्-ख्याञ् १।१, अरे ७, अत्यागोससने ७) ।

चक्षः क्साञ् ख्याञ् स्यादरे, नतु वर्जने उप्ति अप्ति अने च ।

अक्सासीत् अक्सास्त, अख्यत् अख्यत । त्यागे तु समचक्षिष्ट ।†

७०७ । व्यां वा । (ठार् ७, वा १।१) ।

चक्सी चक्से, चख्यौ चख्ये, चचक्षे । ‡

(१७५) ईड ऊ ल सुती ।

ईडे । §

७०८ । सध्वो रस्येम् जनौडीशः ।

(सध्वः ६।, रस्य ६।, इम् १।१, जन-ईड-ईशः ५।) ।

* वदः कथनं । चष्टे इति चक्ष्ते (२१३) क-लोपः ।

† क्साञ् च ख्याञ् च तत् । न रोऽरससिन् । त्यागश्च अस्य अस्व अन्तश्च तत्, गज्योगे तस्मिन् । क्साञ् ख्याञ् इत्युभयोर्जातुश्चादुभयपदं, अरे इति विषय-समभौ, तेन विभक्त्युत्तः पूर्वं एतौ स्यातामिति । वर्जनेऽप्ये उसादौ प्रत्यये च न स्यात् । क्साञ् इति तालव्यमध्य इति पाणिनि-क्रमदीप्तरौ । मतान्तरानुरोधात् शेषदेवेन दन्त्यमध्यः कथितः । ‡ दन्त्यवदादेशविधानसामर्थ्यात् यत् न स्यादिति । मक्सासीदिति (५८८) इमसनी । अक्सास्त (५८७) एकाजादन्तत्वात् । अख्यत् प्रख्यत इति (६१८) डः, (६१०) आलोपः । समचक्षिष्ट त्यक्तवानित्यर्थः । उसादौ तु वक्तुः, वृषणाः, विचक्षणः । पाणिनिः २।४।५४ । वार्त्तिकानि च ।

‡ चक्षः क्साञ् ख्याञ् च स्याद्वा ठा । विषयसमभौयं, तेन आदावादेशे जानु-श्रुत्यादुभयपदं । पाणिनिः २।४।५५ ।

§ ईड ते, (४७) तस्य टः, (६४) डस्य टः ।

एभ्यः परस्य सस्य ध्वस्य च रस्य इम् स्यात् । ईङिषे ईङिध्वे । *

(१७६) आस ङ ल उपवेशने ।

आस्ते । (५८२) त्रिंजादीत्याम् आसाञ्चक्रे ।

(१७७) वस ङ ल आच्छादने ।

वसिता वस्ता । †

(१७८) निसि ङ ल चुम्बने ।

प्रणिंस्ते प्रनिंस्ते । ‡

(१७९) सू ङ ल प्रसवे ।

सूते ।

७०६ । सूते र्न गु र्यां । (सूतेः ६१, न ११, गुः ११, र्यां ७) ।

सुवै । § (५७३) वेमूदितीम् वा । असविष्ट असोष्ट ।

(१८०) शी ङ ल शयने ।

७१० । शीङो रे गुः । (शीङः ६१, रे ७, गुः ११) ।

* जन इति १६६संख्यकस्य लुङीत्यादेरेव, न तु २३४संख्यकस्य देवादिकस्य, तस्य श्यना व्यवधानात् । अप्राप्तौ विधिरयं न तु नियमः, तेन जनिता ईङिता इत्यादौ (५५४) वसोऽरस्यतीम् स्यादेव । ईङिषे ईङिध्वे इति क्वाः से ध्वे अनेन इम् । एवं ईशङ ऐश्वर्ये, ईष्टे इत्यादि । पाणिनिः ७. २. ७७, ७८ । तन्मते ध्याः ध्वमि ऐङिध्वम् ऐङ् ध्वम् इत्युभयम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ।

† वसिता वस्ता इति (६०६) वा इम् ।

‡ प्रणिंस्ते प्रनिंस्ते इति (५४६) अन निंस निन्देति वा णत्वं ।

§ सूङ ल घातो र्णु र्न स्यात् र्यां । सुवै सू-ऐप् अनेन अगुणत्वे (५८८) उव् । पाणिनिः ७. १. ८८ ।

शेते श्रयाते । *

७११ । मान्तो रम् विदस्तु वा ।

(मान्तः ६१, रम् १२१, विदः ५१, तु १२१, वा १२१) ।

श्रीङः परस्य मस्यान्तो रम् स्यात्, वेत्तेस्तु वा । शेरते ।

अश्रयिष्ट । †

(१८१) अधी ङ् ल अध्ययने । ‡

अधीति ।

७१२ । गीङ् टीथ्यो वर्ण ।

(गी १२१, इङ् ६१, टी-थ्योः ७१, वा १२१) ।

इङो गी स्यात् वा टी-थ्योः परयोः । घंत्वान्न णः । अध्यगीष्ट
अध्यैष्ट । §

७१३ । ठ्यां गा अङ्-सनोस्तु वा ।

(ठ्यां ७१, गा १२१, अङ्-सनीः ७१, तु १२१, वा १२१) । •

* श्रीङो णः स्यात् रे परे, गुणनिमित्ते अगुणनिमित्ते चेत्यर्थः । पाणिनिः ७।४।२१ ।

† मस्यान् मान्तस्य । विद इति श्रीङ्-साङ्गचर्यात् अदादिपठितस्यैव ग्रहणं ।
शेरते इति श्री-अन्ते, अनेन अन्तस्थाने रम्, मित्वादादौ, एकदेशविकृतमनस्यवत्
भवतीति न्यायात् पूर्वेषु गुणः । विदस्तु संविद्वते संविद्वते, (८०५) आत्मनेपदं ।
अश्रयिष्ट श्री-टी-तन् (५८७) सूत्रस्य प्रतिप्रसवात् (५५४) इम् । पाणिनिः ७।१।६, ७ ।

‡ गणपाठे अधिपूर्वकस्य इङ्-धातो निर्देशात् अधिपूर्वकस्यैव प्रयोगः न तु
केवलस्य । आति अधीयाति (५८८) इय ।

§ घंत्वान्न णः, गी इति दीर्घनिर्देशात् गुण इत्यर्थः । अध्यगीष्ट, अधि-इ-टी-तन्,
गी-आदेशः, एकाजिवर्णान्तत्वात् न इम् । गी-आदेशस्य विकल्पपक्षे (५८१) पुनरमागमे
अध्यैष्ट । पाणिनिः २।४।५० ।

इडो गा स्यात् ङ्यां, जेः परे अङि सनि च वा । अधिजगे ।
अध्यगीयत अध्यैष्यत । *

(१८२) दीधी ङ् च लु देवने दीप्ती ।

७१४ । दीधीवेव्यो न णुः । (दीधी-वेव्यः ६१, न ११, णः ११) ।

दीध्ये । †

७१५ । लोप्यो ऽन्तो य्योः । (लोप्यः १, ञन्तः १, य्योः ७॥) ।

दीधी-वेव्यो-रन्तो लोप्यः स्यात् यकारेवर्णयोः । अदीधिष्ट । ‡

(१८३) एवं वेवी ङ् च लु ई-ल-वत् ।

(१८४) द्विषौ ज ल वैरे ।

(६७५) द्विषविदातो ऽनुस् वा । अद्विषुः अद्विषन् । अद्विष्ट ।
अद्विचत् । §

* अङ् च सन् च अङ् सनौ, जेः अङ्-सनौ अङ्-सनौ तयोः । अधिजगे अवि-
इ-व्या ए, गो-आदिशे द्विवादी, (६१०) आलोपः । य्यी-स्यत, (७१२) गौ-आदिशे अध्य-
गीयत, विकल्पसे अध्यैष्यत । अङ्-सनोस्तु अध्यजीगपत् अद्यापिपत् अधिजिगाप-
यिषति अद्यापिपयिषति । पाणिनिः २।४।४६, ५१ ।

† दीधी च वेवी च समाहारे तस्य, द्विवचनान्तरे परस्मैने अनुवर्त्तमानयो र्यथा-
सङ्गालप्रसङ्गः स्यात् । एतयो णुं न स्यात् सन्वेन । गौ-एप् (५८८) दीध्ये, एवं
दीध्यनोयमित्यादि । पाणिनिः १।१।६ ।

‡ य च इच्च तौ यी तयोः य्योः । व्या-स्तनि सेरिम्, अनेन ईलोप अदीधिष्ट ।
पाणिनिः ७।४।५३ ।

§ अद्विषुरिति ध्या अन्, उस्विकल्पसे अद्विषन् । अद्विष्ट ध्या-स्त । अद्विषदिति
ट्या दि, (६०५) सक्, (६०२, १११) ।

(१८५) दुहो ज ल दोहने ।

अधुक्षत्, अधुक्षत अदुग्ध । *

(१८६) एवं दिहो ज ल लेपने ।

प्रणिदेग्धि । † अधिक्षत् ।

(१८७) जर्णुं ज ल आच्छादने ।

७१६ । वार्णोः पिङ्गस्ते गुः ।

(वा. १।, जर्णोः ६।, पितृ-हस् रे ७, गु. १।) ।

जर्णो गुः स्याद्वा पिति हसे रे । ‡ जर्णीति, जर्णीति ।

(६८०) रपिङ्गस्युत इति विः ।

७१७ । घ्यां । (घ्यां ७।) ।

जर्णो गुः स्यात् पिति हसे घ्यां । और्णीत् । §

७१८ । गुवत्रि घ्यां । (गु-उव् त्रिः १।, घ्यां ७।)

* अधुक्षत् दुह-टी दि, (६०५) सक, (१७५) हस्य टः, (१७७) दस्य घः, (६०२, १११) दस्य कः, षलञ्च । टासन् अधुक्षत अदुग्ध (६५७) गृहदुहति न सिः सक् वा ।

† प्रणिदेग्धि (५४६) गदाद्यन्त-नेर्णत्वं ।

‡ पिङ्गासौ हस्वासी रयेति तजिन् । (६८०) रपिङ्गस्युत इति प्राप्तद्वेर्विशेषोऽयं, विकल्पपक्षे हज्जिरेव । पाणिनिः ७।१।८० ।

§ निष्कार्थं पृथक् विधानं । पाणिनिः ७।३।१ ।

ऊर्णो णुः उव् त्रिः एते स्य-द्धां । और्णवीत् और्णुवीत्
और्णावीत् । *

७१६ । नाजन्तादेरादि द्विः ।

(न ११, अजन्तादेः ६१, आदिः ११, द्विः ११) ।

अन्तादिस्थिताचो धो-रादि द्विं न स्यात् । †

७२० । स्यादौ नवद्वाऽये ।

(स्यादौ ७१, न-व-द रः १००, अये ७१) ।

स्यादौ स्थिता न व द रा द्विं न स्युर्नतु ये । ऊर्णुनाव । ‡

७२१ । ङिदिम् वोर्णोः ।

(ङित् ११, इम् ११, वा ११, ऊर्णोः ५१) ।

ऊर्णोः पर इम् ङित् स्याद्वा । ऊर्णुविता ऊर्णुविता । §

* णुश्च उव् च त्रिश्च, समाहारे पुस्त्वं सौतात् । गुणे और्णुवीत्, उवि और्णुवीत्, हङ्गो और्णावीत् । पाणिनिः १।२।१, ७।२।६ ।

† अन्तश्च आदिश्च तौ अन्तादौ, अचौ अन्तादौ यस्य स तस्य । यस्य धातोरादौ अन्ते च स्वरवर्णः, तस्य आदिवर्णं हित्वा हित्वं स्यादित्यर्थः । पाणिनिः ६।१।२ ।

‡ स्यः संयोगस्तस्यादिकमिन् । न च व च द च र च ते । अये इति परस्थित-
यकारेण संयुक्ताः पूर्ववर्तिनी न व द राः द्विः स्युरेवेत्यर्थः । अत्रापि अजन्तादिर्धो-
रित्यनुवर्तते, अन्यथा दुद्राव दद्रौ इत्यादौ दकारस्य हित्वनिषेधापत्तिः । ऊर्णुनाव
इति ऊर्णुधातोः, सूत्रद्वयेन ककारं रकारश्च हित्वा, तु इत्यस्य हित्वं । पाणिनिः ६।१।१ ।
वार्तिकद्वयञ्च ।

§ ऊर्णुविता इति अनन इमी ङित्वे (५८८) उव् । पचे गुणः । पाणिनिः १।१।१ ।

(१८८) टु ज ल सुती ।

७२२। पिङ्गस्येम् ब्रुवो यङ्लुगस्तुस्तु वा ।

(पितृ-हस-रस्य ६१, ईम् १११, वृवः ५१, यङ्लुक्-रु-तु-स्तोः ५१, तु १११, वा १११)।

ब्रुवः परस्य पितो हसो रस्य ईम् स्यात् यङ्लुगादेशु वा ।

स्तवीति स्तौति, अभिष्टौति । न्यष्टावीत् न्यस्तावीत् । अस्तोष्ट ।

तुष्टुव । स्तविता स्तोता । *

(१८९) टु क्षु ल क्षुते ।

क्षविता । †

(१९०) रु ल ध्वनी ।

रवीति रौति । रविता रोता । †

(१९१) तु ल वृत्ति-हिंसा-पूर्तिषु ।

तवीति तौति । तविता तोता । †

* पिशासौ हससासौ रथेति पिङ्गसस्य । यङ् लुक् यस्मात् स यङ्लुक्, सञ्च रुच्य तुथ सुथेति तस्मात् । स्तवीति स्तु-तिप्, शप्, तस्य लुक्, अनेन ईम्, उकारस्य गुणः, आ-स्थाने अच् । पठे (६८०) वृद्धिः स्तौति । अभिष्टौति (५७२) षत् । न्यष्टावीदिति (६२३) इम्, अनन्तत्वात् (५७४) वृद्धिः, (६२३) निविपरौति वा षत् । अस्तोष्ट इति आत्मनेपदं (६२३) न इम्, आदौ गुणे, ऋक्षपरत्वाभावात् न (५६२) सिद्धीपः । तुष्टुव इति व्या व, (५८४) नेमसुमिति न इम् । स्तविता स्तोता (६०६) वा इम् । पाणिनिः ७।१।८३, ८४, ८५ । एतन्मते पुनः सार्वधातुकग्रहणात् अपिङ्गस्यपि वा भवति । तेन रवीतः रुतः इत्यादि ।

† क्षविता इति (५८७) प्रतिप्रसवात् (५५४) इम् । रविता रोता (५७२) रुदुसुनो-स्त्वडा इति वा इम् । तविता तोता इति (६०६) वा इम् ।

(१८२) ब्रू च ल उक्तौ ।

ब्रवीति ।

७२३ । पञ्च तिप् पञ्च णव्वाहस्य ।

(पञ्च ११३, तिप् ११३, पञ्च ११३, णप् ११३, वा १११, आहः ११, च १११) ।

ब्रुवः परेषां पञ्चानां तिवादीनां पञ्च णवादयो वा स्युः, ब्रुक्-
आहः स्यात् । आह आहतुः आहुः । *

७२४ । हस्त धि । (हः ६१, त १११, धि ७१) ।

आहो हस्य तः स्यात् धे परे । आत्य आहयुः । पक्षे सुगमं । †

७२५ । वचो ऽरे । (वचः ११, अरे ७१) ।

ब्रुवो वचः स्यादरे । अवोचत् । उवाच, ऊचे । ‡

* तिप्, णप् च एतयोर्बहुवचनान्तत्वं गणार्थं, तिवादवः पञ्च, णवादयः पञ्च इत्यर्थः । आहोदेशो णवाद्यादेशपक्षे एव । तिवादि-स्थाने णवादिकरणात् न हित्वं, न इम्, नापि अतीतकालप्रतीतिः । (कविभिर्भु “किमिच्छसीति स्फुटमाह वासवः” इत्यादौ वामनमतेन आहोदिकं भूते प्रयुज्यते ।) तिपो णप्, तसोऽनुम्, अन्तेः उम्, सिपस्यप्, यसोऽयुस् इति क्रमः । आह इति ब्रू-तिप्, णप् आहय आदेशौ, एवं आहतुरित्यादि । पाणिनिः ३।४।८४ ।

† आह इत्यस्य विभक्तिव्यत्ययेन अनुवृत्तिः । आत्य इति सिपः स्थाने यप्, आह आदेशः, अनेन हस्य त । (७२२) पिहसस्यमित्यत्र ब्रुवः स्वरूपपङ्क्त्यात् अत्र न ईम् । पाणिनिः ८।२।३५ ।

‡ विभक्तिव्यत्ययेन ब्रू इत्यस्यानुवृत्तिः । अरे इति विषयसप्तमी, तेन वाच्यं इत्यत्र ब्रूधातोः वच्-आदेशं सम्भाव्य (६७१) हसन्तत्वात् व्यण् । एवं व्यां (६१८) वक्तव्य-स्थिति ऊप्रत्ययो भविष्यतीति सम्भाव्य ऊप्रत्ययात् पूर्वमेव वचादेशः । एवं सर्वत्र अरसम्भावनायामेव वचादेशः । ततः सर्वत्र ब्रूओ आनुवत्यात् उभयपदं, तेन अवोचत् अवोचत इत्यादि, (६१८) ऊप्रत्यये, (६५२) वोचादेशः । उवाच इति णप्, (६५१) खेभिः । ऊचे इति (६५१) खेः, (६६१) मूलस्यापि जिः । पाणिनिः ३।४।३३ ।

ह्लादिः ।

(१८३) हु लि होमे ।

७२६ । ह्लादी रे द्विः । (ह्लादिः १।, रे ७, द्विः १।) ।

ह्लादि द्विः स्यात् रे परे । जुहोति । *

७२७ । ह्यो वच्यणौ । (ह्यः ६।, व् १।, अचि ७, अणौ ७।) ।

ह्योस्कारस्य व् स्यात् अणावचि रे । जुहति । जुहधि । †

७२८ । पशाम् वा भी-ह्यौ-भृ-हो ष्यां ।

(पशाम् १।, वा १।, भी-ह्यौ भृ-ह्यौः ५।, ष्यां ७।) ।

एभ्यः पशाम् वा स्यात् ष्यां । जुहवामास जुहाव । ‡

---

* हुः (धातुः) आदिर्यस्य स ह्लादिः । गणपाठे लि-इतां धातूनां अदादित्वं दादित्वञ्च । जुहोति ह्-तिप्, (५४१) भप्, (६७०) तस्य लृक्, द्वित्वं, (३५६) खे हंस्य जः, (५४२) मूलस्य गुणः । (६८०) रपिहस्युत इत्यत्र द्वित्ववर्जनात् न वृद्धिः । पाणिनिः २।४।७५, ६।१।१० ।

† होहृक् तस्य ह्यः । (५८८) शुभ्रारिति उव्प्रामेर्षाधकोऽयं । जुहति, अन्ति (६६७) अन्तीऽन्, अनेन व् । अणौ किं, जुह्वानि । रे किं, जुहवतुः । जुहधि (६७१) हे धिः । पाणिनिः ६।४।८७ ।

‡ पशामः पितृान् गुणः, शित्वात् रसंज्ञायां (७२६) द्वित्वं, आम्-स्थितिः । जुहवामास इति ह्-णप्, पशाम्, हिलादि, (५८६) असप्रयोगः । एवं भू क्त प्रयोगेऽपि । शामो विकल्पत्वे जुहाव । पाणिनिः ३।१।३६ ।

(१६४) जि भी लि भीत्यां ।

बिभेति । (७००) दरिद्रो डिरिति, बिभितः बिभीतः, बिभ्यति ।
बिभयामास बिभाय । *

(१६५) क्री लि लज्जायां ।

जिह्वयामास जिह्वाय । *

(१६६) पृ लि पालने ।

७२६ । पृम्भादे डिः खे रे ।

(पृ ऋ-भृ-ऌादिः ६।, डिः १।, खंः ६।, रे ७।) ।

पृ-ऋ-भृ-माङ-हाङां खे डिः स्यात् रे । पिपर्त्ति । †

७३० । पुर्वौ वा । (पुः ६।, वंः १।, वा १।१) ।

पिपृर्त्तः पिपृत्तः । पपरत्तुः पप्रत्तुः, (५७६) शुभत्त्वान् एः । ‡

* बिभेति भी तिप्, बिलादिकं । तस् बिभितः, डौ कृते डिच्चादन्यस्य ईकारस्य स्थाने इः, पक्षे बिभीतः । अन्ति बिभ्यति (६६७) अन्त अत्, (५८८) ईस्थाने य । अप् बिभयामास, पश्चात् अस्प्रयागश्च, पक्षे बिभाय । एव क्री-णप् जिह्वयामास जिह्वाय ।

† पृ लि पूर्तौ इति पाठस्तु कविकल्पद्रुमविरोधित्वात् न गृहीतः । पृञ् ऋञ् आदिश्च तत्तस्य । आदिस्तु २०५-२०७ संख्यक ऋ-प्रभृति ह्लादिगणसमाप्तिपर्यन्तः इत्यतः आङ् भृ माङ् हाङामिति । यथा—पिपर्त्ति इत्यर्त्ति बिभर्त्ति मिमीते जिह्वीते इति । रे किं, पपार वभार इत्यादि । पिपर्त्तीति द्वित्वं खंः स्थाने डिः, ड इत् खेरन्त्यस्य स्थाने इः । पाणिनिः ७।४।७६, ७७ ।

‡ प्रधातो दीर्घः स्यात् । अनिष्टत्वात् खेः रे इति च नातुवर्त्तते । जि पृ लि तु पालने इति दीर्घान्तं पृ धातौ स्थितेऽपि एतत्सूत्रकरणं ऋक्षान्तस्यापि दीर्घान्तवत् पदसाधनार्थं । पिपृर्त्त इति दीर्घे कृते (६२८) उर, (२२८) दीर्घः । अतुस् पपरत्त-रिति दीर्घपक्षे (६२६) गुणः । (५७६) गुणवत्त्वात् न द्वितीयः अकारस्थाने एश्च । पाणिनौ दीर्घान्तग्रहणात् नास्य सूत्रस्यावसरः । “ऋक्षान्तोऽयमिति केचित्” इति तु सिद्धान्तकौमुदी ।

(१८७) ओ हा-क लि त्यागे ।

जहाति, जहितः जहीतः, जहति । *

७३१ । हाकीऽन्तलोपः ख्यां ।

(हाकः ६।, अन्तलोपः १।, ख्यां ७।) ।

जह्यात् । †

७३२ । हौ डं वा । (हौ ७।, डा ११।, वा ११।) ।

हाको डा स्यात् वा हौ । जहाहि जहिहि जहीहि ।
हेयात् । ‡

(१८८) ऋ लिं गत्यां ।

इयर्त्ति । §

(१८९) जन म लि ड जनी ।

जन्निषे, जन्निषे । ¶

* जहितः हा-तस् (७००) दरिद्रीडिरिति वा ङिः, पचे (७०१) ग्राह्योरिति ई ।
अन्ति जहति, ग्राह्योरिति आ-लोपः, (६८७) अन्त अत् ।

† हाक-धातोरालोपः स्यात् ख्यां । हाको ह् ख्यामिति कृते सिद्धावपि, आदौ
हिले पश्चादन्तलोप इति ज्ञापनार्थं अन्तलोपः इति कथितं, तेन जह्यादिति आदौ
हिले पश्चात् मूलस्य आलोपः, अन्यथा (५३७) प्राग्वक्कार्यादपि हिरिति नियमेन
हमे परे पश्चात् हिले खिरदन्तलव्याघातः स्यात् । एवं जहित इत्यादौ आदाधिव हिलं ।
पाणिनिः ६।४।११८ ।

‡ जहाहि इत्यादि आदौ हिः पश्चात् डा, ङिः, ईश्च । व्या-यात् हेयात् (६१२) डे ।
पाणिनिः ६।४।११७ ।

§ इयर्त्ति, (७२८) पृष्ठादेरिति खे ङिः, (५८५) इयः, मूलधातो गुणः । एवं
इयृतः इयूति । व्या दिप् तां अन्, ऐयः ऐयृतां ऐयर् इत्यादि ।

¶ जन्निषे जन क्वाः से, (७०८) इम, (२२०) उड्-लोपः, (४६) नस्य अ । ध्वे
जन्निषे ।

(२००) निजिरौ ज लि पोषणे शोधने च ।

७३३ । निजां खे रे णुः । (निजां ६॥ खेः ६।, रे ७।, णुः १।) ।

निज-विज-विषां, खे णुः स्यात् रे । नेनेक्ति नेनक्तिः । *

७३४ । न द्युङोऽचि । (न १।, द्युङः ६।, अचि ७।) ।

देरुङो णु न स्यादचि परे । नेनिजानि । †

एवं (२०१) विजिरौ ज लि विवेके ।

(२०२) विषि लिं जौ व्याप्नौ ।

अविषत् अविचत् । ‡

(२०३) डु दा ज लि दाने ।

प्रणिददाति । अद इत्युक्ते-रालोपः । दत्ते । §

* निजामिति बहुलं गणार्थे, गणस्य गणपाठे ह्यासुभधपदिसमापकपर्यन्तः इत्यत-
आह निज-विज-विषामिति । निज-तिप् नेनेक्ति (२११) कुङ् । एवं विज वेनेक्ति,
विष वेवेष्टि इत्यादि । अत्र विच-धातोरपि स्वेर्णुरिति वक्तव्यं । पाणिनिः ७।४।७५ ।

† देरुङ् द्युङ् तस्य । अत्र अचि इति र विषये एव । निज आनिप् द्वित्वादिकं,
अनेन मूलस्य गुणनिर्देशे नेनिजानि, एवं वेविजानि । यङ्मुक्तिं लेखिहीति मोमूचीति
इत्यादि । उक्तः किं, जुहवानि । रे किं, निनेज । अचि किं, नेनेक्ति । पाणिनिः
७।३।८७ ।

‡ विष-टीदि, (५६५) इरित्वात् वा ङः । पचे (६०५) सकृ, अविषत् अविचत् ।

§ प्र-नि-दा-तिप्, (५४६) गदायन्त-ने ण्वत्वं । ते दत्ते (७०१) आ-लोपः दा-
वर्जनात् न ई, ।

७३५ । द्यो दी-धो दे-धे ह्यौ ।

(द्योः ६॥, दा-धोः ६॥, दे-धे ॥१॥, ह्यौ ७) ।

हे दीजो वेधाजो दे धे च स्यात् ह्यौ । देहि । †

७३६ । स्यादो ङि टीमे न णुः ।

(स्यादोः ६॥, ङिः १॥, टीमे ७, न ॥१॥, णुः १॥) ।

स्यादो ङिः स्यात् टीमे, तस्य च न णुः । अदित अदिषातां । †

(२०४) डु धा ज लि धारणे ।

प्रणिदधाति ।

७३७ । धो द धो ऽन्तलोपे तथि ।

(धः ६॥, द ॥१॥, धः १॥, अन्तलोपे ७, तथि ७) ।

धाजो दस्य धः स्यात् तथयोः परयोः, अन्तलोपे सति ।

धत्ते । धेहि । अधित । ‡

* दाद्य धाद्य तौ तथोः दाधोः । देच धेच इति लुप्तप्रथमा-द्विवचनं कर्माद्यं ।
अथ डु दा ज् लि, डु धा ज् लि इति द्वयोरेव यङ्गं, अन्तेषां दासंज्ञकानां ह्यौ परे
द्विवासम्भवात् । दा-ङि द्वित्व, द्विरुक्तस्यैव दे-आदेशः देहि, एवं धेहि । पाणिनिः
६।४।११६ ।

† स्याद्य दाद्य तौ तथोः । ड इत् अन्यस्य स्थाने । अथ दा इति दासंज्ञकः ।
दा-टीतन् अदित (५६२) ङ्ङ्वात् ऋषि सि-लोपः । आतां अदिषातां ऋसपरत्वा-
भावात् सिलोपाभावः । पाणिनिः १।२।१७ ।

‡ धाजो दकारसम्भावना खरेष । अन्तलोपे (७०१) आलोपे सति । धत्ते इति
धा-ते द्वित्वं (५५६) स्वर्धस्य दः, (७०१) मूलस्य आलोपः, अनेन खे र्दस्य धः । एवं
धतः धत्य इत्यादि । धत्सं धङ्गे इत्यादी तु (१७७) कर्मात्तरांति दस्य धः । अथ
अथौ तथि इति कृते सिधावपि अन्तलोपे इति कथनं, यङ्ङुकिः कृत्तव्योः दाधोतः
दाधोतवान् इत्यत्र (६१२) डी प्रादेशे दस्य धकारापत्तिवारणार्थं । पाणिनिः ८।२।३८ ।

(२०५) टु डु भृ ज लि भृति-पुष्ट्योः ।

विभृतः, विभ्रति । विभरामास वभार । *

(२०६) मां ङ लि शब्दे ।

प्रणिमिमीते मिमाते मिमते । *

एवं (२०७) ओ हा-ङ लि गतौ । *

इति षदादि-पादः ।

२य पादः—दिवादिः ।

(२०८) दिव्यु क्रीडायां

७३८ । दिव-सु-तुद-रुध-क्रमादे यन्न्वनण्नाः

श्रिद्धे रे । (दिव-क्रमादेः ५।, यन्-नाः १॥, श्रित् १॥, घे ७।, रे ७।)।

एभ्यो घेऽर्थे यन् नु अ नण् ना एते रे परे क्रमात् स्युः, ते च श्रितः । दीव्यति । *

* विभ्रति भृ-भ्रति (६१७) भ्रन् भ्रत् । षप् विभरामास, (७२८) वा पशाम्, (७२९) खेर्भिः । माङ्-ते मिमीते खेर्भिः, (७०१) ईः, भाते भन्ते (७०१) आलोफः मिमाते मिमते इति । एवं हा-ङ—विहीते जिहासे जिहृते ।

* दिव्य सुख तुदश्च रुधश्च क्रीरति, ते आदयो यथा तस्यात् । आदिशब्दस्य प्रत्येकेन सम्बन्धः । यन् च तुय चय नण् च नाय ते । श्र इत् येषां ते श्रित इति बहुवचनान्तं । ते च श्रितः इत्यनेन दिवादेः श्यन्, स्वादेः श्युः, तुदादेः श्यः, रुधादेः श्य, क्रमादेः श्रा इति । श्रित्करणान् (५३०) रसंज्ञायां, अपिद्रत्वात् (५३२)

(२०८) षिव्यु तन्तुसन्तती ।

निषीव्यति । न्यषेवीत् न्यसेवीत् । *

(२१०) नृती य नर्त्तने ।

७३६ । नृत् कृत् चृत् कृत् ढदो ऽरसो ऽसे-
रिम् वा । (नृत्—ढदः ५।, अरसः ६।, असेः ६।, इम् ११।, वा ११।)

एभ्यः परस्वारस्य सिवर्जस्य, सस्य इम् स्यादा । नर्त्तियति
नर्त्स्यति । सौ तु अनर्त्तीत् । †

(२११) त्रसी य भये ।

(५८४) क्रमकृमेति श्यन् वा । त्रस्यति त्रसति । तत्रास
त्रेसतुः तत्रसतुः । ‡

डिक्ते, श्यनादौ परे (५४२) न, गुणः । एते शपो बाधकाः । अण् इति अकारानु-
वन्धात् (१७) रुधादेरन्त्याचः परो भवन्नपि श्रुते बाधते । अपिच रुधादेरिति षष्ठा-
नन्तेन अर्थो बोध्यः, विरुद्धधर्मसमवाये भूयसां स्यात् सधर्मकत्वमिति न्यायेन च पञ्च-
म्यन्तलेन प्रयुक्तः । दीव्यति दिक्-तिप्, श्यन्, (२२८) दीर्घः । पाणिनिः ३।१।६८,
७१, ७७, ७८, ८१ ।

● निषीव्यति (५७२) षल् । न्यषेवीत् (६३२) वा षल् ।

† नृत् इत्यादि इन्धः । अरसासौ सञ्चति तस्य अरसः । नृत्-स्यति वा इम् ।
अनर्त्तीदिति टीदि, (५५४) नित्यमिम् । पाणिनिः ७।२।५७ ।

‡ त्रसति श्यन्विकल्पपक्षे शप् । त्रस-अतुम् (५७६) वा खिन्वोपः, अकार एक-
स्य । पक्षे तत्रसतुः ।

(२१२) जृ इर्थं जरायां ।

जीर्यति । अजरत् अजारीत् । जिरतुः जजरतुः । जरीता
जरिता । *

(२१३) शो य निशाने ।

-७४० । यन्याशमादिमिदो लोपवर्णु ।

(यनि ७, आं शमादि मिदः ६१, लोप-घं ण ११) ।

ओकारस्य लोपः शमादे र्घो मिदे 'र्णुः' स्यात् यनि । †
श्र्यति । अशात् अशासीत् । ‡

एवं (२१४) क्री य लूनी ।

(२१५) षो य नाशे ।

प्रणिष्यति । न्यषात् न्यषासीत् । सेयात् । §

* जीर्यतीति जृ-तिप्, श्र्यन्, (६२८) इर्, (२२८) दीर्घः । अजरत्, टी-दि,
(५६५) वा ङः, (६१६) गुणः । पक्षे अजारीत् सौ पे (५७४) वृद्धिः । जिरतुः जजरतुः,
(६२६) गुणः, (५७६) वा खिलोपः अ एथ । जरीता इति (६२७) इमौ वा दीर्घः ।

† ओश शमादिभ्य मिदं च तस्य । लोपश्च घञ् णश्च तत् । उभयत्र समाहारे
क्रमान्वयः । गणपाठे भ इत् शमादिः, सच—शम यम दम घम तम अम मद क्रम
इति षष्ठ । पाणिनिः ७।३।७१, ७४, ८२ ।

‡ श्र्यति, शो-तिप्, श्र्यन्, ओलोपः । अशात् टो दि, (६०८) ओस्थाने आ, (६१४)
वा सेलक । पक्षे (५६८) इमस्यौ अशासीत् ।

§ प्रणिष्यति प्र-नि सो तिप् (५४६) गटायन्-ने र्ण्वं । न्यषात् न्यषासीत् (५७२)
अस्यपि पलं । सेयात् ङो-यात् (६१२) ङे ।

(२१६) दो य च्छेदे ।

प्रण्यदात् । देयात् । *

(२१७) राध्थौ ण हिंसे ।

रेधतुः रराधतुः । वधार्थः किं, आरराधतुः । *

(२१८) व्य्थौ ताडे ।

विध्यति । विव्याध, विविधतुः । †

(२१९) पुथ्यौ ल पोषणे ।

(५६५) ग्रासुलिद्यादिति डः । अपुषत् । †

(२२०) स्निथौ चि ल श्लेषे ।

अस्निषत् । आलिङ्गने तु अस्निक्षत् । †

(२२१) रध्यू ल पाकहिंसयोः ।

७४१ । नुण् रधो मुचां नश्मस्जो रभलभो
अनठीमच्ये भस्यरव्यचि । (नुण् १११, रधः ६१, मुचां ६३३, नश्

मस्जः ६१, रभ-लभः ६१, अनठीमचि ७, ए ७, भसि ७, अरव्यचि ७) ।

* प्रण्यदात्, प-नि दी-टी दि, (६०८) भीम्याने आ, (५५२) से लृक् दामञ्जकत्वात्, (५४६) गदाद्यन्त-ने णत्वं । देयात्, (६१२) डे । रेधतुः, राध (वधार्थ) ठौ अतुस्, हिलं, (५७६) विधिवलात् वा खिलोपः आ एश्च । पचे रराधतुः । आराधनार्थे तु आरराधतुः अच न एः ।

† विध्यति, व्यध-तिप् (६६१) जिः । णप् विव्याध (६५१) खेर्जिः । अतुस् विविधतुः खे. मूलस्य च जिः । अस्निषत्, पुषादित्वात् (५६५) डः । अस्निक्षत् (६०५) सक् ।

रधष्ठीवर्जैर्मत्वर्जैश्चि, मुचादेरत्वे, नश्-मस्जो भवे, रभ-
लभो रठीवर्जैश्चि, गुण् स्यात् । अरन्धत् । रधिता रडा ।
व्यान्तु ररन्धिव रेध्व, ररन्धिम रेध्व । *

(२२२) ढप्यु जि ल्ल प्रीणने ।

अतर्पीत् अत्राप्सीत् अताप्सीत् अढपत् । †

एवं (२२३) ढप्यु इजिं हर्षाहङ्कारयोः ।

(२२४) मुछू जि ल्ल वैचित्ते ।

मोहिता । (१७८) मुहां घडिति, मोग्धा मोढा । ‡

* न ठी अठी, अद्या इम् अठीम्, नाभि अठीम् यत्र सः अनठीम्, अनठीम् चासी
अवेति अनठीमच् तस्मिन् । रध ठी च रध्नी, न रध्नी अरध्नी, तथोरच् अरध्वाच्
तस्मिन् । रधधातोः व्या इमि सामान्यं अचि च परे गुण् स्यात्, व्या इम्भिन्ने अन्यस्मिन्
इमि न स्यादिति तावद्यम् । ठीमचि इति कृते त् ररन्धतुरित्यादौ व्या अचि गुणो-
ऽप्राप्तिरूपमनिट् स्यात् । मुचामिति बहुवचनं गणार्थं, तेन मुचादेरिति, मुचादिश्च—
पकारानुबन्धा घातवः—मुच भिच लिप लुप कृत विदादयः । अत्ये इति तुदादित्वाच्चाते
अप्रत्यये परे इत्यर्थः, तेन घञि मीक इति । भस्मे इति भस्-प्रत्याहारे । रठीवर्जं
ऽनीति रभिन्ने ठीभिन्ने अचि परे इत्यर्थः । अरन्धदिति, रध-टोदि पुषादित्वात् (५६५)
ङः, तस्मिन् अचि परे अनेन गुण्, णित्वात् (१७) अन्त्याचः परे, न-स्थितिः, उकार-
श्चिकार्यः । गुण्करणादेव (५६७) ङमुङ् न इत्यनेन न नलोपः । रधिता इति
रध-ढीता, (५७३) रधादित्वात् वा इम । ठी-व ररन्धिव, अत्र व्या इमि गुण् । इमो
विकल्पपक्षे (५७६) खिलोपः, अकारस्य एकारः । एवं ठी म । पाणिनिः ७।१।५६.
६०, ६१, ६२, ६३, ६४ ।

† ढप-टोदि, (६०३) वा सिः (५७३) वा इम्, अतर्पीत् । इमोऽभावपक्षे
(६०४) ऋस्थाने वा रः, अनिमित्वात् (५७४) अकारस्य ङङिः अत्राप्सीत् । रश्च
विकल्पपक्षे, ऋकारस्य ङङिः अताप्सीत् । सेविकल्पपक्षे (५६५) ङः अढपत् ।

‡ मोहिता, मुह-ढी-ता, (५७३) वा इम् । इमो विकल्पपक्षे मोग्धा, घङ्
विकल्पपक्षे मोढा, अन्तरङ्गत्वादादौ गुण्, (१७५) इत्य ङः, (५७५) तस्य घः, (५७
धस्य ङः, (७७) ङलोपः ।

(२२५) णश् लृ यू नाशे ।

७४२। नश् नेश वा डे। (नश् ११, नेश ११, वा ११, डे ७)।

प्राणेशत् प्राणशत् । नशिता प्रनंथा प्रनंष्टा, अशान्तत्वात्
(५४८) न णः । †

(२२६) श्मु भ्य इर् उपशमे ।

प्रणिशाम्यति । †

(२२७) क्लाम्यु भिर् ग्लानौ ।

क्लाम्यति क्लामति । †

(२२८) अस्थु इर् क्षेपे ।

आस्थत् । †

(२२९) यस्यु इर् यत्ने ।

यस्यति यसति, संयस्यति संयसति । अन्यत्र प्रयस्यति । ‡

(२३०) लुभ्य इर् गाह्ये ।

लोभिता लोभ्या । ‡

(२३१) जीर् मिद्या स्नेहे ।

मेद्यति । ‡

(२३२) सू यो ड् सूती ।

असविष्ट असोष्ट । ‡

● नश् धातो नेश स्यात् वा डे । नश्-टौदि (५६५) डः, वा नेश-आदेशः ।
(५४८) शान्तत्वात् नश् णत्वं । डो-ता (५७३) वा इम् नशिता । इमो विकल्पपक्षे
प्रपूर्वे नश्-डो-ता (७४१) नृष्, (१०८) घड् । घडो विकल्पपक्षे (१५४) षड्,
(४७) तस्थाने टः । “नश्मन्योरलिङ्यत्वं वक्तव्यम्” इति काशिका ।

† प्रणिशाम्यति, (७४०) शमादित्वात् दीर्घः, (५४८) गदाद्यन्-ने णत्वं । क्लाम्यति
(५८४) वा श्यन्, शन्मदित्वात् दीर्घः । विकल्पपक्षे शप् (५८३) षिवृक्तमेति दीर्घः,
क्लामति । आस्थत् अस-टौदि, (५६५) डः, (६५२) अस्थादेशः । पक्षे आसीदिति ।

* यस्—संपूर्वक यस् धातोः (५८४) श्यन् वा, संपूर्वकादन्वत् (७३८) नित्यं श्यन्
प्रयस्यति । लुभ डो-ता, (६०६) वा इम् लोभिता लोभ्या । मिद-तिप् श्यन् (७४०)
मिदगुणः मेद्यति । सू—तन्, (५७३) वा इम्, असविष्ट असोष्ट ।

(२३३) षो दी ङ य ऋये ।

७४३ । दीङ्छां यन् यङ्णौ ङा सनि तु वा ।

(दीङ्: ६।, ङां ७, यन् ११, यप्-णौ ७, ङा ११, सनि ७, तु ११, वा ११) ।

दीङ् छां यन्, यपि णौ च ङा, सनि तु वा स्यात् ।

अदास्त । दिदीये । *

(२३४) जनी स्य ङं प्रादुर्भावे ।

जायते । †

७४४ । जनवधः सेममो ऽकमवमाचमो
ज्णित्-कृदिणि खो ऽमयमविश्रमस्तु वा ।

(जन-वधः ६।, सेमम ६।, अ-कमवमाचमः ६।, ज्णित्-कृदिणि ७, खः १।,

अम-यम विश्रमः ६।, तु ११, वा ११) ।

जनो वधः सेमोऽमन्तस्य च कमवमाचम-वर्जस्य खः स्यात्
ज्णिति कृति इणि च, अम-यम-विश्रमस्तु वा । अजनि
अजनिष्ठ । जज्ञे । ‡

* यप् च णश्च समाहारे तस्मिन् । यप् इह (११७६) क्ताच्स्थाने जातः प्रत्ययः ।
णरिह गुणप्राप्तियोग्य इत्यर्थः । सनि तु ङा वा स्यादिति । अदास्त इति दी-टीतन्,
सिः, अनेन गुणिनि परे ङा, ङिस्त्वादन्त्यस्य स्थाने । ङा ए, हित्वं, अनेन यन् नित्वा-
दन्ते । जौ (गुणयोग्ये) दापयति । यपि प्रदाय । षो किं, दीयते । सनि दिदासते
दिदीयते । पाणिनिः ६।४।६३, ६।१।५० ।

† जायते, जन-ते, य्यन्, (५६७) जादेशः ।

‡ जनश्च वधश्च तत्तस्य । इमा सह वर्णमानः सेम्, सेम् चासौ अम् चेति तस्य ।
कमश्च वमश्च आ-चम् च ते, न सनि ते यच्च स तस्य । अच णच् ज्णौ, तौ इतौ यस्य
स ज्णित् । ज्णिवासी कश्चेति ज्णितकृत्, ज्णितकृच्च इण् च तत्तस्मिन् । अमश्च
यमश्च विश्रमश्च तत्तस्य । अकमवमाचम इति सेमम इत्यस्य विशेषणं । ज्णिति
कृति, अ-इत् ण-इत् कृत्प्रत्यये परे इत्यर्थः । यथा—ज्यण्, जन्यं वध्यं । अक, जनकः

(२३५) दीपी ङा ऋ दीपने ।

अदीपि अदीपिष्ट । *

एवं (२३६) पूरी ङा प्यायने ।

(२३७) पद्यौ ङ गतौ ।

(६४३) पदस्तनीष् वे इति । प्रख्यपादि, अपत्तातां । *

(२३८) बुध्यौ ङ अवगमने ।

अबोधि अबुद्ध । *

(२३९) नह्यौ ङा बन्धे ।

(२३७) नह्यौ धङ् भौ । अनास्तीत्, अनद्ध । *

इति दिवादि-पादः । .

३य पादः—स्वादिः ।

(२४०) षु ज न बन्धे ।

सुनोति, अभिषुणोति, सुनुतः सुन्वन्ति ।

(६२३) सुसुधोरितीम् । व्यषावीत् । असविष्ट असोष्ट । सुपुविवा
विसविष्यति विसोष्यति, (५७२) स्यान्तत्वान्न षः । †

बधक इत्यादि । अजनि, जन् टीतन्, (६४७) इण्, (६४४) तन्लोपः, (५७७) वृद्धिः, अनन ऋत्वः । पच्ये व्यां सिः, अजनिष्ट । ठौ ए, अङ्गे द्वित्वं, (२३०) उङ्लोपः, (४६) नस्थाने ज । पाणिनिः ७।१।३४; ३५ । वार्तिकं भाष्यञ्च ।

* दीप-टीतन् (६४३) इण् वा, (६४४) तन्लोपः, अदीपि । इणो विकल्पपक्षे अदीपिष्ट । प्रख्यपादीति (५४९) णत्वं । अबुद्ध इति बुध-तन्, इणो विकल्पपक्षे सिः, (५६२) सिर्लोपः । अनास्तीदिति अनिमृत्वात् (५७४) वृद्धिः ।

† सु-तिप्, (७१८) स्वादेः श्रु, (५४२) गुणः, सुनोति । अभिषुणोति, (५७२) षत्वं, (१०७) णत्वं । सुनुतः छित्त्वान्न णः । सुन्वन्ति, (५८८) उकारस्य वः । व्यषावीत्, वि-सु टी दि (५७२) अयपि षत्वं । टी-तन् (५७३) वा इम्, असविष्ट असोष्ट । ठौ-व सुपविब, (५७३) बहुसुनोस्त्वउगा इति इम् विकल्प निषेधात् (५८४) नेमसुमिति नियमेन नित्यमिम्, (५८८) उव्. (१११) षत्वं ।

(२४१) डु मि ज न क्षेपे ।

७४५ । मिम्यो र्यब्णौ डऽखललि लियस्तु वा ।

(मिम्योः ६॥, यप्-णौ अ, डा ॥१॥, ष-खल्-अलि अ, लियः ६॥, तु ॥१॥, वा ॥१॥)

अमासीत् । प्रण्यमास्त । *

(२४२) चि ज न चित्यां ।

७४६ । चेः कि र्वा सन्द्योः ।

(चेः ६॥, किः १॥, वा ॥१॥, सन्-ट्योः अ॥) ।

चिकाय चिचाय । चिक्रे चिच्रे । †

(२४३) स्तृ ज न स्तृतौ ।

७४७ । स्यादृद्दु-रस्कु वैम् सन्मढीसेः ।

(स्यादि-ऋत्-ऋत्-वुः ५॥, अस्कुः ५॥, वा ॥१॥, इम् ॥१॥, सन्-मढीसेः ६॥) ।

स्त्वर्ज-स्यादृदन्ता-दृदन्ताच्च वृजो वृङ्क्ष सनो मे स्थितयो-
र्दीस्योश्च इम् स्यादा । अस्तरिष्ट अस्तृत । स्तरिषीष्ट स्तृषीष्ट ।‡

* मि ज न, मी ज् य, मी ज न, मी कि, एषां ऊा स्यात् यपि गुणसाधन-योग्ये च, नतु खलि अलि च, लौघातीन् वा, ऊ इत् अन्त्यस्य स्थाने । अमासीत्, टौदि, सि, अनेन डा, आदन्तात् (५८८) इम्सनी । प्रण्यमास्त, मदाद्यन-ने णत्वं । पाणिनिः ६॥१५०, ५१ । वार्तिकश्च ।

† सनि—चिकौषति विचौषति । पाणिनिः ७॥१५८ ।

‡ स्य आदि र्यस्य स स्यादिः, स्यादिषाधौ ऋधेति स्यादृत्, स्यादृश्च ऋश्च वधेति तस्यात् । नास्ति स्तृ र्यङिन् सोऽस्तृत्वात् । ढी च मिथ ढीभिः, मे (आत्मनेपदे) ढीभिः मढीभिः, सन् च मढीषिश्च तस्य । स्त्वर्ज-संयोगादि-ऋदन्तात्, दीर्घ-ऋदन्ताच्च, उभयपदि-वृजः, आत्मनेपदि-वृङ्क्ष इत्यर्थः । अस्तरिष्ट इति लृ-टौतन्, अनेन सेरिम्, पश्चात् गुणः । इमो विकल्पपक्षे अस्तृत, (६५८) सेः क्लृप्तात् न गुणः, (५६२) सिलोपः । एवं ढी सीष्ट । पाणिनिः ७॥१४१, ५२, ४३ ।

(२४४) वृ ज न वृत्तौ ।

अवारीत् । अवरीष्ट अवरिष्ट अवृत । ववरिथ, ववृव ।

वरिषीष्ट वृषीष्ट । *

(२४५) धु ज न कम्पे ।

(६२३) सुसुधोरितीम्, अधावीत् ।

(२४६) ह्रि न वर्जने गतौ ।

प्रहिणोति । †

७४८ । हेः खेरनडि धिः ।

(हेः ६१, खेः ५१, अनडि ७१, धिः ११) ।

खेः परस्य हे धिः स्यात् तु अडि । जिघाय । ‡

(२४७) कृवि न कृतौ हिंसे ।

७४९ । कृविधिव्योः कृधी औ ।

(कृवि-धिव्योः ६॥, कृधी १॥, औ ७॥) ।

कृणोति । अकृण्वीत् (५६८) अतएवेदितो लुण् । चकृण्व् ।

कृण्विता । कृण्वतात् । §

* अवारीत्, व-टीदि, (१८७) व इत्यस्य प्रतिप्रसवात् (५५४) इम् । अवरीष्ट, व-टीतन्, सिः, अनेन वा इम्, (६२७) इमो वा दीर्घः, दीर्घ-विकल्पपक्षे अवरिष्ट, इमो विकल्पपक्षे अवृत, (६५९) सेः कित्वात् न गुणः, (५६२) सिलोपः । ववरिथ, व-टी-घप् (६१६) प्रतिप्रसवात् (५५४) इम् । ववृव टी-व, (५८४) इमनिषेधः । वृ-सीष्ट वरिषीष्ट वृषीष्ट, अनेन वा इम् । इमोऽभावपक्षे (६५९) कित्संज्ञा ।

† (५४९) हनमौनाहिवानिविति णत्वं ।

‡ अडि तु, अजोहयत् । पाणिनिः ७।३।५६ ।

§ कृवि-धिव्योरिकारानुबन्धात् विभक्त्युत्पत्तेः पूर्व्यं लुण् कृते कृन्व धिन्व इत्येतयोः औ परेऽकृ धि आदेशो स्यातामित्यर्थः । अकृण्वीदित्यादौ वकारस्य दन्त्येन कृण्वता-भावात् तस्मिन् परे (५०) न नस्यानुस्वारः ।

(२४८) दन्भु न दन्ने ।

देभतुः ददन्भुतुः । *

७५० । अन्य-ग्रन्थ-दन्भां यपि न-लोपो वा ।†

(ग्रन्थ-ग्रन्थ-दन्भां ६॥, यपि ७, नलोपः १, वा ११) ।

देभिथ ददन्भिथ ।

(२४९) धिवि न प्रीती ।

धिनोति ।

(२५०) अशू ड न व्याप्ति-संहत्योः ।

(५८०) स्यान्तादिति खेरान् । आनशे ।

इति स्वादि-पादः ।

४र्थ पादः—तुदादिः ।

(२५१) तुदौ ज श व्यथे ।

तुदति तुदते ।

(२५२) भस्जौ ज श पाके ।

भृज्जति । अभाचीत् । ‡

७५१ । भस्जो ऽरे णौ भर्ज वा ।

(भस्जः ६, अरे ७, णौ ७, भर्ज ११, वा ११)

* देभतुरिति (५६६) वा कित्संज्ञायां, (५६७) नलोपे, (५७९) दभयङ्गणात् खिलोपः, अकार एकारश्च ।

† अत्र यप् किङा इति कृते, दभि यथि इत्येतयोरेदनुवन्त्योः यप् धिभक्तौ (५६८) नलोपनिषेधापत्तिः स्यात् । “अन्यिग्रन्थिदन्भिभस्जौनां लिटः कित्त्वं वेति व्याकरणान्तरम्” इति भट्टोजिदीक्षितः ।

‡ तुदतीत्यादि (७३८) श प्रत्ययः, तस्य डिच्चात् न गुणः । भृज्जति (६६१) निः, अर्थात् रस्य ऋः । अभाचीत्, भस्ज-टौदि अनिम्बान् (५७४) वडिः, (२१२) स्वादिः सलोपः, (१५४) पङ्, (६०२) पस्य कः, (१११) सेः सस्य पत्वं ।

बभर्ज बभ्रज्ज, बभ्रज्जे बभर्ज्जे । *

(२५३) मुच लौ ज श प मोक्षे ।

(७४१) नुण् रघ इति नुण् । मुञ्चति । अमुचत्, अमुक्त । †

(२५४) । जि लिपौ ज श प लेपने ।

अलिपत् । अलिपत अलिप्त । ‡

(२५५) षिचौ ज श प उच्चणे ।

निषिञ्चति । न्यषिचत् । न्यषिचत न्यषिक्त । निषिषेच । §

(२५६) कर्त्तौ श प च्छिदि ।

(७३६) कृत्कृदितीम् वा । कर्त्तिष्यति कर्त्तस्यति ।

(२५७) घू श क्षेपे ।

विपुवति । व्यषावीत् । §

* नास्ति री यस्मात् सः अरस्मिन् । भर्ज्जो भर्ज्ज वा स्यात् अरे षौ गुणसाधन-
योगे इत्यर्थः । अर इति कथनात् अभावीदित्यत्र सिरूप गुणिनि परेऽपि तदुत्तरं टीदि-
रूप-रस्य विद्यमानत्वात् न भर्ज्जदेश । बभर्ज बभ्रज्ज इति ठी णप्, वा भर्ज्जदेशः,
(६४) सस्य दः, (४६) दस्य जः । बभ्रज्जे, ठी ए (५६६) कित्त्वेऽपि (६६२) व्यां न
वेपच्छामिति जिनिषेधः । 'कित्त्वाभावपक्षे गुणसाधनयोग्यत्वे सति भर्ज्जदेशः ।
पाणिनिः ६।४।४० ।

† अमुचत्, मुच-टीदि (५६५) लिदित्वात् ङः । अमुक्त इति आत्मनेपदे ङस्याप्राप्ती
सिः, औदित्वादिसोऽभावे (६५६) सेः कित्त्वात् न गुणः, ततः (५६२) सेलौप ।

‡ लिप-टीदि, (६१८) ङः, अलिपत् । टीतन्, आत्मनेपदे तेनैव वा ङः । पक्षे षिः
(६५६) कित्संज्ञा, (५६२) सेलौपिः । निषिञ्चति, नि-भिच-तिप् (७४१) नुण्, (५७२)
षत्वं । टीदि, टीतन्, लिपवत् साध्यं, अमव्यवधानेऽपि षत्वं । ठीणप् निषिषेच,
(५७२) द्विरुक्तस्यापि षत्वं ।

§ विपुवति, वि-सू तिप् (५८८) उव्, (५७२) षत्वं । व्यषावीत् (५७३) वेसूदिति सूवे
सूति सूय यङ्गात् अस्मात् (५५४) नित्यमिम्, (५७४) अजन्तत्वात् ङङिः, अम्यपि षत्वं ।

(२५८) व्रथू श च्छेदे ।

व्रथति । अव्रथीत् अव्राचीत् । वव्रथ वव्रथतुः । *

(२५९) ऋच्छ श गमनमोहकाठिन्येषु ।

७५२ । ऋच्छो गुष्ठयां । (ऋच्छः ६१, गुः ११, व्यां ७१)

आनच्छ । †

(२६०) कृ श विक्षेपे ।

(६२८) ऋदिरणाविति इर् । किरति । चकरतुः । करीता करिता । ‡

७५३ । प्रत्युपोपात् क्रः सुम् हिंसाच्छेदे ।

(प्रति-उप-उपात् ५१, कः ६१, सुम् १२१, हिंसा-च्छेदे ७१) ।

प्रत्युपाङ्गिसायां उपाच्छेदे किरतेः सुम् स्यात् । प्रतिस्किरति उपस्किरति । §

(२६१) वृन्प श प्रीणने ।

* व्रथ-तिप् (६६१) त्रिः, व्रथति । टीदि (५७३) ऊदित्वात् वा इम् । पक्षे (५७४) अनिमलात् व्रत्रिः, (१५४) षड्, निमित्तस्यापयि नैमित्तिकस्यापय इति व्याधित् चकारनिमित्तकस्य शस्य पुनर्दन्त्यत्वे (२१३) स्वादेः स-लोपः ; (६०२) यस्य कः, (१११) कवर्गात् पत्वं । वव्रथतुः (६६२) त्रिनिषेधः ।

† ऋच्छो णः स्यात् व्यां । ऋच्छ-धातो लृङ्ङोऽभावात्, अतसादिविभक्तौ च कित्वात् गुणायामौ विधिरयं सामान्यतरेविषयः । तेन आनच्छं आनच्छं गुरित्वादि, (५८०) खेः स्थाने आन् । पाणिनिः ७।४।११ ।

‡ चकरतुः (६२६) गुणः । करीता करिता (५५४) इम्, (६२७) इमो वा दीर्घः ।

§ प्रतिश् उपपद्य प्रत्युप, प्रत्युपश्च उपपद्य प्रत्युपोयं तस्मात् । हिंसा च छेदश्च हिंसा-च्छेदं तस्मिन् । प्रतिस्किरति द्विनस्ति, उपस्किरति द्विनस्ति द्विनस्ति वा इत्यर्थः । (५७२) परि नि वि सेन सुमेत्युक्तं अत्र प्रतिपूर्वस्य न बलम् । पाणिनिः ६।१।१४०, १४१ ।

७५४ । तृन्पां न-लुक् वा श-णौ ।

(तृन्पां ६॥, न ११, लुक् ११, वा ११, श-णौ ७) ।

तृन्प तृन्प तृन्फ तृन्फ रिन्फ गुन्फ टृन्भ उन्भ शुन्भां
नकारस्य लुक् वा स्यात् शेषौ च । तृपति तृप्ति । *

(२६२) चृती श प हिसे ।

चर्त्तिष्यति चर्त्तस्यति । †

(२६३) प्रच्छी श ज्ञीप्से ।

पृच्छति । अप्राचीत् । प्रप्रच्छ प्रप्रच्छतुः । ‡

(२६४) सृजौ श विसर्गे ।

अस्माचीत् । ससर्जिथ सस्रष्ठ । §

(२६५) टु मसृजौ श स्राने ।

मज्जति । अमाङ्चीत् । ¶

(२६६) स्पृशौ श स्पृशि । .

अस्पाचीत् अस्पार्चीत् अस्पृक्षत् । ||

* बहुवचनं गणार्थम् । गणश्च वृत्तौ नवमहाकः स्वयं स्पष्टीकृतः । णौ इति गुण-
साधनयोग्यप्रत्यये इत्यर्थः । यथा, तर्पयति तृप्पयतीत्यादि । तृपतीति शेषे परे न-लुक् ।
विकल्पपक्षे (५०) नस्थानुस्वारः, (५१) अनुस्वारस्य मः । वार्त्तिकम्, नात्र तृन्पः ।

† (७३६) वा इम् ।

‡ पृच्छतीति (६६१) जिः । अप्राचीदिति (१५४) षड्, (६०२) षस्य कः, (५७४)
अनिम्नत्वात् वडिः, (१११) पत्वम् । प्रप्रच्छतुरित्यत्र (६६२) न जिः ।

§ सृज-टौदि, सिः, (५६१) सिस्थाने इम्, (६०४) नित्यं ऋस्थाने रः, (५७४)
अकारस्य वडिः, (१५४) षड्, (६०२) षस्य कः, (१११) पत्वं । टौ-द्यप्, (५८६) वा
इम् । इमविकल्पपक्षे षड्, (४०) यस्य ठः ।

¶ मसृज-तिप् (६४) सस्थाने द, (४६) दस्थाने न । टौदि, (७४१) गुण्, (२१३)
सलोपः, (५०) नस्थानुस्वारः, (५१) अनुस्वारस्य डः ।

|| स्पृश-टौदि, (६०३) सिः, (६०४) ऋ रः, ततः वडिः, षड्, सस्य कः, पत्वं ।
र-विकल्पपक्षे ऋकारस्य वडिः । सि-विकल्पपक्षे (६०५) सक् ।

(२६७) विच्छ श गती ।

विच्छायति विच्छति । अविच्छायीत् अविच्छीत् । *

(२६८) मृशौ श मृशि ।

अम्राचीत् अमार्चीत् अमृचत् । †

(२६९) इषु श वाच्छे ।

इच्छति । (६०६) वेमसहेतीम् वां, एषिता एष्टा । ‡

(२७०) कुट शि कौटिल्ये ।

७५५ । कुटां ण्वी जिणति ।

(कुटां ६॥, ण्वी १॥, ज्णिति ७) ।

कुटादे ण्विंश स्यात् जिति णिति च, नान्यत्र । अकुटीत् ।
चुकोट । §

(२७१) व्यच शि व्याजे ।

विचति । विव्याच, विविचतुः । §

* विच्छ-तिप् (६३७) आशः, (६३१) धातुसंज्ञा, ततः भूदित्वात् तिप्प्रथो ।
आश-विकल्पपक्षे तुदादित्वात् शः । टीदि स्थष्टं ।

† मृश टीदि, स्पृशवत् । इष-ति (५९७) इच्छ-आदेशः ।

‡ ज च ण च ज्ञौ, तौ इतौ यस्य स ज्णित् तस्मिन् । जित्-णितोः परयोः
गुणवृद्धौः सिद्धौ पुनर्विधानं नियमार्थं, तेन कुटादीनां जित्णिष्ठास्यत्र गुणवृद्धौ न
स्तेः इति नियमः । जित्-णितोस्तु गुणभासग्यां गुणः, वृद्धिसामग्यां वृद्धिरित्यर्थः ।
अतएव, अकुटीत् कुटिष्यति कुटनमित्यादौ न गुणः । नू शि स्तवने इत्यादीनां अनु-
वौदित्यादौ न गुणो न च वृद्धिः, अगुणत्वादुक् च । एवं तुविष्यतीत्यादि । कुटादिभ्य-
कुट पुट कुच गुज गुड डिप कुर स्फुट सुट वृट तुट चूट कूट लुड कड लुड लड कुड
पुड घुट तुड युड खुड कुड स्फुर (फुल) स्फुल (स्फर) स्फुड चुड वृड लुड भुड गुर
नू धू गु धु (धुव) क (क्) । लिख मिल इति द्वौ विकल्पेन कुटादिभ्यगतौ भवत इति
प्राचीनाः । पाणिनिः १।२।१ ।

§ विचति (६६१) जिः ।

७५६ । व्यचो जि-रञ्जिदसि ।

(व्यचः ६।, जिः १।, अञ्जिदसि ७।) ।

विचिता । *

(२७२) चुट शि च्छेदे ।

चुत्यति चुटति । †

(२७३) स्फुर शि स्फूर्त्तौ ।

निष्फुरति निस्फुरति । ‡

एवं (२७४) स्फुल शि स्फूर्त्ति-चलनयोः ।

(२७५) नू शि स्तवने ।

अनुवीत् । नुनाव । §

(२७६) मृ ङ श मृत्तौ ।

७५७ । मृङ् टीक्ष्य मं । (मृङ्ः ५।, टीक्ष्य ७, मं १।) ।

व्यां व्या-मत्ये च मृङ्गो मं स्यात् । ¶ (६२०) ऋद्भिः शयकटीगे ।

* जच णच ज्णी, तौ इतौ यस्य स जित, जिञ्च यमञ्च ज णिदम्, नञ्-योगे तस्मिन् । व्यचो जिः स्यात् न तु जिति णिति अस्मि च । यथा विचिता विचिष्यति विच्यते विव्यञ्च विविचत्तिरित्यादि । जिति णिति अस्मि तु व्याचर्यान् व्याचक. उरु-व्यथाः (१०३२) । (पाणिनिमते तु किति ङिति परं एव जिः नात्यन्त) ।

† (५६४) क्रमक्रमति श्यन् वा ।

‡ (६२५) विस्फूर्त्ति वा पत्वं ।

§ अनुवीदिति कृटादित्वात् गुणवृद्धौ निषेधे, (५८८) ध्वोरित्युक् ।

¶ टीक्ष् टीक्ष् अञ्च टीक्ष् तस्मिन् विषयमस्मिन् । मृङ्गो ङिच्छापि व्यां व्याम् अपत्ये च विषये स स्यादिति नियमः, अन्त्ये तु परस्मैपदमेव । आत्मनेपदमिच्छन्ति परस्मैपदिनां क्वचिदिति न्यायं कदाचिदतदर्थस्य स्यादित्वात् क्वचित् । पाणिनिः १।१।६१ ।

स्त्रियते, अमृत, मृषीष्ट । एषु किं, ममार, मरिष्यति । *

(२७७) ओ विजी ङ श भी-कम्मे ।

७५८। विजे णु नैमि । (विजे: ६१, णः ११, न ११, इमि ७) ।

विजे णु न स्यादिमि । अविजिष्ट । †

इति तुदादि-पादः ।

१म चतुर्गणाध्यायः ।

७मः । २य-चतुर्गणाध्यायः ।

१म पादः—रुधादिः ।

(२७८) रुधिरो ध जि जावरणे ।

रुध्वि । *

७५९। नणो न्ने ऽणौ । (नणः ६१, न् ११, ने ७, अणौ ७) ।

नणो नकारः स्यादणौ रे । रुन्धः रुन्धन्ति । †

* स्त्रियते (५८८) इस्थाने इय । असत मृषीष्ट, समयत्र (६५९) कित्संज्ञा ।

† विजेः किदिम् इति कृते सिद्धावपि स्यदर्थमेव कृतं । पाणिनिः १।२।२ ।

• रुध-ति (७३८) ग्रन्, णकारित्वात् (१७) अन्त्याचः परे, अदन्तनकार-स्थितिः ; (१०७) णलं, (५७५) तस्थाने धः, (६४) घस्य दः ।

† अरे नणो ऽसम्भवात् अच र इति अष्टार्थः । एवं परसूत्रेऽपि । अदन्त-न-स्थाने न् स्यादित्यर्थः । रुन्ध इत्यादौ, तयो यवैकवर्ग्या मध्यमस्तत्र लुप्यते इति प्रमाणात् मध्यवर्ति-धकारस्य लोपः । तवर्गयुक्त-नकारस्य णलाभावः । पाणिनिः ६।४।१११ ।

अरुणत्, अरुणः अरुणत् । अरुधत् अरौक्षीत् । *

(२७८) कृदु ज धिर् देवने ।

(७३८) कर्हिष्यति कर्त्स्यति ।

एवं (२८०) तदु ज धिर्नादरे ।

(२८१) तह ध हिंसे ।

७६० । तह इण् पिङ्गस् । (तृहः ६।, इण् ११।, पितृहस् ७।) ।

तहो नण इण् स्यात् पिति हसे रे । तणेदि तण्डः तृहन्ति ।

अतर्हीत् अतर्क्षत् । †

(२८२) हिसि ध कि हिंसे ।

७६१ । नणो न लोप्यः । (नणः ५।, न ११।, लोप्यः १।) ।

हिनस्ति । ‡

(२८३) अनू ध जि व्यक्ति-गति-मन्त्रणे ।

अनक्ति । ‡

* अरुणदिति व्यादिप्, (६७२) देलोपः, (६४) धस्य त (द वा) । व्याः मिप्, (६८०) धस्य रेफे, रस्य विसर्गः ; रेफविकल्पं (६४) धस्य त् । व्यादि, (५६५) इरित्वात् ङः । डविकल्पे अनिमत्वात् (५७४) वृद्धिः, अरौक्षीत् ।

† पिशाधौ हसचाधौ रथेति तस्मिन् । इणो णित्वात् नणः अन्त्याचः परे स्थितिः । तृह-तिप्, (७३८) नण, तृह, अनन इण्, तृनह इति स्थिते, (१७५) हस्य ङः, (५७५) तस्य धः, (५७) धस्य ङः, (७७) ङलोपः, (१०७) णत्वं, तृणेदि । तृह-तस् तण्डः, (७५८) नणो नकारे (४७) नस्य णकारः, अत्यत् पूज्येवत् । अन्ति तृहन्ति, (५०) नस्यानुस्वारः । टौदि, (५७३) ऊदित्वात् इम अतर्हीत्, इमो विकल्पपक्षे (६०५) अनिमत्वात् सक, (१७५) हस्य ङः, (६०९) ङस्य कः, (१११) षत्वं । तहधातोः लुदादिगणीयस्येव ऊदित्वमिति कातन्त्राः । पाणिनिः ७।१।८९ ।

‡ नणो नः परो नकारो लोप्यः स्यात् । हिंस-तिप्, अतएवेदितो नण् हिनस्, ततः रुधादित्वात् नण् हिनन् इत्यस्य अनन नणः परो न लोप्य, हिनस्ति । एवं अनू अनक्ति, अनू अनक्ति । पाणिनिः ६।४।१२ ।

७६२ । अन्जः से रिम् पे ।

(अन्जः ५।, सेः ६।, इम् ११।, पे ७।) ।

अन्जः परस्य सेरिम् स्यात् पे । आञ्जीत्, आनञ्ज । *

(२८४) जि इन्धी ङ ध दीप्ती ।

इन्धाञ्चक्रे । †

इति रुधादि-पादः ।

२य पादः—तनादिः ।

(२८५) तनु ज द विस्तृती ।

तनोति तनुतः तन्वन्ति, तन्वः तनुवः तन्मः तनुमः । *

७६३ । से लुक् त-थासो स्तन्भ्यो ङकुर्वा ।

(सेः ६।, लुक् ११।, त-थासोः ७।, तन्भ्यः ५॥, अकुः ५।, वा ११।) ।

कवृर्जात् तनादेः सेर्लुक् स्याद्वा त-थासोः परयोः ।

अतत अतनिष्ट, अतथाः अतनिष्ठाः । †

* अन्जधातोर्दृष्ट्वादिमत्वे नियार्थे विधानं । सेन्वव, अञ्जिता अङ्क्ता, अञ्जिष्यति अङ्क्ष्यति इत्यादि । आनञ्जति (५८०) स्यान्तादिति खेरान् । पाणिनिः ७।२।७१ ।

† (५८२) विज्जादीत्याम्, (५८३) कप्रयोगः ।

* तनोति (६८८) शुप्, (५४२) शुप् उकारस्य गुण । तन्वन्तीत्यादौ (१५) उस्थाने व । तन्व इत्यादौ (६२२) उकारलोपो वा ।

† तथ याम् च तौ तयोः । याम्साङ्गवर्थात् त इति आत्मनेपदस्यैव । अथवा परस्मैपदस्य तां तं त ण्व अतानिष्टां अतानिष्टं अतानिष्ट एष्वपि प्रथक्तेः । तथो-
रत्युक्ते चिदावपि याम्यद्वयं स्पष्टार्थं । अतत अतथाः इति, अनेन सेर्लुक्, लुक्

(२८६) षनु ज द दाने ।

सनोति । असात असनिष्ट, असाथाः असनिष्ठाः । सायात्
सन्धात् । *

(२८७) क्षणु ज द वधे ।

अक्षणीत् । †

(२८८) क्षिणु ज द हिंसायां ।

७६४ । नोप्युङो गु र्वा त्वृतः ।

(न । १।, उपि ७, उङः ६।, गुः १।, वा । १।, तु । १।, ऋतः ६।) ।

क्षिणोति । ‡

(२८९) ऋणु ज द गती ।

ऋणोति अर्णोति । ‡

(२९०) डु क्त ज द करणे ।

करोति । ‡

७६५ । कुरुव्लोपो व्ये । (कः ५।, उव्लोपः १।, व्ये ७।) ।

कुर्वः कुर्मः, कुर्यात् । चक्रव । §

करणान् (६३) त्यलोपं त्यल्लक्षणमिति न्यायिन गुणि-सौ परे कार्यनिषेधे, अगुणिनोः
तथासौः परयोः (६०६) जम्लोपः । अक्तुः किं, अकृत अकृथाः उभयत्र (६५६) सेः
किञ्चात् गुणाभावे, (५६२) नित्यं सिलोपः । पाणिनिः २।४।७६ ।

* असातेत्यादि अनेन सेर्लुकि, (६५५) खनसर्नति डा, पधे (५५४) सेरिम् ।
सायात् सन्धादिति विकल्पेन डा ।

† अक्षणीदिति (५०६) क्षणवर्जनात् न वृद्धिः ।

‡ उपि उङो गु नं स्यात्, उङ ऋकारस्य तु वा । क्षिण-ति, (६८८) उप्,
तस्मिन् परे क्षिण उङ इकारस्य न गुणः, तिपि परे उप ऋकारस्य (५४२) गुणः ।
ऋणोति अर्णोति इत्यत्र उङ ऋकारस्य वा गुणनिषेधः, एवं दृणोति तर्णोति इत्यादि ।
उङः किं, क्त-तिप् करोति, अत्र अन्त्य-ऋकारस्य नित्यं गुणः । पाणिनी मतभेदः ।

§ वच मच यच वृचं तस्मिन् । क्तजः परस्य उपो लोपः स्यात् वे मे ये च परे ।
कुर्वः इत्यादि व म य परेषु उपो लोपः, (२२८) व्यनच्तयौक इत्यत्र कुरुवर्जनात् न

**७६६ । समपरेः सुमुपात्तु भूषा-सङ्घ-प्रति-
यत्न-विक्रताध्याहारे ।**

(सम्-परैः ५।, सुम् १२।, उपपत् ५।, तु १२।, भूषा-सङ्घ-प्रतिपद-विक्रताध्याहारे ७।) ।

आभ्यां कृजः सुम् स्यात् उपात्तु भूषादावर्थे । संस्क्रोति, सम-
स्कृषातां, सञ्चस्करिथ, सञ्चस्करिव, संस्क्रियात्, संस्कृषीष्ट ।
परिस्क्रोति, पर्यष्कार्षीत् पर्यष्कार्षीत्, उपस्क्रोति ॥

**७६७ । हस्ते पाणौ प्राध्वं जीविकोपनिषदो
व्यस्य कृजि स-स्तिरो मध्ये पदे निवचने मनस्युर-
स्युपाजेऽन्नाजे साक्षादादेस्तु वा ।'**

(हस्ते—उपनिषदः ६।, व्यस्य ६।, कृजि ७।, सः १।, तिरस्—साक्षादादेः ६।,
तु १२।, वा १२।) ।

हस्तेकरोति, तिरस्क्रोति करोति-तिरः ।

इति तनादि पादः ।

दीर्घः । करोमीत्यत्र, लोपस्वरदेशयोस्तु स्वरदेश-विधिं ब्रूयति न्यायेन गुणएव ।
टी व चक्रव (५८३) नेमसुमिति निर्दिष्टात् न इम । पाणिनिः ६।४।१०८, १०९ ।

* सम्-परिभ्यां कृजः सुम् स्यात्, सुम् उकारित् चिह्नार्थः, सकारित् (१७) कृषातो-
रादौ सकारस्थितिः । अर्थानभिधानेऽपि पाणिनिमतैकवाक्यत्वात् भूषासङ्घयोरेव ;
“सम्पृञ्चस्य कृजिपृणोऽपि सुट्” इति भिन्नान्तकोमुदी । उपात्तु भूषादावर्थे । भूषा
अलङ्करणं । सङ्घ समूहः । प्रतिपदो गुणान्तराधानं । विकृतं खडपस्यान्यथाभावः ।
अध्याहारो वाक्यस्य अशुताकाङ्क्षित-शब्दोपादानं । समस्कृषातां टी-आतां, (७४७)
स्कृवर्जनात् न इम् । (६५९) कृतसंज्ञायां न गुणः । सञ्चस्करिथ टी-थप्, (६१६)
स्कृवर्जनात् इम् । सञ्चस्करिव टी-व, (५८३) असुमिति कथनादिम् । संस्क्रियादिति
टी-यात् (६१५) स्कुम् व्याभवेति उक्तः गुणनिषेधः । (६२०) ऋस्थानि रिः । संस्कृषीष्ट
(६५९) कृतसंज्ञायां न गुणः । परिस्क्रोति (५७२) षत् । टी-दि (६१३) विकल्पेन
पत्वं । पाणिनिः ६।१।१३७, १३८, १३९ ।

+ हस्ते इत्यादेः उपनिषदन्तस्य अन्यस्य कृज धातौ परपदे नित्यं समासः स्यात्

३य पादः—क्रादिः ।

—४८—

(२८१) डु क्री ज ग द्रव्यविपर्यये ।

क्रीणाति । (७०१) आद्योरिति, क्रीणन्ति ।

(२८२) स्कु ज ग न उद्धृती ।

७६८ । स्कु स्कन्भ स्कुन्भ स्तन्भ स्तुन्भभ्यः
शुन्नौ घे रे । (स्कु—स्तुन्भभ्यः ५॥, शु-श्रौ १॥, घे ७, रे ७) ।

एभ्यो घेऽर्थे शुः आ च स्यात् रे परे ।*

स्कृनोति स्कृनाति, विस्कृभ्रीति (६२५) विस्कृभ्रेति घः—विष्कृ-
भ्राति । एवं विस्कृभ्रीति विस्कृभ्राति, विष्टभ्रीति विष्टभ्राति,
व्यष्टभत् व्यष्टभ्रीत्, वितष्टभ । स्तुभ्रीति स्तुभ्राति ।†

(२८३) मी ज ग वधे ।

(७४५) मिस्योरिति डा, अमासीत् अमास्त ।

तिरःप्रभृतेभ्यु वा । एष समासः एकपदीभावमात्रं न तु हन्तादेरेकतमः । समास-
करणश्च (३६६) पूर्वनिपात-नियमार्थं क्तापी यवर्थश्च । हस्ते पाणौ स्त्रीकारे । प्राध्वं
वन्धनानुकूल्ये । जीविकोऽपिपदी उपसायां । तिरोऽन्तर्धाने । मध्ये पदे निवचने
भमसि उरसि इति पञ्च अनुपपन्ने एव, उपपन्ने तु उरसि कृत्वा हस्तं श्रुते, पदे कृत्वा
सक्तं श्रुते आ, इत्यादौ न समासः । उपानि अन्वागे वलाधानार्थे । साक्षादादेरभुत-
तत्वात् । आदिना—भिष्या अज्ञा नमस् आविस् प्रादुस् वहिस् वशे इत्यादि । पाणिनिः
१।४।७१—७८, वार्त्तिकश्च ।

* स्कन्भ स्कुन्भ स्तन्भ स्तुन्भ शु रीधने इति चत्वारः सौवा घातवः । पूर्व-
घातपाठे ये न दृश्यन्ते पदविशेषसाधनार्थं सूत्रे तु दृश्यन्ते ते सौवाः । स्कु आदयः पञ्च
स्वादिवर्णयोगाः क्रादिगणयोगाय । पाणिनि ३।१।८२ ।

† विस्कृभ्रीति सूत्रे द्वा-प्रत्ययस्य यद्वहणात् विस्कृभ्रीतीत्यत्र न प्लवं । विष्टभ्रीति
विष्टभ्राति उभयत्र (५७२) गीक इति प्लवं । व्यष्टभदित्यादि (५६५) डो वा, उभयत्र
अभ्यपोति प्लवं । वितष्टभ्राति खिव्यवधानेऽपि प्लवं ।

(२८४) पू ज गि शोधने ।

७६६ । प्रादेः खो ने व्यादेस्तु वा ।

(पू-आदिः ६।, खः १।, ने ७।, व्री-आदिः ६।, तु ११।, वा १२।) ।

ष्वादीनां खः स्यात् ना-त्वे परे व्यादेस्तु वा । पुनाति ।*

(२८५) कृ ज गि हिंसे ।

अकरीष्ट अकरिष्ट अकीर्ष्ट । करिषीष्ट कीर्षीष्ट ।†

(२८६) धू ज गि कम्पे ।

धुनाति । अधावीत् अधीषीत् ।‡

(२८७) ग्रह ज गादाने ।

गृह्णाति ।§

७७० । हसान्नानो हौ ।

(हसात् ५।, ना १।, आनः १।, हौ ७।) ।

हसात् परो ना आनः स्यात् हो परे । गृहाण । अग्रहीत् ।

जग्राह जग्रहत्तुः जग्रह्यि ।§

* ने आप्रत्यये परे इत्यर्थः । प्रादिस्तु—पू लू धू कृ सु वृ शू खू मू प वृ टू
धू नू भू मू गू जू कृ ज्या रौ लौ ल्यौ (ल्यौ) त्रौ ल्यौ (चौ) भौ इति । ज्या गि अराया-
मित्यस्य प्रादिफलत्वं—जीन. जीनवानित्यत्र त्वादित्वात् (१०५२) तस्थाने न । पाणिनिः
७।३.८० ।

† अकरीष्टत्यादि (७४७) इम, (६२७) वा इमो दीर्घः, इमो विकल्पपचे (६५६)
कित्सञ्जायां, (६२८) कृकारस्य इर्, (२२८) दीर्घः । एवं हो-सीष्ट वा इम, पचे
कृ इर्, तस्य दीर्घः ।

‡ (५७३) विसृदिति वा इम, पचे (५७४) अनिस्तत्वात् वृद्धिः । गृह्णाति (६६१)
जिः, रस्थाने कृ ।

§ ग्रह-ग्री-हि (६६१) जिः, अनेन ना स्थाने आन, (५४७) अकारात् हेर्लोपः ।
एवं वधानं पुषाणं सुषाणं इत्यादि । हसात् कि, जानीहि । अग्रहीदिति (५७६)
ह्रासत्वात् न त्रिः । जग्रहत्तुः (६६१) जिः । पाणिनिः ३।१।८३ ।

७७१ । ग्रहेरिमो घोऽध्यां ।

(ग्रहः ५१, इमः ६१, घः ११, अध्या ७) ।

ग्रहेः परस्व इमो घः स्यात्, न तु अध्यां । ग्रहीता ।*

(२८८) गृ ज गि हिंसे ।

७७२ । गृपट्रां खो वा कित्ठ्यां ।

(गृ-पृ-ट्रां ६॥, खः ११, वा ११, कित्-ठ्यां ७) ।

एषां खः स्यात् किति अध्यां वा । शयतुः शयतुः ।†

एवं (२८८, ३००) जि पृ गि पाल्लने, ह गि विदारि ।

(३०१) ज्या गि जरायां ।

जिनाति, जिज्यो ।‡

(३०२) व्री गि वृत्त्यां ।

त्रिणाति त्रीणाति ।‡

(३०३) ज्ञा ग बोधि ।

जानाति ।‡

(३०४) अन्य ग मोक्षे ।

अय्याति । अयतुः शयन्यतुः, अयिथ शयन्यथ ।‡

* एवं ग्रहीतुं ग्रहीयति इत्यादि । ठान्तु जयहिथ जयहिब । पाणिनिः ७।२।३७।

† शयतुर्गति क्रस्त्राभावपक्षे (६२६) गुणः । एवं पप्रतुः पपरतुः, दद्रतुः ददरतुः । पाणिनिः ७।४।१२ ।

‡ जिनातीत्यादि (६६१) जिः या स्थाने इः । त्रिणातीत्यादि (७६६) वा क्रस्त्रः । जानातीति (५६०) जा-च्चादेशः । अय्यातीति (५६७) न-लोपः । शयतुरित्यादि (५६६) कित्पक्षे न-लोपः, (५७६) खिलीनादिथ । अप् (७५०) शयन्यथेति न-लोपः पक्षे खिलोपाद ।

एवं (३०५) ग्रन्थ ग दर्भे ।

(३०६) कुष ग निष्कोषे ।

(५७३) वेमूदितीम् वा । निरकोषीत् निरकुक्षत् ।*

(३०७) अग्र ग भोजने ।

अग्रिता अष्टा ।†

(३०८) ह ज ग वरणे ।

अवरीष्ट अवरिष्ट अवृत । ववृषे । वरिषीष्ट वृषीष्ट ।‡

इति क्रादि-पादः ।

४र्थ पादः—चुरादिः ।

(३०९) चुर कि स्तेये ।

७७३ । चुर्यो जि वर् । (चुर्यः ५॥, जिः ११, वा ११)।

चुरादि जिः स्वाहा स्वार्थे । चोरयति चोरयते । अचूचुरत् ।

चोरयामास । चोर्यात् । पचे चोरतीत्यादि । *

* निरकुक्षदिति अग्निम्पचे (६०५) सक, (६०२) पस्य कः, (१११) पत्वं ।

† अग्रिता अष्टा (६०६) वेमसहृतीम् वा, (१५४) पङ्, (४७) तस्थाने ट ।

‡ अवरीष्ट्यादि (७४७) वा इम्, (६२०) इमो वा दीर्घः, अग्निम्-पचे (६५९) सेः कित्त्वं, (५६२) मित्त्वोपः । ठी से ववृषे, (५८४) नेममुमिति इम्-निषेधः । वरिषीष्ट्यादि (०४०) इम्, पचे (६५९) कित्संज्ञायां न गुणः ।

* वा शब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् चुरादिभ्यो जिर्नित्यः, चुराद्यन्तर्गतात् (किङ्कारानु-बन्धात्) युजादेर्जिञ्चो स्यादित्यर्थः । पचे गणान्तरनियमाभावात् सामान्यगणो भ्वादि-रित्यर्थः । यत्तु चुरधातोः किङ्कारानुबन्धकरणं पचे चोरतीत्युदाहरणस्य तत् कदाचित् चुरादेर्जनित्यलगापनार्थः । अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीति न्यायात् चुरादेः

(३१०) कृत क संशब्दे ।

७७४ । कीर्त्तः कतः । (कीर्त्तः ११, कृतः ६४) ।

कृतः कीर्त्तः स्यात् जी । कीर्त्तयति । *

(३११) गण त् क सङ्ख्यानं ।

७७५ । हसाल्लोपोऽशित्यदयोः ।

(हसात् ५१, लोपः ११, अशिति ७, अत-योः ६१) ।

हसात् परयोः अकार-यकारयोर्लोपः स्यादशिति । गणयति । †

७७६ । वेङ् गणकथः खेर्जगडि ।

(वा ११, ईङ् ११, गण-कथः ६१, खेः ६१, जाडि ७) ।

स्वाथे जिः । चुरादिभ्यो जे जिर्ल्लेऽपि उभयपदं न स्यात्, अन्यथा स्म अ क वितके इत्यादेर्जातुवन्तो व्यर्थः स्यात्, तेन डितयुरादे-रात्मनेपदं, जितयुरादेरुभयपदं, उभय-भिन्नचुरादेः परस्मैपदमिति । यत् अत्र उभयपदोदाहरणं तत् कदाचिदात्मनेपदसिद्धार्थं । चोरयतीत्यादि चुर-जिः, (५४२) गुणः, चोरि इति (६३१) धातुसंज्ञायां, तिप् शप् गुणाः । चोरि-टोदि, (५५०) अमागमः, (६१३) जिथीत्यङ्, (५५८) चोरि इत्यस्य डित्वे, (५६४) खेराद्यचः परभागस्य रि इत्यस्य लोपः, (५५६) खेः ओकारस्य उकारे, (६३८) जाङ्गुङः ख इति मूलधातोरोकारस्य ऋस्वे, (६३६) खेः सन्वदिति खेरुकारस्य दीर्घे, (६४१) जर्लोपः, अचूर्दिति । ठी-णप्, (५८२, ५८३) आम्, अस्-प्रयोगश्च । ठी-यात्, जे लोपे, त्यलोपे त्यलक्षणमिति न्यायात् गुणस्थितौ चोर्द्यादिति । पाणिनिः ३।१।२५ । तन्माते आधुपेयगणात् विभाषा ।

* सर्वत्र कीर्त्तादेशे, गणपाठे कृतधातुकरणं कदाचित् कीर्त्तादेशी न स्यादिति ज्ञापनार्थं, तेन अचौकृतदित्यपि । पाणिनिः ७।१।२०१, ८।२।७८ ।

† अत्र च यद्य तौ तयोः । प्रकरणवलात् धातुसंज्ञकस्त्वेव अकार-यकारयो लोपः, तेन हसतोत्यादौ न स्यात् । हसात् किं, बोधयिता । अशिति किं, ईर्ष्यति । अरे इति नीक्ता अशितौति कथं, मय्य वसे इति धातीयङ्लुकि खी यात् संमन्यात् इत्यत्र यकारलोपाधेम् । गणयतीति जी अनेन अकारलोपे, लोपोऽप्यादेश उच्यते इति न्यायेन स्थानिवच्चात् न वृद्धिः, एवं कुण त् काभाप-मन्त्रयोरित्यादीनां कुण-यतीत्यादौ न गुणः । पाणिनिः ६।४, ४८, ४९ ।

गण-कथयोः खेरीङ् स्यात् वा जगङि । अजीगणत् अजगणत्,
(६३८) अग्लोपित्वान्न इः । *

(३१२) कथ त् क वाक्यप्रबन्धे ।

अचीकथत् अचकथत् । *

इति चुगादि-पादः ।

२य-चतुर्गणाध्यायः ।

८मः । ३य-चतुर्गणाध्यायः ।

१म पादः—जगन्तः ।

७७७ । जिः प्रेरणे । (जिः १, प्रेरणे ७) ।

घो जिः स्यात् प्रेरणार्थे । *

* ईङ् डानुवन्धात् अन्यवर्णस्थाने भवति । अजीगणदित्यादि गण जिः पूर्वसूत्रेण
अकारलोपे गणधातोः टी-दि, (६१३) अङ्, ततः डित्वादि, अनन्त खेः स्थाने ईङ्,
ततो (६४१) जे लापः । ईङो विकल्पपक्षे अजगणदिति । (६३८) खेः सन्दितात्
सूत्रे अग्लोपिवर्जनात् खेः स्थाने न इः । एवं अचीकथत् अचकथदित्यादि । पाणिनिः
७।४।८७ । अत्र सूत्रे गणधातुरेव पठितः नतु कथधातुः ।

* त्वयैतत् क्रियतामित्यादि क्रियासु नियोजनं प्रेरणं । यथा मृत्वं कर्म कारय-
तीत्यादि । अचेतने तूपचारः । यथा परिश्रमः क्षुधां वृद्धयतीत्यादि । धारिति
व्याख्यानं सर्वप्रकारधातुपातार्थं, तेन भवन्तं प्रेरयति भावयति, कामयमानं प्रेरयति
कामयति, चिकित्सन् प्रेरयति चिकित्सयति, चोरयन् प्रेरयति चोरयति, चिकी-
र्षन् प्रेरयति चिकीर्षयति, चक्रोद्यमानं प्रेरयति चक्रोद्ययति, चरीकुल्यन् प्रेरयति
चरीकारयति, पुत्रकाम्यन् प्रेरयति पुत्रकाम्ययतीत्यादि । प्रेरणार्थजैः परोऽपि जिः,
यथा पिता पुत्रेण शिष्यं वेदं पाठयतीत्यादि, अत्र पुनः पाठयतरेव कर्ता न
पठते; तेन (२८४) पुत्रस्य कर्मत्वं न स्यात् । जे जिं च्वात् जगन्धातोर्बभूवपदप्राप्तिः ।
पाणिनिः ३।१।२६ ।

कुर्वन्तं प्रेरयति कारयति । अचीकरत् । *

अशशामत् अडुटौकत् । अशूशवत् अशिश्यत् ।

व्यतस्तम्भत्, पर्यसीसिवत्, व्यसीसहत् । (५७२) साडत्वान्न षः ।

अचीचकासत् अचचकासत् । औन्दिदत् औजिजत् आडिडत्

आर्चिचत् । अररम्भत् अललम्भत् । अजीहयत्, (७४८)

अनडीत्युक्ते न घिः । अदिध्वनत् अध्वनयीत्, ऐलिलत् ऐल-

यीत् आर्हिदत् आर्हयीत्, औनिनत् औनयीत् । †

* कारयतीत्यादि, कृत्रि (५७७) अन्त्येचो वृद्धिः, कौगि इति (६३१) धातुसंज्ञा, तत्तन्निप शपादि । कुर्वन्तं प्रेरित् अचीकरत्, (५३७) प्रागच्कार्यादिति त्रिगिति मृतात् (८१६) अतएव जौ द्विले त्रिगिति वक्तव्यमापनियमेन, कड इति धातुसंज्ञायां, टी-दि, (५५०) असागमः, (६१३) जिथीत्यङ्, (५५८) कड इत्यस्य द्विले, (५६४) खेरायच इति खेगिकारस्य लोपः, (५५६) ऋकारस्य अकारे ककारस्य च चकारे, ततः (५७७) वृद्धिः, अचकारि इति स्थिते, (६३८) आकारस्य ऋस्वे, (६३९) सन्त्वस्वे, (६४०) खेगिकारस्य इकारे, पुनः (६३६) लघुस्वे दीर्घे, (६४१) जे लोपः । एवं सर्व्व साधनप्रकारः ।

+ शशामत् प्रेरित् अशशामदित्यव (६३८) शशवर्जनात् न ऋस्वः । टौकामानं प्रेरित् अडुटौकदित्यव (६३८) अदिवर्जनात् न ऋस्वः । अयन्तं प्रेरित् अशूशवदित्यव श्रिजि, (५३७) प्रागच्कार्यादिति नियमात् आदौ द्विले, (६६६) अर्जिर्वेति वा-शब्दस्य व्यवस्थया खेर्भूलस्य च जिः इत्युक्त-वस्थाने उः, ततो वृद्धादिकं । जि विकल्प-पचे अशिश्यदिति । विष्टम्भमानं प्रेरित् व्यतस्तम्भत्, परिधीव्यन्तं प्रेरित् पर्यसीसि-वत्, विषहमानं प्रेरित् व्यसीसहत्, एषु (५७२) साडत्वात् न षः । पर्यादिनिमित्तकं खेः षत् न स्यात्, खिनिमित्तकानु मूलधातोः षत् (१११) क्लिवादित्यनेन स्यादेवेति शीपतिदत्तः ।

† चकासत् प्रेरित् अचीचकासत् अचचकासत्, ऋटित्वात् (६३८) उङी न ऋस्वः, अनेकाचत्वात् (६३६) वा सन्त्वभावः । उन्द घी कंदे, उज शार्जवे, अड्ड अभियोगे, अर्चं ज् पूज—इति चतुर्णां धातूनां—उन्दन्, उजन्, अड्डन्, अर्चन्ञ अभियोगे, प्रेरित् इति वाक्ये, जौ उन्दि उजि अर्दि अर्चि इति स्थिते, (७१६) नाजन्तादेरिति आद्यसहं द्विला, (७२०) स्यादौ नवद्व इति न व द रांश्च द्विलादि जिडि चि एषां द्विले,

७७८ । स्मृत्वरप्रथमदस्तृप्तशोऽखे जगडि
चेष्टवेष्टोस्तु वा ।

(स्मृ—स्वयः ६१, अङ् १११, खे ६१, जगडि ७, चेष्टवेष्टोः ६॥, तु १११, वा १११)

एषां खेरङ् स्यात् जगडि चेष्ट-वेष्टोस्तु वा ।

असस्मरत् अददरत् अतत्वरत् अपप्रथत् अममदत् अतस्तरत्
अपस्यत्, अवचेष्टत् अचिचेष्टत्, अववेष्टत् अविवेष्टत् । *

७७९ । भ्राज भ्रास भास भाष दीप जीव
मील पीड कण वण भण ग्रण लप लुप लुट हेठां
वोडः खः । (भ्राज—हेठां ६॥, वा १११, उडः ६१, खः १११) ।

(५८१) पुनरमागमश्च, औन्दिदत् औन्दिजत् आङ्ङिडत् आर्धिधदिति । रम्भमाणं लम्भ
मानश्च प्रेरित् अरम्भत् अलम्भत्, (६३९) गुरुधालनरपरत्वात् न सन्वहावः । हिनन्
प्रैरित् अजीहयत् । मि ध्नन रवे, इल श ग्रथे, अर्द्ध पीडायां, ऊन तृक् परिष्ठां
—इति चतुर्था—ध्वनन्, इलन्, अर्द्धन् ऊनयन् प्रैरिरदिति वाक्ये औ कृते ध्वनि
एलि अर्द्धि कनि इति चतुर्थः (६१३) वा अङ्, एलि कनि इति द्वयोः (७१९) आद्यच्
द्वित्वा द्वित्वं, अर्द्धि इत्यस्य (७१९, ७२०) आद्यच् रश्च द्वित्वा दि इत्यस्य द्वित्वं । अङो
ऽभावपत्ते (५५१) व्यां मिः, इमादिकं, इमि परे न जिगीपः, (५७४) निषेधात्
रुडिः । ध्वनि इत्यत्र (५७७) नृङो, (७६८) घटादित्वात् 'क्रस्वः ।

+ स्मृ इत्यनेन स्मृ स्मृतौ, स्मृ म औत्कर्त्त इति द्वयं; दृ य मि विदारि; जि त्वर
षङ् स्वद; प्रथ स षङ् व्यातौ; सद स षङ् चोदे; स्तृ ज मि कादने; स्पश उ
ग्रन्थ-बाधयोः; एषां समानां स्तरङ् विधानात् (६४०) ख्यस्येत् समीति इ नं स्यात्
(६३९) धीय खे हंसादे धंश्यापि न स्यादित्यर्थः । चेष्टवेष्टोस्तु, खेरङोऽप्राप्तिपदं
गुर्वस्वरपरत्वात् (६३९) सन्वहावस्याप्राप्तौ खे र्दीर्घो न स्यात् । अमस्मरदित्यादि—
स्मरन्, दीर्यन्, त्वरमाणं, प्रथमानं, सदमानं, स्मृणन्, स्पशन् स्मशमानं वा, चेष्ट
मानं, वेष्टमानं प्रैरिरदिति वाक्यानि । अच ट ङ शादरे इति क्रस्वान्त-दृधातो
र्यङ्गमिति कश्चिन्म, द्विग्रमाणं प्रैरिरदिति वाक्यं । स्तृ ज न स्मृतौ इति क्रस्वान्त
स्मृधातुरच न गृहीतः, तस्य तु अतिस्तरदित्येत पदं । पाणिनिः ७४१६५, ६६ ।

एषामुङः स्वः स्यात् वा जगडि । अबिभजत् अबभाजत् । *

७८० । वदुङो धुः । (वा ११, ऋदुङः ६१, धुः ११) ।

ऋदुङो धो धुरेव स्यात् वा जगडि । अबीवृतत् अवव १त् । †

७८१ । स्वपो जिः । (स्वपः ६१, जिः ११) ।

स्वपो जिः स्यात् जगडि । असृपुपत् । ‡

७८२ । शा च्छा सा ह्वा व्ये वे पां जौ यन् ।

(शा—पां ६१, जौ ७, यन् ११) ।

एषां जौ परे यन् स्यात् । शाययति पाययति । §

* टु भाजृङ ण भाषि, टु भासृङ ण भासि, भासृङ दीप्तौ, भाषृङ वाचि, दीप्ती ङ ऋ दीपने, जीव ऋ प्राणने, मौलू निमेषे, पौडूक बाधे, कण आतंक्षरे, ऋ वण शब्दे, ऋ भण शब्दे, यण क दाने, ऋ लप भाषे, लुप ऋ श प ल जौ केदे, लुथ ऋ विलोडने, हेतू ज बाधे, षोडशेते । टु भागृङ ण भासि इति तालव्यान्तोऽपि अत्र गृहीतः । इह द्विधातुमपि न्यासकारः पठति । अत्र वायङ्मणं वाहयमध्यवर्त्तित्वेन नित्यत्वनिवारणार्थम् । एतेषु गणपाठे भासधातोर्ऋष्वऋदन्त्वन्धः यणधातोश्च ऋदन्त्वन्धः-भावः कस्यचिदनुरोधादिति दुर्गादासः, वस्तुस्तु ग्रामादिक-एवेति । अबिभजदित्यादि, भाजमानं प्रेरिरदित्यादि वाक्यं । पाणिनिः ७।४।३, वार्त्तिकश्च । अत्र भासधातुर्न दृश्यते, भाषे च रणधातुरधिकोऽस्ति ।

† ऋत् उङ्यस्य स ऋदुङ् तस्य । जान्तस्य वृत्तमभति ऋदुङ्धातोः टीविभक्तौ, गुणनिवृत्तिं ज्ञा स्यादित्यर्थः । कृपधातोः (६४६) कृपादेशेऽपि ऋदुङ्प्रकृतिकत्वात् अचीकृपत् अचकल्पदिति हयमेव स्यात् । अत्र वायङ्मणं परचानुवृत्तिनिवृत्त्यर्थम् । अवी-वृतदिति वर्त्तमानं प्रेरिरत् । पाणिनिः ७।४।७ ।

‡ असृपुपदिति स्वपन्तं प्रेरिरत्, स्वप-जिः स्वापि धातुः, टीदि षङ् अनेन जिः, सुपि इत्यस्य वित्तं, (६३६) षोडशेर्ह्रस्वादं घं, (१११) षत्वं । पाणिनिः ६।१।१८ ।

§ शो य निशाने, को य लूनी, पो य नाशे, ह्ये ज्ञे स्पडे, व्ये ज्ञे वृत्तौ, वे ज्ञे सूतौ, पा पाने चै शोषे इति हयं । यनो न इत् अन्ते । श्वन्तं प्रेरयति शाययति, पिबन्तं पायन्तं वा प्रेरयति पाययति । पाणिनिः ७।३।७ ।

७८३ । द्वेः पिबः पीयो जगडि ।

(द्वेः ६।, पिबः ६।, पीयोः १।, जगडि ७।)

अपीप्यत् । *

७८४ । द्वौ वौ रौ क्लृष्टं क्षमाय्यातां पण्
गुश्च जौ । (द्वौ-आतां ६॥. पण् ११।, णः १।, च ११।, जौ ७।)

क्लेपयति क्लेपयति रेपयति क्लोपयति अर्पयति क्षापयति
स्थापयति । †

७८५ । खोडो जगडोः । (खोडः ६।, जगडि ७।, डः १।)

तिष्ठतेरुड इः स्यात् जगडि । अतिष्ठिपत् । ‡

७८६ । घो वा । (घः ६।, वा ११।)

अजिघ्रिपत् अजिघ्रपत् । §

* द्विरक्तस्य पा पाने इत्यस्य पीयोः स्यात् जगडि । पिबन्तं प्रेरित् अपीप्यत् ।
पिबः किं, पै अपीपयत्. पा ल रचणं अपीपलत् । पाणिनिः ७।४।४ ।

† द्वौ लि लज्जौ, वौ मि गत्यां, औ रौ ङ य चरणे रौ मि रवे इति द्वयं, क्लृथी ङ
दुर्गन्धे, ष्ट नं हिंसि ष्ट लि गत्यां ष्ट प्रापि च इति त्रयं, क्षाभी ङ विधूने इति पणां
आदत्तानाञ्च औ पण स्यात्, ण इत् अन्त्याचः परः, यद्यसम्भवं गुणश्च । क्लेपयतीत्यादौ
पणि क्लृते, पकारस्यापि घालव्यवत्वात् लघुङीऽभावात् (५४२) अप्रसिद्धी गुण-विधानं ।
क्लोपयति क्षापयतीत्युभयत्र अन्त्याचः परं पकारस्थित्या तस्मात् परतया (७७५) हसा-
भ्रोप इति य-लोपः । आटिर्ल आदत्ता अपि, तेन ङे ङ पालने (६०८) दापयति,
ङ् कौ अ ग द्रव्यविपर्यये क्षापयतीत्यादि, (७६३) ईस्थाने आ । निङ्गियत्, वीनन्तं,
रीयमाणं रीणन्तं वा, क्लृयमाणं, ष्टण्वन्त इगुन्तं ष्टण्वन्तं वा, क्षायमाणं, तिष्ठन्तव
प्रेरयतीति वाक्यानि । पाणिनिः ७।३।३६ ।

‡ स्या इत्यस्य उङ् खोङ् तस्य । पणि क्लृते स्थाप इत्यस्य उङ् इः स्यात् जगडौ-
त्यर्थः । अतिष्ठिपदिति स्थाप इत्यस्य आकार इकारे स्थिति इत्यस्य द्विवादि, (१११)
पलं । पाणिनिः ७।४।५ ।

§ घ्रा घातोः पणि क्लृते प्राप-भागस्य उङ् इः स्याद् जगडि । अजिघ्रिपदिति

७८७। पाति-स्फायो लन्-वडौ औ।

(पाति स्फायोः ६॥, लन् वडौ ११, औ ७) ।

पालयति स्फायति । *

७८८। प्री-धूजो नन् वा। (प्री धूजो. ६॥, नन् ११, वा ११) ।

प्रीणयति प्राययति, धूनयति धावयति । †

७८९। रुहः पङ् वा। (रुहः ६१, पङ् ११, वा ११) ।

रोपयति रोहयति । ‡

७९०। शदोऽगतौ तङ्। (शदः ६१, अ गतौ ७, तङ् ११) ।

शातयति । गतौ तु, गाः शादयति गोपः । §

जिघ्रन्तं प्रेरिरदिति वाक्ये औ पणि घ्राप इत्यस्य आ इः, ततः प्रिपि इत्यस्य द्वित्वादि । इकाभावापत्ते घ्रापि इत्यस्य द्वित्वादी, (६३८) उडा ऋत्वे, (६३९) मन्त्रावे, (६४०) खेरित्वे, खंगुलत्वात् (६३९) दीर्घाभावे, (६४१) जेर्लपि, अजिघ्रपदिति । पाणिनिः ७।४।६ ।

* पा ल रचणे इत्यस्य लन्, स्फायो ङ वडौ इत्यस्य वङ् स्यात् औ । लनो नित्वादान्ते, वङो ङित्वादन्यस्य स्थाने । पालं प्रेरयति, स्फायमानं प्रेरयतीति वाक्यद्वयं । पाणिनिः ७।४।१, “पातेर्लुग्वचनम्” इति वार्त्तिकञ्च ।

† प्रीश् धूय प्रीधूवी, तौ च तौ औ (जानुबन्धौ) चेति तथोः । प्री जू तर्पणे प्री ग ज कालौ इति द्वयोः, धू ज मि कम्पे इत्यस्य च नम् स्याद्वा औ । नित्वादान्तं । धूज इति जानुबन्धश्रृङ्गात् नान्येषामित्यर्थः । प्रीणन्तं प्रीणन्तं वा प्रेरयति, धूनन्तं प्रेरयति इति वाक्यद्वयं । ननोऽभावपत्ते (५७७) अन्त्यचो ह्रस्विः । “णिच्प्रकरणे धूज-प्रीजौर्लुग्वचनम्” इति वार्त्तिकम् ।

‡ जि ज रुहो जन्या-मित्यस्य पङ् स्याद्वा औ ङित्वादन्यस्य स्थाने । अन् वा-अहर्णं परवानुवृत्तिनिवृत्त्यर्थं । रूप-धातोः रोपयतीति मिह्रावपि, रोपयतीत्यस्य उत्-पादनार्थबोधनार्थं रुहः पङ्-विधानम् । रोहन्तं प्रेरयतीति वाक्यम् । पाणिनिः ७।४।१ ।

§ श्द लू औ श्ते इत्यस्य तङ् स्यात् औ, न तु गतौ । प्रीयमानं प्रेरयति शात-यति, पातयतीत्यर्थः । गत्यर्थस्य तु शादयति गमयतीत्यर्थः । पाणिनिः ७।४।२ ।

७६१ । लात्यो लन्ननौ स्नेहद्रवे वा ।

(ला-त्याः ६॥, लन्-ननौ १॥, स्नेहद्रवे ७, वा ११) ।

लाते लन् लियो नन् स्यात् स्नेहद्रवे ऽर्थे जी वा । विलापयति विलापयति । विलीनयति, (७४५) मिम्योरिति डा वा, विलापयति विलापयति घृतं । स्नेहद्रवे किं, लीहं विलापयति विलापयति । *

७६२ । वो जन्धूतौ । (वः ६१, जन् ११, धूतौ ७) ।

वाते र्जन् स्यात् कम्पने जी । वाजयति । धूतौ किं, केशान् वापयति । †

७६३ । क्रीजीडो ऽजा चि स्फुर प्रजनार्थ-
वीनान्तु वा ।

(क्री-जि-डः ६१, अच् ११, आ ११, चि स्फुर-प्रजनार्थवीनो ६॥, तु ११, वा ११) ।

एषामच आ स्यात् जी, आदिस्तु वा । क्रापयति जापयति अध्यापयति । ‡

* स्नेहस्य घृतादिद्रवीकरणं स्नेहद्रवः । “स्नेहविपातने” इति पाणिनिः । “स्नेह-द्रव्यद्रावणं” इति क्रमदीश्वरः । स्ना ल च यङ्, लो कि द्रावणे इत्येतयोर्ग्रहणं । “लीलीडोः” इति क्रमदीश्वरः (तिङन्तपादे ४५० सूत्रे) । विलान्तं प्रेरयति विलालयति, पञ्चे (७८४) आदन्तत्वात् पण् विलापयति । विलापयन्तं प्रेरयति विलीनयति । उभयत्र घृतं द्रावयतीत्यर्थः । पाणिनिः अ३।३६ ।

† वा ल गमन-हिंसयोरित्यस्य वान्तं प्रेरयतीति वाक्के याजयति कम्पयतीत्यर्थः । केशान् वापयति परिष्करोतीत्यर्थः । पाणिनिः अ३।३८ । अत्र वैधातुग्रहणं न तु वा-धातुः, यतो वज्रधातोर्वाजयतीत्यादिभिर्द्धो वै इत्यस्य पुक् (पण्) सा भूत्, इति पाणिनिटीका ।

‡ क्रोय जिय इङ् च समाहारे तस्य । प्रजनी गर्भग्रहणम् अर्थो यस्य सः प्रजनार्थः, सचाद्यौ वीथति प्रजनार्थकौ, चिस् स्फुरश्च प्रजनार्थकौ तेषां । वीनामिति (११०) नृसागमः सूत्रत्वात् । डु क्री ज म द्रव्यनिपत्यर्थे, जि जये, अधी ङल् अध्ययने, एषामित्यर्थः । क्रापयतीत्यादि—क्रीणन्तं जयन्तम् अधीयान्तं प्रेरयतीति वाक्यानि । अनेन अचः स्थानं आ, ततः (७८४) आदन्तत्वात् पण् । पाणिनिः ३।१।८, ५४, ५५ ।

अध्यजीगपत् अध्यापिपत् । चापयति चाययति । चपयति चययति (७६८) मिच्छात् ऋस् इति प्रक्रियारत्ने दृष्टं । स्फारयति स्फोरयति । वापयति वाययति, गाः पुरोवातो गर्भं ग्राहयतीत्यर्थः । *

८६४ । स्मिभ्यो घात् ध्वर्थे मञ्च ।

(स्मिभ्योः ६॥, घात् ५॥, ध्वर्थे ७॥, सं १॥, च १॥)

अनयोरच आ स्यात् घात् ध्वर्थे जी मञ्च । विस्मापयते भापयते मुण्डः । घात् किं, कुञ्चिक्येन विस्माययति भाययति । †

७६५ । भी भीष् वा । (भीः १॥, भीष् १॥, वा १॥) ।

भियो घ-भये भीष् स्याद्वा जी मञ्च । भीषयते मुण्डः । ‡

* अध्यजीगपदिति अधि-इ-टी दि, (७१३) गा-आदिभ्ये, पण्, ततः गापि इत्यस्य द्विवादि । गा आदिग्रस्य विकल्पपक्षे अनेन इ स्थाने आ, ततः पणि आपि इति स्थिते (७१६) पि इत्यस्य द्वित्वे अभ्यापिपदिति । चापयतीत्यादि चित्वन्तं प्रेरयति, चि-जि, अनेन इस्थाने आ, ततः पण् ; पक्षे (५७७, ३५) वृद्धादि । प्रक्रियागर्बं वेयाकुरण-यत्यभिधेयः । स्फुरन्तं प्रेरयति अनेन वा छकारस्य आ । विनन्तं विनन्तं वा प्रेरयति वापयति, अनेन आ, ततः पण् । पक्षे वृद्धादि । पुरोवातः पूर्वदिग्वायुः । वर्षासु पूर्वैवाधौ वाति गावो गर्भं गृह्णन्तीति प्रसिद्धिः ।

† किं ङ क्षिते, जि भी लि भीष्वां, अनयोरर्थां यदि जान्तकर्तृतः प्रतीयते तदा अच आ, आत्मनेपदस्य स्यादित्यर्थः, अन्यत्र आ न स्यात् आत्मनेपदस्य न स्यादिति । विस्मायमानं विभ्यतश्च प्रेरयति अनेन आ, ततः पण्, आत्मनेपदमेव । मुण्डः सुष्ठित-मत्सो जन इति दुर्गादायः । एवं विस्मापयते भापयते व्याघ्रः इत्यादिषु कर्तृत-एव धात्वर्थप्रतीतिः । अन्यत्र कुञ्चिकया मत्स्य-विशेषेण करणेन एनं जनं कथित् विस्माययति भाययति, एवं खड्गादिना विस्माययति भाययति इत्यादिषु करणकारकात् धात्वर्थनिपत्तिः नतु कर्तृतः, अतएव अचः स्थाने आ न स्यात्, आत्मनेपदस्य न स्यात् । पाणिनिः ६।१।५६, ५७, १।३।६८ ।

‡ घभये कर्तृतीभये निषयन्न इत्यर्थः । पक्षे पूर्वैर्भूतेषु भापयते इति । एवं भीषयते भापयते व्याघ्रः । घात् किं, खड्गेन तं भाययति । पाणिनिः ७।३।४० ।

७६६ । दुषेरोदूः । (दुषेः ६, ओत् ११, ऊ ११) ।

दुषेरीकार ऊः स्यात् औ । दूषयति । *

७६७ । चिद्विकारे वा । (चिद्विकारे अ, वा ११) ।

दूषयति दीषयति चित्तं । †

७६८ । घटादि जनी जृष क्रस रजाम
मारतोषनिशान निशामार्थ-ज्ञां स्त्रो ऽकमामचमो
जीष्मोस्तु र्घञ्च जागुश्च ।

(घटादि—ज्ञां ६॥, स्त्रः ११, अकमामचमः ६१, जीष्मोः ७॥, तु ११, र्घः ११, च ११,
जागुः ६१, च ११) ।

घटाद्यादे-रमन्तस्य माराद्यर्थ-ज्ञञ्च औ स्त्रः स्यात् नतु कमाम-
चमां, जे; परयो रिण्णमोस्तु र्घञ्च जागुश्च स्त्रो र्घः । ‡

* इदृष्यौ वैकृते इत्यस्य जि-निमित्तके गुणे कृते दीषि इत्यस्य ओकारस्य ऊः
स्यादित्यर्थः । दुषे र्घः इति कृते तु, दीषः दीषणं इत्यादि पदं न सिध्यति । दूषण-
मिति तु ज्ञान्तस्यैव । दुष्यन्ते प्रेरयतीति वाक्यं । पाणिनिः ६।४।६० ।

† चित्तं मनः तस्य विकारश्चिद्विकारः, तस्मिन्नर्थे दुषे औ कृते ओकार ऊः स्यादा
इत्यर्थः । दूषयति दीषयति चित्तं, क्रीड इति शेषः । पाणिनिः ६।४।६१ ।

‡ मारश्च तोषश्च निशानञ्च निशामश्च ते अर्था यस्य स मारतोषनिशाननिशामार्थः,
स चामौ ज्ञायेति मारतोषनिशाननिशामार्थज्ञाः । घटादिश्च जनीश्च जृषश्च क्रसश्च
रजश्च अस्य मारतोषनिशाननिशामार्थज्ञाश्च ते तेषां । कम च अम च चम च
कमामचम, न कमामचम अकमामचम तस्य । इण् (६२१) च णम् (११८३) च इण्णमौ,
जेः परौ इण्णमौ जीष्मौ तथौ । गणपादे सकारानुवन्सौ घटादिः, अतएव घट भू इ-
षेष्टे इत्यस्य यइणं, नतु घट कं हिंसे इत्यस्य । आदिना यावत्तीयानां मानवत्वानां ग्रहणं ।
जनीग्रहणेन जनी व्यङ्ग्यं प्रादुर्भावे इत्यस्य प्राप्तिः, अन स लि च इत्यस्य मानवत्वत्वपि
न प्राप्तिः । जृष ग्रहणात् जृ मि कि ज्ञाने इत्यस्याप्राप्तिः । अमः इत्यनेन अमन्त-
मात्रस्य ग्रहणं, कम अम चम इति व्रथाणां तदन्तर्गतत्वात् वर्जनं । मारा मारणं, तोषः

घटयति व्यथयति प्रथयति, जनयति जरयति क्लसयति, रज-
यति मृगान् रमयति, जपयति । कमादेशु, कामयति आम-
यति चामयति । *

७६६ । ज्वल ह्वल ह्वल ग्ला स्ता वन रम
नमो ऽगे व्वा । (ज्वल—नमः ६१, अ गः ६१, वा १११) ।

एषामग्नीनां स्वः स्याद्वा जी । ज्वलयति ज्वालयति, ग्लपयति
ग्लापयति ।

अग्नेः किं प्रज्वलयति प्रग्लापयति । †

८०० । वा शम यम फण गिस्त्वदां ।

(वा ११, शम यम फण गि-स्त्वदां ६॥) ।

परितोषणं, निशानं तोष्णीकरणं, निशामो दर्शनप्रेरणं । क्रमेण यथा—जपयति
शत्रुं वीरः, जपयति पुत्रं पिता, जपयति खड्गं कर्माकारः, जपयति रूपं कार्मिनी ।
निशामो ज्ञानप्रेरणमिति कमदीश्वरादयः, अतएव विज्ञापनार्थं विजगिषित्वपि प्रयोगः ।
एतद्भिर्द्रष्टे ज्ञापयति । पाणिनिः ६।४।६२, ६३, ७३।३४, वार्तिकश्च ।

* घटमानं, व्यथमानं, प्रथमानं, जायमानं, जीर्थ्यन्, क्लथन्, रजन्, रममाणं,
जानन्, कामयमानं, अमन्, चमन्तश्च, प्रत्येकं प्रेरयतीति वाक्यानि । रजयतीत्यस्य
मृगान् रमयतीत्यर्थः, तेन (६६०) मृगरमणार्थं न-लोपः । रमयतीत्यनेन अमन्तोदाहरणञ्च
दर्शितं । जीष्मोऽपि अघटि अघाटि, घटं घटं घाटं घाटमित्यादि । आगुल—अजागरि
अजागारि, जागरं जागरं जागारं जागारं ।

† ज्वल ज म बल-त्विषीः, ह्वल ह्वल म च शाले, ग्लै क्लमे, णा ल शोधने, यन् म
व्याप्तौ, रमु ङ जी क्रीडे, नमौ शब्द नलोः । पूर्वसूत्रे ग्ला-स्त्रीरप्राप्तौ अन्वेषाच्च
नित्यप्राप्ती विकल्पः । अतएव प्रज्वलयतीत्यादौ घटादित्वात् नित्यं क्रत्वः, प्रग्लापयति
प्रग्लापयतीत्यभयव न क्रत्वः । ज्वलन् ग्लायन्तश्च प्रेरयतीति वाक्यद्वयं । रम इत्यत्र
वम इति कर्त्तृ पाठः । भाष्यम् ।

एषां स्तः स्याद्वा जी । शमयति शामयति, यमयति याम-
यति, फणयति फाणयति, परिस्वदयति परिस्वादयति । *

८०१ । हनस्तङ्-ऽणविणि ज्णिति ।

(हनः ६।, तङ् ११, ण-णप्-इणि ७।, ज्णिति ७।)

जिति णिति च परे हन्तेस्तङ् स्यात् नतु णपि इणि च ।
घातयति । †

८०२ । यिः सन् वेप्यो द्विः ।

(यिः १।, सन् ११, वा ११, ईयः ६।, द्विः १।)

ऐर्यियत् । ‡

इति ज्ञान-पादः ।

* गेः स्रुद गिघ्रद, शम च यम च फण च मिस्वद च तेषां । अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थया शममिथं शमे इत्यस्य नित्यं ऋत्वः, शम ऊ कालोच इत्यस्य नित्यं ऋत्वाभावः । अथ यम् उपरमे इत्यस्य नित्यं ऋत्वः, यम क मि परिवेशने इत्यस्य तु विकल्पेन । एवं अत्र परि पूर्वकस्येव स्रुदस्य वा ऋत्व इति कातन्वायाः, अन्यपूर्वकस्य केवलस्य च घटादित्वात् नित्यमेव ऋत्व इति । श्वाभ्यन्तं शामयमानं वा, यमयन्तं, फणन्तं, परिस्वद-
मानञ्च प्रेरयतीति वाक्यानि । भाष्यम् ।

† णप् च इण् च णविण्, न एविण् अनविण् तस्मिन् । ज च ष च ज्णी, तो इतौ यस्य स ज्णित् तस्मिन् । तङी ऊ इत् अन्यस्य स्थाने । घन्तं प्रेरयतीति वाक्ये हन-जि, अनन हनो नस्थाने त, (६०६) ह-स्थाने घ, (५०७) द्विः, घाति इति (६११) घातः । णविणोन् जघान, अघानि । पाणिनिः ७।३।२ ।

‡ जी कृते द्विल्लेखौ सति ईर्यधातोः यिरेव द्विः स्यादित्येकोऽर्थः । सनि कृते तु यि वा द्विः स्यात्, सन् च वा द्विः स्यादित्यपरोऽर्थः । ईर्यन्तं प्रेरयदिति वाक्ये ईर्य-
जि, (७०५) य लोपस्य नित्यत्वेऽपि येदित्वविधानज्ञापकात् यलोपाभावे ईर्यं इत्यस्य (६११) धातुसंज्ञायां टी दि, (६१३) अङ्, ततः अनेन केवलं यि इत्यस्य द्विले, (६४१) जे लोपे ऐर्यियदिति । सनि तु (५५४) इमि, यि इत्यस्य द्विले ईर्यियिषति, सनो द्विले ईर्यियिषति । “ईर्यतेस्ततोयस्येति वक्तव्यम्” इति वार्तिकम् ।

२य पादः—सनन्तः ।

८०३ । सन्निच्छायां । (सन् । ११, इच्छायां ७) ।

धोः परः सन् स्यादिच्छार्थे । अत्तुमिच्छति जिघत्सति । दिदा-
सते दिदीषते, दिद्योतिषते, उतिच्छिषति उचिच्छिषति, अधि-
जिगापयिषति अध्यापिपयिषति, शुशावयिषति शिश्वाययिषति,
जुहावयिषति । *

* यस्य धातो यो ऽर्थस्तद्विषयाया-निच्छायां तस्मात् धातोः सन् स्यादित्यर्थः । अत्तु-
मिच्छतीति वाक्येन, इच्छायां तुम्भर्भायामेव, न तु अदनमिच्छतीत्यादिरुपायां । “तु-
गर्भादिच्छायां” सन्निति औमराश्च । इच्छासमन्तात् पुन न सन्, इच्छाया इच्छान्तरासम्भ-
वात् । स्वार्थसमन्तात् स्यादेव, चिकित्सिषतीत्यादि । अनेतनस्य इच्छाया असम्भवेऽपि
नदीकूलं पिपतिषतीत्यादौ विवक्षायां सन् । सन्प्रत्ययश्च वक्तुरिच्छया वैकल्पिक एव, पक्षे
वाक्यस्यैव स्थितिरिति । सनो न इत् चिद्भार्यः, अदन्त-स-स्थितिः । जिघत्सतीत्यादि—
अद-सन्, (६७३) घस-आदेशः, (६६८) सस्य त्, घत्स इति, ततः (६३२) हित्वादि,
जिघत्स इति (६३१) धातुसंज्ञा, ततः तिप्, शप्, (५४७) सनो ऽकार-लोपः ।
सनन्तधातोः (६३६) सनः पमे इत्यनेन परस्मैपदादिनियमः । दातुमिच्छति दी-सन्
(७४३) डा वा, दास इत्यस्य हित्वादि, पक्षे दीभ इत्यस्य हित्वादि । द्योतिषति द्युत-सन्,
(५५४) इम्, हिले, (६४७) खेजिः । उच्छिषति उच्छ-सन्, इम्
उच्छिष इति स्थिते, (७१६) उकारं हित्वा क्षिप् इत्यस्य हिले, (५६६) खेक्षस्य वा त ।
अध्यापयितुमिच्छति अधि-इ-जि-सन्, (७१३) इडा वा गा-आदेशः, (७८४) आदन्त-
त्वात् पण्, गापि-धातुः, ततः (५५४) इम्, गुणः, एस्थाने अय्, गापयिष इत्यस्य हिले
जिगापयिष धातुः ततः तिवादि । पक्षे (७६३) इ स्थाने आ, पण्, आपयिष इति
स्थिते (७१६) आकारं हित्वा, पयिष इत्यस्य हित्वादि । शिश्वायितुमिच्छति श्वि-जि-
सन्, (६६६) श्विधातो विक्लप्येन जिः, (५३७) प्रागच्कार्यादिति नियमेन शु इ स
इत्यस्य हिले, ततः (५७७) वृद्धादि, इमादि च । जि-विकल्पपक्षे श्वि इ स इत्यस्य
हित्वादि । शिश्वायितुमिच्छति ह्वि-जि-सन् (६०८) ए स्थाने आ, ह्वा इ स इत्यस्य हिले
(६६७) ह्विक्ल-प्ते-धातो जिः, ह्वा-भागस्याभावात् (७८२) यनोऽभावे, वृद्धादि, इमादि
च । पाणिनिः ३।१।७ । अत्र सूत्रे विकल्पः ।

८०४ । गुर्नानिमि । (गुः ११, न ११, अनिति ७) ।

अनिमि सनि गुर्न स्यात् । विवृत्सति विवर्त्तिषते, निवृत्सति
निनर्त्तिषति, तितरीषति तितरिषति तितरीषति । *

८०५ । घौ ऽज्झनिङ्गमां । (घः ११, अज्झनिङ्गमां ६॥)

अजन्तस्त्र हन्ते-रिङः स्थाने जातस्य गमय घः स्यात् अनिमि
सनि । दुध्वूर्पति दिध्वरिषति, वुवूर्पति विवरीषति विवरिषति
सञ्चिच्छोर्षति, जिगीषति, चिकीषति चिचीषति, जिघांसति ।

८०६ । गसौनिङोः । (गमि ११, इन्-इङोः ६॥) ।

* नास्ति इम् यस्य सः अनिम् तस्मिन्, सनि इत्यस्य विशेषणं । सन् इत्य-
विभक्तिश्रवणेन अनुव्रतिः । यत्र गुणस्थानं सम्भवति तत्रैव सनीऽगुणित्वं,
जिघांसतीत्यादौ (६०६) न जम् लोपः । वर्त्तितुमिच्छति निवृत्तमिति (६४८) अत-
पम् इत्यनेन भाविपरस्मैपदे, (६४८) वृद्धो नेम् पे इति इमनिपेधे गुणनिषेधः, व-
इत्यस्य द्विलादि । आत्मनेपदे तु इमि, गुणः । वर्त्तितुमिच्छति निवृत्तमिति निनर्त्तिषा-
(७३६) इमोऽभावपचे गुणाभावः, इम्पचे गुणएव । तरीतुमिच्छतीति पद-
तृ-सन् (७४७) वा इम्, (६२७) इमो वा दीर्घः । अनिम्पचे अगुणत्वात् (६-
कृस्थाने इर्, (२२८) तस्य दीर्घः । पाणिनिः १।२।१० ।

+ इङो गम् इङ्गम्, अच् च इन् च इङ्गम् च तेषां । दुध्वूर्पतीत्यादि ध्वर्त्तुमिच्छ-
ध्वृ सन् (७४७) अनिम्पचे अनेन दीर्घः, अन्तरङ्गत्वादादौ (६२८) उर्, ततो द्विला-
(२२८) दीर्घः, दुध्वूर्पे धातोर्भाविवादि । इम्पचे दिध्वरिषति । वरीतुमिच्छ-
वृ-सन् (७४७) इमो विकल्पपचे अनेन दीर्घः, कृस्थाने उर्, ततो द्विलादिकं । इम्
(६२७) इमो वा दीर्घः । सक्त्तुमिच्छति संस्क-सन् (७४७) स्क्वर्जनात् न इम्, च
दीर्घः, (६२८) कृस्थाने इर्, तस्य दीर्घः । जेतुमिच्छति जि-सन् (६००) मि-आर्-
अनेन दीर्घं गोप इत्यस्य द्विलादि । चेतुमिच्छति चि-सन्, (७४६) वा कि-आर्-
अनेन दीर्घः । हन्तुमिच्छति हन्-सन्, अनेन दीर्घः, हान्स इत्यस्य द्विलादि, (६-
इत्य घः । पाणिनिः ६।४।१६ ।

इनिङोः स्थाने गमिः स्यात् सनि । जिगमिपति, अधिजि-
गांसते । *

८०७। नेमुगुहग्रहः । (न ११, डम् ११, उ गृह-ग्रहः ५१) ।

उवर्णान्तात् गुहो ग्रहश्च सन इम् न स्यात् । जुहपति, बुभु-
पति, जुघुचति । †

८०८। ग्रहस्वपप्रच्छां जिः । (गृह स्वप प्रच्छां ६७, जि. ११) ।

एषां जिः स्यात् सनि । जिष्टचति, सुप्सति । ‡

८०९। स्मिङ् पूङ्-ञ्जञ्जश्च किर गिर द्विय
धिय प्रच्छ इम् । (स्मिङ् पूङ्-ञ्ज-ञ्जञ्ज-प्रच्छः ५१, डम् ११) ।

* गमिरिति इकारानुवस्वन गमधात्वादेशः स्यादित्यर्थः । गमधातुर्नेव पदमिहौ
इनः स्थानं गमनादेशकरणं, गमनार्थस्य इन-धातो गमादेशः स्यात्, जानार्थस्य न
स्यादिति ज्ञापनार्थं, तेन ज्ञानार्थं प्रतीषिषतीति (८१६) सन्तुल्ये स्वयमुदाहृतं ।
एतुमिच्छति इ सन्, गमादेशे (६२४) गमाऽर्मे स इम् इति इम्, गमिप इत्यस्य
दित्वादि । अत्युत्तमिच्छति अपि इ-सन्, गमादेशे (८०५) दीर्घे, इङ्कः स्थानिवत्त्वादात्मने-
पदविषये, गमाऽर्मे स इमित्यत्र आत्मनेपदवर्जनादिमीडभावे, गांस इत्यस्य दित्वादि ।
पाणिनिः २।४।४७, ४८ । अत्र वक्तव्यम्—(२।४।४६) इति पाणिनिः पूर्वेषु इनधातोः
सन्वत् अन्तेऽपि गमादेशः, बोधनार्थं तु न भवति । यथा गमयतीति । बोधनार्थं
तु प्रत्याययति ।

† उष गुहश्च ग्रहश्च तस्मात् । उः उवर्णान्तः । होतुमिच्छति सन्, (८०५)
दीर्घे ह्रस्व इत्यस्य दित्वादि । एवं ह्यातुमिच्छति, ह्य भन्, (६०) एस्थाने या, ह्रास्
इत्यस्य द्वित्वे, (६६७) द्विषत्तस्य जिः, ततः दीर्घे जुहपति, अत्रापि उदन्तादात्मन
इम्-निषेधः । भवितुमिच्छति बुभुपति दीर्घोदन्तादादिनिषेधः । गृह्णितुमिच्छति
गृह-भन्, अनेन इम्निषेधः, (१७५) इत्य ढ, (१७७) गस्य घ, (२०२) उष्य कः,
घुच इत्यस्य दित्वादि । पाणिनिः ७।२।१२ ।

‡ यद्येतुमिच्छति यङ् सन्, पूर्वसूत्रेण इम्निषेधः, अनेन जिः, इत्य ढः, गस्य घः,
उष्य कः, घुच इत्यस्य दित्वादि । भवितुमिच्छति, रूप सन् आदित्वात्मन, अनेन जिः,
सुप्स इत्यस्य दित्वादि, (१११) षत्वं । पाणिनिः २।२।६, १।२।१० ।

एभ्यः परस्य सन इम् स्यात् । सिस्त्रयिषति पिपविषति अरिरि-
षति अञ्जिजिषति अशिषिषति चिकरिषति पिष्टृच्छिषति । *

८१० । भस्ज् अथि स्तृ यूर्णु भर दरिद्रा सन
तन पत ज्ञपडिदग्निवो वा । (असज्—इषः ५, वा ११) ।

एभ्यः सन इम् स्यादा । बिभर्जिषति बिम्बज्जिषति
बिभ्रञ्जति, शिश्त्रयिषति शिश्त्रीषति, सिस्त्रयिषति सुस्त्रूषति,
यियविषति युयूषति, ऊर्णुविषति ऊर्णुनविषति ऊर्णुनूषति,
बिभरिषति बुभूषति, दिदरिद्रिषति दिदरिद्रासति, सिसनि-
षति सिषासति, तितनिषति तितंसति,—तितंसतीत्येके ।
पिपतिषति । †

* झिङ् च पूङ् च ऋय अन्ज च अथि किरञ् गिरञ् द्वियञ् ध्रियञ् प्रच्छ च तस्मात् ।
झिङ्-पूङ्को डङ्कारः आत्मनेपदित्व-ज्ञापनार्थः । अथि इति ऊकारानुबन्धः । किर गिर
द्विय ध्रिय इति कृ गृ ढ घृ इत्येषां ग्रहणं । झि ऋ ढ घृ एषां (५८७) एकाजिवर्णा-
न्तत्वात् एकाजृवर्णान्तात्, पू इत्यस्य (८०७) उवर्णान्तात्, प्रच्छ इत्यस्य औदित्वाच्च
इमोऽभासौ, अन्ज अथ एतयोः ऋदित्वात् (५७३), कृ गृ एतयोश्च (७४७) विकल्प-
प्राप्तौ, नित्यार्थं विधानं । झितुं पवितुं अर्त्तुं अञ्जितुं अशितुं करीतुं प्रष्टुञ् प्रत्यक्-
मिच्छतीति वाक्यानि । सिस्त्रयिषते इत्यञ्च (८१६) जिच्छीरिति नियमेन मूलधातो-
र्न पलं । पिपविषते इति पू इ स इत्यस्य (५३७) प्रागच्चायादच्च हिरिति नियमेन
आदौ हिले, (८१६) वल्यमाह-जयत्योरित्यनेन स्त्रेकारस्य इः । अरिरिषति ऋ इ स
इत्यस्य ऋकारस्य गुणे अरिष इत्यस्य (७१६) आद्यचं हिला रिष इत्यस्य विलं ।
अञ्जिजिषति अन्जिष इत्यस्य आद्यचं, (७२०) नकारश्च हिला जिष इत्यस्य हिलं ।
अशिषिषते इति अकारं हिला हिलं । चिकरिषति इत्यञ्च (६९७) इमो दीर्घो
चिकरीषति इति च भवति । सिङ्गानकौमुदीमते तु दीर्घो नेष्टः । एवं जिगरीषति
जिगरिषति, दिदरिषति, दिधरिषति । पिष्टृच्छिषति (८०८) सूक्ष्मेऽप्येव जिः । पाणिनिः
७।२।७४, ७५ ।

† असज् च अथि स्तृष युष् ऊर्णुश्च भरश्च दरिद्राश्च सनश्च तनश्च पतश्च ज्ञपडि-
दग्निवो वा इव च तत्तस्मात् । असज्नी ज श पाके, शि ज सेवायां, स्तृ ऊ शब्दो-

८११ । मि मी मा दा रभ लभ शक्र पत
पद् हिंसार्थराधोऽचोऽनिम्सनीस् खिलोपश्च ।

(मि—राधः ६।, अचः ६।, अनिम्सनि ७।, इस् ११।, खिलोपः १।, च ११।) ।

एषामच इस् स्यात् खिलोपश्चानिम्सनि । (२१३) स्यादेः सो
लोपः । पिप्सति । जिज्ञपयिषति । *

पतापयोः, यु ल निग्रणे, ऊर्णं ज ल औष्कादने, भृ ज भरणे इति भौवादिकस्य ग्रहणं
नतु भृ लि भृतिपुष्टीरिति जुहोत्यादेः, अस्त्र त्तु मुमुषतीत्येव । दरिद्रा च लु दुर्गत्या,
घन दु ज दाने, तनु ज द विसारे, पत ल ज गत्यां, पत्य ऊँश्चै इति द्वयं, ज्ञा क्त
मारणादौ, कष्ट्य निर्हृदौ, दन्तु न दन्धे, इव इति इवान्तः दिव शिव द्विवादः । स्तृ-
धातो वेमत्वेऽपि अच ग्रहणं, रु दु सु नो स्त्वया इति (५७३) एषां वेमामपि सनि
वेमत्वं नास्तीति ज्ञापनार्थं, तेन नेसुमुहयइ इति इस्निपेधे कृषति दृष्टपति सुष्टपति
नूनपतीत्येव । सष्टुमिच्छति ससृज-सन्, अनेन इम् (७५१) वा भर्जादेरे द्विवादः ।
पचे ससृज इस् इति (६४) सस्त्र द, (४६) दस्य ज, सजिप इत्यस्य द्विवादः । इमो
विकल्पपचे (११३) स्यादेः स-लोपे, (१५४) षड्, (६०२) षस्य क, सच इत्यस्य द्विवादः ।
अयितुमिच्छति इमोऽभावपचे (८०५) दीर्घः शीष इत्यस्य द्विवादः । स्मृतं स्मृतिं वा
इच्छति अनिम्पचे ऋकारस्य दीर्घः, (६२८) उर्, (२२८) तस्य दीर्घः, स्मृत् इत्यस्य
द्विवादः । यवितुमिच्छति यु इ ष इत्यस्य (५३७) प्राग्वत्कार्यादिति नियमेन आदौ
हिले ततो गुणादौ युयविष इत्यस्य (८१६) खरकारस्य इः । ऊर्णवितुमिच्छति ऊर्णं इष
इत्यस्य (७२१) इमो डित्त्वं, (५८८) उकारस्य उव, ऊर्णविष इत्यस्य, (७१६, ७२०) ऊं
रस द्विवा श्वविष इत्यस्य द्विवादः । इमो डित्त्वविकल्पपचे गुणः । अनिम्पचे
अनिम्सनि (८०५) दीर्घः । भर्णमिच्छति, अनिम्पचे ऋकारस्य दीर्घः, ऋस्थाने उर्,
तस्य दीर्घः, भृष इत्यस्य द्विवादः । दरिद्रितुमिच्छति, अनेन इम्, (६१०) आ-लोपः,
दरिद्रिष इत्यस्य द्विवादः । अनिम्पचे (७०२) सन्वर्जनाच्चाकार-लोपः । सनितु-
मिच्छति (८१६) जिस्त्वोरिति नियमात् न मूलस्य षत्वं । अनिम्पचे (६५५) डा, सा स
इत्यस्य द्विवादः । तनितुमिच्छति, अनिम्पचे (५०) नस्थानुसारं तस्य इत्यस्य द्विवादः ।
(८०४) छर्णानिमोक्षच कुणसम्भावनायामेव अनिम्सनीः गुणत्व, अतएवात्र अगुणत्वाभावे
(६७६) न जम्लोपः । एके इति पाणिनीय-जौमराः, तनोतेरनिम्सनि वा दीर्घ-
मिच्छनीत्यर्थः (पाणिनिः ६।४।१७) । पतितुमिच्छति पिपतिषति । पाणिनिः ७।१।४६,
वाचिकश्च ।

* लु मि ज न चेपे ; मी ज ग वधे, मी कि गत्यामिति द्वयं ; मा इति मा ल च
माने, मा ऊ लि शब्दे, मा ऊ य च, मे ऊ प्रतिदाने, मे ऊ य तु च इति पञ्च ; दा इति

८१२ । जपड्वापामीर्यः । (जप-ऋध-आपां ६॥, ईर्यः १॥)

एषामच ई ईर् ई एते क्रमात् स्युः खिलीपश्चानिम्सनि ।
जोषति । अर्हिधिपति ईत्सति । दिदन्धिपति । *

८१३ । दभो यौ । (दभः ६१, यौ १॥)

दन्भे-रच.इ ई च स्यादनिमि सनि खिलीपश्च । धिषति
धीषति अनकारनिर्देशात् । दिदेविपति । *

८१४ । क्वोः श्रुटावणौ जम्क्वौ यङ्लुक्वोस्तु वा ।

(क्वोः ६॥, श्रुटो १॥, अणौ ७, जम्क्वौ ७, यङ्लुक्क्वोः ७॥, तु १२१, वा १२१) ।

दा-संज्ञकः, तेन दा-न लूनौ, दा त् दाने, ड दा ज लि च, दे ड पालने, दो य च्छेदे,
डु धा ज लि धारणे, घे ट पाने इति सप्त ; रभौ ङ रामस्ये ; लभौ ङ लभे ; शक ङ
य शक न ङ शक्तौ इति द्वयं ; पत लृ न गत्या पत्यङ्गेश्य इति द्वयं ; पयो ङ गतौ ;
रात्र्यौ चिद्धौ श्रव तु हिमार्थः । एषामच इस् स्यादित्यर्थः । शक-धातोः स्वमते ऊदित्वात्
वेनत्वेऽपि बहुवादिना न्तं अनिम्ब । पिप्सतीत्यादि, पतितुमिच्छति पूर्वस्मिन्
अनिम्बपक्षे पत स इत्यस्य द्वित्वे, अनेन खेलापि, अकारस्य इम् पिप्सत्स इति स्थिते
स्यादेः स-लोपः । जपयितुमिच्छति जपि सन् पूर्वेष्व इम्, गुणादौ जपयिष इत्यस्य
द्वित्वादिति । पाणिनिः ७४५४, वार्तिकश्च ।

* जपथ ऋध च आप च तपां । ईश् ईर् च ईश् ते ईर्यः । जप इत्यस्य
अचः स्थाने ई, ऋधः ईर्, आपः ई इति क्रमः । जौप्ततीति (८१०) अनिम्बपक्षे
अनेन खिलीपः अस्थाने ईश्, (६४१) जे लोपः । अर्धितुमिच्छति ऋध सन् (८१०)
असृज इति इम्, अर्धिष इत्यस्य अ रश्च द्वित्वा धिष इत्यस्य द्वित्वादिति । अनिम्बपक्षे (६४)
ऋत्स इत्यस्य ऋ द्वित्वा त्स इत्यस्य द्वित्वे, अनेन खिलीपः, ऋस्थाने ईर् च । दन्धितु-
मिच्छति दन्भ सन् (८१०) असृज इति इम् । पाणिनिः ७४५५, ५८ ।

† इश् ईश् ई, तौ यौ । धिषतीत्यादि, दन्भ-सन्, (८१०) असृज इत्यनेन इभौ
ऽभावपक्षे, अच सृजे दभ इति अनकारनिर्देशात् गुणसम्भावनाभावेऽपि अनिमि सनि
न-लोपः, ततः (१७७) दस्य घ, (६४) भस्य प, घस्य इत्यस्य द्वित्वे, अनेन खिलीपः
अकारस्य इ, ई च । देवितुमिच्छति दिव सन्, असृज इत्यनेन इवन्तत्वात् वा इम् ।
पाणिनिः ७४५६ ।

कृकार-वकारयोः शकारोटी स्याताम् अणौ जसे कौ च, यङ्-
लुकि वे च वा स्तः । दुद्यूपति । *

मित्सति दित्सति धित्सति, रिप्सते लिप्सते, शिञ्चति, पित्सते,
प्रतिरित्सति, हिंसार्थः किं, आरिरात्सति । ईप्सति । †

८१५ । सुचीऽदे हे मौच वा सनि ।

(सुचः ६१, अदे ७१, हेः ६१, मौच १२१, वा १२१, सनि ७१) ।

अदस्य सुचो हेः स्थाने मौच वा स्यात् सनि । मौचते मुमुचते ।‡

* कृ च व च कौ तयोः । श च ऊट् च तौ । जस् च किय तमिन् । यङ्-
लुक् च व च यङ्लुग्भ्यो तयोः । जस् प्रत्याहारः । कृ स्थाने शः, व स्थाने ऊट्—इति
कसः । अणानिति धृक्पदकरणात् यङ्लुकि तत्सम्बन्धाभावे गुणिन अगुणे च जसे वा
स्, वकारे त यङ्लुकि अन्यत्र च सर्वान्धान् वकारे वा स् ; कियः प्रथमग्रहणात्
कंचलं क्रिपो वकारे नियमित्यर्थः । दुद्यूपतीति दिव सन्, इमाऽभावपक्ष-अनिम्
सनीऽगुणत्वे, अनन वस्थानि क, द्यूप इत्यस्य द्वित्वादि । पाणिनि ६।४।१६, भाष्यञ्च ।

† भ्रमजगीत्यस्योदाहरणानुक्तानि, मिमीमादित्यस्य चर्दाहरणान्याह—मिक्ती
त्यादि, भेतुं सातुं वा ङ्क्विति मि मी मा एतभ्यः सन्, अनिममनि णचः स्थाने इस्
मिस्म इति (६६८) सत्य त, खिलोपः । आत्मनपदिनान्तु मिक्ती इत्येव । दातु-
मिक्विति दा-सन्, धातुमिक्विति धा-सन्, मिक्वतिवत् सार्थं । रज्जुमिक्विति लज्जु-
मिक्विति रभ-लभाभ्यां सन्, अकारस्य इस् (२१२) स्यादेः सलोपः, (६४) भस्य प, रिप्स
प्रति द्वित्वं, खिलोपः । शक्तुमिक्विति शक सन्, अचः स्थाने इस्, स्यादेः सलोपः, सनः
सस्य (१११) पत्व, शिष इत्यस्य द्वित्वं, खिलोपः, शिषते इति च । पत्तुमिक्विति
पद-सन्, इस्, स्यादेः सलोपः, पत्स इत्यस्य द्वित्वं, खिलोपः । प्रतिराहुमिक्विति,
प्रतिराध-धातुः हिंसार्थः, अतएव अचः स्थाने इस् खिलोपश्च । आराध धातुराराधनार्थः
अतो न इस्खिलोपौ । आमुमिक्विति आप सन् (८१२) आ स्थाने ई, ईप्स इत्यस्य
द्वित्वं, खिलोपश्च ।

‡ दस्याभावो ऽदं तमिन् । अकर्माके सतीत्यर्थः । इत्तौ अदस्य इति सुचौ विशेष-
णं । अदस्य हेमौ मौच वा स्यात् सनीति कथनान्तु सनं हिला केवलस्य सुचौ
हिलमिति तात्पर्यं । भोक्तुमिक्विति अदविवचायां पापात् स्वयं सुक्तौ भवितुमिक्वती-
त्यर्थः, सुच-सन् औदित्वात्नेम, द्विरुक्तस्य सुचौ भौवादेशे (२११) कुङ्, (१११) पत्व,

८१६ । जयल्पोः ख्योर्थे ।

(ज-यल् पोः ५१, ख्योः ६१, इ ११, ए ७) ।

खेरुवर्णस्य जकार-यल्-पवर्गात् परे अवर्णे परे इः स्यात् सनि ।
जु गतौ, जिजावयिषति । रिरावयिषति, पिपावयिषति
बिभावयिषति । जयल्पोः किं, नुनावयिषति । अतएव जो
दित्वे त्रिः । *

८१७ । शु सु सु द्रु मु लु च्युङां वा ।

(शु—च्युङां ६॥, वा^१ ११) ।

शिश्रावयिषति शश्रावयिषति । †

भोच इति धातुः, पचे सुसुच-धातुः । कर्मकर्तृत्वादात्मनेपदं । अट्टे इति किं, सुसु-
चति वत्सं गोपः, अच न पदद्वयं नात्मनेपदञ्च । पाणिनिः ७।४।५७ ।

* जयल् च पृथ तस्मात् । खेरुः ख्युसस्य । ए इति अ-शब्दान् सप्तमी ।
जकारात् य व र लान् पवर्गाच्च परस्थितौ योऽवर्णं भस्मिन् परे खेरुवर्णस्य इः स्यात्
अव्यवहितसप्तमोऽसम्भवात् व्यवहिते सप्तम्यर्थः । जु गताविति धातुपाठः । जावयितु-
मिच्छति जु-जि-सन् (५३७) प्रागच्कार्थोदधि द्विरिति नियमेन जु इ ष इत्यस्य
द्वित्वे पश्चात् इडादौ जुजावयिष इति स्थिते, अनेन जकारात् परे ऽवर्णे परे खेरुवर्णस्य
इः । एवं रावयितुमिच्छति, पावयितुमिच्छति, भावयितुमिच्छतीत्यादि । नावयितु-
मिच्छतीत्यत्र नकारपरस्थितावर्णे परे न स्यादिति । एवं सुषावयिषति जुडावयिषतीत्या-
दिषु न स्यात् । जवल् प्रेरिरदित्यादि वाक्ये अज्रीजवदित्यादिष्वपि (६३६) खेः सन्-
ज्ञावे अनेन खेरुवर्णस्य इः । अतएव जो, दित्वे, पश्चात् त्रिरिति प्रागच्कार्थोदित्यस्य
स्मरणार्थः । पाणिनिः ८।१।८० ।

† शुष शुष सुष द्रुष मुष लुष च्युङ च तेषां । शु अश्वणे, सु गतौ, शु ल
प्रसृत्यां, द्रु मुङ लुङ च्युङ च गतौ, एषां समानां खेरुवर्णस्य इः स्याद्वा सनि,
अव्यवहितावर्णस्यासम्भवात् वर्णद्वयव्यवहिते ऽवर्णे परे इत्यर्थः । शु प्रभृति धातुयङ-
णात् जयल्पोरिति नानुवर्तते । श्रावयितुमिच्छति शु जि सन् द्विलादौ खेरुवर्णस्य वा
इः । एवं श्रुण्वत् प्रेरिरदिति वाक्ये शु-जि टी दि, अङ्, शु इ इत्यस्य द्विलादौ, खः
सन्ज्ञावे, अनेन खेरुकारस्य वा इः अशिश्रवत् अशश्रवदित्यादि । पाणिनिः ७।४।८१ ।
अच स्वं सुधातुर्न दृश्यते ।

८१८ । व्यङो ऽवो हसादेः सेमः क्वाच
किङ्वा रुदविदमुषस्तु नित्यं ।

(व्यङ्गः ५१, अ-वः ५१, हसादेः ५१, सेमः ५१, क्वाच् १२१, च १२१, कित् १२१, वा १२१, रुद-विद-मुषः ५१, तु १२१, नित्यं २१) ।

हसादेः सेम उकारोङ् इकारोङ्च वान्तवर्जात् सन् क्वाच
कित् वा स्यात् रुदादेस्तु नित्यं । रुचिषते रुचिषते, लिलि-
खिषति लिलेखिषति । रुदादेस्तु रुदिषति विविदिषति
मुमुषिषति । वान्तः किं, दिदेविषति । *

८१९ । जिस्वोः खेः सः षः षण्यस्वित्स्वत्-
सहः । (जि-स्वोः ६॥, खेः ५१, सः २१, षः २१, षणि ७, अ-स्विद्-स्वद्-सहः ६१) ।

खेः परस्य ज्ञान्त-स्त्रीत्योः सस्य षत्वभूते षणि षः स्यात्, न तु
स्विद्-स्वद्-सहं । सुष्वापयिषति तुष्टूषति । जिस्वोः किं,
सिंसिचति । षणीति किं, तिष्ठासति । खेः किं, प्रतीषिषति ।†

इति समन्त-पादः ।

* उच्यते इति वी, तो उङो यस्य स व्यङ्गं तस्मात् । नास्ति व (वकारान्तः) यत्र सः
षव तस्मात् । इकारोकारोङ्-ग्यं वकारान्त-धातोर्भावात् अच व इति दन्त्य एव । हस-
आदि र्यस्य तस्मात् । इमा सह वर्तमानः सेम् तस्मात् । क्वाच इति चकारेण प्रक-
रणवशात् सन् आक्रियते । रोचिषति किञ्च-सन्-इष, अनेन सनः कित्त्वे गुणाभावः,
रुचिष इत्यस्य द्वित्वादि । पक्षे गुणे रोचिष इत्यस्य द्वित्वादि । एवं लेखितुमिच्छति ।
रोदिषुमिच्छति वेदिषुमिच्छति मोषितुमिच्छतीति त्रिषु नित्यं सनः कित्त्वे ; क्वाचि
रुचिषा रोचिषा इत्यादि । देवितुमिच्छतीत्यत्र वान्तत्वात् न कित्त्वे । एवं देवित्वा ।
पाणिनिः १।२।८, २६ ।

† षत्वप्राप्तौ नियमोऽयं । षत्वभूते षणि खिनिमित्तकं मूलधातोः षत्वं ज्ञान्त-
स्त्रीत्योरेव स्यात् नान्यस्येत्यर्थः । अषत्वभूते सनि, तथा खेः स्यात् षत्वभूते षण्यपि
पूर्वेनियमो बलवानिति । स्विद्-स्वद्-सहं ज्ञान्तानामेव निषेधः । स्वापयितुमिच्छति,

३य पादः—यङन्तः ।

८२० । सूत्र सूत्र सूचाटशर्त्तूणु हसाद्येकाचो
ऽशुभरुचो मुहुर्भृशार्थे यङ् ।

(सूत्र—एकाचः ५।, अशुभरुचः ५।, मुहुर्भृशार्थे ७।, यङ् । १।) ।

एभ्यः शुभरुचवर्ज्येभ्यो यङ् स्यात् पौनःपुन्ये अतिशये चार्थे । *

८२१ । गत्यर्थाद् गृ लुप सद चर जप जभ
दनश् दहो वक्रगर्ह । (गत्यर्थार्त् ५।, गृ—दहः ५।, वक्रगर्हे ७।) ।

गत्यर्थत् वक्रे, ग्रादे गर्हायां, यङ् स्यात् नतु पूर्वोक्ते, तदयुक्ते
तु स्यात् । †

स्वप-जि-सन्, स्वापयिष इत्यस्य द्वित्वं, (६४७) खे जिः, (१११) सनः सस्य मूलधातोश्च
पत्वं । क्षोतुमिच्छति स्तु सन् (८०५) दीर्घः, स्तुस इत्यस्य द्वित्वं, उभयत्र पत्वं । क्षेत्तु-
मिच्छति मिष-सन् (२११) कृङ्, मिक्स इत्यस्य द्वित्वं, (१११) सनः सस्य पत्वं,
जान्-स्तु-भिन्नत्वान् मूलस्य न पत्वं । एवं सुसृपतीत्यादि । स्यातुमिच्छति स्या-सन्
स्यास इत्यस्य द्वित्वादौ, निमित्ताभावात् सनः पत्वाभावं, एतन्नियमवर्द्धिर्भूतत्वान्, (१११)
मूलस्य पत्वं । प्रत्येतुमिच्छति प्रति-इ-सन्, (७१६) इकारं द्वित्वा केवलं सन एव
द्वित्वे, (६४०) खेरित्वे, सनः सस्य पत्वे, मूलधातुनिमित्तकं खेः सस्य पत्वं स्यादेव,
अत्र खेः परस्थितमूलधात्वभावादन्तर्ग्रियमप्रवेशानवकाशः । खिदादिस्तु सिद्धेदायिपती-
त्यादौ न पत्वं । पाणिनिः ८।१।६१, ६२ ।

* हसादिशब्धौ एकाचैति हसाद्येकाच् । सूत्रस्य सूत्रस्य सूत्रस्य षट्च अश्वच
चर्त्तिष ऊर्ण्य हसाद्येकाचैति तस्मात् । न विद्यते शुभरुचौ यत्र तस्मात् । मुहुश्च
भृशश्च मुहुर्भृशौ तयोर्भृशं लघिन् । हसाद्येकाच इति सामान्यवद्विधात्, सूत्रसूत्रसूत्राना-
मदन्तत्वेन अनेकाचत्वात् षट् अश्व चर्त्ति ऊर्णनाश्च अजादित्वात् अप्राप्तौ प्रथमगुक्तिः ।
यङो जानुवन्धः अगुणार्थः आत्मनेपदादेशः, अदन्त-य-स्थितिः । पाणिनिः १।१।२२,
वार्त्तिकं भाष्यम् ।

† गृ लुप च सद च चर च जप च जभ च दनश्च च दह च तस्मात् । वक्रश्च

८२२ । खे णुः । (खे: ६१, ण: ११) ।

यङि परे खे णुः स्यात् । पुनः पुनरतिशयेन वा सूत्रयति
मीसूत्रते, सोसूत्रते सोसूच्यते । *

८२३ । षी ऽनितः । (षी: ११, अ-नितः ६१) ।

अ-नकारेतः खे: षी: स्यात् यङि । अटायते अग्राश्र्यते अरा-
श्र्यते ऊर्णोनूयते ।† देदीयते मेमीयते जेगीयते जेहीयते
पेपीयते सेषीयते तेष्ठीयते । ‡

गङ्गां च वक्रगङ्गे तस्मिन् । गत्यर्थादिति गूलरादेरिति च पृथक् पदकरणं वक्रगङ्गाभ्यां
यथाभङ्गाभ्यां, तेन गत्यर्थात् वक्रे ग्रादे गङ्गायामिति । न तु पूर्वोक्ते इति एभ्यो
सुहृन्शार्थे न स्यात्, तदयुक्ते सुहृन्शेन भ्रमार्थेन वा युक्तयो वक्रगङ्गेभ्योऽस्तु, स्यादित्यर्थः ।
अत्र गत्यर्थादिति ह्रसाद्येकाच्च एव, पूर्वसूत्रे सामान्यतो ग्रहणात् । पाणिनिः
३।१।२३, २४ ।

* पुनःपुनरतिशयेन वा इत्यत्र क्रियाविशेषणे दृष्टोऽयम् ।* भूतत्वं प्रसावे, भूत-
चातोचुरादित्वात् जिः (७७५) अकारलोपे, भूविधातो यङ् (६४१) जिलीपः,
सूत्र इत्यस्य (६३२) द्वित्वं, खेराद्यचो लोपे, अनेन गुणं, सोसूत्रा इति (६११) धातु-
सञ्ज्ञायां, यङो ङित्वादात्मनपदं चे शप्, (५४३) यङोऽकारलोपः सोसूत्रते इति ।
एवं सूत्रत्वं क सोसूत्रते, सूत्रत्वं क सोसूच्यते । पाणिनिः ७।१।८२ ।

† न इत्थेषां ते नितः (नोन् नुन् रीन्), न विद्यन्ते नितो यस्य सोऽनित् तस्य,
खेरित्यस्य विशेषणं । अटायत इति, अट गतौ, पुनःपुनरतिशयेन वा वक्रं अटति,
(केवलं) वक्रं अटतीति वा, इत्यर्थे अट-यङ् अय्य इति, (७१६) अकार द्वित्वाच्च इत्यस्य
द्वित्वं, खेसाद्यच्च इति यकारलोपे, अनेन अकारस्य दीर्घः । एवं पुनःपुनराति,
अग्राश्र्यते । पुनःपुनर्वक्रं सृच्छति इत्यर्थे वा अग्राश्र्यते, सृ यङ् (६१५) गुणः, अर्थ इत्यस्य
अकारं द्वित्वा, (७२०) अ-ये इति कथनात् यं इत्यस्य द्वित्वं, खेराद्यच्च इति य-लोपे
अर्थः इत्यस्य अनेन खेदीर्घः । पुनःपुनरुणोति कर्ण-यङ् (५६०) दीर्घः कर्णय्य इत्यस्य
(७१६, ७२०) ऊं रश्च द्वित्वा ण्य इत्यस्य द्वित्वं, खे णुः, रेफसम्बन्धाभावात् भूलधातो-
र्नकारस्य दन्त्यत्वं । पाणिनिः ७।१।८३ ।

‡ ह्रसाद्येकाच्च उदाहरणान्नाह पुनःपुनर्दृशति दा-यङ् (६११) डौ, दीय इत्यस्य

शोशूयते शोशूयते, सास्त्रयते, चेक्रीयते सचेक्रीयते, विसे-
सिच्यते, यङ्लान्न पः । * वक्रं व्रजति वाव्रज्यते ।

८२४ । ग्री र लः । (गः ६१, र ११, लः ११) ।

गिरते रो लः स्यात् यङि । गर्हितं गिरति जेगित्यते । लोलु-
प्यते सासद्यते । †

८२५ । की श्रु र्वा । (कीः ६१, उः ११, वा ११) ।

कीः खेयुः स्याद्वा यङि । चीकूयते, कीकूयते । ‡

८२६ । नीन् वन्च स्तन्स ध्वन्स भन्श
कस पत पद स्कन्दा । (नीन् ११, वन्च—स्कन्दा ६॥) ।

एषां खेनीन् स्यात् यङि । वनीवच्यते । §

द्विलादि । एवं पुनःपुनर्माति, गायति, जहाति, पिबति, खति, तिष्ठति । सो स्या
इति द्वयो र्लस्य (१११) पत्वं ।

* पुनःपुनः श्रयति श्रि-यङ् (६६६) विकल्पेन जिः, (४६०) दीर्घं, श्रय इत्यस्य
द्विलादि, पचे श्रिय इत्यस्य द्विलादि । पुनःपुनः स्मरति स्मृ-यङ् (६१५) गुणः, स्मर्य
इत्यस्य द्विलादि । कृ-यङ् (४६७) कृस्थाने रौ, क्रीय इत्यस्य द्विलादि । सं-कृ-यङ्
(७६६) सुभ कृते, (६१५) स्कुन् व्यामेवेति नियमान् न गुणः । वि-पू-यङ् कृषि-यङ्
विसेसिच्यते, (५०२) अत्र गि-निमित्तकं खिनिमित्तकमपि पत्वं न स्यात्, दशस्यादेर्देश
इति विधानवत् निषेधेऽपि तथा ।

† गृथ निगरये, यङ् (६२८) कृस्थाने डर्, अनेन र ल, गित्य इत्यस्य द्विलादि ।
द्वौ गिरतेरिति कथनात् गृणते जेगीर्यते इत्येव । गर्हितं लुप्यति लोलुप्यते, गर्हितं
सीदति सासद्यते । पाणिनिः ८।२।२० ।

‡ मरुद्वकगला खेरित्यस्यानुवृत्तिः । कु ङ शब्दे, पुनःपुनः कवते इति कु-यङ्,
(५६०) दीर्घः, अनेन वा खेयु आदेशः । पाणिनिः ७।४।६३ ।

§ वन्चु गथां, वनसु लृट् भंगे, ध्वन्सु लृङ् गतौ, भन्श य ङ् अधःपाते (ताल-
व्यान्, पाणिनिसत् दत्तान्.), कस अ गतौ, पत लृ ज गथां, पद स्थैर्ये—पद्यौ ङ

**८२७ । जम जप जभ दह दन्श भन्ज पश
शपो ऽतो नुन् लवयस्तु वा ।**

(जम—शपः ६।, अतः ६।, नुन् १२।, ल-व-यः ६।, तु १२।, वा १२।) ।

जमन्तानां जपादीनाञ्च अदन्तस्य खे नुन् स्यात् यङि, लवया-
न्तस्य तु वा । जञ्जन्यते जाजायते ।*

८२८ । हनो वा घ्नौ । (हनः ६।, वा १२।, घ्नो १२।) ।

जघ्नीयते जङ्गन्यते । जञ्जप्यते । चञ्चल्यते चाचल्यते, मम्व्यते
मामव्यते, दन्द्यते दादय्यते । †

गतौ इति इयं, स्कन्दिरौ गति-शोषणयोः इति । नीनौ न इत् अने । अत्र पत लृ ज
गत्यामित्यस्यैव ग्रहणं, पत्य ङैश्च इत्यस्य तु पापत्यते इत्येव, तेन (१११८) पापतिरिति
स्वयमुदाहरिष्यति । वक्रं वञ्चति, वन्च-यङ् (५६७) न-लोपे, वच्य इत्यस्य हित्वे, अनेन
खेर्नोन् वनीवच्यते, (८२३) नकारेत्त्वात् न दीर्घः । एवं घनीवस्यते, दनीवस्यते,
वनीवस्यते, चनीकस्यते, पनीपत्यते, पनीपद्यते, चनीक्यते । पाणिनिः ७।४।८४ ।

* जम् प्रत्याहारः । जमश्च जपश्च जभश्च दहश्च दन्शश्च भन्जश्च पशश्च शपश्च तस्य ।
अत्र नुनः केवलं न इत् अने, न तु उकार इत्, अतो नु-रनुस्वारः, अन्यथा यंयस्यने
रंरस्यते इत्यादौ ऋसपरत्वाभावात् (५०) अनुस्वारो न स्यात् । येन विधिसदन्तस्येति
न्यायात् ल-व-य इति लान्त-वान्त-यान्ताभामित्यर्थः । ल-य-म-भ्यपाठात् वकारोऽत्र दन्त्यः ।
पुनः पुनर्भायते जन-यङ् (६५५) डा-आदेशस्य विकल्पपक्षे जन्य इत्यस्य हित्वं, अनेन
खेर्नोन्, (५१) अनुस्वारस्य नित्यं जम् । औसराम्—अनुस्वारस्य दान्तत्वं परिकल्प्य (५२)
वा जम् कुर्वन्ति (तिङन्तपादस्य ५६० सूत्रे गोयीचन्द्रः) । नकारेत्त्वात् (८२३) खं न
दीर्घः । जन-स्थाने (६५५) डा-आदेशपक्षे जाजायते इति । एतत्सूत्रोदाहरणाच्च
आदौ डाभावपक्षो दर्शितः । पाणिनिः ७।४।८५, ८६ । अत्र शपधातुर्न दृश्यते ।

† हन-धातुः घ्नौ स्याद्वा यङि । पुनःपुनर्हन्ति हन-यङ्, घ्नोय इत्यस्य हित्वादि ।
विकल्पपक्षे हन्य इत्यस्य हित्वे, पूर्वेषु खेर्नोन्, (६७६) खेः परस्य हस्य घः । गर्हितं
जपान् जङ्गप्यते । एवं जञ्जभ्यते, दन्द्यते, दन्द्यते बभञ्ज्यते, पम्वस्यते शंशप्यते ।
वक्रं चलति, पुनःपुनर्मवति, वक्रं दयते, एतेषु पूर्वेषु वा नुन् । नुन्पक्षे खं न दीर्घः ।
“हस्येहिंसायां यङि घ्नोभावो वाच्यः” इति वार्तिकम् ।

८२६ । चरफलोऽच्छोडो न णः ।

(चर-फलोः ६४, उण् ११, च ११, उङ् ६१, न ११, णः ११)।

चरफलोः खेर्नुन् स्यात् उङ् उकारश्च यङि, तस्य च न णः ।
चञ्चूर्यते पम्फुल्यते । *

८३० । रीनृत्वतः । (रीन् ११, ऋत्वतः ६१) ।

ऋकारवतो धोः खेः रीन् स्यात् यङि । नरीनृत्यते । †

८३१ । व्येखपस्यमो जिः । (व्ये-खप-स्यमः ६१, जिः ११) ।

एषां जिः स्यात् यङि । वेवीयते सोषुष्यते सेसिम्यते । ‡

८३२ । न वशः । (न ११, वशः ६१) ।

वष्टे जिं न स्यात् यङि । वावश्यते । §

* खेर्नुन् इति अनुवर्तते, खेऽङोऽभावात् मूलधातोऽङ् उकारश्च । यङ्लुकि प्रसक्तस्य गुणस्य निषेधार्थं न णरित्युक्तं । वक्रं चरति चर्य इत्यस्य हिलि खेर्नुन्, मूलधातोऽङ् उकारः (२२८) तस्य दीर्घः । पुनःपुनः फलति पम्फुल्यते । पाणिनि ७।४।८०, ८८ ।

† ऋत् विद्यते यस्य स ऋत्वान् तस्य । ऋकारवत इत्यनेन यदा ऋकारस्थिति तदेव खेः रीन् स्यादित्यर्थः, तेन चेक्रीयते इत्यादौ (४६७) ऋकारस्य रीभावे न रीन्, यङ्लुकि तु चरीकर्तायादौ स्यादेव । एवं यङ्-प्रच्छ-व्रथादीनां (६६१) औ क्तं ऋकारवत्त्वात् रीन् स्यात्, तेन जरौयस्यते परीपृच्छाते वरीव्रथाते इत्यादि । पुनःपुन ऋत्वति नृत्-यङ् नृत्य इत्यस्य हिलि खेः रीन्, चुम्नादित्वात् णत्वाभावः । एवं दरीदृश्यते इत्यादि । पाणिनिः ७।४।६०, वार्तिकश्च ।

‡ (६६१) खपादेः किति त्रिरिति निघमादप्राप्तौ विधिरथं । अनिष्टत्वात् खे रित्यस्य नानुवृत्तिः । व्ये औ वृत्तौ, खप घलु शयने, खमु ध्वाने, पुनःपुनर्न्यथेतौत्यादि वाक्यानि । व्ये यङ्, अनेन जिः, (५६०) दीर्घः, वीय इत्यस्य हिलादि । खप-यङ् जिः सुष्य इत्यस्य हिलादि, (१११) पत्वं । स्यम यङ् जिः सिम्य इत्यस्य हिलादि पाणिनिः ६।१।१८ ।

§ यद्वादितात् प्राप्ते निषेधः । वश ल कान्तौ, पुनःपुन वंष्टि । पाणिनिः ६।१।२० ।

८३३ । चायः की । (चायः ६१, की ११) ।

चायतेः की स्यात् यङि । चेकीयते । ‡

८३४ । घाध्मो ङी । (घा ध्मोः ६॥, ङी ११) ।

जेघ्रीयते देघ्रीयते । †

८३५ । ग्रीङो ड्य् येऽणौ ।

(ग्रीङः ६१, ड्य् ११, ये ७, अणौ ७)

शाशय्यते । ‡

यङ्लुगन्तः ।

८३६ । यङो लुग्वापो लुक् पं द्वि ण्वादि
च धूक्तन्तु वाऽनि तु नित्यं नेतः ।

(यङः ६१, लुक् ११, वा ११, अपः ६१, लुक् ११, पं ११, द्विः ११, ण्वादि ११,
च ११, धूक्तं ११, तु ११, वा ११, अनि ७, तु ११, नित्यं ११, न^१ ११, उतः ५१) ।

यङो लुक् स्याद्वा, लुकि सति अपो लुक् पं द्वित्वं खेर्णुरित्यादि
कार्यञ्च स्यात्, धुग्रहणोक्तन्तु वा स्यात्, अनि तु नित्यं लुक्
स्यात्, उदन्तात्त्वनि न स्यात् । §

* पाणिनिः ३।१।२१ ।

† ङी इत्यस्य ङङ् इत् अन्त्यस्य स्थाने । पुनःपुन जिघ्रति, पुनःपुनर्धमतीति वाक्ये ।

पाणिनिः ७।४।३१ ।

‡ ग्री धातो ङ्य् स्यात् अणौ ये, डिस्त्वादन्त्यस्य स्थाने, अय्-स्थितिः । अणौ ये
इति कथनात् कर्माणि वाच्यं यक् शय्यते, क्ताचः स्थाने यप् संशयः, क्वप् शय्या इति ।
पुनःपुनः श्रिते, ग्री-यङ्, ड्य् शय्य इत्यस्य द्वित्वादिति । पाणिनिः ७।४।२२ ।

§ यङो लुक्-करणेन त्यलोपे त्यलक्षणमिति न्यायप्राप्त-कार्यस्य लुकि न तत्रेति
निषेधात् (४८७) यङ्ङाक्ये चर्द्वाति, (६१५) स्याद्यत्पूर्वो णुरिति, (५६७) इमुङ्ङी-

बोभवीति बोभोति, बोभूतः बोभुवति । अबोभवीत्
अबोभोत् अबोभूतां अबोभुवन्, अबोभूत् अबोभुवीत्, बोभु-
वाञ्चकार । *

वनीवञ्चीति वनीवङ्क्ति, वनीवक्तः, वनीवचति । जङ्ग-
मीति जङ्गन्ति, जङ्गतः, जङ्गमति जङ्गमति ; जङ्गमीमि
जङ्गमि, जङ्गन्वः, जङ्गमः । जङ्गनीति जङ्गन्ति, जङ्गतः,
जङ्गति जङ्गनति । †

लोप इत्यादीनि न स्युः, यङन्तत्वेन विहितं कार्यं स्यादेव, तेन धातुसंज्ञा व्याप्त्या च
स्यात् । खादि-कार्यस्य यङि परे विहितस्य लुकि न तत्रेति निषेधादप्राप्तौ वचनं ।
धुयङ्घोक्तमिति, यव क्वचित् सूत्रे धातुविषयदृष्टपूर्वकं यत् कार्यसुक्तं तदवा-
स्यादिति । अत्र तु इति (६६३) पचादित्वादिन कृते तस्मिन् परे नित्यं यङो लुक्
स्यात्, ङस्वीदन्तधातोर्लु अत्र परे न लुक् स्यात् । पाणिनिः २।४।७४, भाष्यञ्च ।

तिपा शपानुवन्धेन निर्दिष्टं यत् गणेन च । यङेकाच्-यङ्गणं किञ्चित् पक्षैरिति
न यङ्लुकि । आचार्या यङ्लुकोक्तानि सेट्कलमनिटामपि ॥ इति प्राचीनवचन-
मपि स्मरणीयं । (६८६) वेत्तेरित्यादौ तिपा निर्दिष्टत्वात्, (५७३) खर इति शपा,
(७१०) शीङ इति अनुवन्धेन, (६६५) कृष्ण इत्यादौ गणेन, (५७६) एकाचो वक्तव्यत्वात्,
तत्तत् कार्यं न स्यादिति । अनेटां सेट्कलं (८४१) बिभ्रिता इत्यादौ ।

* पुनःपुनर्भवति यङ्लुकि, भू-यङ् तस्य लुक्, हिलं खे गुणः, बोभू इत्यस्य धातु-
संज्ञायां तिप्, शप् तस्य लुक्, (७२२) ईम्, गुणः, बोभवीति । ईमो विकल्पपक्षे गुणः,
बोभोति । एवं सर्वत्र । बोभू-तम्, ङित्त्वात् न गुणः । अत्रि (६६७) अन्त-स्थाने
अत्, (५८८) उव्, बोभुवति । घी-दिप् (७२२) ईम् वा, अबोभवीत्, अबोभोत्, घी-तां
अबोभूतां, घी-अन्, (५६३) भुवर्जनात् न उम्, (५८८) उव्, अबोभुवन् । टो-दि
(५५२) धुयङ्घोक्तत्वात् वा सिलोपः अबोभूत्, पक्षे अबोभुवीत्, (८४१) अरे गुणनिषे-
धात् उव् । ठी णप् (५८२) त्यानादाम् उव्, ततः (५८३) कप्रयोगः ।

† वन्च-यङ्लुक्, हित्वादि, (८२६) खे नीन् वनीवञ्च-धातोर्लिप्, ईम् ।
ईमो विकल्पपक्षे (२११) कुङ्, (५०, ५१) नस्यानुस्वारे अनुस्वारस्य ङ् । तस्, (५६७)
न-लोपः । अत्रि, (६६७) अन्तस्थाने अत्, न-लोपः । गम-यङ्लुक् (८२७) खे नृन्
जङ्गमधातुः, तत्क्षिप् वा ईम् । पक्षे मस्यानुस्वारे तस्य न । तस् (६७६) अन्तलोपः ।
अत्रि (२३०) धुयङ्घोक्तत्वात् वा उङ्लोपः, अन्त अत् । मिप् ईम् वा, पक्षे (२०२)
गमो म-स्थाने न । वस् मस् उभयव मस्थाने न । हन-यङ्लुक् गमवत्, अधिकृत्य
(६७८) इत्य घ ।

चञ्चुरीति चञ्चूर्ति । चाखातः चङ्खन्तः, चङ्खति चङ्ख-
नति । जाजातः जञ्जन्तः जञ्जति जञ्जनति । देद्वीति
देद्वीति देदेति, देद्वीतः देद्वीतः, देद्वीवः देद्वीवः । वेविच्छीति
वेवेष्टि, वेविश्वः वेविच्छः । *

८३७। हाकः खे न घः। (हाकः ६१, खे. ६१, न ११, घं. ११)।

जहति जहाति । †

८३८। दन्शो न-लोपो वा ।

(दन्शः ६१, न-लोपः ११, वा ११) ।

दन्शीति दन्शीति दन्ष्टि दन्ष्टि । ‡

८३९। जि न वा । (जिः ११, न ११, वा ११) ।

* चर-यङ्लुक् (८२६) खे नुन् उङ उकारश्च, तेनैव गुणनिषेधः, ईमोऽभावपक्षे
(२२८) उकारस्य दीर्घः । खन-यङ्लुक्, तम् (६५५) धूकत्वात् वा डादिभ्यः,
जमलत्वाभावात् खे न नुन्, (८२३) दीर्घः । पक्षे जमलत्वात् खे नुन् । अन्ति (२२०)
वा उङ्लोपः, अन्त अत् । आगमादेशयोर्मध्ये वलीयानागमो विधिरिति न्यायात्
तिप् सिप् प्रभृतिषु षादौ (७२२) ईमि डादेशाभावे चङ्खनीत्यादि । ईमो-
विकल्पपक्षेऽपि पिति भस्से पर् निषेधात् न डा इति बोध्यं । खन-यङ्लुक् खनवत् ।
दिव-यङ्लुक् देद्वीधातुः तिप् देद्वीति (७३४) निषेधात् न गुणः । ईमो विकल्पपक्षे
(८१४) वस्थाने ऊट्, तस्य गुणः । ऊटो विकल्पपक्षे (६४२) वलोपः, ततो गुणः ।
तस् वस् उभयत्र वा ऊट्, पक्षे वलोपश्च । विच्छ-यङ्लुक् वेविच्छ-धातुः, तिप्, ईमो
विकल्पपक्षे (८१४) कस्य शः, गुणः, (१५४) षङ् । वस्, वा कस्य शः ।

† हाकधातोः खेः घं न स्यात् वा यङ्लुकि । (८२३) घोऽनित इति प्रात-दीर्घस्य
निषेधोऽयं । जहति (७२२) ईम्, मन्विः । सिञ्जान्कौमुदीमते तु न दीर्घनिषेधः, तेन
जाहति जाहति इति ।

‡ दन्शधातो नकारस्य लोपः स्याद्वा यङ्लुकि । दन्शीतीति ईम्पक्षे वा
नकारलोपः, अनौम्पक्षेऽपि वा नकारलोपः । (८२७) खे नुन्, अनौम्पक्षे (१५४)
षङ्, (४७) तस्थाने ट । पाणिनिः ७।१।८६, अत्र सूत्रे निबन्धः ।

सास्वपीति सोषुपीति स्तस्वधि सोषोति । *

८४० । रीनो रिन्रनौ वा ।

(रीनः ६१, रिन्-रनौ १॥, वा ११) ।

रीनः स्थाने रिन्रनौ वा स्तः यङ्लुकि ।

चरिक्करीति चर्करीति चरीक्करीति चरिक्कर्त्ति चर्क्कर्त्ति चरी-
कर्त्ति । †

८४१ । यङ्लुक्क्यलोपे ऽरे न गुव्री ।

(यङ्लुक्-क्यलोपे ७, ऽरे ७, न ११, गु-व्री १॥) ।

बेभिदिता मर्मजिता । अरे किं, बेभेत्ति मर्मार्ष्टि । ‡

इति यङन्त पादः ।

* यङ्लुक्क्यलोपे एव जि नं स्यात् वा यङ्लुकि, नेन (८३१) व्येस्वप्यभी जितित्यस्यैव निषेधः । जिवेति कृते जिमात्रस्यैव विकल्पो लभ्यते । वस्तुतस्तु (६६१) गृहादे-
र्जि नित्यमेव । सोषुपीति सोषोति उभयत्र चादौ जिः पश्चात् द्विवादि । सोषुपी-
तोत्यत्र (७३४) गुणनिषेधः । एवं व्ये—वाव्येति वेवथीति वाव्याति वेवेति ।
स्तस्व—संस्थसीति संस्थसीति संस्थानि संसेन्ति । पाणिनिमते जित्यम् ।

† सूत्रत्वात् णत्वाभावः । अत्र वा-ग्रहणं परत्र निवृत्त्यर्थं । रीनः स्थाने इति रीन-
उत्पत्तिस्थाने इत्यर्थः, अन्यथा निष्ठात् रीनोऽन्तं रिन्रन्प्रसक्तिः स्यात् । रनीऽकार-
उद्धारणार्थः । क यङ्लुक्, ईम्पक्षे रिन्रन्रीन्, अनीम्पक्षे ऽपि रिन्रन्रीन्, अतएव
षट् पदानि ; एवं व्रत—वरिव्रतीति बर्हतीति वरीव्रतीति वरिवर्त्ति वर्व्वर्त्ति वरीवर्त्ति
इत्यादि । ऋषातोन्तु अभियरीति अररीति अरिवर्त्ति अरर्त्ति, अत्र (५८५) असमानवर्णे
परं स्तेरिय । पाणिनिः ७।४।११, १२ ।

‡ यङ्लुक् च क्यलोपश्च तत्तस्मिन् । यङ्लुकि क्यलोपे च सति अरे गुव्री न
स्यात् । पुनः पुनरतिग्रहेण वा भेत्ता बेभिदिता, बेभिद-ङो ता (५५४) इम्, अनेन गुण-
निषेधः । पुनः पुनर्मार्जिता मर्मजिता, पूर्व्वसूत्रेण खेः रन्, मर्मज-ङो ता, इम्,
(६६४) यजोऽकङितोत्यनेन प्राप्नोति अनेन द्विनिषेधः । क्य-लोपे तु (८४५) समिधिता
इत्यादि । जौमरास्तु यङ्लुगन्तेष्वौ कृते विकल्पेन द्विं कुर्व्वन्ति, बीभावयति
बोभुवयतीत्यादि (संक्षिप्तसारे तिङन्तपादे ४६० सूत्रे) । पाणिनिः १।१।४ ।

४र्थ पादः—लिङ्गः ।

—८८७८७—

८४२ । लेः काम्यक् स्वेच्छायां ।

(लेः ५।, काम्यक् १२।, स्वेच्छायां ७।) ।

लेः परः काम्यक् स्यात् आत्मेच्छायां । आत्मनः पुत्रमिच्छति
पुत्रकाम्यति । *

८४३ । क्योऽस्यद् यश्च ।

(क्यः १।, अस्यद् ५।, ई १२।, यः १।, च १२।) ।

मान्त-व्य-वर्जात् लेः क्यः स्यात् स्वेच्छायां, तस्मिन्नवर्णं ईं स्यात् ।
ज्ञानीयति । (४२३) ओदीतोऽज्जदिति । गच्छति नाव्यति ।
(४८७) यङ्ङ्यक्वे इति । कर्त्तयति । (२५८) क्यङ्यचौ च
गार्गीयति । †

* स्वस्य इच्छायाः कर्मभूतं यद्विज्ञं यदि असमसादिशेषणात् आत्मभिन्न-सुखस्य-
पदादा उत्तरवर्त्तनं न स्यात् तदा तस्मात् काम्यक् स्यादित्यर्थः, तेन महान्तं पुत्रमिच्छति
इत्यादौ न स्यात् ; समास तु मद्वापुत्रमिच्छति राजपुत्रमिच्छति इत्यादौ स्यादवेति ।
काम्यकः कित्वात् आत्मनो मुक्तिमिच्छति मुक्तिकाम्यतीत्यादौ न गुणः । आत्मनः
पुत्रमिच्छतीति वाक्यविन्यासात् द्वितीयान्तात् लरिति बोध्यं, तत्र आत्मनः पुत्र इत्यत्र
इत्यत्र न स्यादिति । पुत्रकाम्यतीति पुत्रमिति द्वितीयान्तात् काम्यक्, (३१८) केलुक्
त्ये चेति त्वे परे केलुकि, पुत्रकाम्य इति (६३१) घागुसञ्ज्ञायां, तिप्-श्रद्धा, (३४३)
अकारलोपश्च । पाणिनिः ३।१।८ ।

† मथ व्यञ्ज स्वां, नाति स्वां यत्र भोऽस्वात्स्वत्वात् । मकारान्तं अत्रयञ्च हित्वा
अन्यस्मात् लिङ्गादित्यर्थः । अत्र चकारेण काम्यक् च स्यादिति सूचितं । तेन
सर्वस्मात् लिङ्गात् क्यः काम्यक् च स्यात्, भकारान्तादव्ययाच्च केवलं काम्यगर्भति
निकार्यः । क्यस्य क इत् अगुणार्थः, य-स्थितिः । पाणिनिः ३।१।८, ७।४।३३, वार्त्तिकश्च ।

‡ आत्मनो ज्ञानमिच्छात् ज्ञानमित्यस्मात् क्यः, तस्मिन् परे अकारस्य ईं, ज्ञानीय इति

८४४ । न-लोपः क्यङे । (न-लोपः १, क्य-ङे ७) ।

राजीयति । *

८४५ । हसात्तयोर्वारे ।

(हसात् ५, तयोः ६॥, वा ११, अरे ७) ।

हसात् परयोः क्य-ङयोर्लोपः स्याद्वा अरे । समिधिता
समिधिता । † अस्मात् किं, किंकास्यति स्वःकास्यति । ‡

धातुः । एवं पुञीयतीत्यादि । पूर्वेष्वेव ज्ञानकास्यतीत्यपि । अवर्यस्य ई-कथनात्
कन्यामिच्छति, कन्यीयति अत्र आकारस्य ई । कन्याकास्यतीति च पूर्वेष्वेव । गा-
मिच्छति गम्यति, नावमिच्छति नाव्यति, उभयत्र कास्य अन्वडावात् (३५) क्रमेण अ-
वा च । 'आत्मनः कर्तारमिच्छति, कृष्ट्याने री' । एव धात्रीयति । गर्गस्यापत्यं गार्ग्यः
गर्गश्चदात् ष्याः, ततः गार्ग्यमिच्छति, क्य परे ण्यलोपः, अकार ईश्च ।

* नान्तस्य ले नक्षारलोपः स्यात् क्ये ङे च परे । (११८) नोत्प फेऽधात्वित्यनेन
विरामे परे नकारस्य लुपि कृते (१५) तदादिविधिर्न स्यादित्यतो लोपविधानं ।

† ऐश्वर्यप्रयथीः मल्लोः विरामविहितं किमपि कार्यं न स्यादित्यप्यनुसन्धेयं, तेन
विद्वांसमिच्छति विद्वस्यति अत्र न (१८३) दङ् । लिहमिच्छति लिह्यति अत्र न (१७५)
इत्य ढ । दुहमिच्छति दुह्यति अत्र न (१७६) इत्य घ । वाचमिच्छति वाच्यति अत्र
न (२११) कुङ् । पुमांसमिच्छति पृथ्यति अत्र न (१६९) स्यान्तलृप् । नमः करोति
नमस्यति अत्र न (१०२) विसर्गः । सर्पिरिच्छति धनुरिच्छति सर्पिष्यति धनुष्यति इत्यादौ
न (२२७) रङ् । गिरमिच्छति गीर्यति धुरमिच्छति धूर्यति इत्यादौ तु विरामविहितत्वा-
भावात् (२२८) इको दीर्घः । पाणिनिः ८।२।७ ।

राज्ञानमिच्छति पूर्वेष्वेव क्यः, अनेन न-लोपः, ततः पूर्वेष्व अकारस्य ईः ।

‡ विभक्तिविपरिणामेन क्य-ङयोरनुवृत्तिः । समिधमेष्टा इति वाक्ये क्यः,
समिध्य धातुः, ङी-ता, (५५४) इम्, अनेन वा क्यलोपः । एवं दृषदमेष्टा दृषदिता
दृषयिता । हसात् किं, जानीयता । अरे किं, समिध्यति । पाणिनिः ६।४।५० ।

† (८४३) क्योऽस्यादित्यस्य प्रत्युदाहरणमाह—किमिच्छति स्वरिच्छति, उभयत्र
पूर्वेष्व कास्यक् । एयं उभे कास्यतीत्यादि ।

८४६ । धनोदकाशन-वृषाश्वले ग्रहपानान्न-
जाभार्थे ङा उनङ् ङा सन् सनसनौ क्ये न षः ।

(धन—ले: ६।, ग्रह—अर्थे ७।, ङा ११।, उनङ् ११।, ङा ११।, सन् ११।, सन्-
असनौ ११।, क्ये ७।, न ११।, षः ११।) ।

धनस्य ग्रहणे ङा, उदकस्य पाने उनङ्, अशनस्य अन्ने ङा,
वृषाश्वयीर्जाभे सन्, लेख्ये काम्ये सन् असन् च स्यात्, क्ये—
सः षो न स्यात् । *

धनायति उदन्यति अशनायति वृषस्यति अश्वस्यति, दधि-
स्यति दध्यस्यति । ग्रहादौ किं, धनीयति । †

* वृषस्य अश्वस्य वृषाश्वं, धनञ्च उदकञ्च अशनञ्च वृषाश्वञ्च लिखति तस्य । ग्रहस्य
पानञ्च अन्नञ्च (भक्षणं) जाभस्य अर्थस्य तत्तन्निन् । सन् च असन् च सनसनौ । धन-
शब्दस्य ग्रहणे काम्ये ङा, उनङ् अन्यस्य स्थाने, उदकस्य पाने काम्ये उनङ्, उङ्, इतौ
अन स्थितिः, अशनस्य भक्षणे काम्ये ङा, वृषाश्वयोर्जाभे काम्ये सन्, न इत् अन्ते,
जाभौ भेषुनं, एतद्भिन्न-लिङ्गस्य अर्थे काम्ये सन् असन् च स्यात्, क्ये परे इति सर्वत्र
योजनीयं । क्ये परे इति कथनात् इच्छाप्रामौ, पुनरुक्तौ काम्ये इति कथनात् अति-
वृणायामित्यर्थो बोध्यः । सः षो न स्यादिति एतत् भनादेशस्यैव, तेन धृष्यति
सर्पिष्यतीत्यादौ षत्वं स्यादेव । सर्वत्र कर्मकारकादिव स्यादिति । पाणिनिः ७।४।१४,
७।१।११, वार्तिकं काशिका च ।

† धनं ग्रहीतुमिच्छति धनायति ङा, धनशब्दस्यार्थमङ्गीचनं प्राचीनानां मतं,
तेन वस्त्वं धनायतीत्यादिप्रयोगः । उदकं पातुमिच्छति उनङ्, डित्वात् उदकशब्दस्य
अन्यस्य अकारस्य स्थाने उनङ्, डित्वात् उदक् इत्यस्य (१२६) टिः अकभागस्य लोपः,
उदन्य-धातुः । अशनं (अन्नादि) भोक्तुमिच्छति ङा, अत्रापि अर्थमङ्गीचे अशनायति
पायसम् इत्यपि प्रयोगः । वृषोऽत्र शुक्लः पुरुषः, वृषं अश्वं वा जङ्घं (सङ्गमयितम्)
इच्छति ; अत्र च अर्थमङ्गीचेन, पुरुषं वृषस्यतीत्येव प्रयोगः । दधि इच्छति सन्
असन् च, न षत्वं । अत्र लिङ्गस्य अर्थे काम्ये इति कथनात् नैव अर्थमङ्गीचः, तेन
दध्यस्यति तर्कं इति न स्यात् । एवं चीरस्यति खवणस्यतीत्यादि । आदौ दधिशब्दो-
दाहरणेन अकारान्तभिन्नस्य लिङ्गस्येति कथितं । अतिवृणाया किं, दधीयतीत्यादि ।
ग्रहणादौ किं, (भविष्यतीति शेषः), धनमिच्छति धनीयति, एवं उदकीयति, अशनौ-
यति, वृषीयति, अश्वीयति ।

८४७ । ढडोपमानादाचारे क्यः ।

(ढ-डोपमानात् ५, आचारे ७, क्यः १) ।

ढात् ङाचोपमानात् क्यः स्यादाचारिण्यर्थे । शिवमिवाचरति
शिवीयति विष्णुं, विष्णाविवाचरति विष्णूयति शिवे । *

८४८ । घान्ङक्नी सलोपश्च वा गल्भ-
क्नीव-होदात्तु मं ।(घात् ५, ङक्नी १५, सलोपः १, च ११, वा,
११, गल्भ-क्नीव-होदात् ५, तु ११, मं ११) ।

घादुपमानादाचारिण्यर्थे ङक्नी स्तः, सस्य च वा लोपः, गल्भ-
देस्तु क्वावपि मं । कृष्ण इवाचरति कृष्णायते कृष्णति, स्वायते
स्वति, स्वामास (५८२) त्यान्तत्वादाम् । पयायते पयस्यते ।
गल्भायते गल्भते । †

* ढञ्च डञ्च ढडं ढडञ्च तदुपमानञ्चति ढडोपमानं तस्मात् । उपमानवाचकात्
कर्मोपमादाधिकरणपदाच्च क्यः स्यात् आचारिण्यर्थे । विष्णुं शिवमिव आचरति, शिवं
विष्णो इव आचरति, अभयव क्यः, (८४३) अकारस्य ई, विष्णूयतीत्यत्र (५६०) दीर्घः ।
काव्यकप्रसूतीनां कित्करणान् घातुविक्रितं कार्यं लिङी अपि स्यादिति धाञ्च ।
अधिकरणोपमानस्य क्ये परे न-लोपो न स्यादिति वक्तव्यं, तेन राजानि इवाचरति राजन्यति
गुरौ । राजानमिवाचरतीत्यत्र राजोयतीत्येव । चोरोदोयन्तीत्यादि पदम् आमानं
चोरोदमिवाचरन्तीत्यादि वाक्ये कर्मोपमानात् क्ये साध्यं । पाणिनि. ३।१।१०,
वागिकञ्च ।

† कश्चिदेकदेशेति न्यायात् उपमानादित्यनुवृत्त्य, समस्तस्थानमस्मिन् निष्काङ्क-
लेण सङ्गतिरिति न्यायान् घादित्यनेन सम्बन्धः । यो कृतं डित्त्वादात्मनेपदं क्वा
कृतंऽपि गल्भदिगात्मनेपदं विधीयते । कृष्णायते इति (५६०) घाङ्ज्यरे इति दीर्घः ।
एव ङीयते विष्णूयते । (४६७) पित्रीयते । (४२३) गन्धते नाव्यते । (२५६) गागा-
यते । (८४४) राजायते दृढीयते । (३२७) विदुषीवाचरति विदुष्यते, सतोवाच-
रति मव्यते, मुन्दरीवाचरति मुन्दरायते, शुनीवाचरति श्वायते इति । कृष्णतीति
किं, क इत् प्रगुणः इकार उच्चारणार्थः, ततः (४६६) वकारमात्रं प्रत्ययश्च

८४६ । भृशादे च्चुरर्थे वा त-स-लोपश्च ।

(भृशादेः ५१, च्चुरर्थे ७, वा ११, त-स-लोपः ११, च ११) ।

भृशादे च्चुरर्थे ङ-क्ती वा स्तः, तस्मिन् त-स-लोपश्च ।

भृशायते भृशति भृशीभवति । चेतायते शम्भायते वेहायते । *

८५० । डाच् लोहितादेः पञ्च ।

(डाच् लोहितादेः ५१, पं ११, च ११) ।

डाजन्तात् लोहितादेश्च च्चुरर्थे ङ-क्ती वा स्तः पञ्च । पटपटायते पटपटायति पटपटायति पटपटायत् । लोहितायते

लोपः । तदन्तर्लेन कृष्ण इति (६११) धातुसंज्ञा, तिप् शप्, (५४३) अकारलोपः । एवं हरि-रिवाचरति किं हरयति, एवं विष्णवति पितरतीत्यादि । स्वं इवाचरति ङः स्थायते, किं स्मति । स्वं इवाचचार किं (५८२) स्वासास । पय इवाचरति ङः, वा सलोपश्च । भोजायते भक्षायते दुष्मनायते एतेषु नित्य सलोपो वक्तव्यः । गल्भ इवाचरति ङः किं, उभयवात्मनेपदं । एवं क्रीवायते क्रीवते, ह्रीदायते ह्रीदते । गल्भोद्दहणी, क्रीवी नपुंसक, ह्रीद् लोपः । पाणिनिः ३।१।११, वार्तिकश्च ।

* भृश आदि र्यस्य स तस्मात् । च्चुरर्थश्चार्थः अभूततद्वातः तस्मिन् । तच्च सद्य तौ तयो लोपः तसलोपः । इतो तस्मिन् इति अ कौ च परं त स लोपो नित्य इत्यर्थः । अभृशो भृशी भवति अः भृशायते, किं भृशति, पले (४६५) च्चुरः भृशीभवति । एवं अचेतश्चेतो भवति चेतायते अः, सलोपः, (५६०) दीर्घः । किं चेतति, पले चेतीभवति अत्र (४६८) सलोपः । अशशत् शशत् भवति अ-क्ती, शशायते शशति, अभयत् तलोपः, पले शशहवति । एवं अवेहत् वेहत् भवति वेहायते वेहति वेह-हवति (वेहत् गर्भोपघातिनी गरीः) । भृशादिश्च—भृश शीघ्र चपल ब्रह्मद्वय पण्डित प्रतीप उत्तमक शवि वेहत् शशत् उन्मानम् सुननम् दुष्मानम् अभिमनम् भोजस्तेजस् रश्मि सुरजम् वस्त्रम्, डाच्प्रत्ययान्, लोहित धर्म हरित नील मन्द फेन भद्र मल्ल वस्त्रम् निद्रा कृपा कर्षणा इति हाविशत् । अत्र निद्रादिशब्दो धर्मवचनोऽपि शब्दशक्तिसमावात् धर्मवचन एव, तेन निद्रायते जनः अनिद्रावान् निद्रावान् भवतीत्यर्थः । पाणिनिः ३।१।१२ ।

लोहितायति लोहितति लोहितीस्यात्, धर्मायते धर्मायति
धर्मति धर्मास्यात् । *

८५१ । शब्दसुखकष्टादेः कृतिवेदपापे डः ।

(शब्द-सुख-कष्टादेः ५।, कृति-वेद-पापे ७, डः १।) ।

शब्दादेः कृती सुखादेरनुभवे कष्टादेः पापार्थे प्रवृत्तिरित्य-
स्मिन्नर्थे डः स्यात् । शब्दं करोति शब्दायते, वैरायते ।
सुखमनुभवति सुखायते, दुःखायते । कष्टं कर्म करोति
कष्टायते । †

८५२ । वाष्पोष्मफेनधूमादुद्धान्तौ ।

(वाष्प—धूमात् ५।, उद्धान्तौ ७) ।

वाष्पायते उष्मायते फेनायते धूमायते । ‡

* यद्यपि (५०१) सम्पद्यति कृष्णमिषु परेषु डाच् विहित-कथापि अत्र डाजन्तात्
अक्रियविधानसामर्थ्यात् डा-क्रि-विषयेऽपि डाच् स्यादिति वक्तव्यं । पञ्चेति चकारेण
ङित्वात् प्राप्तनाम्नपदमपि स्यादिति सूचितं । अपटत् पटत् स्यात् इति वाक्ये
अविषये डाचि डिर्भावादौ पटपटा इति डाजन्तान् डा- आत्मनेपदं परस्मैपदञ्च, क्रिः
पटपटाति, विकृत्यपत्तं चिः । एवं अर्भाङितो लोहितो भवति, अधर्मा धर्मा भवति।
लोहितादिश्च—अशादिशेषा लोहितादयो द्वादश । पाणिनिः ३।१।१३, १।३।६० ।

† शब्दश्च सुखञ्च कष्टञ्च तत् आदि यस्य तस्मात् । कृतिश्च वेदश्च पापञ्च तस्मिन् ।
वेद इति विद लो ज्ञाने इत्यस्य अलि रूपं । पापार्थे पापजनककर्मणि । कष्टं कर्म
करोति कष्टजनक-कर्म कर्तुं प्रवर्तते इत्यर्थः । शब्दादिः—शब्दं वैरं प्रतीपाद्य कन्द-
नीहारदुर्हिनाः, कलङः सुदिनं मेषः कीटा अट्टा अटा तथा, सूका मीटा च पीटा च
मुष्टा शब्दादिरीरितः । सुखादिश्च—सुखं दुःखञ्च तप्तञ्च रूपणः कर्षणसंज्ञा, प्रतीपा-
लौकिकोदात्त-कृष्णशब्दाः सुखादयः । कष्टादिश्च—कष्टञ्च मनो गहनञ्च कवः कृच्छ्रञ्च
कष्टादिषु पञ्च शब्दाः । पाणिनिः ३।१।१४, १७, १८ ।

‡ एभ्यो अः स्यादुद्धान्तौ ऊर्ध्वनिःसारणे इत्यर्थः । पाणिनिः ३।१।१६, वार्त्तिकञ्च ।

८५३ । रोमन्याच्चर्वणे । (रोमन्यात् ५।, चर्वणे ७।) ।

रोमन्यायते गौः । *

८५४ । नमस्तपोवरिवःकण्डादिभ्यः क्यः कृतौ ।

(नमस्—कण्डादिभ्यः ५४, क्यः १।, कृतौ ७।) ।

नमस्करोति नमस्यति, तपस्यति वरिवस्यति, कण्डूयति कण्डूयते, चित्रीयते, महीयते, हृणीयते । †

८५५ । लेः कृत्वाख्याने जिः ।

(लेः ५।, कृति-आख्याने ७, जिः १।) ।

लेः परो जिः स्यात् कृतावाख्याने च । प्रश्नं करोति आचष्टे वा प्रश्नयति, कृडयति औडिडत् । औजिडदित्येके । (४६८) लुङ् मद्दिनामिति । ईगमन्तमाचष्टे ईशयति । सुग्वन्तमाचष्टे सुचयति । सग्विनमाचष्टे सजयति । ‡ .

* पूर्वसादुहानौ इत्यस्यायनुवर्तनम् बोध्यं, तेन उदगीर्य-चर्वणे अर्थे रोमन्यात् ख्यः स्यादित्यर्थः । रोमन्यायते उदगीर्य चर्वयतीत्यर्थः । पाणिनिः ३।१।१५ ।

† नमस् च तपस् च वरिवस् च कण्डादिभ्यः तेभ्यः । एभ्यः क्यः स्यात् कृतौ अर्थे । वरिवस्यन्नेन सेवा उच्यते । कण्डादिगणमध्ये कण्डू-शब्दस्य जानुबन्धेन, चित्री मही हृणी शब्दानां जानुबन्धेन च, (क्यप्रत्ययेऽपि) यथासम्भवं उभयपदं आत्मनेपदस्य । कण्डादिभ्य—कण्डूजं विद्वीडं महीडं हृणीडं अमु मनु बल्गु लोट तिरस् उरस् मनस् पयस् उपस् कुशुभ मगध मेधा सुख दुःख चुरण भरण वरण दूषण अवर सपर अरम भिषज् गदगद एला बेला खेला लेखा रेखा पम्पश प्रभतिः । पाणिनिः ३।१।१५, १८, २७ ।

‡ अनुवृत्तावपि कृताविति कथनं स्पष्टार्थं । लेरिति कथनात् दानकार्यं न स्यादिति, तेन त्वच्यतीत्यादौ न (२।१) कुङ् । ज इत् उभयपदं । प्रश्नयतीत्यादि, प्रश्न-जि (४६७) डित्वात् (१२६) टिलोपि प्रश्नि इति (६३१) जानुसंज्ञा । वङ्धातोः

८५६ । खेताश्वाश्चतरगालोड़िताह्वरकस्या-
श्चतरेतक-लोपः । (खेताश्च—आह्वरकस्य ६।, अश्च—क-लोपः १।) ।

खेताश्चमाचष्टे खेतयति, अश्चयति, गालोड़यति, आह्वर-
यति । #

८५७ । नाप् सत्यार्थवेदैकाजतः ।

(नाप् ११, सत्यार्थवेदैकाजतः ६।) ।

सत्यादे रेकाचोऽकारान्तस्य च जो नाप् स्यात्, न इत् ।

सत्यापयति अर्थापयति वेदापयति स्वापयति । (४७०) वाङ्मास्ति-
केति साधादयः, साधयति । अशस्यमाचष्टे आपयति । †

क्तिः कटिः, कटिमाचष्टे इति कटि-शब्दात् जि, डिच्चात् टिलोपे कटिधातुः
कटिमाख्यातवन् कटि-टौदि, अमागमः, (५८१) पुनरमागमः, (६१३) अङ्, (७१६)
ऊकारं द्विवा द्वि इत्यस्य द्विवाङ्, (६४१) ऊर्लोपे औडिडत् । एके वामनादयः ।
ईष्मन्मिति ईशधातोः किप् ईट्, ततः ईट् विद्यते अस्य इति (४४१) मतुः, (१५४)
षड्, (१५५) पस्य ड, (६४) डस्य ट, (५६) टस्य ण, ईष्मन् । अनेन जिः, मतुलुकि,
या यस्य बिङ्गस्य पूर्व्या प्रकृतिः स्यात् तस्येति न्यायान् पुनस्तालव्य-श-स्थितिः, ईशि धातुः ।
एवं सुग्वन् सखिनश्च आचष्टे, वतु-विनोर्लुक्, पूर्व्यावयवस्थितिः । (४६८) लुङ् महद्भिना-
मिदि बहुवचनेन अनट् क्तवत् घञ् अल् आनङ्पुङ्केप्—एषां लुक् वक्तव्यः, तेन
ममनमाचष्टे गमयति, गतवन्माचष्टे गमयति, बन्माचष्टे बन्धयति, वधमाचष्टे
घातयति, ब्रह्माणोमाचष्टे ब्रह्मयति इत्यादि । एवं कर्त्तारमाचष्टे कारयति (४६९) ।
“तत् करोति तदाचष्टे †” वार्तिकद्वयम् ।

* खेताश्च अश्चतरस्य गालोड़ितस्य आह्वरकस्य तत् तस्य । अश्चस्य तरस्य इतश्च
कस्य तेषां लोपः । एषां क्रमादेतेषामंशानां लोपः स्वादित्यर्थः । अश्चतरमाचष्टे,
गालोड़ितमाचष्टे, आह्वरकमाचष्टे । (उन्मादशीले रोमासौ मूर्खे गालोड़ितौ मतः ।
आह्वरकमस्यष्टवाक्यम् १) भाष्यम् ।

† एकाच्चासौ अत् चेति एकाजत्, सत्यस्य अर्थश्च वेदश्च एकाजश्च तत् तस्य । सत्य-
माचष्टे, अर्थमाचष्टे, वेदमाचष्टे, सत्यमाचष्टे इति वाक्यानि । वादमाचष्टे साधयति ।

८५८ । जिः कल्यादेः । (जिः १।, कल्यादेः ५।) ।

कल्यादेरर्थविशेषे जिः स्यात् । कलिं गृह्णाति कलयति, अचकलत् । हलयति, अजहलत् । कृतयति, अचीकृतत् । अचकृतत् । वर्णयति, त्वचयति । तूस्तानि विनिहन्ति वितूस्तयति । वस्त्रं संक्रादयति संवस्त्रयति । *

वर्ष्मणा संनहति संवर्ष्मयति । चूर्णैरवध्वंसते अवचूर्णयति । हस्तिना अतिक्रामति अतिहस्तयति । वीण्या उपगयति उपवीणयति । तूलैरवकुणाति अवतूलयति । श्लोकैरुपस्तौति उपश्लोकयति । सेनया अभिमुखं याति अभिषेणयति । अभिषिषेणयिषति । रूपं पश्यति रूपयति । लोमान्यनुमाष्टि^१ अनुलोमयति । हस्तौ निरस्यति अतिहस्तयति ।

एवं अतिक्रमाचष्टे नेदयति, स्थूलमाचष्टे स्थवयति, दूरमाचष्टे द्ययति, युवानं यवयति, (४७४) कन्-आदेशे कनयति, क्षिप्रं क्षेपयति, चुक्षे चोदयति, प्रियं प्रापयति, स्थिरं स्थापयति, स्फुरं स्फापयति, उरुं वरयति, युक्तं गरयति, बहुलं बहयति, तप्तं तपयति, दीर्घं द्राघयति, क्रमं क्रमयति, ढङ्कं वर्धयति, (४७२) ज्य-आदेशे ज्यापयति, वृन्दारकं वृन्दयति । कर्त्तारं (४६६) वृन्लोपे कारयति । (४७१) प्रशस्यस्थाने ङ-आदेशे शापयति, (४७२) ज्यापयतीति च । (४७३) पृथुं प्रथयति, मृदुं मृदयति, तप्तं कथयति, भृशं भशयति, दृष्टं द्रुडयति, परिवृढं परिव्रुडयति । (४७४) अलं कनयति अल्पयति, बहु आचष्टे भावयति, वहीभूरिति वक्तव्यं । वार्त्तिकम् ।

* कलिर्वादिभ्यस्व स कल्यादि मस्मात् । कलि-हली कामधेनु सञ्जात्रवाचकत्वादिति । ग्राहः । कृतौ आत्माने च (८५५) पूर्व्येण जिविधानात् अत्र अर्थविशेषे.स्यादित्युक्तम् । प्रवक्ष्य स्वयं विवृणोति, कलिं गृह्णातीत्यादि । कलिशब्दात् जिः, (४६०) डित्, टेलोपः, कलि इति घातुः । अचकलदिति (६३६) कलि-हलि-वर्जनात् सन्वहावः । रक्ं हलिं गृह्णाति, कृतं गृह्णाति । अचीकृतदिति (६३६) विकल्पेन सन्वहावः । वर्णं (वर्णद्रव्यं) गृह्णाति, त्वचं गृह्णाति । वितूलयति, तूलरहितं करोतीत्यर्थः । (तूलं रेणो च पापे च जटायाश्च नपुंसकमिति भेदित्वा) । संक्रादयति परिदघ्नातीत्यर्थः । पाणिनिः ३।१।२१, वार्त्तिकानि च ।

पुच्छमुत्क्षिपति उत्पुच्छयते । भाण्डानि संचिनोति संभाण्ड-
यते । चीवरं संमार्जयति परिदधाति वा सञ्जीवरयते भिन्नुः । *

८५६ । लिधो र्यथेष्टं द्विः, कण्डाद्यजा-
द्योस्तृतीयानाद्योः ।

(लिधोः ६१, यथेष्टं २१, द्विः ११, कण्डादि-अजाद्योः ६॥, तृ ११, तृतीयानाद्योः ६॥)

पुपुत्रीयिषति पुतित्रीयिषति पुत्रीयिषति, पुत्रीयिषति,
पुपुतित्रीयिषति । कण्डूयिषति, अग्निषिषति । †

इति लिधु-यादः ।

इय चतुर्गणाध्यायः ।

* वर्मणा कवचेन संनष्टाति वध्नातीत्यर्थः । चूर्णैश्चूर्णद्रव्यैः अवध्वंसते अवकिर-
तीत्यर्थः, नाशयतीति कथितम् । इतिना इत्युपलक्षणं अर्थता अतिक्तामिति अवध्वं-
सतीत्यर्थः स्यात् । तूलेः परिमापकदण्डैर्वक्त्रणाति परिमातीत्यर्थः । अभिषेणयतीति
(५०२) गीत इति शब्दे, (१०७) शब्दे । अभिषेणयितुमिच्छति इति वाक्ये सेनिधातोः
सन् (१५४) इम्, द्विजादी, दशस्यादेरिति द्विकृतस्य पठम् । भाण्डानि सूत्रधनानि
संचिनोति संचितानि करोतीत्यर्थः । (भाण्डं पात्रे वणिग्मूलधने भुषाश्चभूषयोरिति
मेदिनी ।) अत्र संवर्माश्रयतीत्यादिषु सप्तमृदाहरणेषु कारणकारकस्य एव जिः अतएवेति
सकर्मकाः प्रयोगाः, अन्येषु कर्मकारकस्य तेन प्राशयः अकर्मका इति । एषूदाहरणेषु
पुच्छिभगिच्छिचौरस्यः आत्मनेपदं, अन्यस्यः परस्मैपदं प्राचीनसम्मतम् । पाणिनिः
३।१।२५, २० ।

† आदौ लिः पद्यात् धुः लिधुः नामवाचुरिति यावत्, इष्टमनतिक्रम्य यथेष्टं (क्रिया-
विशेषणम्) । कण्डूरादि यस्य स कण्डादिः, अत्र आदिर्यस्य सः अजादिः । कण्डादिश्च
अजादिश्च तयोः । तृतीयश्च अजादिश्च तयोः । यथेष्टमिति क्रमेण युगपद्वा इत्यर्थः,
तथाच कदाचित् प्रथमवर्णस्य, कदाचित् द्वितीयादिः, कदाचित् सव्येषां युगपत्, कण्डादि-
स्मृतीयस्यैव, अजादिश्च आदिवर्णं हित्वा द्वितीयस्य तृतीयादयो द्विभावं इत्यर्थः । पुत्र-
मित्राचरति मित्रं इति वाक्ये (८४७) कः पुत्रीय-धातुः, ततः पुत्रीयितुमिच्छति सन्
(५५४) इप्, पुत्रीयिष इत्यस्य पुत्रस्मृतौनां क्रमेण युगपच्च द्वित्वं । कण्डं करोतीति वाक्ये
(८५६) कः, ततः कण्डूयितुमिच्छति सन्, इम्, कण्डूयिष इत्यस्य तृतीयवर्णस्य यि इत्यस्य
द्वित्वं । अग्निमित्राचरति गां (८४७) कः, अग्नीयितुमिच्छतीति सन्, अग्नीयिष इति
स्थिते द्वितीयस्य द्वित्वं । तृतीयस्य द्वित्वे अग्नीयिषति, एव चतुर्थस्यापि वाचिकार्थानि ।

६मः । त्याद्यन्ताध्यायः ।

१म पादः—पं ।

८६० । घे पं परानुक्त—प्रत्यभ्यति-क्षिप—
प्रवह—परिःसृष—ध्यापरिरमो वा तूपरमः ।

(घे ७, पं १, परा-अनु क्त, प्रति-अभि-अति-क्षिप, प्र-वह, परि-सृष, वि-आ-परि-रमः ५, वा ११, तु ११, उप-रमः ५) ।

एभ्यः पं स्यात् घे, उप-रमस्तु वा । 'पराकरोति अनुकरोति,
प्रतिक्षिपति, प्रवहति, परिःसृष्यति, विरमति आरमति परि-
रमति, उपरमति उपरमते विष्णुः । *

८६१ । कम्पान्नार्थेऽबुधयुधप्रदुस्तुजननशो
जिप्राणिघादाच्च जेः ।

(कम्प—नशः ५, जिप्राणिघादात् ५, च ११, जेः ५) ।

चलयति भोजयति अध्यापयति, बोधयति योधयति प्रावयति
द्रावयति स्त्रावयति जनयति नागयति, शाययति कृष्णं

* परानुक्त्यां क्तः परानुक्तः, प्रत्यभ्यतिभ्यः क्षिपः प्रत्यभ्यतिक्षिपः, प्रावहः प्रवहः, परे-
भ्यः परिःसृषः, व्यापरिस्थो रम व्यापरिरम । ततः, परानुक्त्यश्च प्रत्यभ्यतिक्षिपश्च प्रवहश्च
परिःसृषश्च व्यापरिरम चेति तस्मात् । अनेन नियमेन क्ति क्षिप वह सृष इति चतुर्णां
जिह्वस्यपि आत्मनेपदं न स्यात् । यैर्योगं (२८६) द्वितीया विहिता तेषामन्वादीना-
मिह न यदृष्टानि, तेन वृत्तमनुकुरुते इत्यपि स्यात् । विष्णुः उपरमति उपरमते
क्रीडतीत्यर्थः । पाणिनिः १।२।७६—८५ ।

यशोदा । अप्राणिघात् किं, शोषयते शालिं । अढात् किं,
भक्तिं कारयते । अजौ किं, रूपयते हरिः । *

इति प-पादः ।

२य पादः—मं ।

—◇◇◇—

८६२ । वि-परा-जि—परि-व्यव-क्त्री—नि-वि-
शानुप्रच्छो मं । (वि—प्रच्छः ५१, मं ११) ।

एभ्यो मं स्यात् घे । विजयते पराजयते, परिक्रीणीते, निविशते,
आनुते आपृच्छते । *

* कम्पयन्नं, चर्तं भोजनं, ते अर्था येषां ते कम्पान्नायाः, ते च इड् च वुधश्च युधश्च
पुश्च दुश्च नृश्च जनश्च नश्च च तस्मात् । प्राणौ घो यस्य स प्राणिघः, नास्ति ढ यस्य सोऽढः,
प्राणिवन्नासौ अढश्चेति प्राणिघाढः, अजौ प्राणिघाढः अजिप्राणिघाढः स तस्मात् । एभ्यो
जान्तेभ्यः पं स्यात् घे, एतेन फलवत्कर्तव्यं च आत्मनेपदं न स्यादिति बोध्यं । चल-
यति जनयतीति च घटादित्वात् ऋस्त्वः । शाययति कृण्वसिति, कृण्वः श्रुते इति
प्राणिकर्तृकोऽकर्मकः, ततो जान्तात् परस्मैपदं, शालिः शुष्यतीति अप्राणिकर्तृको
ऽकर्मकः, तेन जान्तात् परस्मैपदनियमाभावे उभयपदं । रूपयते इति रूपत् क
तत्कृतौ नित्यपुरादिः, सुतरां अजान्तदशाया असम्भवात् नेतन्निग्रहसङ्गः, अतएव
प्रेरणजान्तत्वे उभयपदमेव । पाणिनिः १।३।८६, ८७, ८८ ।

* वि-पराभ्यां जिः, परि-व्यवेभ्यः क्रीः, ने विंशः, आङी तु-प्रच्छौ । ततः विपरा-
जिश्च परिव्यवक्रीश्च निविशश्च आनुप्रच्छौ चेति तस्मात् । घे इति पूञ्वादनवर्गते । ड्
क्रौञ्ज ग द्रव्यविपर्यये इत्यादि आनुबन्धधातूनामात्मनेपद-विधानं अफलवत्कर्तव्यं
आत्मनेपदप्राप्तार्थं । एवं सञ्च । नि-विश इत्यनेन प्रविशितौत्वादी न मं स्यात् ।
पाणिनिः १।३।१७, १८, १९, वार्तिकश्च ।

८६३ । आ-दाओ ऽस्वप्रसारे ।

(आ दाजः ५।, अस्वप्रसारे ७।) ।

आदत्ते । स्वप्रसारे तु, व्याददाति सुखं कृणः । *

८६४ । आ-गमेः क्षान्तौ । (आ गमेः ५।, क्षान्तौ ७।)

आगमयते कालं ! †

८६५ । पर्यन्ववाडः क्रीडः ।

(परिः अनुः अवः आडः ५।, क्रीडः ५।) ।

परिक्रीडते अनुक्रीडते अवक्रीडते आक्रीडते । ‡

८६६ । समो ऽकूजने । (समः ५।, अकूजने ७।)

संक्रीडते । कूजने तु, संक्रीडति चक्रं । §

८६७ । क्रो ऽपाद्वर्षान्नवासेच्छे चतुष्पाद्वौ
सुम् च ।

(क्रः ५।, अपात् ५।, हर्षान्नवासेच्छे ७।, चतुष्पाद्वौ ७।, सुम् ११।, च ११।) ।

* स्वं स्वाङ्गं, स्वस्य प्रसारी विस्तारणं स्वप्रसारः, नञ्योगे तस्मिन् । आङ्-पूर्वात् दाओ मं स्यात् घे, न तु स्वप्रसारे । आदत्तं गृह्णाति, व्याददाति विस्तारय-तौत्यर्थः । पाणिनिः १।३।२० । अत्र “अनास्यविहरणे” इत्युक्तम् ।

† गमि ज्ञान्तः, क्षान्तिः प्रतीक्षणं । आङ्पूर्वात् गमयते मं स्यात् घे क्षान्तौ (प्रतीक्षायाम्) । आगमयते कालं प्रतीक्षते इत्यर्थः । आनयनादौ अर्थे परस्मैपदमेव । वार्तिकम् ।

‡ परिचः अनुचः अवश्च आङ् च तस्मात् । एभ्यः क्रीडते मं स्यात् घे । सङ्घर्षका-तुपूर्वात् न स्यादिति वक्तव्यं, तेन बालकमनुक्रीडति । पाणिनिः १।३।२१ । अत्र नावः ।

§ संपूर्वात् क्रीडते मं स्यात् घे, न तु कूजने । कूजन-मस्यकृशब्दः । वार्तिकम् ।

अपस्क्रिते मत्तः कुकुटः श्वा वा । अन्यत्र मत्तोऽपस्क्रिति,
गजोऽपस्क्रित्यम्भः । *

८६८ । शपथाशीर्गन्त्यनुकारे शप-नाथ-हजः ।

(शपथ-आशीर्गन्त्यनुकारे ७, शप-नाथ-हजः ५।) ।

कृणाय शपते गोपी । मोक्षाय नाथते मुनिः । पैटकमनुहरते
अश्वः । †

८६९ । प्रतिज्ञा-निर्णय-प्रकाशे संप्रव्यवाच्च स्यः ।

(प्रतिज्ञा-निर्णय-प्रकाशे ७, संप्र-वि-अवात् ५।, च १।, स्यः ५।) ।

* अत्रच वासथ तौ, तयोरिच्छा अत्रवासेच्छा, इषेण अत्रवासेच्छा यस्य स इषा-
म्रवासेच्छं सन्निहन् । चतुष्पाच्च विष्य तत्तन्निहन् । चतुष्पात् पशुः, विः पक्षी । इष-
हेतुकं भक्षणेच्छावति इषहेतुक-वासेच्छावति वा चतुष्पादि पक्षिणि वा कर्त्तरि सति
अपात् किरतं मं स्यात्, तस्य सम् चेत्यर्थः । अपस्क्रिते, मत्तो दृष्टः कुकुटः मत्तार्थी
भूमिमालिखति, मत्तः श्वा वा वासार्थी भूमिमालिखतीत्यर्थः । अत्र कृधातुरालिख-
नाथे एव बोध्यः । चतुष्पादौ किं, मत्तोऽपस्क्रिति धूल्यर्थे भूमिमालिखति । इषा-
म्रवासेच्छे इति किं, गजः अम्भो जलं अपस्क्रिति ऊर्ध्वं विपतीत्यर्थः । अत्र तुल्ययोग-
निर्दिष्टानां सङ्गं वा प्रवृत्तिः सङ्गं वा निवृत्तिरिति न्यायेन आत्मनेपदाभावपक्षे सुमपि न
स्यादिति । पाणिनिः ६।१।१४२ । “किरतेर्हर्षज्रीविकाकुलायकरणेषु वाच्यम्” इति
वार्तिके इषादयस्त्रयो विषयाः उक्ताः, तत्र इषो विचेपस्य कारणम् इतरे फले । वीप-
देवत्वं मतान्तरमवलम्ब्य इषं जनितं विषयद्वयमेव लिखितम् ।

† शपो आक्रोशे इत्यस्मात् शपथे, नाथ ऊ तापाग्निधौरेष्येऽर्थेने इत्यस्मात् आग्निवि,
हज हवामित्यस्मात् गत्यनुकारे, मं स्यात् च । शपथः पुत्रादिशरीरस्पर्शादिना
मिथ्यागिरसम्, आशी-रिटार्थाविवर्करणं, गत्यनुकारो गतिसदृशोकरणं । गोपी कृणाय
शपते, कस्यचित् शरीरं स्पृष्ट्वा मयैतन्न कृतमिति दिव्येन कृणं बोधयितुमिच्छतीत्यर्थः ।
शपथादन्यत्र नियमाभावा-दुभयपदमेव । मुनि मोक्षाय नाथते मोक्षी मे भूयादि
त्याशाश्चेत्यर्थः । उभयत्र (२६४) चतुर्थी । नाथधातो-रात्मनेपदत्वेऽपि आग्निषी
ऽन्यत्र परस्मैपदमेव । अश्वः पैटकं पिष्टमश्वस्योयं गमनमिति यावत् अनुहरत्
अनुकरोति पिष्टवत् गच्छतीत्यर्थः । गतिपदपाठं रूपायनकारे न स्यादिति । “श-
उपात्तम्”, “आग्निवि नाथः”, “हरतेर्गंतताच्छीले” इति वार्तिकत्रयम् ।

नित्यं शब्दमातिष्ठते । त्वयि तिष्ठते विवादः । रामाय
तिष्ठते सीता । सन्तिष्ठते प्रतिष्ठते वितिष्ठते अवतिष्ठते
समस्थित । *

८७० । उदोऽनूङ्गेहे । (उदः ५।, अनूङ्गेहे ७।) ।

मुक्तावुत्तिष्ठते । अन्यत्र आसनादुत्तिष्ठति, ग्रामाच्छतमुत्तिष्ठति ।†

८७१ । मन्त्रेणोपात् । (मन्त्रेण ३।, उपात् ५।) ।

गायत्र्या उपतिष्ठते अर्कः । ‡

८७२ । मैत्रप्रध्वसङ्गाराधे । (मैत्री-अध्व-सङ्ग-आराधे ७।) ।

सन्तमुपतिष्ठते साधुः । गङ्गामुपतिष्ठते पत्न्याः । पतिमुप-
तिष्ठते नारी । विष्णुमुपतिष्ठते वैष्णवः । §

* प्रतिशदावर्थे तिष्ठते मं स्यात्, सं-प्र-वि-अवेभ्यो यद्धिन् कश्चिन्नप्यर्थे मं स्यात्
घे, अकारात् अर्थेद्वयं । प्रतिशा अङ्गीकारः, निर्णयो निश्चयः, प्रकाशः स्वाभिप्राय-
प्रकटनं । नित्यं शब्दमातिष्ठते, नित्यमिति शब्दस्य विशेषणं, शब्दो नित्य इति प्रतीक्षां
करोतीत्यर्थः, सीमांसक इति शेषः । त्वयि विवादस्तिष्ठते इति निर्णयः । सीता
रामाय तिष्ठते स्वाभिप्रायं प्रकाशयतीत्यर्थः । (२८४) चतुर्थी । समस्थित इति
(७२६) ङिः । पाणिनिः १।३।२२, २३, वार्त्तिकश्च ।

† न कर्त्तुं अनूङ्गे, अनूङ्गे ईडा (चेष्टा) यस्य सः अनूङ्गेह स्तद्धिन्, अनूङ्गेहे इति
कर्त्तुर्विशेषणं । उतपूज्यान् स्थाधातो मं स्यात् अनूङ्गेविषये चेष्टमाने कर्त्तरि ।
मुक्तौ उत्तिष्ठते मुक्तिविषये चेष्टते इत्यर्थः । आसना-दुत्तिष्ठतीति कर्त्तुं कर्त्तुं चेष्टत्वान्न
मं । ग्रामात् शतमुत्तिष्ठतीति शतमुत्पद्यते इत्यर्थः, शतस्य कर्त्तुं चेष्टाया अभावान्न मं ।
पाणिनिः १।३।२४ ।

‡ मन्त्रकरणके धात्वर्थे उपात् स्थो मं स्यात् घे । गायत्र्या मन्त्रेण अर्कं सूर्यं
उपासि इत्यर्थः । मन्त्रेण किं, युवति रैवनेन भर्तारमुपतिष्ठति । पाणिनिः १।३।२५ ।

§ मित्रस्य भावो मैत्री, अध्वा पत्न्याः, सङ्गः सङ्गमः, आराध आराधनं । एष-
धेयु उपात् स्थो मं स्यात् घे । अद्धिनि कर्त्तरि सतीति भावः । साधुः सन्तं साधुं

८७३ । लिप्तायां वा । (लिप्तायां ७, वा ११) ।

भिषु धार्मिकमुपतिष्ठते उपतिष्ठति वा । *

८७४ । अढात् । (अढात् ५) ।

ज्ञानमुपतिष्ठते । †

८७५ । समी गमृच्छप्रच्छस्वृयुवेत्तर्त्तिदृशः ।

(समः ५१, गम-कृच्छ-प्रच्छ-स्व-यु-वेत्ति-वर्त्ति-दृशः ५१) ।

सङ्गच्छते, समगत समगंस्त, सङ्गसीष्ट सङ्गंसीष्ट । समृच्छते, संपृच्छते, संस्वरते, संशृणुते, संविद्व्रते संविद्वते, समियृते, सम्पश्यते । अढात् किं, यङ्गां सङ्गच्छति । ‡

उपतिष्ठते भिषं करोतीत्यर्थः । गङ्गामुपतिष्ठते पत्न्याः गङ्गां गच्छतीत्यर्थः । पयि कर्त्तरि किं, पत्न्यामुपतिष्ठति । पतिमुपतिष्ठते पत्न्या सङ्गं सङ्गं करोतीत्यर्थः । विष्णुमुपतिष्ठते आराधयतीत्यर्थः । “उपादेवपूजासङ्गतिकरणमित्रकरणपयिष्विति वाच्यम्” इति धार्तिकम् ।

* लङ्मुनिष्ठा लिप्ता । लिप्तायै उपात् स्थो मं स्यात् वा चे । धार्मिकमुपतिष्ठते उपतिष्ठति वा धार्मिकात् (धर्मं) लङ्मुनिच्छतीत्यर्थः । वार्तिकम् ।

† उपात् सकर्षकात् स्थो मं स्यात् वै । विभाषादय-मध्यवर्तितामित्रं । ज्ञानमुपतिष्ठते ज्ञानं उपस्थितं भवतीत्यर्थः । पाणिनिः १।३।२६ ।

‡ गमव कृच्छप्रच्छस्वृयुवेत्तिवर्त्तिदृश चेति तस्मात् । समः परेभ्यः सकर्षकस्य एवमो मं स्यात् वै । एते सकर्षका अपि विवक्षावशादकर्षकाः । समगतंति सम-गम टीकन्, विः, (६५६) वेः कित्संज्ञा, (६७६) जम्-लोपः, (५६२) से लोपः । कित्संज्ञाभावपक्षे (५०) मस्यानुस्वारः । एवं ङी-सीष्ट । समृच्छते संपृच्छते तुदादिवात् झः, (६६१) प्रच्छी जिः । संशृणुते (६२१) श्रुः जिश्च । संविद्व्रते इत्यादि ज्ञाने (५५५) अतस्थाने घत्, (७२२) विकल्पेन रम् । समियृते इति ऋलिं गत्वां (७२६) हिलं, (७२६) छे किं, (५८५) इस्थाने इय । वर्त्ति-यद्वहेन भौवादिकस्यापि, तेन समृच्छते इति च । पाणिनिः १।३।२६, [१।२।१३, ७।१।७,] वार्तिकद्वयश्च ।

८७६ । मे वीस्योहो ठे च ।

(मेः ५१, वा १११, अस्मिन् ५१, ठे ७, च ११) ।

निरस्यते निरस्यति, समूहते समूहति । ‡

८७७ । गेरूहः खो ये ऽणौ ।

(गेः ५१, कङ् ६१, खः ११, ये ७, अणौ ७) ।

ब्रह्म समुच्चात् । †

८७८ । आत्माङ्गटाददाच्चा-हनयमः ।

(आत्माङ्गटात् ५१, अटात् ५१, च १११, आ-हन-यमः ५१) ।

उरग्राहते, पादमायच्छते । अग्राहते अग्रयच्छते । अन्यत्र
अनुमाहन्ति, परशिर अग्रयच्छति । ‡

८७९ । हनः कित् सिः । (हनः ५१, कित् १११, सिः ११) ।

• अस्यु-इर्-सेवे, कङ् ७ वितर्के । मेः पराभ्यामाभ्यां मं स्यादा वे; ठे कर्माणि
विद्यमाने, चकारात् अकर्माणि च । वार्त्तिकम् ।

+ मेः परस्यः कङ्धातोः खः स्यादणौ ये परे । ब्रह्म वेदं परमेश्वरं वा समुच्चात्
ब्रह्मविषये वितर्कं क्रियादित्यर्थः । पूर्वसूत्रेण आत्मनेपदविकल्पप्रसे दौ यात्, अथ कङ्क्षः ।
पाणिनिः ७।४।२३ ।

† आत्मनः अङ्गं ठं यस्य स आत्माङ्गटाददाच्चात् । नालि ठं यस्य सोऽटल्लभात् ।
हनः च यम् च हनयम् आङो हनयम् आहनयम् तस्मात् । मण्डूकब्रह्मणे च मं
इत्यनुवर्तते । आङ्गकर्मकाभ्यामकर्मकाभ्याम् आङ्पूर्व-हनयमाभ्यां च मं स्यात् ।
आङ्गटादिति मोक्षा आत्माङ्गटादिति कथनं, (२६५) पारिभाषिक-आङ्ग-व्याख्यर्थे,
अतएव परशिर अग्रयच्छतीत्यत्र नात्मनेपदं । उरौ वक्षः अग्राहते ताडयतीत्यर्थः, पादं
चरणं अग्रयच्छते दीर्घं करोतीत्यर्थः । कर्माविवक्षायां अग्राहते ताडितो भवति, अग्र-
च्छते दीर्घो भवतीत्यर्थः । पाणिनिः १।१।२८, भाष्यम् ।

हनः परः सिः कित् स्यात् । आहत आवधिष्ट, आहसातां
आवधिषातां । *

८८० । यमः सूचने वा तूद्वाहे ।

(यमः ५१, सूचने ७, वा ११, तु ११, उद्वाहे ७) ।

आयत । रामः सीतामुपायत उपायंस्तु । †

८८१ । व्युत्तपः । (वि-उत्-तपः ५१) ।

वितपते उत्तपते पाणिं जनः । ‡ आत्माङ्गटादटाच्च किं, महीं
वितपत्यर्कः ।

८८२ । तपोढाद् यक् च रे ।

(तपोढात् ५१, यक् ११, च ११, रे ७) ।

तप्यते तपस्तापसः । रे किं, अतसः । §

*. आहत इति पूर्वेषाम्बनेपदे, (६७८) वधादेश-विकल्पपक्षे अनेन सेः कित्वा
(६७६) अम्लोपः, ततः (५६२) सिलोपः । वधादेशपक्षे (५५४) इम् आवधिष्ट । एवं
टी आतां । पाणिनिः १।२।१४, [२।४।४४] ।

† यमः परः सिः कित् स्यात् आत्मनेपदे सूचने अर्थे, विनाहार्ये तु वा । सूचनम्
इक्षितादिना विज्ञापनं । आयत इति आ-यम, पूर्वेषाम्बनेपदे टौ-तन्, सिः, अनेन
सेः कित्त्वं, (६७६) अम्लोपः । उपायतेत्यादि (६०६) उपयम इति वक्ष्यमाण
सूत्रेषाम्बनेपदे अनेन विकल्पेन सेः कित्त्वं । पाणिनिः १।२।१५, १६ ।

‡ व्युद्भ्यां परादात्माङ्गटादटाच्च तपो घे मं स्यात् । मण्डूकगत्या घे मं इत्यणु
वर्तते । जनः पाणिं हस्तं उत्तनं करातीत्यर्थः । एवं जनः उत्तरी भवतीति अटादिति
वितपते उत्तपते । पाणिनिः १।३।२०, भाष्यं, वार्तिकञ्च ।

§ तपः ढं (कर्म) यस्य स तपोढनत्वात् । पृथक्विधानात् व्युदिति शानुवर्तते
तपोढादित्यनेन आत्माङ्गटादटाच्चैति च निरस्तं । तपःकर्मकात् तपो मं स्यात् घे,
परं यक् च स्यादित्यर्थः । अत्र यक् शपो बाधकः । तपस्तप्यते तपः अर्जयतीत्यर्थः

८८३ । सृजः श्राद्धघात् तनीष् च ।

(सृजः ५१, श्राद्धघात् ५१, तनि ७, इष् ११, च ११) ।

सृज्यते सृजं भक्तः । असर्जि श्राद्धघात् किं, सृजति सृजं मालिकः ॥*

८८४ । निसंव्युपह्वः । (नि-सं-वि-उप-ह्वः ५१) ।

निह्वयते संह्वयते विह्वयते उपह्वयते । १

८८५ । स्पर्द्धाया-माङः । (स्पर्द्धायां ०, आङः ५१) ।

कृष्णश्चानूरमाह्वयते । ३

८८६ । सूचनावक्षेपणसेवासाहसप्रतियत्न-
कथोपयोगे कृजः । (सूचन—उपयोगे ७, कृजः ५१) ।

अपकुरुते, श्येनो वर्त्तिकामुपकुरुते, विष्णुं प्रकुरुते, परंदारान्
प्रकुरुते, एधादकस्योपस्कुरुते, गीताः प्रकुरुते, शतं प्रकुरुते । §

एवं तथ्यत तथ्यतां अतथ्यत । अतथ्यति टी तन्, निमित्तगतविशेषात् सिरेक, न तु
यक्, औदित्वादिम्, (५६२) सिन्धोपः । पाणिनिः १।१।८७, ८८ ।

* अतपूर्वक-धाधातोर्ङः (११५७) अडा इति, अडा विद्यतेऽस्येति (४४६)
प्रजादिवात् णः आङः, आङः घः यस्य सः आङघन्तवात् । आङघात् सृजो मं
स्यात् घे, तनि परे इष्, चकारात् रे परे यक् च स्यादित्यर्थः । भक्तः अडाविशिष्टो
जनः सृजं मालां सृज्यते रचयतीत्यर्थः । असर्ज्जीति तन्, इष् सिन्धोधकः, (६४४)
तन्लोपः । मालिको न अडावान् । वर्त्तिकद्वयम् ।

+ नि सम् वि उप एथ्यः परात् ह्रजो मं स्यात् घे । अभिट्वात् यगिष्ठी-
नांनुवृत्तिः । पाणिनिः १।३।२० ।

‡ आङः परात् ह्रजो मं स्यात् घे स्पर्द्धायां गम्यमानायां । स्पर्द्धा पराभिभवेष्वात्
चानूरं तन्नामकमसुरं । स्पर्द्धायां किं, पिता पुत्रमाह्वयति । पाणिनिः १।३।२१ ।

§ सूचनाद्यर्थेषु कृजो मं स्यात् घे । सूचनं—परदीपाद्याविष्करणं, अवलेपण—
तिरस्कारः, सेवा—अनुवृत्तिः, साहसं—पथाद्दीपमनालोच्य करणं हिंसा-चोर्थ-

८८७। अधोः शक्तौ । (अधोः ५।, शक्तौ ७।) ।

दैत्यान्धिकुरुते कृष्णः । *

८८८। शब्दढाढाद्वेः । (शब्दढाढात् ५।, वेः ५।) ।

खरान् विकुरुते, वायुर्विकुरुते । अन्यत्र चित्तं विकरोति कामः ।

८८९। ज्ञानाच्चैत्त्वेमोपनयनभृतिविगणन-
व्ययेषु नौजः । (ज्ञान—व्ययेषु ७॥, नौजः ५।) ।

शास्त्रे नयते, विष्णुं नयते, दण्डमुन्नयते, पुत्रमुपनयते, भृत्य-
मुपनयते, ऋणं विनयते, द्रव्यं विनयते । ‡

परदारगमनादि, प्रतियद्वी—गुणान्तराधानं, कथा—चाख्यानं, उपधीयो—धर्माद्यर्थ-
द्रव्यविनियोगः । अपकुरुते कस्यचित् दोषमाधिकरोतीत्यर्थः । श्येनो वर्तिकासुपकुरुते
तिरस्करोतीत्यर्थः । वर्तिका-श्येनौ पवित्रश्रेयौ । विष्णुं प्रकुरुते सेवते इत्यर्थः । पर-
दारान् प्रकुरुते साहसरात् तेषु प्रवर्तते इत्यर्थः । एधः काष्ठं तस्य उदकं रसः, एधो-
दकस्य काष्ठरसस्य उपस्कुरुते अप्रसंगयोगेन गुणान्तराधानं करोतीत्यर्थः, प्रतियद्वी
(७६६) सुम् । गीताः प्रकुरुते कथयतीत्यर्थः । शतं प्रकुरुते शतं द्रव्याणि विनियुङ्क्ते
इत्यर्थः । पाणिनिः १।३।३९ । अत्र सूचनमित्यत्र गम्यनपदं प्रयुक्तं तस्याप्येष प्रत्ययविधोगा-
नुकूलं सूचनम् । हिंसा इति भट्टीजिदीक्षितः ।

* अधिपूर्वात् कृजो मं स्यात् चे शक्तौ । शक्तिरभिभवः । दैत्यान्धिकुरुते कृष्णः
अभिभवतीत्यर्थः । पाणिनिः १।३।३९ । (अत्र प्रसङ्गं = चमाभिभवश्च) ।

† शब्दो ढं यस्य सः शब्दः, नास्ति ढं यस्य सोऽढः, शब्दश्च अदश्च तत्तस्यात् । वेः
परान् शब्दकर्मकादकर्मकाश्च कृजो मं स्यात् चे । खरान् शब्दान् विकुरुते विश्लेषण
करोतीत्यर्थः । वायुर्विकुरुते विकृतो भवतीत्यर्थः । पाणिनिः १।३।३४, ३५ ।

‡ ज्ञानं प्रमेयनिश्चयः, अर्था पूजा, उत्तरेप उन्नयनं, उपनयनं यज्ञोपवीतदान-
संस्कारः, भृतिर्वैतनं, विगणनं ऋणशोधः, व्ययो विनियोगः । एवेषु नौजो मं
स्यात् चे । शास्त्रे नयते प्रमेयनिश्चयं करोति, विष्णुं पूजयति, दण्डमुत्थिष्यति, पुत्रं
यज्ञोपवीतदानेन संस्करोति, भृत्यमुपनयते श्रद्धाय वैतनं ददाति, ऋणं शोधयति,
द्रव्यं विनियुङ्क्ते इत्यर्थः । पाणिनिः १।३।३६ ।

८६० । घस्यामूर्त्तढात् । (घस्यामूर्त्तढात् ५।) ।

क्रोधं विनयते । घस्यं किं, गुरोः क्रोधं विनयति । अमूर्त्तं किं,
गण्डं विनयति । *

८६१ । वृत्तुप्रत्साहतायने क्रमः—परोपक्रमः ।

(वृत्ति-उत्साह-तायने ७, क्रमः ५।, परा-उप-क्रमः ५।) ।

ऋतु क्रमते बुद्धिः । धर्माय क्रमते साधुः । सतां श्रीः क्रमते ।
पराक्रमते उपक्रमते । †

८६२ । आङो भोद्गमे । (आङः ५।, भोद्गमे ७।) ।

आक्रमते अर्कः । भोद्गमे किं, आक्रामति धूमः, खं व्याप्नो-
तीत्यर्थः । ‡

८६३ । वेः पङ्क्तिः । (वेः ५।, पङ्क्तिः ३॥) ।

साधु विक्रमते वाजी । पङ्क्तिः किं, वाजिना विक्रामति राजा । §

* चे कर्त्तरि तिष्ठतीति घस्यं, घस्यं अमूर्त्तं ढं यस्य स तस्मात्, नीजो मं स्यात्
चे । क्रोधं विनयते शमयतीत्यर्थः, अत्र क्रोधः कर्त्तृस्थः । गण्डं व्रणं । पाणिनिः
१।३।१७ ।

† वृत्तिरप्रतिबन्धः, उत्साह उद्यमः, तायनं वृद्धिः (स्कीतता) । एतदर्थेण क्रमः
परोपक्रमश्च मं स्यात् चे । परोपग्रहणमन्योपसर्ग-निरासाय । ऋतु वेदेषु बुद्धिः क्रमते
अप्रतिवृत्ता भवति । धर्माय क्रमते उत्सहते । सतां श्री वंशेति । पाणिनिः १।३।२८, २९ ।

‡ भास्तीति भाणि (६६७) आदन्तात् चे ङः । भाणां चन्द्रार्थादीनामुद्गमे आङ्-
पूर्वात् क्रमो मं स्यात् चे । आक्रमते उद्गच्छतीत्यर्थः । पाणिनिः १।३।४०, वार्त्तिकश्च ।

§ वेः परात् क्रमो मं स्यात् घे पङ्क्तिर्धाल्ये निधने । वाजी घोटकः पङ्क्तिर्गच्छति ।
पाणिनिः १।३।४१ ।

८६४ । प्रोपादारम्भे । (प्र-उपात् ५१, आरम्भे ७) ।

भोक्तुं प्रक्रमते उपक्रमते । *

८६५ । वाऽग्रेः । (वा । ११, अग्रेः ५१) ।

क्रमते क्रामति । †

८६६ । निङ्गवे ज्ञः । (निङ्गवे ७, ज्ञः ५१) ।

शतमपजानीते । ‡

८६७ । अढात् । (अढात् ५१) ।

सर्पिषो जानीते । §

८६८ । संप्रतेरस्मृतौ । (सं-प्रतेः ५१, अस्मृतौ ७) ।

संजानीते प्रतिजानीते । अस्यतौ किं, पुत्रं संजानाति । ¶

८६९ । जेढैऽजौ घे । (जेः ५१, ढे ७, अजौ ७, घे ७) ।

दर्शयते भवो भक्तान् । अजौ यत् ढं तच्चेत् घ इति किं—

* प्रोपाभ्यां परात् क्रमो मं स्यात् घे आरम्भे । भोक्तुं प्रक्रमते आरभते इत्यर्थः । पाणिनिः १।१।४२ ।

† आसि गि र्धकिन् सोऽगि लस्यत् । अग्रेः क्रमो मं स्यादा घे । उपसर्गरहित क्रमधातुः उभयपदीत्यर्थः । पाणिनिः १।३।४३ ।

‡ जानाते मे स्यात् घे निङ्गवे ; निङ्गवोऽपलापः । शतमपलपतीत्यर्थः । अप जानातिरपङ्गवार्थः । पाणिनिः १।३।४४ ।

§ अकस्मात् जानाते घे मं स्यात् । सर्पिषो घृतस्य जानीते सर्पिषा करणे प्रवर्तते इत्यर्थः । (२०३) आऽजाने घे इति करणे षष्ठी । पाणिनिः १।१।४५ ।

¶ सं-प्रतिभ्यां परात् जानाते घे मं स्यात्, न तु स्मृतौ । संजानीते प्रतिजानी अङ्गीकरोतीत्यर्थः । पुत्रं संजानाति सोऽकण्ठ स्मरतीत्यर्थः । पाणिनिः १।१।४६ ।

दर्शयति शब्धं भक्तान् भक्तिः । स्मृतौ तु, स्मारयति भक्तान्
हरिः । *

६०० । ज्ञानयत्नप्रलोभे वदः ।

(ज्ञान-यत्न-प्रलोभे ७, वदः ५।) ।

पाणिनि वदते, चेन्ने वदते, शिष्यमुपवदते । †

६०१ । अनोरढात् । (अनोः ५।, अढात् ५।) ।

अनुवदते । ‡

६०२ । विमति-व्यक्तसहोक्तोगाः ।

(विमति-व्यक्तसहोक्तोः ७॥) ।

विवदन्ते शिष्याः । व्यक्तं किं, संप्रवदन्ति खगाः । §

* अजी (अज्ञानदशायां) डे कर्मणि घे (ज्ञानदशायामिति यावत्) कर्त्तरि सति, ज्ञानादातो मे स्यात् घे, न तु स्मृतौ । भक्ताः भवं पश्यन्ति, भवः भक्तान् दर्शयति चात्मानमिति शेषः । भक्ताः शब्धं पश्यन्ति, भक्तिः भक्तान् शब्धं दर्शयति । अत्र अज्ञानस्य कर्म शब्धः, ज्ञानस्य कर्त्तुं भक्तिः, अतो नात्मनेपदं । स्मारयतीति अत्र अज्ञानदशायां कर्मणो हरे ज्ञानदशायां कर्त्तृत्वेऽपि स्मारयार्थत्वात्मानमेपदं । पाणिनिः १।१।६७ ।

† ज्ञानं यदः प्रलोभः (उपसन्नमिति पाणिनिः, रङ्गस्युपपन्नमिति क्रमदीश्वरः) एतथेव वदे वाचीत्यस्मात् मं स्मार्त् घे । पाणिनि वदितुं जानातीत्यर्थः । चेन्ने यत्नं करोतीत्यर्थः । शिष्यं प्रलोभयतीत्यर्थः । पाणिनिः १।१।४७ ।

‡ अनुपूर्वादिकर्मणात् वदो मं स्यात् घे । अत्रापि व्यक्तोक्तौ इति पाणिनिक्रम-दीश्वरी । अनुवदते रामस्य कृष्णः, रामो यथा वदति कृष्णोऽपि तथा वदतीत्यर्थः । अढात् किं, पूर्वोक्तमनुवदति । पाणिनिः १।१।४६ ।

§ विविधा मति विमतिः, व्यक्ता चादौ सङ्कीर्तिष्यति व्यक्तसङ्कीर्तिः, विमतिश्च व्यक्तसङ्कीर्तिश्च ते तयोः । एतयोरर्थयो वचनमाणात् वदो मं स्यात् घे । विवदन्ते शिष्या इति इथोरुदाहरणं, विरोधिज्ञानपूर्वकं वदन्ति, व्यक्तं सङ्गवदन्ति वा इत्यर्थः । संप्रवदन्ति अस्मत् वदन्तीत्यर्थः । पाणिनिः १।१।४७, ४८ ।

६०३ । तद्योगे वा । (तद्योगे ७, वा ११) ।

विप्रवदन्ते विप्रवदन्ति वैद्याः । *

६०४ । अवाद्गिरः । (अवात् ५१, गिरः ५१) ।

अवगिरते । †

६०५ । सप्तः प्रतिज्ञायां । (सप्तः ५१, प्रतिज्ञायां ७) ।

शतं संगिरते । ‡

६०६ । उच्चरः सटात् । (उत्-चरः ५१, सटात् ५१) ।

धर्ममुच्चरते । सटात् किं, धूम उच्चरति । §

६०७ । समस्त्या । (सप्तः ५१, चत् २१) ।

अश्वेन सञ्चरते । ¶

६०८ । दानः सा चेच्चर्ये ।

(दानः ५१, सा ११, चत् ११, चर्ये ७) ।

* तथोः (विमति-व्यक्तसङ्कीर्णोः) योगस्तस्मिन् । अस्मिन्नर्थे वदो मं स्याद्वा घे । वैद्याः विरोधिज्ञानपूर्वकं व्यक्तं सङ्गवदन्तीत्यर्थः । पाणिनिः १।३।५० ।

† अत्र गिर इति कथनात् गृणातिर्नेति भाष्यम् । पाणिनिः १।३।५१ ।

‡ संपूर्णात् गिरतेः प्रतिज्ञायां घे मं स्यात् । शतं प्रतिजानीते इत्यर्थः । प्रतिज्ञायां किं, शतं संगिरति ददातीत्यर्थः ; (यासं संगिरति वा) । पाणिनिः १।३।५२ ।

§ उत्पूर्वकात् सकर्मकात् चरो घे मं स्यात् । धर्ममुच्चरते उच्चरयति । धूम-उच्चरति उद्गच्छतीत्यर्थः । पाणिनिः १।३।५३ ।

¶ साधन-तृतीयान्तेन योगे सम्पूर्वकात् चरो घे मं स्यात् । हेतौ सङ्घाते च तृतीयया न स्यात्, तेन पुण्येन सञ्चरति, पुत्रेण सञ्चरति । “हेतुतृतीयापुक्तादपि भवति, बुद्ध्या सञ्चरते श्रुतः” इति तु गोपीबन्धः । पाणिनिः १।३।५४ ।

दास्या संयच्छते कामी । अर्थे किं, दास्या संयच्छति भिषां
भिचवे । *

६०६ । उप-यमो विवाहे । (उप-यमः ५१, विवाहे ७) ।

रामः सीतामुपायत उपायंस्तु । †

६१० । भुजो अग्ने । (भुजः ५१, अग्ने ७) ।

शालीन् भुङ्क्ते गौः । अनग्ने तु, पृथ्वीं भुनक्ति राजा । ‡

६११ । संक्ष्णोः । (सं-क्ष्णोः ५१) ।

ग्रस्तं संक्ष्णुते । §

६१२ । युजिर उद्ग्यचो ऽयज्ञपात्रे ।

(युजिरः ५१, उद्ग्यचः ५१, अयज्ञपात्रं ७) ।

* सा तृतीया चेत् यदि अर्थे चतुर्थ्यर्थे भवति तदा तेन तृतीयान्तेन संपूर्वकाल-
दानो मं स्यात् । कामी अनः दास्या संयच्छते दास्यं वस्त्रादिकं ददातीत्यर्थः । दास्या
इति (२८३) अधर्मासम्पदाने तृतीया । दास्या संयच्छति भिषां भिचवे इत्यत्र दास्या
इति करणे तृतीया । उपसर्गान्तरव्यवधानेऽपि यथा, दास्या संयच्छते । पाणिनिः
१।३।५५ ।

+ उपात् अमी मं स्यातू धे विवाहे । विवाहशब्देनाव स्वीकारार्थं बोद्धव्य इति
भाष्यमतम्, यतः पाणिनौ 'स्वीकरणे' इत्युक्तम् । "स्वीकरणे" इति च क्रमदीश्वरः ।
तेन "शस्त्राण्युपायंसत जित्वराणि" शकटमुपयच्छते इत्यादि सङ्गच्छते । वीपदेवेन तु
"पाणियद्वयमिह स्वीकरणं गृह्यते न स्वीकरणमात्रम्" इति जयप्रियसम्भवम्बन्दादीनां
मतमनुसृत्य 'विवाहे' इत्युक्तम् । उपायत इति (८८०) सेः क्त्वात् (६७६) अमलोपे,
(५६२) भिलोपः, क्त्वविकल्पपक्षे मस्य (५०) अनुस्वारः । पाणिनिः १।३।५६ ।

‡ भोजनार्थे भुजो मं स्यात् धे । 'अनग्ने' इति तु पाणिनिः, अवनः रक्षणे तद्भिन्नेऽर्थे
इत्यर्थः । शालीन् धान्यानि । रक्षाभिन्ने उपभोगार्थेऽपि कचित् महाकविप्रयोगादी मं
स्यादिति वक्तव्यं । यथा—बुभुजे पृथिवीपालः पृथिवीमेव कवलाम् (रघुसंश्रम) इत्यादी ।
पाणिनिः १।३।६६ ।

§ संपूर्वकालं क्षीते मं स्यात् धे । संक्ष्णुते शाण्यतीत्यर्थः । पाणिनिः १।३।६५

उद्युङ्क्ते प्रयुङ्क्ते । यज्ञपात्रे तु, प्रयुनक्ति सुचं । *

८१३ । प्रतारे वञ्चि-गङ्गेः । (प्रतारे ७, वञ्चि-गङ्गेः ५।) ।

वटुं वञ्चयते गङ्गयते । प्रतारे किं, श्येनोऽहिं वञ्चयति । †

८१४ । पूजाभिभवे च लापेः ।

(पूजाभिभवे ७, च ११, लापेः ५।) ।

जटाभिर्लापयते । श्येनो वर्त्तिकामुक्तापयते । पुत्रमुक्तापयते ।

एषु किं, घृतं विलापयति । ‡

८१५ । मिथ्या कारे-रभ्यासे ।

(मिथ्या १५, कारेः ५, अभ्यासे ७) ।

पदं मिथ्या कारयते । मिथ्या किं, साधु पदं कारयति ।

अभ्यासे किं, सकृत् पदं मिथ्या कारयति । §

* उत् च, गेरञ्ज तल्ल्यात् । उदो गेरञ्ज परात् युजिरौ ज घ युतौ इत्यस्यात् मं स्यात् घे, न तु यज्ञपात्रे । प्रयुनक्ति सुचमिति सुचं यज्ञे नियोजयतीत्यर्थः । पाणिनिः १।१।६४, वार्तिकञ्च । “असंनिर्दुरः प्रादेः” इति क्रमदीश्वरः ।

† वनचु गत्यां, गृध्रियुं लिप्ते इत्येताभ्यां प्रेरणञ्जन्ताभ्यां घे मं स्यात् प्रतारे । प्रलम्भनमिति पाणिनिसर्व्ववर्त्ताण्यौ, विसंवाद इति क्रमदीश्वरः । वटुं ब्राह्मणकुमारं वञ्चयते गङ्गयते प्रतारयतीत्यर्थः । श्येनः पक्षी अहिं सर्पं वञ्चयति परिहरतीत्यर्थः । पाणिनिः १।१।६८ ।

‡ पूजायां अभिभवे चकारात् प्रतारे च लापयते घे मं स्यात् । लापिरिति ली-धातोर्जा (७४५) डापचे, ला-धातोश्च औ, उभयोरान्तत्वात् (७८४) पणि ङपं । जटाभिर्जटिलकेशैः पुष्पजटाभिर्वा पूजयतीत्यर्थः । श्येनो वर्त्तिका-भिमभवतीत्यर्थः । पुत्रं प्रतारयतीत्यर्थः । घृतं द्रवौकरोतीत्यर्थः (७८१) । पाणिनिः १।१।७० ।

§ मिथ्या-श्रद्धान् परात् कारयते घे मं स्यात् पीनःपुन्ये । पदं मिथ्या कारयते खरादिदुष्टं पदं पुनःपुनश्चारयतीत्यर्थः । साधु पदं पुनःपुनश्चारयतीत्यर्थः । खरादिदुष्टं पदं सकृदुच्चारयतीत्यर्थः । पाणिनिः १।१।७१ ।

६१६ । व्यतीहारे गतिहिंसाशब्दार्थ-हसान्य-
ह्वहो ऽनन्योन्यार्थे । (व्यतीहारे ७, गति—वहः ५१, अनन्योन्यार्थे ७) ।

व्यतिभवति अर्कमिन्दुः, व्यतिहरते व्यतिवहते । व्यतिजज्ञिष्व
व्यतिजज्ञिष्वं । *

६१७ । होऽस्तरेति । (हः ११, अस्तेः ६१, एति ७) ।

अस्तेर्हः स्यादेकारे परे । व्यतिहे । †
गत्यर्थादेस्तु, व्यतिसर्पन्ति व्यतिघ्नन्ति व्यतिजल्पन्ति व्यति-
हसन्ति । अन्योन्यार्थे तु, परस्परं व्यतिलुनन्ति । ‡

६१८ । स्मृदश(ऽ)ननुज्ञानाप्रतिश्रोः सनः ।

(स्मृ—श्रीः ५१, सनः ५१) ।

* गतिश्च हिंसा च शब्दश्च गतिहिंसाशब्दाः, ते अर्था येषां ते गतिहिंसाशब्दाः ।
ते च हसन्ति ते गतिहिंसाशब्दार्थे हसाः, तेभ्योऽन्यः गतिहिंसाशब्दार्थहसान्यः । गति-
हिंसाशब्दार्थहसान्यश्च ह्वहो चेति तच्चात् । अन्योन्यस्य अर्थ इव अर्थो यस्य सोऽन्यो-
न्यार्थः, न अन्योन्यार्थो ऽनन्योन्यार्थे स्तद्धिन् । अन्योन्यायेन अन्योन्य-इतरेतर-परस्पर-
शब्दा बोध्याः । गत्यर्थे हिंसाश्च शब्दार्थे हसति—भिन्न धातुभ्यो ह्वहोभ्याश्च मं स्मत्
घे व्यतीहारे, न त्वन्योन्यार्थशब्दे प्रयुज्यमाने । परस्परमेकजातीय-क्रियाकरणं व्यती-
हारः, क्रिया-विनिमयः क्रिया-विपर्ययः इत्यादि । ह्वहोगत्यर्थत्वात् पृथगुक्तिः । इन्दुरर्कं
व्यतिभवति, अर्को यथा इन्द्रावस्तं गते उदेति, इन्दुरपि तथा अर्कं अस्तं गते उदेतीति
व्यतीहारः । व्यतिहरते व्यतिवहते कृष्णं बालकः । एवं व्यतिहरन्ते धान्यं चौराः
व्यतिवहन्ते भारं कृषकाः इत्यादि । व्यतिजज्ञिष्व लमिति शेषः, व्यतिजज्ञिष्वं यूयमिति
शेषः, जन म लिर् जनौ, (७१६) द्वित्वं, (७०८) इम्, (२२०) उङ् लोपः । एवं
व्यतिस्ते, व्यतिषजते इत्यादि । पाणिनिः १।१।१४, १५, १६, वार्तिकत्रयञ्च ।

† व्यतिहे इति व्यति-अस-कौ-ए, अनेन असस्थाने ह-आदेशः । पाणिनिः ७।४।५१ ।

‡ व्यतिसर्पन्तीत्यादि गत्यर्थादित्वात् व्यतीहारेऽपि न मं । परस्परं व्यतिलुन-
न्तीति परस्परशब्देनैव व्यतीहारस्याकृतात् न मं । सम्यग्विनिमयेनोभौ दधतुर्भुवन-
दधमिति रघुवंशे विनिमय-शब्दस्यापि अन्योन्यार्थकत्वेन नात्मनेपदं ।

एभ्यः सनन्तेभ्यो मं स्यात् । सुस्मूर्षते दिदृक्षते जिज्ञासते
शुश्रूषते । अन्यत्र अनुजिज्ञासति आशुश्रूषति प्रतिशुश्रूषति । *

६१६ । जिञ् अन्तपिव धे नृद्वद् वस दम्-
रुचाद् परिमुहायमयसो ऽगिज्ञापवदाग्रन्येत्समा-
यमः फलिनि । † (जित्—वसः ५१, अगिज्ञा—यमः ५१, फलिनि ७१) ।
जितो अन्तपिवादे-रगिजानाते-रपवदो ऽग्रन्योदादिपूर्व्वयमश्च
फलवति धे मं स्यात् । यजते । पाययते धापयते नर्त्त-
यते वादयते वासयते दमयते रोचयते आदयते परिमोहयते
आयामयते आयासयते । जानीते अपवदते उदयच्छते संय-
च्छते आयच्छते । ग्रन्थितु, वेदमुदयच्छति । फलिनि किं,
यजति याजकः । ‡

इति म-पादः ।

* भ्रातृभिर्यभिन् सोऽननः, स चासौ ज्ञाथेति अननुज्ञाः । न विद्यते आ-प्रती
यभिन् सोऽनाप्रतिः, स चासौ युषेति अनाप्रतिशुः । सृष्ट दृष्ट च अननुज्ञाश्च अना-
प्रतिशुषेति तस्मात् । एभ्यः सनन्तेभ्यो मं स्यात् 'धे' । पाणिनिः १।१।५७, ५८, ५९ ।

† परेर्मुहः परिसुहः, आङो यम-यमौ आयमयसौ, पिबश्च धेय नृत् च वदश्च
वसश्च दमश्च रुचश्च अदश्च परिमुहश्च आयमयसौ चेति तत् । आन्तयासौ पिवधेरुहद-
वसदमुचादपरिमुहायमयम् चेति तत् । जिञ् आन्तपिव—यस् चेति तस्मात् ।
नास्ति गि र्धेभिन् सोऽगिः, अगिज्ञासौ ज्ञाथेति अगिज्ञाः । अपात् वदः अपवदः ।
उदश्च समृच आश्च उत्समाः, तेभ्यो यम् उत्समायम्, न ग्रन्थो ऽग्रन्यः, अग्रन्यं उत्-
समायम् अग्रन्योत्समायम् । ततः अगिज्ञाश्च अपवदश्च अग्रन्योत्समायम् चेति तस्मात् ।
पाणिनिः १।१।७२—७७, ८६, वार्तिकद्वयश्च ।

‡ अत्र जितपदेन गणपाठे जानुबन्धाः जान्ताश्च गृह्यन्ते । तेन जित्वेनेव
जान्ताप्रसौ जान्ता-पिवादि र्गङ्गणं (८६१) कम्पाङ्गाधेर्ङ् इत्यादिना विहित-परस्मैपदस्य
बाधनायम् । अन्यथा पिव धे अद् एषामन्ताश्वेलात् अन्येषामजिप्राणिषाढत्वात् तेन

इय पादः—ठ-भावं ।

६२० । ठ-भावे मं । (ठ-भावे ७, मं १।) ।

धो ठे भावे च मं स्यात् । *

६२१ । र-तनो र्यगिणौ । (र-तनोः ७, यक्-इणौ १॥) ।

धोः रे परे यक्, तनि परे इण्, स्यात् ठे भावे च ।

स्तूयते विष्णुः स्तूयेत, स्तूयतां, अस्तूयत । अस्तावि । †

परस्मैपदापत्तिः स्यात् । ततश्च कम्पात्रार्थेङित्यादि-विशेषविधेरन्यत्र सर्वज्ञानिभ्यः फलवत्कर्तरि आत्मनेपदं सिद्धमिति । किञ्च स्वमञ्जक्वित्के इत्यादि चुरादि-गणीयस्य जानुबन्धात् चुरादेर्जे अकारेण जानुबन्धित्वं नास्तीति सूचनात् गणपठित-जानुबन्धभिन्न-चुरादेर्नये व्यवस्था । यजते इत्यादि । यजे ओ देवाद्यादो इति जित् । पा पाने, घे ट पाने, वृत् नर्तने, वदे वाचि, ऐ वमां निर्वासे, दम्भ इर् शमे, कच उल् प्रीतिप्रकाशयोः, चट लौ भवे, मृष्टू जि ल वैचित्र्ये, औ यमूपरमे, इर् यस्य यतने, एकादशैते ज्ञानाः । ज्ञा ग बोधे, वदे वाचि, औ यमूपरमे इति त्रयः । वेदमुदयच्छति वेदमवगन्तुमुद्यमं करोतीत्यर्थः । याजको यजतीत्यत्र वेतनदानेन यजमान-एव फलवान्, न तु याजक इत्यर्थः ।

(५११) मवशः पमे इत्यनेन उभयपदप्राप्तौ व्यवस्थेयं, फलवति कर्तरि आत्मनेपदं, अफलवति परस्मैपदमिति ।

* ठे कर्म, भावो धात्वर्थः, समाहारे ढ भावं तस्मिन् । (६२५) भावे माद्यमिति वस्तुति, तथाप्यत्र भावयद्गणं परवानुवृत्त्यर्थं । इतौ धोरिति कथनं धातुमात्रप्राप्त्यर्थं, तेन पच्यते, चिकित्स्यते, कार्यते, पिपच्यते, पापच्यते इत्यादि । कर्मणि वाच्ये प्रत्ययेन कर्मण एवोक्तात्वात् कर्मपदस्य सङ्ख्या-नाम-युष्मद्व्यदायानुसरिण क्रियापदस्य वचनादि भवितुम् । पाणिनिः १।१।११ ।

† अर्थगत-विशेषापेक्षया निमित्तगत-विशेषस्य बलवत्त्वात् य्वां सिना यक् प्राप्यते, इथा च सिर्वाप्यते । किञ्चात् यकि न गुणः, णित्वात् इणि वृद्धिः । * स्तूयते इत्यादि

८२२ । हन ग्रह दृश्यः सिद्धादेर्मिण् वा ।

(हन-ग्रह-दृश्य-पञ्चः ५।, सि-द्धादेः ६।, मिण् ११।, वा ११।) ।

एभ्यः परासां सि-द्धी-ढी-ती-थीनां मिण् वा स्यात् ढ-भावे ।
अस्ताविषातां अस्तोषातां हरिहरौ । तुष्टुवे, स्ताविता
स्तविता स्तोता, स्ताविषीष्ट स्तोषीष्ट, स्ताविष्यते स्तोष्यते,
अस्ताविष्यत अस्तोष्यत । * स्मर्यते, अर्यते, संस्क्रियते । †

८२३ । नेण् तपो ऽनुतापे ।

(न ११।, इण् ११।, तप् ५।, अनुतापे ७।) ।

अन्वतप्त । दीयते । ‡

८२४ । यन् जिणत्कदिग्यातः ।

(यन् ११।, जिणत्कदिगि ७।, ञातः ६।) ।

(५८०) घोऽज्यरे इति दीर्घः । विष्णुरिति कर्म, अनेरिति शेषः । टी-तन् अस्तावि
(५७७) ढङिः, (६४४) इणलन् लीयः । पाणिनिः १।१।६६, ६७ ।

* हनश्च ग्रहश्च दृश्यश्च तप्तस्यात् । भिष्य आदिष्य (डो ढी ती थी) तप्तस्य ।
मिथो मित्तादादौ, चित्तात् ढङिः । इमो वाधकोऽयं । 'सु-टौ ञातां सिः, सेरादौ
मिण्, उकारश्च (५७७) ढङिः । पञ्चे (५८७) भेमेकाजादिति इमनिषिधः, (५४२)
गुणः । हरि-हरौ कर्म । डो-ता, वा मिण्, मिथो विकल्पपञ्चे (६०६) वा इम् ।
एवं ढी-षीष्ट, ती-ष्यते, थी-ष्यत । पाणिनिः ६।४।६२ ।

† स्म-ते, यक्, (६१५) स्यादास्येत इति गुणः । एवं ऋ-ते अर्यते । सं-क्र-ते,
(७७६) सुम्, (६१५) स्कुलु व्यामेवेति नियमात् गुणाभावे, (६२०) ऋटिः ।

‡ तपो ऽनुतापायै इण् न स्यात् ढभावे । अन्वतप्तेति तन्, इथो निषेधे ञां सिः,
भौदिस्त्रात्रेम्, (५६२) मिलोपः । दीयते इति दा-न दाने, उ दा अ लि दाने, दा ल
लुनी, दे ऊ पाखने, दे प मोधने, दी य च्छेदे इत्येषां (६१२) दामागे इति डो ।
पाणिनिः १।१।६५ ।

आदन्तानां यन् स्यात् जिणति कृति, इणि च । *

अदायि, अदायिषातां अदिषातां । †

हृन्यते, अवधि अघानि, अघानिषातां अवधिषातां अहसातां । ‡

गृह्यते, अग्राहि, अग्राहिषातां अग्रहीषातां । §

दृश्यते, अदर्शि, अदर्शिषातां अट्टचातां । ¶

शस्यते मोहो मुकुन्देन, अशमि अशमि, अशमिषातां अशमि-
षातां अशमयिषातां । ॥

* अच णच ङणौ, तौ इतौ यस्य स जिणत्, स चासौ कृषेति जिणत्कृत्, सच इणच तखिन् । यमो न इत् अन्ते । आदन्तधातुभ्यां णपः स्थाने (६०६) डौ विधानात्, औ च (७८४) पष्-विधानात् अच जिणति इत्यनेनैव सिद्धे कृदिणो यङ्णं दरिद्रा-धातो र्णपि ददरिद्र इत्यच यनागम-निषेधार्थे, अन्यथा, लोपोऽप्यादेश उच्यते इति न्यायेन लोपस्यादेशत्वे, आगमादेशयोर्मध्ये बलीयानागमो विधिरिति न्यायात्, (७०२) दरिद्र आलोप इति सूत्रं बाधित्वा अनेन यनागमापत्तेः । पाणिनिः ७।३।३३ ।

† अदायीत्यादि दा-तन्, इण्, (६४४) तन्लोपः, अनेन यन् । आतां सिः, मिष्, इण्-मिणोरभेदात् यन् । मिणो विकल्पपक्षे (७३६) स्त्रीदोरिति ङिः ।

‡ अवधीत्यादि हन-तन्, इण्, तन्लोपः, (६७८) वधादेशः, (५७७) ङङिः, (७४४) पुनः ऋस्वः । वधादेशविकल्पपक्षे (६७६) खिर्हो घ इति हस्य घः, ङङिः । आतां सिः, मिष्, हस्य घः, ङङिः । मिणो विकल्पपक्षे वधादेशः, तस्यापि विकल्पपक्षे (८७६) हनः कित्तिरिति सेः कित्त्वं, (६७६) अम्-लोपः ।

§ गृह्यते इति (६६१) जिः । ठी आतां सिः, मिष्, ङङिः । पक्षे इम् (७०१) इमो दीर्घः ।

¶ अदर्शि, दृश-ठी-तन्, इण्, गुणः, तन्लोपः । ठी आतां सिः, मिष्, गुणः । पक्षे औदित्वाग्नेम्, (१५४) षङ्, (६०२) षस्व कः, (६५६) सेः कित्त्वं, (१११) षत्वं ।

॥ शस्यते इति शमधातोः जिः, (८००) वा शमेति नित्यं ऋस्वः, शमि इति स्थिते यङ्, (६४१) ओलोपः । मोह इति अजन्तकर्तुः कर्मत्वात् उत्तकर्म्मणि (२८०) प्रथमा । शमि-तन्, इण्, (७८८) औषलोत्तु घञेति ऋस्वो दीर्घश्च, ततः तन्लोपः । आतां सिः (६२२) अजन्तत्वात् मिण्, औषलोत्तु घञेति ऋस्वो दीर्घश्च । मिणोविकल्पपक्षे इम्, न ओलोपः ।

६२५ । भावे सादं । (भावे ७, सायं १)

मस्याद्यं वचनं भावे प्रयुज्यते । मया भूयते, अभावि, बभूवे
बुभूवे, भाविता भविता । शस्यते मुनिना, अशमि । अकामि
अवामि आचामि । व्यशमि व्यशामि । अवधि । अजा-
गारि, जो तु अजागरि अजागारि । *

६२६ । भनजगिलम्भो वेष्ममो नलोपः ।

(भनज्-अगिलम्भः ६१, वा ११, इण्यमोः ७७, न-लोपः ११) ।

अभाजि अभञ्जि, अलाभि अलम्भि । गौ तु, प्रालम्भि । †

* भावे क्वादिभिन्नतयः अकर्मकादेव धातोः स्युः, कृतप्रत्ययास्तु सकर्मकादपि ।
भावी धात्वर्थः, तस्मिन् वाच्ये आत्मनेपदस्य आद्यं वचनं स्यादित्यर्थः । धात्वर्थस्य वाच्य-
त्वात् युष्मदस्यदीर्घाच्चत्वे से-प्रभृतयो न स्युः, अपिच धात्वर्थस्य हिलादेरविवक्षातो
द्विवचन-बहुवचने न स्तः, धात्वर्थस्य हिलादेर्विवक्षायामपि पुत्राभ्यां भूयते इत्यादौ द्विवच-
नादि न स्यादिति । भूयते इति, सया इति अनुक्तकर्त्तरि तृतीयः । भू-सत्तायामिति
अकर्मकात् भावे कौ ते, यक् । अभावि टो-तन्, इण्, वृद्धिः । बभूवे बुभूवे इति
(५६०) सुधीऽङ् व्यां । इदन्तु पाणिनीया नेच्छन्ति । भाविता भविता, मिष् वा, पक्षे
इम् । शस्यते मुनिना इति शसु भिर्य शने, ते यक् । मुनिः शान्तीभवतीत्यर्थः । अशमि,
टो-तन्, इण्, वृद्धिः, (७४४) जनवध इति ऋस् । तत्रैव कर्म-वस-आचम-वर्जनात् तेषु
न ऋस् । आङ्-पूर्वं-चमो वर्जनात् अचमीत्यत्र ऋस् । अम-यम-विश्रमस्तु वेति व्यशमि
व्यशामि, एवं अम अमि आमि, अशमि अशामि । अवधि वध इतो टो-तन्, अचापि
ऋस् । अजागारि, (६६६) आसीऽणविति गुणनिषेधः, वृद्धिः । जो तु (७६८)
अक्षमीस्तु घञ् जायुञ्चति वा ऋस् पदद्वयं । भाष्यम् ।

† नास्ति गि र्यस्मिन् सोऽगिः, स चासौ लम्भ वेति अगिलम्भः । भनज् च अगि-
लम्भश्च तत्तस्य । अनयोर्नस्य लोपः स्याद्वा इण्यमि च परे । अभाजौति भनज्
धौ मीटने टो तन्, इण्, नलोपः, ततः छङ्-अकारस्य वृद्धिः । नलोपाभावपक्षे छङ्-
अकाराभावात् न वृद्धिः । एव लभौ ङ् य प्राप्नो टो तन्, इण्, (७४१) तुष् रध इति
तुष्, अनेन नलोपपक्षे वृद्धिः, अन्यत्र न वृद्धिः । गौ तु इति उपसर्गे उपपदे सतीत्यर्थः ।
पाणिनिः ६।४।३३, ७।१।६६ ।

६२७ । ढवद् ढवो ऽढे । (ढवत् १२, ढघः १, षडे ७)।

ढमेव घत्वं प्राप्तं ढघः, स च ढवत् स्यात् नतु ढे सति ।*

तथाच—क्रियमाणन्तु यत् कर्म स्वयमेव प्रसिध्यति ।

सुकरैः खैर्गुणैः कर्तुः कर्मकर्त्तेति तद्विदुः ॥

स्वयमेव भिद्यते काष्ठं, अभेदि । †

* ढघः तत् घञेति ढघः, आदौ ढं पश्चात् घ इत्यर्थः । ढघः कर्मकर्त्ता ढवत् कर्मवत् भवति, नतु ढे कर्मणि सति, द्विकर्मकस्थले एकस्य कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां अन्यस्मिन् कर्मणि विद्यमाने न स्यादित्यर्थः । तेन याच्यते राजा स्वयमेव भूमिमिति न स्यात् । ढवदित्यनेन कर्मवाच्यविहितं यक् इण् मिण् आत्मनेपदञ्च अतिदिश्यते, न तु कर्मकर्त्तुः कर्मत्वं विधीयते । पाणिनिः ३।१।८७, वार्त्तिकञ्च ।

धाल्थाः केचित् कर्मस्थाः केचित् कर्तृस्थाश्च भवन्ति । अत्र कर्मस्थार्यधातूनामेव कर्मणः कर्तृत्वविवक्षा, नतु कर्तृस्थार्यधातूनां, तेन पच्यते ओदनः स्वयमेव, भिद्यते काष्ठं स्वयमेव इत्यादि स्यात्, खाद्यते ओदनः स्वयमेव, गम्यते ग्रामः स्वयमेव इत्यादि तु न स्यादिति बोध्यं । तथाच प्राप्तः—कर्मस्थोऽपि स्व धाल्थे कर्मकर्त्ता च कर्मवत् । कर्तृस्थोऽपि च धाल्थे कर्मकर्त्ता च कर्तृवत् ॥ कर्मस्थः पचते भावः कर्मस्थाश्च भिदादयः । कर्तृस्थो बुध्यते भावः कर्तृस्थाश्च गमादयः इति ॥ पचते-भावस्तदुत्पादौनां विक्लिप्तस्तदुत्पादिविव भवति नतु पाककर्त्तरि, एवं भिदादे भावो भेदादिः काष्ठादिष्वेव न तु भेदादिकर्त्तरि । बुध्यते भावो ज्ञानं शिष्येष्वेव न तु गत्यादौ, एव गमादौनां भावः पादचालनादिः कर्तृष्वेव नतु ग्रामादावित्यर्थः । एवञ्च—निर्वर्त्ये च विकार्ये च कर्मवद्भाव इष्यते । न तु प्राप्ये कर्मणीति सिद्धान्तोऽयं व्यवस्थितः ॥ किञ्च एकक्रियाकर्मणः कर्तृत्वं विवक्ष्यते इति बोध्यं, तेन पचत्योदनं देवदत्तः, राख्यते ओदनः स्वयमेव इत्येव न स्यात् ।

† एकक्रियायां एकस्य कर्मत्वं कर्तृत्वञ्च कथं सम्भवतीत्यत आह—क्रियमाणमिति । क्रियमाणं साध्यमानं यत् कर्म, कर्त्तुः सुकरैः सुखनिष्पादौ, खैर्निजैः कर्मसम्बन्धिमिति यावत् गुणैः, स्वयमेव प्रसिध्यति निष्यद्यते तत् कर्मकर्त्ता इति विदुर्जानन्ति बुधा इति शेषः । अन्येन भिद्यमानं काष्ठं स्वयमेव भिद्यते, काष्ठस्यातिभङ्गुरत्वरूपगुणेन कर्त्तुः सुकरेण स्वयमेव भेदो जायते इत्यर्थः । काष्ठमिति आख्यातेनोक्त्वात् प्रथमा । टो तन् अभेदि ।

८२८ । कुषि-रन्जः श्यन्-पे वा रे ।

(कुषि-रन्जः ५।, श्यन्-पे १४, वा ११, रे ७) ।

कुष्यति कुष्यते, रज्यति रज्यते । *

८२९ । वेणज्-दुहः । (वा ११, इण् ११, अज्-दुहः ५१) ।

अजन्तात् दुहस्य इण् स्याद्वा ढघे । अकारि अकृत, अदीहि
अदुग्ध । †

८३० । न तप-रुध-सट्पचदुहः ।

(न ११, तप-रुध-सट्पचदुहः ५१) ।

तपो रुधः सटाभ्यां पचदुहाभ्याश्च इण् न स्यात् ढघे । अतप्त,
अरुह । अपक्त आम्नः फलं, अदुग्ध गौ दुग्धं । अतएवानयो-
र्देऽपि ढघत्वं । ‡

* 'कुषिष रन्ज च तत्तस्मात् । श्यन् च पञ्च ते । आभ्यां रे विषये श्यन् परस्मैपदस्य
स्याद्वा कर्मकर्त्तरि वाच्ये । कुष ग निष्कोषि, रे परे पं श्यन् च, पचे सं यक् । एवं
रज्यतीति रन्जौ च रामे, (५६७) नलोपः । * रे किं, अकोषि, चुकुषे । अरन्नि,
ररन्ने ररन्ने । पं वेति कृते सिद्धेऽपि श्यन्विधानं, कुष्यन्तो रज्यन्तो इत्यत्र (२४५)
नित्यमुच्यते । पाणिनिः ३।१।८० ।

† अच् च दुह च तत्तस्मात् । अजन्तधातोर्दुहधातोश्च तानि परे इण् वा स्यात्
ढघे । वा-यङ्ग्यं बाधिकारनिवृत्त्यर्थं । अकारीति कृ-तन्, इण्, (६४४) तन्-लोपः,
(५७७) ढङ्घिः । पचे स्यां सिः, (६५८) सेः किल्लं, (५६२) संलोपः । अदीहीति
इणि गुणः । पचे (६५७) सिनिषेधे सकोऽप्रातिपच्चे अदुग्ध । पाणिनिः ३।१।६२, ६३ ।

‡ ढेन सट् वसंति यौ तौ सटौ, सटौ च तौ पचदुहौ चेति, ततः तपश्च रुधश्च
सट्पचदुहौ चेति तस्मात् । अतस्तेति इण्-निषेधे स्यां सिः, औदित्वात् नेन्, सिलोपः ।
एवं अरुह, अच सेः कित्सधा । अपक्त आम्न इत्यादि, कालेन फलं पचमान आसत्तः
स्वयं फलं अपक्त, एवं गोपेन दुग्धं दुग्धमाना गौः स्वयं दुग्धं अदुग्ध । अत्र सकर्मक-

६३१ । सन अन्य ग्रन्थ ब्रू कृ गृ दुह नम-
भूषार्थात् यक् च जिस्नुश्चि-माटात्त्वमिण् ।

(सन—भूषार्थात् ५१, यक् १११, च १११, जि—माटात् ५१, तु १११, अमिण् १११) ।

सनन्तादे-रिण् यक् च न स्यात् ढघे, अन्तादेस्तु मिण्वर्जं । *

चिकीर्षते अचिकीर्षिष्ट । अश्नीते अश्नयिष्ट, अश्नीते
अग्रयिष्ट । ब्रूते अबोचत । किरते अकीर्त, गिरते अगीर्त ।
दुग्धे अदुग्ध । नमते अनंस्त । तंसते अतंसिष्ट । कारयते,
अचीकरत अकारिष्ट अकारयिष्ट । स्नुते अस्नाविष्ट अस्नोष्ट ।
अयते अशिश्रियत अश्रायिष्ट अश्रयिष्ट । आहते आवधिष्ट
आघानिष्ट आहत । †

पचदुहाभ्यां इण्-निषेधे स्यां सिः, सिलोपः, उभयत्र औदित्वाद्भ्रम् । अतएवेति,
सूत्रे सकर्मक-पचदुहयद्वयात् अनयोः कर्मान्तरसत्त्वेऽपि कर्मकर्तृत्वमिति बोध्यं ।
पाणिनिः ३।१।६४, ६५, वार्त्तिकश्च ।

* सन् सनन्तः । भूषा अर्थो यस्य स भूषार्थः । सन् च अयस्य ययस्य ब्रूष कृष गृष
दुहस्य नमस्य भूषार्थेऽस्येति तस्मात् । जि अन्तः । मे (आत्मनेपदे) अटः (अकर्मकः)
माटः । जिश्च स्नुश्च शिश्च माटश्चेति तस्मात् । न मिण् अमिण् । एत्थो यक्, चकारात्
इण् च, न स्यात्, इणोऽभिन्नत्वेन मिण् अपि न स्यात् ढघे, अन्तादेस्तु मिण्वर्जः
इण् यक् च न स्यात्, मिण् तु स्यादेवेत्यर्थः । दुहधातोः पूर्वेष्वेण इण्-निषेधे अत्र यद्वयं यक्-
निषेधार्थं । अन्तद्वयो द्विकर्मकत्वेऽपि अतएवानयो द्वेऽपि ढघत्वमिति बोध्यं ।
पाणिनिः ३।१।८८, वार्त्तिकश्चयश्च ।

† चिकीर्षते इत्यादि, यं कर्तुमिच्छति स स्वयमेव चिकीर्षते इति चिकीर्ष-धातोः
यक्-निषेधे आशिककर्तृवाच्यत्वात् शप् । टी-तन् इण्-निषेधे (५५१) सिः, अभिप्र-
त्वात् मिणोऽपि निषेधे (५५४) इम् । सङ्गदगतो विप्रतिषेधो यद्व्याधितं तद्व्याधितमेवेति
न्यायात् सिबाधकस्य इणोऽपि निषेधे पुनः कथं सिरिति चेत् न्यायस्य सर्व्ववाख्योकारादिति ।
अय ग मोचे कौ-ते यको निषेधे आशिककर्तृवाच्यत्वात् (७३८) आ, (७०१) आबोहारिति
ईः, (५६७) नलोपः । टी-तन्, इण्-निषेधे सिः इम् च । एवं ग्रन्थ-ग दभे इत्यस्यपि ।

६३२ । न्यादि-अप्रन्ताढगत्यर्था मुख्ये ढे ढत्वमाप्नुयुः ।
गौणे याचादयोऽन्ये, तु यथेष्टं द्विदधुष्विति ॥*

यन्यते यन्यते इति भीषादिकौ कश्चिदुदाहरति । ब्रूते यक्निषेधे शप्, अदादिलात् शपो लुक् । टी-तन्, इणनिषेधे, अर-विषये (७२५) वचादेशे, (६१८) वक्तास्थिति ङः, (६५२) वोचादेशः । कृ श विक्षेपे ते यक्-निषेधे, तुदादिलात् (७२८) शः (६२८) ऋस्थाने इर् । टी-तन् इणनिषेधे, सिः, (७४७) स्यादृहृदिति इमोऽभावपक्षे (६५६) सेः कित्त्व, इर्, (२२८) दीर्घः । इम्पक्षे तु अकरोष्ट अकरिष्ट इति च । एवं गृ श निगरणे इत्य-स्यापि । दुग्ध इति दुह्यते, यक्निषेधे शप्, शपो लुक्, (१७६) दादेशः । टी-तन्, पूर्वसूत्रेणैव इणनिषेधे, (६५७) सकोऽप्राप्तिपक्षे मि-निषेधः । नम-ते यक्निषेधे शप् । टी-तन्, इणनिषेधे सिः, ओदिस्त्रात्रेम् । तस-धातुर्भूषार्थः । कारयते इति क जिः कारिधातोः ते, यक्निषेधे शप् । टी-तन्, इणनिषेधे, (६१२) अङ्, हिलादिकं, अचीकरत् । अङो नित्यत्वेऽपि अत्र मिण्वजमिति कथनेन मिणः प्राप्तात्नरोधात् जाल-श्रिभ्यां पक्षे व्यां सिरिति, अतः मिणि जेलौषे, अकारिष्ट, मिणोऽप्राप्तिपक्षे इति जेलौषाभावे अकारिष्ट । णल प्रस्तुतां सु ते यक्निषेधे, शप्, शपो लुक् । टी-तन्, इणनिषेधे, व्यां सिः, मिण् ब्रह्मादि, अस्त्राविष्ट । मिणोऽप्राप्तिपक्षे, (५६६) सुकर्मोऽमे इति नियमादिमनिषेधः । श्रि ज सेवने ते, यक्निषेधे शप् । टी-तन् इणनिषेधे, अङ् हिलादि, अग्निश्रियत् । मिण्पक्षे अस्त्राविष्ट, इम्पक्षे अश्रियत् । आहते इति आ-हन् ते यक्निषेधे शप्, शपो लुक्, (६७६) जमलोपः । टी-तन्, इणो निषेधे, सिः, मिण्, (६७८) वधादेशः, वजि. (७४४) ऋस्वः, आवधिष्ट । वधा-देशाभाव-पक्षे (६७६) ह्रस्व घः, ब्रह्मादि, आघानिष्ट । मिणोऽभावपक्षे (८७६) सेः कित्त्वं, ततो जमलोपः, ततः सिलोपः, आहत् । आङ्पूर्वइन्तरकर्मकात् (८७८) आत्मनेपदविधानात्, सकर्मकोऽप्ययं नाढ. बोध्यः अकर्मकस्य कर्मकर्तृत्वासम्भवात् ।

* द्विकर्मकधातुभ्यः कर्मणि वाच्ये प्रत्ययान्तपक्षौ मुख्यं गौणमुभयं वा कर्म उक्तं भवतीति सन्देहं व्यवस्थामाह—न्यादीति । भाति ढं (कर्म) यस्य सोऽढः । अद्य गत्यर्थे अढगत्यर्थो, जालो च तौ अढगत्यर्थौ चति जालाढगत्यर्थौ । न्यादयश्च जालाढगत्यर्थे च ते । द्विदधु द्विकर्मकधातुषु मध्ये, (२८४) न्यादयो—नौ वङ् ङ् दण्डि यङ् क्ता मय्य सुष पचाया नव, जालाकर्मका जालगत्यर्थाश्च धातवो मुख्ये ढे कर्मणि वाच्ये ढत्त्व मय्य सुष पचाया नव, जालाकर्मका जालगत्यर्थाश्च धातवो मुख्ये ढे कर्मणि वाच्ये ढत्त्व कर्मप्रत्ययं आप्नुयुः । (२८५) याचादयो—याच्चायं दुह्य चि प्रच्छ रुध ब्रू शास जि इत्येष्ट धातवो गौणे कर्मणि वाच्ये कर्मप्रत्ययमाप्नुयुः । अन्ये तु द्विकर्मका धातवः यथेष्टं मुख्यं गौणे वा कर्मणि वाच्ये कर्मप्रत्ययमाप्नुयुरिति व्यवस्था । (२८४) जालान् शब्दायां जना आनाथं यङ् दृश यु क् इत्येतानेव धातून् अन्येषु कथितं पठति । साक्षात् क्रिय

नित्ये विजनमजागरि रजनिमगमि मुदमयाचि सभोगं ।

गोपी हावमकार्यत भावश्चैनामनन्तेन ॥ *

इति ठभाव-पादः ।

नित्यत्वं मुख्यत्वं, व्यवहितक्रियान्वयित्वं गौणत्वमिति । अत्र यथेष्टमिति अनिर्णयादुक्तं, सत्त्वं ज्ञानानां प्रयोज्यं कर्मैरीक्यं भवतीति पाणिनि सत्त्वं कर्म क्रमटीश्वराः । पाणिनिः यथा—“गौणे कर्मणि दुष्टादेः (दुह याच पच दष्ट रुध प्रच्छ चि ब्रू शास जि मय्य सुष) प्रधाने नी ह कृप् वृष्टाम्, बुद्धिभेदार्थयोः शब्दकर्मणाश्च निजच्छेदा, प्रयोज्य-कर्मण्यन्त्येषां ग्यत्नानां लादयोः सताः ।”

* उदाहरणान्याह नित्ये इत्याद्यार्थया । अनन्तेन कृष्णेन गोपी विजनं (वनं) नित्ये प्रापिता, अत्र गोपीति मुख्यं कर्म उक्तम् । अनन्तेन गोपी रजनिं अजागरि जागरिता, (२८२) देशाश्वकालत्यनेन कालाधिकरणस्य रजने. कर्मत्वे सकर्मकस्यापि, स्वभावा-दकर्मकस्य जागृतातीराज्यत्नकर्त्ता गोप्याः (२८४) कर्मत्वं, ततश्च प्रेरणक्रियाया मुख्यं कर्म गोपीत्युक्तम् । अनन्तेन गोपी मुदं हृषं अगमि प्रापिता, अत्रापि गोपी मुख्यं कर्म उक्तम् । अगमितीति ज्ञानगमधातोः टो तन् । अनन्तेन गोपी सभोगं अयाचि प्रापिता, अत्र गोपी गौणं कर्म उक्तम् । यथेष्टमाह—अनन्तेन हावं (भावविशेषं) अकार्यत कारिता, अत्र गोपी मुख्यं कर्म उक्तम् । अनन्तेन एना गोपीं भावश्च अकार्यतेति शेषः, अत्र भाव इति गौणं कर्म उक्तम् । अकार्यत इति कारि इति ज्ञानरुधातोः घी त ।

अकर्मकास्तु—

सता-जीवन-दर्प-भीति-शयन-क्रौडा-निवास-लया-
ऽव्यक्तध्वान-नभोगति-स्थिति-जरा-लज्जा-प्रमादोदये ।
उन्मादं च पलायन-भ्रमणयोः ख्यातौ च वे खोटने
मोहे धावन-युद्ध-गृह-दहने शानौ मुक्तौ मज्जने ॥
दौष्टी जागर-शोष-वक्रगमनोत्साह सतौ संशये
स्लानी मन्दगतौ च नृत्य-पतने चेष्टा-क्रोधो रौदने ।
वृद्धौ हावकृतौ च सिद्धि-विरतौ हर्षोपवेशे बले
कम्पौडेग-निषेध-सङ्ग-यतन-स्वेदे धवोऽकर्मकाः ॥

सकर्मकाश्च कर्माविवक्षायां कर्मका भवन्ति, तथाच भाष्यम्—

धातोरर्थान्तरे वृत्ते धात्वर्थेनोपसंयदात् ।

प्रसिद्धरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मका क्रियेति ॥

धात्वर्थेन सह कर्मण उपसंयदादित्यर्थः, यथा, तपस्यति मुनिरित्यादि ।

४र्थ पादः—क्तिः ।

६३३ । भवद्भूतभव्ये चिशः क्वाद्याः ।

(भवत्-भूत-भव्ये ७, चिशः ११७, क्वाद्याः १३३) ।

क्वाद्याः क्तय स्तिस्रस्तिस्रः क्रमात् वर्त्तमानातीतभविष्यत्सु
कालेषु स्युः । *

शेते स चित्त-ग्रयने मम मीन-कूर्म-

कोलोऽभवन्नृहरिवामनजामदग्न्याः ।

* भवञ्च भूतञ्च भव्यञ्च तत्तस्मिन् । की क्वाद्या यासां ताः । अत्र काले इति विशेष्यं पदमध्याहृत्य । भवन्निति वर्त्तमाने शतुर्विधानात् वर्त्तमानः, भूत इति अतीते ऋविधानादतीतः ; भव्यो भविष्यत्कालः, सामान्यकाले तद्व्यादि-विधानादपि इह भविष्यत्काले यः । की खी गी—वर्त्तमाने, घी टी ठी—अतीते, डी ढी ती—भविष्यति, थो—सर्वकाले (६६३) ।

आरब्धक्रियायाः समाप्तिपर्यन्तः कालो वर्त्तमानः, यथा महाभारतं पठति । स चतुर्विधः—यथा, प्रवृत्तीपरतश्चैव, वृत्ताविरत एव च ; नित्यप्रवृत्तः, सामीप्यो वर्त्तमान-चतुर्विधः । क्रमेण यथा—मांसं न खादति, खादो प्रवृत्तं भांसभोजनं निवर्त्तयतीत्यर्थः । इह कुमाराः क्रीडन्ति, तदानीं क्रीडाभावेऽपि पूर्वक्रीडायां बुद्धौ वर्त्तमानत्वात् । पर्वतास्मिन्नस्ति, नित्यप्रवृत्तत्वात् । किञ्च पर्वतानां नित्यप्रवृत्तावपि सम्बन्धविवक्षया भूतभविष्यत्कालयोरपि प्रयोगो भविष्यति । सामीप्यो द्विविधः—भूतसामीप्यो भविष्यत्-सामीप्यश्च, यथा—आगमनानन्तरमपि एषोऽहमागच्छामि, एवं गमनात् पूर्वमपि एषोऽहं गच्छामीति । पाणिनिः ३।२।१२३ ।

यस्मिन् काले क्रियासमाप्ति भवति स भूतः, स च विधा,—अद्यतनः, ह्यस्तनः, परोक्षयेति । क्रमेण यथा—सः अद्याभवत्, स ह्योऽद्राक्षीत्, स बहुदिनं जगाम । अद्यतने घी, ह्यस्तने टी, परोक्षे ठीति कश्चित् तत्र, सर्वत्रैव व्यभिचारात् । पाणिनिस्तु “अनद्यतने लङ्” (३।२।१११), “लुङ्” (३।२।११०), “परोक्षे लिट्” (३।२।११५) ।

भविष्यन्नपि विधा—अद्यतनभविष्यन् अनद्यतनभविष्यन् दूरभविष्यन् । यथा—अद्य भविता, श्री भविष्यति, वत्सरान्ते भविष्यतीति । पाणिनिस्तु “अनद्यतने लुट्” (३।२।११५), “लुट् श्रेष्ठे च” (३।२।१३) ।

योऽभूद्वभूव भरतायजकृष्णबुधः

कल्की सताञ्च भविता प्रहरिष्यतेऽरीन् ॥ *

८३४ । की स्मेनानीते । (की ११, स्मेन ११, अतीते ७) ।

स्मेन योगे अतीते काले की स्यात् । हन्ति स्म रावणं रामः । †

८३५ । यावत्पराभ्यां भव्ये । (यावत्-पराभ्यां ३॥, भव्ये ७) ।

यावद् भवति कल्की, पुरा दृश्यते कल्की । ‡

८३६ । कदाकर्हिभ्यां वा । (कदा-कर्हिभ्यां ३॥, वा ११) ।

कदा पश्यामि गोविन्दं, कर्हि द्रक्ष्यामि शङ्करं । §

८३७ । किन्मि लिप्सायां । (किन्मिः ३॥, लिप्सायां ७) ।

उतरउतमत्तयन्त-किमो रूपे योगे भव्ये की वा स्यात् लिप्सायां ।

कतरः कतमः की वा भिक्षां रास्यति राति वा । ¶

* खी-गी ढी-पीनां विशेषविधिं वक्ष्यतीति ता विहाय उदाहरति श्रुते इति । स सम-चित्तशयमे चित्तशय्यायां श्रुते, यः मीनकूर्मकीलोऽभवत्, वृद्धरिवामनजामदघ्नः अभूत्, भरतायजकृष्णबुद्धी वभूव, कल्की भविता, सतां साधूनां अरीन् प्रहरिष्यते चेत्यन्वयः । मीन-कूर्माभ्यां कीलः मीनकूर्मकीलः, एवं सर्वत्र विग्रहः । कीलो वराहः ।

† स्म इत्यव्ययं अतीतकालवाचि । यद्यपि भूतमाने स्मशब्दः प्रयुक्तो वैयाकरणैः, तथापि भूतक्रियाकृत्मात्वयित्वा एव प्रायशः श्रुतप्रयोगो दृश्यते । यथा “पश्यति स्म जनता दिनात्यये” इति रघुः । पाणिनिः ३।२।१२८ ।

‡ आभ्यां योगे भविष्यत्काले की स्यात् । निकटागामिके पुरा, तत्साहचर्यात् यावदित्यव्ययं । अतएव, यावद्वास्यति तावद्भवत्येते इत्यादौ अव्ययभिन्ने न स्यात् । पाणिनिः ३।३।४ ।

§ आभ्यां योगे भव्ये की वा स्यात् । पश्यामि द्रक्ष्यामीत्युदाहरणद्वयेन विकल्पा दर्शितः । पाणिनिः ३।३।५ ।

¶ किम्भिरिति बहुवचनेन सर्वविधानां किमशब्दरूपाणां प्राप्तिः । लम्बुमिक्षा

६३८ । लिप्स्यसिद्धौ । (लिप्सा-सिद्धौ ७) ।

लिप्सेनान्नादिना स्वर्गादेः सिद्धौ सत्यां भव्ये की वा स्यात् ।
यो भिच्चां ददाति दास्यति वा स स्वर्गं याति यास्यति वा । *

६३९ । ग्यर्थाशंसयोः । (स्यर्थाशंसयोः ७७) ।

ग्या अर्थे प्रेष्यादौ आशंसायाञ्च भव्ये की वा स्यात् । गुरुष्वेदा-
याति आयास्यति वा, अथ त्वं वेदमधीष्व वयं तर्कमधीमहे ।†

६४० । जात्वपिभ्यां सदा क्षेपे ।

(जातु-अपिभ्यां ३॥, सदा ७, क्षेपे ७) ।

जातु निन्दसि गोविन्द-मपि निन्दसि शङ्करं । ‡

६४१ । कथमा खी च वा ।

(कथमा ३, खी ११, च ११, वा ११) ।

लिप्सा तस्यां गम्यमानायामित्यर्थः । (५१०) इयोर्मध्ये कः, बहूनां मध्ये कः, की
वा दाता, भिच्चां राति रास्यति वा, रा ल दाने । पाणिनिः ३।३।६ ।

* लब्धुमिष्यते यत् तत् लिप्सा (अन्नादि) कर्मणि यः, तेन सिद्धिसस्यां । पृथक्-
योगात् किमिरिति नानुवर्तते । दातारं कथितं प्रोक्तुः इयति यो भिच्चामित्यादि ।
प्ररोचनायामिति श्रीमरः । पाणिनिः ३।३।७ ।

† ग्या अर्थो ग्यर्थः । वृत्तौ प्रेष्यादाविति कथमात्, (२५४) वक्ष्यमाणेषु ग्यर्थेषु
विध्यादिषु मध्ये प्रेष्यप्राप्तकालानुमतय एव गृह्यन्ते । आशंसा सम्भावना । गुरुष्वे-
दायातीति आशंसायां, त्वं वेदमधीष्वेति ग्या अर्थे अनुमतौ उदाहरणद्वयं, अधीष्व
इत्यस्य पक्षे अधीष्व इति की च, अधीमहे इत्यस्य पक्षे अध्ययामहे इति गी च भविता ।
आशंसायां शीघ्राद्यैर् भव्ये तौ नित्यमिति वक्तव्यं (संक्षिप्तसारे, तिङन्तपादे ८३८ सूत्रम्),
तेन वृत्तिश्चेदायास्यति शीघ्रं धान्यं वसूनामीत्येव । पाणिनिः ३।३।८ ।

‡ जात्वपिभ्यां योगे, क्षेपे गङ्गायां, सदा सर्वेषु कालेषु नित्यम्, कौ स्यादित्यर्थः ।
सदेश्वधिकारः । जातु कदाचित् । पाणिनिः ३।३।१४१ ।

कथं निन्दस्यजं, निन्देः शम्भुं, देवीं निनिन्दिष्य । *

६४२ । किम्भिः खीत्यौ । (किम्भिः ३॥, खी त्यौ १५) ।

की निन्दिष्यति लक्ष्मीशं निन्देत् कतर ईश्वरं । †

६४३ । अन्यैश्चाश्वद्वामर्षे । (अन्यैः ३॥, च १२१, अश्वद्वामर्षे ७) ।

किम्भिश्च (६३७) ।

न अदधे मर्षये नो यत् स गर्हिष्यते हरिं ।

हरं गर्हेत, को निन्देत् विष्णुं निन्दिष्यतीश्वरं ॥ ‡

६४४ । किंकिलास्तप्रार्थ्यां तौ ।

(किंकिल-अस्तप्रार्थ्यां ३॥, तौ १२१) ।

त्वं किंकिल हृषीकेशं निन्दिष्यसि, न मंस्यसे ।

महादेवश्चास्तिनाम, अदधे नो न मर्षये ॥ §

* कथम् शब्देन योगे सर्वेषु कालेषु खी चकारात् की च वा स्यात् गर्हायां । मदाक्षेपे इत्यनुवर्तते । कथं निन्दसीति कथंशब्दस्य विषु वाक्येषु सम्भवः । पाणिनिः ३।३।१४३ ।

† उत्तरउतमत्यन्त-किमी रूपे योगे सर्वेषु कालेषु खी-त्यौ स्यातां गर्हायां । पाणिनिः ३।३।१४४ ।

‡ अश्व सम्भावना, मर्षः क्षमा । अश्वोऽयम् अभावः अश्वं, मर्षस्याभावः अमर्षः । अश्वश्च अमर्षश्च तज्जिह्वन् । किम्भिष्यति वृत्तिः । उत्तर उतम त्यन्त-किमी रूपे-रन्यैश्च शब्दे योगे सर्वेषु खी-त्यौ स्तः अश्वद्वामर्षेऽर्थे, अत्र क्षेपे इति नानुवर्तते । स जनो यत् हरिं गर्हिष्यते हरं गर्हेत तदहं न अदधे नो मर्षये, को जमी विष्णुं निन्देत्, ईश्वरं निन्दिष्यति, तदहं न अदधे नो मर्षये इत्यन्वयः । पाणिनिः ३।३।१४५ ।

§ किमः परः किञ्च, किंकिल । अस्त्यर्थोऽस्तिभावत्वादिः । आभ्यः योगे सर्वेषु कालेषु तौ स्यादश्वद्वामर्षे । त्वं किंकिल निश्चितं हृषीकेशं निन्दिष्यसि, अस्तिनाम

८४५ । जातु-यद्-यदा-यदिभिः खी ।

(जातु-यद्-यदा-यदिभिः ३॥, खी ११) ।

न मर्षये अद्धे नो जातु निन्देज्जनार्दनम् । *

८४६ । यच्च-यत्राभ्यां क्षेपचित्ते च ।

(यच्च-यत्राभ्यां ३॥, क्षेपचित्ते ७, च ११) ।

यच्च निन्देत् विभुं, गर्हे चित्रं अद्धानं न मर्षये । †

८४७ । चित्रे त्ययदिना ।

(चित्रे ७, ती ११, अ यदिना ३) ।

यदि-वर्जितेन शब्दमात्रेण योगे चित्रे गम्ये सदा ती स्यात् ।

चित्रं द्रव्यति नामाभ्यः कृष्णं, पश्येत् यदीश्वरं । ‡

८४८ । वादेऽप्युताभ्यां खी ।

(पादे ७, अपि-उताभ्यां ३॥, खी ११) ।

सम्भावनायां महादेवच न संसृजे, तदहं नो अद्धे न मर्षये इति श्लोकार्थः । पाणिनिः ३।३।१४६ ।

* जातुश्च यद् च यदा च यदिश्च ते तैः । एभि योगे सर्वेषु कालेषु खी स्यादश्रद्धामर्षे । भवान् जातु कदाचित् जनार्दनं निन्देत् तदहं न मर्षये ना अद्धे । एवं यन्नन्देत् यदा निन्देत् यदि निन्देदिति च । पाणिनिः ३।३।१४७, वार्त्तिकश्च ।

† यच्च यत्राभ्यां । आभ्यां योगे क्षेपे चित्रे चकारात् अश्रद्धामर्षे च, सर्वेषु कालेषु खी स्यात् । क्षेपो गर्हा, चित्रमाश्रयः । जनो यच्च विभुं निन्देत् तदहं गर्हे, तच्चित्रं, तत्राहं अद्धानं करोमि, तदहं न मर्षये इत्यर्थः । एवं यच्च निन्देदिति । पाणिनिः ३।३।१४८-१५० ।

‡ यदि-वर्जितेन इति बोधदेवमतम् ; यच्च यत्र-यदि-वर्जम् इति तु भट्टोजिदीनित-कमदीश्वरो । नाम सम्भावनायां अश्रद्धां द्रव्यति तच्चित्रं । अ-यदिना किं, अश्रद्धां यदी यदि पश्येत् तच्चित्रं, अत्र खी-प्रयोगं दर्शयता यदिना योगे चित्रं गम्ये सदा खी स्यादिति सूचितं । पाणिनिः ३।३।१५१ ।

अपि हन्याद्वं शम्भु-रुत दुःखं जयेदजः । *

६४६ । प्रौढ्या सम्भावेन । (प्रौढ्या १, सम्भावेन ७) ।

प्रौढिः सामर्थ्यं । सम्भावनं क्रियासु योग्यताध्ववसायः ।
प्रौढिहेतुक-सम्भावनोपाधिकेऽर्थे वर्तमानात् धोः सदा खी
स्यात् । अपिहिंस्यात् जगन्नाथो महापातकपञ्चकं । †

६५० । अद्भ्यर्थे वा ऽयदि ।

(अद्भ्यर्थेः २॥ वा १२१, अ-यदि ७) ।

अद्भ्ये ऽजं भजेः प्राणै-र्भक्ष्यसे ऽजं वभक्ष्यं तं । ‡

६५१ । भव्ये वा फलहेत्वोः ।

(भव्ये ७, वा १२१, फलहेत्वोः ७॥) ।

शं यायाच्चे-न्नमेदीशं, श्रीशं नंस्यति यास्यति । §

* बाटं अतिशयः । अतिशयार्थे वर्तमानाभ्यामप्युताभ्यां योगे सर्वेषु कालेषु खी
स्यात् । शम्भुः अर्चं पापं अपि हन्यात् पापहनने अतियोग्य इत्यर्थः । अजः कृष्णः
दुःखं रुत जयेत् दुःखजये अतियोग्य इत्यर्थः । पाणिनिः ३।१।१५२ ।

† योग्यताध्ववसायः योग्यतावलम्बनं । सामर्थ्येन क्रियासु योग्यतावलम्बनं उपाधि-
भेदकं यस्य तन्निमित्तार्थे वर्तमानात् धोः सर्वेषु कालेषु खी स्यादित्यर्थः । “सिद्धाप्रयोग”
इति च पाणिनिः । जगन्नाथः महापातकपञ्चकं अपिहिंस्यात् सामर्थ्येन महापातकपञ्चक-
हनने योग्य इत्यर्थः । पाणिनिः ३।१।१५४ ।

‡ न यद् अयद् तन्निमित्तं । अद्भ्यर्थे योगे प्रौढ्या सम्भावेन सर्वेषु कालेषु खी स्यादा
न तु यद् अयद् प्रयोगे । त्वं प्राणैः सामर्थ्येः अजं भजेः अद्भ्ये अद्भ्ये । पक्षे अजं भक्ष्यमे
तं वभक्ष्य, इति भविष्यदतीतगौरवाहरणद्वयं । अयदि किं, अद्भ्ये ऽजं भवान् प्राणै-
र्भजेत् यत् पुरुषोत्तममिति पूर्वोक्तं (६४६) नित्यं खी । पाणिनिः ३।१।१५५ ।

§ वायव्ये परच वायव्यकारनिवृत्त्यर्थे । फलं कार्यं, हेतुः कारणं । फलक्रियायां
हेतुक्रियायाश्च वर्तमानात् धोः भव्ये खी वा स्यात् । जनः ईशं नमस्तेत् शं यायात्

६५२ । कामोक्ते ऽकञ्चिति । (कामोक्ते ७, अकञ्चिति ७) ।

कामं भजेत् भवान् भर्गं कञ्चिद्विष्णते शिवं । *

६५३ । गी चेच्छार्थैः । (गी ११, च ११, इच्छार्थैः ३॥) ।

इच्छामि, शर्व्वं सेवेत श्रोपतिं सेवतां भवान् । कामोक्त इति किं, इच्छन् करोति । †

६५४ । विधि-निमन्त्रणामन्त्रणाध्येषण-संप्रश्न-
प्रार्थनाप्रेष्य-प्राप्तकालादौ । (विधि—प्राप्तकालादौ ७) ।

सदा । यागं कुर्यात्, इह भुञ्जीत भवान्, इह शयीत भवान्,
पुत्रमध्यापयेत् भवान्, किं भो वेदमधीयीय उत तर्कमधीयीय,
भो भोजनं लभेय, प्रेषितस्त्वं गङ्गां गच्छे, प्राप्तस्ते कालस्तपः
कुर्याः । एवं गी । ‡

कल्याणं प्राप्नुयात् । ईश-नमस्तारो जेतुः, कल्याणप्राप्तिः फलं । एषे श्रीशं नंस्तति चेत्
श यास्तति । पाणिनिः ३।३।१५६ ।

* मण्डूकमुत्या सदेत्यनुवर्त्तते । कामोक्तमिच्छाप्रकाशः; तस्मिन्नेव सर्वेषु कालेषु
खी स्यात् न तु कश्चिदशब्दप्रयोगे । भवान् कामं यष्टेयं यथा स्यात्तथा भर्गं शिवं
भजेत् इति वक्तुरिच्छया एतद्वक्तव्यं । अकञ्चिदिति किं, कञ्चित् शिवं अर्चिष्यते इति
कश्चिदशब्देन वक्तुरिच्छाप्रकाशः । (कञ्चित् कामप्रवेदने इत्यमरः ।) पाणिनिः ३।३।१५३ ।

† इच्छार्थैर्भागे सर्वेषु कालेषु कामोक्तं खी गी च स्यात् । अहं इच्छामि—भवान्
शर्व्वं महादेवं सेवेत, श्रोपतिं सेवतां वा । अत्र इच्छाप्रकाशे खी गी च । इच्छन् जनः
करोति इत्यत्र इच्छाप्रकाशो नास्तीति न खी गी च । पाणिनिः ३।३।१५७, वार्तिकश्च ।

‡ विधिश्च निमन्त्रणश्च आमन्त्रणश्च अध्येषणश्च संप्रश्नश्च प्रार्थना च प्रेष्यश्च प्राप्त-
कालादिव्यति तस्मिन् । सदा इति इति । एष्वर्थेण सर्वेषु कालेषु खी गी च स्यात् ।
अप्राप्तप्रापको विधिः, (विधिः प्ररणं भव्यादेर्निर्गुणस्य प्रवर्त्तनमिति सिद्धान्तकौमुदी)

६५५ । समर्थनाशिषो गी ।

(समर्थन-आशिषोः ७॥, गी ११) ।

सिन्धुमपि शोषयाणि । *

६५६ । तुह्योस्तातङ् वाशिषि ।

(तु-ह्योः ७॥, तातङ् ११, वा ११, आशिषि ७) ।

पातु पातादा शिवः, पाहि पातादा शिवः । †

६५७ । मुहुर्भृशार्थे हि-त-स्व-ध्वं ।

(मुहुर्भृशार्थे ७, हि-त-स्व-ध्वं ११॥) ।

पौनःपुन्ये अतिशये चार्थे सदा काले ग्या हि-त-स्व-ध्वं स्युः ।

यथा, यागं कुर्यात्, एवं सख्यासुपासीत । यस्याकरणे प्रत्ययः स्यात्तन्निमन्त्रं, (निमन्त्रणं नियोगकरणं आश्रयके आहभोजनादौ दौहित्रादेः प्रवर्त्तनमिति सिद्धान्त-कौमुदी), यथा, इह भुञ्जीत भवान् । यस्याकरणे प्रत्यययो न, स्यात्तदामन्त्रणं (आमन्त्रणं कामचारकरणम् इति सिद्धान्तकौमुदी), यथा, इह शयीत भवान् । सत्कारपूर्वकनि-योऽनमध्येषणं, (सत्कारपूर्वको व्यापारः इति सिद्धान्तकौमुदी), यथा, पुत्रवध्यापयेत् भवान् । संप्रश्नो जिज्ञासा, (संप्रधारणमिति पाणिनिटीका), यथा, किं भी वेदमधी-यीत तत्तर्कमधीयीत, अहमिति शेषः । प्रार्थना याच्ना, यथा, भी भोजनं लभेय, अहमिति शेषः । कर्म्मणि प्रेरणं प्रेथं यथा, प्रेषितस्त्वं गङ्गां गच्छः । तत्क्रियोचित-काललाभः प्राप्तकालः, यथा, प्राप्तस्य कालः तपः कुर्याः । आदिशब्दादनुमतौ च (अतिसर्गः कामचारानुज्ञा इति पाणिनिः), यथा, आहमहं करिष्ये इति प्रश्ने, कुरुष्व इति । अनुमतौ ख्या न प्रयोगः । एवं गीति यागं करोतु इत्यादि । पाणिनिः ३।१।६१-१६३ ।

* अशक्तेऽप्यवसायः समर्थना, (“समर्थनाशिषोश्” इति कातन्त्रम्), यथा सिन्धुमपि शोषयाणि । इडायेत्याविकरणमाशोः, यथा औवतु भवान् । पाणिनिः ३।३।७३ ।

† तु-ह्योः स्थाने तातङ् वा स्यादाशिषि गम्यमानायां । सर्व्वावयवादेशोऽयं, तेन डिच्पि नान्यस्य स्थाने । डिच्चतु, भवान् राजत्वं कुरुतादित्यादावशुणार्थे, वशं च कालौ—भवान् स्वर्गमुटादित्यादौ जिप्राशयेच्च । पाणिनिः ७।१।३५ ।

सुहृर्भृशं वा लुनाति लुखाव ल्विष्यति वा—लुनीहि लुनीत
लुनीष्व लुनीध्वं । *

६५८ । मास्मेन घीञ्यौ । (मास्मेन ३१, घी-ञ्यौ १॥) ।

मास्मशब्देन योगे सदा घी-ञ्यौ स्तः । मास्म भवत् दुःखं, मास्म
भूत् शोकः । †

६५९ । मा टी वा । (मा १३, टी १२, वा ११) ।

मा-योगे सदा टी स्यादा । मा विरंसीत् सुखं, मा विरमतु,
मा विरंस्यति । ‡

६६० । आशिषि । (टौ ११, आशिषि ७) ।

जीव्याच्चिरं सज्जनः । §

* पीनः पुन्ये अतिशये चाप्ये, सर्वेषु कालेषु, लिङ्गे युष्मदि अस्मदि च प्रयुज्यमाने,
तेषामेकत्वे द्वित्वे बहुत्वे च ग्या द्वि त ख ध्वं स्युर्वित्यर्थः । तत्रार्थं विशेषः—कर्त्तरि
षाच्ये परस्मैपदिनो द्वि त इति इदं, कर्त्तरि कर्मणि भावे च आत्मनेपदिनः स्त्र ध्वमिति
इयं, कर्त्तरि अयपदिनश्चत्वातीति । क्रियासमूहये सत्यप्यर्थं विधिवी भवतीति वक्तव्यम् ।
(पाणिनिः ३।४।३), यथा, पुरीमवस्तुन्द लुनीहि नन्दनं मृषाण रवानि हिरामराज्ञाः
इति माघः, अत्र अतीतकाले प्रयोगः, रावणः कर्त्ता । अत्र पुनः पुनश्चस्तुन्देत्यर्थो भ्रममूलक
एव इति सिद्धान्तकौमुदी । पाणिनिः ३।४।२ ।

† मास्म-योगोऽत्र व्यवहितोऽव्यवहितो वा । मास्म योगेऽपि (५५०) अनागमनिषेधः ।
पाणिनिः ३।१।७६ ।

‡ अत्रापि योगो व्यवहितोऽव्यवहितो वा । पाणिनिः ३।१।७५ ।

§ इष्टार्थस्याविवरणमाशीः । आशिषि गम्यमानायां टौ स्यात् । आशीष भवे
एव सम्भवति, सुतरां सदेति निवृत्तं । पाणिनिः ३।४।११६ ।

८६१ । स्मर्यैस्त्वयदि त्वतीते ।

(स्मर्यैः ३॥, ती ११, अयदि ७, तु ११, अतीते ७) ।

स्मरणार्थैर्योगे अतीते काले ती स्यात् । यच्छब्दश्चेत् प्रयुज्यते ।
ध्यपवादोऽयं । स्मरस्वेन नंस्वसीशं, यत् स्मरस्यानमः शिवं ।*

८६२ । वानेकस्मार्थ्ये । (वा ११, अनेकस्मार्थ्ये ७) ।

अनेकस्मार्थ्यं प्रयोक्तारि सति स्मरणार्थैर्योगे अतीते ती वा स्यात् ।
ध्यायसीदं यदीशानं द्रक्ष्यति स्तोष्यते भवान् ।†

८६३ । ध्वर्थासम्भवे यी । (ध्वर्थासम्भवे ७, यी ११) ।

धोरर्थस्यानिष्पत्तौ सदा यी स्यात् । ज्ञानक्षेदभविष्यत् सुखम-
भविष्यत् । ‡

८६४ । लियुष्मदस्मदि त्यादि त्रिशः ।

(लियुष्मद-अस्मदि ७, त्यादि १३, त्रिशः १३॥) ।

* स्मृतात्तोरर्थ इव अर्थो येषां ते तैः । न यद् अयद् तस्मिन् । ध्यपवादोऽय-
मिति ध्या अपवादी विशेषः, तेन यद् प्रयोगे अस्माप्राप्तौ घौ एव, न तु टी-कौ ।
त्वं ईशं नंस्वसि एनं स्मरसि अत्र ती, यत् त्वं शिवं आनमः तत् स्मरसि, अत्र घी ।
पाणिनिः १।२।११२, ११३ ।

† स्मर्यते यत् तत् स्मार्थ्यमिति ज्ञानात् कर्माणि यः । अनेक-मेकभिन्नं स्मार्थ्यं
स्मरणार्थं येन सोऽनेकस्मार्थ्यस्तस्मिन् । भवान् यत् ईशानं द्रक्ष्यति स्तोष्यते च इदं
इयं ध्यायसि स्मरसीत्यर्थः । पक्षे ध्यायसीदं यद्द्राक्षीदन्तावौ च शिवं भवान् इत्यादि ।
स्मार्थ्यस्य परस्परसाक्षात्तत्वे विधिरयं, तेन, स्मरसि यत् त्वं तर्कमपठः काशीमगच्छ
इत्यादौ न स्यात् । पाणिनिः १।२।११४ ।

‡ परत्वात् सञ्ज्ञां वाचकोऽयं । ज्ञानक्षेदिति, ज्ञानस्यासम्भवात् सुखस्याप्यसम्भव
इति ध्वर्थासम्भवः । भविष्यति भूते च इति पाणिनीयाः । पाणिनिः १।२।१२८, १४० ।

लौ युष्मदि अस्मदि च त्वस्यार्थे प्रयुज्यमाने त्यादीनि त्रीणि
त्रीणि क्रमात् स्युः । *

जानाति योऽखिलं, यच्च न जानीतः श्रुतिस्मृती ।

शास्त्राणि च न जानन्ति, स मया सेव्यते शिवः ॥

भासि त्वमेको विश्वेश, भाषोऽच्युतशिवौ युवां ।

भाष यूयं हरिहरब्रह्माद्याः, पाह्यनेकशः ॥ †

एको भवामि स्म भवेऽहमादौ, दारैरथोभौ स्म भवाव आवां ।

वयं भवामो बहवः स्म पुत्रै-स्त्वन्माययाद्यापि विभो प्रसीद ॥ ‡

इति त्रि-पादः ।

इति त्याद्यन्ताध्यायः ।

* लिङ्ग'युष्मच्च अस्मच्च तत्तस्मिन् गत्ये इत्यर्थः । त्वस्यार्थे इति कर्त्तरि कर्माणि च वाच्ये
इत्यर्थः । यथा (५११) नवशः पमे इत्यादिना कर्त्तरि वाच्ये प्रत्यये कर्त्तव्ये, लिङ्गे कर्त्तरि
तिवादित्रयं, युष्मदि कर्त्तरि मिवादित्रयं, अस्मदि कर्त्तरि मिवादित्रयं ; तथा (६२०)
ढभावे मे-मित्यनेन कर्माणि वाच्ये प्रत्यये कर्त्तव्ये, लिङ्गे कर्माणि ते-आदित्रयं, युष्मदि
कर्माणि से-आदित्रयं, अस्मदि कर्माणि ए-आदित्रयमिति । तेषामेकल-द्विल-बहुल्लेष
विभक्तौ नामव्यक्तवचन-विवचन-बहुवचनानि स्युरित्यर्थः । भावे साद्यमिति (६२५) पूर्यमेव
भाववाच्ये व्यवस्था कृता । पाणिनिः १।४।१०१, १०२, १०५, १०७, १०८ ।

† जानातीत्यादि । यः शिवः अखिलं सकलं जानाति, श्रुतिस्मृती च यं न जानीतः
ज्ञापयितुं न शक्नुतः, अन्तर्भूतार्थाऽयं, शास्त्राणि च यं न जानन्ति ज्ञापयितुं न
शक्नुवन्ति, इति एकल-द्विल-बहुल्लेष कर्त्तरि प्रत्ययः, स शिवः मया सेव्यते इति कर्माणि
प्रत्ययः । ‡ विश्वेश त्वं एको भासि, ‡ अच्युतशिवौ युवां भाषः, ‡ हरिहरब्रह्माद्याः
अनेकशो यूयं भाष, इति युष्मदि कर्त्तरि एकल-द्विल-बहुल्लेषूदाहरणानि । पाहि,
सुहृद्भ्यो वा पाथित्यर्थः, अस्मान् इति शेषः, (६५७) सुहृद्भ्यार्थे इति हि ।

‡ भवे संसारे चादौ उत्पत्तिकाले अहं एको भवामि स्म, अथ दारैः सह आवां
उभौ भवावः स्म, तथा पुत्रैः सह वयं बहवो भवामः स्म, एतत् सभ्ये त्वन्मायया, अतएव
‡ विभो अद्यापि त्वं प्रसीद प्रसीदो भव, यथा न पुत्रभवाभौत्यभिप्रायः । अथ अस्मदि

१०मः । छदन्ताध्यायः ।

१म पादः—ल्यः ।

६६५ । कृद्धोः क-भावे । (कृत् ११, धोः ५१, क-भावे ७) ।

वक्ष्यमाण-ल्यः कृतसंज्ञः स्यात्, सच धोः परः स्यात्, स च के भावे च स्यात् । *

कर्तरि एकत्व इति बहुत्वबूटाहरणानि । युष्मदण्यदौ मन्त्रयोरिव यद्वणं, गौणधीषु लिङ्गविहिता विभक्तिः । यथा, अत्वं भवति अनहं भवतीत्यादि । एवं

प्रकृतेर्विकृतेष्वपि यत्रोक्तत्वं द्वयोरपि ।

वाचकः प्रकृतेः सङ्गां गृह्णाति विकृते न तु ॥ इति प्राचः । *

यथा, एको वचः पञ्च नौका भवति; पञ्च वचा एका नौर्भवतीत्यादि ।

* वक्ष्यमाणस्तव्यादिषणम-पर्यन्त-ल्यः प्रत्ययसमूहः कृतसंज्ञः स्यादित्यर्थः । कर्गोतीति कृत्, वक्ष्यमाणप्रत्ययानां संज्ञाकारक इत्यर्थः । सच धातुविशेषाद्विहितोऽपि प्रयोगानुसारादप्यस्मादपि धातोः स्यादित्यस्य आह, सच धोः परः स्यादिति, धो-धातुसमाचादित्यर्थः, तेन (११५०) शीघ्रजादिभ्यो विहितः क्प् ईरधातोरपि स्यात्, यथा ईर्या इत्यादि । एवं अर्थविशेषे विहितोऽपि कृत् प्रयोगानुसारादध्यान्तरादपि स्यादित्यस्य आह, सच के भावे च स्यादिति, तेन दभानयोर्विहितस्तस्यो वसतेः कर्तव्यमपि स्यात्, यथा वसतीति वास्तव्यः, अथ मनोवादिवात् हविः; अपादानेऽपि यथा, भेतव्या रजनौ । एवञ्च कर्मसम्प्रदानकरणाधिकारणेष्वपि अनौयः स्यात्, यथा, प्रवर्ततीति प्रवचनीयो गुरुधर्मस्य, दद्यात्स्यै दानौयो विप्रः, स्नायतेऽनेनेति स्नानीयं जलं, रम्यतेऽस्मिन्निति रमणीयं गृहं, “अथ रम्यते तत्र रमणीयं” इति गोशौचन्द्रः । एवं कर्म-र्यपि घ्यञ्, यथा नियोज्यते इति नियोग्यः प्रभुः, जायते इति जन्यः, आपततीति आपात्यः इत्यादि । अतएव (११८३) कृद्धोः कभावे इत्युक्ते-रन्त्यत्रापि प्रयोगत इति स्वर्थं वक्ष्यति । पाणिनिः १।१।६१, ६२ ।

८६६ । सरूपो बाध्यः । (सरूपः १, बाध्यः १) ।

समानरूपस्यः कृता बाध्यते, न त्वसरूपः । *

८६७ । तव्यानीयया ढ-भावे ।

(तव्य-अनीय-याः १॥, ढ-भावे ७) ।

धीरते स्यु ढ-भावे । चेतव्यं चयनीयं चयं पुण्यं । भवितव्यं
भवनीयं भव्यं त्वया । †

* विशेषेण सामान्यस्य बाधनं नियमयति । विशेषेण कृता सामान्यः कृत् सरूप-
एव बाध्यते इत्यर्थः । सरूपत्वन्तु अनुवन्तं द्वित्वा स्थायिभागेन एकावयवत्वं । यथा,
विशेषेण घ्यणा सामान्यो य एव बाध्यते, न तु तव्यानीयौ । एवं एकार्थे एव
सरूपत्वं गृह्यते न तु भिन्नार्थत्वे, तेन पचादित्वात् कर्तरि विहितेन विशेषेण अन-
प्रत्ययेन सामान्यः सरूपोऽपि घञ् न बाध्यते, अतएव पचतोति पचः, पचनं, पाकः
इत्यादि स्यादेव । एवं (११५८) जीषीत्यादिना स्त्रीविहितेन अन-प्रत्ययेन अनट् न
बाध्यते, तेन कारणा कारणमित्यादि । एवमन्यत्रापि । न त्वसरूपइत्यनेन असरूप
विशेषणेन असदपसामान्यो न बाध्यते इति । पाणिनिः ३।१।८४ । एतन्मते विभाषा

† तव्यस्य अनीयस्य यच्च ते । ढञ्च भावश्च तत्तस्मिन् । (८३२) भवद्भूतभर्त्स
इत्यत्र भव्य इति भविष्यद्वाचिप्रयोगात् तव्यादयो भविष्यत्काले स्युरिति, अत्र विशेष
कथनाभावात् अन्यस्मिन् कालेऽपि । चि-तव्य, एकाग्रिवर्णान्तत्वात् इम्, (५४२) गुणः
एवं अनीये चयनीयं, ये चयं । अत्र पुण्यमिति कर्मणः क्लृप्तत्वात् तद्विशेषणान्
चेतव्यादीनामपि क्लृप्तत्वं । भावे तव्यादौ भवितव्यमित्यादि । भव्यमिति यकारस
(४१२) अजयत्वात् (१५) ओकारस्थाने अच् । एवं भावयितव्यं, वृभूषितव्यं, बीभूषि
तव्यं, पुत्रकाम्यितव्यं ज्ञानीयितव्यं कृत्रायितव्यं । भावप्रत्ययान्तत्वात् क्लृप्तत्वं । तथाच—

अनास्मि कारके वाच्ये वाच्यलिङ्गः कृदुच्यते ।

भावे ल्यक्त-स्त्वर्थान्ता अनटाद्या नपुंसके ।

त्वाद्यान्ताश्च स्त्रियां ऋयाः, पुंस्त्वर्थं घञस्तौ तथा ।

अन्वेष्टान्तु कृतां लिङ्गं वेदितव्यं प्रयोगतः ॥ (परिशिष्टपत्रं द्रष्टव्यं)

पाणिनिः ३।१।८६, ८७ । एतन्मते तव्यत् इत्यधिकं दृश्यते ।

६६८ । नो ऽचोऽन्तरदुर्गेः प्राग्वस्थो ऽख्या-
भाभपञ्चकमगमप्यायवेपानिजादीदितो जिहसा-
दीजुङ्स्तु वा । (नः ६।, अचः ५।, अन्तरदुर्गेः ५।, प्राग्वत् १।, अः १।,

अख्या—अनिजादीदितः ५।, जिहसादीजुङ्ः ५।, तु १।, वा १।) ।

अन्तरो दुर्-वर्ज-गेश परस्य णविधिहेतौ सति नस्याचः परस्य
णः स्यात्, न तु ख्यादेः इजादिवर्जोदितश्च, अन्ताहसादीजुङ्स्तु
वा । *

अन्तर्याणीयं प्रयाणीयं । प्रयापणीयं प्रयापनीयं, प्रकोप-
णीयं प्रकोपनीयं । ख्यादेस्तु—प्रख्यानीयं प्रख्यापनीयं, प्रभा-
नीयं प्रभापनीयं, प्रभवनीयं प्रभावनीयं, प्रपवनीयं प्रपावनीयं,
प्रकमनीयं प्रकामनीयं, प्रगमनीयं प्रग्यायनीयं प्रवेपनीयं
प्रकम्पनीयं । इजादेस्तु प्रेङ्गणीयं । †

६६९ । खनाट्टरे ये । (खनाट्टेः ६।, ए १।, ये ७।) ।

* नास्ति दुर्गं च सोऽदुः, अदुःसाधौ गिञ्चेति अदुर्गिः, अन्तर् च अदुर्गिश्च तत्तस्मात् ।
इच् आदि र्यस् स इजादिः, न इजादिः अनिजादिः, अनिजादिश्चासौ इदिञ्चेति
अनिजादीदित् । ख्याय भाश् भूश् पूज् च कमश्च गमश्च प्यायश्च वेपश्च अनिजादीदि-
ञ्चेति, पञ्चान्नज्योगे तस्मात् । इसादिश्चासौ इजुङ्चेति इसादीजुङ्, जिश्च इसा-
दीजुङ् चेति तस्मात् । अन्तरदुर्गेः पराज्ञातोः परस्य कृतसम्बन्धि-न-कारस्य अचः परस्मि
सति षः स्वादित्यर्थः । ख्यादीनां केवलानां अन्तानाश्च निषेधः । पाणिनिः ८।४।१८-
१९, १४, वार्त्तिकश्च ।

† अन्तर्याणीयमित्यादि, एवं प्रयापणीयं प्रयाणं प्रह्वीणः प्रह्वणिरित्यादि । विकल्प-
साह अन्तस्य प्रयापणीयं प्रयापनीयं, इसादीजुङ्ः प्रकोपणीयं प्रकोपनीयमित्यादि ।
प्रगमनीयमित्यादि, गमादीनां केवलानां अन्तानाश्च अत्र तुल्यं रूपं । प्रेङ्गणीयमिति
नित्यं णत्वं । अचः किं, प्रमग्र इत्यादि ।

खन आदन्तस्य च टे-रे स्यात् ये परे । खेयं देयं । *

६७० । घ्यणो-रावश्यकै ।

(घ्यण् ११, ओः ५१, आवश्यकै ७) ।

उवर्णान्तादवश्यभावेऽर्थे घ्यण् स्यात् ढभावे । विप्रेण शुचिना भाव्यं । †

६७१ । हस्ययासोः । (हस्-सु-यु-आ-सोः ५१) ।

हसन्तात् ऋवर्णान्तात् यौते रासुनोतिश्च घ्यण् स्यात् ढभावे । वाह्यं घात्यं जन्यं वध्यं, कार्य्यं, याव्यं, आसाव्यं । ‡

* खन च आद्य खनातोऽपि, खनातोऽपि, खनादितस्य । प्रकरणवलात् ये इति ल्यसंज्ञके यकारे परे इत्यर्थः । खेयमिति खनधातोर्घ्यं चनेन टेरेकारः । देयमिति दास्वरुपोत् (६६७) यः, टेरेकारः । ल्यसंज्ञके किं, खन्यते, दीयते, प्रखन्य, प्रदाय इत्यादौ न स्यात् । पाणिनिः ३।१।१११, ६।४।६५ (एतन्मते ई, ईत्) ।

† अवश्यम् भावः आवश्यं, आवश्यमेव आवश्यकं तस्मिन् । क्रियाया अवश्यभावे इत्यर्थः । घ्यणो घणावितो य-स्थितिः । भाव्यमिति भू घ्यण् (५७०) ङङिः, (४२३) यस्य अज्वावे, (३५) औस्थाने आव् । एवं तपस्विना विष्णुः स्नाय इत्यादि । अना-वश्यकै तु ये भव्यं, क्यपि कृत्यः । पाणिनिः ३।१।१२५ (एतन्मते ख्यत्) ।

‡ हस् च ऋच युञ्च आ-सुञ्च तस्मात् । पृथग्योगादावश्यकै इत्यस्य नानुवृत्तिः । वाह्यमिति लक्ष्यते यत् तत्, वङ्-घ्यण् (५७७) ङङिः । घात्यमिति हन्यते यत् तत्, ङन घ्यण्, (६७६) खेहोव इति हस्य घः, ङङिः, (८०१) ङन-ङङ् । जायते इति जन्यं, (६६५) कभावे इत्युक्तेः कर्त्तरि घ्यण्, वध्यते यत् तत् वध्यं, उभयव हङ्गौ (७४४) उभयव इति ऋसः । कार्य्यमिति कृञ् कृञ् इति ऋसदोषान्ताभ्यां घ्यणि ङङिः । याव्यमिति यु-घ्यण्, आसाव्यमिति आ-सु-घ्यण्, उभयव हङ्गौ (४२३) अज्वावः, आव् च । पाणिनिः ३।१।१२४, १२६ ।

६७२ । चजोः कगौ वित्यसेमृक्त-यज्ञाङ्गयज-
गत्यर्थवन्चां । (च-जोः ६॥, क गौ, १॥, विति ७, अ-सेमृक्त-यज्ञाङ्गयज-

गत्यर्थवन्चां ६॥) ।

विति परे च-जोः क-गौ स्तो न तु सेमृक्तादेः ।

पाक्यं रोग्यं । गतौ तु, वद्धं । अन्यत्र वद्धं काष्ठं । *

६७३ । नावश्यकं त्यज-यज-प्रवचाञ्च घ्यणि ।

(न ११, आवश्यके ७, त्यज-यज-प्रवचां ६॥, च ११, घ्यणि ७) ।

आवश्यकैर्घ्ये एषाञ्च चजोः कगौ न स्तो घ्यणि । अवश्यं पाच्यं,
त्याज्यः याज्यः प्रवाच्यः । †

६७४ । भुज-वच-निप्रयुजो ऽन्नाशब्दशक्ये ।

(भुज-वच-निप्रयुजः ६१, अन्न-अशब्द-शक्ये ७) ।

भुजो भक्ष्यैर्घ्ये, वचोऽशब्दैर्घ्ये, निप्रपूर्वस्य युजः शक्यैर्घ्ये, चजोः
कगौ न स्तो घ्यणि । भोज्यं, वाच्यं, नियोज्यः प्रयोज्यः । एषु

* सेमृक्तो यस्मात् स सेमृक्तः, यस्मात् तौ विहितः सेमृ भवतीत्यर्थः । यज्ञस्याङ्गं यज्ञाङ्गं, यज्ञाङ्गे यजः यज्ञाङ्गयजः, गत्यर्थश्चासौ वन्च चेति गत्यर्थवन्च । सेमृक्तश्च यज्ञाङ्गयजश्च गत्यर्थवन्च चेति, ततो नञ्योगे तेषां । पाक्यमिति पच-घ्यण्, वडिः, चस्य कः । वज-घ्यण्, गुणः, अस्य गः । एवं घञि पाकः रोगः । सेमृक्तास्तु याच-घ्यण् याच्य इत्यादि । यज्ञाङ्गयजस्तु घञि प्रयाजः अनुयाजः उपयाजः, ऋतुयाजः, प्रधानयज्ञस्य अङ्गयज्ञा एते । यज्ञाङ्ग इति किं, यागः प्रधानयज्ञ इत्यर्थः । वन्चु गत्यां वञ्चो यामः । वक्तृभावाद्ये वद्धं काष्ठं । पाणिनिः ७।१।५२, ६२, ६३, भाष्यच ।

† क्रियाया आवश्यभावेऽर्थे सर्वेषां धातूनां, त्यज-यज-प्रवचाञ्च आवश्यके अनावश्यके षार्थे इत्यर्थः । अवश्यं पाच्यं, एवं अवश्यं रोग्यमित्यादि । त्यज-यज-प्रवचामिति बहु-वचनेन भोज्यः शोच्यः इत्यादावपि प्रयोगानुसारेण क-ग-निषेधो वक्तव्यः । पाणिनिः ७।१।६५, ६६, “अन्तर्प्रकरणे त्यजेत्पसंस्थानम्” इति वार्तिकश्च ।

किं, भोग्या भूः, वाक्यं पद समुदायः, नियोक्तुमर्हति नियोग्यः
प्रभुः । *

६७५ । पाथ्य धाय्य प्रणाय्यानाथ्य कुण्डपाथ्य
सञ्चाथ्य राजसूय सान्नाथ्य निकाथ्य परिचाथ्योप-
चाथ्य चित्याग्निचित्या समूह्यामावस्यामावास्या
याज्याः । (पाथ्य—याज्याः १॥) ।

एते ध्यणन्ता निपात्यन्ते ।

पाथ्यं मानं । दधात्यग्निमिति धाया सामधेनी, धाया
ऋत्विजः । प्रणाय्योऽसम्मतः प्रियो वा । आनाथ्यो दक्षिणाग्निः ।
कुण्डैः पीयते अत्र सोम इति कुण्डपाथ्यः क्रतुः । सञ्चाथ्यः
क्रतुः । राज्ञा सूयते राजसूयः क्रतुः । सात्राय्यं हविः ।
निकाथ्यो निवासः । परिचाथ्योऽग्निः, उपचाथ्योऽग्निः, चित्यो-
ऽग्निः । अग्नेश्चयनं अग्निचित्या । समूह्योऽग्निः संवाह्य इत्यर्थः ।
अमा सह वसतोऽस्यां चन्द्रार्कावित्यमावस्या अमावास्या ।
यजम्यनया इति याज्या । निपातो ह्यर्थविशेषे । †

* सुग्वञ्च वचस्य निप्राभ्यां युज च तस्य । अत्रञ्च अशब्दश्च शक्येति तस्मिन् ।
भुज्यते यत् तत् भोज्यं अन्नादि । वाक्यं वचनौयमित्यर्थः । नियोक्तुं प्रयोक्तुञ्च शक्यते-
ऽसौ नियोग्यः प्रयोग्यः सेवकः । भोग्या भूरिति उपभोग्या पालनौया वेत्यर्थः । वाक्यं
पदसमुदायः परस्परकाङ्क्षायुक्तपदसमूहः नियोक्तुमर्हति योग्यो भवतीत्यर्थः, अत्र
(६६५) कभावे इत्युक्तेः कर्त्तरि ष्यञ् । पाणिनिः ७।३।६७-६८ ।

† पा ष्यञ् पाथ्यं परिमाणं, पेयमन्यत् । मतान्तरे सा ष्यञ्, मेयमन्यत् । धा-ष्यञ्,
धाया सामधेनौ अग्निज्वालनमन्त्रः, एवं धायाः ऋत्विजः ; धेयमन्यत् । प्रणीयतेऽसौ
प्रणाय्यः ; अन्यत्र प्रणयः । गाह्यपत्यादग्निरानीय यः प्रणीयते स आनाथ्यो दक्षिणाग्निः ;
अन्यत्र आनेयः । कुण्डपाथ्यः क्रतुः ; अन्यत्र कुण्डपेयं दुग्धं । सोमो लताविशेषश्च रसः ।
सञ्चीयतेऽसौ सञ्चाथ्यः क्रतुः ; अन्यत्र सञ्चयं पुण्यं । राज्ञा सूयते राजसूयपूर्वकं सायते

६७६ । पु शक सह तक चत यत शसोऽचम
वप रप लप चप दभो यो भज जप यजानमस्तु वा।

(पु—शसः ५।, अचम—दभः ५।, यः १।, भज—जानमः ५।, तु १।, वा १।)

पवर्गान्तात् शकादेश्च चमादिवर्जात् यः स्यात् ढभावे, भजा-
देस्तु वा । रम्यं शक्यं सङ्घं तक्यं चत्यं यत्यं शस्यं । भज्यं भाग्यं,
जप्यं जाप्यं, यज्यं यज्ञ्यं, आनम्यं आनाम्यं । चमादेस्तु आचाम्यं
वाप्यं राप्यं लाप्यं चाप्यं दाप्यं—अनकारनिर्देशात् । *

६७७ । यगालभो मुण् । (यि ७।, आ-लभः ६।, मुण् १२५ ।)

आङ्पूर्वस्य लभो मुण् स्यात् यकारे परे । आलभ्यो गोः । †

ऽकिञ्चित् राजसूयः कृतः, (“राजशब्दः सोमयाचौ, तेन सोतव्यं राजसूयं” इति तु
क्रमदीप्तरः ; भट्टोजिदीक्षितस्तु “राज्ञा सोतव्योऽभिषेकवारा निषादयितव्यः, यद्वा
लतात्मकः सोमो राजा स सूयते कण्डूतेऽनेति अधिकरणे क्वप् निपातनात् दीर्घः),
सु-ध्यण् ; अन्यत्र सस्यं । सप्तीयते इदं साम्नायं हविः ; अन्यत्र सप्तेयं । निचोयतेऽसौ
निष्ठायां निवासः ; अन्यत्र निच्येयं । परिचोयतेऽसौ, परिज्ञाथः, उपचोयतेऽसौ
उपचायः अग्निः, चोयतेऽसौ चित्यः ; अन्यत्र परिच्येयम्, उपच्येयम्, च्येयम् । समुच्चतेऽसौ
समूहः, सं-वह-ध्यण्, निपातनात् जिः, दीर्घश्च, अन्यत्र संवाह्यः । यद्यपि ऊर्ध्वं ध्यणि
पदं सिध्यति, तथापि बहुधातो ध्यणि अनिष्टवारणार्थं निपातनं । अमा (अव्ययं)
चन्द्रस्य कला, तथा सङ्घ वसतोऽस्यां तिष्ठो चन्द्राको इत्यर्थे अभावस्या अमावास्या इति
व्यं । याज्या ऋक् । एकमर्थविशेषे एव निपातः, न तु सर्वत्र । बहुवचननिर्देशात्
शको ध्यण् शिक्यं, चध्यं चैत्यमित्यादि । पाणिनिः ३।१।१४, १२२, १२७—१३२ ।
एतन्मते राजसूयपदं क्यवन्तो निपातः ।

* पुष शक्य सह तक चत यत शस चेति तस्मात् । चमस्य वपश्च रपश्च
लपश्च चपश्च दभश्च ते, न विद्यन्ते ते यत्र सो ऽचम-वप-रप-लप-चप-दभ, तस्मात् ।
भजश्च जपश्च यजश्च आ-नम चेति तस्मात् । (६७१) इत्यन्तत्वात् प्राप्तस्य ध्यणो बाधकोऽयं ।
रम्यमिति पवर्गान्तत्वात् यः, एवं तस्य लभ्यमित्यादि । शकसङ्घोर्द्वयोरेव यङ्घं, अन्यत्र
शक्यं साम्नामिति । आचाम्यमित्यादिषु ध्यण् एव । दाप्यमिति दन्तु न दन्ते इत्यस्य
नकार-रहितपाठात् नकारलोपे, (५७७) इति । पाणिनिः ३।१।६८, ६९, १२६, वार्तिके च ।

† मुणो च इत् अन्यावः परः । आलभ्यो मारणीयः स्वर्गभौयो वा इत्यर्थः ।
पाणिनिः ७।१।६५ । एतन्मते नुम् ।

६७८ । उपात् स्तुतौ । (उपात् ५, स्तुतौ ७) ।

उपपूर्वस्य लभो मुग् स्यात् ये परे प्रशंसायां । उपलभ्यः साधुः ।
स्तुतौ किं, उपलभ्यमस्मात् किञ्चित् । *

६७९ । गद-मद-यम-चराचरो ऽगे र्यः ।

(गद मद यम चर आचरः ५, अगेः ५, यः ११) ।

अगिभ्य एभ्यो यः स्यात् ढभावे । गद्यं मद्यं यम्यं चर्यं आचर्यं ।
अगेः किं, प्रगाद्यं अभिचार्यं । †

६८० । पण्यावद्यवयर्गाचार्यं वक्ष्य जय्य
क्षय्य क्रयप्रायर्गोपसयर्गाजय्यं । (पण्य—अजय्यं १) ।

एते यान्ता निपात्यन्ते । पण्यं विक्रेयं । अवद्यमनिष्टं । वर्य्या
कन्या ; वर्य्यं श्रेष्ठं । आचार्यो गुरुः । उद्यतेऽनेनेति वक्ष्यं शक्यं ।
जेतुं शक्यं जय्यं, एवं क्षय्यं । क्रय्यं दृष्टे प्रसारितं । अर्य्यः स्वामी
वैश्यो वा । उपस्त्रियते इत्युपसर्था ऋतुमती । न जीर्य्यतीति
अजय्यं सङ्गतं । ‡

* उपलभ्यः सत्य इत्यर्थः । उपलभ्यं प्राप्तव्यमित्यर्थः । पाणिनिः ७।१।६६ ।

† अयमपि छन्दो बाधकः । उपपूर्वकेभ्यो छ्यञ् एव । पाणिनिः ३।१।१००, वार्तिकश्च ।

‡ यण ऊ व्यवहारे स्तुतौ च, पण्यं ; अन्यत्र पाण्यो विष्णुः सत्य इत्यर्थः । नञ्-
पूर्वस्य वदतः अवद्यं अनिष्टं निन्दनीयमित्यर्थः, अन्यत्र अवाद्यं वाक्यं । उ-अण्
वर्य्या वरणीया, वर्य्यं पूजनीयं ; अन्यत्र वार्य्यं । आ-चर-अण् आचार्यः गुरुः, अन्यत्र
आचर्य्यं । (६६६) सूत्रोक्त-नियमेन (६७९) छ्यञो बाधितत्वात् अत्र निपातः । उद्यते
ऽनेनेति वक्ष्यं ; अन्यत्र वक्ष्यं । जि, जय्यं ; अन्यत्र जयं । जेतुं शक्यं चय्यं ; अन्यत्र सेयं ।
क्रौ, क्रय्यं ; अन्यत्र क्रियं । ऋ, अर्य्यः ; अन्यत्र आर्य्यः विप्रः । उप-स्य, उपसर्था
उपगमनीया, ऋतुमती ऋतुस्मृतिर्यर्थः ; अन्यत्र उपसायं । न-जृ अजय्यं सङ्गतं निष्पन्न-
मित्यर्थः ; अन्यत्र जृगार्य्यं । पाणिनिः ३।१।१०१—१०५, ६।१।८१, ८२ ।

६८१ । ह भृ जुष स्विन्-शास्दुङ्-टञो
ऽक्षपचृतञ्च पाणिस्त्रज्जुसमवस्त्रजः क्यप् ।

(ह—हजः ५१, अक्षप—समवस्त्रजः ५१, क्यप् १११) ।

द्रादे ऋकारोङो हजञ्च कृपादिवर्जात् क्यप् स्यात् ढभावे । ॥

६८२ । स्वस्य तन् पिति । (स्वस्य ६१, तन् १११, पिति ७१) ।

स्वान्तस्य तन् स्यात् पिति । आटल्यः भृत्यः जुषः स्तुत्यः इत्यः
श्रियः वृध्यः वृत्यः । कृपादेस्तु कल्प्य चर्त्य अर्ध्या पाणिसर्ग्या
समवसर्ग्या रज्जुः । ॥

६८३ । कृ टृष ऋज गुह दुह शन्स संभृ
प्रत्यपिग्रहो वा । (कृ—गृहः ५१, वा ११०) ।

एभ्यः क्यप् स्यात् वा ढभावे । कृत्यं कार्यं, हृत्यं वर्ध्, मृज्यं
मार्ग्यं, गुह्यं गोह्यं, दुह्यं दौह्यं, शस्यं शस्यं, संभृत्यः संभार्यः,
प्रतिगृह्यं, प्रतिग्राह्यं, अपिग्रह्यं अपिग्राह्यं । ॥

* ऋत् उङ्-यस्य स ऋदुङ्-टञ्च भृज जुषश्च लुञ्च इन् च शास् च ऋदुङ्-च
हज् चेति तस्मात् । पाणि स्त्रज् पाणिस्त्रज्, समाऽवः समवः, समवात् स्त्रज् समवस्त्रज् ;
कृपश्च चृतश्च ऋचश्च पाणिस्त्रज् च समवस्त्रज् च तत्, पञ्चास्रज्योर्गो तस्मात् । वज्रपः
किञ्चात् अगुणः । पाणिनिः ३।१ः१०६, ११०, ११२, वार्त्तिकद्वय, भाष्यस्य ।

† ऋत्वान्तस्य तन् स्यात् प इत् कृति परे, निदने । अत्र ०नः कर्नापि प्रकारेण
स्वान्तस्य गृहणं, नतु स्वभाव-स्वान्तस्य ; तेन वितर्कित्यादौ जमनीये चनेन तन् । आटल्य
इत्यादि, आ-ट-क्यप्, किञ्चात् गुणाभावः, पिञ्चात् तन् । श्रिप इति शास्-क्यप्,
(७०५) अथौ इमि उङ् इ, (११२) षत्वं । वृध्य इति अन्तर्भूतअग्रथत्वात् सकर्मकत्वं,
कर्मणि क्यप्, वर्द्धनीय इत्यर्थः । वृजो आनुबन्धात् वृङ् इत्यस्य वार्थ इत्येव ।
कल्पामिति कृपाः घ्यल्, (६४६) कृपादेशे, गुणः । पाणिभ्यां स्त्रज्यतेऽमी समवस्त्रज्यते-
ऽसौ इति च वाक्ये घ्यणि, (६७२) अथ गः । पाणिनिः ६।१।७१ ।

‡ समी भृ संभृ, प्रत्यपिभ्यां गृह प्रत्यपिग्रह, कृष वृष च ऋज च.गुह च दुह च

६८४ । गृह्य विनीय विपूय जित्या सूर्य
रुच्याव्यथ्य भिद्योऽद्य पुथ्य, सिद्ध तित्याज्य युग्य
कृष्टपथ्य कुप्य भार्याः । (गृह्य—भार्याः १॥) ।

एते क्यवन्ता निपात्यन्ते ।

प्रगृह्यं पदं, कृष्णगृह्यः कृष्णवर्ग्यः, गृह्योऽस्त्रैरी, ग्रामगृह्या
ग्रामवाह्या । विनीयः कल्कः । विपूयो मुञ्चः । जित्या
हलिः । सरतीति सूर्यः, एवं रुच्यः, अव्यथ्यः । कूलं भिन-
न्तीति भिद्यो नदः । वारि उज्झतीति उद्गो नदः । कार्यं
पुण्यातीति पुथो नक्षत्रं । कार्यं साधयतीति सिद्धः, सएव
तिथ्योऽपि । आज्यं घृतं । युग्यं वाहनं । कृष्टे स्वयं पच्यते
इति कृष्टपथ्यो व्रीहिः । कुप्यं सुवर्णरूप्याभ्यामन्यत् । भार्या
बधूः क्षत्रिया च । *

अन्धं च संभृश प्रत्यपिगृह्येति तस्मात् । सर्वत्र विकल्पपक्षे (६७१) घाण् । कार्य-
मित्यत्र (५७७) वृद्धिः । सार्ग्यमित्यत्र (६६४) वृद्धिः, (६७२) अस्स गः । गोश्रमिति
घ्यणि, गुणे, (६५६) गुह्यो षोरित्यत्र अचि परे विधानात् अत्र न कः । अस्समित्यत्र
(५६७) न-लोपः । पाणिनिः १।१।११२, ११३, ११८, १२०, वार्तिकं काशिका च ।

• पद-पत्य-परतन्त्र-वर्द्धिर्भूतेषु (पाणिनिः १।१।११६) गृह्यं निपात्यते, यथा, प्रगृह्यं
पदं; कृष्णवर्ग्यः कृष्णपत्यः पाण्डव इत्यर्थः; अस्त्रैरी अश्वीनः; ग्रामवाह्या ग्रामवर्द्धिर्भूता
नदीत्यर्थः; एभ्योऽन्यत्र ग्राह्यं । कल्कोऽस्त्री समलेनसोरित्यमरः; अन्यत्र विनेयः ।
मुञ्चः शरपुङ्खः; अन्यत्र विपल्यः । हलि संहत् हलं; अन्यत्र जेयः । सूर्यादयस्त्रिष्वान्ताः
अष्टौ कर्तारि क्यवन्ताः, अन्यत्र सू—सार्धः इत्यादि । रोचते इति रुच्यः । न व्यथते
अव्यथ्यः । तोषयतीति तिथ्यः, पुष्यनक्षत्रवाची । अज्यते सज्यते ऽनेनेति आज्यं । युज्यते
यत् तत् युग्यं । कृष्टपथ्य इति कर्मकर्तारि क्यप्, “कृष्टेन पच्यन्ते” इति तु क्रमदीश्वरः ।
युज्यते यत् तत् कुप्यं । स्वर्ण-रूप्ययोस्तु गोप्यं । म्रियते ऽसौ भार्या । (६६६) स्वरूपो
बाध्य इति नियमात् (६८१) सूत्रे घ्यणो बाधितत्वात् अत्र निपातनं । पाणिनिः
१।१।११४—११७, ११६, १२१, वार्तिकानि च ।

६८५ । ले वदः क्वप्यौ । (लेः ५१, वदः ५१, क्वप्यौ १॥) ।

लेः परात् वदः क्वप्यौ स्तः ढभावे ।

ब्रह्मणा उद्यते इति ब्रह्मोद्या ब्रह्मवद्या, कथा । ‡

६८६ । मृषोद्यं नित्यं । † (मृषोद्यं ११, नित्यं ११) ।

६८७ । भू-हनः क्वप् भावे न तच्च ।

(भू-हनः ५१, क्वप् ११, भावे ७१, न ११, तः ११, च ११) ।

लेः पराभ्यामाभ्यां क्वप् स्यात् भावे, हनो नस्य तच्च । ब्रह्म-
भूयं ब्रह्मत्वं, ब्रह्महत्या । ‡

६८८ । धोः केलिमो ढवे । (धोः ५१, केलिमः ११, ढवे ७१) ।

धोः परः केलिमः स्यात् ढवे । स्वयमेव पच्यन्ते इति पचेलिमा-
स्तण्डुलाः । एवं भिदेलिमाः माषाः । †§

* क्वप्यौ इति द्वयं क्वपौ विकल्पं सूचयति । ब्रह्मणा ब्राह्मणेन । ब्रह्मोद्या इति (६६१) जिः । यप्रत्यये ब्रह्मवद्या । भावे तु, ब्रह्मोद्यं ब्रह्मवद्यं । एतादृशस्थलेषु स्यादन्तोपपदस्य कृदन्तेन धातुना समासो वक्तव्यः । अतएव “प्रादिवर्जिते सुप्ति” इति क्रमदोशरसूत्रव्याख्याने गोपीचन्द्रः । अनुद्यं अनूद्यं अनुवाद्यमिति तु पदानि भवन्ति । पाणिनिः १।१।१०६ ।

† मृषा उद्यते इति मृषोद्यं, नित्यं क्वप्, जिः । नित्यमिति कथनेन मृषावद्य-
मिति न स्यात् । पाणिनिः १।१।११४ ।

‡ ब्रह्मणो भावः, ब्रह्मभूयं ब्रह्मत्वमित्यर्थः । ब्रह्मणो हननं ब्रह्महत्या, (६७६) अस्-
तोपे, (६८२) तन्, अभिधानात् स्त्रीलिङ्गता । पाणिनिः १।१।१०७, १०८ ।

§ ढवे तत् घञेति ढवः तन्निम् । धोरुपादानं सर्वधातुप्राप्तार्थं । केलिमः किं स्यात्
न गुणः । कालेन पच्यमानास्तण्डुलाः स्वयमेव पच्यन्ते इत्यर्थः । मृहस्थेन भिद्यमानाः
माषाः स्वयमेव भिद्यन्ते इति भिदेलिमाः । एवं भिदेलिमं काष्ठं । मेघेन सुप्यमानं

६८६ । ते ल्याः, शक्यार्हप्रेष्यानुज्ञाप्राप्त-
काले वा । (ति १॥, ल्याः १॥, शक्य—प्राप्तकाले अ, वा ११) ।

तव्यादयो ल्य-संज्ञाः स्युः, ते च शक्याद्यर्थेषु वा स्युः । *
बोद्धुं शक्यो बोद्धव्यः वहनीयः वाह्यः । स्तोतुमर्ह्यः स्तोतव्यः
स्तवनीयः सुत्यः । प्रेषितस्त्वं त्वया गन्तव्यं गमनीयं गम्यं ।
अनुज्ञातस्त्वं त्वया अध्येतव्यं अध्ययनीयं अध्ययं । प्राप्तस्ते
कालः त्वया ध्यातव्यं ध्यानीयं ध्येयं । †

इति ल्य-पादः ॥

वारि स्वयमेव सुच्यते इति सुचेल्लम् । इत्यादि । अत्र ढघे इति कथनं काशिकामतानु-
सारि, वार्तिकभाष्ययुक्तं कथ्यणीति । “केलिसर उपसर्गानम्” इति वार्तिकम् ।

• शक्यश्च अर्ह्यश्च प्रेष्यश्च अनुज्ञा च प्राप्तकालश्च तत्तद्धिन् । शक्यते ऽभी शक्यः
कथ्यंश्च यः । ‘अश्नते योग्यः कथितेऽसाविति अश्नः’, अन्तर्भूतजगत्त्वात् कथ्यंश्च यः ।
निर्देशकार-पाठे तु कथ्यंश्च घञ् । ते तव्यादयः—तव्य, अनौय, य, व्यण्, क्यप्,
केलिस इति षट्, “ल्याः” संज्ञा येषां तादृशाः स्युः । ते च तव्यादयः शक्याद्यर्थेषु वा
स्युः । वा-शक्यः समुच्चयार्थः । तेन, शक्याद्यर्थाभावेऽपि स्युरित्यर्थः । ल्यादिजनक-
शब्दानां नामसंज्ञासाधुः —

उणादयानं कृदन्तश्च तद्धितानां समाससंज्ञं ।

नामसंज्ञा भवेदेषां स्याद्युत्पत्तिस्तत्पर ॥

† अन्वार्थेषु पूर्वोदाहरणानि, शक्याद्यर्थेषु उदाहरणान्याह बोद्धुनित्यादि । बोद्धव्य-
इति वङ्-तव्य, (१०५) इत्य ढ, (६५२) अकारस्य ओकार, (५७५) तव्याने घ,
(४७) घस्य ङ, (७७) ढलोपः । बोद्धुं शक्यः स्वल्पो भार इति शेषः । वाह्य इति वङ्
(६७१) घाण्, (५७७) ढङ् । स्तोतुमर्ह्यः शुक्ररिति शेषः । सुत्य इति (६८२) क्यप्,
(६८२) खस्य तम् । इत्युदाहरणद्वयं कथ्यंश्च वार्थ्यं । प्रेष्यादीनामुदाहरणानि
भाववार्थ्यं । ध्यातव्यमिति व्येतव्य, (६०८) ध्या, ध्येयमिति (६१२) ए । वार्थ्यनिः
१।१।२५, १।१।२६२, १।६६ । एतन्मते क्त्याः ।

२य पादः—द्वनादिः ।

६६० । दृष्टकौ घे । (दृन्-णकौ १॥, घे ७) ।

धोस्तृन्-णकौ घे स्तः । करोतीति—कर्त्ता, कारकः, दरि-
द्रायकः । *

६६१ । गलेचोपक-पादहारकौ टे ।

(गलेचोपक पादहारकौ १॥, टे ७) ।

एतौ निपात्यौ टे । †

६६२ । मार्हात् क्रमो नैम् दृणः ।

(मार्हात् ५।, क्रमः ५। न १।, इम् १।, दृणः ६।) ।

प्रकृता उपकृता । अन्यत्र क्रमिता अतिक्रमिता । ‡

६६३ । ग्रहनन्दिपचादे णिनान् घे ।

(ग्रह-नन्दि-पच-चादेः ५।, णिन्-चन-अन् १।, घे ७) ।

ग्रहादे णिन्, नन्दादेरनः, पचादेरन्, स्यात् घे । ग्रोहो स्थायी

* दृन् च णकस्य तौ । दृन् इति दन्त्य-मकार, णीणादिकदन्तप्रत्ययान्तानां पितृ-
आदि-शब्दानां विशेषार्थः । णकस्य णकारो (५७७) वृद्ध्यर्थः । दृन् तच्ञोस्तद्वर्ग-
तत्त्वाधकारिष्वर्थेष्वपि (पाणिनिः ३।२।१३५) स्यादिति बोध्यं, अतएव ग्रन्थकारेण (३०५)
ग्रोहाद्यदृन् इति कथितं । दरिद्रायक इति (७०२) दरिद्र आलोप इत्यत्र णकस्यञ्जनात्
आलोपाभावे, (६२४) यन् । पाणिनि ३।१।३३ । एतन्मते दृन् दृन् च ।

† एतौ कश्चिन् वाच्ये णकप्रत्ययेन निपात्यौ । गले चुयतेऽसौ गलेचोपकः ।
पादाभ्यां द्वियतेऽसौ पादहारकः । भाष्यम् ।

‡ म' (आत्मनेपदं) अहंतीति मार्हः । आत्मनेपदप्रतियोग्यात् क्रमः परस्य दृष्ट-
इम् न स्यात् । प्रकृत्यादि (८६४) आत्मनेपदयोग्यत्वं । मुकारस्य (५०, ५१)
अनुस्वार-नकारौ । अन्यत्र आत्मनेपदायोग्ये इत्यर्थः । वार्तिकम् ।

प्रपायिणी, नन्दनः विचक्षणः जनार्दनः मधुसूदनः लवणः,
पचः देवः लेख्यः लोलुवः रोरुयः । *

६६४ । चिक्लिद चक्रस चराचर चलाचल
पतापत वदावद घनाघन पाटपटा वा ।

(चिक्लिद—पाटपटा: १॥, वा । १।) ।

एते अनन्ता निपात्यन्ते वा ।

पचे, क्लेदः क्रसः चरः चलः पतः वदः हनः पाटः । †

* ग्रहश्च नन्दिश्च पचश्च ते आदयो यस्य स तस्मात् । णिन् च अनघ अन् च तत् ।
णिनो ण इत् (५७७) वृद्धांशः । अन्नः अकारान्तः । अन् इत्यस्य नङ् अ-प्रत्ययात्
विशेषार्थः । यहादिः—ग्रहः स्या पा सह दास भास मन्त्र मङ् रथ शु वप शी (शी)
याच ह्रज वद वष क्त नौ भू राध रुध । नन्दादिः—नन्दि वाशि मदि दूषि साधि
वर्द्धि शीभि रोचि सद्धि तपि दमि त्रपि रमि दर्पि कन्दि कर्षि हर्षि आर्ह्य यु सूदि
भीषि लूनाशि चवि । पचादिः—पच वष वप वद चल पत गद भष भु चर स्रप गम
दृश चप चम मिष व्रण क्लिद सूद लिख क्लम हन पट भू भ्र मृ गृ जू भृत् गाह दिव
चुर मेव दु नो ज्वल सु । पूर्वमपर्युषि प्रयोगतो ज्ञेयाः । (३०५) ढधे क्ततोयत्र स्त्रयं कथ-
नात् कदाचिद् भविष्यत्काले ऋणाद्यं च णिन् स्यादिति (पाणिनिः ३।३।१७०) । एवं
(६६०) स्त्रयसुक्लानां चिण्णि-प्रत्ययाऽपि वक्तव्यः ; घ इत्, अन्त्यस्य इकारस्य च इत्,
या इत्, इन्स्थितिः (पाणिनिः ३।२।१४१-१४५) । गृह्णातीति णित्वात् ठङिः । तिप्-
तीति (६२४) यन् । प्रपिबत. यौ, (६६८) णत्, णत्वप्रदर्शनाद्येमेव द्विवचनान्तं पठं ।
नन्दयतीति अनः, (६४१) जलोपः । विचष्ट इति (७०६) अन-वर्जनात् न चचः क्साञ्-
ख्याजौ, (१०७) णत् । जनं अद्दयतीति, मधुं सूदयतीति, जन-नधू चसुरविशेषौ ।
लुनातीति लवणः राक्षसः, स्वभावान् णत् । पचतीति पचः, दीव्यतीति देवः, अत्र
अन् (६६६) क-प्रत्ययस्य बाधकः । लेलीयते इति अन्, (८३६) अनि तु नित्यं यङ्लुक्,
(८४१) गुणनिषेधः, (५८८) ईस्थाने यः । लोलूयते इति अनि यङ्लुक् च स्थाने च् ।
रोरुयते इति अनि, उदत्तात् अनि यङ्लुक् निषेधः । (५४३) यङोऽकारलोपः ।
पाणिनिः ३।१।१३४ । ल्यु = अन । अच् = अन ।

† क्रियु इर् क्लेदे, क्रस्यु स उद्धृतौ, चर गतौ, चल ज गतौ, पत ल ज गतां, वदे
वावि, हन ल वधे गतौ, पट क लिङि, इत्यष्टयः पचादित्यादि एते वा निपात्यन्ते ।
पाटपट इत्यत्र पाटपट इति आह्लाः । पाटपट इति पाणिनोयाः । पचे क्लेद इत्यादि,
पाट इति पुरादितात् औ, ठङिः । वार्तिकत्रयम् ।

६६५ । रात्रिर्मन् वा कृति ।

(रात्रिः ६।, मन् १।, वा १।, कृति ७।) ।

रात्रिर्मन् स्वादा कृति । रात्रिश्चरः रात्रिचरः । *

६६६ । कृ गृ ज्ञा प्रीजुङः को—दुहो घङ् च ।

(कृ-गृ-ज्ञा-प्री-जुङः ५।, कः १।, दुहः ६।, घङ् १।, च १।) ।

क्रादेरिजुङश्च कः स्यात्, तस्मिंश्च दुहो घङ् स्यात् घे ।

किरः गिरः चः प्रियः क्षिपः भूरुहः कामदुघा गौः । †

६६७ । हनजनाद्गमादे ङः ।

(हन-जन-आत्-गमादेः ५।, ङः १।) ।

हनो जन आदन्तात् गमादेः ङः स्यात् घे । श्लोकापहः वराहः
सरसिजं पङ्कजं अजः गोदः द्विपः प्रह्वः आशुगः नगः गिरियः,
वारि चरतीति वार्चो हंसः । ‡

* कृति कृदन्ते घातो परे इत्यर्थः । मनीऽनावितो, नित्वादन्ते । रात्रिश्चरतीति पचादित्वादन्ते, अनेन मन्, (५०, ५१) मस्यानुस्वारः, अनुस्वारस्य ज । पचे रात्रिचरः । अगदङ्कारः सत्यङ्कारः (पाणिनिः ६।३।७०) (१००६) षष्, तिमिङ्गिलः (“गिलेऽगिलस्य” इति वार्त्तिकम्) (६६६) कः, इत्यादौ मन् वक्तव्यः । पाणिनिः ६।३।७२ ।

† इच् उङ् यश्च स इजुङ्, कृश् गृश् ज्ञाश्च प्रीश्च इजुङ् चेति तस्मात् । दुहो घङ् चेति चकारात् इजुङ्त्वात् की सतीत्यर्थः । परसुवेण उपस्यथेन सिद्धेऽपि अत्र ज्ञा-य-इष्, परसुवे उपपदपूर्वादिषु ङः स्यात्, इह तु केवलात् जानातेः क इति ज्ञाप-नार्थम् । अत्र इजुङ्मात्रनिमित्तकतया विशेषणं कप्रत्ययेन, सर्वधातु-निमित्तकतया सामान्यो ङात् षष् (१००६) बाध्यते । किरतीति किरः, (६२८) इर् । एवं गिरतीति गिरः । जानातीति ज्ञः, (६१०) आलोपः । प्रीणातीति प्रियः (५८८) इत्याने इय । क्षिपतीति क्षिपः, भुवि रोहतीति भूरुहः, उभयत्र इजुङ्त्वात् कः । कामं दोग्धीति, कप्रत्यये, इह्य षङि, स्त्रीत्वात् (२४६) आप् । पाणिनिः ३।१।१३५, ३।१।७० ।

‡ हन च जन च आद्य गमादिषु तस्मात् । उदा हरण-दर्शनेन, उपपदपूर्वकादेवे-

६६८ । धेट-दृष-पा-घा-धमः शः ।

(धेट—अः ५, शः १) ।

एभ्यः शः स्यात् घे । उद्वयः उत्पश्यः उत्पिवः उज्जिघ्नः
उद्वमः । *

६६९ । साहि साति चेति वेद्यो जि धारि
पारि लिम्प विन्दो ऽगोः । (साहि—विन्दः ५, अगोः ५) ।

अग्निभ्य एभ्यः शः स्यात् घे । साहयः सतयः चेतयः वेदयः
एजयः धारयः पारयः, लिम्पः विन्दः गोविन्दः । †

१००० । दुनीभूज्वलाद्यास्तुसंखो गौ वा ।

(दु—संखो ५, गः १, वा १) ।

त्यर्थः । शोकमपहन्ति, वरमाहन्ति, सरसि जायते (विभक्तोरलुक्), पडाज्जायते,
न जायते, गा ददाति, द्वाभ्यां पिबति, प्र-हयति, आय गच्छति, न गच्छति, गिरौ श्रेते,
इति क्रमेण वाक्यानि । एवं तसोपङ्, दुःखापङ्, द्विजः अतुजः सहजः इत्यादयः ।
गमादिन् प्रयोगतो ज्ञयः । पाणिनिः ३।२।४८, ४९, ५० ; ३।२।६७-१०१ ; ३।२।१२६,
३।२।३ सूत्रार्थः कः ।

* शस्य श इत् रसंज्ञ, अकारस्थितिः । उत्पद्यतीति शः, घे शप् रे शप्, (५४३)
अकारलोपः । एवं उत्पश्यतीत्यादि वाक्यानि । सर्व्वं च रे परे शप्, (५६७) दृष्टादेः
स्थाने पश्चादादेशः । साहचर्यादेष पा इति भौवादिक एव । उदाहरणज्ञापकात्
प्रायशः सापसर्गाणामेवायं विधिरिति ; (अतएव “प्रादिघादेः शङ्” “अप्रादिघेल्येके”
इति क्रमदीश्वरः) । व्याघ्र इत्यत्र संज्ञानुगोष्ठात् उ एव (‘जिघ्र. संज्ञायात् प्रतिषेधः
इति वार्तिकम्) । पाणिनिः ३।२।१३७ ।

† सह न ऊ ज्ञौ, सात क सुखं, चित्तौ संज्ञाने, विद ल् मतौ, एज कम्पे, धृ श
ऊ स्थितौ, पृ लि पालने, एते आत्माः । जि लिपौ श प अ लेपने, विद लृ श प औ
लाभे, इत्युभयोः (७४१) मुष्वादितात् णन् । साहयतीत्यादि वाक्यानि । ज्ञ-प्रत्यये,
रे परे शप्, गुणादि । लिम्पः विन्दः इत्युभयत्र तुदादितात् शः । उद्वेगयः इत्यत्र तु
उद्वशब्दस्य उपसर्गप्रतिष्ठापकत्वेन अनुपसर्गतात् शः इति भाष्यम् । क्रमदीश्वरस्तु उद्वशब्दस्य
उपसर्गतात् “एजुर्दः” इति पृथक् सूत्रं कृतम् । पाणिनिः ३।२।१२८ ।

अग्निभ्य एभ्यो णः स्यात् घे वा । दावः दवः, नायः नयः,
भावः भवः, ज्वालः ज्वलः, चालः चलः, आस्त्रावः आस्त्रवः,
संस्त्रावः संस्त्रवः । ‡

१००१ । खस व्यधेन तन दावहसः । (यध—सः ५।)

एभ्यो णः स्यात् घे । खासः व्याधः अत्रायः अवतानः दायः
धायः अवहारः अवसायः । †

१००२ । नृत्खनरनजः षकः । (नृत् खन-रनजः ५।, षकः १।)

एभ्यः षकः स्यात् घे । नृत्की खनकी रनजकी । ‡

१००३ । गो णनट्थकौ । (गः ५।, णनट् थकौ १॥)

गायतेरेती घे स्तः । गायनी, गायकः । §

* ण प्रत्ययस्य ण इत् ह्रस्वार्थः, अकारस्थितिः । दृनोतीति दावः, ण-प्रत्यये,
(ब्रिडिः), पले पचादित्वाद् न दवः । एवं नयति, भवति, *ज्वलति, चलति, आस्रवति,
संस्त्रवति, इति वाक्यानि । आस्रसंस्कृ दन्त्यादी । व्यतिकरसन्देहिनिरासार्थं समास
न कृतं । एवं यादृः यदृः (पाणिनिः ३।१।१४३) । क-प्रत्यये गृह्णित्यौप (पाणिनिः
३।१।१४४) । ज्वालादिभ्य—ज्वल चल टल खल हल मल पल बल शल पत कथ वम
भन लर सङ्ग रम शद सद कुच कम । * पाणिनिः ३।१।१४०—१४२, काशिका च ।

† ह्य साय ङसौ, अर्वात् ङसौ अवङ्गसौ । अत्रय व्यधय इन च तन च दाव
अवहसौ चेति तस्मात् । पृथक्पूर्वकरणं निवार्थं, अग्निरित्यस्य निवृत्त्यर्थञ्च । दा इति
दासंज्ञकः । अविति, विध्यति, प्रत्येति, अवतनोति, ददाति, दधाति, अवह्वरति,
अवस्यति, इति क्रमेण वाक्यानि । दायः धायः अवसायः एतेषु आदत्तत्वात् (६२४) यन् ।
पाणिनिः ३।१।१६, १४१, वार्त्तिकञ्च । अवश्लाघ-प्रतिश्रायो च णप्रत्ययान्तौ इति
वक्तव्यम् ।

‡ षकः ष इत् (२५७) ईवर्थः अक-स्थितिः । नृत्यति, खनति, रनजति या सा, इति
वाक्यानि । रनजोत्पन्न (६६०) षके परे न-लोपः । पाणिनिः ३।१।१४५, वार्त्तिकञ्च ।

§ णनटो णिष्ठात् वृद्धिः, टित्वादीप् णन-स्थितिः । गायति या सा गायनी,
(६२४) यन्, (२५७) ईप् । पाणिनिः ३।१।१४६, १४७ ।

१००४ । हायनः । (हायनः १) ।

अयं निपात्यते । भावं जहातीति हायनो वर्षः, अस्वु जहा-
तीति हायनो व्रीहिः । *

१००५ । मु द्रु सु ह ल्वो ऽकः । (मु—ल्वः ५, षकः १) ।

एभ्योऽकः स्यात् षे । प्रवकः द्रवकः स्रवकः सरकः लवकः ।†

१००६ । आशिषि । (आशिषि ७) ।

जीवतादिति जीवकः । ‡

१००७ । नाम्नान्ये तिक् च ।

(नामि ७, अन्ये १॥, तिक् ११, च ११) ।

धोराशिषि अन्येऽपि कृतः स्युः, तिक् च, संज्ञायां । देवरातः,
रन्तिः । §

* काल-ब्रीहिभ्यामन्यत्र हातः, (८७५) निपातो ह्यर्थविशेषे इत्युक्तेः । “जिह्वीते
प्राप्नोतीति वा” इति भट्टोजिदीक्षितः । पाणिनिः ३।१।१४८ ।

† साधुकारिणि कर्त्तरौति वक्तव्यं, यतः “समभिहारे” इति पाणिनिना प्रोक्तम् ।
“साधुकारिण्युपसंख्यानम्” इति वार्तिकोक्तिश्च । “समभिहारयङ्गणेन साधुकारित्वं
लक्ष्यते” इति भट्टोजिदीक्षितः । साधु प्रवति प्रवकः, (५४२) वृणः । एवं साधु द्रवति,
स्रवति, सरति, लुनाति । साधुकारिणि किं, प्रोता । पाणिनिः ३।१।१४८ । अत्र वृत् ।
भाष्यञ्च ।

‡ आशिषि गम्यमाने सर्वधातुभ्यो ऽकः स्यात् षे । जीवतादिति (८५६) तातङ् ।
एवं नन्दकः, वर्द्धक इत्यादि । स्त्रियां जीविका । पाणिनिः ३।१।१५० ।

§ आशिषि संज्ञायाञ्च गम्यमानायां कर्त्तरि वाच्ये कथितादन्त्येऽपि (उष्णादयः) कृत्-
प्रत्ययाः स्युः, तिक् च स्यादित्यर्थः । देवाय रायात् देवरातः, कर्त्तरि क्तः । एवं देवाय
देयात् देवदत्तः, यज्ञाय देयात् यज्ञदत्तः । एवञ्च वोरो भूयात् वीरभूः, मित्रं भूयात्
मित्रभूः, इत्यादौ कृत् । रमता रन्तिः, (६७६) तिकि-वर्जनात् न अमूलोपः । (परि-
श्रिटपञ्च द्रष्टव्यम्) । इदमेव सूत्रं “उष्णादयो बहुलम्” (पाणिनिः ३।१।१) इति नृव-
स्थाभीयम् । पाणिनिः ३।१।१७४ ।

१००८ । सति-साती वा । (सति-साती ११, वा ११) ।

सन्तिश्च । *

१००९ । ढात् षण् । (ढात् ५१, षण् ११) ।

ढात् परात् धोः षण् स्यात् घे । कुम्भकारः, अघटं घटं करो-
तीति घटीकारः ।†

१०१० । हनचरग-टक । (हन-चर-गः ५१, टक् ११) ।

ढात् परेभ्यः एभ्यः टक् स्यात् घे । पापघ्नः कुरुचरः सामगः‡

१०११ । सूकुटः । (सू-कुः ५१, टक् ११) ।

ढात् पराभ्यामाभ्यां टः स्यात् घे । पुरःसरी, यशस्करी विद्या ।
भास्करः क्षपाकरः, कर्मकरी दासी । §

* सतिश्च सातिश्च तौ । सनीतिराशिषि तिगन्तस्य एतौ वा निपात्यौ । पक्षे सन्तिः, सनुतादिति वाक्ये तिक्, (१०३३) इम् निषेधः, (६०६) जम्लोपाभावात् ‡ पाणिनिः ६।४।४५ ।

† षणो ष इत् षड्द्वयः ष इत् ईद्वयः, अकारस्थितिः । ढादिति निर्व्वर्त्त्यादि-
कर्मण एव, तेन सृदुकार इति न स्यात् । कुम्भं करोतीति कुम्भकारः । यद्यपि नित्य-
समासे वाक्चरचना नास्ति, तथापि शिष्यबोधार्थमिति बोध्यम् । (११८३) कृत्तद्धित-
समासानामभिधानं नियामकमिति कथनेन ननु सर्व्वत्र षण् । पाणिनिः ३।२।१ ।

‡ हनश्च चरश्च गाय तत्संख्यात् । टक्ः कित्वाद्गुणः, टित्वादीप, अकारास्थितिः ।
षण्ोऽपवादीद्वयं । पापं हनोति पापघ्नः, टक्ः कित्वात् अगुणत्वे, (१३०) उङ्लोपः,
(१८८) ऋत्याने घ्नः । कुरुन् चरतीति कुरुचरः (कुरुषु चरतीति पाणिनिः) । साम
गायतीति सामगः, (६१०) आलोपः । एवं सङ्घचरः अनुचरः इत्यादि वक्तव्यम् ।
पाणिनिः ३।१८, १६, ५२—५४ ।

§ पुरोऽर्थं सरतीति, टः, (५४२) गुणः, (२५७) टित्वादीप् । यशः करोति, भासं
करोति, क्षपां करोति, कर्म करोति, इति वाक्यानि । (१००७) कुम्भकार इत्युदा-

१०१२ । शकृत्सम्बात् दृति-नाथात् फले-
रजो-मलात् देववातात् कृ-हृ-ग्रहाप इः ।

(शकृत् सम्बात् ५१, दृति-नाथात् ५१, फले-रजस्-मलात् ५१, देव-वातात् ५१,
कृ ह ग्रहापः ५१, इः ११) ।

एभ्यः परेभ्यः क्रमादेतेभ्य इः स्यात् वे । शकृत्कारि र्वत्सः,
सम्बकारि व्रीहिः, दृतिहरिः श्वा, नाथहरिः पशुः, फलेग्रहिः
रजोग्रहिः मलग्रहिः, देवापिः वातापिः ।*

१०१३ । कुक्ष्यात्मोदराद् भुः खिः ।

(कुक्षि-आत्मन् उदरात् ५१, भुः ५१, खिः ११) ।

एभ्यः परात् भुजः खिः स्यात् वे ।†

१०१४ । खित्यव्याजरूपो मनस्वौ द्वीकान्तत्वं
त्वेकाजिचः ।

(खिति ७१, अव्याजरूपः ६१, मनस्वौ ११, द्वीकान्तत्वं ११, त ११, एकाजिचः ६१) ।

हरता यत्यकारेण अभिधानात् कवित् षण्, कश्चित् टश्च स्यादिति सूचितं । एवं अभिसर-
इत्यादि वक्तव्यम् । पाणिनिः ३।२।८—२२ ।*

* पृथक् पदकरणं यथासङ्गार्थं । तेन, शकृत्-सम्बाभ्यां कृजः, दृति-नाथाभ्यां हृजः,
फलरजोमलेभ्यो गृहः, देव-वाताभ्यां आपः, इः स्यादित्यर्थः । शकृत् अव्ययशब्दः
तालव्यादि विंशत्याचकः, शकृत् करोतीति इः, गुणः । सम्बं गुच्छं करोतीति
सम्बकारिः । दृतिं चर्मं हरतीति, नाथं प्रभुं हरति वदतीति । फले गृह्णातीति एका-
रान्तग्रहणात् अधिकरणविवक्षा, अतुक् च । फलयाहक इत्यर्थः । रजो गृह्णातीति
रजोग्रहिः धूलियाहको वायुरित्यर्थः । मलं गृह्णातीति मलग्रहिः, दृढडिक इत्यर्थः ।
देवं आप्नोति देवापि देवयाजकः (देवयाजिक इति क्रमदीश्वरः) । वातमाप्नोति वातापि-
रसुरविशेषः । पाणिनिः ३।२।४—२६ । सर्व्ववर्म्मा क्रमदीश्वरश्च ।

† कुक्षिश्च आत्मन् च उदरश्च तत्तन्मात् । खित्यव्ययस्य ख इत् इकारस्थितिः ।
पाणिनिः ३।२।२६, कालापाः आन्दाय ।

व्यवर्जस्याजन्तस्यारुषश्च मन् स्यात् खश्च, एकाजिचस्तु हीकान्तत्वं
स्यात् खिदन्ते धौ परे । कुक्षिभरिः आत्मभरिः उदरभरिः । *

१०१५ । खशेजेः । (खश् ११, एजेः ५।) ।

ढात् परात् एजयतेः खश् स्यात् घे । जनमेजयः ।†

१०१६ । मन्यात् स्वार्थे । (मन्यात् ५, स्वार्थे ७) ।

आत्मानं गां मन्यते गांमन्यः, श्रियंमन्या ।‡

१०१७ । मुञ्जकूलास्यपुष्पात् घेटः ।

(मुञ्ज कूल-आस्य-पुष्पात् ५, घेटः ५।) ।

एभ्यः परात् घेटः खश् स्यात् घे । मुञ्जन्मयः कूलन्मयः आस्य-
न्मयः पुष्पन्मयः । मुञ्जन्मयी, घेटष्टित्वादीप् (२५७) । §

* नास्ति व्यं यत्र सोऽव्यः, अव्ययाद्यौ अच् चेति अव्याच् । (अच् - अजन्तः) ।
अव्याच् अहस् च तत्तस्य । ही द्वितीया, तस्याः कं (एकवचनं) हीकं, कौकं अन्तां यस्य
स हीकान्तः, तस्य भावः हीकान्तत्वं । एकाशसौ इच् चेति एकाजिच् तस्य । इच्
इजन्तः । मनो न इत् अन्तं, म-स्थितिः, अकार उच्चारणार्थः । कुक्षिं विभर्ति, खिः,
गुणः, कुक्षिश्चस्य अजन्तत्वात् मन् । आत्मानं विभर्ति, (३१६) केलुकि, (११८)
विरामे परे नस्य लुपि, (१५) नजा निर्दिष्टमनित्यमिति न्यायात् तदादिविधिनिषेध-
स्यानित्यत्वे अनेन मन् । एवं उदरं विभर्ति उदरभरिः । पाणिनिः ६।३।६६, ६७, ६८ ।

† एजेरिति एजृ कप्ते इत्यस्य अजन्तस्य गृहणं । खशः खशावितौ अकारस्थितिः ।
जनं एजयतीति खश्, (५४१) घे शप् र इति शप्, (५४२) गुणादिः, (५४३) अकार-
लोपः, पूर्वस्य मन् । पाणिनिः ३।२।२८ ।

‡ ढात् परात् मन्यतेः खश् स्यात् घे स्वार्थे, ख-निमित्तक-धालथे इत्यर्थः । गांमन्य
इति (७३८) दिवादिवात् घनन्, (५४३) अकारलोपः । गामिति एकाजिजन्तत्वात्
द्वितीयेकवचनान्तत्वं । एष श्रियंमन्या (भाष्यसते श्रिमन्या) । पाणिनिः ३।२।२९ ।

§ मुञ्जं (तण्विशेषं) धयतीत्यादि वाक्यं । खिदन्त धातौ परे पूर्वस्य मन् ।

१०१८ । नाडी शुनी स्तन कर मुष्टि पाणि
नासिकात् धमश्च । (नाडी—नासिकात् ५।, अः ५।, च ११।)

एभ्यः परात् ओ घेटश्च खश् स्यात् घे । नाडिन्धमः नाडिन्धयः ॥

१०१९ । घटी-खारी-वाताद् विध्वरुस्तिला-
दसूर्याग्राल्लाटा-न्मित-नख-मानात् धमा-तुद-दृश-
तप-पचः । (घटी-खारी-वातात् ५।, विधु-अरुस्-तिलात् ५।, असूर्य-उयात्

५।, ललाटात् ५।, मित-नख-मानात् ५., धा-तुद-दृश-तप-पचः ५।)

एभ्यः परेभ्यः क्रमादेतेभ्यः खश् स्यात् घे । घटिन्धमः खारि-
न्धमः वातन्धमः, विधुन्तुदः अरुन्तुदः तिलन्तुदः, असूर्यम्पश्चः
उयम्पश्चः, ललाटन्तपः, मितम्पचः नखम्पचः द्रोणम्पचः । ११

१०२० । कूलादुद्रुजुहः ।

(कूलात् ५।, उद-रुज-उद-वहः ५।)

घेटघातोष्टिलात् (२५७) ईप् । यच्च घेटघातो-रेकारस्थाने अयादेशः स्यात् तत्रैव
टिस्त्रादीप् इति वक्तव्यं, तेन घेट-तस्य = घातस्य इत्यादौ न ईप् । कातन्धम् ।

॥ नाडी च शुनी च स्तनश्च करश्च मुष्टिश्च पाणिश्च नासिका चेति तस्मात् । नाडीं
धमतीति खश्, (५८७) धमादेशः, पूर्वपदस्य सन् क्रस्वश्च । एवं नाडिन्धय इत्यादि ।
पाणिनिः १।२।२८.३०, ३७, वार्तिकं कातन्धम् ।

+ पृथक् पदकरणं यथासङ्गार्थं, तेन, घटी-खारी-वातेभ्यः अः, विध्वरुस्तिन्ध-
रुदः, असूर्याग्राभ्यां दृशः ललाटात् तपः, मित-नख-मान-वाचकेभ्यः पचः, खश् स्यात्
घे इत्यर्थः । घटीं धमतीत्यादि वाक्यं (१०१४) घटी-खारी-शब्दयोः सन् क्रस्वश्च । खारी
परिमाणविशेषः । खरीति च वार्तिकं, खरी गंगरी (गङ्गामीति सिङ्गालकौस्तुभे) । अरुः
सम्भं तुदतीति अरुन्तुदः, अरुसी सन्, (२१३) सलोपः । न सूर्यं पश्यतीति असूर्यम्पश्चः ।
द्रोणम्पचः इति द्रोणः परिमाणविशेषः । एवं आठकम्पचः इत्यादि । पाणिनिः
१।२।२९—३७, वार्तिकश्च ।

कूलात् आभ्यां खश् स्यात् घे । कूलमुद्रजा नदी, कूलमुद्रहः
समुद्रः । *

१०२१ । प्रियवशाद् भयर्त्तिमेघात् सर्वकूला-
भकरीषात् वद-ऊ-कषः खः । (प्रिय-वशात् ५।, भय-ऋति-
मेघात् ५।, सर्व-कूल-भम-करीषात् ५।, वद-ऊ-कषः ५।, खः १।) ।

एभ्यः परेभ्यः क्रमादेतेभ्यः खः स्यात् घे । प्रियंवदः वशंवदः,
भयङ्करः ऋतिङ्करः मेघङ्करः, सर्वङ्कषः कूलङ्कषः अभङ्कषः करी-
षङ्कषः । †

१०२२ । क्षेम-प्रिय-मद्रात् कुर्वा ।

(क्षेम-प्रिय-मद्रात् ५।, कुः ५।, वा १।) ।

एभ्यः कजः खी वा स्यात् घे । क्षेमङ्करः प्रियङ्करः मद्रङ्करः ।
पक्षे क्षेमकारः ।‡

१०२३ । भावधे त्वाशितात् भुवः । . . .

(भाव-धे ७, तु ११, आशितात् ५।, भुवः ५।) ।

प्राशितात् भुवः खः स्यात् भावे घे वा ।

* उभयत्र उदो गृहणं स्यादर्थः । कूल-मुद्रजति, कूल-मुद्रहति इति वाक्यद्वयं ।
प्रियवदः खश्, कूलशब्दस्य सन् । पाणिनिः १।२।११ ।

† पृथक्पदकरणं वदादिभि र्यथासङ्गार्थं, तेन प्रिय-वशाभ्यां वदः, भय-ऋति-
विभ्यः कजः, सर्वकूलाभकरीषेभ्यः कषः, खः स्यात् । प्रियंवदतीत्यादि वाक्यानि ।
उभयत्र पूर्वपदस्य सन् । स्यात्तामपि निन्दाया-मशुभे गमने स्त्रियां, कल्याण-वर्त्मनी-
रेष ऋतिरित्यभिधीयते । करीषः शुक्ल-गोमयं । पाणिनिः १।२।३८, ४२, ४३ ।

‡ क्षेमं करोतीत्यादि वाक्यानि । पक्षे (१००६) टात् षण् । पाणिनिः १।२।४४ ।

आशितम्भवं वर्त्तते, आशितं भवत्यनेनेति आशितम्भव ओदनः ।*

१०२४ । तृ ष्ट वृ दृ जि घृ तप यम दम मद
लिह गम सहाजो नास्मि । (१-अजः ५, नास्मि ७) ।

एभ्यः खः स्यात् संज्ञायां । रथेन तरतीति रथन्तरः, विश्वम्भरः,
पतिंवरा, पुरन्दरः, धनञ्जयः, वसुन्धरा, शत्रुन्तपः परन्तपः,
वाचंयमः, अरिन्दमः, इरया माद्यतीति इरम्भदो हस्ती, वहं-
लिहः, भुजङ्गमः (पतङ्गमः प्लवङ्गमः), सर्व्वसहः, वातमजः । †

१०२५ । शर्द्धजहोरङ्गमोरग तुरग तुरङ्गम
विहग विहङ्गम (भुजग)भुजङ्ग (पतग)पतङ्ग (प्लवग)
प्लवङ्गाः । (शर्द्धजह—प्लवङ्गाः १॥) ।

* धे करणे । आशितं तमिः । आशितस्य भवनं आशितम्भवं भावे खः । ख-प्रत्यये
परि गुणः पूर्व्वस्य मन् । “आशितो भवत्यनेनाशितम्भवः ओदनः । आशितस्य भवनम्
आशितम्भवः” इति तु सिद्धान्तकौमुदी । पाणिनिः ३।२।४५ ।

† तृ तरे, ष्ट लि क्षतिपुत्र्योः, वृ न ज ग वृत्तौ, दृ य गि विदारि, नि कथे,
घृ ज छर्त्वा, तपो सन्तापे, औ यस्तु उपरमे, दमम्भ इर् शमे, मदो भि र्थ जि हर्षे,
लिह ल स्वादे, औ गम ल गत्यां, सह न ऊ शक्तौ, अज गतौ क्षेपणे, इति चतुर्दशभ्यो
धातुभ्यः नास्मि वाच्यं खः स्यात् । विश्वं विमर्त्ति । पतिं वृणोति या सा । पुरं दीर्य्यति
(दारयतीति पाणिनिः) पुरन्दरः, एवं भगन्दरः (“भगे च दारिः” इति काशिका) । धनं
जयति धनञ्जयः, एवं रिपुञ्जयः । वसूनि धरति (धारयतीति पाणिनिः) । शत्रुं तपति,
परं तपति (तापयतीति पाणिनिः, एवं द्विपन्तपः) । वाचां यच्छति, अच मन् आपी
ङ्गश्च । अरिं दाम्यति । इरा कलं, इरम्भद इत्यत्र मन् ङ्गस्त्वश्च । वहं लिङि वहंलिहः,
एवं अर्भलिहः ; गत्यङ्गता तृष्टवृद्धिश्च इति गुणप्राप्तियोग्यधातूनां मध्ये लिङ्धातोः
सन्निवेशनं न कृत्वा वहंलिह इत्यत्र गुणी न स्यादिति सूचितं । भुजेन वक्रगमनेन
गच्छति भुजङ्गमः, एवं पतङ्गमः प्लवङ्गमः । हृदयङ्गमः इति असंज्ञावामपीति वक्तव्यं ।
सर्व्वं सहते । वातमजतीति वातमजः वातमगः, संज्ञानुरोधात् न औ-आदेशः (५८) ।
पाणिनिः १।१।३९, ३७, ३६, ४०, ४१, ४६, ४७, ६।१।६८, वार्तिकश्च ।

एते खान्ता निपात्यन्ते । शर्द्धं जहातीति शर्द्धजहो माषः,
उरसा गच्छतीति उरङ्गमः, उरगः, त्वरया गच्छतीति तुरगः
तुरङ्गमः, विहायसा गच्छतीति विहगः विहङ्गमः, भुजेन
गच्छतीति (भुजगः) भुजङ्गः, पतेन गच्छतीति (पतगः) पतङ्गः,
प्लवेन गच्छतीति (प्लवगः) प्लवङ्गः । *

१०२६ । नग्नपलितप्रियान्धस्थूलसुभगाद्यात्
कुः खनट् धे च्युर्थे । (नग्न-आद्यात् ५, कुः ५, खनट् ११, धे ७, च्युर्थे ७)

एभ्यः परात् कजः खनट् स्यात् धे च्युर्थे । अग्नौ नग्नः क्रियते
ऽनेनेति नग्नङ्करणं द्यूतं, पलितङ्करणं, प्रियङ्करणं, अन्धङ्करणः
शोकः, स्थूलङ्करणं दधि, सुभगङ्करणं रूपं, आद्यङ्करणं वित्तं । †

१०२७ । भुवो धे खिष्णु-खुकजौ ।

(भुवः ५, धे ७, खिष्णु-खुकजौ १॥) ।

* शर्द्धः सशब्दः अपानवायुत्यागः । पत्यतेऽनेनेति पतः पचः । सवीऽव उत्पत्त्यनं ।
वह्नवचनादन्येऽपि, तेन त्वरया गच्छतीति तुरङ्गः, विहायसा गच्छतीति विहङ्गः इत्यादि ।
अत्र भुजग-पतग-सवग पदानि ड-प्रत्ययेन साध्यावपि लिपिकर-प्रसादात् एतत्सूत्रे
निवेशितानि । वार्त्तिकानि ।

† नग्नश्च पलितश्च प्रियश्च अन्धश्च स्थूलश्च सुभगश्च आद्याश्च तत्तस्मात् । खनटः
खटावितौ, अग्न-स्थितिः । च्युर्थेऽर्थः (४८५) अभुततज्ञावः । धे करणवाच्यं ।
नग्नङ्करणमित्यादि खित्त्वात् (१०१४) पूर्वपदस्य मन् । कृधातो गुणः । एवं अपलितं
पलितं क्रियतेऽनेनेति पलितङ्करणं वार्द्धक्यं । प्रियङ्करणं संवर्गं । च्युर्थे खनट्-विधानात्
त्विप्रत्यये न स्यात्, तेन नग्नौकगोचनेन इत्यत्र खनट् न स्यादिति पाणिनीयाः ।
काशिकामते अग्नट् अपि न स्यात्, भाष्यमते तु स्यादेव । पाणिनिः ३।२.५६ ।

नग्नान्धविष्णुः परात् भुवश्चार्थे एतौ घे स्तः । नग्नान्धविष्णुः
नग्नान्धवुकः । *

१०२८ । ढात् भज-वह-सहो विण् ।

(ढात् ५।, भज-वह-सहः ५।, विण् १।१) ।

ढात् परेभ्यः एभ्यो विण् स्यात् । सुखभाक् प्रष्ठवाट् तुराषाट् ।†

१०२९ । अनडुच्छेतवाहादिः । (११) ।

एते विणन्ता निपात्यन्ते । अनो वहतीति अनडुान् वृषः ।
श्वेतैरुह्यते इति श्वेतवाः इन्द्रः । अवयजतीति अवयाः, उक्-
थानि शंसतीति उक्थयाः यजमानः । पुरोडाः हविः, पुरो-
डाग्रः । ‡

१०३० । क्रम गम खन सन जनो विट् ।

(क्रम—जनः ५।, विट् १।१) ।

* ऋषिर्गो. ख इत्, इण-स्थितिः । सुखजः खजावितौ, उक्-स्थितिः । अत्रापि
द्विप्रत्यये न स्यात् । अनग्रो नग्रो भवतीति नग्रान्धविष्णुः, भूधातो गृणः, खित्वात् नग्र-
प्रत्यये सन् । एवं नग्रान्धवुकः जित्वात् वृद्धिः । एवं पलितान्धविष्णुः पलितान्धवुकः
इत्यादि । पाणिनिः ३।२।५७ ।

† विण् इत्यस्य इकार उच्चारणार्थः, ण इत् (५७७) वृद्धार्थः । अवशिष्टविकारस्य
(४८६) ल्यो वसाञ् इति लोपः, सुतरां विणः सर्वभावाः । सुखं भजतीति सुखभाक्,
विलासी, (२११) कुङ् । प्रष्ठं अग्रं वहतीति प्रष्ठवाट् अश्वः, तुरां वेवं सहते इति
तुराषाट् इन्द्रः, उभयत्र (१७५) हस्य ढ, तुराषाडिति (१११) षत्वं । पाणिनिः ३।२।
६२—६४ ।

‡ श्वेतवाह आदि यंस्य सः । अनडुानिति (१८१) आन् । श्वेतवाः इति कर्तुः
परात् वहः कर्मणि वाच्ये विण् । पुरः आदौ दास्यते दीयते इति पुरोडाः, एतेषु
(१८४) डसङ्, (१८५) दीर्घः । पुरोडाग्र इति अकारान्तोऽपि निपात्यते । पाणिनिः
३।२।७१, ७२ ।

एभ्यो विट् स्यात् घे । *

१०३१ । विड्वनो ङी । (विट्-वनोः ७॥, ङा ॥१॥) ।

धोरन्त्यस्य ङा स्यात् विटि वनि च । उदधिकाः, अग्नेगाः, विसखाः, गोषाः, अजाः । †

१०३२ । चासुसिस् मन् कनिप् वनिप् विच् क्किप् । (१॥) ।

धोरते स्युः के भावे च । नीयतेऽनेनेति नेत्रं दंष्ट्रा नङ्गी योत्रं, उरुव्यचाः नृचचाः रजः, चक्षुः, सर्पिः, सुष्ठु ददातीति सुदामा गन्मा । ‡

* विटः इटावितौ, (४६६) वसात्रस्यापि लोपः, सुतरां विट् सञ्ज्ञाभावः । पाणिनिः ३।२।६७ ।

† विट्-साहचर्यात् वन् इति गुणी यास्त्यः, तेन न कनिपः प्रसङ्गः । ङा इत्यस्य ङ इत् अन्त्यस्य स्थाने, अत आङ् धोरन्त्यस्येति । उदधिं क्रामतीति उदधिकाः, एवं अर्थं गच्छति, विसं (घणालं) खनति, गां सनोति (दटाति), अप्सु जायते इति वाक्यानि । सर्वत्र पूर्वेषु विट्, अनेन ङा, आकारान्ताः शब्दाः । गोषा इति सन धातोः सस्य (५७०) कृतत्वात् (१११) षत्वं । उदाहरणत्रापकात् जमलानामेव ङा, नात्यस्य । पाणिनिः ६।४।४१ ।

‡ त्रय अस् च उस् च इस् च मन् च कनिप् च वनिप् च विच् च क्किप् च ते । कनिपः क इ प इतः, वनिपः इपावितौ, उभयत्र वन्-स्थितिः । विच्-क्किपोः सञ्ज्ञा-भावः । धोरिति सामान्येनोक्तावपि प्रयोगानुसारात् ज्ञेयं । दश्यतेऽनर्थेति दंष्ट्रा दन्तः, (१५४) षड् । नृक्षतेऽनर्थेति नङ्गी रज्जुः, (२३७) हस्य घङ्, (५७५) तस्य घ, (६४) पूर्वेष्वस्य द । उभयत्र अभिधानात् स्त्रीत्वं, नदादिवादीप् । यूयतेऽनेनेति योत्रं । एवं युज्यतेऽनेनेति योक्तुं, दा ख लूनी दात्रं, पा पाने पात्रं, सु सौत्रं, मिह मेद्रे, पत पत्रं, शस शस्त्रं, अस अस्त्रं, भस भस्त्रा इत्यादि । उरुं महान्तं विचति उरुव्यचाः, (७५६) अस्वर्जनात् न जिः । नरं चष्टे नृचचाः, (७०६) अस्-

१०३३ । हवन्ते नैम् । (हवन्-व-ते: ६।, न । ११, इम । ११) ।

कृतो हवस्य तस्य तेष्व इम् न स्यात् । सशर्मा, सुपीवा प्रात-
रित्वा सुत्वा, भूरिदावा वारिजावा, सोमपाः रेट् रोट् क्रुङ्,
युङ् प्रत्यङ् अक्षयूः मित्रशीः आशीः गीः बहुभट् घृतस्पृक्
शस्यात् कव्यात् । *

१०३४ । छादे स्मन्क्वीस्वे स्त्रः ।

(छादे: ६।, च-मन्-क्वि इम् घ ७।, स्त्रः ११) ।

छादयते: स्त्रः स्यात् चे मन् क्वाक्विस् घे च । कृत्वं, कृत्स्नं,
तनुच्छत्, कृदिः, उरश्छदः । †

वर्जनात् न क्सा-ख्यादेशः । रज्यतेऽनेनेति रजः, (६६०) न-लोपः । एवं विधतीति
विधाः । चटे (पश्यति) अनेन चचुः, (७०६) उम्वर्जनात् न क्सा-ख्यादेशः ।
एवं धन रवे धमतीति धनुः । सपतीति सपिः । एवं ह्वयते यत्तत् ह्विः । गच्छतीति
गम्भा (२०२) मस्य न । पाणिनिः ३।२।६१, ७३-७७, ८७-८६, छणादिषु ।

* हव इति वर्ग्यं वकारान्तः प्रत्याहारः । सु-शु-मन्, अनेन इमन्निषेधः, गुणः ।
सुपिबतीति सुपीवा, सु पा-क्विप् कित्त्वादगुणे, (६१२) डी । प्रातरिति प्रातरित्वा,
सुभोतीति सुत्वा, उभयत्र (८८२) तन् । भूरि ददातोत्यत्र वनिप् (१६४, ११८) भूरिदावा,
वारिणि जायते वारिजावा, इत्यत्र वनिप्, (१०३१) डा । सोमं पिबतीति सोमपाः,
विच्, विचः च इत् प्राचीनानुवादाथः न त्वव्ययाथः । (४८६) वसाच-लोपः । रेषति
रोषति रेट् रोट्, विच्, गुणः । क्रुञ्चतीति विच् क्रुङ् । युनक्तोति युङ्, युनज-क्विप्,
(५६७) न-लोपः युञ्जश्च, मिः, (२१०) गुणः प्रत्यञ्चतीति क्तिप् (५६८) पूजायस्य अनृचः
न-लोपाभावे प्रत्यङ्, गत्यर्थस्य च नलोपेऽपि, प्रत्यञ्चश्च (१८२) गुणं कृते प्रत्यङ् ।
अक्षैर्दोष्यति अक्षयूः, (८१४) कट् । मित्रं शान्ति मित्रशीः, आशाति आशीः, उभयत्र
(७०५) उङ्: स्थाने इत्, (२२७, २२८) रङ्, दीर्घः । (७०५) कौ त्वाशासश्चति
कथनात्, अन्यत्र प्रशास्तीति प्रशाः । गृष्णातीति गीः, (६२८) इत् । बहु भञ्जतीति
बहुभट्, (६६१) जिः । घृतं स्पृशतीति घृतस्पृक् । शस्यं अस्ति, कव्यं (मांसं) अस्ति,
शस्यात् कव्यात् । पाणिनिः ७।२।८, ९ ।

† कद कि संतपौ । छादयतेऽनेनेति कृत्वं, (१०३३) इमन्निषेधे, (६४१) जे-

१०३५ । ददज्जुह वाक् प्राट् श्री सू द्रू
ज्वायतसू कटप्पू परिव्राट् दिद्युज्जगत् दधक् सगु-
षिाहः । (ददत्—उष्णिहः १॥) ।

एते क्तिबन्ता निपात्यन्ते । दीर्यतीति ददत्, जुहोत्यनयेति
जुहः, वक्त्यनयेति वाक्, पृच्छतीति प्राट्, श्रयत्येनां श्रीः, स्रव-
तीति सूः, द्रवतीति द्रूः, जवतीति जूः, आयतं स्तौतीति
आयतसूः, कटं प्रवते कटप्पूः, परिव्रजतीति परिव्राट्, द्योतते
इति दिद्युत्, गच्छतीति जगत्, धृष्णोतीति दधक्, सृज्यते
इति स्रक्, जडं स्निह्यतीति उष्णिक् । * .

१०३६ । जि घौऽन्यः । (जिः ११, घः ११, अन्यः ११) ।

अन्यो जि घः स्यात् । मित्रं ह्वयतीति मित्रहः । †

१०३७ । वेध्याप्यां कौ । (वेध्या-आप्यां ६॥, कौ ७) ।

कः धीः आपीः । ध्याप्योरतएव जिः । ‡ . . .

लौपः, अनेन ऋस्वः, (६४) दस्य त । कृष्ण इति मन्, * ऋस्वय । तनुं क्वादयतीति,
तनुच्छत् किपि ऋस्वः । क्वादयतेऽनेनेति क्दिः, इमि ऋस्वः । घ-प्रत्यये परं ऋस्व-
विधानात् क्वादयतेः कर्तरि नास्मि घ-प्रत्ययो वक्तव्यः, (१००७), घ इत् अकारस्थितिः ।
तेन उरस्क्वादयतीति उरस्क्वदः । एवं प्रस्क्वदः परिस्क्वदः दन्तस्क्वदः इत्यादि । पाणिनिः
६।४।६६, ६७ । एतन्मते “अहुपसर्गस्य” । यथा समुपस्क्वादः ।

* “जुहोतिह्वयतेर्वा जुहः । दृणातेर्दोष्यतेर्वा ददत्” इति भाष्यम् । पाणिनिः
३।१।५६, १७७, १७८, वार्त्तिकपञ्चकम्, उषादिष ।

† अन्य इति क्तप्रत्ययाव्यवहितपूर्ववर्त्ती । मित्रह्वरिति किप्, (६६१) जिः,
दीर्घः । एवं ह्वतवान्, ह्वतिः, ह्वत्वा । ज्या—जीनः, श्वि—श्वनः । अन्यः किं,
इष्टः उष्टः पृष्टः । वार्त्तिकं, भाष्यम् ।

‡ एषां जे घः स्यात् कौ । वे जे सूतो, वदतीति कः, किपि (६६१) जिः,

१०३८ । जमुङो भस्यणौ चातिकि ।

(जमुङः ६१, भसि ७, अणौ ७, च ११, अतिकि ७) ।

जमन्तस्य उङो घः स्यात् अणौ भसे कौ च, न तु तिकि ।
प्रशान् । *

१०३९ । स्त्रिवाव मव ज्वर त्वरो वूडुङा जमेच ।

(स्त्रिवा-अव-मव-ज्वर-त्वरोः ६१, व् ११, ऊट् ११, उङा ११, जमे ७, च ११) ।

एषां व उङा सह ऊट् स्यात् कौ भसि अणौ जमे च । सूः
ऊः भूः जूः तूः । †

१०४० । राच्छो लोपः । (रात् ५१, क्वीः ६॥, लोपः ११)

रात् परयो-ष्कार-वकारयो लोपः स्यात् कौ भस्यणौ जमे
च । मुच्छा मूः, धुर्वी धूः । ‡

दीर्घः । पूर्वसूत्रेण सिद्धेऽपि त्रिग्रन्थेऽपि, अथ जेः कावेव दीर्घः, नात्यत्र, तेन उतः
उत्वा इत्यादि । ध्यायत्यनया धीः, (“ध्यायतेर्दधातेर्वा धीः” इति भाष्यम्), आप्यायते
इति आपीः, *ध्वं ध्वै एतयोर्जंरसभवेऽपि, जं दीर्घविधानादेव कौ नि वक्तव्यः ।
वातिकं भाष्यम् ।

* जम् जमन्ती धातुः, तस्य उङ् तस्य । प्रशान्यतीति प्रशान्, प्रशम-क्तिप्, अनेन
उङो दीर्घः, (२०२) मय्य न । अणौ भसे यथा, शान्तः शान्तिः शान्त्वा इत्यादि ।
इत इति इत्वा इत्यादौ तु (६०६) जम् लोपे जमन्तत्वाभावात् न दीर्घः । अतिकीति
किं, रतिः ततिः । पाणिनिः ६।४।१५ ।

† स्त्रियु श्रुति गतौ, स्त्रीयतीति स्त्रः । अव रक्षादौ, अवतीति ऊः । मव वस्त्रे,
मवतीति मूः । प्रथमाद्भिवचनादौ, (१३५) उव, सुवौ, उवौ, सुभौ इत्यादि । ज्वर
म रोगे, ज्वरतीति जूः, (“ज्वरतेर्जीयतेर्वा जूः” इति भाष्यम्), जित्वरा अङ् खदे,
त्वरते इति तूः । अणौ भसे—सूतिः कतिः सूतिः जूतिः तूतिः । जमे च, स्त्रिव-मन्
सोमा, अव-मन् ओम् इत्यादि । पाणिनिः ६।४।१० ।

‡ मुच्छा मोह उच्छये, धुर्वी हिंसे, उभौ क्रूरवन्तौ । क्विप् अनेन कृ-व-लोपे,
सुर, धूर्-शब्दौ, ततः प्रथमैकवचने, (२२८) दीर्घः । अणौ भसे च मूर्तः धूर्तः इत्यादि ।

१०४१ । आदूटो त्रिः । (आत् ५१, ऊटः ६१, त्रिः ११) ।

अवर्णात् परस्य ऊटो त्रिः स्यात् । जनान् अवतीति जनौः ॥

१०४२ । यम मन तन गमोऽन्तलोपः कौ ।

(यम-मन-तन-गमः ६१, अन्तलोपः ११, कौ ७१) ।

एषामन्तस्य लोपः स्यात् कौ । संयत् परिमत् परीतत् संगत् ॥

१०४३ । सि-विष्वग्-देवस्य टेऽद्वौ कौ ।

(सि-विष्वग्-देवस्य ६१, टेः ६१, अद्वि ११, अचौ ७१, कौ ७१) ।

स्त्रे विष्वचो देवस्य च टेऽद्विः स्यात् क्विबन्ते अच्यतौ । सर्वा-
नच्यतीति सर्वद्व्यङ्, विष्वद्व्यङ्, देवद्व्यङ् । ॥

अत्र रेफमाहचर्यात् वकारो दन्त्यएव, तेन चर्च गतौ इत्यादौ वर्गवकारे न प्रसङ्गः ।
पाणिनिः ६।४।२१ ।

• जनौरिति, जनान् इति उपपदेन अव-धातोः समासे, ततः क्विप्, (१०३६)
ऊट्, अन-ऊ, अनेन ऊ इत्यस्य ङङिः कौ, ततः सन्धिः । यत्रादौ क्विप् ततः समास-
सत्र, वनस्य ऊः जनौरिति, एवं तत्र ऊः तवोरित्यादि । एकपदे तु अव-धातोः
क्विप्, (८१४)वस्य ऊट्, अनेन ङङिः, शौरित्यादि । पाणिनिः ६।१।८६ ।

+ संवच्छति, परिमन्वते, परितनोति, सङ्गच्छते—इति वाक्यानि । सर्व्वं क्विप्,
अन्याचरलोपे, (६८२) स्वस्य तन् । परीतदिति दीर्घनिर्देशात् क्विबन्ते धातौ परे
क्विदुपसर्गस्य दीर्घो भवतीति सूचितं, “उपसर्गस्य दीर्घत्वं क्विप्धातौ क्विचिद्वत्”
तेन, विरोडिति वीरुत्, उपनच्छति उपानत्, उपवर्त्तते उपावत्, प्रवर्षति प्राडट्
(मसान्तरे) इत्यादि । पाणिनिः ६।४।४०, वार्तिकश्च । परिसत्स्थाने “सुनत्” इति
विशालकौमुदी ।

‡ सिष्व विष्वक् च देवस्येति तस्य । विष्वगिति सूङ्गन्त्यमध्यं आन्त्यमध्यं । विष्वक्
समन्तात् अच्यति विष्वद्व्यङ्, देवानच्यति देवद्व्यङ् । सर्व्वं च टेः स्थाने अद्वि-आदेशः ।
एतेषु पूजायस्य (५६८) नलोपनिधेयं सर्व्वद्व्यङ् देवद्व्यङ् शब्दौ, गत्ययस्य तु (५६७)
नलोपे विष्वद्व्यङ् शब्दः, ततः सिः, (१६२) तुक् । पाणिनिः ६।१।६२ ।

१०४४ । अमुद्यङ् अमुमुयङ् अदद्यङ् अद-
मुयङ् । (१॥) ।

असुमञ्चतीत्यर्थे एते निपात्यन्ते । *

१०४५ । सह-सन्तिरः सध्वि-समि-तिरि ।

(सह-सम्-तिरः । ६१, सध्वि-समि-तिरि । ११) ।

एषां क्रमादेते स्युः क्तिबन्तेऽञ्चती । सध्यङ् सम्यङ् तिर्थ्यङ् ।†

१०४६ । वीरुहो धङ् कौ ।

" (वीरुहः । ६१, धङ् । ११, कौ ७) ।

वीरुत् । ‡

१०४७ । त्यदादि-भवत्-समानान्योपमानात्
दृशटक्-सक्-क्विपो ढे ।

(त्यदादि—उपमानात् ५१, दृशः ५१, टक्-सक्-क्विपः १॥, ढे ७) ।

त्यदादेर्भ्रतः समानादन्यस्माच्च उपमानात् दृश एते स्युः ढे । §

१०४८ । खिङ्गी । (खिः ६१, डा । ११) ।

* पाणिनिः ८।२।८० ।

† सह अञ्चति, सम् अञ्चति, तिरः अञ्चति, इति वाक्यानि । पाणिनिः ६।३।६१-६५ ।

‡ विपूर्वस्य वृहो धङ् स्यात् कौ । ऊ इत् अन्यस्य स्थाने । विरोहतीति वीरुत् । वेदीर्वस्य वीजं (१०४२) सुत्रस्य टीकायां द्रष्टव्यं । पाणिनिमते विपूर्वत्वात् रुधवातोः क्विपि वीरुङ् इति सिद्धम् ।

§ त्यद् आदि र्यस्य स त्यदादिः, त्यदादिश्च भवांश्च समानश्च अन्यश्च तत्, तश्च तत् उपमानञ्चेति तस्मात् । अन्य इत्येव शब्दः । उपमानभूतेभ्य एभ्यः परात् दृशः टक् सक्-क्विपः स्युः कस्मांश्चि वाच्ये इत्यर्थः । टक्-ट-क्वावितो अकारस्थितिः, सक्-क इत् सस्थितिः, क्विपः सर्वभाषः । पाणिनिः १।१।६०, वार्तिकद्वयश्च ।

स्त्री ङी स्यात् टगाद्यन्ते दृशि । स इव दृश्यते तादृशः तादृक्षः
तादृक् । भवादृशः । *

१०४६ । समानेदं किमदः सेक्यम् ।

(समान-इदम्-किम्-अदः । ६॥, स-ई-की-अम् । १॥) ।

एषां स्थाने स ई की अम् एते क्रमात् स्युः टगाद्यन्ते दृशि ।
सदृशः ईदृशः कीदृशः अमूदृशः । अन्यादृशः । †

इति लघादि-पादः ।

इय पादः—क्तादिः ।

१०५० । क्त-क्तवत् भूते ढभावे घे ।

(क्त-क्तवत् १॥, भूते ७, ढभावे ७, घे ७) ।

धीरतीतिर्थे ढभावे क्ती घे क्तवतुः स्यात्, उकावितौ । ..
सुतस्त्वया विष्णुः, स्नातं मया, विष्णुर्विश्वं कृतवान् । *

* सेः सर्वादिगणस्य स्थाने इत्यर्थः । डा इत्यस्य ड इत् अन्यस्य स्थाने । तादृश-
इति तद-दृश-टक्, किञ्चात् गुणाभावाः, तद स्थाने डा । टित्त्वात् (२५७) ईपि
तादृशो इति च । तादृक्ष इति सक्, (१५४) षङ्, (६०२) षस्य क, (१११) कवर्गात्
षत्वं । स्त्रियान्तु तादृषा । किपि तादृश् अद्ः, (२११) कङ् । भवानिव दृश्यतेऽसौ,
टक् भवादृश, स्त्रियां भवादृशी । एवं भवादृषः, भवादृक् इति । पाणिनिः ६।३।६१ ।

† समान इव दृश्यते, अयमिव दृश्यते, क इव दृश्यते, असाविव दृश्यते, अन्य इव
दृश्यते—इति क्रमेण वाक्यानि । सर्व्वं च टक् । एवं सदृषः सदृक् इत्यादि । अन्यादृश-
इति पूर्व्वेण डा । पाणिनिः ६।३।८६, ८० । ८।२।८० ।

* सुत इति टु च ल सुतौ, कर्माणि क्तः (६०६) वेमत्वेऽपि, (१०५३) इमौ

१०५१ । चे घो ऽटे भावदैत्याक्रोशे तु वा ।

(चेः ६।, घं: १।, ञडे ७।, भावदैत्याक्रोशे ७।, तु ११।, वा ११।) ।

चे घं: स्यात् न तु टे, भाव-दैत्याक्रोशे तु वा, तयोः परयोः ।*

१०५२ । सूल्वादीदिहृ-क्षी-यल्स्यातो न तो

ऽपृ-मुर्च्छ-ख्या-ध्या-मदो दश्च ।† (सू-लू-आदि-भोत्-इत्-द-र-चो-

यल्-स्य-पातः ५।, न ११।, तः ६।, अपृ—मदः ५।, दः ६।, च ११।) ।

स्वादोर्ल्लादि रोकारेतो दान्तात् रेफात् क्षीग्रन्दात् यलस्ययुक्ता-
कारान्तात् परयोस्तयोस्तस्य नः स्यात्, पूर्वस्य च दस्य नः, न तु
ग्रादिभ्यः । क्षीणः क्षीणवान् । अटे किं, चितः कामो मया । ‡

१०५३ । वृदुश्चिज्जुणैः कितो नेम् ।

(वृ-द्वत्-उ-यिज्-ऊणोः ५।, कितः ६।, न ११।, इम् ११।) ।

निषेधे, कित्वात् गुणभाविः । 'णा ल शोधने, भावे क्तः, स्नातं । उ क ज द करणे
क्तवतुः, कित्वात् गुणभावे क्तवतश्चब्दः, प्रथमैकवचने, (१८२) चदिह्यात् गुण,
(१८५) दीर्घः, (१८३) स्यान्लोपः । पाणिनिः १।१।२६, १।२।१०९ ।

* भावश्च दैन्यश्च आक्रोशश्च तत्तन्निन् । भ्रावो धालर्थः, दैन्यं दीनता, आक्रोशः
क्रोधोक्तिः । चेरिति अविशेषात् सर्वगणपठित-विधातो यङ्णं । पाणिनिः ६।४।६०, ६।१।

† सूश्च लूश्च सूलो, तो आदौ ययोक्तौ सूल्वादी । भोत् इत् यस्य स भोदित् ।
यलः यलान्तः, स चासौ स्यस्येति यलस्यः, तेन युक्तं पात् यलस्यात् । ततः सूल्वादी च
भोदिश्च दश्च रश्च क्षीश्च यलस्यास्येति तस्यात् । पृश्च मुर्च्छश्च ख्याश्च ध्याश्च मदो चेति,
न पृमुर्च्छख्याध्यामदो तस्यात् । चो इति क्तदीर्घस्य यङ्णं । स्वादयः—सू दू दी ऊ धी
मी रो लो व्री । स्वादयः पूभिन्नाः पूादयः, ४१० पृष्ठे द्रष्टव्याः । पाणिनिः ८।२।४९-४६, ५७।
एतन्मते स्वादयः भोदितः ।

‡ क्षीण इति अकर्मकात् वक्तव्यभागेन (१०८३) कर्तरि क्ते, (१०५१) पूर्वेषु दीर्घे,
अनेन तस्य न, (१०७) णत्वं । एवं क्तवतु, क्षीणवान् । मया कामः चितः हिसित-
इत्यर्थः । अत्र कर्मसत्त्वात् (१०५१) चेघं इति न दीर्घः, दीर्घाभावाच्च न कस्य न ।
भावो वाच्यं तु क्षीणं चितमिति विकल्पेन दीर्घः ।

वृजो वृज ऋदन्ता-दुवर्णान्तात् श्रिज ऊर्णोश्च क्ति इम् न
स्यात् । *

सूनः सूनवान् दीनः, लूनः जीनः, रुणः भुग्नः प्रहीणः,
मिन्नः निर्विन्धः, प्यानः खानः श्राणः । प्रादेसु—पूर्तः मूर्तः
ख्यातः ध्यातः मत्तः । †
वृतः शीर्णः भूतः श्रितः ऊर्णुतः । ‡

१०५४ । दिव्यञ्चश्रयोऽजिगीषाजास्पर्शे न त-
स्तयोः । (दिवि-अच-श्रः५१, अजिगीषा-अज-अस्पर्शे७१, ना११, त ६१, तयोः ६॥) ।

* वृज ऋज उज श्रिजच ऊर्णश्च तत्तस्यात् । क इत् यस्य स कित् तस्य । व-ऋतोः
(७४७) स्यादृहुडुरिति वेसत्वेन, श्रिधातोः (८१०) भसन्श्रीति वेसत्वेन च, (१०७१)
नेम् डीश्रीत्यादिना क्त-क्तवलोस्मिन्निषधे, क्त-आदौनाद्य (१०३३) ऋवृत्तरित्यनेन इम्-
निषधे भिद्वेऽपि इहोपादानं क्ताच इम् निषेधार्थं । उवर्णान्तत्वेन प्रोक्तावपि ऊर्णः
पुनर्यदर्थं, भसन्श्रीत्यनेन विकल्पितमः ऊर्णधातोः नेम् डीश्रीत्यत्र अनेकाववर्जनात्
इम्प्रसक्तौ, पुनर्निषेधार्थं । अतएवात्र उवर्णान्त एकाच एव बोध्यः । पाणिनिः ७।२।११,
वार्तिकश्च ।

† स्वादिमाह सून इत्यादि—सू यी ऊ सूतौ कर्माणि क्तः, अनेन इम्-निषेधे, पूर्व्येण
तस्य न । एवं क्तवतः सूनवान् । ओ दी ऊ य चये, दीनः स्वादित्वात् तस्याने
न । स्वादिमाह—लू अ गि क्तिदि लून, ज्या गि जरायां जीनः, (६६१) जिः, (१०३६)
दीर्घः । ओदितमाह—वृजो शौ भङ्गं रुणः (१०७) णत्वं । भुग्नो शौ वक्रणे भुग्नः,
अन्तरङ्गत्वादादौ (२११) वृद्धिति कुङ्, पश्चात् तस्याने न । ओ ङा क लि त्यागे
प्रहीणः, (६१२) ऊी, (६६८) णत्वं । दान्तमाह—इर् मिद्या जेहे मिन्नः, (१०७२)
इम्-निषेधः । विद्यौ ऊ भावे निर्विन्धः, अध्ययने गङ् इत्यर्थः, अत्र णत्वं वक्तव्यं । रान्तस्य
उदाहरणं न दत्तं, गुर—गुर्णः, चुर—चूर्णः इत्यादि क्तं । यल्युक्तादन्तमाह—प्ये
—प्यानः (६०८) ऐ स्थाने आ, खै—खानः, श्रा—श्राणः । पू—पूर्तः, (६२८) उर्,
(२२८) दोर्घः । मूर्तं—मूर्तः, (१०७२) इम् निषेधः, (१०४०) ऊ-लोपः, (२२८) दीर्घः ।
ख्या—ख्यातः, ध्यै—ध्यातः । मद—मत्तः ।

‡ वृक्त वृतः, (५५४) इम्प्राप्तौ अनेन निषिद्धः । श्रू—शीर्णः, इत्यादि ।

दिवेरजिगीषायां अञ्चतेरजे श्यायतेरस्पर्शे तयोस्तस्य नः स्यात् ।
आद्यूनः समक्तः । *

१०५५ । घनस्पर्शे श्यो जिः ।

(घन-स्पर्शे ७, श्यः ६१, जिः ११) ।

घने स्पर्शे चार्थे श्यो जिः स्यात् तयोः । शीनं घृतं । जिगी-
षादौ तु, द्यूतं, उदक्तमुदकं कूपात्, शीतं जलं । घनस्पर्शे किं,
संश्यानो वृश्चिकः शीतात् सङ्कुचित इत्यर्थः । †

१०५६ । प्रतेः । (प्रतेः ५१) ।

प्रतिपूर्वस्य श्यो जिः स्यात्तयोः । प्रतिशीनः । ‡

१०५७ । अभ्यवादा । (अभि-अवात् ५१, वा ११) ।

अभ्यवात् परस्य श्यो जिः स्यादा तयोः । अभिशीनः अभि-
श्यानः, अवशीनः अवश्यानः । §

* दिविद्य अञ्चय श्याय तत्तस्मात् । न जिगीषा अजिगीषा । जं अपादानं,
न जं अजं । न स्पर्शो ऽस्पर्शः । अजिगीषा च अजञ्च अस्पर्शश्च तत्तस्मिन् । आ-दिव-
क्त, (८१४) वस्थाने ऊट्, अनेन तस्थाने न । आद्यूनः स्या-दौदैरिक इत्यमरः । सम्-
अनृच-क्त, (५६७) नलोपः, (२११) कुङ्, तस्थाने न, समक्तः सङ्गत इत्यर्थः । “समक्तौ
शकुनेः पादौ” इति पाणिनिटीका । उभयत्र (१०७१) इम्-निषेधः । पाणिनिः
८।१।४७—४८ ।

† घने द्रवद्रव्यस्य घनीभावे इत्यर्थः । शीनमिति श्ये ऊ गतौ, क्तः, घनेऽर्थे अनेन
जिः, (१०२६) दीर्घः, पूर्वेष्व तस्थाने न । पूर्वस्य प्रत्युटाक्षरचसाङ्—द्यूतं, दिव-
भावे क्तः, जिगीषार्थे न त-स्थाने न । उदक्तं उदगतमित्यर्थः, कूपादिति अपादानप्रयो-
गात् न त-स्थाने न । शीतमिति श्ये-क्तः, स्पर्शार्थे अनेन जिः, पूर्वेष्व न त-स्थाने न ।
संश्यान इति घनस्पर्शभावे न जिः, पूर्वेष्व अस्पर्शार्थे त स्थाने न । पाणिनिः ६।१।२४ ।

‡ पृथक्कीर्णात् घनस्पर्शार्थीनामुठ्ठात् । पाणिनिः ६।१।२५ ।

§ “व्यवस्थितविभावेयं, तेनेह न समवस्थितः” इति सिद्धान्तकौमुदी । पाणिनिः
६।१।२६ ।

१०५८ । पिञो ढघे न तो ग्रासे ।

(पिञः ५।, ढघे ७।, न १।१।, तः ६।, ग्रामे ७।) ।

पिञः परस्य तयोस्तस्य नः स्यात् ढघे, ग्रामे वाच्ये । सिनो
ग्रासः स्वयमेव । *

१०५९ । पूजो नाशे । (पूजः ५।, नाशे ७।) ।

पूजो नष्टः, अन्यत्र पूतः । †

१०६० । दुग्वो र्वश्च । (दुग्वोः ६।, र्वः १।, च १।१।) ।

आभ्यां तयोस्तस्य नः स्यात् तयो र्वश्च । † दूनः गूनः । ‡

१०६१ । व्रश्चेः कङ् च । (व्रश्चेः ६।, कङ् १।१।, च १।१।) ।

व्रश्चेस्तयो स्तस्य नः स्यात्, कङ् च । वृक्णः । §

* पिञ इति षोपदेश-निर्देशः । (५६९) षस्य स । पिञ न वसे. कश्चकर्त्तरि
क्तः, देवदत्तेन सौयमानो ग्रासः स्वयमेव सिनः वज्र इत्यर्थः, ग्रामः कृत्स्नः । ढघे
किं. सिनो ग्रामो देवदत्तेन । ग्रामे, किं. मितश्चौरः स्वयमेव । वा-ह्यमध्यवर्त्तिता-
देतदादीनां चतुर्णां नित्यता । “सिनोतेयामकर्मकर्त्तृकस्य” इति वार्तिकम् ।

† धातुनामनेकार्थत्वात्, नाशार्थ-पूज-धातो-स्तयोस्तस्य नः स्यात् । “पूजो विनाशे”
इति वार्तिकम् ।

‡ दु गतौ (दु द्वौऽनुतापे इत्यस्य तु न. तत्र दुत इति पदं), गु ङ भ्नौ, गु शि तु
विट्छगौ, इत्येतेषां यङ्गणं । दू गू इति दीर्घान्ताभ्यां क्तप्रत्ययेन पदनिर्वाहवि एतत्-
सूचकरणं ङस्त्वान्तयोर्दुग्वोः प्रयोगनिषेधार्थः । “दुग्वोर्दीर्घश्च” इति वार्तिकम् ।

§ (१५४) शङ्काज्जेति षङ्प्रतिवारणार्थमिह कङ्विधानं । कङ् इत् अन्त्यस्य
स्थाने । वृक्ण इति, व्रश्च केदे, क्त, (१०७१) नेम् ङीञीति इमो निषेधे. (६६१)
जिः, अनेन क्तस्थाने न, अस्य क, निमित्तस्यापाये नैमित्तिकस्याप्यपाय इति न्यायेन
तात्पर्यशस्य दन्त्यत्वे, (२१३) स्यादेः सो खोपः, (१०७) णत्वं । पाणिनि. पा२।३६,
वार्तिकश्च ।

१०६२ । क्लीघाचोन्दनदविन्दो वा ।

(क्ली—विन्दः ५। वा ॥१॥) ।

एभ्यस्तयो स्तस्य नः स्याद्वा । क्लीणः क्लीतः, घ्राणः घ्रातः, चाणः
चातः, उन्नः उन्नतः, नुन्नः नुन्नतः, विन्नः विन्नतः । *

१०६३ । क्षैशुष्पचो मकवः ।

(क्षैशुष्पचः ५।, म-क-वः १।) ।

एभ्यस्तयो स्तस्य म क व एते क्रमात् स्युः । चामः शुष्कः
पक्वः । †

१०६४ । प्रस्त्यो म वा, जिञ्च ।

* (प्र—स्त्यः ५।, म ॥१॥, वा ॥२॥, जिः १।, च ॥१॥) ।

प्रस्त्यस्तयो स्तस्य मः स्याद्वा, जिञ्च । प्रस्तीमः प्रस्तीतः ।
प्रात् किं, संस्थानः । ‡

* क्लीय घ्राण चाण उन्दय नदय विन्द च तस्मान् । क्ली नि लजे क्तः, वा
तस्थाने नः । † एव घ्राणस्य षष्ठे चैङ् पालने, क्तः । उन्द धी क्ते क्तः, (१०७१)
नेम डीप्थोति ईदित्वा न 'इम निधि, (५६७) नलोप' । नदी ज श प्रेरणे । धी
विद ङ् मीमांस । अत्र सूत्रे विन्द इत्यनेन रौघादिको विदधातुर्बोध्यते,—प्रमाणानि
यथा—(१) 'पाणिनिः (८।२।५६) "नृदि दीन्दवाघ्राङ्गोभ्यऽन्यतरस्याम्"—विद विचारणे
रौघादिक एव गृह्यते, इति भट्टीजिदीक्षितः । (२) भाष्य "वेत्तेषु विदितो निष्ठा
विद्यतेविन्न इत्यते । विन्नेविन्नश्च वित्तश्च भोगे वित्तश्च विन्दतेः ॥" (३) कातन्त्रम्
"क्लीघ्राचोन्दनदविन्दां वा ।" कृतसु ५२८ सूत्रम् । (४) संप्रसारम् "नृदीन्दविन्दिवाघ्रा-
ङ्गोभ्यो वा ।" 'विद विचारणे' । (५) संक्षिप्तसारः "उन्दोक्लीघ्राचाविन्नितनदा
वा ।" कदन्तपादे ५०० सूत्रम् । 'विनन्ताति निर्देशात् विद सत्तायामित्यस्य निधं
विन्नमिति' गोथीवन्दः ।

† क्षै चयं चामः, शुष्थौ लृ प्राप्ते शुक्, उभयत्र अकर्मकात्वात् (१०६३) कर्तरि
क्त । डु जो ष पञ्च पाके अन्तरङ्गवाटादौ (२११) कृङ्, ततः कस्य वः । पाणिनिः
८।२।५१—५३ ।

‡ अत्र वा-शब्दस्य मकारणैव सम्बन्धात् निर्णयः । स्थे संज्ञितौ ध्वनौ, प्रस्तीमः
प्रस्तीतः, (१०६६) अन्य-जे दीर्घः । संस्थान इति (१०५२) कस्य नः । एवं स्थान ।
पाणिनिः ८।२।५४, ६।१।२१ ।

१०६५ । निर्वाण भित्तर्ण वित्त फुल्लोत्फुल्ल
संफुल्ल प्रफुल्ल चीव कश्च परिक्रमोत्सावाः । (१०) ।

एते ज्ञान्ता निपात्यन्ते । निर्वाणः शान्तः निर्वाणं मुक्तिः,
भित्तं खण्डं, ऋणं विशोध्यं, वित्तं धनं वित्तः प्रतीतः, फुल्लो
विकसितः उत्फुल्लः संफुल्लः प्रफुल्लश्च, चीवो मत्तः, कश्चस्तनुः
परिक्रमश्च, उत्सावो नीरुजः । *

१०६६ । लुध वस पूजार्थोच्चागार्थार्थ-
लुभः क्षाम् । (लुध—लुभः ५१, ज्ञाः ६१, च १२१, इम् १२१) ।

एभ्यः परयो स्तयोः क्षाम् इम् स्यात् । लुधितः उधितः अक्षितः
लुभितः । गतो तु अक्तः । गार्थार्थे तु लुब्धः । †

* निपातो ज्ञार्थविशेषे इत्याह निर्वाणः शान्त इत्यादि । वा ल गमनहिंसयोः
निर्वाणः, अन्यत्र निर्वातः । भिदिर् धौ ल भिदि भित्तं, अन्यत्र भित्तं । अ गतो
स्रणं, अन्यत्र ऋतं सत्यं । विद् लृश्च प लौ लामि वित्तं, अन्यत्र वित्तं, विद् ल मतो वित्तः,
प्रत्यत्र विदितः । फुल्ल विकसने फुल्लादि-चतुष्टयं, केवलस्य उत्संपूर्वस्य च निपात-
नात् अन्यत्र सुफुल्लित इत्यादि । पाणिनी अनुपसर्गात् जि फला विसरणे इति फलधातोः
ज्ञानो निपातः, प्रफुल्ल इति रूपं तु फुल्ल विकसने इत्यस्य पचाद्यधि बोध्यम् । चीव
ऊ दपे चीवः, सोपसर्गात् प्रबोवितः । कश्चि यं काश्चै कश्चः, एवं परिक्रमः, अन्यत्र
परिक्रम्यितः । लावू ऊ शक्तौ उत्सावः, अन्यत्र प्रलासितः । पाणिनिः ८।२।५०,
५५, ५८—६०, वार्तिकश्च । “परिक्रम इति प्रादिसमासः” इति क्रमदीश्वरः ।

† पूजार्थेशसौ अथ चेति पूजार्थाश्च । गार्थ्यं (लिप्ता) अर्थो यस्य स गार्थार्थः,
† गार्थार्थः अगार्थार्थः, स चासौ लुभ चेति अगार्थार्थ-लुभ । ततः लुधयेत्यादि इत्ये
तस्मात् । ज्ञाः ज्ञाच् इत्यर्थः । लुध-वसो-रौदिस्त्रात्, अथः उदित्त्वेन (११७२) ज्ञाचो
वेसले लुभश्च (६०६) वेसले (१०७१) नेम् जीञ्चैति निवेधान्, इमोऽप्राप्तौ विधिरयं ।
उधित इति (६६१) जिः । अक्षित इति पूजार्थत्वात् (५६८) न नलोपः । लुभित-
इति लुभ विमोहने । अक्त इति (५६७) न-लोपः, (२११) कृञ् । लुब्ध इति लुब्ध
इगोर्ध्वे, (५७५) त-स्थाने ध, (६४) भ-स्थाने व । ज्ञाचलु लुधिला उधिला अक्षिला,
लुभिला लोभिला (८१८) वा कित्त्वं । पाणिनिः ७।२।५२—५४ ।

१०६७ । पू क्लिष वम जप व्याश्वस स्तयो-
र्वा । (पू—व्याश्वसः ५१, तयोः ६॥, वा । ११) ।

एभ्यस्तयोरिम् स्याद्वा । *

१०६८ । पू शी घृष मिद क्षिद खिद
क्षमार्थमृषां सेमो र्णुः । (पू—घृषां ६॥, सेमोः ७॥, णः ११) ।

एषां णुः स्यात् तयोः सेमोः । पवितः पूतः, क्लिषितः क्लिष्टः,
वमितः वान्तः, जपितः जप्तः, विश्वमितः विश्वस्तः, आश्वसितः
आश्वस्तः । शयितं धर्षितं मेदितं खेदितं खेदितं मर्षितं ।
क्षमार्थः किं, अपमृषितं वाक्यं । †

१०६९ । भावादित्ठे वोदुड्ढे ऽव्वतः ।

(भाव-आदिठे अ, वा । ११, उत्-उडः ६१, अप-वतः ६१) ।

विहिताप उदुड्ढो भावादित्ठयो र्णुं र्वा स्यात् तयोः सेमोः ।

द्योतितं द्युतितं तैन । ‡ अनपस्तु क्षुधितं । §

* विश्व आश्व ताभ्यां ऋष व्याश्वस, पूष क्लिषश्च वमश्च जपश्च व्याश्वस च तस्मात् ।
पू-घातो-रुवर्णान्तात् (१०५२) निषेधे, क्लिषघातो-रुदित्वाद्धमलेन (१०७१) नेम्डो-
न्नीति निषेधे, वमादीनां (५५४) नित्यप्राप्तौ विभाषितं । पाणिनिः ७।१।५०, ५१ ।
वमजपव्याश्वसामिभिविकल्पः चन्द्रवर्द्धमानमतानुसारेण ; “पाणिनीयास्तु ‘पूङ्गश्’ इति
सूत्रे चकारस्थानुक्तसमुच्चयार्थत्वेन साधयन्ति” इति गोपीचन्द्रः ।

† क्षमार्थस्यासौ ख्व चेति क्षमार्थे-ख्व, ततः पूष शीघ्र घृषश्च मिदश्च क्षिदश्च खिदश्च
क्षमार्थे-ख्व च तेषां । इमा सङ्घ वृत्ते यौ तौ सेमौ तयोः । पवित इत्यादि, पूष्येण
इम्, अनेन युजः । क्लिष्ट इति (१५४) षङ् । वान्त इति (१०३८) दीर्घः । शयित-
मित्यादीनि अस्मादाह्वर्यानि । घृष जि प्रागल्भ्ये, जौ-र्मिषा खेदे, खिद जि भोषे,
खिदा जि खेदेने, एषां चतुर्णां (१०७२) इम्पत्ते, युजः । मवितं (५५४) इम् ।
अपमृषितं निन्दितमित्यर्थः । पाणिनिः १।२।१८, १०, १९ ।

‡ आदिठं क्रियारम्भः । भावश्च आदिठश्च तद्धिन् । उत् उड् यस् स तस् ।
अप विद्यतेऽस्य अक्ष्वान् तस् इति उदुड्ढो विशेषणं । उतौ विहिताप इति, विहितः

१०७० । लोपो ज्ञेः । (लोपः ११, ज्ञेः ६१) ।

जे लोपः स्यात् तयोः सेमोः । भावितः भावितवान् । *

१०७१ । नेम् डौश्चौर्द्वेमेो ऽपत्यनेकाञ्-
निष्कुषः । (न।१, इम।१, डौ-श्च-ईदित्-वेमः ५१, अ-पति-चनेकाच् निष्कुषः ५१) ।

डीनः शूनः दीमः गूढः रुतः ततः । पत्यादेस्तु पतितः दरि-
द्रितः निष्कुषितः । †

१०७२ । आदितः । (आदितः ५१) ।

कृतः अप् यस्मात् स तस्य, भूदिरदादिष्वेत्यर्थः । अदादेः शपोऽस्यायिलेऽपि (६७०)
तद्विधानमेतदर्थं । द्युत ऊ वल् दीमौ भावे क्तः, (५५४) इम्, अनेन वा गुणः । अदादेः
रोदितं रुदितमिति । आदिदे तु, (१०८२) घेचादिदे क्त इति कर्त्तरि क्ते, द्योतितः
द्युतित इत्यादि । भावदादिभ्या-मन्यस्य तु क्षुध यो क्षुधि क्षुधितमित्यादि । सेमोः किं,
दुग्धं गुप्तं । पाणिनिः १।२।२१, भाष्यम् ।

* (६४१) इमि जिलोपनिवेधादिह विधानं । भावित इति भू-जि, भावि-क्त,
(५५४) इम्, जिलोपः । पाणिनिः ६।४।५२ ।

† ईत् इत् यस्य स ईदित् । वा इम् येभ्यस्ते वेमः, येन कोनापि विकल्पितेन
इत्यर्थः । डौश्च श्व ईदित्य वेमयेति तस्मात् । पतिश्च अनेकाञ्च निष्कुष च ते, न
विद्यमाने ते यत्र सोऽपत्यनेकाञ्चनिष्कुष तस्मात् । डीन इति औ डौ ऊ य नभोगतौ,
अनेन इमनिवेधे, औदिस्वात् (१०५२) क्त स्थाने न । शुन इति ट् औ श्व इर्
गतिष्ठोः, क्तः, (६६१) जिः, (१०३६) जेदीर्घः, पूर्व्ववत् त-स्थाने न । दीपो ज्य च
दीपने, दीमः, (१०७१) ईदिस्वादिमनिवेधः, एवं चितौ संज्ञाने चित्तमित्यादि । गूढ
अ संवृत्तौ, गूढः, रु ल धनौ, रुतः, उभयत्र (५७३) वेमत्वात् (१०७१) इमनिवेधः,
गूढ इत्यत्र च (१०५) इस्थाने ढ, (५७५) त-स्थाने घ, (४७) घस्त्वं ढः, (७७) ढलोपः
पूर्व्वस्य दीर्घश्च । तन दु ज् विस्तृतौ, (११७२) पूजिपदित इति (८१०) असञ्ज इति च
वेमत्वात् (१०७१) इमनिवेधः, (६७६) अम्लोपः । एवं सट्—सोटः (६०६)
वेमत्वात् । नृत—नृत्तः, (७३८) वेमत्वात् । पतितः दरिद्रितः उभयत्र (८१०)
असञ्जयति, निष्कुषितः इति (५७३) वेमूदिदिति वेमलेऽपि, अत्र वर्जनादिम् । पाणिनिः
७।१।१४, १५, ४७, भाष्यम् । सुपधौ 'डौ'चातुर्दृश्यते ।

आकारितस्तयो रिम् न स्यात् । मिन्नः, मिन्नवान् । *

१०७३ । भावादिढे वा । (भाव-आदिढे वा, वा । १।)

मिन्नं मेदितं तेन । प्रमिन्नः प्रमेदितः सः । †

१०७४ । शके ढे । (शकेः ५।, ढे वा ।)

शक्तितोऽर्चितुं शिवस्तेन, शक्तः । ‡

१०७५ । क्षुब्ध वाढ स्वान्त ध्वान्त फ्राण्ट
कष्ट धुष्ट लग्न स्लिष्ट विरिग्न धृष्ट विशस्त परिष्टढ
दृढं शृत वृत्ताभ्यर्णाः । (१॥)

एते ज्ञान्ता निपात्यन्ते । क्षुब्धो मयः, वाढं भृगं, स्वान्तं मनः, ध्वान्तं तमः, फ्राण्टं कषायभेदः, कष्टं कच्छं, धुष्टं शब्दितं, लग्नं सक्तं, स्लिष्टं अस्पष्टं, विरिग्नः स्वरः, धृष्टः प्रगल्भः, विशस्तश्च, परिष्टढः प्रभुः, दृढो बली, शृतं पक्वं, वृत्तो गुणश्लाघेण, अभ्यर्णं समीपं । §

* आत् इत् यस्य स तस्मात् । इर् मिद्या खेष्टे, कर्त्तरि क्तः, (१०५२) क्त स्थाने न, पूर्वस्य दस्य च न, मिन्नः, एवं क्तवतुः मिन्नवान् । पाणिनिः ७।२।१६ ।

† आदिभूतं ढे, क्रियारम्भ इति यावत् । भावश्च आदिढश्च तत्तच्छिन् । आकारितो धो भावे आदिकर्मणि च विहितस्य क्तस्य इम् न स्यात् । भावादिढयोः क्तवतो-रसम्भवान् केवलं लक्ष्येत्यर्थः । मिन्नमिति भावे क्तः, पक्षे इम्, (१०६८) पूर्येति गुणः मेदितं । एवं प्रमिन्नः इति (१०८२) क्रियारम्भे कर्त्तरि क्तः, प्रशब्देन चारम्भो द्योत्यते । खेष्टं कर्तुमारम्भवानित्यर्थः । पाणिनिः ७।२।१७ ।

‡ शक धातोः कर्मणि विहितस्य क्तस्य इम् न स्यात् । ढे इति किं, तेन शक्तं, स शक्तः, अथ कदिस्त्विति, (१०७१) नेम् औच्येति इम्निविधः । “शक्तं सकर्मकः” इति कप्तदोषः ।

§ शुभ ऊ ल सञ्चलने, ताः क्षुब्धः, मन्यो मन्यनदस्यः, अन्वय क्षुभितः । वाङ ऊ

१०७६ । नेम् संनिव्यर्हः ।

(न ११, इम् ११, सं नि-वि-अर्हः ५।) ।

संनिविपूर्वा-दहतिस्तयोरिम् न स्यात् । समर्षः न्यर्षः व्यर्षः ।*

१०७७ । वा रुषाम हृष त्वर संघुषास्वनः ।

(वा ११, रुष-अम-हृष-त्वर-संघुष-आस्वनः ५।) ।

एभ्यस्तयोरिम् न स्याद्वा । रुष्टः रुषितः, आन्तः अमितः,
हृष्टः हृषितः, तूर्णः त्वरितः, संघुष्टं संघुषितं, आस्वान्तं आस्व-
नितं । †

यवे, वाटं भृशं, अन्यत्र वाहितं । स्वन एव शब्दे स्वान्तं मनः, अन्यत्र स्वनितं । ध्वन
मि एव रवे ध्वान्तं, अन्यत्र ध्वनितं । फण एव निस्तेहे, जिः, ततः क्तः फाण्टं कषाय-
विशेषः, (फाण्टमनायाससाध्यमिति पाणिनिः), अन्यत्र फाणितं । कष वधे कष्टं कृक्,
(कृच्छगङ्गयोः कष इति पाणिनिः), अन्यत्र कषित । घुष किं विशब्दे घुष्टं शब्दितं,
(घुषिरविशब्दे इति तु पाणिनिः, घुषिः प्रतिज्ञायामिति तु कमदीश्वरः), अन्यत्र घुषित ।
लग्न स सङ्गे लग्नं सक्तं, अन्यत्र लग्नितं । स्तब्ध किं देश्योक्तौ स्निष्टं अस्त्यष्टं, अन्यत्र
स्तब्धितं । रेभ उ शब्दे विरिभ्यः स्वरः, अन्यत्र विरिभितं । जि घृषा न प्रागल्भ्ये
घृष्टः प्रगल्भः, अन्यत्र धर्षितं । (१०७२) आदित इति इमन्निषेधे पदसिद्धावपि,
(१०७३) भावादिते वेति पाक्षिकस्य इमो निषेधार्थं निपातनं । शस उ वधे विशशः
प्रगल्भः, अन्यत्र विशशितः । अत्र (१०७१) नेम् डीञीति इमन्निषेधेऽपि, प्रगल्भादन्यत्र
इमपातार्थं निपातनं । हृदि हृदि च हृडौ, परिवृद्धः प्रभुः, हृडौ बली, (हृदः
स्थूलबलयोरिति पाणिनिः), अन्यत्र परिवृद्धितं हृदितं । आ ल् म पाके केवलस्य
कान्तस्य च श्रुतं पक्वं, एतच्च चौरै हृषिषि च वाच्ये णिपातितं, अन्यत्र आणः श्रुपितः ।
इत उ व ल वृत्तने इतः अधीतः गुणो गत्यविशेषः, (शिजन्तहतधातुरेकीकः पाणिनिना,
णिलुक् च), अन्यत्र वर्धितः । अर्हं पीडायां, समीपादन्यत्र अभ्यर्हितः । पाणिनिः
७।१।१८—२१, २५, २६, २७ ।

* समर्षः इत्यादि, अर्हं पीडायां, अनेन इमन्निषेधः, (१०५२) तस्य दस्य च न,
एवं समर्षवानित्यादि । एभ्यः किं, अर्हितः प्रार्हित इत्यादि । पाणिनिः ७।१।२४ ।

† रुषश्च अमश्च हृषश्च त्वरश्च संघुषश्च आस्वनश्च तस्यात् । रुष्ट इत्यादि, रुष्येर्जि
क्षुधि, अम यतो भजने शब्दे अमक् रोगे, हृष्यु इर्तुष्टौ, जि त्वरा अङ् स्यदे, घुष

१०७८ । दान्त शान्त पूर्ण दस्त स्पष्ट च्छन्न
ज्ञप्ता वा । (दान्त-ज्ञप्ताः १३, वा ११) ।

एते ज्ञान्ताः ज्ञान्ता निपात्यन्ते वा । पक्षे दमितः शमितः
पूरितः दासितः स्थाशितः ह्लादितः ज्ञपितः । *

१०७९ । स्फायः स्फी वा । (स्फायः ६१, स्फी ११, वा ११) ।

स्फीतः स्फीतवान्, स्फातः स्फातवान् । †

१०८० । प्यायोऽग्रेः प्यस्वाङ्गे तु वा ।

(प्यायः ६१, अग्रेः ६१, यौ ११, प्यस्वाङ्गे ७, तु ११, वा ११) ।

अग्रेः प्यायः पी स्यात्, स्वाङ्गादन्यत्र तु वा तयोः । पीनं मुखं,
प्यानः पीनः स्नेदः । ‡

किं इत् इतो, स्वन ण शब्दे, एभ्यः क्त-क्तवत्प्रत्यययोः वा इमनिषेधः । शान्त इति, आशान्तं इति च (१०३८) अमुङ् इति दीर्घः । तूर्णं इति (१०३९) खिर्वति कट्, (१०५२) क्त्ये न. णत्वञ्च । अत्र रूप धातोः (६०६) वेमसङ्कति, ह्रस्व धातोः (११७२) पूर्क्तिश्रुति वेमत्वे, (१०७१) नेम् डौश्चैति निषेधादप्राप्तौ, अन्त्येषाञ्च (५५४) वचोऽरस्येति नित्यप्राप्तौ विभाषा । पाणिनिः ७।२।२८, २९ । “ह्रष्टं ह्रितं लोम” इति पाणिनिः, “विहितपतिघातयोश्च” इति वार्त्तिकम् । ह्रस्व-तुष्टौ इट् । इति सिद्धान्तकौमुदी ।

* दस्त-शसु भिर्यं शमे, प्रेरणार्थे, (७७७) औ, कर्माणि क्तौ (१०३८) दान्तः शान्तः इति, पक्षे (७९८) ऋत्वे, (५५४) इमि, (१०७०) जेलोपे दमितः शमितः इति च । एवं पूरौ च पूर्त्ता-पूर्णः, पक्षे (५५४) इम्, (१०७०) जेलोपे, पूरितः । दस्तु इत् चतुष्पक्षे दस्तः, पक्षे दासितः । स्थग्न अ गत्य-वाचयोः, स्पष्टः, पक्षे स्थाशितः । ह्लाद किं संहती, स्वाङ्गे औ ह्रस्वः, पक्षे ह्लादितः । ज्ञप क्तं तु ज्ञप्तौ-ज्ञप्तः, पक्षे ज्ञापितः । पाणिनिः ७।२।२७ ।

† स्फायतेः स्फी वा स्यात् तयोः । स्फायौ ऊ ह्रस्वौ, ईदित्वात् (१०७१) इम्-निषेधे, स्फी-चादेशः, पक्षे (६४२) य-लोपः । पाणिनिः ६।१।२२, भाष्यञ्च ।

‡ पीनमिति, ओ प्यायौ ऊ ह्रस्वौ, क्तः, (१०७१) ईदित्वादिमनिषेधे, ओदित्वात् (१०५२) तस्य न । अग्रेः किं, प्रप्यानं मुखं, (६४२) य-लोपः । प्यस्वाङ्गे तु प्यानः पीनः स्नेदः, स्नेदस्य स्वाङ्गभिन्नत्वं (२६५) सूत्रे द्रष्टव्यं । पाणिनिः ६।१।२८, भाष्यञ्च ।

१०८१ । आङीऽन्मूधसोः । (आङः ५।, अन्मूधसोः ७॥)

आङः परस्य व्यायः पी स्यात् तयोः, अन्मूधसोः । आपीनोऽन्मूधः, आपीनमूधः । *

१०८२ । ह्लादेः खः क्षौ च ।

(ह्लादेः ६।, खः १।, क्षौ ७।, च १।) ।

ह्लादेः खः स्यात् तयोः क्षौ च । प्रह्वन्नः । †

१०८३ । दो-षो-मा-स्यां डि-स्थणौ ।

(दो - स्यां ६॥, डिः १।, ति ७।, अणौ ७।) । . .

एषां डिः स्यादणौ तकारे । दितः सितः मितः स्थितः । ‡

१०८४ । छाशो वर् । (छा-शोः ६॥, वा १।) ।

क्षितः कृतः, गितः शातः । §

१०८५ । शो व्रते नित्यं । (शः ६।, व्रते ७, नित्यं १।) ।

संश्रितं व्रतं । ¶

* अन्मूधः कूपः, कूधः गुवादेः क्षणः, एतयोर्धोऽर्थोरित्यर्थः । (६।१२८) सूत्रे वार्तिकम् ।
† प्रह्वन्न इति, ह्लादौ ङ सोदने, कर्त्तरि णः, (१०७१) इमनिषेधे, अनेन ऋक्षे दान्तात् (१०५२) तस्य दस्य च न । क्षौ प्रह्वन्निरिति । पाणिनिः ६।४।६५ ।

‡ दो य छेदे, षो य शाशे (धोपदेशनिर्देशः), मा इति मा स्वरूपं, तेन मे ङ प्रतिदाने, मा ङ लि शब्दे, मा ल च माने, मा ङ य च माने इत्येतेषां यङ्गं । जि ङा गतिनिष्ठौ । एवं दितवान् दितिः दिस्वा । अणौ किं, दाता दातुं दाव-मित्यादि । पाणिनिः ७।४।४० ।

§ छाशो ङिः छाशा अणौ तकारे । क्षौ य लूनी, शो य निशाने, (६०८) षोस्थाने चा, ततः डिः । अणौ किं काचं । पाणिनिः ७।४।४१ ।

¶ शो य निशाने इत्यस्य नित्यं डिः स्यात् अणौ तकारे । व्रते वाच्ये तत्त्वैव प्रयोगः । “व्रतेरित्यं व्रते नित्यम्” इति वार्तिकम् ।

१०८६ । धाञो हिः । (धाञः ६१, हिः ११) ।

धाञो हिः स्यादणौ ते परे । हितः । *

१०८७ । चरफलोऽदुः । (चर-फलः ६१, चत् ११, उः ११) ।

अनयोरकार उः स्यादणौ ते । प्रफुल्लतः । †

१०८८ । दद् दोऽधः । (दत् ११, दः ६१, अधः ६१) ।

दासंज्ञकस्य धावर्जस्य दत् स्यात् अणौ ते । दत्तः । अधः किं, धीतः । ‡

१०८९ । ग्यचस्त वा । (गि-चचः ५१, त ११, वा ११) ।

गेरचः परस्याधो दासंज्ञकस्य वा तः स्यादणौ ते । प्रत्तः प्रदत्तः । §

* हिषमृता विद्धेऽपि धाञो निवारणार्थः । एवं हितवान्, हितिः, हित्वा, हिविर्म । धाञः किं, घेट-धीतः । पाणिनिः ७।४।४२ ।

† चर गमने इत्यस्यात् क्तत्वात्तोः क्ताचच, (५५४) वसोऽरस्येतीमि अव्यवहित-तकाराभावादुकाराभावे चरितः चरितवान् चरित्वा इति भविता । तौ तु (१०३२) ह्रस्वत्तेरितौमिनिषेधे अनेन अकारस्य उकारे, (२२८) दीर्घे चूर्तिरिति । अि फला भिदि, (१०७२) इमिनिषेधे, अनेन अकारस्य उकारे प्रफुल्लतः । एवं फुल्लतवान्, फुल्लतिः । पाणिनिः ७।४।८८ ।

‡ दा ख खून्, दा तु दाने, दु दा अ लि च, दे ऊ पाजने इति चतुर्णां दत्तः, एवं दत्तवान् दत्तिः दत्त्वा । दु दा अ लि दाने इत्यस्य दक्षिममिति च । दासंज्ञकेति कथनात् दैवधातोः दातमिति । धीत इति घेट पाने इत्यस्य, (६१२) ङी-पादेशः । पाणिनिः ७।४।४६ ।

§ चचः किं, घेट पाने इत्यस्य प्रधीतः । चचः किं, निर्द्धत इत्यादि । पाणिनिः ७।४।४७ ।

१०८० । घौ दा-ते गौचः । (घं: ११, दा-ते ७, गौचः ६१)।

नीत्तं । इचः किं, प्रत्तं । *

१०८१ । जग्धाऽदो यपि च ।

(जग्धः ११, अदः ६१, यपि ७, च ११) ।

अदो जग्धः स्यात् अणौ ते यपि च । जग्धं । †

१०८२ । घे चादिठे क्तः । (घे ७, च ११, चादिठे ७, क्तः ११)।

आदिठे विहितः क्तो घे स्यात् ढभावयोश्च । प्रकृतः कटं • सः,
प्रकृतः कटस्तेन । (१०५१) चेर्घ इति प्रचीणः सः । • प्रचीणं
प्रचितं तेन, चीणः चितोऽयं तपस्वी, चीणायुः चितायुः
शत्रुः । ‡

* बाह्यमभ्यवर्तितात् एतदादीनामष्टानां नित्यत्वं । गेरिषो घं स्यात् दा-स्थान-
जाते तकारे परे । नोत्तमिति पूर्व्वेण दास्थाने तकारे अनेन नि इत्यस्य दीर्घः ।
एवं नीत्तिः परोत्तं अन्तमित्यादि । पाणिनिः ६।१।१२४ ।

† क्रियापदत्वेनैव प्रयुज्यमानस्य अदधातो जग्धादेश इत्यर्थः, तेन पितृवत्पुलादी
छट् अत्रमिति भविता । जग्धमिति भवितुमित्यर्थः, जग्धादेशे, (५७५) तस्य घः,
(६४) पूर्व्वधस्य द । यपि प्रजग्धा । [पाणिनिमते * तु (८१४६५) कुरीकुरीति
सूत्रेण धलोपे क्तादौ जग्ध इत्यादि रूपम् ।] क्ताचि परे आदौ जग्धादेशे पश्चात् यपि कृते
सिद्धेऽपि, अत्र यपौति यद्वणं, क्ताचः स्थाने यवादेशात् प्राक् प्रकृतेः किमपि कार्यं न
स्यादिति सूचनार्थं, तेन विसृच्यत्यादौ न कुङ् (२११), प्रविश्यत्यादौ न वङ् (१५४),
प्रवृक्ष्यत्यादौ न घङ् (२३७), प्रलिख्यत्यादौ न ढ (१७५), आपृष्य प्रदीव्यत्यत्र च
न श-कटौ (८१४) । पाणिनिः १।४।३६ ।

‡ आदिभूतं ढं कर्म (क्रिया), आदिढं आदिक्रिया, क्रियारम्भ इति यावत् । स
कटं प्रकृतं कर्तृमारब्धवान्, तेन कटः प्रकृतः कर्तृमारब्ध इत्यर्थः । प्रचीण इति
अनेन कर्त्तृरि क्तः, अकर्मकत्वात् नित्यं दीर्घः, श्री इति दीर्घात्मात् (१०५१) तस्थाने
नः, (१०७) णत्वं । प्रचीणं प्रवितमित्यादि भावदेवाक्रोशेषु क्रमेणोदाहरणानि ।
पाणिनिः १।४।७१ ।

१०८३ । गत्यर्थाद् शी स्यात् वस जन ज
क्षिप रुहः । (५१) ।

एभ्यो वे क्तः स्यात् ढभावयोश्च । गङ्गां गतः कृष्णं प्राप्तः,
ग्रथितः, शेषमधिश्रयितो विष्णुः, वैकुण्ठमधिष्ठितः, शिवमुपा-
सितः, हरिदिनमुपोषितः, राममनुजातोऽप्युतः, विश्वमनुजी-
र्णोऽनन्तः, लक्ष्मीमाश्लिष्टो मुकुन्दः, गरुडमधिरुंढो गोविन्दः । *

१०८४ । धौव्यगत्यदनार्थात् डे च ।

(धौव्य-गति-अदनार्थात् ५१, डे ७, च ११) ।

निश्चलार्थात् गत्यर्थात् भोजनार्थाच्च क्तो डे स्यात् ढभावे चे च ।

* नास्ति ढं येषां ते ष्टाः । गत्यर्थाच्च अदाश्च शीश्च स्याच्च आसच्च 'वसञ्च जनश्च
जृषश्च क्षिपश्च रुहश्च च ततस्मात् । घे, च, क्तः, इति त्रयमनुवर्तते । परसूत्रेणैव
सिद्धे अत्र गत्यर्थेयङ्णं, गत्यर्थ-प्राप्त्यर्थयोरेक्यात् द्वाभ्यां कर्तरि क्तः स्यात्, परसूत्रे तु
केवलं गत्यर्थादेव अतु प्राप्त्यर्थादिति ज्ञापनाये । शीस्वादीनामकर्म्यकलादेव प्राप्तौ पुन-
र्यङ्णं, येन केनापि सकर्म्यकलेऽपि कर्तरि क्त-प्राप्त्यर्थे । गत इति (६७६) अम्भोपः ।
सर्वे गत्यर्थाः ज्ञानार्थाः प्राप्त्यर्थाश्चेति वचनात् प्राप्त इति गत्यर्थेलादेव कर्तरि क्तः । एवं
लब्ध इत्यपि । श्रयित इति अटलात् कर्तरि क्तः, (१०६८) गुणः । अधिश्रयित
इत्यस्य शेषमिति, अधिष्ठित इत्यस्य वैकुण्ठमिति च, अधिकरणे (२८१) कर्म्यत्वं ।
अधिष्ठित इति (१०८३) ङिः । उपोषित इति आराधनार्थेलात् सकर्म्यकत्वं, एवं
धौव्यमव्यासित इत्यादावधिकरणस्य कर्म्यत्वेऽपि कर्तरि क्तः । उपोषित इत्यस्य हरि-
दिनमिति (२८२) कर्म्यत्वेऽपि कर्तरि क्तः, (१०६६) इम्, (६६१) जिः । अनुजातः
अनुजीर्णः इति अनुपूर्वकयोरेतयोः सकर्म्यकत्वं, यस्य षष्ठाज्जननादि तदेव कर्म्यं । जात
इति (१०७१) इस्मिन्नेवे, (६५५) क्ता । जीर्ण इति (१०५३) इन्निवेधे, (६२८)
इर्. (२२८) दीर्घः । आश्लिष्टः अधिरुह इति च सकर्म्यकलेऽपि कर्तरि क्तः । रुंढ
इति (१०५) इत्य ढः, (५०५) नस्य ष, (४७) षस्य ढ, (७७) ढभोपः पूर्वदीर्घश्च ।
पाणिनिः १।४।७२ ।

सुकुन्दस्यासितमिदं-मिदं यातं रमापतेः ।

भुक्तमेतदनन्तस्येत्युगोप्यो दिदृक्षवः ॥ *

१०८५ । शार्ङ्गेच्छार्थं जीच्छीलादेः सति ।

([शा-अर्था इच्छा]-अर्थ-जि-इत्-शीलादेः ५।, सति ७) ।

एभ्यो वर्त्तमाने ऋः स्यात् तेषु । विदितः, पूजितः, वाञ्छितः,
इदः, शीलितः,—यिवोऽनुवर्त्तते । †

* भुवो नियुक्तः । भुवस्य भावा भ्रौव्यः, भ्रौव्यस्य गतिश्च अदनश्च समाहारे तत् अर्थो यस्य स तस्मात् । छे अतिकरणे, चकारात् छे भावे से च । सुकुन्दस्यति । सुकुन्दस्य कृष्णस्य इदं (कृष्णं) आसितं, आस ऊ ल उपवशने, निश्चलार्थेवादधिकरणे ऋः, इदमिति अधिकरणमुक्तं । रमापतेः कृष्णस्य इदं (कृष्णं) यातं, या ल गतो अधिकरणे ऋः, इद-मित्यधिकरणमुक्तं । अनन्तस्य कृष्णस्य एतत् (तदन्तत्वं) भुक्तं, भुज धो वाण-भजयोः अधि-करणे ऋः, एतदित्यधिकरणमुक्तं । (सुकुन्दं) दिदृक्षवो गोप्यः इति क्तु । सर्व्वेव (३०६) कामुकेति कर्त्तरि षष्ठी । कर्मणि वाच्ये यथा—सुकुन्देन पीठमध्यासितं, मथुरा यात्र्य-यात्रिकात्रं मुक्तं । भाववाच्ये—सुकुन्देन आसितं, यातं, भुक्तमिति । कर्त्तरि वाच्ये—सुकुन्दः पीठे असितः, मथुरां यातः, यात्रिकात्रं भुक्त इत्यादि । पाणिनिः ३।३।७६ ।

† शा-ज्ञानं, शाश्वः अर्था च इच्छा च शार्ङ्गेच्छाः अर्थो येषां ते शार्ङ्गेच्छार्थाः । जिरित् यस्य स जित् । शील (धातुः) अदि र्यस्य स शीलादिः । ततः शार्ङ्गेच्छा-र्थं च जीश्च शीलादिश्चित्, तस्मात् । सति वर्त्तमानकारणे, अतीतेऽपि इति वक्तव्यम् । एतत् सूत्रं कालमानविधायकं, कर्मणि-वाच्ये तु यथासम्भवं स्यादित्यर्थः । विदितं ज्ञाने विदिता ज्ञायते इत्यर्थः । पूज क पूजे, पूजितः (१०७०) जितोपः, पूज्यते इत्यर्थः । वाञ्छितं कामे वाञ्छितः वाञ्छित इत्यर्थः । एषु कर्मणि ऋः । जि इक्षी ष ऊ युती, अकर्मण्यत्वात् (१०८१) कर्त्तरि ऋः, (१०७१) इम्-निषेधः, (५६७) न-लोपः, (५७५) तस्य ध, (६४) पूर्व्व-धश्च द ;—इदः द्योतते इत्यर्थः । जि शील समाधी, कर्मणि ऋः शीलितः, ध्यायते इत्यर्थः । आदिशब्दात् जि रण-पालने रक्षितः इत्यादि । गणपाठे शीलादयोऽपि जिकारसमुत्पन्नाः । तद्वयथा—शीलितो रक्षितः आन्तः अकृष्टो लुप्त इत्यपि । इदं च रक्षितयोर्भावविभक्त्या हत इत्यपि ॥ इदं तु टी तया क्रान्तस्तयोर्भो संयतोऽयती । कटं भविष्यतीत्यादिरुचताः पूर्व्ववत् स्मृताः ॥ पाणिनिः ३।२।१८७, १८८, चकारात् शीलादि ।

१०६६ । ठी-प-म-वत् कसु-कानौ ।

(ठी-प-म-वत् ११४, कसु-कानौ १११) ।

धीरेती क्रमात् व्याः प-म-वत् स्तः ।

बभज्वान्, जजागर्वान् जजाग्यवान्, दुद्यूवान् दिदिवान्,
विविश्चान् विविच्छान् । *

१०६७ । वसो वसेकाज्जिनात् इम् ।

(वसोः ६१, वस-एकाच्-ञ-इ-न-आत् ५१, इम् १११)

वस एकाचो ऽर्त्ते रिन् आदन्ताच्च वसो रिम् स्यात्, नान्यतः ।
जक्षिवान् आदिवान् आरिवान् ईयिवान् ददिवान् । †

* ठी-प-मे इव ठी-प-म-वत्, तेन अतीति काले कर्त्तरि वाच्ये परस्मैपदित्यः कसुः, आत्मनेपदित्यः कानः, उभयपदित्यौ इव स्यात् ; कर्माणि मावे च वाच्ये कानः स्यादित्यर्थः । कसु-कानयोः क इत् अगुणार्थः, उकारः (२५७) ईवर्थः । बभज्वानिति भन्ज-कसुः, (५६७) न-लोपः, (५५८, ५६४) हिलादि, बभज्वस् शब्दः, ततः िसः, (१६२) उदित्वात् गुप्. नमन्तत्वात् (१६४) दीर्घः, (१६३) स्यान्तलुप् । एवं स्त्रियां (२५७) उदित्वादीप्, (१२६) वस् उः, बभजुषी । जाग्य-कसुः, हिलादि, (६६६) वा गुणः, जजागर्वान् जजाग्यवान् । दिव-कसुः, (८१४) वस्थाने कट्. हिलादि, दुद्यूवान्, पचे (६४२) वलोपे दिदिवान् । एवं विच्छ-कसुः, (८१४) कस्थाने वा झ, विविश्चान् विविच्छान् । पाणिनिः ३।२।१०६, १०७ ।

† वस च एकाच् ऋच इन् च आच् तस्मात् । वसः प्रथक् यङ्गान् एकाच् इति द्विले जतेऽपि य एकाच् स एव यास्तः । एतेभ्य एव धातुभ्यो वसु-स्थाने इम् नान्यतः इति नियमः । जक्षिवानिति अद-कसुः, (६७४) व्या वेति घसादेशे, अनेन इमि, हिलादी, (२३०) उङ्-लोपे, (६४) घस क, (१११) पलं । पचे चदी द्विले, (५६४) दस्य लोपे, सन्धौ, एकाच्त्वादिम, आदिवान् । एवं यज-कसुः, (६५१, ६६१) खे भूलस्यापि जिः, एकाच्त्वादिम् ईयिवान्, वस जक्षिवान् । एवं (५७६) तृफलिति खे लोपे पेषिवान् भेजिवान् इत्यादि । ऋ-कसुः, द्विलं, (५५६) खे ऋकारस्य च, (६१५) मूलस्य गुणः, ततः सन्धिः, आरिवान् । इम गतो, कसुः, द्विल, (६८३) खर्दीर्घे, (६८१) मूलस्य यकारः ईयिवान् । द-कसुः, हिलादि, (७०१) द्राघोरिति आलोप. ददिवान् । पाणिनि. ७।२।६७ ।

१०६८ । ज्ञन-गम-दृश-विश-विन्दो वा ।

(ज्ञन—विन्दः ५।, वा १।) ।

एभ्यो वसो रिम् स्याद्वा । * जघ्नवान् जघन्वान्, जग्मिवान्
जगन्वान्, ददृशिवान् ददृश्वान्, विविशिवान् विविश्वान्, विवि-
दिवान् विविद्वान् । †

१०६९ । * दाश्वान् साह्वान् मीढ्वान् । (११॥) ।

एते वसन्ता निपात्यन्ते । ‡

चक्राणः, जजागराणः जजाग्राणः, अनूचानः । §

११०० । की-प-म-वत् शठ-शानौ ।

(की-प-म-वत् १॥, शठ शानौ १॥) ।

धोरेती क्रमात् क्वाः प-म-वत् स्तः । पचन् । §

* जघ्न-कसुः, दम्, दिवादि, (२३०) उङ्गलोपः. (१८६) कस्य घ, जघ्नवान् । पत्ते,
(६७६) हनो हस्य घः, जघन्वान् । गम कसुः, उङ्गलोपे जग्मिवान्, मृजे (१०२)
मस्थाने न, जगन्वान् । दृश-कसुः, ददृशिवान्, पत्ते ददृश्वान् । एवं विश-कसुः,
विदृ लृ श प ओ लामे विद कसुः, वेत्तेषु विविद्वान् । पाणिनिः ७।२।६८. वार्तिकश्च ।

† दाश्र उ दाने, तालैव्यान्ः. दन्वान् इति केचित् । सङ्ग ज उ शतो । मिहो
सेचने । एतेभ्यः कसुः । पाणिनिः ६।१।१२ ।

‡ कानमुदाहरति, कृज धातोः कर्तरि कर्मणि वा कानः । जाग्रधातोः कर्मणि
कानः, (६६६) वा गुणः । अनु-ब्रूधातोः कर्तरि कान, (७२५) वचादेशः, दिवादि,
(६५१.६६१) खे भूल्लथ च जिः । अनूचानः साङ्गवेदाध्यायी । पाणिनिः ३।२।१०६ ।

§ की पमे इव की-प-म-वत् । एतेन वर्तमानकाले कर्तरि वाच्ये परस्मैपदिभ्यः
शठः, आत्मनेपदिभ्यः शानः, उभयपदिभ्या इयं स्यात्, एवं कर्मणि भावे च वाच्ये
मत्वेभ्यः शानः स्यादित्यर्थः । शिखाय रमशा, पिस्वाभावाच्च कृतमंशा । शठ इत्यस्य च
अ इत् (२५७) ईदर्थः । एतयोः प्रयोगे क्रियाभसामि नास्तीति बोध्यः । क्रियायाः
परवाधके विद्धे हंतौ च अर्थे तौ भवतः । च्वा शपाना मुञ्जते यवनाः ; हरिं

११०१ । शाने ऽतो मन् । (शाने ७, अतः ६।, मन् १।) ।

अकारस्य मन् स्यात् शाने । पचमानः । ‡

११०२ । यासो ऽस्य । (ई १।, आ १।, आसः ५।, अस्य ६।) ।

आसः परस्यास्य आ ई स्यात् । आसीनः । †

११०३ । वेत्तेः शतुः कसु वी ।

(वेत्तेः ५।, शतुः ६।, कसुः १।, वा १।) ।

विदंः परस्य शतुः कसुः स्याद्वा । विद्वान् विदन् । ‡

११०४ । शक्तिवयस्ताच्छीत्ये शतुः शानः ।

(शक्ति-वयस्-ताच्छीत्ये ७।, शतुः ६।, शानः १।) ।

शत्रुं निघ्नानः, कवचं विभ्राणः, भोगं भुञ्जानः । §

पचन् सुच्यते । पचन् इति, डु जी श् पच पाके, शट्, (५४१) शप्, (५४३) अकार-
लोपि पचन्शब्दः, ततः सिः, अदिस्वात् (१८२) गुण्, (१८३) स्थानलुप् । स्त्रियां (२५०)
ईप्, (२४५) गुण्, पचन्ती । पाणिनिः ३।२।१२४, १२६ ।

* मनो न इत् अने । पचमान इति कर्त्तरि शानः, अनेन मन् । कर्म्मणि
विभ्रेश पचमान बोद्धव्यः । पाणिनिः ७।१।८२ ।

† अस्य शानस्य । आसीन इति, आस ऊ ल उपवेशने, कर्त्तरि शानः, (५४१)
शप्, तस्य (६००) लुक्, अनेन आकारस्य ई । पाणिनिः ७।१।८३ ।

‡ कसुप्रत्ययस्य शट्-स्थानजातत्वेन दित्वं अतोतत्वाच्च न स्यात् । विद्वानिति विद
ल ज्ञाने, शट्, तस्य स्थाने कसुः, विद्वत्शब्दः, ततः सिः, (१८२) गुण्, (१८४) दीर्घः,
(१८३) स्थानलुप् । पक्षे विदन् । पाणिनिः ७।१।३६ ।

§ शक्तिः सामर्थ्यं, वयो यौवनादि, ताच्छीत्यं तत्त्वभावत्वं । पक्ष्येषु शट्-स्थाने
शानः स्यात् । शत्रुं निघ्नान इति, डन-शट्, शत्रुशब्दे शट्स्थाने शानः, (६००) शपोलुकि-
(२२०) षङ्-लोपः, (१८८) ऋ स्थाने घ । कवचं (वर्म्म) विभ्राण इति, भ-शट्,

११०५ । ती-प-म-वत् स्यट्-स्यमानौ ।

(ती-प-म-वत् ॥१॥, स्यट्-स्यमानौ ॥१॥) ।

धोरेती क्रमात् त्याः प-म-वत् स्तः । करिष्यन् करिष्यमाणः ।*

इति क्तादि-पादः ।

४र्थ पादः—इष्णादिः ।

११०६ । जि भ्राज भू सह रुच चर वृध वृत् प्रजनापचप्रालंङ्ग निराक्रुन्मदपतपच इष्णुर्वै ।

(जि—पचः ५१, इष्णुः ११, वै ७) ।

एभ्य इष्णुः स्यात् वे । कारयिष्णुः भ्राजिष्णुः भविष्णुः सहिष्णुः
रोचिष्णुः चरिष्णुः वर्द्धिष्णुः वर्त्तिष्णुः प्रजनिष्णुः अपचपिष्णुः
अलङ्करीष्णुः निराकरिष्णुः उन्मदिष्णुः उत्पतिष्णुः उत्पत्तिष्णुः । *

यौवनवयसि अर्थे शतस्थाने शानः, (७२६) दादी रे द्विः, खे भंकारस्य (५५६) वकारे,
(७२६) खे किं, (१०७) णत्वं । भोगं भुञ्जान इति भुज-शब्द, तत्समावाये शतस्थाने
शानः, रुधादिवात् अणु, (७५६) नषा नकारे, तस्य (४६) अकारः । पाणिनिः ३।२।२२६ ।

* भविष्यत्काले कर्मणि परस्मैपदिभ्यः स्यट् आत्मनेपदिभ्यः स्यमानः, उभयपदिभ्यो
वयं स्यात्, एवं कर्मणि भावे च वाच्ये स्यमानः स्यादित्यर्थः । स्यट् इत्यस्य कृत् इत्
(२५७) ईदर्थः । करिष्यन् इत्यादि, (६१७) इम् । पाणिनिः ३।३।१४ ।

* प्रात् जन प्रजन, अघात् चप अपचप, अलम् कृञ् अलङ्कृ, निरः आ निरा तस्मात्
कृञ् निराकृ, मद म् पत च पच चेति मदपतपच, उदी मदपतपच उन्मदपतपच । ततः
जिभ्र भ्राजश्चत्यादि वृद्धे तस्मात् । जि जञालः । अच पृश्नश्चादनुवर्त्ये कीवलं ताच्छी-
ल्यार्थे इष्णुः स्यादिति वक्तव्यं । ताच्छील्यार्थस्य च (११२२) स्वयंशंसिंप्रादिति
पर्यन्तेश्वधिकारः । तेन, कारयितुं शीलमस्येत्यादि वाक्ये कारयिष्यन् इत्यादि । भ्राजिष्णु-
रिति काशिका इति । पाणिनिः ३।२।११६—११८ । एतन्मते ताच्छीलतद्वक्तव्यतत्त्वाप्र-
कारिषु अर्थेषु ।

११०७ । षण्णक् भूजेः । (णक् ११, भू-जेः ५१) ।

आभ्यां णक् स्यात् वे । भूणुः जिणुः । ‡

११०८ । ग्ला ग्ला स्था क्षि पच परिमृजः

सुः । (ग्ला—परिमृजः ५१, सुः ११) ।

एभ्यः सुः स्यात् वे । ग्लासुः ग्लासुः स्थसुः क्षेणुः पत्णुः
परिमात्णुः । †

११०९ । क्षिप चस गृध घृषः क्लुः ।

(क्षिप—घृषः ५१, क्लुः ११) ।

एभ्यः क्लुः स्यात् वे । क्षिप्ः चसुः गृधुः घृषुः । ‡

१११० । शृ स्था भूकम गम हन लष टष
पत पटो जुकः । (शृ—पटः ५१, जुकः ११) ।

एभ्यो जुकः स्यात् वे । शारुकः स्थायुकः भावुकः कामुकः
गामुकः घातुकः लाषुकः वर्षुकः पातुकः पादुकः । §

* णक् कित्वात् (१०५३) वृद्धीति इमं निषेधः, गुणाभावश्च । पाणिनिः ३।२।१३९,
वातिकश्च ।

† सेणुरिति गुणे, (१११) बलं । पण्युरिति (२११) कुङ्, बलं । परिमात्णुरिति
कदित्वादिनिम्पत्ते (६६४) वृद्धिः, (१५४) षङ्, (६०२) षस्य कः, बलं । अथ इमं पठे
न प्रयोगः । पाणिनिः ३।२।१३९ । “ज्यादेः सुः” इति संक्षिप्तसारे कृच्छ्रवीथीदिपादे
६६ सूत्रे ।

‡ क्लु इत्यस्य कित्वात् न गुणः । पाणिनिः ३।२।१४० ।

§ अत्र को जिह्वान् (५०७) वृद्धिः । स्थायुक इति (६२४) यञ् । घातुक इति
(६७६) हस्य घः, (८०१) इनसङ् । पाणिनिः ३।२।१५४ ।

११११ । भिच्च-जल्प-कुट्ट-लुण्ट-वृञः षाकः ।

(भिच्च—वृञः ५।, षाकः १।) ।

एभ्यः षाकः स्यात् घे । भिच्चाकी जल्पाकी कुट्टाकी लुण्टाकी वराकी । *

१११२ । पति गृहि स्पृहि शौडः आलुः ।

(पति—शौडः ५।, आलुः १।) ।

एभ्य आलुः स्यात् घे । पतयालुः गृहयालुः स्पृहयालुः शयालुः । †

१११३ । शत सद सि घे दो. रुः । (शत—दः ५।, रुः १।) ।

एभ्यो रुः स्यात् घे । शत्रुः सद्गुः सेरुः धारुः दारुः । ‡

१११४ । वसस्वदः क्करः । (वस-स्व-अदः ५।, क्करः १।) ।

एभ्यः क्करः स्यात् घे । वस्सरः स्वरः अस्सरः । §

१११५ । मिद-भास-भञ्जो घुरः ।

(मिद-भास-भञ्जः ५।, घुरः १।) ।

* षाकस्य वित्त्वात् (२५७) ईप् । पाणिनिः ३।२।१५५ ।

† पत त् कौशे, गृह त् क उ यदे, स्पृह त् कौप्से, शयीऽदन्तपुरादयः, शौडः क ल शयने, (६४१) आलु-वञ्जनात् न जेलोपः, गुणश्च । पाणिनिः ३।२।१५८, वार्तिकश्च ; एतन्मते दय निद्रा तन्द्रा शब्दा इति चतुष्टयादपि आलुच् । गोपदेवेन तु (४४६) निद्रादित्वात् आलुः इति तद्धिते निवेशितम् ।

‡ घे इत्यस्य पृथक्-वङ्गणात् दा इति न दासंज्ञः, तेन द्वे प शोधने इत्यस्यापि भासिः । शत्रुरिति सवे तान्-निर्देशात् शब्दो दस्य त, मनौषादित्वादिति केचित् । पाणिनिः ३।२।१५८ । एतन्मते शब्दधातोः शद्रुः, शत्रुलु श्रातवतेरौषादिकः कृन् ।

§ क्करः क इत् अयुष्, सर स्थितिः । पाणिनिः ३।२।१६० ।

एभ्यो घुरः स्यात् घे । मेदुरः भासुरः भङ्गुरः । *

१११६ । छिद-भिद-विदः कुरः ।

(छिद-भिद-विदः ५।, कुरः १।) ।

एभ्यः कुरः स्यात् घे । छिदुरः भिदुरः विदुरः । †

१११७ । जागृ यङन्त-यजजपवददन्श्च ऊकः ।

(जागृ -- दन्श्चः ५।, ऊकः १।) ।

एभ्य ऊकः स्यात् घे । जागरूकः, यायजूकः, जज्ञपूकः, वावदूकः
दन्दश्चूकः । ‡

१११८ । यङन्त-चल पत सह वहः किः ।

(यङन्त -- वहः ५।, किः १।) ।

एभ्यः किः स्यात् घे । चाचलिः पापतिः सासहिः व्यसहिः । §

* घुर इत्यस्य घ इत् । भङ्गुर इति (६७२) घिति जस्य गः, (५०) गस्यानुस्वारः,
(५१) अनुस्वारस्य ऊ । पाणिनिः ३।२।१६१ ।

† कुरस्य कित्स्वान्न गुणः । अत्र विदः शानार्थः । पाणिनिः ३।२।१६२ ।

‡ यजस्य जपस्य वदस्य दन्श्च च तत्, यङन्तश्च तत् यजजपवददन्श्च चेति, ततः
जागृश्च यङन्त-यजजपवददन्श्च च तस्मात् । पुनः पुनः संज्ञतोति यायज्य-धातोः ऊकः,
(७७५) यलोपः । एवं गङ्गितं जपति जज्ञप्यते इति जज्ञपूकः । वावस्यते वावदूकः ।
दन्दश्चते दन्दश्चूकः । एवं भज्ज बन्ध मण्ड बल शम धातुभ्यः ऊकः वक्तव्यः (उणादिवु
द्रष्टव्यः) । पाणिनिः ३।२।१६५, १६६ । एतन्मते वावदूकः औषादिकः ।

§ चल ज गतो, पत्य ऊङ्ये, सञ्च कि सङ्ग ज ऊ च शक्तो इति द्वयं, वह औ
प्रापश्च, यङन्तैभ्य एभ्य इत्यर्थः । चाचल्यते इत्यादि वाक्यानि । पापतिरिति, (८२६)
नौन वञ्चेत्यत्र यत्तल्लज गत्यानिमित्तस्य यङ्गणात् । पत्य ऊङ्ये इत्यस्य नौनोऽभावे पापत्य-
धातुः, तस्मात् किः, (७७५) वृक्षलोप इति अकार-यकारयो र्लोपः । वार्तिकम् ।

१११८ । द्वि आद्रङ्लोपिनः ।

(द्वि. १।, च ११।, आत्-ङ-उङ् लोपिनः ५०) ।

आदन्तात् ऋवर्णात्तात् उङ्लोपिनश्च किः स्यात् घे, तेषाञ्च
द्वित्वं । ददिः चक्रिः जञ्चिः । *

११२० । यायाय भास कस स्थेऽपि प्रमदो

वरः । (यायाय—प्रमदः ५।, वरः १।) ।

एभ्यो वरः स्यात् घे । यायावरः भास्वरः कस्वरः स्यावरः
ईस्वरः पेस्वरः प्रमद्वरः । †

११२१ । क्षरप् सृजोन्मशगमं स्त मश्च ।

(क्षरप् १।, सृ-जि-इन्-मश-गमः ५।, त १।, मः ६।, च १।) ।

एभ्यः क्षरप् स्यात् घे, मश्च तश्च । सृत्वरी जित्वरी इत्वरी
नश्चरी गत्वरी । ‡

* आत् च ऋश्च उङ्लोपी चेति तस्मात् । उङ्लोपिनश्च (२२०) सूक्ते दर्शिताः ।
ददातीति ददिः, किः, द्वित्वं, (६१०) उस्वेवीति आलोपः । एवं दधिः । करोति
किरति इति ह्योः चक्रिः । एवं सखिः । जायते इति जञ्चिः, द्वित्वं, (२३०) उङ्लोपः,
(४६) नश्च ज । एवं हन-जञ्चिः, गम-जञ्चिः, खन—चत्विः, घम—जविः । पाणिनिः
३।२।१०१, वार्तिकश्च ।

† वक्र यातीति यङि यायाय धातुः, भास उ न दीप्तौ, कस न गतौ, जि ष्ठा
स्थाने, ईश्च उ ल ऐश्च्ये, पिश श्च पावधवे, प्रपूर्व-मदो भिर्य जि ह्रस्व—एभ्य इत्यर्थः ।
यायाय धातोः वरः (१०३३) इमनिषेधे, (७७५) अकारलोपे, (६४२) यलोपः ।
ईश्चरः इति वरप्रत्ययस्य दन्त्यादित्वात् (१५४) न षङ् । पाणिनिः ३।२।१०५, १०६ ।
एतन्मते पिश दन्त्यान्तः । प्रमद्वर इति पदं कातन्नादृष्टहीनम् ।

‡ क्षरपः कित्वात् (५४२) अगुणः, पित्वात् (२५७) ईप्, पित्वात् (६८२) तन् ।
सरति जयति एति नश्चति गच्छतीति वाक्यानि । मश्चरीति (१०३३) ह्रस्वत्तरिति
इमनिषेधः । गत्वरीति अनेन मश्च त । पाणिनिः ३।२।१६३, १६४ ।

११२२ । हिंस दीप कम्पाजस स्मिङ् कम
नमो रः । (हिंस—नमः ५।, रः १।) ।

एभ्योः रः स्यात् घे । हिंस्रः दीपः कम्पः अजस्रः स्मिरः कम्पः
नमः । *

११२३ । सन्भिच्चाशंस उः ।

(सन्-भिच्-चाशंसः ५।, उः १।)†

एभ्यः उः स्यात् घे । रिप्सुः भिचुः आशंसुः । †

११२४ । विन्दिच्छू । (१४) ।

एतौ निपात्यौ । वेत्तीति विन्दुः, इच्छतीति इच्छूः । ‡

११२५ । स्वप् तष धृषो ङ्ङ् ।

(स्वप्-तष-धृषः ५।, ङ्ङ् १।) ।

एभ्यो ङ्ङ् स्यात् घे । स्वप्नक् तषाक् धृषाक् । §

११२६ । शृवन्द आरुः । (शृ-वन्दः ५।, आरुः १।) ।

आभ्यामारुः स्यात् घे । शराकः वन्दारुः । ¶

* हिंसति दीप्यते कम्पते न जस्रति अयते कामयते नमतीति वाक्यानि । हिंस्र इत्यादौ (१०३२) इमनिषेधः । कम इति (५६२) वारे इति अङ्गोऽप्राप्तपक्षे । पाणिनिः ३।२।१६७ ।

† रस्यमिच्छति, सन्, (८११) खिलोपः इम् च, (२१२) स्यादेः स-खोपः, (६४) भस्य प, रिप्सु इत्यस्मात् उः, (७७५) अकारखोपे रिप्सुः । भिचते भिचुः, चाशंसते आशंसुः । पाणिनिः ३।२।१६८ ।

‡ पाणिनिः ३।२।१६९ ।

§ ङ्ङो ङ इत् गुणाभावः, नन्-स्थितिः । स्वपिति, तष्यति, धृष्यति, इति वाक्यानि, तषधृषोः (१०३३) इमनिषेधः, (२११) ङ्ङ् । पाणिनिः ३।२।१७२, वार्तिकश्च ।

¶ शृणाति वन्दते इति धाक्यवर्थः । पाणिनिः ३।२।१७३ ।

११२७ । कृत्तुकौ भियः । (कृत्तुकौ १॥, भियः ५॥) ।

भीरुः भीलुकः । *

११२८ । स्पृहि गृहि शु ह जे राय्यः ।

(स्पृहि—जेः ५॥, राय्यः १॥) ।

एभ्य आय्यः स्यात् घे । स्पृहयाय्यः गृहयाय्यः श्रवाय्यः दराय्यः ।
जयाय्यः । †

११२९ । गण्डि मण्डि जि जनि नन्दिभ्योऽन्तः ।

(गण्डि—नन्दिभ्यः ५॥, अन्तः ३॥) ।

एभ्योऽन्तः स्यात् घे । गण्डयन्तः मण्डयन्तः जयन्तः जनयन्तः
नन्दयन्तः । ‡

११३० । स्तनि गदि मदि हृदि दूषे रिनुः ।

(स्तनि—दूषेः ५॥, रिनुः १॥) ।

एभ्य इनुः स्यात् घे । स्तनयिनुः गदयिनुः मदयिनुः हृद-
यिनुः दूषयिनुः । §

* भीषातो रितौ स्यातां घे । उभयोः कित्वात् गुणाभावः । विभेतीति वाक्ये ।
क्रुक्त्रपि वक्तव्यम् । भीरुकः । पाणिनिः ३।२।१७४ ।

† स्पृहत् कोसे, गृहत् क ऊ गृहे, ह्री अदन्तपुरादौ ; शु शुतौ, ह ऊ श्वादे,
जि जये—एभ्य इत्यर्थः । आद्योदाहरणद्वये, (६४१) आद्य-वर्जनात् न जेलोपः । उच्चादिः ।

‡ गण्डि गच्छे, मण्डि क भूषे, जि जये, जनी स्यङ् प्रादुर्भावे, टु नदि संवधि ।
अथ जिवजाः सर्वे ज्ञानाः । गण्डयन्त इत्यादौ, (६४१), अन्त-वर्जनात् न जेलोपः ।
गङ्गयन्त इति तु पदं संक्षिप्तसारे दृश्यते । उच्चादिः ।

§ स्तनत् क गदत् क आभञ्जनी, हावदन्तपुरादौ । मदी भियं जि हर्षे, ज्ञानः,
घटादित्वात् ऋक्षे मदि । हृत् करोति आचष्टे वा (८५५) जिः हृदि । हर्षुभ्यो

११२१ । कृ गृ जागुः क्तिः । (कृ गृ-जागुः ५।, क्तिः १।) ।

एभ्यः क्तिः स्यात् घे । कीर्त्विः गीर्त्विः जागृविः । *

११२२ । स्वयं शं वि सं प्राद् भुवो डुः ।

(स्वयं—प्रात् ५।, भुव. ५।, डुः १।) ।

एभ्यो भुवो डुः स्यात् घे । स्वयम्भुः शम्भुः विभुः सभुः प्रभुः ।†

११२३ । ल्वृ धू खन सू चर पू सह वह
इचो घे । (ल्वृ-धू खन-सू चर-पू-सह, वहः ५।, इचः १।, घे ७।) ।

एभ्य इचः स्यात् घे । लविचं अरिचं धविचं खनिचं सविचं
चरिचं पविचं सहिचं वहिचं । ‡

११२४ । वज्रलनटो ऽघे । (वज्र-अल्-अनटः १॥, अघे ७।) ।

धोरिते स्युर्न तु घे । प्राकारः, पादः, दासः, उपाध्यायः,

वैकृते, जि, गुणे. (७६७) श्रीस्थाने क कृते दृषिः । कनयितुरित्यादौ (६४१) इव-
वर्जनात् न जेलोपः । उणादिः । तत्र तु ह्रदिस्थले ह्रषिर्दृश्यते ।

* कृ श विधेये, गृ श निगरणे गृगि शब्दे इति ईधं, जागृ स्यु जागरे ।
किरतीति कीर्त्विः, (१०३३) हवृत्तेरिति इमनिधेये, (६२८) इर्, (२२८) दीर्घः ।
एवं गिरति गृथयति वा गीर्त्विः । जागर्त्तीति जागृविः (६६६) वि-वर्जनात् न गुणः ।
उणादिः । कृतिः जागर्त्तिरिति तु सन्निवृत्तः ।

† ड, इत्यस्य डिस्वात् (१२६) टिलोपः । एतत्-पथ्यन्तेषु ताच्छील्यायाधिकारः ।
पाणिनिः १।१।१८०, वार्तिकश्च ।

‡ लू अ गि छिदि, ऋ प्राये, धू अ गि कम्पे, खनु अ विदारे, सू ऊ ल सूती,
चर गतो अदने आचारे, पू अ गि शोधे, सस्य कि सड ज ऊ शक्ती, वहै औ प्रापये ।
घे करणवाच्यं । लूयतेऽनेन, अय्यतेऽनेन इत्यादि वाक्यानि । पाणिनिः १।१।१८४—१८६ ।
एतन्मते वङ्गिचम् उणादिसिद्धम् । देयतायां कर्त्तरि पविचं ।

प्रासादः । समाजः, शमः, कामः वामः आचामः, अमः आमः
यमः यामः विश्रमः विश्रामः । *

११३५ । कभावेऽसौ । (क भावे ७, अमी १॥) । †

प्रवसः, वधः, करः निलयः समजः मयः लयः ।

ज्ञानं मानं दानं प्रवेपनं, वयनं अजनं, दरिद्राणं शयनं । ‡

* घञ् वज्जनात् कर्मादि-कारके भावे च वाच्ये इत्यर्थः । *भाषो घाल्यर्थः, क्रियामात्रवाच्येति यावत् । क्रियायाश्च अवस्थाद्वयं भवति, तथाच—अवस्थे हे क्रियायाः स्तः साध्यता सिद्धतापि च । साध्यता त्यादि-वाच्या स्यात् सिद्धता द्रव्यवत् भवेत् । द्रव्यवत्त्व घञादिः स्यात् योगी लिङ्गेन सङ्गत्या इति । तेन पाकः 'पाकी पाकाः' इत्यादि । पाणिनिः ३।३।१८, १९, ५६-८७, ११५ ११७ । एतन्मते अच्, ल्यप् = अल् । ल्युट् = अनट् ।

घञो घकारः (६७२) चञोः कर्गर्थः, जकारः (५७७) वृद्धार्थः । यथा पाकः भाग इत्यादि । अलो लकारः कातन्वाद्यनुवाची । अनट्प्रकार (२५७) ईवर्थः । प्राकार इत्यादि, प्रकर्षेण क्रियते ऽसौ, कर्माणि घञ्, वृद्धिः । प्रस्य दीर्घविधानात् घञल-धातौ परे क्वचिदुपसर्गस्य दीर्घत्वं स्यादिति सूचितं । तथाच—उपसर्गस्य दीर्घत्वं क्विप्घञादौ क्वचित् भवेदिति प्राञ्चः, ("उपसर्गस्य घञि अमनुष्ये बहुलम्" इति पाणिनिः (६।३।१२२), मनुष्यमित्रे इति किं, निषादः ।) 'यथा—प्राञ्चः नौद्वारः नौवारः प्रतीकारः प्रतीद्वारः व्यतीद्वारः व्यतीपातः परीरम्भः परीवादः अतीसारः, क्विप् परीतत् शीरुत् (१०४२, १०४६ सूचटीका द्रष्टव्या) इत्यादि ।

पथते ऽनेनेति पादः, दास्यते ऽद्ये दासः, उपेत्य अधीयते ऽद्यात् उपाध्यायः, प्रसोदन्ति (मनांसि) अस्मिन् प्रासादः इति कारकोदाहरणानि । भावे यथा, समजनं समाजः समृद्धः, (५८६) घञ् वज्जनात् न वो-आदेशः । शमनं शमः, घञि वृद्धौ, (७४४) जनवधेति वृद्धः । काम इति (५६२) वारि इति जिडोऽप्राप्ति-पक्षे घञि वृद्धिः, जनवधस्य च वज्जनात् न वृद्धः, एवं वामः आचामः । अम यम विश्रमां वा वृद्धे अमः आमः इत्यादि ।

† पूर्वसूत्रे घञादयः कर्तरि न स्युरित्युक्तापि, अत्र सूत्रे अमी सर्वकारकेषु भावे च स्युरित्युक्तवता, प्रयोगानुसारेण क्वचित् कर्तर्यपि स्युरिति सूचितं । यथा घञि रुजतीति रोगः, अतिसरतीति अतीसार इत्यादि । अन्यत्र पूर्वसूत्रे संज्ञायां, अत्र अङ्गज्ञायामिति । पाणिनिः ३।३।११३ ।

‡ अलि उदाहरति, प्राप्नोति प्रवसः, (६७३) अदो वसादेशः । जननं वधः, (६७८) जनो वधादेशः । क्रियते ऽनेन करः । निधीयते ऽस्मिन् निलयः, (७४५)

११३६ । छीवन-सीवने वा । (छीवन-सीवने १॥, वा १॥)

एते निपात्ये वा । पक्षे छेवनं सेवनं । *

११३७ । मुण् लभो ऽनेकदुःसार्गेः खल्वञ्जोः ।

(मुण् ११, लभः ६१, अन्-एक-दुः-भोः ५१, गेः ५१, खल्-घञोः ७॥) ।

केवलदुःसुवर्जात् गेः परस्य लभो मुण् स्यात् खलि घञि च ।
प्रलभः । अन्यत्र दुर्लभः । एकेति किं, अतिदुर्लभः । †

११३८ । स्यदैधवोद हिमश्च प्रश्चथ स्फार
स्फाल राग काय निकायाकायाः । (१॥) ।

एते घञन्ता निपात्यन्ते । स्यदो वेगः । एध इध्मं । अवोद
अवक्लेदः । हिमश्चथः हिमश्चयनं । प्रश्चथः प्रश्चयनं । स्फारः

अल्वर्जनात् न डा । समजनं 'समजः', (५८६) अल्वर्जनात् न वो-आदेशः । उ मि
अ न लोपे सो अ ग वधे इति ह्याभ्यां भावे अल् मयः, (७४५) अल्वर्जनात् डा । एवं लो
उ य भी-स्त्रिषि, लयनं लयः । अगट् यथा, ज्ञायते इति भावं ऽनट् शानं ।
सा-स्वरूपाणां मित्योश्च (७४५) डादेशे मानं । दा-स्वरूपाणां दीडश्च (७४५) डादेशे
दानं । प्रवेपममिति (६६८) वेपवर्जनात् न णत्वं । अज-अनट् (५८६) विकल्पेन
वो-आदेशे वयवं अजनं । ददिद्राणमिति (७०२) अनधर्जनात् आलोपः । शौ
उ ल श्यने श्यनं । कारके अनट् यथा—क्रियते ऽनेनेति केदनः खङ्गः, वम्भो
रञ्जुरित्यादि ।

* छिद्र निरसने, विव्युत्तमुत्तन्तौ एतयो भावे ऽनटि दीर्घो वा निपात्यते, पक्षे
गुणः । "छिद्रसिद्धीर्दीर्घश्च" इति चन्द्रसूत्रम् । पृषोदरादिवाहिति पाणिनीयाः ।

† एकौ (अद्वितीयो) च तौ दुः सति एकदु सू, न विद्यते एकदुः सू यच्च सीऽनेक-
दुमु स्यात् । सुभो ण इत् अन्त्यः परः, लकाराधिकार्यः, म-स्थितिः । प्रलभः
इति घञि अनेन मुण् । केवल-दुःसुवर्जनात् दुर्लभः, एवं सुलाभः । अतिदुर्लभः
इत्यत्र न केवलदुः । (७४१) गुणर्थ इत्यनेन सिद्धेऽपि एतद्विधानं निवृत्तार्थे । पाणिनिः
७।१।६७, ६८ ।

स्फोरणं । स्फालः स्फालनं । रज्यतेऽनेनेति रागः । कायो
देहः । निकायो निवासः । आकायस्थितिः । *

११३६ । खनो ड-डरेकेकवकाः ।

(खनः ५१, ड-डर-इक-इकवकाः १॥) ।

आखः आखरः आखनिकः आखनिकवकः । †

११४० । व्याप्तौ भावे णिनः ।

(व्याप्तौ ७, भावे ७, णिनः ११) ।

धोर्भावे णिनः स्यात् व्याप्तौ सत्यां । णिनाम्नात् स्वार्थे णः ।
संराविणं वर्तते । ‡

११४१ । व्यतीहारे णन् स्त्री ।

(व्यतीहारे ७, णन् ११, स्त्री ११) ।

* स्यन्दः ड-वल् चरणे स्यदः, वेगादन्यत्र स्यन्दः । जि इन्धीड् द्युती एधः काष्ठं,
अन्यत्र इन्धः । अवपूर्वे उन्द धी लोदे अवोदः, अवादन्यत्र उन्दः प्रोन्दः । शय्य ग
मोले, हिमस्य शयनं हिमशयः प्रशयनं प्रशयः, अन्यत्र शयः परिशयः । स्फुर स्फुल
च शि स्फूर्ता जालस्य स्फारः, स्फालः । स्फार इति (७६३) कौजीङ् इत्यनेन आ लृते,
स्फुल धातोश्च स्फाल इति सिद्धावपि, निपातनं, पले स्फोरः स्फोल इति अनिष्ट-निवार-
णार्थं । रज्जौ ज रागे, करणे भावे वा रागः, अन्यत्र रज्जः । चि ज न चित्यां
कायः, निकायः, आकायः, अन्यत्र चायः निचायः आचाय इति । चितिशितेत्यर्थः ।
पाणिनिः ६।१।४७, ६।४।२७, २८, २९, ३।३।४१ ।

† खन धातोः ड डर इक इकवक एते स्युः कभावे इत्यर्थः । ड डरयो डिङ्त्वात्
टिलोपः । वार्त्तिकम् ।

‡ णिनस्य ण इत् तद्धातुः । संपूर्वं क ल ध्वनी भावे णिने, तद्धी, संराविण इति
स्थिते, (४३३) स्वार्थे णे, (४१६) णिने त्रिरिति आद्यस्यो तद्धी, (२५८) ययौलोप इत्य-
कार-लोपे, संराविणं, वङ्गनां समवेतशब्द इत्यर्थः । पाणिनिः ३।१।४४, ५।४।१५ ।

धोर्भावे णन् स्यात् व्यतीहारे, यनन्तात् स्वार्थे णः, तदन्तश्च स्त्रियां । व्यावहारी । *

११४२ । द्वितोऽधुर्भावे ।

(द्वितः ५।, अधुः १।, भावे ७) ।

टुकारेति धोरधुः स्यात् भावे । वेपथुः । †

११४३ । डितस्तज्जे चिमक् ।

(डितः ५।, तज्जे ७, चिमक् १।) ।

डुकारेति स्विमक् स्यात् ध्वर्धानिष्यन्ने । करणाज्जातं कृत्रिमं । ‡

११४४ । स्वप रक्ष यत् प्रच्छ विच्छ याच यजो नङ् भावे न जिः ।

(स्वप-यजः ५।, नङ् ११, भावे ७, न ११, जिः १।) ।

* एभो णकारो तद्धार्थः, दन्त्यनकारस्तु (१०००) दुर्भीभृज्जलादीति चप्रत्ययेन सह प्रभेदार्थः, तत्फलञ्च (४१७) यीर्युमदानेत्यत्र* व्युत्पत्तं । अकार-स्थितिः । परस्पर-व्यवहारणं इति वाक्ये व्यावहारी, व्यव-ह-णन्, (५७०) तर्द्धः, व्यवहार इति स्थिते, (४३३) स्वार्थे णः, (४१७) यीर्युम इत्यत्र यनन्तवर्जनात् यकारस्य न इम, (४१६) आद्यबो वृद्धिः, (२५८) अकारलोपः, (२५७) विश्वादीप्, पुनः अकारलोपः । एवं परस्पर-व्याक्रीडनं व्याक्रीशीत्यादि । पाणिनिः १।१।४३, ५।४।१४ ।

† टु इत् यस्य स द्वित् तस्मात् । पृथक् योगात् व्यतीहारस्य स्त्री इत्यस्य च नातुवृत्तिः । वेपनं वेपथुः । एवं वमथुः दवथुः आजथुरित्यादि । पाणिनिः १।१।८८ ।

‡ डु इत् यस्य स डित् तस्मात् । तस्मात् (धात्वर्थान्) जातं तज्जं (६६७) उपप्रत्ययं सिद्धं, तस्मिन् । डु क् ज इत्यकारान्त्रिमक्, किञ्चादशुक्ते कृत्रिमं, एवं डु दा उ दन्तिम् (१०८८) दा स्थाने दत्, डु धां ज (१०८६) द्वित्रिमं, डु पश्च प पञ्चिमं, डु वं उपपञ्चिमं, डु षं ज षत्रिममित्यादि । पाणिनिः १।१।८८, ४।४।२० ।

एभ्यो नङ् स्यात् भावे, न च जिः । स्वप्नः रक्षणः यज्ञः प्रश्नः
विश्वः याज्या यज्ञः । †

११४५ । किहोऽन्तर्गैः । (किः ११, द ५१, अन्तर्-गैः ५१) ।

अन्तरो गेय परात् ता-संज्ञकात् किः स्यात् भावे । अन्तर्भिः
आदिः । †

११४६ । ढाड्डे । (ढाण ५१, डे ७१) ।

ढात् परात् दः किः स्यात् ङे । वारिधिः पयोनिधिः । ‡

११४७ । क्तिः स्व्यवे । (क्ति ११, स्त्री ११, अवे ७१) ।

धोः क्तिः स्यात् न तु वे, तदन्त्यश्च स्त्रियां । कतिः बुद्धिः मतिः
स्मृतिः प्रकृतिः । (१०८२) ह्लादेः स्वः कौ चेति । प्रह्वन्तिः,
भूतिः फुल्लिः । §

* नङी डित्वात् गुणाभावः, न-स्थितिः । न त्रिगिति निर्घन्तात् (६६१) यङ्-
स्वपाद्योरिति प्रातस्त्वोर्निर्घेधः । प्रश्नः विश्वः उभयव (८१४) क्वी, शृटाविति कृष्य श् ।
याच्ञा इति (४६) नस्य, चः, अभिधानान् स्त्रीत्वं, (२४६) आप् । यज्ञ इति (४६)
नस्य, चः । एषु (१०३३) ह्रस्वत्वेरिति इमन्निर्घेधः । पाणिनिः ३।३।६०, ६१ ।

† अन्तर्हीनं अन्तर्भिः, आशानं आदिः, किस्मदगुणे, (६१०) उत्स्येचोति आलोपः ।
पाणिनिः ३।३।६२, वार्त्तिकश्च ।

‡ डे अधिकरणवाच्ये । वारि धीयतेऽस्मिन्, पयो निधीयतेऽस्मिन् इति वाक्यद्वयं ।
पाणिनिः ३।३।६३ ।

§ घः कर्त्ता, तस्य वर्जनात् कर्त्तृभिन्न-कारके भावे च वाच्ये इत्यर्थः । क्रियतेऽसौ
इति कर्मणि, करणमिति भावे वा कृतिः । बुध्यते ऽतया इति करणे, बोधनमिति
भावे वा बुद्धिः, (५७५) तस्य ध, (६४) घस्य द । मननं मतिः, (६७६) जम्बोपः ।
अरण्यं स्मृतिः । प्रक्रियते ऽतया करणे प्रकृतिः । प्रह्लादमं प्रह्वन्ति, (१०३३) ह्रस्वत्वे-

११४८ । कृ गृ ज्याग्लाहाल्वादेर्निः ।

(कृ—ल्वादेः ५१, निः ११) ।

एभ्यः परस्याः क्ते निर्ः स्यात् । कीर्णिः गीर्णिः ज्यानिः ग्लानिः
हानिः लूनिः पूर्णिः । *

११४९ । साति हेति यूति जूति । (११॥) ।

स्यति-हिनोति-यूति-जवतीना-मेते क्त्यन्ता निपात्यन्ते । †

११५० । शी व्रज यज विद् स्वास मन चर
भटाय्येन समज निपत निषदः क्यप् ।

(शी—निषदः ५१, क्यप् १११) ।

एभ्यो भावे क्यप् स्यात् तदन्तश्च स्त्रियां । शय्या व्रज्या इज्या
विद्या सुल्हा आस्या मन्या चर्या भृत्या अटाय्या इत्यु समज्या
निपत्या निषद्या । ‡

रितोन्निषेधः (प्रह्वन्निरिति तु सिद्धान्तकौमुदी) । भूयते ऽनया सूतिः सम्पत्तिः, भवन-
मिति वा, (१०५२) वृद्धयौति इन्निषेधः । फलनं फलतिः, (१०८७) चरफलाऽदुरिति
अकारस्य उः । पाणिनिः ३।३।८४ ।

* लृच्चादि र्यस्य स ल्वादिः, कृश्च गृश्च ज्याश्च ग्लाश्च हाश्च ल्वादिश्च, समाहारे
तस्मात् । ल्वादिश्च (७६९) सूत्रटीकायां द्रष्टव्यः । कीर्णिरिति, क्तेः स्थाने निः (१०५२)
इन्निषेधः, (६२८) ऋष्याने इर्, (२२८) दीर्घः । एवं गीर्णिः । ज्यानिरित्यत्र क्तेः
स्थानिवत्त्वाम्नीकारात् (६६१) न निः । हानिरिति हा-ङ् धातोः क्तेः स्थाने निः,
(६१२) दामागैहाक् इति हाक-यङ्स्थात् न ङी । (“शो हाक् हानिरपचयः” इति तु
संक्षिप्तसारः) । लूनिरिति (१०५२) इन्निषेधः । पूर्णिरिति पृ-धातोः । पूर्णिरिति
तु पूर-धातोरेव । सुपञ्चे संक्षिप्तसारे च तु पृ-धातोः पूर्णिरिति । उणादिः, वार्त्तिकश्च ।

† सो य नाश्च, हि न वङ्गेन गतौ, यु ल मिश्रणे, जु गतौ, एषामेते प्रयोगा
इत्यर्थः । सातिरित्यत्र, (१०८२) दोषोमास्यां ङिरिति न ङिः । पाणिनिः ३।३।८७ ।

‡ अत्र, सूत्रे भावे इति नोक्ता वृत्तौ भावे इति व्याख्यानात् प्रयोगानुसारेण

११५१ । कुः शस्त्र । (ऊः ५१, शः ११, च १११) ।

करोतिः शः स्यात् क्वप् च, भावे, सच्च स्त्रियां । क्रिया, कृत्या ।*

११५२ । सृ-जागु र्यः । (सृ-जागुः ५१, यः ११) ।

आभ्यां यः स्यात् भावे, सच्च स्त्रियां । परिसर्या जागर्या । †

११५३ । शंस्त्यादः । (शंम् त्यात् ५१, ञः ११) ।

आभ्यामः स्यात् भावे, सच्च स्त्रियां । प्रशंसा, दिदृक्षा अटाटा कण्डूया । ‡

कर्तृभिन्ने कारकेऽपि स्यात्, यथा, श्रुतेऽस्यामिति अधिकरणे श्रय्या खट्वादिः, श्रयनमिति भावे वा, क्वप्, (८३५) श्रौढो ङ्य्, स्त्रीत्वात् (२४६) आप् । व्रजनं व्रज्या । यजनं इत्या, (६६१) जि । विदत्यनया इति करणवार्धं विद्या, वेदनं (ज्ञानं) इति वा । सवनं (यजनं) सुत्या, (६८२) तन् । आभनं आभ्या । मन्यते अनया सत्या (पथादृषीवाशिरा), मननमिति वा । चरणं (आचरणं) चर्या । भरणं (पोषणं) भृत्या । अट-यङ्, अटाद्यधातोः क्वप्, (७७५) इमात्तोप इति क्रमशः अकार-यकारयो-लोपः अटाद्या मुहूर्धनम् । एति अनया, अयनं वा, इत्या । समजन्ति (सङ्गच्छन्ते) अस्यामिति समज्या, सभा, समजनमिति वा । (५८६) क्वप्वर्जनात् न वी-चादेशः । निपतल्यस्यामिति निपत्या, पिच्छिला भूमिः । निवीदल्यस्यामिति निषद्या, क्रयविक्रय-भूमिः । पाणिनिः ३।३।६८, ६९ वार्त्तिकश्च ।

* श्र इत् र-संज्ञः, अकार-स्थितिः । कृशः, (भाववाक्ये) (६२१) र-तनोरिति यक्, (६२०) ऋत् रिः, स्त्रियामाप्, क्रिया । क्वपि च, गुणाभावे, (६८२) तन्, कृत्या । अत्र चकारेण क्तेरपि समुच्चयात् कृतिः इति च । पाणिनिः ३।३।१०० ।

† परिसरणं परिसर्या, परिपूर्वस्त्रैव प्रयोगः । जागरणं जागर्या । वार्त्तिकम् ।

‡ शन्स च ल्येति शंसं लक्षात् । ल्यः प्रत्ययान्तः । प्रशंसनं प्रशंसा । दृश-सन्, (१५४) षङ् (६०२) षस्य कः, दिदृक्ष धातोः च-प्रत्ययः, (५४३) पूष्माकार-लोपः, दिदृक्षा । एवं चिकित्सा इत्यादि । अटाटा इति अट-यङ्, अटाद्यधातोः

११५४ । सेम्क्तात् सरोः । (सेम्क्तात् ५१, सरोः ५१ ।)

यस्मात् क्तो विहितः सेम् स सेम्क्तः, तस्मात् रुमतो धोः अः
स्यात् भावे, सच स्त्रियां । ईहा जागरा । सेम्क्तात् किं,
नीतिः राद्धिः । रुमतः किं, पत्तिः । *

११५५ । तुलेच्छारा तारा धारा कारा
हारा गोधा लेखा रेखा चूडाः । (१॥)

एते आन्ता निपात्यन्ते । चोदना चूडा । †

११५६ । भीषि चिन्ति पूजि कथि कुम्बि
चर्चि स्पृहि तोलि देलि प्रिद् भिदाद्यात्वर्घटादे
डः । (भीषि—पालर् घटादेः ५१, डः ११) ।

अः, (७७५) झकार-यकारयो लोपः । कण्डूया इति कण्डूज्झात् (८५४) क्यः, कण्डूय
धातोः अः । अचः परत्वात् (७७५) न भकार-यकार-लोपः । एवं कृतीया गोपाया
इत्यादि । पाणिनिः ३।३।१०२ । “अभिप्रत्ययदः” इति कान्ते कृतसु पञ्चमे पादे ।

* इमा सङ्घ वृत्तंते यः स सेम्, सेम् क्तो यस्मात् स सेम्क्तात् । सेम्क्तात्
गुञ्चरयुक्तात् धातोः अः स्यादित्यर्थः । ईहनं ईहा, जागरणं जागरा । क्ते कृते
ईदितं जागरितं । नयनं, नीयते जनया इति वा, नीतिः ; राधनं राद्धिः । क्ते
कृते नीतं राद्धं । पत्तिरिति पत-क्ता, क्तं पतितमिति । पाणिनिः ३।३।१०३, वार्तिकश्च ।

† तुल धातोः, तोलयत्यनया तुला परिमाणदण्डः । इय धातो-रिच्छा । कृ—
आरा कुम्बिका । तृ—तारा नक्षत्रं, सङ्घारकारिणी भगवती च । धृ—धारा,
द्रवद्रव्यपतनं, वृष्ट्यादिपतनं, खड्गादि निशितस्थलं, मसूङ् । प्रकारश्च । कृ—कारा
वस्त्रनालयः । हृ—हारा हरणं, हारश्च । गुध—गोधा अङ्गुलिर्धं, गोधिका च ।
लिख—लेखा लिखनं, लकारस्य रेफे रेखा च, रेणौ । सुट—चूडा, चोदना
प्रेरणा इत्यर्थः । पाणिनिः ३।३।१०१, १०४ । तुलाशब्दमु पृथक् सिद्धः ।

एभ्यो भावेः ङः स्यात्, सच स्त्रियां ।

भीषा चिन्ता पूजा कथा कुम्बा चर्चा स्थहा तोला दोला, पचा,
भिदा छिदा गुहा विदा क्षिपा जना पीडा सरा वसा रुजा,
घटा व्यथा त्वरा । *

११५७ । आतो ऽन्तःशब्देः ।

(आतः ५१, अन्तःशब्देः ५१) ।

एभ्यः परादादन्तात् ङः स्यात्, सच स्त्रियां । अन्तर्द्धा शब्दा,
संज्ञा प्रमा । †

११५८ । जी-षि अन्यि ग्रन्थि वेत्ति वन्दासो

ऽनः । (जि—आसः ५१, अनः ११) ।

एभ्यो ऽनः स्यात् सच स्त्रियां ।

* ष इत् यस्य स षित् । भिद आदि यस्य स भिदादिः । आलर्त्तपर्यन्तः,
स चासौ घटादिषति आलर्त्तघटादिः । ततः, भीषिष चिन्तिषेत्यादि इन्धे तस्मात् ।
भीषादि दोलि-पर्यन्ता नव ज्ञानाः । षित् गणपाठे मूर्धन्यकारेत् धातुः । भिदादि
गणः । ङ इत्यस्य ङ इत्, अकारस्थितिः । भी-जि, भीषि—ङः, (६४१) ज्ञेयोपः,
(२४८) आप्, भीषा । एवं चिन्ता इत्यादि । पचा इति डु औ ष् पच पाके,
विस्वात् ङः । एवं रुजा वसा इत्यादि । भिदादि यथा, भिदा छिदा गुहा विदा
क्षिपा एषु डिच्चात् न गुणः । जना इति (२३०) हनगर्भेत्यत्र ङवर्जनात् न लङ्-
लोपः । सरा इति (६१८) दृष्टीरिति गुणः । आलर्त्तघटादि यथा, घटा व्यथा
त्वरा । एवं जृ जरा, प्रथ प्रथा, वप वपा, लज्ज लज्जा, मेध मेधा, वष वषा, कृप
कृपा इत्यादयः । पाणिनिः १।१।१०४, १०५ । भीषि इत्यारभ्य दोलि इत्यतः सर्वे
क्रमिकं कृतम् ।

† अन्तर्धानं अन्तर्द्धा, एवं शब्दा, शब्द इत्यव्ययं । संज्ञायतेऽनया संज्ञा नाम ।
प्रतीयतेऽनया प्रमाणमिति वा प्रमा । एषु (६१०) उख्येतीति आ-लोपे, स्त्रीत्वादाप् ।
पाणिनिः १।१।१०६, वार्तिकश्च ।

कारणा ईषणा अन्यना ग्रन्थना वेदना वन्दना आसना । *

११५६ । प्रश्नाख्याने णिः । (प्रश्न-आख्याने ७, णिः ११) ।

प्रश्ने आख्याने च धो णिः स्यात्, सच स्त्रियां । कां कारि-
मकार्षीः, सर्व्यां कारिमकार्षी । †

११६० । नजो ऽन्याक्रोशे स्तौ ।

(नजः ५१, अनि ११, आक्रोशे ७, स्तौ ११) ।

नजः परात् धो रनिः स्यात्, आक्रोशे, सच स्त्रियां ।

अजीवन्तिस्तव भूयात्, अग्रयाणिः । ‡

११६१ । ईषत्-दुःसोः खल् भावे ढे ।

(ईषत्-दुःसोः ५१, खल् १२१, भावे ७, ढे ७) ।

एभ्यः परात् धोः खल् स्यात् भावे ढे च । ईषदाढ्यभ्भवं भवता,
दुराढ्यभ्भवं भवता । ईषत्करः कट-स्त्वया, दुष्करः सुकरः । §

* जि जालः, जिश् ईषियेत्यादि इन्द्रः । कारि—अनः कारणा इत्यादि । एषु
(६४१) जलौपः । पाणिनिः ३।३।१०७, वार्तिकम् । “इषेरनिच्छायेस्य” इति वार्तिके
तु ईषधातोः अन्वयः । कातन्वे तु ईषिधातुर्निश्चितः ।

† णि इत्यस्य ण इत् वृद्धार्थः, इ-स्थितिः । कृ-णिः, (५७७) वृद्धिः, कारिः कार्य-
मित्यर्थः, अकार्षीः त्वमिति प्रश्नः, अकार्षे अहमिति शेषः । प्रश्ने, आख्याने (उत्तरदाने)
च लडाहरणवर्थः । पाणिनिः ३।३।११० । एतन्मते विभाषा । विभाषायङ्गान् पक्षे
यथाप्राप्तं प्रत्यया भवन्ति, क्रियां कृत्यां कृतिं वा ।

‡ अ-जीव-अनिः अजीवनिः, अ-प्र-या अनिः अग्रयाणिः (२६८) नोऽच इति खल् ।
स्यधिकारोऽपि स्त्रीयङ्गं स्यधिकारनिवृत्त्यर्थः । आक्रोशे किं, अकृतिसस्य घटस्य ।
पाणिनिः ३।३।११२ ।

§ खलः ख-लौ इतो, अकारस्थितिः । एषामव्ययत्वात् (१०१४) खित्कार्या-
भावेऽपि, ईषत्-दुःसोः परात् धातोः खल्विधानसामर्थ्यात् आख्यादिशब्दव्यवधानेऽपि

११६२ । आतो ऽनो ऽदरिद्रः ।

(आतः ५।, अनः १।, अदरिद्रः ५।) ।

दरिद्रावर्जादादन्ता-दीषद्दुःसोः परात् अनः स्यात् भावे ङे च ।
ईषत्पानः दुष्पानः सुपानः । अदरिद्रः किं, ईषद्दरिद्रः । *

११६३ । दृश शास युध घृष मृषो वा ।

(दृश—मृषः ५।, वा । १।) ।

ईषत् दुः सोः परेभ्य एभ्यो ऽनः स्यात् भावे ङे च वा । सुदर्शनः
सुदर्शः, दुःशासनः दुःशासः, दुर्ध्याधनः दुर्ध्याधः, सुधर्षणः
सुधर्षः, ईषणमर्षणः ईषणमर्षः । †

११६४ । तादर्थ्य चतुम् । (तादर्थ्ये ७।, चतुम् । १।) ।

धो-चतुम् स्यात् तादर्थ्ये । कृष्णं द्रष्टुं याति । ‡

स्यादिति, तेन, ईषदाद्येन भ्रूयते इति वाक्ये ईषदाकाशब्दात् भ्रूयतीति भावे खलु,
गुणः, खिलत्वात् आकाशस्य मन् ईषदाकाशब्दं, एवं दुराकाशम् । ईषद् क्रियतेऽसौ
ईषत्करः, एवं दुःखेन क्रियतेऽसौ, सुखेन क्रियतेऽसौ, एष अव्ययत्वात् न मन् ।
पाणिनिः ३।३।२६ ।

* ईषत् पीयतेऽसौ, दुःखेन पीयतेऽसौ, सुखेन पीयतेऽसौ, एष कर्मणि अनः ।
ईषत् दरिद्रायते इति पूर्वेषु भावे खलु, (७०२) दरिद्र आलोपः । पाणिनिः ३।३।१२८ ।

† सुखेन दृश्यतेऽसौ, अनः सुदर्शनः, पक्षे खलु सुदर्शः । दुःखेन शिष्यतेऽसौ
दुःशासनः दुःशासः । दुःखेन युज्यतेऽसौ दुर्ध्याधनः दुर्ध्याधः । एवं सुखेन घृष्यतेऽसौ,
ईषत् मृष्यतेऽसौ । वार्तिकम् । एतन्मते नित्यम् । कृतान्तमते विभाषा ।

‡ स धात्वर्थः, स चासौ अर्थः प्रयोजनश्चेति तदर्थः, तस्य भावस्तादर्थ्यं तस्मिन् ।
यस्य धातोरर्थः अन्य-धात्वर्थस्य प्रयोजनं भवति तस्मात् धातोः चतुम् स्यात्, च इत्
अव्ययं, तुम्-स्थितिः । अत्र भावे वाच्ये भविष्यत्काले चेति बोध्यं । द्रष्टुमिति
दृश-तुम्, (६०४) ऋकारस्य र, (१५९) षज्, (४७) तस्याने ट । अत्र दृश धातोरर्थः
या-धात्वर्थस्य प्रयोजनं । क्रियद्योरेककर्तृत्वे सन्नेव चतुम् स्यात्, तेन विप्रं भोक्तुं
निमन्त्रयते इति न स्यात्, भोजनाय निमन्त्रयते इत्येव स्यात् । पाणिनिः ३।३।१५८ ।

११६५ । क्ताच् वा निषेधे ऽलं-खलुना ।

(क्ताच् ११, वा ११, निषेधे ७, अलं-खलुना ३) ।

निषेधार्थयोरलं-खल्वोर्योगे धोः क्ताच् स्याद्वा भावे ।

अलं दत्त्वा अलं दानेन, खलु पीत्वा खलु पानेन । *

११६६ । पूर्वकाले । (७) ।

पूर्वस्मिन् काले स्थितात् धोः क्ताच् स्यात् । विष्णुं नत्वा स्तौति । †

११६७ । न कित् स्कन्दस्यन्दः ।

(न ११, कित् ११, स्कन्द-स्यन्दः ५) ।

स्कन्त्वा स्यन्त्वा । ‡

* क्ताच् यकारोऽव्ययार्थः, क इति गुणाभावः, त्वा-स्थितिः । अलं दत्त्वा दानं निषिद्धमित्यर्थः, (१०८८) दा स्याने दत्त-चादेशः, पत्ते दानेन (२८६) सङ्गवारणेनेति तृतीया । खलु पीत्वा, पानं निषिद्धमित्यर्थः (६१२) दामा इति ङी । पाणिनिः ३।४।२८ ।

† यदा कर्त्ता क्रियाद्वयं क्रियाचयं वा करोति तदा परक्रियापेक्षया पूर्वस्मिन् काले वर्तमानात् धातोः भावे क्ताच् स्यादित्यर्थः । विष्णुं नत्वा स्तौतीति स्तुति-क्रियायाः पूर्वकालं वर्तमानात् नम-धातोः क्ताच्, (६७६) जम्लोपः । नमति च स्तौति च इत्यादौ समकालत्वात् न स्यात् । अत्रापि क्रियाणां-मेककर्तृत्वे एव क्ताच् स्यादिति । पुत्रं दृष्ट्वा सुखं भवतीत्यादौ तु स्थितस्त्वध्याद्वारादेककर्तृत्वं । भूत-कृत्य पतति, सुखं व्यादाय खपिति इत्यादौ तु पूर्वकालविवक्षयेति वक्तव्यं । पाणिनिः ३।४।२१ ।

‡ आभ्यां परः क्ताच् कित् स्यात् । क्ताच्ः कित्सनिषेधस्य फलं (५६७) ङमुङ् न इति नञोपाभावः । स्कन्त्वा इति औदित्वादिमन्निषेधः, स्यन्त्वा इति कटित्त्वादिमो विकल्पपक्षे लदाङ्करणं । उभयवचनयो यच्चैकवर्गीया भव्यमस्तत्र लुप्यते इति द-लोपः । एताभ्यां क्ताच् एव कित्सनिषेधः, क्ताच्-स्थानजातस्य यपस्तु कित्समेवेति, तेन प्रसूय प्रसूय । पाणिनिः ३।४।३१ ।

११६८ । सेमऽक्षुध कुष क्लिष गुध मृड मृद
वद वस ग्रहः । (सेम् ११, अक्षुध-ग्रहः ५।) ।

धोः पर इमसहितः क्ताच् किन्न स्यात्, नतु क्षुधादेः ।
ग्रथित्वा । सेम् किं, शुत्वा । क्षुधादेः किं, क्षुधित्वा । *

११६९ । तृष मृष कृष वञ्च लुञ्चुतो वा ।
(तृष—कृतः ५।, वा १।) ।

एभ्यः सेम् क्ताच् किन्न स्यादा । तर्षित्वा मर्षित्वा कर्षित्वा
वञ्चित्वा लुञ्चित्वा अर्त्तित्वा । पक्षे तृषित्वा इत्यादयः । †

११७० । यफान्नडः । (य फात् ५।, नुडः ५।) ।

नकारोऽस्यान्तात् फान्ताच्च सेम् क्ताच् किन्न स्यादा । यन्थित्वा
अथित्वा, यन्थित्वा यथित्वा, गुम्फित्वा गुफित्वा । नुडः किं,
कोथित्वा रेफित्वा । ‡

* सङ्ग इमां वर्तते योऽसौ सेम्, क्ताच् इत्यस्य विशेषणं । ग्रथित्वा इति शी ला,
(५५४) वमोऽस्येतीम्, कित्त्वनिषेधात् (५४२) गुणः, (२५) एस्थाने अय । क्षुधित्वा इति,
एवं क्षुधित्वा क्लिषित्वा गुधित्वा मृडित्वा मृदित्वा उदित्वा उषित्वा गृहीत्वा । एषु क्षुधित्वा
उषित्वा उभयत्र (१०६६) क्षुधवसेतीम् । क्लिषित्वा इति कदित्वात् (५०३) इम्पक्षे
प्रयोगः । अन्येषु (५५४) वमोऽस्येतीम् । उदित्वा उषित्वा गृहीत्वा इति (६६१) निः ।
गृहीत्वा इति (७०१) इमादौर्ध्वः । पाणिनिः १।२।१८, ७, ८ । क्षुधित्वापीति भट्टाजि
दीक्षितः ।

† कृत इति कृत धातुः । तर्षित्वा इत्यादिषु (५५४) वमोऽस्येतीम्, कित्वा-
भाव-पक्षे यथासम्भवं गुणः नलोपाभावश्च, कित्त्वपक्षे तु गुणाभावा नलोपश्च । पाणिनिः
१।२।२४, २५ । एतन्मते क्षयः तालव्यान्तः ।

‡ येन विधिक्षादन्त्येति न्यायात् धान्तात् फान्तादिति । अथित्वेत्यादि सर्वत्र
(५५४) वमोऽस्येतीम् । कित्वाभाव-पक्षे नलोपाभावः, कित्त्वपक्षे (५६०) नलोपः ।
कोथित्वा रेफित्वा इति (११६८) सेमऽक्षुधेति कित्त्वनिषेध, गुणः । पाणिनिः १।२।२३ ।

११७१ । नश्-जोऽनिमः । (नश्-जः ५।, अनिमः ५।)।

नशो जान्ताच्च मुग्धोऽनिमः परः ज्ञाच्च किञ्च स्याद्वा ।

नष्टा नष्टा भक्ता भङ्क्ता । अनिमः किं, अञ्जित्वा । *

(८१८) व्युङ्गोऽवो हसादेरिति । द्युतित्वा द्योतित्वा,
लिखित्वा लेखित्वा । रुदादेस्तु रुदित्वा विदित्वा मुषित्वा ।
अवः किं, देवित्वा । हसादेः किं, एषित्वा ओषित्वा । †

११७२ । पूक्षिशुदित इम् । (पू-क्षिश्-उदितः ५।, इम् १।) ।

एभ्यः ज्ञाच्च इम् स्याद्वा । पवित्वा पूत्वा, क्षिणित्वा क्षिष्ट्वा,
शमित्वा शान्त्वा । ‡

११७३ । क्रमो घौ वा । (क्रमः ६।, घं १।, वा १।) ।

* नश् च ज चेति तच्छब्दः । नष्टा इति, नश् लृट् नशे कृदित्वात् (५७३)
इमोऽभावपत्तेः (७४१) नुष् रध इति नुष्, कित्पत्ते (५६७) न-लोपे, (१५४) षङ्,
(४७) तस्यङ्गे ट । अकित्पत्ते नस्यानुस्वारः नष्टा इति । भक्ता इति, भन्ज घौ
मोटने, औदित्वादिसोऽभावे, कित्पत्ते न-लोपे, (२११) कुङ्, अकित्पत्ते (५०, ५१)
नस्यानुस्वारः, तस्य च ङ् । अञ्जित्वा इति कृदित्वात् (५७३) इम्, (११६८) सेमऽनुपेति
किञ्चननिषेधे, नस्यानुस्वादे, तस्य च ज । अनिमपत्ते तु अज्ञा अङ्क्ता इति । पाणिनिः
६।४।३२ ।

† व्युङ्गोऽवो हसादेरित्यस्योदाहरणमाह, द्युतित्वादि (५५४) वसोऽरस्येतौम् ।
देवित्वा इति दिव्य कौडायां उदित्वात् (११७२) पूक्षिशुदित इति वा इम्, (११६८)
नित्यक्लिप्ताभावे गुणः । अनिमपत्ते (८१४) द्यूत्वा इति । एषित्वा ओषित्वा इति
कृदित्वादनयोरेपि वेमलादिमपत्ते नित्य-क्लिप्ताभावः । पाणिनिः १।२।२६ ।

‡ (१०५३) वृद्धशैत्यमेन कित इम्-निषेधादग्रासौ विकल्पार्थे पू इत्यस्य वङ्घं,
पवित्वा (११६८) सेमऽनुपेति किञ्चननिषेधात् गुणः । तत्रैव क्षिणवर्जनात् क्षिणित्वेत्यत्र
न गुणः । शान्त्वा इति (१०३८) असुङ् इति दीर्घः, नस्यानुस्वारस्य च नकारः ।
पाणिनिः ७।२।५०, ५१, ५६ ।

क्रमित्वा, क्रान्त्वा क्रन्त्वा । *

११७४ । जृवश्चो न जिः । (जृ-वचः ६१, न ११, जिः ११)।

आभ्यां क्वाच इम् स्यात्, नतु व्रश्चे जिः । जरित्वा व्रश्चित्वा । †

११७५ । 'हाको हिः । (हाकः ६१, हिः ११) ।

हित्वा । ‡

११७६ । व्यादनजः क्लो यप् से ।

(व्यात् ५१, अनजः ५१, क्लः ६१, यप् ११, से ७१) ।

नञ्वर्जात् व्यात् परात् धोः क्लो यप् स्यात् से सति । प्रकर्षेण कृत्वा प्रकृत्य, प्रवत्य प्रतत्य प्रहृत्य, उदज्य, प्रदाय प्रमाय प्रगाय प्रहाय प्रपाय प्रस्थाय । §

* कर्मो घं स्याद्वा क्वाचि । क्रमित्वा इति छदित्वात् पूकित्युदित्वा इति इम्, विकृत्यपक्षे अनेन वा दीर्घः । पाणिनिः ६।४।१८ ।

† विभाषाद्वयमध्यवर्तितादस्य नित्यता । जरित्वा इति (१०५३) नृदुर्धौति इम्-निषेधेऽपि, अनेन इम्, (११६८) सेमऽनुधेति कित्त्वनिषेधात् गुणः । (६२७) वृत्तो वेमोर्घ इति वा इमो दीर्घत्वे जरौत्वा इत्यपि । व्रश्चित्वा इति क्वादित्त्वेन वेमत्वेऽपि अनेन नित्यमिम् । सेम्क्वाचः कित्त्वनिषेधादेव जेरप्राप्तौ अत्र जेर्निषेधः प्रव्रश्च इति क्वाचो यपि जिनिषेधार्थः । पाणिनिः ७।२।५५ ।

‡ हाको हिः स्यात् । हाकः किं, हाङ् इत्यस्य हात्वा । पाणिनिः ७।४।४३ ।

§ नास्ति नञ् यत्र सोऽनज् तस्मात्, व्यात् इत्यस्य विशेषणं । प्रकर्षेण कृत्वा इति (५४८) व्यस्य ग्यनुकारेति समासे, अनेन क्वाचो यपि, क्वाचः स्थानिवत्त्वेन कित्त्वात् गुणभावे, (६८२) स्वस्य तन्, प्रकृत्य । प्र-वन प्रवत्य, प्र-तन प्रतत्य, प्र-हन प्रहृत्य, एषु (६७६) अमलोपे, स्वस्य तन् । उद-अनज (५६७) उदसुङ्ग इति न-लोपे उदज्य । दा इत्यस्य प्रदाय, मा इत्यस्य प्रमाय, गै प्रगाय, हा-क प्रहाय, पा पाने प्रपाय, स्था प्रस्थाय, एषु (६१२) दामागै इत्यत्र सप्तवर्जनात् न डौ । पाणिनिः ७।१।३७ ।

(७४३) दीङ्गमामिति यपि ङा, प्रदाय । (७४५) मिम्यी-
रिति ङा, प्रमाय, प्रलाय प्रलीय । *

११७७ । स्तोपो वानिमः ।

(म्-लीपः १।, वा ।१।, अनिमः ६।) ।

अनिमो मस्य लोपः स्यादा यपि । प्रणत्त्वा प्रणम्य । अनिमः
किं, प्रणम्य । १

११७८ । वो जैरयः । (घो: ५।, जे: ६।, अय: १।) ।

घु-पूर्वस्य जेरयः स्यात् यपि । विगणय्य । घोः किं, सम्प्रधार्य्य ।३

११७६ । वापः । (वा । ११, आपः ५) ।

आपः परस्य जेरयः स्याद्वा यपि । प्रापय्य प्राप्य । §

११८० । वा मेक्ष्यो मिक्ष्यौ ।

(वा ११, मं-क्ष्यौ. ६॥, मि क्ष्यौ १॥) ।

मेढो मिः ज्ञेः क्षी स्याद्वा यपि । अपमित्य अपमाथं, 'प्रचीय
प्रचित्य । ५

* श्रीदीडयन्त्रं, डा प्रदाय । डमिज न चंपे, मी ड्यत्, मी जय
वधे एषां डा प्रसाय । ली इत्यस्य विकल्पे डा मूलाय प्रलीय इति । अनजः किं, न
कृत्वा कृत्वा । से किं, सपदि कृत्वा इत्यादी न यप ।

† प्र-नम, क्ताचो यपि अनेन मन्त्रीपि, स्वस्य तन् प्रणय, पत्ने प्रणय, (५४६) एवं ।
एवं आगत्य आगत्य इत्यादि । प्रशस्य इति सेमलात् न मन्त्रीपः, एवं विकस्य आगत्य
इत्यादि । निर्जित्य आट्य विधृत्य इत्यादी आगत्यविधिवर्त्तयत्वात् आदौ सस्य तन्,
सुतरां (५६०) धौडज्ययरे इति न दीर्घावकाशः । पाणिनिः ६।४।२८ ।

+ लघुचोष्यवहित-परस्थितस्य अरसभवात् इत्युक्त्यनुरूपेण इत्यर्थः। वि-गणि
इति आत्मात् क्ताचो यपि, अनेन अः स्थाने चय, विगणस्य, एवं विघटय इत्यादि।
सं-प्र-धाति इति आत्मात् यपि, धा इति मुख्यरूपवृत्त्यात् अरयाभावे, अलोपे
संप्रधार्य, एवं विभाव्य विनाश इत्यादि। पाणिनि. ६।४।३६।

१ पुनर्वायद्वयं वाधिकार निवृत्त्यर्थं । अपनित्य इति मे स्थाने मि आदिशे, स्वस्य

११८१ । न वे-ज्या-व्यो जिः ।

(न १११, वे-ज्या-व्यः ६१, जिः ११) ।

एषां जि न स्यात् यपि । प्रवाय प्रज्याय प्रव्याय । *

११८२ । सं-परि-व्यो वा । (सं-परि-व्यः ६१, वा १११) ।

आभ्यां व्येजो जि वा स्यात् यपि । संवीय संव्याय, परिवीय. परिव्याय । †

११८३ । चणम् वाभीक्ष्णं पूर्वकाले । .

(चणम् १११, वा १११, आभीक्ष्णं ७१, पूर्वकाले ७१) ।

धोः पूर्वकाले चणम् स्याद्वा पीनः पुन्ये । स्मृत्वा स्मृत्वा नमसि, स्मारं स्मारं नमसि । ‡

तन् ; पचे (६०८) णचोऽग्निरिति अपसाय । निषातोः ची इति दीर्घान्तादेशे प्रचीय, पचे स्वस्य तनि प्रचिल । पाणिनिः ६।४।३६, ७० ।

* वे जे-स्यूतौ, ज्या गि जरायां, व्ये जे हतौ, एषां (६६१) यङ्स्वपाद्योरिति प्राप्नोति जि न स्यात् यपि । पाणिनिः ६।१।४१-४३ ।

† सं-परि-पूर्वस्य व्ये जे हतौ इत्यस्य जि वा स्यात् यपि । संवीय परिवीय उभयत्र जी कृते, (१०३६) जिर्वोऽन्त्य इति दीर्घः । पाणिनिः ६।१।४४ ।

‡ आभीक्ष्णं सुदुरर्थ-सव्यर्थं, तस्य भावः आभीक्ष्णं तस्मिन् । अत्रापि क्रियारोके कर्तृकृते सतीति बोध्यं । स्मृत्वा स्मृत्वा नमसि, पचे स्मारं स्मारं नमसि । स्मृ-चणम्, च इत् अव्ययं, ण इत् (५७७) वृद्धिः, अम् इत्यस्य स्थितिः । आभीक्ष्णार्थे द्वित्वं वक्तव्यं (पा. ८।१।४) । क्वचिदाभीक्ष्णमिन्द्रोऽपि चणम् भवति यथा, चौर इति क्लृप्ता इति चौरङ्कारमात्रोक्तिरिति (पा. ३।४।२५), स्वादुङ्कारं भुङ्क्ते (पा. ३।४।२६), मूलकोपदेशं भुङ्क्ते (पा. ३।४।४७) ; एवङ्कारं, कथङ्कारं, अन्यथाकारं (पा. ३।४।२७) ; यथाकारं, तथाकारं (पा. ३।४।२८) । क्वचिच्च चणमन्त्यार्थमात्रं भवति यथा, समुत्पत्तां हन्ति जीवयाहं गच्छति (पा. ३।४।३६), चूर्णपेषं पिनष्टि (पा. ३।४।३५), विद्युत्पृष्णां नश्यति (पा. ३।४।४५) इत्यादि । पाणिनिः ३।४।२२-६४ ।

कृतो ये यच्च विहितास्तत्र नूनं भवन्ति ते ।

कङ्क्षोः कभाव इत्युक्ते-रन्यत्रापि प्रयोगतः ॥

तथाच । कृतचित्तसमासाना-मभिधानं नियामकम् ।

लक्षणन्वनभिज्ञानां तदभिज्ञानसूचकम् ॥ *

११८४ । बहुलं ब्रह्मणि । (बहुलं ११, ब्रह्मणि ७) ।

यदिदं लौकिकप्रयोगव्युत्पत्तये लक्षणमुक्तं तत् वैदिकप्रयोग-
व्युत्पत्तौ बहुलं ज्ञेयं । क्वचित् विहितं न स्यात् (१), क्वचित्
निषिद्धं स्यात् (२), क्वचित् वा स्यात्, क्वचित् ततोऽन्यदपि
स्यादित्यर्थः । यथा,—पूर्वभिः (१), ब्राह्मणास् (२), इत्यादौ
वेदसिद्धेः । † 'ब्रह्म' शब्दोऽत्र मङ्गलार्थः ।

इति इण्पादि-पादः ।

कृदन्ताध्यायः ।

समाप्तम् ।

* कृदन्तप्रकरणं समाप्य यथ्यक्तं न्यूनता-परिहारार्थमाह—कृतो ये इति । ये
कृतः यच्च येष्वर्थेषु विहिताः, ते तत्र तेष्वर्थेषु नूनं निश्चितं भवन्ति । प्रयोगतः मङ्गलवि-
प्रयोगानुसारेण अन्यत्रापि स्युः । तत्र हेतुमाह (६६५) कङ्क्षोः कभावे इत्युक्तेरिति ।
तथाच, प्राञ्चः इति शेषः । कृतां तज्जितानां समासानाञ्च, अभिधानं प्राचीनः शब्दकोष-
एव नियामकं, यस्मिन्नर्थे यस्मिन् लिङ्गं च सत् भवति तद्विग्रहकारकं । व्याकरणलक्षणान्
अनभिज्ञानां प्रसिद्धप्रमाणमज्ञानतां तदभिज्ञानस्य सूचकं प्रकाशकमित्यर्थः ।

† ब्रह्मणि वेदे, बहुलं—बहुवः (प्रकाराः) सन्त्यस्य. चूडादिलात् (४४६) लः, अथवा
बहुलं प्रकारान् लाति गृह्णातीति बहुलं, आदन्तत्वात् (६६७) डः । सामान्यत्वात्
नपुंसकं । एतत् व्याकरणं लौकिकप्रयोग-साधनाय, वैदिकप्रयोग-साधनार्थं प्रकाश-
नारमपि स्यादित्यर्थः, तथाहि क्वचिदित्यादि । पूर्वभिस्त्वित्, भिः स्थानं ऐस् (१०६)
विहितमपि न जातं । ब्राह्मणास् इत्यत्र, सम्यगने विसर्गः (१०२) विहितोऽपि निषिद्ध-
इति । वेदसिद्धेरिति हेतौ पञ्चमौ । पाणिनिः २।४।३६, ७३, ७६ ; ३।१।८८ ; ५।२।
१२२ ; ६।१।३४ ; ७।१।८, १०, १०३ ; ७।३।६७ ; ७।४।७८ ।

परिशिष्ट-पत्रम् ।

लिङ्गानुशासनम् ।

(११४७) सूचीक-स्त्रीलिङ्गसूचकानामवलम्ब्य अत्र प्रचलितानां कतिपय-कृततद्धित-

समास-प्रत्ययान्तानामेव लिङ्गनिर्देशः क्रियते ।

• (६६७ सूचस्य टीका द्रष्टव्या ।)

कदन्त-पुंलिङ्गाः—

(११३४) घञन्ताः *, (११३४) अलन्ताः*,
(११४४) नङन्ताः †, (११४५-
११४६) क्त-प्रत्ययान्ताः ‡, (१११३)
क-प्रत्ययान्ताः §, (११४२) अथु-प्रत्य-
यान्ताः, (१०००-१००१) ख-प्रत्य-
यान्ताः ।

तद्धित-पुंलिङ्गाः—

(४७५) इमन्-प्रत्ययान्ताः ॥ ।

समास-पुंलिङ्गाः—

(३६२) राजान्ताः, (३५३) अङ्गान्ताः ॥,
(३५४) अङ्गान्ताः ।

* घञन्ताः अलन्ताश्च भावार्थे एव पुं-
लिङ्गाः, अन्याथे तु विशेष्यलिङ्गा अपि भवन्ति।
अलन्तेषु—भयं वर्षं पदं सुखं नपुंसकम् ।

† याज्ञा—स्त्री ।

‡ इषधिः—पुमान्, स्त्री च ।

§ दाघ (काष्ठं), जवु—नपुंसकम् ।

॥ प्रेम—नपुंसकमपि ।

॥ पुष्पाहं—नपुंसकम् ।

कदन्त-स्त्रीलिङ्गाः—

(११४७-११४८) क्त-प्रत्ययान्ताः, (११५०)
भावविहितक्यप्रत्ययान्ताः*, (११५२)
भावविहित-यप्रत्ययान्ताः †, (११५३-
११५५) अत्रत्ययान्ताः, (११५६-११५७)
ङ-प्रत्ययान्ताः, (११४१) शन्-प्रत्य-
यान्ताः, (११५८) अन-प्रत्ययान्ताः ‡,
(११५९) णि-प्रत्ययान्ताः, (११६०)
अनि-प्रत्ययान्ताः ।

तद्धित-स्त्रीलिङ्गाः—

(४३८) त-प्रत्ययान्ताः, (४४९) सूचीकः
कतिपये— (तद्धित-नपुंसक-लिङ्गाः
द्रष्टव्याः) ।

समास-स्त्रीलिङ्गाः—

(३८९) अप्रत्ययान्त-धुरशब्दान्ताः ।

* (६८१-६८७) सूचीकक्यवन्ताः प्रायेण
कर्त्तृविहिताः कर्मविहिता वा दृश्यन्ते,
भावविहितान्तास्तु नपुंसकलिङ्गाः ।

† (६६७-६६९, ६७६-६८०) सूचीक-
यान्ताः प्रायेण सारक-विहिताः, भाव-
विहितान्तास्तु नपुंसकलिङ्गाः ।

‡ (११६२-११६३) कर्त्तृविहितान-
प्रत्ययान्तास्तु विशेष्यलिङ्गाः ।

कदन्त-नपुंसकलिङ्गाः—

- (१११४-११३६) अनट्-प्रत्ययान्ताः *,
 (११३३) इच-प्रत्ययान्ताः, (११३०)
 भावविहित-कप्रत्ययान्ताः ।

तद्धित-नपुंसकलिङ्गाः—

- (४३३) भावार्थ-समुद्धार्य-प्रत्ययान्ताः †,
 (४३८) ल्य-प्रत्ययान्ताः, (४६०-४६१)

* भावविहिता एव बोध्याः । कारक-
 विहितान् प्रायेण विशिष्यलिङ्गाः ।

† (४४६) जनता, बन्धुता, खलिभी,
 छलिनी, गोवा, रथकथा—स्त्रीलिङ्गाः ।
 वातुलस्य पुलिङ्गः ।

तद्यट्-अयट्-प्रत्ययान्ताः *, (४६२)
 लेख-काहान्ताः, (४६३) शाकट-
 शाकिन-प्रत्ययान्ताः ।

समास-नपुंसकलिङ्गाः—

- (३२२) समाहार-इन्द्रनिघन्ताः, (३२२)
 समाहार-विद्युनिघन्ताः †, (३२२)
 अव्ययीभावनिघन्ताः, (३८५) अप्रत्य-
 यान्त-पुर्णव्यान्ताः ।

* स्त्रीलिङ्गा अपि भवन्ति ।

† (३६६) अकारान्त-भिन्नाः, पाचा-
 दीनि तु नपुंसकानि एव । (३७०, ३७२)
 स्वयंस्त्री स्त्रीलिङ्गा नपुंसकलिङ्गाश्च ।

उणादयः ।

(१००७) सूत्रोक्त-सङ्केतमात्रिण्य कतिपये प्रचलिताः

उणादि-प्रत्ययान्ताः लिख्यन्ते ।

अ

अङ्गच्—कुर-कुरङ्गः, तृ-तृङ्गः, सृद-
 सृदङ्गः, लृ-लृङ्गः, सृ-सृङ्गः ।
 अटन्—कन्क-कङ्कटः, कप-कपटः, ऊ-
 करटः, कर्क-कर्कटः, कप-कपटः,
 मर्क-मर्कटः, शक-शकटः, सृ-सृटः ।
 अठ—कम-कमठः, जृ-जृठः ।
 अणञ्—क-करण्डः, व-वरण्डः ।
 अण्—पृष-पृषण्, मङ्ग-मङ्गण्, उङ्ग-उङ्गण् ।
 अति—वस-वसतिः, इन-अङ्गतिः ।
 अचन्—अम-अमचं, गङ्ग-कलचं, नच-नचचं,
 पच-पचचं, व-वरण ।

अचिन्—पत-पतचिः ।

अचन्—अप-अपचः, आ-वस-आवसचः ।

अट्—अ-अरन्, दृ-दृषन् ।

अनि—अ-अरणिः, अव-अवनिः, अश-

अशनिः, आ-अश-सन्-आश-अशचिः,

यङ्ग-यङ्गचिः, तृ-तृरणिः, धम-धमनिः,

धृ-धृरणिः, अन्-अन्-रजनिः, सृ-सृरणिः ।

अन्ति—अव-अवन्तिः, किं-किं-वदन्तिः ।

अन्त्य—अ-अरन्त्यः, पृष-पृषन्त्यः ।

अप—अ-अपचः ।

अमञ्—अव-अमञ्चः, कृ-कृमञ्चः, कल-

कलञ्चः, गङ्ग-गङ्गञ्चः, रास-रासञ्चः,

बल्ल-वल्लभः, वृष-वृषभः, मृ-श्रभः,
शल-शलाभः ।
अम—अप-अधमः, लङ्-कङ्कमः, कल-
कलमः, चर-चरमः, प्रछ-प्रथमः ।
अव्यच्—कङ्-कङ्कम्, कट्-कट्कम्, ख्या-
ख्यम् ।
अयु, अयू—स्र-सरयुः, सरयू ।
अरन्—कट्-अररं, कृ-कवरः, अम-अमरः,
जन-जठरं, जज्ज-जज्जरं, भक्त-भक्तारः,
दिव-देवरः, मम-भमरः, वस-जि-
वासरः ।
अर—कट्-अररः ।
अल—तृ-तरणः, मन्ग-मङ्गलं, छ-सरणः ।
अलि—अन्ज-अञ्जलिः ।
अवक—स्या-लवकः ।
असच्—अम-अमसः, तम-तमसं, नभ-
नभसं, पन-पनसः, यु-यवसः, रभ-
रभसः, वे-वेतसः ।
आ
आ—नि कष-निकषा, सम्-इ-समया ।
आक—तङ्-तङ्काकः, तङ्गागः, पत-पताका,
पा-पिनाकः, बल-बलाका, शल-शलाका ।
आनक—भी-भयानकः ।
आगुक्—कृष-कृशागुः ।
आव्य—वद-वदान्यः ।
आर—अङ्-अङ्गारः, कङ्-कङ्गारः, भृ-
भृङ्गारः, मन्द-मन्दारः, स्रज-मार्जारः ।
आलज्—पत-पातालं, चन्ड-चण्डालः ।
इ
इज्—पष-पणिज् ।
इतन्—कङ्-कङ्कितः, कट्-कटिजः ।
इत्—तङ्-तङ्कित्, वृष-योषित्, स्र-सरित्,
कट्-कटित् ।

इथिन्—अत-अतिथिः ।
इज्—अज्-अजिगं, कट्-कटिजः, कट-
कठिनः, कन्ड-कण्डिनः, तुङ्-तुङ्गिनः,
दृष-दृषिणः, द्रु-द्रुविणः, मल्ल-मल्लिनः,
पुल्ल-पुल्लिनः, मल्ल-मल्लिनः, वेप-
विपिनः, कृष्-कृष्णिणः, श्ये-श्येनः ।
इल—अल-अलिणः, कप-कपिलः, कुष-
कौकिलः, कट्-कटिलः, मन्थ-मन्थिणः,
मह-महिषा, सल्ल-सल्लिनः ।
ई
ई—अव-अवीः, तल्ल-तल्लीः, तृ-तरीः,
लल्ल-लल्लीः, वात-प्र-मा-वातप्रमीः ।
ईकन्—अन-अनीकं, अल-अलीकं, इष-
इषीका, वल्ल-वल्लीकं, वृष-वृषीकं ।
ईचि—स्र-सरीचिः, वे-वीचिः ।
ईरन्—कट्-कटोरः, कृ-करीरः, पट-
पटीरं, मृ-शरीरं, शीट-शीटीरः ।
ईषन्—अन्व-अन्वरीषं, कृ-करीषं, पृ-
पूरीषं, मृ-मिरीषं ।
उ
उ—अण-अणः उन्द-इ-उन्, इष-इषः,
कट्-कटुः, स्कन्द-कन्दुः, गङ्-गङ्गुः,
चर-चरुः, जन-जनुः, जन-जनु, जन-
दनुः, तन-तनुः, वृ-वृतरुः, तृसर-तृसरुः,
धन-धनुः, नि-अन्व-अन्वदः, पट-पटुः,
फल-फलुः, बन्ध-बन्धुः, स्र-स्ररुः, मन-
मधु, मन-मनुः, स्र-स्ररुः, रुस्र-रुस्ररुः,
स्रज-रञ्जुः, वट-वटुः, वल्ल-वल्लुः,
वस-वसुः, विट-विटुः, मृ-मृशः,
शी-शिणुः, स्यन्द-स्यन्दुः, धन-धनुः ।
उण्—अश-आश, क-कारः, वा-वायुः,
खट्-खटुः ।
उत्—मृ-मृशत्, कृ-कृशत् ।

उन, उनि, उन, उनि—शक-शकुनः,

शकुनिः, शकुलः, शकुलिः ।

उनन्—उर-अरुणः, अर्ज-अर्जुनः, उरू-

करुणः, उरू-तरुणः, उरू-जि-दारुणः,

पिश-पिशुनः, मिथ-मिथुनं, वृ-वरुणः ।

उमक्—कुस-कुसुमम् ।

उम्भक्—कुस-कुसुम्भम् ।

उर—अनक-अङ्कुरः, कर्ष-कर्षुरः, चत-

चतुरः, दृ-दृष्टुरः, बन्ध-बन्धुरः, मन्थ-

मथुरा, मद-मदगुरः, मन्द-मन्दरा,

मनक-मुकुरः, आश-अश-अशुरः ।

उल—उल-उल्लुः, तन्ड-तण्डुलः ।

उलि—अनू-अनूलः ।

उश—अनू-अनूशः ।

उषन्—कल-कलुषं, नह-नहुषः, पृ-

परुषः ।

ऊ

ऊ—अम-अमूः, जन-जनूः, तन-तनूः,

दरिद्रा-दरिद्रूः, बन्ध-बन्धूः, वरू-वरूः ।

ऊक—वल-उल्लूकः, भङ्ग-भङ्गूकः, मन्ड-

मण्डूकः, शम-शम्भूकः, बन्ध-बन्धूकः ।

ऊख—मय-मयूखः ।

ऊथन्—वृ-वरुथः ।

ऊम—गुध-गोधूमः ।

ऊर—ऊप-ऊर्ध्वः, खज-खजूरः, मि-मयूरः,

स्यन्द-स्यन्दूरः ।

ऊल—लन्य-लाङ्गूलं ।

ऊषन्—गङ्ग-गङ्गूषः, पीय-पीयूषं, मसज-

मस्रूषा ।

ऋ

ऋ—दिव-देवा, न-नन्द-नन(ना)न्दा,

स व्ये स्था-सव्येष्ठा, सु-अस स्तथा ।

ऋत्—शक-शङ्कत् ।

ए

एनु—ऊ-करेणः ।

एन्—वृ-वरेणः ।

एरक्—कठ-कठेरः ।

ओ

ओरन्—कठ-कठोरः, किस्-किशोरः,

चका-चकोरः ।

ओल—कप-कपोलः, पट-पटोलः ।

क

क—कल-कल्कः, कै-काकः, नि-सद-निकः,

रा-राका, वल-वल्कः, शल-शल्कः ।

कक्—उष-उल्का, सुष-सुकः, शुभ-शुकः ।

कन्—इ-एकाः, भी-भेकः ।

कण—चित-विकणः ।

कतु—क-कतुः ।

कन—क-किरणः, धव-धिवणः ।

कनम्—वश-उशनाः ।

कनिन्—तल-तला, यु-युवा, रान-राजा ।

कन्यन्—वृ-हिरण्यं । [कृणपः ।

कपन्—उल-उल्लपं, विट-विटपः, कण-

कयन्—तन-तनयः, मल-मल्लयः, वल-

वल्लयं, वृ-वृदयं ।

करन्—पुष-पुष्करं, शृ-शर्करा ।

कल—कम-कमलः, कु-कम-कोमलः, पुप-

चपलः, की-कगलः, पल-पल्ललं,

मुष-मुषलं, खनू-खनूलं, वल-वल्कलं,

वृष-वृषलः, शक-शकलः, शप-शपलः ।

कालन्—कप-कपालः, कुल-कुलालः, तम-

तमालः, पन-पन्नालः, पल-पलालः,

पीय-पियालः, मण-मणालः, विङ-

विङ्गालः, विश-विशालः ।

किलन्—मुष-सूषिकः, वृष-वृषिकः ।

कित—वच-उचितः ।

किन्द—पुल-पुलिन्दः ।

किर—अज-अजिरं, इष-इषिरः, खद-
खदिरः, खिद-खिदिरः, छिद-छिदिरः,
तिम-तिमिरं, वस्व-वविरः, भिद-
भिदिरं, मद-मदिरा, मन्द-मन्दिरं,
मिह-मिहिरः, सुद-सुदिरः, रुच-
रुचिरः, रुध-रुधिरं, शी-शिविरं, शश-
शशिरः, शुष-शुषिरः, स्या-स्यविरः,
स्या-स्थिरः, स्थाय-स्थिरः ।

किथन्—भुज-भुजिथः ।

कौटन्—कृ-किरौटं, कृप-कृपीटं ।

कृ—अम-अम्बुः, कर्ण-उरः, ऊरुः, कृज-
कृजुः, क-कुरुः, खन-खरुः, गृ-गुरुः, इश-
पशुः, पन्श-पांशुः, पृ-पुरुः, प्रथ-प्रथुः,
बन्ध-बधुः, भस्ज-भग्नुः, मृद-मृदुः,
रन्ध-रन्धुः, लन्ध-लन्धुः, व्यध-विधुः ।
कुषन्—पुर्-पुरुषः ।

कृ—अन्द-अन्दुः, जन-जम-जम्बू, दिधि-
सो-दिधिषुः, दृभ-दृभः ।

क्ल—वि-विचं, मिद-मितं ।

कथन्—अव-अवभथः, काश-काष्ठं,
कृष-कृष्टं, रम-रथः ।

क्थिन्—अस-अस्थि, सन्ज-सक्थि ।

क्ल—लह-लणं ।

क्लालन्—कुट-कुल्ललं ।

क्लरन्—कु-कुररः ।

क्लि—भू-भूरिः, सू-सूरिः ।

क्लु—रु-रुः ।

क्लन्—लिङ-जिह्वा, विश-विश्वं ।

क्लसि—कुष-कुकिः ।

क्लसु—इष-इलुः ।

क्लस्—कृत-कृतस्, तिज-तीक्ष्णः, श्लिष-श्लिष्णः ।

ख

ख—मुह-मुखः, शम-शङ्खः, शी-शिखा ।

ग

गक्—की-कागः, पू-पुगः, भृ-भृङ्गः, सुद-
सुदङ्गः, शृ-शृङ्गः, भिट-भिटङ्गः ।

गन्—खड-खड्गः, गम-गङ्गा, गृ-गर्गः ।

च

चट्—सिव-सूची ।

ज

जुण्—कि-अ किशारः, कृक-वच-कृक-
वाक्, चट-चाटु, चर-चार, जरा-
इ-जरायुः, जम-जानु, त-तानु, दृ-
दाह, सन-सानुः ।

ट

टिषच्—अम-अमिषं, किल-किलिषं,
मह-महिषः ।

ठ

ठ—कण-कणः ।

ड

ड—अम-अखड्, कण-काण्डं, रुन-खण्डः,
गम-गण्डः, दम-दण्डः, पण-पण्डः,
मन-मण्डः, रम-रण्डा, रुम-पण्डः ।

डउ—तन-तितउः ।

डक्—गु-गुडः ।

डति—पा-पतिः ।

डवतु—भा-भवान् ।

डिम्—कै-किम् ।

डुत—अत-भू-अहुतं ।

डुन्—अ-अथ अथु, यमन्-अ-यमथु ।

डुम्—पा-पमान् ।

डू—अम-भूः ।

डु—गौ-गा ।

डै—रा-राः ।

डेस्—उद्-वि उवैः, नि-वि-नौचैः ।

डो—गम-गौः, द्युत-द्यौः ।

डोस्—दम-दोः ।

डो—खे-खौः, तुद-गौः ।

डट्—खे-खौ ।

डि—तृ-त्रयः ।

ठ

ठ—सन-षष्ठः ।

ण

बिचन्—चर-चारित्रं ।

ण—अज-वेष्टः, स्था-स्थाणः ।

ण्य—धृष-धिष्णः ।

त

तक्न्—अश-अष्टका ।

तक्क्—अश-अष्टका ।

तन्—अम-अन्तः, इ एतः, गृ-गर्तः, तुस-
तुलं, दम-दन्तः, धृव्-धूर्तः, पू पीतः,
सृ-सर्तः, हस-हस्तः ।

तनन्—पत-पतनं, अज-वेतनं ।

ति—अग-अस-अगतिः, अग-भर्तृ गभस्तिः,
पद-पतिः, वस-वसतिः, वि-तस-
वितस्तिः, ग्राम-शास्तिः, सु-अस-स्वस्तिः ।

तिक्—अग-अगतिः, वत-वसिक् ।

तुक्—अ-अतुः ।

तुण्—वस-वासुः ।

तुन्—अव-अतुः, वाव-केतुः, कुश-कोटा,
जन-जन्तुः, जे जातु, तन-तन्तु, धा-
धातुः, मन-मन्तुः, मस-मस्तु या-
यातुः, वस-वस्तु, अश-अस्तु, सि-सेतुः,
हि-हेतुः ।

तृक्—जाय-मा-जामाता, दुह-दुहिता,
पा पिता, भाज-भाता, मान-माता ।

त्यक्—अ-अत्युः ।

विप्—अद-अविः, ए-राविः ।

थ

थक्—अथ-अथं, उद्-गे-उद्गोष्ठं, गृ-
गृथं, तृ-तीर्थः, तुद-तुल्यं, नि-भी-
निशीथः, पृष-पृष्ठं, यु-यूथं, रिच-
रिक्थं, सिच-सिक्थं ।

थण्—अ-अथं ।

थन्—अ-अथं, उष-ओष्ठः, कुष-कीष्ठः,
गै-गाथा, प्र-प्रोथः, गु-गोथः ।

द

द—अव-अवदं, कम-कन्दं, कु-कुन्दं, वृष-
वृन्दं, शो-शादः ।

ध

धक्—श्री-श्रीधः ।

न

न—अ-अनं, कृ-कृकं, दृ-द्वेषः,
धा-धानः, रम-जि रवं, सृ-सृता, सि-
सेमा, स्था-स्थाना ।

नक्—अ-अनः, अष-अष्टः, कृष-कृष्णः,
जि-जिनः, लष-लष्ठा, स्थाय-फेनः,
वस-वृष्टः, वृष्टः, मो-मीनः, वी-वीणा,
सि-सिनः ।

नण्—रस-रास्त्रा, सस-सास्त्रा ।

नि—अग, अनग-अग्निः, दृ-द्वोषिः, सृश-
पृश्निः, यु-योनिः, वृह-वृजिः, शि-अग्निः ।

निक्—वृष-वृणिः, अ-अणिः ।

नु—आ-अनुः, धे-धेनुः, भा-भातुः ।

नुक्—विष-विणुः, सृ-सुतुः ।

प

प—तल-तल्यं, पा-पापं, बाध-बा-बाध्यः,
वास्यः, अश-अश्व, शृ-शृपः ।

पक्—अ-अपः, भी-भीपः, पू-पूपः, यु-
यूपः, शिल-शिल्पं, सृ-सूपः, लु-लूपः ।

पाथ—अ-अपांथः ।

फ

फक्—गल-गल्फः ।

भ

भ—भृ-भर्भः, गृ-गर्भः, दृ-दर्भः ।

भक्—इ-इभः ।

म

म—अव-भीम्, लि-लेमं, 'यस-यामः,
घृ-घर्म्म, हा-जिह्मः, धृ-धर्म्म, नी-
नेमः, पद-पद्मं, भा-भामः, या-यामः,
वा-वामः, सू-सोमः, हु-होमः ।

मक्—इन्ध-इधं, ईर-ईर्म्म, लु-लोमा,
यम-योषाः, तिज-तिज्मः, धृ-धूमः,
भी-भीमः, भीषाः, युज-युज्मः, रुच-
रुक्मं श्ले-श्लामः ।

मद—अस-अहं, युष-त्वं, शुष-सुधं ।

मि—मृ-कर्मिः, नी-नेमिः, अश-रश्मिः ।

मिक्—भू-भूमिः ।

मुक्—उष-उष्मकं ।

य

य—कन-कन्या, क्री-क्रीया, जन-जाया,
जन्मं, पू-पुण्यं, मा-माया, सस-सस्यं ।

यु—जन-जन्मः, दस-दस्युः, मन-मन्युः ।

र

र—अम-अमः, अस-असं, अर्द्ध-पार्द्धः ।

इन्द-इन्द्रः, तम-तामं, दस-दसौ भी-

भेलः, मद-मदः, मन्द-मन्दः, वज-

वर्जं, वप-वपः, विप्रः, अज-वीरं,

शक्-शक्, स्थाय-स्थारः ।

रक्—अङ्ग-अयं, इ-इरा, उष-उषः,

उन्द-उद्रः, वस-उखः, कृत-कृत्तं,

कूरः, विप-विप्रः, लुद-लुद्रः, लुर-

लुरः, खुर-खुरः, गृध-गृधः, चन्द-

चन्द्रः, चि-चौरं, छिद-छिद्रं, तक्-

तक्, दन्म-दन्मः, दुर्-दुर्दः, नी-

नीरं, भन्द-भद्रः, सुद-सुद्रा, रुद-रु-

द्रः, वन्क-वक्कः, वृत्-वृत्तः, शुष-

शुकः, शुद्रः, शुभ-शुभः, श्वित-श्वितं,

सि-सीरः, सु-सुरः, सू-सूरः ।

रि—अन्ध-अर्द्धिः, अद-अर्द्धिः, भी-भेरिः ।

रु—अध-अधु, जन-जनु, मि-मेरुः ।

ल

लक्—शी शीलं, शुच-शुक्तः ।

व

व—अश-अश्वः, खट-खट्टा, कष-कषः,

ग योवा, नी-निम्बः, प्र-प्रां प्रद्मः,

वीश्विन्मं, शी-शिवः, कस-कसः ।

वल—इल-इल्ललः, पल-पल्ललः ।

वलज्, वालज्—शी-शैवलं, शैवालं ।

वालन्—चत-चत्तालः ।

वि—टृ-दर्विः ।

श

शन्, शन्—सृश-पशुः, पशुः ।

ष

षिवन्—प्रथ-प्रथिवी ।

इन्—उष-उष्ट्रः, वृध-वृद्धिः, शश-शश्वः ।

खरच्—गाङ्गा-गाङ्गरे, चत-चत्वरं, चि-

चौवरं, तू-तोवरः, धा-धौवरः, ये-

पीवरः, वृ-वर्वरः, शू-शूर्वरी ।

स

स—उन्द-उत्तुसः, कम-कांसः, कष-कषः,

मन-मास, वद-वत्तुसः, इन-हुंसः ।

सक्—कृष-कृषः, वृष-वृषः, लु-लुषा ।

सरक्—कृ-कसरः, धू-धूसरः ।

सरन्—मद-मतसरः, वस-वत्सरः ।

खन्—सूच-सूचः ।

खन्—मद-मतसः ।

सूचीपत्राणि ।

सूचसूची ।

सूचाङ्कः ।

सूचाङ्कः ।

अ

अ इ उ ऋ लृ ऋ ए ओ ऋ, - ३

अं अः तुवी १६

अण्योऽचक्षुषि ३६३

अग्रेष्ठी ६८४

अध्यक्षताक्षिपि १००

अच आराक्षेज् विः ६०

अचोऽस्त्रीपो र्षश्च २२४

अटात् ८०४, ८६०

अतोऽङ्गवाः ६६

अलक्षोऽधीः सौ र्षोऽधी १८५

अदसः सेरौः २३४

अधिकीशब्दोपाधिभ्यां ३१०

अधेः शक्तौ ८८०

अनः ३८६

अनङ्गुत्तरोऽणाथी विध्योः १८१

अनङ्गुत्तवाद्यादिः १०२६

अनादः १८०

अनुम् सिद्धेः सुवः ५६३

अनारदात् ६०१

अनृजः सेरिम् पे ७६२

अन्तोऽद्वेः ६६०

अन्यात्रादिष्टिः ६२

अन्यारम्भाथारात्तुर्विनिर्ले ३००

अन्यैवाश्रयसर्वं ६४३

अपयनी नित्यं २४५

अभोमगोअधोभ्योऽवे.लुप् ७०

अभ्यवादा १०५७

असुद्राङ् असुसुयङ् अदद्राङ् १०४४

अथां योलुंवा ३७

अर्वाथोऽनञ्जसुङ् त्येऽसौ तु १६५

अवादगिरः ६०४

असं प्रजायाः ३४२

अज्ञोऽज्ञोऽनोने ४३२

आ

आ अमशमीः १४६

आ क्ति-समवि १०८

आ-गमेः चान्तौ ८६४

आङोऽभ्युपसोः १०८१

आङो भोदगमे ८६२

आतोऽनाऽदरिद्रः ११६२

आतोऽनः अदगेः ११५७

आत्माङ्गटा-दृढासा-ङ्गनयमः ८७८

आत् सुमामः ११३

आ-वाञ्जोऽस्वप्रसारं ८६३

आदिगेचोर्ण्वो २३

आदितः १०७२

आदिप्तः ५२७

आदीपोः २४४

आङ्गुटी विः १०४१

आबीबभसात् सेलिपः १४८

आवत् स्वर्गम् ५

आशिधि १००६

कामुकमण्डपंकेन ३०६
 कामांकेकसिति ८५२
 काम्नायथोः सम्पदाकादी- ४८८
 कालभाडे वा २८०
 कालभावाधारं डं मी २०८
 किकिलाख्ययांती ८४४
 किंयत्कान्यात् द्विवद्भामेक- ५१०
 कित् ठी दीपं ५२३
 कित्तिजगुपः सन्नेम मान शान- ६३०
 किमः तयानात् विचनो ५२६
 किमः चेपे ४०५
 किमन्यपत्तदोर्हिषे ५१५
 किमेव्याञ्चाद्रव्ये चतरां चतैमां ४६५
 किभिः खीयौ ८४२
 किभिलिंसायां ८३७
 किद्दोऽन्तर्गोः ११४५
 की खो गी घी ठी ठो डी- ५२८
 की-प-म-वत् प्रलशाभौ ११००
 कीर्तः कर्तैः ७०४
 कीर्तनातीति ८३४
 कुः शय ११५१
 कुट्याभोदराद भुः खिः १०१३
 कुञ्जादिर्णाययोऽस्त्रीमेऽपत्ये ४२७
 कुटां पुत्रो अणिति ७५५
 कुतः क कुह कुर्वतोऽतीऽवेह- ५२४
 कुम्भादेरोपि ३४८
 कुम्बलोपो म्ये ७६५
 कुम्बि-रन्तः अन्-पे वारि ८२८
 कुषादुद्रुजुहः १०२०
 कुजोऽवधौ रि ६८८
 कुजोः क-भावे ६६५
 कृपः कृपौ ऽकृपादो ६४८
 कृविधिभ्योः कृषी ङी ७४ १/२

स्वाङ्कः ।

क ४४ सन युह दुह प्रन्स संघ- ८८३
 कषश्चस्यप्रलपदपष्टपः सिध्यां वा ६०३
 कृगृगानुः किः ११११
 कृगृगामोक्तः को—दुहो- ८८६
 कृगृग्याम्नाहालादेर्निः ११४८
 कऽकः स्त्री ङ तु वा ४३७
 कोडादिः पुंवत् यजातीय- २५०
 कोरीषदर्थे ४११
 कोशुच्चा ८२५
 कोटयामात् तत्त्वः ३५६
 कः-कवत् भूवेऽभाषि वि १०५०
 कादल्पे २६७
 किः ख्ये ११४७
 किनाटे ३१२
 किर्लक्ये च ३१८
 तयनाम्नी दलो १४
 काच् वा निषेधेऽल-खलुना ११६५
 कश्चिच्चा नानापत्यणाय २५८
 क्योऽभ्यव्याद यश्च ८४३
 क्रमः पेऽपि र्चः ५८५
 क्रम क्रम भम भास भास चच- ५८४
 क्रम गम खन सन कनो विट् १०२०
 क्रमो घां वा ११७३
 क्रौञ्जीडोऽगा चिह्नुर- ७८३
 क्रुक्कौ भियः ११२७
 क्रोऽपाञ्चर्षाप्रवासेच्छे- ८६७
 क्रोष्टीकुम्बप्रधौ घो स्त्रियाञ्च ११८
 क्रौवात् स्यमोऽधिर्भाऽतः १६०
 क्रौवाद् घीः १६१
 क्रौवाद्वा ३८३
 क्रौवे नो लुक्वा घी २४२
 क्रौवे स्त्रः १६७
 कश्चिन्म्येकद्विवद्भ्यमेकः १२

स्वाङ्कः ।

सूच्यः ।

किलात् कतोऽसरात् सः षोऽदान्ते- १११
विप वस गृध्रः कृः ११०८
शुद्रागोधाभ्यो वैराही ४२२
शुभ वस पूजायां चागाध्यां- १०६६
शुभ वाद स्वास् ध्यान् फाण्ड- १०७४
श्वे शकटशक्तिनी ४६३
श्वे-प्रिय-मद्रात् कुर्वन् १०२२
श्वेऽंते भावदेव्याकोशे तु-वा १०५१
श्वेऽप्यपो मकचः १०६३
श्वरप् श्वजीश्वरगमस्त मय ११२१

ख

खनसनजनां ऊा भस्ते ये तु वा ६५५
खनाद्विरे ये ६६८
खनी उ-डरेकीकवकाः ११२८
खपि वा ७४
खशेजः १०१५
खायां वा ३६५
खिख्यावकषो मन्खो १०१४
खेः किति घं ६८३
खेः सन्धौ, घोर्हसादेर्घ- ६९८
खेराद्यचो लोप्योऽनुबन्ध- ५६४
खेर्णः ८२२
खेर्णोरियुवर्णे ५८५
खेर्हो घो ज्णिति च ६७८
ख्यस्ते सनि ६४०
ख्या या-युस्-यामामोयुस्योयम् ५४६

ग

गच्छि मच्छि जि कानि गन्दिभ्योऽन्तः ११२८
गत्यर्थमन्यडे चेष्टावन्ते जन्वाकाक- २६८
गवर्थादृशीत्यास वस कन- १०८१
गवर्थादृ नृ लुप सट् चर कप- ८२१
गद-मद-यम-चरास्थो ज्ञे र्यः ६७८

सूच्यः ।

गभीनिङोः ८०६
गभीर्भे स इम माहात्तु वा ६२४
गमयस्त्वविदादिभ्यवि- ४२८
गलेषोपक-पादहारकौ टे ८८१
गवावादेः खोऽन्ते गौर्ध्वऽनीयसः ३२०
गा व्यां ६८२
गौकः क्तु लुभ षो सुवास्यान्-सुजां- ५७१
गौकटोध्योऽन्ते ७१२
गौ चेच्छार्थः ८५३
गुणादिमन् भावे ४७५
गुणादिभ्यम् ४६६
गुणादीर्गोऽध्वकस्योऽः २६४
गुह दृष्ट दिङ् सिधां टीमदत्ये- ६५७
गुहो णीकः ६५६
गृह्य विनीय विपूज जित्या सूर्य- ८८४
गुरध्वनः ३८८
गुरुङ् खो ये ऽणौ ८७७
गर्धोरनेधिन एङ-ककोः २४
गर्वाखोर्हो टे घं ८७६
गैकादशो ऽपावादेरीप् ३६६
गो णनट्यकौ १००३
गो लण मेधा दन्त काण्ड- ४४६
गोरताये ३६३
गोर्वा ३८
ग्यचस्त वा १०८८
ग्यर्थाशंसयोः ८३८
गङ्गान्दिपवादे र्णिननान् घे ८८३
गङ्गस्वपप्रच्छां जिः ८०८
गङ्गस्वपायोः कङ्कित-कितो जिः ६६१
गङ्गैरिमो घो ऽद्यां ७७१
गोरलः ८२४
ग्ला ग्ला ग्ला लि पच परिश्रजः सुः ११०८

ह्रस्वाः ।

द्वाराः ।

घ

घञलण्टो ऽघे ११३४
 घटादि जनौ जृष क्रस रजाम्- ७८८
 घटी-खुरी वाताद विध्वस्तिला- १०१८
 घनसर्गे श्यो निः १०५५
 घससदः कसरः १११४
 घस्यामूर्तटात् ८८०
 घसलदः सन्ध्यालघनि ६७३
 घान्दकौ सखोवय वा- ८४८
 घावस्त्रस्यलघोः १४३
 घोटीघोषम् धीरमा ५५०
 घे चादिङे त्तः १०८२
 घे पं परानुक्त—प्रत्ययति-घिप- ८६०
 घे शप् रे ५४१
 घोऽजी जेः शब्दाश्चनगतिशार्थाद- २८४
 घो जेरयः ११७८
 घो त्रिः १२८
 घ्यथो-रावृथके ८७०
 घ्यां ७१७
 घ्यां दी त सः ७०१
 घ्यां सो र वा दधोः ६८०
 घ्राभोर्जा ८१४
 घ्रो वा ७८६

ङ

ङखेङो लोपः १२४
 ङा तौ वा २०१
 ङाम् वा ङ्या ग्यान्तु क्रतु ६८७
 ङितां यम् १५१
 ङिदपिद्रः ५३२
 ङिदिम बोधोः ७२१
 ङघ्योर्मः २२६

च

चकलस् वारे ४८४
 चक्षः क्साज् ख्याज् ऽरे- ७०६
 चगैक्यवं कौवं ३२२
 चजाः कगौ चित्तसेमन्त- ८७२
 चणम् बाभोष्ठा पूर्वकाले ११८३
 चतुःषड्-उति-कतिपयात् षट् ४५५
 चपोदिताकानिता णः ७
 चपो ऽवे जक् ५८
 चरट् भूतपूर्वे ४८०
 चरफलोऽदुः १०८७
 चरफलोऽदुः १०८७
 चरफलोऽदुः १०८७
 चादिगिर्निः १६
 चायः कौ ८३३
 चिक्तिद चक्रस चराचर चलाचल- ८६४
 चित्रे त्ययदिना ८४७
 चिह्निकारे वा ७८७
 चुभ्यो जिह्वा ७७३
 चेः क्त्वा सन्ध्याः ७४६
 चे जसि वा ८८
 चेक्याद्युदयङो ऽः ३२३
 चङ् कुङ् युङ् सग- २११
 चत् सान्ने ४४०
 चिः कृभस्त्रभूततद्भावे- ४८५

छ

छादिस्त्रमन्-क्रीस्-वै खः १०१४
 छाशोष्वा १०८४
 छिद-भिद-विदः कुरः १११६
 छो ऽवः ६३
 छोः श्टावथौ जसकौ- ८१४
 ज
 जगधो ऽदी यपि च १०८१

सूचाङ्कः ।

अन-खलादि गी रथ-वातात्- ४४८
 अनवधः सेमसी ऽकमवसाचसी- ७४४
 अयत्नीः ख्योर्थे ८१६
 अरस अराच तु ११५
 अरातोऽन् वा १६६
 अराया अरस् च ३७८
 अस्शसोः शिः १६२
 अस्त्रोपिशाभि ह्यस्त्रि- ६७७
 अग्ट यङन्त-यजन्तपवददन्त- १११७
 आयो ऽणवधौण्डिति कसुकानि- ६८६
 जातमङ्गुडादुष्णः ३४७
 जातंरतो ऽस्त्री-युङ्-सत्काण्ड- २६३
 जातु-यद्-यदा-यदिभिः स्त्री ८४५
 आलपिभ्यां सदा लोपे ८४०
 जिं वान्यः किति ६६६
 जिघोऽन्यः १०३६
 जिनं वा ८३८
 जन्मसो न् जिः ११७४
 जर्गिः सनद्योः ६००
 अपर्जापामोर्थः ८१२
 ज्ञानयत्रलोभे वदः ८००
 ज्ञानार्थात्लोपनयन- ८८८
 ज्ञाञ्चैकार्य औष्ठीलादेः सति १०५५
 ज्ञोऽज्ञाने धे ३०३
 ज्योति जनपद राचि नाभि वस्यु- ४१३
 ज्यो वस्युयस्याः ४७२
 ज्वल ज्वल ज्वल ग्ना खा वन रम- ७८८
 झ
 झप्कसीः खस्झोश्चपजवावले च ६४
 झप्नदीपोर्धमास्यायहायशौगिरिर्वा ३८४
 झमखयङ्घ्रकृष्णं जङ्घप्- ५५८
 झमानस्यादिजवां झमाः फे, धोलु- १७७
 झसखात् कसीम ईमि से लोपः ५६२

सूचाङ्कः ।

ज

अपे अम् नोः ५१
 अपोऽक् समोर्णं षक् च ६
 अम अप जभ दह दन्श भन्ज- ८२७
 अमुढी भयणी चातिकि १०३८
 अमे अम् वा ५८
 जिः कल्यादेः ८५८
 जिः प्रेरणे ७७७
 जिञ् जात-पिब-धि वृहद् वस- ८१८
 जि भाज भू सङ्ग रुच चर वध- ११०६
 जि शि स्तु द्रु कमी ऽङ् घे व्यां ६१३
 जिस्तीः खः सः पः षण्युस्त्रित्- ८१८
 जीमंश्च डिमैकावः ४६७
 जी-पि ग्रथि ग्रथि वेति वन्दासी- ११५८
 जेढे ऽजी घे ८८८
 जे लोपोऽनालिष्यायान्ते- ६४१
 जणित्यन्त्यनुङतोः ५७७
 जाड्युङः खोऽनग्लोपि शस्तृदितः ६३८

ट

टादसयास्त्रियात्तु ना १२३
 टामिस् ऊ ऊसि ऊसीसा- १०६
 टी ठी ढी धी ढिचः समलु- ५५७
 टेरासी १८७
 टे लोपी ङिति त्रिशते-स्तेखडौ १२६
 टीसीदमाऽनको ऽनः २०५
 व्या सिः ५५१
 द्वितोऽष्टुमांवे ११४२

ठ

ठी-प-म-वत् कसुकानो १०८६
 व्यां गा आङ्सनीसु वा ७१३
 व्यां न वे-प्रच्छां ६६२
 व्या वा ६७४, ७०७

सूत्राङ्कः ।

ड

डतिसङ्ख्याणो नमश्शोर्लुक् १२१,
डम्डो धी वा १८६
डाज् लोडितादेः पञ्च ८५०
डितस्तस्मै विभक् ११४३

ढ

ढधे कात् णीककण्णीनेया- ४२८
ढधे क्त्यव्यक्त्युक्तवतुस्त्रलये- ३०५
ढडोपमाभादाचारि क्यः ८४७
ढभात् सधो धोऽधः ५०५
ढभावे धं ८९०
ढवद ढघी ऽडे ८९७
ढाड्डे ११४६
ढात् भज-वह-सङ्घी विष् १०२८
ढात् षण् १००८
ढेनाथात् १११
ढेनाशिषि वा २८६
व्याशिषि ८६०
ढीर्दिर् धंशनुः ७७

ण

णचखसाहनी रडोप वा तु छे २६१
णयन्त्रे वा ५७८
णवातो डीः ६०८
णमितोऽन्याचोऽनेऽन्यस्यादौ १७
णिते त्रिराद्यच्चः सुभग-सुपञ्चालादीलु-४१६
णरस्यस्यां ६८८
णर्धूङ्काकङ्कित ५४१
णर्ङ्ग्योः १४२
णर्धिनसङ्कित्सु १२२
णर्धो वा १७०
णर्नानिनि ८०४
णूर्त्रिष्ट्यां ७१८

सूत्राङ्कः ।

त

त-तज-खादीयो ङोबोः ११८
तदो दानो वा ५१६
तर्दयोगे वा ८०१
तन्म्यः शुप् रे घे ६८८
तन्वादेर्वा १७८
तपोडात् यक् च रे ८८२
तमान्वाद्दृढघः २८७
तमट् षड्यादेः ४५२
तरतमी द्विवङ्गनामिकोत्कर्षे ४६१
त लोप्योऽनटिस्त्रितौ विस्वल्ता वा ५०२
तव्यानीयया ढ-भावे ८६७
तस्मैः ५११
तादर्थ्ये चतुम् ११६४
तार्थे मानात् काण्डात्त्वक्षेपे ३७१
तिर्यगमुसुयगदसुयगुदवा तिरश्चा- २२५
ती-प-म-वत् स्यट्-स्यमानौ ११०५
तीय सन्ध्वीज सङ्गादिगुणात् ५०३
तीयो डिति ८०
तुलेच्छारा तारा धारा कारा- ११५५
तुष्टोलातङ् वाशिषि ८५६
टश्चकौ घे ८८०
टनृपां न-लुक् वा श-शौ ७५४
टन् लोप्यः ४६८
टस्यार्थानां वा ३०४
टष स्य ऋष वृन्च लुन्वृत्तो वा ११६८
टङ्क इण् पिङ्गले ७६०
तु फल भज चप श्रय यथ दभाद्य- ५७८
तु भू ढ ढृ णि धृ तप यम दम- १०२४
त ल्याः, शक्याश्चाम्रेष्यानुशा- ८८८
तोऽन्यादेर्मोऽनेकतरात् १६५
त्यवाद्य चिर दक्षिणाद्यादेश्य- ५२५
त्यदां टेरः कौ १३३

सूचाङ्कः ।

सूचाङ्कः ।

त्वदां तदोः सः भौ २१४
 त्वदादि भवत्-समानान्योपमानात्- १०४७
 त्वादि-व्यासभोसक्तिस्त्रि- २०८
 त्वादेष्व रूपः ४६४
 त्वादेष्वोने कल्पदेश्यदेशोयाः ४७७
 त्वे ६०
 त्वो वमाचो लोप्यः ४८६
 त्वत् थाच् प्रकादे ५१३
 त्वासुसिस्मन् कनिप् वनिप्- १०३२
 त्विशः प्रो हो चो चो पी खो मः ७८
 त्वीमोर्वा ३७५
 त्वीसे त्वतो त्रि २८
 त्वेरयङ् नामि १३२
 त्वादयोऽर्थाथैकतेः खेत्तु सर्वाः ३१५
 त्वतो भावे ४३८

थ

थफागुङः ११७०

द

दलिणोत्तरादादी ५२०
 दन्नमावद्वयसट् माने ५०६
 दद्वज्जुङ् वाक् प्राट् श्री सू दू- १०३५
 दद्व दोऽधः १०८८
 दध्यस्थिसक्यन्धोऽनङ् , १७२
 दन्शो न-लोपो वा ८३८
 दभा यौ ८१३
 दरिद्र आलोपो ऽसकाने ऽरि- ७०२
 दरिद्रा काश कास जागुषो वाम् व्या६०७
 दरिद्रो डिह्वसेऽणो ह्यग्भ्योस्वा वा ७००
 दशदे र्जो युते शतादौ ५०८
 दादेर्घः १७६
 दा धा दा ५३४
 दानः सा विद्यार्थे ८०८

दानवत्-सभि ८३
 दान्न शान्त पूर्ण दस ल्यट् च्छन्न- १०७८
 दान्त मोऽसमाज्ञो ह्ये गुः ५३
 दा मा गौ ङाक् पिब भो स्थी- ६१२
 दाकण्डकुलः ३३५
 दाशान् साहान् मोद्वान् १०८८
 दिकशब्दात् दिग्देशकाले सात्- ५१८
 दिव औङ् सी २३८
 दिव-स-गुद-रुध-क्रादे यन्त्व- ७३८
 दिवो घं वा २८७
 दिव्यशयो ऽजिगीषाज्ञास्यर्थे- १०५४
 दिव्योरम वा ६८६
 दीङ्ग्यां यन् यब्धो ङा सनि- ७४३
 दीर्घविध्यो न गुः ७१४
 दुस्वो घंश्च १०६०
 दुनीभृज्जलाद्यासुमसो र्णो वा १०००
 दुषेरोदः ७८६
 दृ भ जुष्टस्त्रिन्-शासुदुङ्-वजो- ८८१
 दृश ग्राम युध ध्रुव मधो दृ ११६३
 दृशीर्णः ६१८
 द्ये चाश्च ५००
 देवादे र्जोमोस्त्राच् ५१२
 देशात् नक्षत्रः कनकज्ञान्ता वा ३६०
 देशाभ्यकालभावं वादेः २८२
 देकं भाऽस्यथे ३१७
 दोमोऽदस्य लो २०४
 दो-पो-मा-स्थो डिङ्ग्यो १०८३
 द्या क्तितामम् १५६
 द्युत-स्त्रायोः खिर्जिः ६४७
 द्यूतः कः ३३२
 द्वार स्त्रर स्त्रः खलि स्वादुषदु- ४१८
 द्वितीय तृतीय गुप्यं तुरीयाः ४५७

सूत्राङ्कः ।

सूत्राङ्कः ।

द्विवेर्मूर्तः ३३६
 द्विवेव्याञ्जलेरः ३७३
 द्विवेव्यायट् ४६१
 द्विवाष्टाधिका वाचयो ऽष्टा- ३५१
 द्विदत्तजवादी द्विः १७४
 द्विषादुङ्गलोपिनः १११८
 द्विषविदातो ऽनुस् वा ६७५
 द्वीचीपीणां कौ ह्वै ल्वे से मे वां-नौ- २२०
 द्वीटोसीदेतयोरेनोऽनुक्तो २०८
 द्वेः पिवः पीप्यो आङि ७८३
 द्वेः पूर्वः खिः ५३८
 द्वेः शतनुष्ण शौ १४३
 द्वेडो दिगिष्ठां ६४६
 द्वेधं द्वेधा वेधं वेधा षोदैक्यं वा ४५८
 द्वेषमुत्पुत्रवन्दारखञ्जामखा- २५५
 हान्गोथोऽपीऽनात् ३८६
 ह्यो दां धी दे धे ह्यौ ७३५
 ध
 धनोदकाश्च-वषाश्ले यद्वपानान् ८४६
 धर्मादन् ३४४
 धाजो द्विः १०८६
 धात् क्रीतात् २६६
 धिक्कसमयानिकषाहान्तरालरे २८६
 धिटीस्ये १५०
 धुरोऽनवस्याः ३८८
 धुर्दिष्ठाङि ५५८
 धेट्-दृश-पा-घ्रा-धः शः ८८८
 धिड्डनी वोशनसः २३३
 धिशास्त्रासात्रः सेः पे लुग्व ६१४
 धे सलोपो वा ५५६
 धीः केलिनी ठवे ८८८
 धीः—तिप् तस् यन्ति धिप् यस्-य- ५२८
 धी द धोऽल्लोपे तयि ७३७

धीरालीपोऽप्यधी १२०
 धोरियुववि १२५
 धीर्मानः फम्वि २०२
 धीव्यगत्वदनार्थात् डे च १०८४
 ध्वयांसम्भवे घौ ८६३
 न
 न कितस्कन्दस्यन्दः ११६७
 न गोण्याख्याचचीसासे ८७
 नप्रपलितप्रियाश्वस्यूल- १०२६
 नञोऽनौ वान्भसोः ३२५
 नञोऽन्याकोशे स्त्री ११६०
 नञोऽङ्गवे ४०६
 नञ्दुःखीः सकथो वा ३२१
 नञ् वहीर्माणवक्-चरणे ३८१
 नञ् मुचिष्युपासतुरोऽ ३४५
 न य टनङ्गकन् श शस् स शसि वा ५७
 नणो न लोप्यः ७६१
 नणौ न् ऽणौ ७५८
 न तप रुध सटपचदुहः ८३०
 न दं तसौ त्वस्थथे च ४३१
 न द्वाडोऽचि ७३४
 नन् पुंस्त्रियोः ४२६
 न नन्-सङ्ग्राह्यसजादेः २७६
 नमसपोवरियः कण्डादिभ्यः क्यः- ८५४
 न-लोपः क्यस्ये ८४४
 न वशः ८३२
 नवशः पमे जितोऽन्यङ्गिष्ठां चे ५३१
 न वे-ज्या-व्यो जिः ११८१
 नश नेश वा ङे ७४२
 नशजोऽनिमः ११७१
 नससमद्वयो ऽधो घौ ऽधो घौ १६४
 नङो घङ् भी २३७
 नाजकादेरादि हिं ७१८

सूचसूची ।

५८५

सूचाङ्कः ।

सूचाङ्कः ।

नमोभक्तोऽनाङ्ग निः सुख ४०
नाङ्गी शुनी भन कर सुष्टि- १०१८
नाप् सव्यार्थवदैकाजतः ८५७
नामिनांस्त्रि ३३६
नाम्यान्ते तिक् च १००७
नाम्यान्त्यर्थेऽथो घः ४४७
नारी सखी यवानो यवनानी- २७४
नार्त्त्यां स्त्रतेः सख्यादेरः ४०४
नावश्रक्ते त्यज-यज-प्रवचाच्च व्यथि ६७३
नाविशेष्यान्वाद्यामन्वात् २२२
नावोऽर्द्धात् गे ष ३६४
नाव्यष्ट्यां ६६५
नास्त्रीयुवः ६७
नास्त्री रक्तौ ७५
निजां खरे णः ७३३
निर्दारेऽधिकेन क्रियात्- ११३
निर्वृत्ते भावादिसः ४८६
निर्वाण भित्तणे विच फुल्लोत्फुल्ल- १०६५
नि वि परि खन्ज सु सुमादेः सः ६३३
निसव्युपहतः ८८४
निसः श्रुती ङः ४०२
निद्रवे शः ८६६
नीन् वन्च सन्स ध्वन्स भन्स- ८२६
गुण जभो ऽचि ६३५
गुण्यमादौ भसन्तरलादौ तु वा १६३
गुणिकोऽव्यनामि १६६
गुण रधोभुवां नश्मस्त्रो रभलभो- ७४१
गुनामः खद्यासङ्गार्णः ११०
गुर्वा नामि घः १४४
गूपोऽव्यस्योन्नोपो व्मि वा ६२२
गृत् क्त चृत् कृत् ङदो ऽरसी- ७३६
गृत्खगरन्जः षकः १००२

नेण तपो ऽनुतापे ६२३
नेष्टिपूजार्थांश्चोः ५६८
नेमऽमुक्त स्र ठ भ सु द्रु यु खी- ५८४
नेसुगुह्यहः ८०७
नेस्रतस्यपो ऽवृस्कः ६१६
नेमकाजावृत्तो ऽश्वि श्रि डी- ५८७
नेम् डीश्रीदिहमी ऽपत्यनेकाज- १०७१
नेम् पे ङाः ६५०
नेम् संनिवर्द्धः १०७६
नेकाचो ऽव्यक्तानुकरणात् डाच्- ५०१
नेकाजादिन् वा ४४४
नो ऽचोऽन्तरदुर्गेः प्राग्वर्षी ऽव्यभ- ६६८
नो नामि घः १६६
नोपताककोऽङ्गपूरण्याख्यायुक्त- ३२८
नोप्युङ्गी ण्व्वा लृतः ७६४
नोऽप्रशानम्कते ५५
नो लुप् फोऽधौ ११८
नो ऽसङ्गादे मट् ४५१
न्यादि-आलाटगत्यर्था- ६३१
न्यापदोभ्यो डेराम् १३७
न्योर्लोपीतौ तेऽय्ये ३३७

प

पञ्च तिप् पञ्च ण्व्वाङ्ग ७२३
पञ्च रः शिञ्च ५३०
पण्यावद्य वय्यावाय्य वज्ज जय- ६८०
पति गृहि सुष्टि शीङ्ग णालुः १११२
पद्यामपालकान्तात् २७०
पत्युरसे १३०
पथिपुरुषे वा ४१०
पथिमव्यभुवां पितो नमी घौ १६६
पथी वा ४०७

सूत्राङ्कः ।

शृङ्गाः ।

पञ्चपूरः मे ३८५
 पदक्षन्तीन् वे व्यायताय दीप- ६४३
 पङ्क्तौ शक्तौ युवत्यनङ्गाङ्गी श्रव्यौ- २७५
 पञ्चः १८
 परिमिश्रो घे वा २६७
 पञ्चत्ववाङ्कः कौडः ८६५
 पञ्चाम् वा भौ-ङ्गो भृङ्गो छां ७२८
 पञ्चभ्यः स्थानविषयत्वे गोष्ठ- ४६०
 पाञ्चोणादिस्वाङ्गितोऽङ्गित्वा २६५
 पाण्डुकककटात् भूमिः ४००
 पाति स्थायी लन् वङ्गी जी ७८७
 पात् पत् पौ २२९
 पाद दन्त धूष निशा पृतना ११६
 पाथ धाव्य प्रथायानाव्य कुरुपाथ- ६७५
 पाथः कृतसायां ४७६
 पिप्तसंस्थम् त्रुवो यङ्लुगन्- ७२२
 पीलुति लोमाकर्णादेः कण्ठेक- ४६२
 पुंवत् स्त्रुक्तपुंस्ते स्त्रियां स्वमा- ३२७
 पुंवत् स्त्रीः ३२०
 पुंवत्प्रायोक्तपुंस्ते प्रायचि १७२
 पुंम. सन् त्वक्षिप्यरेऽख्ये ५४
 पुंसि तु शस्त् १०५
 पुंसोऽसुङ्घी २३१
 पुष्पावा ३७२
 पुष्पी वा ७३०
 पुश्च सङ्कतक चत यत शम्भो- ६७६
 पू क्रिश्च वम जप व्याघ्रस सथीर्वा १०६७
 पूक्रिश्चदित इम् ११७२
 पूजाभिभवे च लापेः ६१४
 पूञी नामे १०५६
 पूरणी प्रिया मनोश्चा सुभगा- ३२६
 पूर्वकाले ११६६
 पूर्वान्देः आतन्त्रिणौ वा ११४

पूर्व्याद्यान् प्रथम चरम तथायाङ्- ८६
 पूर्व्याधरावराः पुष्पावाः आदङ्गोः ५२२
 पूर्व्यान्वात्यतरेतरापराधरोत्तरो- ५१०
 पूर्व्योत्तरमगाज्ञानतेः सङ्घः ३५६
 पूर्व्योऽन्यादुङ् ६१
 पू शो धृष मिद सिद सिद्ध समार्थ- १०६८
 पूषो ङिङ्गित्वा १६०
 पूथु सद्गु क्रश् भृश् दृढ परिदृढसदः ४७३
 पूषादे ङिङ्गित्वा ७२६
 पूषाः पौ यङ्गित्वाः ६४५
 पूषो ङिङ्गित्वा तु वा १०८०
 प्रकारे आतीयः ४८७
 प्रतारे वचिगङ्गेः ६१३
 प्रतिज्ञा-निर्णय-प्रकाशे संप्रत्यवाच-८६६
 प्रतेः १०५६
 प्रत्यन्ववात् सामलोचः ३६२
 प्रत्युपीपात्तः सुम् हिंस्रच्छेदे ७५३
 प्रत्युरसावगवे ३६८
 प्रपरापसंयवानुनिर्द्व्यर्थात्परि १०
 प्रशस्यः यः ४७१
 प्रश्याख्याने णिः ११५६
 प्रस्था म वा, जिश १०६४
 प्रस्थाङ्गोष्ठाः ५२
 प्रागच्चायादधिङिङिः ५३७
 प्राग्वत् लो ण्योऽतोऽङ्गस्य ३५५
 प्राग्वन्नी णो ऽन्तरदुर्गे णादि हन- ५४६
 प्रादुर्गाकः सः षो ऽच्चे ६६३
 प्रियवशाद् भयसिनेघात् सङ्घ- १०२१
 प्रीधूञी नन् वा ७८८
 प्रु द्रु स्रु स्रु लो ऽङ्कः १००५
 प्रीपादारम्भे ८६४
 प्रीक्षा सम्भावने ६४६
 प्रादेः स्त्री ने प्रादेस्तु वा ७६६

सूत्राङ्कः ।

सूत्रसङ्ख्या ।

क

बहु-गण-पूग-सङ्घातोत्पत्ति- ४५६
बहुलं ब्रह्मणि ११८४
बहुलार्थात् काश्चिन् वा ४८९
बाह्याद्यतोऽत्रावादिगंगादि- ४१५
ब्रह्म बद्र भव सर्वं सृजन् वक्ष्या- २७१
ब्रह्म हस्ति राज पश्याद् वक्ष्यते ३६४
खड्गोऽसौ ४१
खे सभ्यः १०६

म

भगवदघवद्वर्ता भगोऽसौ भौ वा यो २२६
भनजगिष्यो वेत्तमो नलोपः ६२६
भवद्भूतभयं विश्वः क्वाद्याः ६२२
भवे वा फलहेतोः ६५१
भद्रितुः ३४६
भाषे त्वाश्रितात् सुवः १०२३
भावादित्ते वा १०७३
भावादित्त्वं वीदुर्वाऽवतः १०६६
भावे मायं ६२५
भिन्न-जल्प-कृष्ट-लुपट-वजः शाकः ११११
भिन्नान्येकार्थद्वयादिषड्वाद्यादीनां ३१८
भिसु भिसोऽदस्य २०७
भी भीष वा ७६५
भीषि चित्ति पुत्रि कथं हृषि ११५६
भुज वच-निप्रयुजो द्वाशब्दशक्तौ ६७४
भुजोऽग्ने ६१०
भुवः प्रामौ वा मं ५४४
भुवो वे स्त्रिण-सुकजौ १०२७
भुवो ऽन्त्यां ढ भावे तु वा ५६०
भुवो वन् टीव्यचि ५५१
भूयोभूमभूयिष्ठाः ४७६
भूयोऽसनादेः ५८१
भूय ६२२

भू स्या पितृ देवो लुक् पि ५५१
भू-हृन्-क्यप् भावे न तस्य ६७७
भृशदि श्रुत्यै वा न-स-लोपस्य ७४६
भौ भिक्षो जंसकसीरसौ च ७४
भ्यपोहङ् २४१
भस्म वि स्तूयुर्भर हरिद्रा- ८१०
भसजो ऽरं यौ भर्गं वा ७५१
भाज भास भास भाष दीप जीव- ७७६
भस्मकत्वात् ५८२
भवादित्थः ११
भवादिषणः स्त्री ऽष्टौल्लङ्घिषां ५६६

म

मघोनलङ् बा. क्तियोः १६१
मतुरत्यर्थं ४४१
मनयतुश्चतोऽङ्कुरजोरको ऽन्त्य- ४६८
मनीषाः ३४
मनो डाप् २५१
मन्त्रेणोपात् ८७१
मन्त्रान्याह तु वेधायाः ३४२
मन्त्रात् स्त्रार्थं १०१६
मनुवर्जान्वर्णाषस्तेनोऽनी- ७४२४
मयट तटपे ४८६
महोत्सवार्थं जातीयघासकर- २२६
मा टो वा ६५६
मातुलोपः श्रायस्त्रिविधार्थ- २७१
मात् स्वघोषुज २३५
मानाहोसायां दे २६१
मासोऽदनतः ५५५
मान्ति रस् विटल वा ७११
माहात् क्रमो नेम दणः ६६२
मास्त्रिण घोषो ६५८
मिथ्या कारि-रभ्यासं ६५५
निद भास-भर्जो घृः १११५

सूत्राङ्कः ।

मिमी मा दा रभ लभ शक पतः ८११
 मिम्यो र्यवणौ डा ऽखललि ७४५
 मुख्याधीरसः ३६८
 मुञ्जकुलास्यपुष्पात् धेटः १०१७
 मुचोऽटे हेमोच वा सनि ८१५
 मुण् लभो ऽनिकदुःसोर्गैः खल- ११३७
 मुहं घङ् वा भौ १७८
 मुहुर्ध्वार्थं हि त स्त ध्वं ८५७
 मूत्र म् नृनाटशर्च्यं हसाद्ये- ८२०
 मृडष्टीकी मं ७५७
 मृजोऽकडिति त्रि वां लच्यणौ ६८४
 मृषोद्यं नित्यं ८८६
 मेघाभ्रसङ्काराधि ८७२
 मीळस-भपात् वतुः ४४२
 मोर्नुर्भक्षदाने ५०
 म्नीपो वानिनः ११७७
 य
 यङन्त-चल पत सङ् वङ् कितः १११८
 यङ्ङ्यक्ते ष्ट्रौ ४८७
 यङ्लुक्क्यलोपि ऽरे न ण्त्री ८४१
 यङो लुग्वापदे लुक् पङ्क्ति- ८३६
 यच्च-यज्ञाभ्यां क्षेपचिचे च ८४६
 यतो ऽपायभीजुगुप्सापराजयः २८८
 यन् जिणत्कृदिख्यातः ८२४
 यन्वीशमादिमिदो लोपघण ७४०
 यमः सूचने वा तृहाडे ८८०
 यम मन तन गमो ऽन्तलोपः कौ १०४२
 यमरमनमातः पे सेरिम् सन्- ५८८
 ययीलोपो ऽपुत्तौ पौ २५८
 यलायवायानोऽचौचः ३५
 यलोऽचक् जिः ५२५
 य वः किति ६६४
 य वाचि ७१

सूत्राङ्कः ।

यस्मै दिक्सासुयाक्रोवेष्वाक्चि- २८४
 याच्चार्ये दुङ् चि प्रच्छ- २८५
 याद्यातोऽतः ५४५
 यायाय भास कस स्थेय पिश- ११२०
 यावत्पुत्राभ्यां भव्ये ८३५
 यासो ऽख ११०२
 यिः सन् वेष्टो हिः ८०२
 यिनो ऽच्यणौ ६८१
 यजिर उदग्यको ऽयश्चपावे ८१२
 यजिरोऽसि तुण् घौ २१०
 युक्तां छे-डोः १२५
 युक्ता-भौ यू १२१
 युष्मदेषादी-स्ताहौ युवावौ यूयवयौ- २१५
 युष्मदेषादृत्वन्मदां युष्माकास्माक- ४३६
 युवाल्हौ कन् वा ४७४
 यूतोऽम्भसो-र्मावदीधोः १३४
 यून् स्थिव दी ८६
 यौरापः १४८
 व्यालभौ सुष् ८७७
 यौ यृम् दान्ते ऽखङ् व्यङ् व्यङ्- ४१७
 यौलोपो हस्यये ६४२
 र
 रङो विः सुपि १८७
 र-तनो र्यगिणौ ८११
 रज्जो ऽपपकानासृचिणौ न-लोपो- ६६०
 रपिङ्गस्युक्तो ऽङ्गिः ६८०
 राक्षोऽलोपः १०४०
 रात्रिर्भन् वा किति ८८५
 रिचोऽवे ७२
 रीश्वतः ८३०
 रीनो रिन्नरनी वा ८४०
 रुदायानिसे दिस्त्रोरीम् ५६१
 रुद्रो ऽधो हसस्यम् ६८५

बहः पङ्क वा ७८६
 रूपकल्प चबूप खं वा त्रिस्तु पुं- ४६३
 रूप नाम गीव स्थान वर्ण वधी- ४१४
 रे रा स्भि १४७
 रोऽचः ७३
 रोमन्याह्वये ८५३
 र्घोऽज्झनिङ्गमां ८०५
 र्घोऽज्यरे ५६०
 र्घो दाते गीचः १०६०
 र्घोऽनितः ८२३
 विजादि-दयायासत्यानेकाचो- ५८२
 व्यनचत्तथीको र्घोर्घोऽकुरकुरी- २२८
 ल
 लाख्यो लङ्गननो स्नेहद्रवे वा ७६१
 लिघोयथेष्ट द्विः, कण्ठ्यादनाथोलु- ८५६
 लिघोर्वा २५
 लिप्सायां वा ८७३
 लिप्सासिद्धौ ६३८
 लियुषदध्मदि त्यादि विग्रः ६६४
 लोकोऽर्वात् सः पति ४३६
 लुकि न तत्र ६३
 लुक् परात् ३७६
 लुगङ्गीऽपः ६७०
 लुङ्मदवद्विनां ४६८
 लुपि न सन्ध्यायविधी १५
 लः काम्यक् स्नेह्यायां ८४२
 लः कल्याणानि जिः ८५५
 लः—सि औ जस् चम् औ मस्- ७८
 लोर्वदः क्यप्यौ ६८५
 लोर्वहः प्राक् ४७८
 ले लक्षोः ४६
 लोपोऽन्यघौ १६८
 लोपो र्जः १०७०

सूचाङ्कः ।

लोपोऽतोऽदेचोः ५४३
 लोपां ऽकांसां डिद्रसोरघ्यां ६६१
 लोपोऽन्योमाङोः २६
 लोप्यो ऽलो य्याः ७१५
 लोप्ताऽन्तर्वह्निभ्यां ३४०
 ल्यभावक्तास्त्राणकसटे घे वा ३०७
 ल्यथसम्बहुताकार्ये प्रौ २८०
 ल्व धू खन सू चर पू सुद वह- ११३३
 व
 वक्तस्य ख्या लिप सिच ह्यो डो- ६१८
 वचोऽरे ७२५
 वध्यस्य श्रि पतां धीच श्रि पता डि ६५२
 वनतनाथनिमः जम्लोपो- ६७६
 वदुङ्को धुः ७८०
 वट्रोऽकिज्झमसे द्यसृजोलु नित्यं ६०४
 वसोऽरस्मिन्नीदितः ५५४
 वसोर्घसंकाजिनात इम् १०६७
 वसो वः सेमण्मंतुष्योः २९६
 वाचक्रमाथितचः अघेरे ६०१
 वाङ्गेः ८६५
 वाग्मि वाचाट वाचालाः ७४८
 वाचापोऽनुक्तपुंस्तस्य २५६
 वाक्चन्द्राज्जातेः २६६
 वाच्यघौ १४०
 वादालिक स्थूल दूर युव लिपि- ४७०
 वादेऽप्युताभ्यां खौ ६४८
 वातोऽवाप्योः २४८
 वात् लोभो ऽतो ऽप्याः ३७४
 वा त्वरयपे ऽरयम् ५२
 वाचरासात्ताः ५२१
 वानापः ३७०
 वानिकसाथ्ये ६६२
 वापः ११७६

सूचाङ्कः ।

सूत्राः ।

सूत्राः ।

वाम लक्षण शफ सङ्ग सङ्गित- १७८
 वामि ८८
 वा मेत्यौ मित्यौ ११८०
 वास्याङ् २२८
 वारादर्थः ३०१
 वा वाम जघ त्वर संवृषास्वनः १०७७
 वारि ५८२
 वाव गोदांति ३५
 वा शम यम फण गिस्तदां ८००
 वाष्टनी लसशो डोः २००
 वायोक्तेनलुमादुहाकौ ८५२
 वाहो वी प्रो श्रितानि वा १०८८
 विंशत्याद्वेदा ४५४
 विकारसङ्गविद्वित्स्वार्थादौ ४३३
 विच्छास्तिपथो वायः ६३७
 विजे गुं नेमि ७५८
 विड्वमीडा १०३१
 विमि चुचुचणौ ४८८
 विधि-निमित्तणामन्वयाध्ययन- ८५४
 विन्दिक् ११२४
 विपरा-भि परिब्यक्त-कौ नि-विशा- ८६२
 विमति-व्यक्तसङ्कीर्णः ८०२
 विश्वराजोऽदा २१२
 विस्वभा निर्व-वि-सु-निर्द-स्वपः- ६२५
 वीरुहा घट् कौ १०४६
 वृष्टुत्पादतायने कमः परोपकमः ८८१
 वृद्धो नेम पे स्वसनो वां त्वमे ६४८
 वृषाकप्यप्रिमनु पूतकतु कुक्षितः २७३
 वृती वेमोचोऽतीतीपमेः ६२७
 वृद्धिजुषोः कितो नेम १०५३
 वः पङ्क्तिः ८८३
 वेः साऽशसन्ते कृते ६५

वेक स्वार्थेऽसे ४४
 वेङ् गणकथः खि आङ् ७७६
 वेपो वय् वा ६६१
 वेणज्दङ् ८२८
 वेत्तेः कौपं ठीपं वा ६८६
 वेत्तेः शतः कौपं ११०३
 वेध्याप्या कौ १०३७
 वेमूदित् स्वर चाय स्फाय प्याय- ५७३
 वम् सङ् लभ भृ लु शुच वम त्वम- ६०६
 वैकोनस्वकाङ्गैकान्ना भङ्गायां १५१
 वैमोऽपी ५१८
 वैवेय्यौ ३३
 वो जन् घृती ७८२
 वोणोः पिञ्जसे णः ७१६
 वौष्ठात्तोः मे २८
 व्य पूर्व ३६६
 व्यबो जि रज्जिदसि ७५६
 व्यजीऽरं वा त्वनवस्य-घञ्क्कापि ५८६
 व्यटेलोपीऽनाराच्छ्रुतीऽच्येऽथौ ४३०
 व्यतीहारो गतिहिंसाशब्दाथे-हसान् ८१६
 व्यतीहारं विः पूर्वो चोऽनच्या वा ३४८
 व्यतीहारं णन् स्त्रो ११४१
 व्यथ यङ् ज्या वय व्यध वश व्यच- ६५१
 व्यथ ग्यनुकार डाच् चि कण् ऽलं- ५४८
 व्याच्छस्य गत्यथेयदे सः ५७१
 व्यादनजः कौ यप् से ११७६
 व्याप्तौ भावे णिनः ११४०
 व्याप्तुक् क्तः २४६
 व्यासादेर्ङ्क् णौ ४१८
 व्युडोऽवा हसादेः सेमः ज्ञाञ्च क्रिया- ५१८
 व्युत्पपः ५८१
 व्योक्षपक्षमौ जिः ८३१

सूत्राङ्कः ।

सूत्राङ्कः ।

प्रजवदस्त्रजनिमो ऽजिजिजागु त्रिः- ५७४
 प्रचैः कङ्क १०६१
 त्रिदचोऽहेर्नुष् घौ १८२
 श
 शं-कं स्यां य-यु-त-तु-ति-व भाः ४४५
 शं शब्देः २
 शंस्यादः ११५३
 शक्त-स्तम्बात् हति-नायात् फलि- १०१२
 शर्केटं १०७४
 शक्तार्थे वषड्ठित-सुख स्वाहा- २८५
 शक्तिवयसाच्छील्ये शतुः श्रानः ११०४
 श क्ता भान यम व्रज सृज सृज- १५३
 शत सद मि धे दो कः १११२
 शतादि-साम संवत्सरात् ४५३
 शदेऽगतौ तङ् ७८०
 शदो ऽपि मं ६५४
 शपथाश्रीर्गन्धुकारे शप-नाथ-व्रजः ८६८
 शब्दटाढाङ्कः ८८८
 शब्दमुखकटादिः कतिवेदपापि कः ८५१
 शरहिपाडयश्चेतामनोविडुपामहिः ३७८
 शर्हृजहारङ्गमोरग तुरग तुरङ्गम- १०२५
 शसि शस् ६७
 शसनामि र्घः १०४
 शस्-भ्यम्-ङमि-भ्यस्-ङस्-सीमां न- २१८
 शहासपात् वामि कृष्णमौ ६१
 शा च्छा सा हा व्ये वे पां जौ यन् ७८२
 शाने ऽती मन् ११०१
 शामुङ्किङ्गुङ्गे ऽथौ कौ त्वाशसश्च ७०५
 शामुलिद्वयुतपुषादे ङ्ठौपि क- ५६५
 शिः क्तिवे ८२
 शौडो ङ्ग्ये ऽथौ ८३५
 शौडोरे षः ७१०
 शौ व्रज यज विद स्वास मन चर- ११५०

शुद्धिचम्पेऽपकर्षे रटरी ४८१
 शनीऽत्यप्रागुपमानात् ३५८
 शृपदां स्त्री वा कित्ख्या ७७२
 श वन्द आङ्कः ११२६
 श स्या भू कम गम हन लघ ठष- १११०
 शो व्रते नित्यं १०८५
 श्राद्धीरा लीप्यो ऽथौ षसे त्वादः ७०१
 शुभ्वारखचोयुवथो व्यौ त्वस्यान्ते- ५८८
 श्रुत्वाथै वा ऽथदि ८५०
 शय्य शय्य दन्मं यपि न-लीपो वा ७५०
 श्च सु सु द्रु प्र सु चुरां वा ८१७
 शोः श्रुधरे जिथ ६२१
 श्रुथमघीनामुवाऽते पो १८४
 शस व्यधेन तन दावद्वसः १००१
 श्रतवाहवयाजुक्यशमपुरीडाशं- १८४
 श्रताश्चाश्रतरगालोडिताह्वरकस्या- ८५६
 श्रेजिवां यङ्-व्यो अङ्-मनोः ६६८
 श्रौवसौयस-श्रःश्रयस-निःश्रयसं ३८६

ष

षट्ठोः कः से ६०२
 षष्ठा षष्ठाति षष्ठागर्थः ४८
 षन्त्र दन्श श्वन्त्रोऽपि नलीपः ६२८
 पित्रो द्रवे न तो प्रासे १०५८
 षोडः फे १५५
 षुभिः दृष्यदालटोः ४७
 द्विमुष्वाहनदादेरीप् २५७
 श्रिवजायोः खिष्ठेला वा ५८८
 श्रिवक्त्रमाचमोऽपि र्घः ५८३
 शीवन-शीवने वा ११३६
 षक् भूजेः ११०७
 ष्या कप्यश्च ४८१
 षुर्णोऽदालो नी ऽवकृत्पुनरि- १०७

सूत्राङ्कः ।

सूत्राङ्कः ।

स

संज्ञाः ६११
 संज्ञाः कं ३१६
 संज्ञोऽस्मृतौ २८२
 संदानो भेदधर्मे नित्यं २८३
 संपरिच्यो वा ११८२
 संप्रतिरक्ष्यो ८६८
 सक्त, हित् वा ५३६
 सकोऽस्तीपोऽप्यथे ६५८
 सक्ष्यः षः स्वाङ्गे ३३४
 सख्येष्टोराशः षः षुगे च ३५३
 सख्येष्टोऽङ्गना-माएत्तमुसौ, १२६
 सख्येष्टा संज्ञाधिः १२७
 सङ्गाया अवयवे तथट् ४६०
 सङ्गाया डट् पूरणे ४५०
 सङ्गाया डोऽवर्गः ३३८
 सङ्गाया धाच.प्रकारे ४५८
 सङ्गाया नुदीगोदावरीभ्याश्च ४०१
 सङ्गावत् डत्यङ्गुगुगणा नपि १०१
 सङ्गा-वि-माहाङ्गोऽहन् डौ ११६
 सङ्गाव्याद्रावङ्गुलिभ्यामः ३६७
 सङ्गाशन्शतो डिन् ५०७
 सङ्गासंभद्रान्मातुर्ङ्गु ४२५
 सङ्गासूपमानात् पात् पादोऽहस्यादेः ३४७
 सङ्गैकाद्यात् वीप्सायां ४८३
 सति साती वा १००८
 सत् सरे ६६८
 सत्सङ्गोऽङ्गां नाखिः ६३४
 सदाश्चादि व्याप्तौ सर्वैः सिद्धे तु धं २८३
 सदान्ते ऽसादिप्राः २२१
 सदानोऽङ्गीपोऽवस्थात् पो वा- ११७
 सजो रस्यो जगौडोऽङ्गः ७०८

सनः पने धी वा लायात् ६१६
 सन् शय्य शय्य ब्रू कृ गृ दुङ्ग नम- ६३१
 सन्त्रादि धुः ६३१
 सन्निष्कायां ८०३
 सन्निष्काशं मू उः ११२३
 सन्त्यङ्गो हिः ६३२
 सपत्र-निष्कात् प्रियसखात् सद्र- ५०५
 सभसोऽङ्ग ३१७
 समः प्रतिज्ञायां ६०५
 समय निष्कल दुःख शूल सत्याद्- ५०४
 समर्थाशिषो गौ ६५५
 समवायात् तमसः ३६५
 समख्या ६०७
 समाभेदकिमदः सेक्यम् १०४६
 समापानूपो ३८७
 समर्थैर्नार्थस्तज्ञितभुवै निर्दारी- ३०२
 समोऽङ्गुजने ८६६
 समो गम्यच्छप्रच्छम्भुवेत्यर्तिदृशः ८७५
 सम तुम् मन-कानं, अवश्यं ल्वे,- ३८८
 सम्यरः प्रत्यनुभ्योऽप्यः ३८१
 सम्यरः समुपात्त भूषा-सङ्ग प्रति- ७६६
 सम्बुद्धौ वि धिः ८०
 सरजसोपशने ३८०
 सरूपो बाध्यः ६६६
 सरोऽनोऽयोऽश्मनः संज्ञाज्ञात्योः ३६१
 सर्वं विश्वं सभ उभय भवत् तत्- ८६
 सर्वैकदेशसङ्गात्पुण्यवर्षादीर्षा- ३६२
 सर्वैकदेशसङ्गात्सङ्गाव्याप्तेका- ३५४
 सर्वैकात् काले दा ५१४
 सर्वेसुसमुपपन्ना रङ्ग फेडः २२७
 सङ्गः सोऽकाले ३७७
 सङ्गः सो वा ३३३

सह ये सं: २२
 सह-बहोदो डि ६५३
 सहवारणसमीनाथांविनाप्रयङ्- २८८
 सह-सतिरः सति-समिति १०४५
 साति हेति यूति जूति ११४८
 साधनहेतुविशेषणभेदकं च कर्त्ता- २८८
 साहि साति चेति वेद्येति धारि- ८८८
 सिन्ध्यादिः क्रिः १२
 सीमानासांगात् प्री चान्ते ३१४
 सुच् चतुर्विधेः ४८५
 सुभद्रीह्यजन्मार्थानां धी स्वः १५३
 सुमधोः सिरिम् पे ६२३
 सुननावचेपणसेवासाहसप्रतियव- ८८६
 सूतेनं षु ग्यां ७०८
 सूतसुरभिपूते मंसादि वातुपमानात् ४०३
 सूत्यांगस्थस्य तिष्ठपुष्पस्त्र णामस्य- २६०
 सूत्वाद्योदिह-ची-यल्ल्सातो न तो- १०५२
 सूकृष्टः ०१०११
 सूजः ग्राह्यत्वात् तनीण च ८८३
 सूजदृशचपाठावतो नित्यानिमृत्- ५८८
 सू-जागु यः ११५२
 सेक सीक स्य स सूज- ५७०
 से तु क-स्व-प-फे वा ६६
 सेमन्तात् सरीः ११५४
 सेमऽक्षध कृष क्रिष गुध सङ् सद- ११६८
 से डौशनस्पृकदंशोऽनेहसोऽधिः २१२
 सेलुक् त-यासो सन्धोऽकुत्वा ७६३
 सो वा ७०४
 स्तु स्तुम्भ स्तुम्भ सन्धु स्तुम्भ- ७६८
 स्तनि गदि मदि हदि दूषे रिदुः १११०
 सु शुभिः शुशात् ४६
 सुत्र्यां विचतुरी तिस्रचतस्र ऋवत्- १५७
 सुत्रियामत चाप २४८

सूचसूची ।

सूचसूची ।

स्त्री भूर्धुः १५८
 स्त्री युञ्जति ८८
 स्त्री वामशोः १५८
 स्था दान पा गा घा भा म्नाभि- ५८७
 स्थादो ङिं टीमे न गुः ७३६
 स्थोजी ज्ञाङीः ७८५
 स्थोषःमत्स्यादिदामवधोऽर्थ- २६२
 सु-कमी ऽने ऽरवस इम् ५८६
 सुहोयामाङः ८८५
 सुहि गृहि शु द जेरायः ११२८
 स्थायः स्त्री वा १०७८
 सन्धः २०६
 सिङ् पूङ् रन्जशु क्रि गिर द्विध- ८०८
 सिन्धो घात् ध्वये मञ्च ७८४
 सु दृम(ऽ)मनुज्ञानाप्रतियोः सनः ८१८
 सुदृत्वरप्रयसदन्तस्योऽङ् खे- ७७८
 सुर्थस्यदि लतीते ८६१
 सुदेधायोद दिमशय प्रशय-स्फार- ११३८
 समोर्लुक् १८८
 समोजसु घिः ८१
 सस्यङ्गः ६१७
 सात् अपित् किहा ५६६
 सादिः सो लोपः कोऽपदन्तरः २१३
 सादेर्ङो ऽस्यो वा व्यणौ ६११
 सादौ नवद्वोऽधे ७२०
 साद्यर्च्यतो-ण थङ् यक् ठीकणौ- ६१५
 साट्टाहङ्-रक्तु व्यंम सन्मदोसेः ७४७
 सान्तसारालुप फे १८३
 सान्नादाट्टादायत्रीः खिरान् व्या- ५८०
 सोहितौ ४२
 सङ्मेधासमायात् विन् वा ४४३
 सम्भवसम्भनडुहां दङ् फे १८३
 सिक्कसोऽद्यादेः मृगाः ५१३

सूत्राङ्कः ।

स्त्रिवाच सव ज्वर त्वरी वृद्धा- १०२८
 स्त्रि-विषय-देवस्य टेरेद्राक्षौ कौ १०४१
 स्त्रि-स्यम् स्वय १५२
 स्त्रिङ् १०४८
 स्त्रिजम् उड्डसि डीना मि, औ क्तात्- ११२
 स्त्रि-वि- फे १०२
 स्त्रि-स्त्रि- ५४०
 स्त्रिदीर्घा ध्वम्भसात्त्रिपः १०१
 स्त्रिप त्व ध्यो डुज् ११२५
 स्त्रिप रत्न यत् प्रच्छ विच्छ याच- ११४४
 स्त्रिपो लिः ७८१
 स्त्रियं ग्रं वि-सं प्राट् भुनो डुः ११३२
 स्त्रिदि-नि-विष्यं व्यं ८४
 स्त्रिघो घृक् ५३८
 स्त्रिय तन् पति ८८२
 स्त्रिचयोरीरोहिण्यौ ३१
 स्त्रिङ् २६८
 स्त्रिङ् ७८ हिः ६२
 स्त्रिमीश्वराधिपतिदायादसावि- ३०८
 स्त्रि
 स्त्रि- कित पिः ८७८
 स्त्रिगमजनननघसासुङ्खीपी- २१०
 स्त्रि-गम-द्वय-विश-विन्दो वा १०८८
 स्त्रि गङ् द्वयः सिद्धादेर्मिण् वा ८२२
 स्त्रिचरग-टक् १०१०
 स्त्रिजनाद्गमादेडः ८८७
 स्त्रि सङ्-द्वयिणि अणिति ८०१
 स्त्रिमी वधलीञ्जलि टीमे तु वा ६७८
 स्त्रिमी वा द्वी ८२८
 स्त्रिमी स्त्री स्त्री न णः १८८
 स्त्रिपूर्वार्थमेनोऽधौ स्त्री शी घं १८८
 स्त्रिपन्धुराशासुङ्खोपः च ४३५
 स्त्रिपत्ति नैम् १०३३
 स्त्रिपदोऽनिमित्तकोऽद्वयः सक्-त्या- ६०५

सूत्राङ्कः ।

हसालयोर्वीरे ८४५
 हसादेः मेनोऽन्नादिन्त्यन्त्यसवधो- ५७६
 हसाङ्गा दिनेजोपामौ ६७२
 हसाङ्गा २५०
 हसान्नानो ह्यौ ७७०
 हसाङ्गोपोऽश्लिष्यद्वयोः ७७५
 हसङ्को लोपोऽणौ ५६७
 हस्ययासीः ८७१
 हसोऽनन्तरः स्यः ८५
 हसोऽन्तः फः ८५
 हस यि ७२४
 हसोऽपाणौ प्राञ्चं जीविकोपनिषदो- ७६७
 हस्यतत्तटाऽनञ्जकः सेलोपः ७६
 हसकः खेनं वः ८३७
 हसोऽन्तलोपः स्यात् ७३१
 हसो हिः ११७५
 हस्यनः १००४
 हंस दीप कम्पाजस मिङ् कमः ११२२
 हस्यमी हेर्धिः ६७१
 हसः खेरनङ्कि विः ७४८
 हसनः २५२
 हस प्रणीप्रमाणीभ्यामः १११
 हसोपोऽस्योप्रीय ५४७
 हो भस् २१०
 हो ढो भौ १७५
 हो नः सौ १८२
 होऽसिरेति ८१७
 हो ङा वा ७२२
 हो प्रावेन्दुद्विलो वा १०६२
 हो वी री क्रूय आयातां पञ्च- ७८४
 होदेः सः तौ च १०८२
 होदी रे विः ७२६
 हो हेर्जिः ६६७
 हो वच्यौ ७२७

संज्ञासूची ।

संज्ञाः ।

संज्ञाः ।

अक् १
 अच् १
 अज्जत् ४२३
 अक् १
 अम् १
 अव् १
 आदिठ १०६८, १०७३, १०८१
 इक् १
 इङ् २
 इच् १
 इत् ४
 इत् ६८५
 इल् २
 उङ् ८१
 ऋक् १
 एङ् १
 एच् १
 एङ् १
 ऐच् १
 क ३१६
 कित् ५२२, ५६६, ६५८, ८१८, ८७८,
 ८८०, ११६७-११७१
 की ५२८, ८३३-८४१
 लत् ८६५
 क्ति १२, (मि-सुप्) ७८, (तिप्-स्यामङ्)
 ५२८, ८६४
 लौव ३२२
 क १३
 खप् १
 खप् १

खस् १
 खि ५३८
 खी ५२८, ८३३, ८४१-८४३, ८४५,
 ८४६, ८४८-८५४
 ग ३१८
 गि १०
 गी ५२८, ८३३, ८५३-८५५
 घ १८८, ३१६
 घि ८१, ८२
 घी ५२८, ८३३, ८५८
 ष ५३८
 ङित् ५२२, ७२१
 च ३१८
 चक् १
 चप् ३
 ची ७८, २८४-२८८, ३१५
 कत् १
 न २८८, ३१६
 ज्व् ३
 जि ५३५, ५३६, ६२१, ६४७, ६५१,
 ६६१, ६६२, ६६६, ६६७, ६६८,
 ७५६, ७८१, ८०८, ८३१, ८३२,
 ८३८, १०५५-१०५७, १०६४,
 ११४४, ११७४, ११८१, ११८२
 भप् १
 भक् १
 भम् १
 भस् १, २१
 जप् १
 जम् ३

सूत्राङ्कः ।

सूत्राङ्कः ।

लस् ३
 टि ८२
 टी ५२८, ८३३, ८५८, ८५८
 ठी ५२८, ८३३
 ड ३०८, ३१६
 डित् ४६७
 डी ५२८, ८३३
 ढ २८१-२८४, ३१६, ८३३
 ढम् ३
 ढवत् ८२७
 ढो ५२८, ८३३, ८६०
 णङ् ३
 णप् ३
 णम् ३
 ण ८, २३-२५, १२२, १४२, १४३,
 १७०, ५४२, ६१५, ६१८, ६२६,
 ६८८, ६८८, ७०८, ७१०, ७१४,
 ७१६-७१८, ७३३, ७३४, ७४०,
 ७५२, ७५५, ७५८, ७६४, ७८४,
 ८०४, ८२२, ८२८, ८३६, ८४१,
 ८०६८, १०६८
 त ५२७
 ती ५२८, ८३३, ८४२-८४४, ८४७,
 ८६१, ८६२
 त्थ १८
 त्रो ७८, २८८-२८३, ३१५
 धी ५२८, ८६३
 द १४, ४३१
 दा ५३४
 दान्तवत् ८३
 द्रो ८६-८८
 ध १३

धि ६२, ६३, १७४, ५०१, ५३६, ५३७,
 ५५८, ६३२, ७१८, ७२०, ७२६,
 ८०२, ८३६, ८५८, १११८
 धिद २८५
 द्रो ७८, २८१-२८७, ३१५
 द्रौकान्तवत् १०१४
 ध २८३, २८८, ३१६
 धि ८०
 ध ११, १५८, १५८, ६३१, ७८०
 नि १६, ३४, ४८, ५६, २७४, २७५,
 २७४, ३८०, ३८७, ३८६, ३८८,
 ४४८, ४५७, ४५८, ४७६, ५०८,
 ५२४, ८७५, ८८०, ८८४, ८८१,
 ८८४, १००४, १००८, १०२५,
 १०२८, १०३५, १०४४, १०६५,
 १०७५, १०७८, १०८८, १११४,
 ११३६, ११७८, ११४८, ११५५
 नो २०
 नु १८
 प ५३१, ६३६, ६४८, ६५०, ८३६,
 ८५०, ८६०, ८६१, ८२८
 पि १००
 पो ७८, २८८-२९१, ३१३, ३१५
 पुंवत् १७१, ३२०, ३२७-३२८, ३५०, ४६३
 प्रो ७८, ३०८-३१५
 प्री ७८, २८०, ३१४, ३१५
 म् ५
 फ ८५
 वङ्गल ११८४
 व १३
 म २८४, ३१६
 मि ८४

सूचाङ्कः ।
 म ५२१, ५४४, ६३६, ६५४, ७५७,
 ७६४, ८४८, ८६२-८७६, ८७८,
 ८८१-८९६, ८९८, ८९९, ८९० .
 माघ ८२५
 मृ १०
 म ३१८
 यप् ३
 यस् ३
 यल् ३
 र ५३० .
 क ५३८, ५४०
 धं ५, २२, ७७, १०४, १४४, १६४,
 १८५, १८६, १८८, १८९, २२४,
 २२८, ३४८, ४४७, ४८५, ५८०,
 ५८३, ५८५, ६२७, ६२८, ६८३,
 ६८४, ७३०, ७४०, ७७१, ७८८,
 ८०५, ८२३, ८३७, १०३६-१०३८,
 १०३९, १०६०, १०८०, ११७३
 षं ६, ७
 लि १४
 लुक् ८३, १३१, १६८, २४६-२४८,
 २९८, ३७६, ४२८, ४६८, ५१८,
 ५५२, ६१४, ६७०, ७५४, ७६३,
 ८३६
 लुप् १५, २७, ३८, ७०, ११८, १८३,
 २४२
 लोप २६-२८, ७६, ७७, १०३, ११७,
 १२०, १२४, १२६, १४८, १८८,
 २१३, २२४, २३०, २५८-२६०,
 ३३७, ३८८, ४२०, ४२४, ४३०,
 ४३५, ५८८, ५४३, ५४७, ५५६,
 ५६२, ५६७, ५६८, ५७८, ६१०,
 ६२२, ६२८, ६४१, ६४२, ६५८,

सूचाङ्कः ।
 ६६०, ६७२, ६७६, ६८१, ७०२,
 ७३१, ७४०, ७५०, ७६५, ७७५,
 ८११, ८३८, ८४४, ८४५, ८४८,
 ८४९, ८५६, ८९६, १०४०,
 १०४२, १०७०, ११७७
 ल्य ८८८
 म ३१८
 वस् ३
 वि १८
 व्य ८४
 त्रि ८, २३-२५, २८ ३३, १२८, ४१६,
 ३७४, ५७६-५८८, ६८०, ६८४,
 ७१८, ७५५, ८४१, १०४१
 शस् ३
 ष ३१८
 षी ७८, ३०२ ३०८, ३१५
 स ३१७, ५४८, ५७१, ७६७ .
 सङ्गावत् १११
 सन्धि ३८-४५
 सन्धत् ६३८
 स्त्रीलिङ्ग ११४७-११६०
 स्य ८५
 स्ति ८६-८०
 ख ५, ४४, ४५, १५२, १६७,
 १७२, २३०, ४३७, ४६३, ५५८,
 ६३८, ७४४, ७६८, ७७२, ७७८,
 ७८८-८००, ८७७, १०१४, १०३४,
 १०८२
 ङ ३१८
 ङक् ३
 ङल् ३
 ङस् ३

आगम-सूची ।

सूचाङ्कः ।

सूचाङ्कः ।

अक् २०८
 अल् ६१२
 अण् १८१
 अम् १५६, ५५०, ५८१, ६७२, ६८६
 अस् ५८३
 अस्तन् ८४६
 आण् १८१
 आम् ५८२, ६०७
 इक् ६४३, ७६१, ८८३, ८२१, ८२३,
 ८२८, ८२१
 इम् ४१७, ४१८, ५५४, ५७३, ५८४,
 ५८७, ५८८, ५८६, ५८८, ६०६,
 ६१६, ६१७, ६२३, ६२४, ६३०,
 ६४८, ६५०, ६६५, ७०८, ७३८,
 ७४७, ७६२, ८०७, ८०८, ८१०,
 ८८६, १०३३, १०५३, १०६६,
 १०६७, १०७१-१०७४, १०७६,
 १०७७, १०८७, १०८८, ११७२,
 ११७४
 ईम् ५६१, ७२१
 उम् ४१७, ४१८
 कन् ५७
 क् ५८३, ६८७
 ऊ ६२, ५६५, ६१८
 ऊम् ६८७
 चन् ५७
 छ ६३
 जन् ७८१
 टन् ५७,
 ष ६२

तन् ५७, ८८२
 न ६२
 नन् ४२६, ७८८, ७८१
 नम् १८६
 नाप् ८५७
 नोन् ८२६
 नुण् १६३, १६८, १८२, २१०, २४३,
 २४५, ५६८, ६२५, ७४१
 नुन् ८२७, ८२८
 नुम् ११०
 पण् ७८४
 पशाम् ७२८
 भू ५८३
 म ६२
 मन् ८८५, १०१४, ११०१
 मिण् ८२२, ८३१
 मुण् ८७७, ८७८, ११३७
 यक् ८८२, ८८३, ८९१, ८९१
 यन् ७४३, ७८२, ८२४
 यम् १५१
 रन् ८४०
 रम् ७११
 रिन् ८४०
 रौन् ८३०
 लन् ७८७, ७८१
 वन् ५५३
 श ७३८
 शप् ५४१, ६७०
 शुप् ६८८
 श्रण् ७३८

आदेश-सूची ।

५८८

सूचाङ्कः ।

सूचाङ्कः ।

आ ७२८, ७६८

सन् ५४, ५५, ५६८, ८४६

बु ६०१, ६२१, ७३८, ७६८

वि ५५१, ६०२, ६५७

गन् ५६४, ७३८, ८२८

सुम ११३, ७५३, ७६६, ८६७

सक् ६०५, ६५७

सम् १५२

आदेश-सूची ।

सूचाङ्कः ।

सूचाङ्कः ।

अ १३३, २०६, ३२५, ५५०, ६८६

असन् ११६

अधी २२६

असुङ् २३१

अङ् ५६०, ७७८

अस्थ ६५२

अत् ५५५, ६६७

अस्माकं ४३६

अतुम् ६८६, ७२३

अह २१५

अयुम् ६८६, ७२३

अहन् ११६

अदसुर्द्ध २२५

अङ् ३५४, ४३२

अद्रि १०४३

आ ८, १०८, १२६, १३०, १४६,

अध ५२२

१६६, १६७, २१२, २५६, ३२६,

अन् ३२५

३४६, ४७३, ६०८, ६६५, ७६३,

अन २०५

७६४

अनङ् १७२

आकम् २१८

अम् १६६

आङ् २१७, २३६

असुमुर्द्ध २२५

आत् १०६, २५६

असू १०४६

आन् ५८०

अय् ३५

आन ७७०

अय १०६, ११७८, ११७८

आनङ् ९७१, १७२

अयङ् १३२

आम् १३७

अयम् २०३

आय् ३५

अर् ८

आर् ८

अल् ८

आर ४३२

अव् ३५

आल् ८

अव ३६, ५२२

आव् ३५

अष्टा ३५१

आष २१५

सूत्राङ्कः ।

सूत्राङ्कः ।

आसन् ११६
 आङ् ७२३
 इ ११२, १२१, १७३, २५४-२५६,
 ५३५, ७८५, ७८६, ८१३, ८१६,
 ८१७
 इच्छ ५८७
 इत् १७३, २५४-२५६, ६४०, ७०५
 इन १०६
 इनिय ४२१
 इय् १३५, ५८५, ५८८
 इयम् २०३
 इर् ६१८
 इस् ८११
 ई १४८, १६१, २३६, ३८६, ४८५,
 ५४५, ५४६, ७०१, ८१२, ८१३,
 ८४३, १०४८, ११०२
 ईङ् ७७६
 ईयम् ५४६
 ईयुम् ५४६
 ईर् ८१२
 उ ६८, १२१, १३८, १७३, १८४,
 २२८, २३५, ५३५, ६८८, ८२८,
 १०८७
 उङ् २४०
 उत् १७३, ८१८
 उदन् ११६
 उदीय् २२५
 उर् ६२८
 उय् १३५, ५८५, ५८८, ७१८
 उम् १२८, १३०, ५६३, ६७५, ६८६,
 ७२३
 ऊ १८०, २३५, ६५६, ७८६, ७८७

ऊट् ८१४, १०३८
 ऊट् ५३५
 ऊट् ५८७
 ऊट् ५३५
 ए ८, १०८, १२८, १३०, १५०, ५७८,
 ६५४, ८६८
 एकाद् ३५२
 एकात्र ३५२
 एङ् २१८
 एधि ६७७
 एन २०८
 एर ४२२
 ऐ ८
 ऐङ् २७३
 ऐम् १०६
 औ ८, ६५३
 औत् ३३७
 औ ८, १२८, १३०, १४५, १७८, २३४
 औङ् २३८
 क ६४, ५५८, ६०२, ८७२-८७४,
 १०६३
 कङ् २११, १०६१
 कत् ४०८, ४१२
 कन् ४७४
 कव ४१२
 का ४०८-४१२
 कि ७४६
 की ८३३, १०४८
 कीम् ७७४
 ऊ ७५८
 कृप ६४८
 खी ११८०

सूचाङ्कः ।

सूचाङ्कः ।

चेप ४७०
 चोद ४७०
 कसाञ् ७०६, ७०७
 खङ् २११
 ख्याञ् ७०६, ७०७
 ग ५८, ६४, ५५६, ६७२-६७४
 गङ् २११
 गङ्ख ५६७
 गमि ८०६
 गर ४७०
 गा ६८२, ७१२
 गि ६००
 गौ ७१२
 घ ६१, १७६, १७७, ६७६
 घळ् १७८, २११, ६६६
 घळ् ६७३, ६७४
 वि ७४८
 घ्न १८६
 घ्नी ८२८
 छ ५१, ५२, ५६, ६०
 छक् ४१६
 छङ् २११
 छय् ८२५
 छा २०१, ३२१, ६५५, ७३२, ७४३,
 ७४५, ८४६, १०३१, १०४८
 छि ७००, ७२६, ७३६, १०८३-१०८५
 छी ६१२, ६२०, ८५४
 छुर् ४२५
 छे ६११, ६१२
 च ४६, ६४, ५५६
 चतस्र १५७
 चु ८२५

क ४५, ६१, ५५६
 क' ४६, ५८, ६४, ५५६
 कग्ध १०६१
 करम् ११५, ३७६
 कङ्हि ६७७
 का ५६७
 जिघ्र ५६७
 क्य ४७२
 क्क ४६, ६१, १७७, ५५६
 क्ज ४६, ५१, ५२, ५६, ६०, ५५६
 ट ४७, ६४, ५५६
 ठ ४७
 ड ४७, ५८, ६४, १५५, २१८, २३३, ५५६
 डन् २३३
 डनङ् ८४६
 डभ्यम् २१८
 डसङ् १८४
 डा ३२७, ३२२
 डि १६०
 डु १४१
 डी १२५, २००, ६०६
 ढ ४७, ६१, १७५, १७७, ५५७
 ण ४७, ५१, ५२, ५६, ६०, १०७,
 १८६, ३५५, ५४६, ५७०, ६६८
 णप् ६८६, ७२३
 त ६४, १६५, २१८, ५५६, ५६६,
 ६६८, ७०३, ७०४, ७२४, ६५७,
 ६८७, १०८६, ११२१
 तङ् ७६०, ८०१
 तव २१५
 तवक् ४३६
 तातङ् ६५६

सूत्राः ।

सूत्राः ।

तिरश्च २२५
 तिरि १०४५
 तिष्ठ ५६७
 तिस्र १५७
 तुङ् १६१, १६५
 तुभ्य २१५
 तुम् १२६ १४०
 ते २२०-२२२
 तप ४७०
 त्रयः ३५१
 त्व २१५
 त्वद् २१५
 त्वा २२०-२२२
 थप ६८६, ७२३
 द ५८, ६४, २०८, ५५६
 दङ् १८३, २४१
 दग ११६, १०८८
 दव ४७०
 दिगि ६५६
 दे ७३५
 दीषन् ११६
 द्राघ ४७०
 द्वा ३५१
 ध ६१, १७७, ५७५, ७३७
 धङ् २३७, १०४६
 धम ५६७
 धि ६७१, ७२६
 धि ७३५
 ध्वम् ६५७
 न ५१, ५२, ५६, ६०, १०५, १२४,
 १८२, २०२, २१८, २६२, ५६६,
 ७५६, १०५२, १०५४, १०५८-
 १०६२

नम् ११६, २२०-२२२
 ना १२३
 नि ११५८
 निश्च ११६
 नी (m) ६८
 तु (i) ५०, ५३
 नन्द ४७०
 नेश्च ७४२
 नौ २२०-२२२
 प ६४, ५५६
 पङ् ७८६
 पद् ११६, २२२
 पम ६५२
 पश्य ५६७
 पाद् ३४७, ३४८
 पिब ५६७
 पी ६४५, १०८०, १०८१
 पीष्य ७८३
 पुर ५२२
 प्रत् ११६
 प्र ४७०
 व ५८, ६४, ५५६
 वङ् ४७०
 भ ६१, १७७
 भगी २२६
 भज ७५१
 भिम् २०७
 भीष् ७६५
 भू ६६२
 भौ २२६
 म ५१, ५२, ५६, ६०, १२४, १६०,
 २०४, २१६, ३७४, ३७५, ६८६,
 १०६२, १०६४

सूचाङ्कः ।

सूचाङ्कः ।

मद् २१५
मन ५६७
मम २१५
ममक ४३६
मम्य २१५
मा २२०-२२२
माम् ११६
मि ११८०
मू (X) ६८
मं २२०-२२१
भीष ८१५
य ३५, ५२, ७१, १३६, ५८८, ६८१
यकन् ११६
यच्छ ५६७
यप ११७६
यव ४७०
युव २१५
युष्माक ४३६
यूय २१५
यूपन् ११६
योस् १०६
र ३५, ७२-७५, ४३४, ४७३, ६०४, ६६०
रङ् २२७, २६१
रा १४७
रि ६२०
री ४६७
ल ३५, ४६, ५२ ८२४
व ३५, ४३, ५२, १३६, ५८८, ६६४, ६८६, ७२७, १०६३
वङ् ७८७
वप ७२५

वध ६७८
वञ् ६६३
वय २१५
वर ४७०
वर्ष ४७०
वस् २२०-२२२
वां २२०-२२१
वि (१) १०२, १८७
वी ५८६
वन्द ४७०
वीच ६५२
श ४६, ६७, ८१४
शकन् ११६
शाधि ६७७
मि १६२
शीय ५६७
शीर्षन् ११६
श ४७१
श्व ६५२
ष ४७, ६७, ७४, १११, ४३६, ५७०, ५७२, ६२५, ६३३, ६३४, ६६३, ८१६, ८४६
षङ् १५४
स ६५-६७; २१५, ३३३, ३७७, ४१३, ४१४, ५६६, १०४६
मधि १०४५
समि १०४५
साध ४७०
कीद ५६७
स्थ ४७०
स्थव ५७०
स्व ११६

सूचाङ्कः ।

सूचाङ्कः ।

स्य ४७०
स्यौ १०७८
आत् ११२, ११४
आन् ११२, ११४
सौ ११२
स्य १०६

स्य ८५७
इ ८१७
हि, ८५७, १०८६, ११७५
उद ११६
इस ४७०

शब्द-सूची ।

पृष्ठाङ्कः ।

पृष्ठाङ्कः ।

अक्का ७५
अवि ८५
अग्रि ६२
अग्रणी ६८
अघवत् ११३
अजर ८३
अतिचमू ७०
अतिपुष्पद १०६
अतिलक्ष्मी ६६
अतिसर्ज ५५
अत्यक्षद १०६
अदसुयच् ११२
अदम् ११८, १२३, १२६
अगदुह् ८८
अगादि ८५
अनेहस् ११८
अनृच् १०२
अनर ५४
अनरा ७४
अन्य ८३
अन्यतर ८३

अप १२२
अपिधान १०८
असुसुयच् ११२
अस्वा ७५
अस्वाला ७५
अस्विका ७४, ७५
अस्व ८६
अर्थ्यमन् ८३
अर्थ्यन् ८५
अल्प ५५
अल्ल ७५
अवगाह १२८
अवयाज् १०३
अवी ७८
अटन् ८७
अट्टज् १२४
अस्थि ८५
असद १०४-११०
अहन् १२४
आनन्द ५१
आशिस १२३

शब्द-सूची ।

६०५

पृष्ठाङ्कः ।

पृष्ठाङ्कः ।

आसन ८३
इदम् ८८, १२२, १२४
इमक १००
उक्त्यशास् ११७
उच्यते १२७
उच्यते १२७
उच्यते १२७
उच्यते १२७
उच्यते ८३
उच्यते ११२
उच्यते १११
उच्यते ११०
उच्यते ५३
उच्यते ७३
उच्यते ११८
उच्यते १२०
उच्यते १०३, १२४
उच्यते १०३
उच्यते ८६
एकतर ८३
एतद् १०४, १२२, १२५
कटम् ७०
कति ६४
कर्तुं ८६
काली ७८
किम् १०१, १२२, १२४
कृत्वा १२७
कृन्त् १०२, १११
क्रोष्टु ६८
खन्त् १०२
खलपू ७०
गवाच् १२५

गिर १२१
गो ७२
गोपा ७६
गोरच् ११६
गोविन्द ५१
गौरी ७७
ग्लौ ७२
च १२७
चतुर् ८१, १२२
चम् ८०
चिकीर्ष ११५
जघत् ११३, १२५
जगन्वत् ११७
जग्विषत् ११७
जरा ७५
जायत् ११३, १२५
जामात् ७१
जात ८६
जान ८१
तति ६४
तद् १०४, १२२, १२५
तन् ८०
तन्वी ७८
तिर्य्यच् ११२, १२५
तिर्य्यन्च् १११
तुदत् १२५
तुगासाह् ८१
तृतीय ५५
तृतीया ७४
त्यद् १०४, १२२, १२५
वि ६५, ७७
विष् १२३

पृष्ठाङ्कः ।

पृष्ठाङ्कः ।

दटत् ११३, १२५
 दाधि ८५
 दधृप् ११४
 दल ५७
 दिधल् ११६
 दिव् १२१
 दिश् १२३
 दीधी ६७
 दीव्यत् १२६
 दुर्गा ७४
 दुह् ८८
 दन्भू ७९
 दृश् १२३
 देवेज् १०२
 दोष् ११६
 द्या ८०
 द्रह् ८८
 दि ६५, ७७
 द्वितीय ५५
 द्वितीया ७४
 ह्रिक् ५८
 धकिट् १२७
 धन ८२
 धनुस् १२६
 धाह् ७०, ८६
 धिक् १२७
 धेनु ७८
 ध्वस् ११७
 नदी ७८
 नमृ ७०
 नश् ८८, ११४
 नासिका ७५

निर्जर ५५
 निशा ७५
 नौ ६७
 नृ ७१
 नेम ५४
 नौ ८०
 पचत् १२५
 पचन् ८६
 पति ६३
 पट् ५८
 पथिन् ८६
 पथम् १२६
 पर ५४
 परा १२७
 परिस्मृज् १०२
 परिव्राज् १०९
 पाद ५७
 पिह् ७०
 पिधान १२८
 पिपच् १२६
 पिपटिष् ११५
 पीलु ८५
 पुनभू ८०
 पुमस् ११८
 पुर् १२१
 पुरुदंशस् ११८
 पुरोडाश् ११४
 पूज् ५४
 पूयन् ८३
 प्रतना ७५
 पेशिवस् ११७
 पीह् ७०

शब्द-सूची ।

६०७

पृष्ठाङ्कः ।

पृष्ठाङ्कः ।

अ १२७
 अव्यच् १११
 अव्यस ५५
 अव्यो ८६
 अव्यो ६६, ७६, ८६
 अव्यस ६७
 अव्यत् १२७
 अव्यच् १११
 अव्यचतुर् ६२
 अव्य ८२
 अव्यि ७६
 अव्य १०१
 अव्यन् ६२, १२३
 अव्यवत् ११३
 अव्यत् ११३
 अव्यत् १२५
 अव्यत् ६६
 अव्यवत् ८६
 अव्यस् १०३
 अव्यत् ७१
 अव्य ८०
 अव्यवत् ६४
 अव्यवत् ६४
 अव्यत् ७६
 अव्यन् ६६
 अव्य ८६
 अव्यत् ११२
 अव्यत् ८०
 अव्यत् ७४
 अव्यत् ५८
 अव्यन् ५१
 अव्य ८८

अव्यत् १२५
 अव्यन् ६२
 अव्यत् ६४
 अव्य १२२, १२५
 अव्यत् ६६, ६७
 अव्यवत् ११३
 अव्यवत् ६३
 अव्य १०२
 अव्यन् ६५
 अव्यवत् १०४ ११०
 अव्य ५८
 अव्य ६२
 अव्य १०२
 अव्यन् ६२
 अव्य ४५-५१
 अव्य ७२
 अव्य ७८
 अव्य ८७
 अव्य ६८
 अव्य १२८
 अव्य ८०
 अव्य ८२
 अव्य १२७
 अव्य १२२
 अव्य ७८
 अव्य ६५
 अव्य ६६
 अव्य ८४
 अव्य ११६
 अव्य १०२
 अव्य ११६
 अव्य ११४

पृष्ठाङ्कः ।

पृष्ठाङ्कः

विश्व ५३
 विश्वपा ५८
 विश्वराज् १०३
 विश्ववाह् ८८
 विश्वसृज् १०२
 विश्वा ७४
 विश्वा ६८
 वनवन् ८२
 वेधस् ११८
 व्यक्त ५८
 वल्लभ १२५
 वल्लभा ५८
 वल्लु ६८
 वारिन् ८३
 वार्ष ८३
 वल्लधी ६७
 वी ७८
 वीपति ६२, ६३
 वीपा ८४
 वीमत ११३
 वृत्ति ७६
 वृत् ८५
 वृत्तवाह् ८०
 वृत् ११४
 सकृत् ८५
 सखि ६२
 सलुष् १२३
 सम ५४
 सव्य ५३
 सव्या ७४
 साधन्य ५५
 सानु ८६

सायाङ्ग ५८
 सखी ६८
 सुती ६८
 सतस् ११६
 सधी ६६, ७८, ८६
 सनौ ८६
 सुपाद १११
 सपिम् ११६
 सभू ७०, ८०
 सभू ८०
 सधुन् १०२
 सुरै ८०, ८६
 सुलू ७०
 सुवल्ल १२४
 सुवम् ११८
 सुवश् ११२
 सुयो ६६
 सहिनम् ११७
 स्त्री ७८
 स्निह् ८८
 सुह् ८८
 सुध् ११४
 स्मृति ७६
 सन् १२२
 सन् ११७
 स्व ५४
 स्वगडुह् १२३
 स्वप् १२६
 स्वयम् ७०
 स्वर १२७
 स्वस् ८०
 हरि ५८

स्त्री-सूची—समासान्त-सूची ।

६०८

हविस् १२७

हविस् १२६

हा १२७

हाहा ५८

पृष्ठाङ्कः ।

हह ७१

हदा ८३

हे १२७

हीट ७०

पृष्ठाङ्कः ।

स्त्री-सूची ।

सूत्राङ्कः ।

आप् २४८, २५०

ईप् २५३, २५७, २६१-२७३, २७६,

२६८-२७२

ऊप् २७७-२७८

काप् २५४-२५६

डाप् २५१-२५३

सूत्राङ्कः ।

समासान्त-सूची । *

सूत्राङ्कः ।

अ ३२३, ३२१, ३४५, ३४६, ३६०,

३६८, ३७३, ३७८, ३७९, ३८१-

३८५, ३८८-३८९, ३९०, ३९८,

४००, ४०१, ४०४-४०७

अन् ३४४

अस् ३४२, ३४३

इ ४०३

क ३३२

चि ३४८

उ ३३८-३४१, ४०२

ष ३३४-३३६, ३५३, ३५६-३६५

सूत्राङ्कः ।

* वीपदेवमते समासान्ताः तद्धितानर्गता एव, (५२७) सूत्रं द्रष्टव्यम् ।

तद्धित-सूची ।

सूत्राङ्कः ।

अ	४१५, ४२८, ४३३, ४४६
अयट्	४६१
अस्	५२२
आ	५२०
आत्	५२१
आयन	४१५, ४२८, ४३३
आरक	४४६
आल	४४६
आहि	५२०
इ	४१५, ४२८, ४३३
इक	४१५, ४२८, ४३३
इत	४८४
इन्	४४४, ४४८
इन	४४६
इभ	४४६
इम	४८८
इमन्	४०५
इय	४२८, ४३३
इर	४४६
इल	४४६
इल	४४६
ईक	४२८, ४३३
ईन	४२८, ४३३
ईय	४१५, ४२८, ४३३
ईयसु	४६६
ईर	४४६
च	४४६
कल	४४६, ४४८
एयम्	५३०
एन	५१८

सूत्राङ्कः ।

एय	४१५, ४२८, ४३३
क	४२८, ४३३
कट	४८२
कडा	४४८
कण्	४२८, ४३३
कल्प	४०७
किन्	४४६
कण	४८२
गीयुग	४८०
गीष	४८०
नकत्वम्	४८४
चण	४८८
नतमां	४६५
चतवां	४६५
नन	५२६
नरट्	४८०, ४८१
धशम्	४८२, ४८३
चमात्	४८८, ५००
चित्	५२६
चुचु	४८८
चत्	४४०
चि	४८५
जातीय	४८७
नाह	४८२
ड	५०८
डट्	४५०
डतम	५१०
डतर	५१०
डति	५०८
डाच्	५०१, ५०३-५०५

सूत्राङ्कः ।

इत्ताङ्कः ।

ङिन् ५०७

ण ४४६

णायन् ४२७

णीन् ४२६, ४३३

णोय ४१५, ४३३

त ४३८, ४४५, ४४६, ४४६

तम् ४६२

तमट् ४५२, ४५३, ४५४

तयट् ४६०

तर ४६२

तस् ५११

ति ४४५

तिथट् ४५६

तु ४४५

तैल ४६२

व ५२५

व्य ५२५

व्यण् ५२५

न ४४६, ५१३

नाच् ५००, ५१२

त्व ४३८

थट् ४५५

थाच् ५२३

दघ्नट् ५०६

दा ५१४, ५१५

दानो ५१६

देशीय ४७७

देश्य ४७७

दयसट् ५०६

धाच् ४५८

न ४४६

पाप् ४७६

भ ४४५

म ४४६, ५२५

मट् ४५१

मतु ४४१

मयट् ४८६

मात्रट् ५०६

मिन् ४४६

य ४१५, ४२६, ४३३, ४४५

यु ४४५, ४४६

र ४४६, ४६१

रूप ४६४

रूप्य ४८१

रि ५१५

ल ४४६

व ४४५, ४४६

वतु ४४२, ५०८

वल ४४६

तद् ४७८

विन् ४४३

श ४४६

शाकट ४६३

शाकिन् ४६३

पुङ्गव ४६०

एन ५२५

एर ४६१

णा ४७५, ४३३, ११४०, ११४१

णायन् ५१५, ४३३

णि ४१५, ४३३

णिक ४१५, ४३३

णोक् ४२६, ४३३

ण्य ४१५, ४३३

णा ४१५, ४३३

म ४४६

सूच् ४८५

स्मात् ५१८, ५२२

धातु-सूची ।

॥३३॥

पृष्ठाङ्कः ।

पृष्ठाङ्कः

अच ३२३	कम ३४२
अज ३१६	काश ३४६
अद ३६१	कास ३४६
अन ३७१	कित ३४८
अनृच ३१५	कुट ४०२
अनृज ३०५	कुन्य (कुयि) ३०६
अय ३४४	कुष ४१२
अर्ह ५१३	क ४०७
अश ३६८, ३१२	कत ३६८
अस ३६८, ३६३	कृत ४१३
आगृह (आकि) ३१६	कन्य (कवि) ३६७
आस ३०६	कप ३४८
इ(न)३६५, अधि-इ(क)३६६, अधि इ(ङ) ३७७	कष ३२४
इन्द (इदि) ३१३	कृ ४००, ४१०
इत्थ ४०६	कम ३२०
इष ४०२	की ४०८
ईङ् ३७५	कम ३६३
ईश ३७५	क्ष ४०७
ईह ३४६	वि ३१८
ख ३१५	लिण ४०७
ख ३२६	च ३८१
कर्ण ३७८	क्षु ३६५
क ३३३, ३८५	खद ३१०
कृ ४००	खन ३५२
कृज ३४०	ख्या ३६७
कृण ४०७	गण ४१३
एध ३३८	गद ३११
कट ३१८	गम ३३५
कथ ४१४	गुप ३१८, ३४७
	गुह ३५३

धातु-सूची ।

६१३

पृष्ठाङ्कः ।

पृष्ठाङ्कः ।

गै ३२८
गम्य ४१२
गह ४१०
गुन ३१६
ग्लुन्व ३१६
ग्लै ३२७
ग्रा ३३०
वकास ३७४
वज ३७५
वम ३२०
वह ३२७
चाय ३५३
वि ३६६
चित ३०९
चुर ४१२
चृत ४०१
च्युन ३०४
कृद ४०५
की ३६०
जज ३७१
जग ३८५, ३६४
जम ३४१
जाग ३७२
जि ३२३
जु ३६०
जा ४११
ज्या ४११
ज्जी ३४७
तज ३२४
तन ४०६
तप ३२०
ताय ३४५

तिज ३४०
तु ३८१
तद ३६८
तद ४०५
तनप ४००
तप ३६२
तह ४०५
तु ३३६
वप ३४१
वम ३८६
वु ४०३
वर ३४६
विष ३५६
तमर ३२३
दद ३३६
दन्म ३६८
दन्म ३३८
दय ३४४
दरिद्रा ३७३
दन ३२२
दह ३२७
दा (न) ३३१, दा ३८६
दाम ३५५
दिव ३८८
दिह ३७६
दी ३६४
दीची ४७८
दीप ३६५
दु ३३४
दुह ३७६
दुप ३६२
दुश ३३७

पृष्ठाङ्कः ।

पृष्ठाङ्कः ।

ह ४११
 हे ३४६
 हे (प) ३२६
 हो ३६१
 हु ३६४
 हुत ३४७
 ह्री ३६७
 ह्र ३३५
 द्विष ३७८
 धा ३८७
 धिन्व (धिवि) ३६८
 धु ३६७
 धू ४१०
 धूप ३२०
 धे (ट) ३२६
 धा ३३०
 नद (णद) ३१२
 नम (णम) ३२२
 नम (णम) ३२२
 नम ३६५
 निज (णिज) ३२४
 निज ३८६
 निन्ट (णिन्ट) ३१५
 निनम (निमि) ३७६
 न (ण) ३६५
 नू ४०३
 नृत्त ३८६
 पण ३४१
 पत ३५०
 पट ३५५
 पम ३५२
 पा ३३०

पुष ३६१
 पू ४१०
 पूर ३६५
 पू ३८४
 पू ४११
 प्याय ३४४
 प्रक ४०१
 प्रसा ३६२
 फण ३५१
 फल ३२२
 वद ३११
 वष ३४७
 वृध ३६५
 व्र ३८२
 मज ३५५
 मी ३८४
 मृ २६३ — ३०१
 म ३५५, ३८८
 माश ३५२
 मस ३५०
 मसज ३६८
 माश ३५२
 मय ३०५
 मसज ४०१
 मा ३६७, ३८८
 मान ३४७
 मि ३६६
 मिद ३८३
 मिह ३०६
 मी ४०२
 मच ३५६
 मुह ३६२

धातु-सूची ।

६१५

पृष्ठाङ्कः ।

पृष्ठाङ्कः ।

झ ४०३
 झज ३७०
 झश ४०२
 झि ३३०
 झव ३१५
 झव ३१६
 गज ३५६
 गम ३२१
 गम ३२३
 या ३६६
 यु ३६५
 रघ ३२३
 रघ ३८१
 रनज ३५६
 राज ३५१
 राध ३८१
 रिष ३२६
 रु ३४६, ३८१
 रुट ३७०
 रुध ४०४
 रुष ३२५
 लष ३५३
 लिप ३८८
 लुभ ३८३
 लच ३७०
 वज ३१६
 वद ३५८
 वप ३५७
 वम ३५०
 वश ३६३
 वस ३५८, ३७६
 वङ ३५७

व ३६६
 विक ४०२
 विज ३८६, ४०४
 विद ३६७
 विष ३८६
 व ३८७, ४१२
 वत ३४७
 वे ३५७
 नवी ३७८
 व्यच ४०२
 व्यय ३४८
 व्यध ३८१
 व्ये ३५८
 व्रज ३१६
 व्रथ ४००
 व्री ४११
 शद ३५१
 शम ३८३
 शल ३४५
 शश ३२६
 शान ३५५
 शास ३७४
 शी ३७६
 शुच ३२७
 श्र ४११
 श्री ३८०
 श्रथ ४११
 श्रि ३५५
 शु ३३३
 श्रिष ३८१
 श्रस ३७१
 श्रि ३६०

पृष्ठाङ्कः ।

पृष्ठाङ्कः ।

व्यै ३२८
 विव ३२३
 ध्वक् ३२८
 मद (पद) ३५१
 सन (घन) ४०७
 सनञ (घनञ) ३३७
 सङ् ३५०
 मिष (पिच) ३८८
 सिध (विध) ३०६, ३०८
 भिव (धिव) ३८८
 सु ३३४, (धु) ३८५
 सू ३७६, ३८३, (धु) ३८८
 सु ३३२
 सृज ४०१
 सृप ३३५
 सेव (धिव) ३४६
 सो (धो) ३८०
 स्कन्द ३३५
 स्कु ४०८
 सु (लु) ३८१
 सुभ (लुभ) ३४१
 सु ३८६

स्था (ला) ३३०
 सु (णा) ३६५
 सुश ४०१
 स्थाय ३४४
 सुन ४०३
 सुन ४०३
 स्यन्द ३४८
 सु ३३४
 स्वन (ध्वन) ३५२
 स्वनञ (ध्वनञ) ३४०
 स्वप (ध्वप) ३७१
 सु ३३२
 हन ३६३
 हय ३२२
 हा (क) ३८५, (ङ) ३८८
 हि ३८७
 हिनस (धिवि) ४०५
 हु ३८३
 ह ३५४
 ह्री ३८४
 ह्र ३३१
 ह्र ३५८

छादन्त-सूची ।

सूत्राङ्कः ।

सूत्राङ्कः ।

च ११५३, ११५४
 चक १००५, १००६
 चयु ११४२
 चन् ८८३
 चन ८८३, ११५८, ११६२, ११६३

चनट् ११३४, ११३५
 चनि ११६०
 चनीय ८६७
 चन ११२८
 चल् ११३४, ११३५

कदम्ब-सूची ।

६१७

सूत्राङ्कः ।

सूत्राङ्कः ।

अस् १०३२
 आय ११२८
 आब ११२६
 आल ११२२
 इ १०१२
 इक ११३६
 इकवक ११३६
 इव ११३०
 इव ११३३
 इण ११०६
 इम् १०३२
 उ ११२३
 उम् १०३२
 ऊक १११०
 क ६६६
 कान १०६६
 कि १११८, १११६, ११४५, ११४६
 कर १११६
 कलिम् ६८८
 क्त १००७, १०५०, १०६२—१०६५
 क्तवत् १०५०
 क्ति ११४७
 क्त्वाच् ११६५, ११६६
 क्तु ११०६
 क्त्वर १११४
 क्यप् ६८१, ६८३, ६८५, ६८६, ६८७,
 ११५०, ११५१
 क्तु ११२७
 क्तुक ११२७
 क्तिनप् १०३२
 क्तुम् १०६६, ११०३
 क्ति ११३१

हिप् १०३२, १०४७
 क्त्वरप् ११२१
 ख १०२१—१०२४
 खनट् १०२६
 खल् ११६१
 खम् १०१५—१०२०
 खि १०१३
 खिण् १०२७
 खुकल् १०२७
 घ १०३४
 घञ् ११३४, ११३५
 घुर १११५
 घृणिनि ६६०
 छण् ६७०, ६७१
 छ ११५६, ११५७
 छञ् ११२५
 चणम् ११८३
 चतुम् ११६४
 चुक १११०
 ट १०११
 टक् १०१०, १०४७
 ड ६६७, ११३६
 डर ११३६
 डु ११३२
 ण १०४०, १००१
 णक ६६०
 णन् ११४१
 णनट् १००३
 णि ११५६
 णिन् ६६३
 णिन् ११४०
 तव्य ६६७

सूत्राङ्कः ।	सूत्राङ्कः ।
तिक् १००७	विच् १०३२
लृक् ६६०	विट् १०३०
व १०३२	विण् १०२८
विलक् ११४३	श ६६८, ६६६, ११५१
यक् १००३	शठ् ११००
नङ् ११४४	शान् ११००, ११०४
नि १११८	यक् १००२
मन् १०३२	यष् १००६
य ६६७, ६७६, ६७६, ६८५, ११५२	याक् ११११
यप् ११७६	ष्ण ११०७
र ११२१	सक् १०४७
रु १११३	स्र ११०८
वनिप् १०३२	स्यठ् ११०५
वर ११२०	स्यमा ११०५

स्त्रीत्य-समासान्त-तद्धित-कदन्तेतर-प्रत्यय-
(धात्ववयव)-सूची ।

सूत्राङ्कः ।	सूत्राङ्कः ।
आय ५६१, ५६२, ६३७	अ ८४८-८५३
इयङ् ५६१, ५६२	अि ७७३, ७७७, ८५५, ८५८
काव्यक् ८४२	अिङ् ५६१, ५६२
क्य ८४३, ८४७, ८५४	यङ् ८२०, ८२१
कि ८४८-८५०	सन् ६३०, ८०३

